

TARTALOM

I. Kutatástörténeti bevezető	9
1. A szellemtörténettől a mentalitástörténetig	9
2. A patrónusoktól a közösségig	14
3. A „keresztyénektől” a „protestánsokig”	19
II. „Hit által győztek meg országokat”: a szavak hatalma	21
1. A reformáció mint nyelvi esemény	21
2. Illedelem – istenfélelem – igazság: Luther nyelve a királyi udvarban	23
3. A ferences hagyománytól a kocsmai antiklerikalizmusig	27
4. Eszmék metszéspontjában: humanizmus és reformáció	31
5. Felkelés – mozgalom – egység: a bányászok szókincsében	33
6. <i>Gratiam et pacem!</i> – a reformátorok ismertetőjele	38
6/A. Az apostoli üdvözlés a német reformáció levelezésében	39
6/B. A német levelek teológiai üzenetet hordozó záróformulája	47
6/C. A reformátorok levélstílusának magyarországi fogadtatása	49
7. A hitvédők nyelvéről	52
III. Humanista hálózatok a reformáció előtt	56
1. A királyi palota tözsomszédságában	56
2. Thurzó-támogatottak	65
3. Johannes Henckel, a humanista plébános	69
4. Kapcsolatrendszerek, pályatípusok	75
IV. Az udvar és az evangéliumi mozgalom	78
1. A királyné körei és a brandenburgi „kakukkfőókák”	78
2. Udvari prédikátorok: Henckel és Cordatus	83
3. A mohácsi katasztrófa árnyékában	88
4. „Bár hitemért szenvednem kell”	91
5. Mária királyné Luther és Erasmus között	98
V. Brandenburgi György, a titokzatos markoláb	102
1. Papi reverzálisok a gyulai uradalomban	103
2. Brandenburgi György Boroszlóban	106
3. Brandenburgi György magyarországi birtokai egyházi átok alatt	111
4. Tartományi egyház a felső-sziléziai hercegségekben	117

VI. Párhuzamos életrajzok	127
1. „Eljött hozzánk az üdvösség”: Paulus Speratus	128
1/A. Speratus Morvaiglon	129
1/B. Speratus Wittenbergben	137
2. A „savanyú” evangélium apostola: Wolfgang Schustel	143
2/A. Életrajzi rekonstrukció	143
2/B. Teológiai profil	149
3. Aki leleplezte az ördögöt: Aegidius Faber	156
4. Hetedhét országra szóló lakodalom: Sigismund Staudacher	161
VII. Hol a határ? Jósomszédsági kapcsolatok	166
1. Bújócskázó életrajz: Georg Wernher	166
2. Kishatárforgalom a Duna–Odera-vízválasztón	171
2/A. A rejtélyes Achatius-hasonmások	174
2/B. A biztonságos Alsó-Szilézia: Boroszló és Liegnitz-Brieg-Wohlau	178
2/C. A jósomszédségi Felső-Szilézia: Teschen, Troppau, Jägerndorf	179
2/D. A spiritualizmus melegágya: Morvaország	183
3. A notórius határsértő: Andreas Fischer	187
3/A. Fischer kalandjai a történeti kutatásban	187
3/B. A nikolsburgi anabaptista-szombatos egyház prédikátora	193
3/C. Bécsi magiszter, morva humanista, olmützi kanonok	196
4. A szepesi káptalan „radikálisa”: Georg Leudischit	198
VIII. Szabadság, egyenlőség, közösség Dévai Mátyás tanításában	210
1. „Magyar nyelven Mátyás vala prédikátor”	210
2. Bebek prépost budai menyegzője	212
3. A szabadság evangéliuma	217
4. Közösségben a szentekkel	224
5. Férfiak, nők, gyermekek: egyetlen papi rendben	228
IX. A hitváltók hitvallása	239
1. A váradi vita 1544-ben	240
2. Az erdődi tizenkét pont 1545-ben	244
3. Dévai Mátyás különvéleménye	248
4. „A pápai foltos hitről”	253
5. Krisztus és az Antikrisztus	258
6. Hatalom és engedelmesség	263
7. Johannes Honterus reformációfogalma	270
7/A. A brassói-barcasági reformok	271
7/B. Kapcsolatfelvétel a német reformátorokkal	275
7/C. A <i>reformatio</i> szó értelme	279
8. Kálvin hatása 1551 előtt?	286
X. A felekezetszerveződés útján: (helvét) fordulat és (római) reform	298
1. <i>Reformatio cleri et ecclesiarum Hungariae</i> (1548)	298
2. „...vallás tételt adának bé, melyet első Ferdinandusnak itéleti helyben hagyta...” (1549)	306

2/A. Kortárs tudósítások és helyi eredetmítoszok	306
2/B. Későbbi fordítások és kiadások	312
2/C. A <i>Confessio Pentapolitana</i> politikai szerepe és hatása	314
3. Az <i>Ötvárosi Hitvallás</i> vitatott szerzősége	319
4. Elsőből utolsó? Kísérletek az <i>Ötvárosi Hitvallás</i> kései datálására	326
5. Lőcsei liturgia	333
6. Hitvallás magyarul: Marosvásárhely, 1559	341
7. A végső dolgokról a végeken: Eger, 1562	349
XI. Összefoglalás és egyenleg	360
1. Változatos hitvalló helyzetek	360
2. Személyiség és közösség	362
3. Teológia és nyelvhasználat	363
Függelék	367
Az átirásról	367
1. Paulus Speratus az iglóiaknak	368
2. Paulus Speratus az iglóiaknak	370
3. Mária királyné Hans von Besenradénak és Meineke von Schierstädtnek	371
4. Heinrich Keschinger a bártfai tanácsnak	371
5. Heinrich Keschinger a bártfai tanácsnak	372
6. Heinrich Keschinger a bártfai tanácsnak	373
7. A korponai tanács a bártfai tanácsnak	374
8. Mária királyné Brandenburgi Albertnek	375
9. Brandenburgi György Thurzó Szaniszlónak	375
10. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	376
11. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	377
12. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	378
13. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	380
14. Conrad Sperfogel naplójából, 1529–1530	382
15. Ismeretlen: Vajon igazuk van-e azoknak, akik újra megkeresztelkednek?	390
16. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	392
17. Brandenburgi György feljegyzése Mária királynénak	394
18. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	395
19. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	395
20. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	396
21. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	396
22. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	398
23. Hans Biber Valentin Schneidernek	400
24. Hans Biber Brandenburgi Györgynek	402
25. Brandenburgi György Hans Jordannak és Wipert Schwabnak	403
26. Brandenburgi György Johann Troppernak	403
27. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak	404
28. Brandenburgi György Jägerndorf városának	406
29. Brandenburgi György Hans Jordannak	406

30. Hans Jordan Brandenburg Györgynek	406
31. Hans Jordan Brandenburg Györgynek	407
32. Jägerndorf városa Brandenburg Györgynek	408
33. Hans Biber Friedrich von Knobbelsdorffnak	409
34. Hans Jordan Brandenburg Györgynek	410
35. Daniel Türk naplójából, 1549–1558	412
36. Michael Radaschinus és Leonhard Stöckel Matthias Lauterwaldnak	424
37. <i>Marosvásárhelyi úrvacsorai hitvallás</i> , 1559	425
38. Martin Wagner: <i>Apologia examinis</i> , 1590	430
39. Severinus Sculteti: <i>Hüpnémé</i> , 1599	431
40. A <i>Confessio Pentapolitana</i> magyar nyelvű ajánlása, 1634	433
Táblázatok (1–10.)	435
Forrás- és irodalomjegyzék	463
Az értekezés alapját képező résztanulmányok eredeti megjelenési adatai	463
Rövidítések	466
Lelőhelyek	466
Bibliográfiák, lexikonok	467
Sorozatok	469
Forráskiadások	469
Rövidítve idézett irodalom	478
Zusammenfassung	517
Személynévmutató	536
A Humanizmus és Reformáció sorozat eddig megjelent kötetei	559

I. KUTATÁSTÖRTÉNETI BEVEZETŐ

1. A SZELLEMTÖRTÉNETTŐL A MENTALITÁSTÖRTÉNETIG

Gerhard Müller, aki a *Nuntiaturreich aus Deutschland* sorozat munkatársaként, majd az *Andreas Osiander Gesamtausgabe* kiadójaként és a *Theologische Realenzyklopädie* szerkesztőjeként szerzett magának tapasztalatot és tekintélyt, s aki 1961-es marburgi székfoglaló előadásában már a reformáció historiográfiai kérdéseit feszegette,¹ 2004-ben tartott előadást Budapesten „A szellemtörténettől a reáltörténetig” címmel.² Müller az ún. szellemtörténeti irányzatnak Leopold von Rankétól Paul Joachimsen történeti művéig³ és Hans Joachim Schoeps 1948-ban alapított folyóiratáig (*Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte*) tartó bemutatása után tért rá az általa – jobb terminus híján – reáltörténetnek nevezett társadalomtörténeti fordulat ismertetésére (melynek az ő munkássága is része volt): ide tartozó témák a politikatörténet, a városkutatás, a tömegkommunikáció, az olvasáskutatás, a mindennapi szociális viszonyok, a nyelvhasználat, a társadalmi nemek, az intézményesedés, az egyházszervezetek, a felekezetesedés stb.

A reáltörténet kifejezés annyiból szerencsés, hogy igyekszik komolyan venni a személyes elvi döntések bonyolult társadalmi beágyazódását, hasznossági megfontolásokat, délibábos ambíciókat ugyanúgy, mint reálpolitikai érdekeket, külső szociális feltételeket és megrögzött belső magatartási mintákat egyaránt. Ilyen magyarázatokat már a hagyományos, felekezeti elkötelezett történetírás is alkalmazott: mindig a másik felekezet hőseit vádolva meg a hitvalló tettek hátterében aljas politikai szándékkal, nyereszkedéssel, nepotizmussal, beteges hajlamokkal. A módszert tisztességesen és érzékenyen alkalmazva viszont sokszor arra derül fény, hogy néhány ilyen legendás döntést az akkoriak tisztán elvi meggyőződésből éppen saját jól felfogott érdekeik ellen, azokért utólag drágán megfizetve hoztak.⁴ Beszámolója végén Müller arra hívja fel a figyelmet, hogy mára az inga visszalendülni látszik, a szellemit, az eszméket újra reális tényezőként, formáló erőként veszik számításba.

¹ MÜLLER, Gerhard, *Die Reformation als Epoche europäischer Geschichte*.

² MÜLLER, Gerhard, *A szellemtörténettől a reáltörténetig*. Vö. ugyanerről korábban MÜLLER, Gerhard, *Die Reformation und die gegenwärtige Christenheit*.

³ JOACHIMSEN, *Die Reformation als Epoche deutscher Geschichte*.

⁴ WOLGAST, *Politische Kalkül und religiöse Entscheidung*.

Ezt a találó helyzetértékelését leginkább a *Reformationstheorien* című könyvvel illusztrálhatjuk, melyben három markánsan különböző, ám ebből a szempontból egyívású, a hirdetett gondolatok súlyát komolyan vevő reformációelmélet, Bernd Moelleré, Berndt Hammé és Dorothea Wendebourgé vitázik egymással.⁵ Moeller szerint az 1525 előtti német reformációt – zenei metaforával – lutheri „szűkmenet” jellemezte. Szembeszáll azokkal a közkeletű vélekedésekkel, hogy Luther nézeteit kortársai valójában félreértették, szerinte épp ellenkezőleg: 1525 előtt a reformáció minden irányzata Luther hatása alatt és őt támogatva vett részt a középkori eszmerendszer lebontásában.⁶ Wendebourg tézise ezzel szemben így hangzik: a reformáció egységét csak az ellenfelek ítélete, elsősorban a tridenti zsinat utólag hozta létre. A mozgalmat nemcsak a rivális irányzatok szabdalták föl, hanem az a körülmény is, hogy a hirdetett tanítás sokszor előre nem látható, kontrollálhatatlan hatásokat váltott ki. Hamm viszont az egység helyett a koherenciát hangsúlyozza. A sokszínű, egymással ellentétes elemeket is tartalmazó reformációnak, mely maga is mélyen merít középkori hagyományokból, közös törekvése, hogy a középkori egyház „graduális”, soklépcsős tanítását egyszerűsíti le, kínál helyette alternatívát. Az egymással versengő reformprogramokban Hamm szerint felismerhetők, rekonstruálhatók az egymással rokon tanítások, például a *sola*-formulák használata vagy a közösségi elv hangsúlyozása.

Budapesti gondolatmenetében Gerhard Müller józanul a reformációtörténet módszertani és szemléleti korszakaira koncentrált, hogy ne kelljen történésziskolákat és historiográfiai elméleteket, még kevésbé ismeretelméleti paradigmákat értékelnie. Az előadás hallgatója, illetve olvasója persze könnyen ki tudja egészíteni a szöveget az elcsépett voltuk miatt valószínűleg tudatosan mellőzött jelzőkkel és iskolás besorolásokkal. Érdekes és gondolatébresztő Müller fejtegetéseit magyar szemmel olvasni, elsősorban nem annyira azért, mert megállapításai többé-kevésbé a hazai történetíráshoz is állnak, hanem főleg azért, mert a magyarországi reformációtörténet-írás kezdettől, a 16. századtól fogva egy recepciótörténeti paradigmába illeszkedett, így az eszmetörténeti megközelítés tartósan, a 20. század második felében is meghatározó maradt benne. A másik oldalon Müller az ún. reáltörténeti fordulat érdemének tudja be többek között a szellemtörténeti irányzatban elhanyagolt török-problematika egykori súlyának megfelelő figyelembe vételét, e kérdés elhanyagolása viszont a hazai történetírás egyetlen korszakára sem volt jellemző. A kívülállóknak ez a független, kritikus perspektívája vezethet el minket ahhoz, hogy az előadásban említett elemeket egy másik, talán a magyar reformációtörténeti kutatásokra is jobban alkalmazható modellbe rendezzük.

Ez a modell egy lefelé szélesedő piramishoz hasonlítható, melynek alapja egyre nő. A 19. századi historizmus a korszak főszereplőire, „a nagy személyiségekre”, leginkább koronás főkre és a fő eszmei tekintélyekre, azaz az elitnek is csupán a krémjére, továbbá az eseménytörténetre koncentrált. Ranke diplomáciatörténeti meglátásait a legfontosabb politikai korrespondenciák kiadása (például V. Károlyé Karl Lanztól,⁷ a már

⁵ HAMM–MOELLER–WENDEBOURG, *Reformationstheorien*. Vö. KORÁNYI, *Újabb elméletek*.

⁶ A tétel első kifejtése: MOELLER, *Die Rezeption Luthers*.

⁷ LANZ, *Correspondenz des Kaisers Karl V.*

említett *Nuntiaturberichte*⁸ vagy a *Deutsche Reichstagakten*, a *Publicationen aus den preußischen Staatsarchiven* sorozatai)⁹ helyezte szilárdabb alapra, míg a másik oldalon új lendületet nyert a Luther-, Kálvin-, Zwingli- és Melanchthon-kutatás a reformatori életművek új összkiadásaitól.¹⁰

A kulcs, hogy a történelmet az adott kor által dokumentált eszmék, „hordozó gondolatok” felől faggassuk, igen tanulságosnak bizonyult. Különösen a teológiatörténet, az eszmetörténetnek ez a speciális területe nyert vele sokat. Gyümölcsöző kérdésfelvetés volt például a reformáció és a humanizmus viszonyának vizsgálata, hol kapcsolódtak össze, hol fordultak szembe egymással. A szellemtörténeti irányzat teológusokat is szellemtörténeti munkákra ösztönzött, példaként elég Werner Elert *Morphologie des Luthertums* című nagyszabású vállalkozására utalnom.¹¹ A Luther-kutatásban például Karl Holl iskolája (mely Magyarországon is talált követőkre) igyekezett így feltárni a wittenbergi reformátor szövegekbe rejtett üzenetét.

A 20. század második felében kerültek a kiadók figyelmének középpontjába a kisebb sztárreformátorok, mint Bullinger, Bugenhagen, Bucer, Brenz vagy Osiander.¹² Korábban csak a heroizált nagyságokhoz fűződő kapcsolataik vagy helyi kötődésük miatt voltak érdekesek, most lett először ismert független szerepük, a helytörténet keretein túlnövő önálló gondolati rendszerük. Ugyanígy gazdagították és színesítették a reformáció tanításairól alkotott képet a dogmakritikus és spiritualista traktátusok, az újrakeresztelők krónika- és mártíriumirodalma (*Corpus Schwenckfeldianorum*, *Quellen zur Geschichte der Täufer*, *Bibliotheca dissidentium*)¹³ vagy a frank papságnak csupán helyi jelentőséget elnyerő hitvallásai.¹⁴ A másik oldalról a katolikus reform forráskiadványai és monográfiái, mint a *Corpus Catholicorum* kiadói társaság sorozatai¹⁵ egészítették ki, tették mind teljesebbé a reformációképet.

A következő lényeges, a piramis alapját szélesítő lépcsőfokot az 1960-as években induló városkutatás jelentette.¹⁶ A reformációnak mint „városi esemény”-nek („urban event”: Arthur G. Dickens)¹⁷ vagy „mint kommunikációs folyamat”-nak („Kommunikationsprozeß”: Bernd Moeller)¹⁸ a felfogása irányította a figyelmet a reformok kezdeményezőiről, az iratok szerzőiről a befogadói oldalra, az olvasókra, a korábbi kutatásokban igencsak elhanyagolt „*gemeiner Mann*”-ra. Ez azért is lényeges volt, mert a reformáció mozgalmi sikere, eszméinek meggyökereztetése, gyakorlati alkalmazása elsősorban a városi polgárságnak volt köszönhető.

⁸ NBD.

⁹ DRTA.JR; PPSA.

¹⁰ CR; WA.

¹¹ ELERT, *Morphologie des Luthertums*.

¹² BRENZ, *Frühschriften*; BOL; BDS; BULLINGER, *Werke*; OGA; EKO.

¹³ CSch; QGT; BiDi.

¹⁴ SCHMIDT-SCHORNBAUM.

¹⁵ CCath; RGST; KLK; ARCEG.

¹⁶ Vö. CAMERON, *The European Reformation*, 210–263; MOELLER, *Reichsstadt und Reformation*; MOELLER, *Stadt und Kirche*.

¹⁷ DICKENS, *The German Nation and Martin Luther*, 182.

¹⁸ MOELLER, *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß*.

A reformációkutatásnak ebben a „városi” korszakában kezdtek el foglalkozni a nyilvános vallási disputák témájával, az egyházi reformok jogi és intézményes vonatkozásaival, a korabeli vallásos igényekkel és az ezeket kielégíteni hivatott vallási kínálattal, azaz kegyességtörténeti szempontokkal, de mindezeknél fontosabbnak és eredményesebbnek bizonyult a röpirat-irodalom feltárása. Egyoldalas nyomtatványoktól a terjedelmes, gyakran metszetekkel ellátott kiadványokig terjed ezek spektruma, a legnépszerűbbek 30-40 kiadást, így akár több tízezres példányszámot is elérhettek, de ami még fontosabb: a vizsgálatba bevont művek száma ezres, míg szerzőiké már százas nagyságrendűvé vált. A röpiratok becsült olvasóközönsége viszont, és az a szélesebb publikum, melyet felolvasások révén értek el – százezres nagyságrendben –, már lefedte a Német-római Birodalom szinte teljes városi lakosságát. A reformációtörténet forrásbázisa (piramisunk alapja) ezzel hihetetlen módon kiszélesedett.¹⁹

Először a röpirat-irodalom tanulmányozása tette lehetővé, hogy felvetődjék a reformáció egységének a kérdése: felfedezhető-e e sokszínűségben, tantelevényben, burjánzásban („Wildwuchs”: Franz Lau)²⁰ valami koherencia, vagy reménytelen zűrzavar („heilloses Durcheinander”: Péter Katalin)²¹ uralkodik?²² E kérdésre például a *Reformationstheorien* című kiadvány három szerzője – mint láttuk – három markánsan eltérő választ adott, de már az is rengeteg aprómunkába került, hogy e kérdést egyáltalán fel lehetett tenni.

Bernd Moeller szerint a röpiratok hiteles és reprezentatív képet nyújtanak arról, mit és hogyan prédikáltak a reformáció városaiban.²³ Azokról az egykor elhangzott szavakról nyerünk belőlük információkat, melyek – Gottfried Seebaß megfogalmazásában – megváltoztatták a városokat.²⁴ A röpiratok ugyanakkor híven képezik le azt a nyelvi közeget, diszkurziós teret, melyben a reformációs kommunikáció zajlott, tisztelve annak határait, feltárva korlátait és felcsillantva lehetőségeit.²⁵

A reformációnak mint „vidéki eseménynek” („rural event”: C. Scott Dixon)²⁶ a fentiekkel vitázó kutatási programja az 1990-es években fogalmazódott meg. Kettős felismerésből indul ki. Egyrészt azt hangsúlyozza, hogy a városkutatás minden módszertani hozadéka ellenére a reformáció társadalmának csak egy rendkívül szűk szeletét vizsgál-

¹⁹ A röpirat-irodalom modern válogatott kiadásait, elsősorban W. BRAUNE (1882–1943), Otto CLEMEN (1907–1911) és Adolf LAUBE (1975–2000) sok kötetre rúgó vállalkozásait különböző szempontú (többnyire lelőhely szerinti) Mikrofiche-kiadások követték, melyek már több ezer tételt tettek közzé. A legfontosabb ezek közül Hans-Joachim KÖHLER gyűjteménye (1978–1988). Az ennek alapján készült bibliográfia sajnos befejezetlen maradt: KÖHLER, *Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts*. A hiányzó adatokat leginkább a VD 16. nyomtatott vagy internetes változatából lehet kiegészíteni.

²⁰ LAU, *Reformationsgeschichte bis 1532*, K 17.

²¹ PÉTER Katalin, *Die Reformation in Ungarn*, 40 = *A reformáció Magyarországon*, 17.

²² KARANT-NUNN, *What Was Preached in German Cities in the Early Years of the Reformation?*

²³ MOELLER, *Einige Bemerkungen*; MOELLER, *Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt?*; STACKMANN, *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation*; MOELLER–STACKMANN, *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation*.

²⁴ SEEBAB, *Wie Worte eine Stadt verändern*.

²⁵ MOELLER, *Stadt und Buch*.

²⁶ DIXON, *The Reformation and Rural Society*. Vö. SCHMIDT, Heinrich Richard, *Dorf und Religion*.

ja. A falusi lakosság létszámában a városi polgárság sokszorosát teszi ki (a piramis alapja így tovább szélesítendő!). Másrészt azzal is számol, hogy a reformáció kora a német városfejlődésnek viszonylag kudarcos fejezete, a nyertesek oldalán ugyanekkor inkább a tartományokat, a modernizációs feladatot sikeresen teljesítő fejedelmeket találjuk. Ha a városi reformációt sikertörténetnek látjuk, akkor a *Fürstenreformation* folyamatában még több sikert fedezhetünk föl.²⁷ Így lesz ennek az újabb történetírási hullámnak egyik kulcsfogalma a territorializáció, a másik pedig az egyházfegyelemtől a társadalmi viselkedési szabályokig a kultúra és az élet minden területét lefedő konfesszionalizáció (e terminust most nem korszakmegjelölésként használva).²⁸

Mondanom sem kell, hogy a fent bemutatott piramiseffektus nemcsak új és új forrástípusokat vont be a reformáció problémáiról folytatott dialógusba, hanem mindig új és új módszereket is hívott elő, mint a röpiratok esetében a dialektológiai és retorikai elemzést vagy a falusiak mentalitásának vizsgálatánál a történeti antropológiát. A piramis minden egyes újabb lépcsője komplexebb megközelítést tett lehetővé, hol meghaladva, hol megerősítve, hol kiegészítve korábbi eredményeket. Ez a szemlélet, ellentétben az ingamoddelllel, nem egymással versengő, egymást kizáró elméleteket lát, hanem olyan rendszert, melyben a régi és az új építőkövek egyaránt szerepet kapnak és a helyükre kerülnek.²⁹

A reformációkutatás kiterjesztése a falvakra szükségszerűen vezetett ahhoz a kérdéshez, hogy mi változott a falusi társadalomban, a paraszti mentalitásban a reformáció hatására. A történeti antropológia több képviselője, így a nagy hatású Bob Scribner is arra a meggyőződésre hajlik, hogy a falu semmit vagy nagyon keveset profitált a reformáció célkitűzéseiből.³⁰

Az egyszerű korszakolási problémán túl (használható-e, mond-e még valamit „a reformáció kora” kifejezés?) ekkorra égető kérdéssé vált tehát a reformációnak mind a késő középkorhoz, mind a kora újkori felekezeti identitásokhoz való viszonya, azaz a „mi maradt, mi változott?” vizsgálata. Heiko A. Oberman az alsó korszakhatárral kapcsolatban tette fel makacs következetességgel ezt a kérdést, s jutott sokszor meghökkenítő megállapításokra.³¹ A válság, a forradalmi változás, pláne a fejlődés helyett ma már

²⁷ SCHILLING, Heinz, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung*; SCHULZE, *Fürsten und Reformation*; SCHORN-SCHÜTTE, *Evangelische Geistlichkeit in der Frühenzeit*; SCHILLING, Johannes, *Klöster und Mönche in der hessischen Reformation*; MEIER, Martin Gernot, *Systembruch und Neuordnung*.

²⁸ Vö. SCHILLING, Heinz, *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland*; RUBACK, *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*; REINHARD-SCHILLING, Heinz, *Die katholische Konfessionalisierung*; SCHINDLING-ZIEGLER, *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung*, VII; BAHLCKE-STROHMAYER, *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*; GREYERZ-JAKUBOWSKI-TIESSEN-KAUFMANN-LEHMANN, *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität*. Vö. továbbá: „Themenschwerpunkt”, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 94(2003), 276–318.

²⁹ „Egy idő után azonban ki szokott derülni, hogy a történelem annál sokkal komplexebb folyamat, sem hogy ezeket a látszatevidenciákat kritika nélkül elfogadjuk, [...] bekövetkezhet az ezekkel való teljes szembefordulás, egy új koncepció kialakítása, melynek azonban ugyanaz az egyoldalúság a hibája, mint az előbbinek [...]”. KUBINYI, *Polgárság a mezővárosban a középkor és az újkor határán*, 186.

³⁰ SCRIBNER, *Flugblatt und Analphabetentum*; Uő, *For the Sake of Simple Folk*; Uő, *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*; Uő, *Religion and Culture in Germany*.

³¹ OBERMAN, *The Harvest of Medieval Theology*; Uő, *Werden und Wertung der Reformation*.

inkább folyamatos átalakulásról, konvergens vagy egymással ellentétes irányba ható útkeresésekről, az élet különböző területein kibontakozó megújulási tendenciákról esik szó a reformációtörténeti irodalomban.³²

2. A PATRÓNUSOKTÓL A KÖZÖSSÉGIG

A magyarországi reformációkutatásra is alkalmazhatónak tűnik az ismertetett piramis modell (vagy nálunk inkább a jéghegy metafora volna találó?) – arra visszavezethető eltérésekkel, hogy a hazai történeti irodalom lényegesen szűkebb, és kevésbé hajlik elméleti és módszertani viták folytatására. Az 1973-ban indult *Humanizmus és Reformáció* című monográfiásorozat egyetlen kötetében találni csak terjedelmesebb elméleti-módszertani alapvetést, Szakály Ferencnél, akivel ezért alább érdemben foglalkozom. Jellemző módon nála, aki e gondolatot félig-meddig a lomtárba is küldi, található a mezőváros-elmélet első részletes kifejtése (1995). Szakályon kívül egyedül Péter Katalint (és nyomában tanítványait, Erdélyi Gabriellát, Molnár Antalt és Őze Sándort) látszanak igazolni a reformációteóriák, mások inkább maguknak tartják meg módszertani gondolataikat. Ettől a gyakorlatiasságtól eltekintve a hazai irodalom meglepően párhuzamosan halad a nemzetközi kutatási trendekkel, szinte fáziskésés nélkül követve őket.

Horváth János irodalomtörténeti áttekintése, *A reformáció jegyében* még a 20. század első felében uralkodó személyiségközpontú megközelítés jegyeit mutatta (rendező elvként a főúri patrónusokat és mecénási köröket használva).³³ A Horváth számára kézikönyvként rendelkezésre álló legrészletesebb és legmegbízhatóbb történeti mű, ifj. Révész Imre egyháztörténete is határozottan a földesúri reformáció elmélete mellett érvelt.³⁴

Néhány évvel később, 1957-től kezdve (a német városkutatás fellendülésével egy időben) bukkan fel a „mezővárosi reformáció” fogalma. A mezőváros-elmélet képviselői (Klaniczay Tibor, Makkai László,³⁵ s utolsó nyílt sisakos védelmezője, Szakály Ferenc) többszörös hátrányra és hiányra igyekeztek megoldást, gyógyírt keresni. Egyrészt a magyarországi városiasodás viszonylag alacsonynak feltételezett foka, másrészt a levéltárak pusztulásából és a művelődési intézmények (egyetem, nyomda) hiányából következő krónikus adatszegénység akadályozta meg, hogy a hazai reformációt is (külföldi mintára) városi eseményként vizsgálják, s a városkutatásban bevált módszerekkel szélesítsék ki a figyelembe vehető forrásbázist. Ráadásul ekkor a Soprontól Brassóig húzódó középkori privilegizált városkaréj levéltárai is többnyire megközelíthetetlennek bizonyultak. Tézisük úgy szólt, hogy a magyar településszerkezetben az ország középső és déli ún. városmentes részén a mezővárosok vették át a városi funkciókat, s ezeknek (főleg marha- és borkereskedelemmel foglalkozó) polgársága lett a reformáció bázisává, meghatározó és

³² SCHILLING, Heinz, *Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt eines Temps des Réformes?*; HAMM, *A reformáció hajtóerői*, 405 sk.

³³ HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*.

³⁴ RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet*.

³⁵ KLANICZAY, *A magyar reformáció irodalma*; MAKKAJ, *Pest megye története*, 102–104; ÜÖ, *A magyar városfejlődés történetének vázlata*, 54–61.

formáló erejévé. A hipotézist évtizedekig senkinek sem jutott eszébe vitatni, történészeink az evidencia természetességével tekintették érvényes értelmezési keretnek. (A mezővárosvita jó összefoglalását találni Szakály Ferenc 1995-ös könyvének pro- és epilógusában, a *Budapesti Könyvszemle* 1997-es nyári száma e műnek szentelt tiszteletkörében és a 2001-ben Nagykőrösön rendezett irodalomtörténeti konferencia előadásaiban.)³⁶

Utólag szemlélve az a benyomásom, hogy ugyan a gazdasági és szellemi folyamatokat összekapcsolni igyekvő mezőváros-elmélet jól megfért a marxista történelemszemlélettel, kialakulásában mégsem a marxizmus igényei játszották a fő szerepet, hanem a hazai szükségletek és adottságok, elsősorban a történeti kutatás már említett pragmatikus szempontjai. Ezért sem vált a tézis normatívvá 1989 előtt, s ezért élhette túl jó pár évvel a politikai fordulatot. Az elmélet erős leegyszerűsítései és általánosításai ellenére jótékonyan hatott néhány mezőváros reformációjának kutatására (például Debrecen, Gyula, Sárospatak, Tolna) anélkül, hogy komolyan akadályozott volna más irányú, főleg eszmetörténeti kérdésfelvetéseket. A Klaniczay–Makkai-féle irányzat fő hozadéka számomra, hogy túlmutat a név szerint ismert szereplők, a reformátorok és patrónusok tevékenységén, akikre az addigi történetírás (így Révész Imre és Horváth János is) koncentrált, s megpróbálja a reformációt egy-egy közösség ügyeként szemlélni.

A magyarországi nyomdatermés ugyan messze nem volt a német röpirat-irodalomhoz mérhető, a könyvészeti kutatások mégis jelentősen (sokkal jelentősebben, mint a mezőváros-kutatás) járultak hozzá a reformáció forrásbázisának kiszélesítéséhez – érdekes egybeeséssel a német város- és nyomtatványkutatással egy időben. 1971-ben jelent meg a *Régi magyarországi nyomtatványok* első kötete, ennek szerkesztésekor, illetve az adatgyűjtés során a *Magyar Könyvszemle* évfolyamaiban számos datálási, szerzőségi kérdést sikerült megoldani, legendás tévhitnek kerültek az őket megillető helyre (többnyire a bibliográfia *Appendix*-ébe). Az előkészületek alaposságát és a szerkesztők lelkiismeretességét jelzi, hogy az RMNy első kötete (az RMK sorsát elkerülve) azóta is alig szorult kiegészítésre, a két legfontosabb újabb lelet (ha az RMK-ban már leírt sárospataki könyvek szűk hetvenéves „babiloni” fogságától eltekintünk) Huszár Gál első énekeskönyve (RMNy 160) és Ozorai Imre traktátusának teljes szövege (RMNy 64). A 16. századi teológiai szövegek hagyományozódásának, fennmaradásának domináns útja – a hazai nyomdaipar minden fogyatékosága (például az egyetemi nyomdák hiánya) ellenére – egyértelműen a sajtó volt, nem pedig a kézirat. A „hogyan prédikáltak” vagy a „hogyan disputáltak a magyar reformációban” kérdést ezért nálunk is elsősorban a nyomtatott irodalom alapján lehet megválaszolni, jóllehet a szövegek mennyisége inkább kvalitatív, mint kvantitatív elemzési módszereket enged meg.³⁷

Péter Katalin nevéhez fűződik a mezővárosi közösségen való túllépés, azaz a paraszti társadalom, „a szegény község” reformációjának, ennek a hihetetlenül forrásszegény

³⁶ SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 9–32, 413–426; KUBINYI–BALÁZS–BENDA–BÁCSKAI–PÉTER, *Tiszteletkör*; SZABÓ András, *Mezőváros, reformáció és irodalom*.

³⁷ Kivételes példa a kvantitatív megközelítésre: PÉTER Katalin, *Romlás és szellemi műveltség állapotában*; Uő, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja*. Későbbi időszakra nézve: HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete*; Uő, *Műfajok és művek*.

területnek a vizsgálata. Ehhez a legtöbb és leghitelesebb adatot az Oláh Miklós-féle, 1559 és 1562 között keletkezett, részben nyomtatott kiadásban is hozzáférhető esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyvek szolgáltatják számára.³⁸ Már ennek az egyetlen anyagnak a kutatása is meglepő eredményekhez vezet: a 16. századi Magyarországon nem érvényesült olyasféle elv, hogy „akié a föld, azé a vallás”. Az egyszerű emberek (egyéni vagy közösségileg) választhattak a régi vagy az új hit között, kérdezhetek, kételkedhetek, dönthettek. A kegyurak csak kivételes esetben szóltak ebbe bele, inkább csak iskoláztatási támogatásukkal befolyásolták a papválasztás folyamatát.³⁹ Erdélyi Gabriellának egy időben jóval korábbi és tipikusan mezővárosi közegekből származó anyag alapján végzett mentalitástörténeti vizsgálatai alátámasztják ezt a – vallási kérdésekben – kegyúri passzivitást és közösségi autonómiát hangsúlyozó felfogást⁴⁰ („Gemeindereformation”: Peter Blickle).⁴¹

Szélesíthető-e tovább a magyarországi reformációkutatás forrásalapja? Az irodalmi művek szintjén valószínűleg kevésbé, legalábbis mind Szakály Ferenc, mind Péter Katalin meglehetősen pesszimistán ítéli meg ezt a kérdést,⁴² jóllehet határon túli gyűjteményekből elő-előbukkannak még izgalmas szövegek, melyek elkerülték a boldog békeidők nagy forráskiadójának figyelmét. A továbblépésre, piramisunk homok alatti részének feltérképezésére főleg módszertani újítások, ötletes kerülő utak révén van esély, ahogyan egykor Kubinyi András a peregrinációkutatást használta fel település-földrajzi kérdések tisztázására, vagy ahogy Szakály kísérletezett névmutató-elemzéssel (mező)városi rangsорт felállítására.⁴³

Vissza kell még térnem a hazai reformációkutatás autochtón elméletére, azaz a mezővárosi reformáció problémájára, mely fent említett eredményei mellett néhány veszélyes egyoldalúságot és rejtetten ható álxiómát is hagyott ránk.

A „mezővárosi reformáció” fogalom használata azért is volt évtizedeken keresztül problematikus, mert két olyan terminust kapcsolt össze, melyek külön-külön szorultak volna előzetes meghatározásra, ám ehelyett inkább csak egymás magyarázatához igyekeztek mankót szolgáltatni. A „mezővárosi reformáció” így lett – kissé *circulus vitiosus*-ként – egyszerre igazság és módszer, adatokkal alátámasztandó munkahipotézis és a hiányzó adatokat helyettesítő, kézenfekvőnek tetsző történeti magyarázat. A szóba jövő mezővárosok listáját – Kubinyi András település-földrajzi kutatásaiból kiindulva – elsőnek Szakály Ferenc próbálta definiálni (kissé eltúlozva ugyan az „igazi” városokkal

³⁸ PÉTER, Katalin, *The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation*; Uő, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 74–89. A forráskiadás: BUCKO, *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom*, 121–255.

³⁹ KUBINYI, *Plébánosválasztások*; PÉTER Katalin, *Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon*; Uő, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 95–120.

⁴⁰ ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története*, 189–202; Uő, *Lay Agency*.

⁴¹ BLICKLE, *Gemeindereformation*.

⁴² SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 16; PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 11.

⁴³ SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 16–27. Az elemzés azért nem sikerült igazán precízre, mert nem vizsgálta a családnevek és a helynevek közötti valódi összefüggést. Magyarországon több különböző helynévből képezhető ugyanaz a családnév (Türi, Szegedi, Komáromi).

való szembeállítás), de ő is adós maradt azzal, hogy meghúzza a reformáció hatásának tulajdonítható jelenségek körét, ez a hiány például fájdalmasan mutatkozik meg nála a hagyományos „ferences reformáció hipotézis” kritikátlan fenntartásában.⁴⁴

Hogy tovább soroljam a mezővárosi reformáció elméletének terhes örökségét, olyan kérdések keverednek ezek alatt a címkék alatt, mint

- a földesúri és a városi/községi reformáció szembeállítása
- a magyar és a német nyelvhatár kérdése
- a hódoltsági és végvári problematika a hazai reformációban és
- a reformáció irányzatainak (főleg a lutherinek és a helvétnek) az elkülönülése.

Mint e rövid vázlat jelzi, a historiográfiai esetlegességeken túl az igazi kihívást az jelenti, hogy a többségében német etnikumú, privilegizált jogállású, a török támadásoknak kevésbé kitett s a lutheri irányzatra fogékonyabb Soprontól Brassóig húzódó városkaréj (szabad királyi, szász és bányavárosok, Szakály terminusával „igazi” városok) szemben áll az ország középső, főleg magyarlakta, töröktől megszállt vagy végvárakkal megrakott, ún. városmentes részével, ez utóbbi régió meglepő időbeli (korrelációs?) egybeeséssel szinte ugyanakkor vált a mezőgazdasági árutermelés góciává, amikor a hazai helvét irányzat bölcsőjévé. Ennek a két eltérő társadalmi környezetnek a „mezőváros – igazi város” ellentéppárral való leírása nyilvánvalóan sekélyes és félrevezető. Mindezen témák kezelésére a „mezővárosi” Prokrusztész-keret – mint már a BUKSZ tiszteletkörének szerzői is figyelmeztettek, de fél évszázad tapasztalatai alapján bátran leírható – alkalmatlannak bizonyult. Vannak, akik akkora feszültséget látnak a múltbeli viszonyok bonyolultsága és az elmélet skatulyái között, hogy teljesen mellőzik a „mezővárosi” megközelítést.⁴⁵ Mások remélnék még valamit a „mezővárosi reformáció” javított, finomított változatától.

Molnár Antal több kötetet szentelt a témának, de csak egyiküket látta el provokatív címmel és módszertani előszóval, ez a *Mezőváros és katolicizmus*.⁴⁶ Molnár – az én értelmezésemben – egyszerre igyekszik megmenteni és kitágítani a mezővárosi reformáció kutatásának öröklött kereteit, s ehhez a német felekezeti képződés-felekezetszerveződés teóriában talál magának segítséget.⁴⁷ Szegedet és Gyöngyöst mint katolikusnak maradt hódoltsági magyar várost Szakály még inkább a kivételek között tartotta számon, Molnár viszont a „mezőváros és reformáció” problematikába a katolikus felekezeti képződést is bevonva ugyanazon paradigma eseteiként szemléli őket. Munkahipotézise szerint:

„[...] a három nagy felekezet egyenlő mértékben örököse a középkori kereszténységnek: a katolikus elsősorban a szervezet, az evangélikus a tanítás, a református pedig a gyakorlat folyamatosságának hangsúlyozásával vitte tovább a középkori egyház tradícióit. [...] az egyes települések (akár mezővárosok) vallási választásáért folyó versengést a lakosság igényeit legjobban kielégítő

⁴⁴ SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 22, 28. Hasonlóan: ÖZE, *A határ és a határtalan*, 81–101.

⁴⁵ PÉTER Katalin, *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*; SZABÓ András, *Reformáció Északkelet-Magyarországon*; ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története*, 200–202.

⁴⁶ MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus*, 9–14; „Mezőváros és reformáció: egy modell és kérdőjelei”.

⁴⁷ Vö. 28. jegyzet a 13. lapon, továbbá magyar nyelven: SCHILLING, Heinz, *Az európai hatalmi rendszer 1600 körül*; TUSOR, *Felekezetszerveződés a kora újkorban*.

vallási irányzat, később szervezet nyerte meg. Az egyes települések felekezetválasztása tehát teljességgel attól függött, hogy a lehetséges irányzatok közül az intézményszervezésre alkalmas időpontban melyik oldalról érkezett meg a versenyképes vallási kínálat.⁴⁸

Az időbeli keretek tágításának minősíthető ugyanakkor az módszer, hogy Molnár a felekezetválasztást és -képződést egyazon folyamat szervesen összetartozó részeként felfogva a 17. századi intézményesedés jelenségeiből következtet az azt megelőző, forrásszerűen megragadhatatlan 16. századi folyamatokra. Ilyen logika alapján feltételezi, hogy amely hódoltsági településeken ferences kolostor vagy hiteles katolikus lelkipásztor működött, ott a reformáció térnyerése nem volt szükségszerű, sőt a helyi katolikus társadalom vallási és művelődési élete egészen hasonló jelenségeket produkált, mint a szomszédos református közösségekben.

A mezővárosi paradigma átértelmezésének tekintem Őze Sándor kísérletét is a vizsgált terület és korszak azonos volta okán, jóllehet ő historiográfiailag inkább az ún. nemzet-vitához képest határozza meg kutatási céljait és szempontjait. A reformációt Őze nem a mezővárosokkal, hanem a végvárakkal kapcsolja össze (a két lista helynevei többnyire fedik egymást), s narratívájában ugyanúgy kulcsszerepet szán Szegedi Kis Istvánnak, mint előtte Kathona Géza vagy Szakály Ferenc.⁴⁹

Jelen értekezés célkitűzéseire rátérve: már a tartalomjegyzékből kiderül, hogy vizsgálatom térbeli kerete kevésbé az országnak az előző oldalakon tárgyalt ún. városmentes központi területe, hanem inkább az a bizonyos, északnyugattól délkeletig húzódó városkaréj és annak közvetlen környezete (nyomós okokból némileg bevonva a közvetlenül határos Morvaországot és Felső-Sziléziát is), időben pedig az első dokumentált reformációpárti megnyilatkozásoktól (1522) a sok szempontból korszakhatárnak tekinthető 1548-as országgyűlésig s annak konkrét következményeiig tekintem át a reformáció (egyéni és közösségi) nyelvi megnyilatkozásait. A „városi reformáció” tudatos módszertani programjának jegyében ezen a területen és erre az időszakra nézve meglepően kevés kutatás folyt, példaként szinte csak Balázs Mihályt (Kolozsvár), Goda Károlyt (Sopron), Guitman Barnabást (Bártfa) és Szegedi Editet (Brassó) tudom említeni.

Az időrendi keretektől mindenképpen kilógni látszik a református hitvallásokkal foglalkozó két utolsó fejezet (X. 6–7.), hiszen ezek a szövegek már nem az 1548-as országgyűlés közvetlen hatására fogalmazódtak meg 1559-ben és 1562-ben. E témák felvételét az indokolta, hogy a reformáció nyelvéről szóló gondolatmenetemben mindenképp el akartam jutni az első magyar nyelvű hitvallás megszületéséig (1559), illetve a hazai kálvinista teológia jellegzetes nyelvi fordulatainak rögzüléséig (1562). Kérem az olvasót, bocsássa meg nekem ezt a következtetlenséget, s nézze el, hogy e magyar nyelvű, illetve jellegzetesen magyar tartalmú hitvallásokkal egyidejű, de más közegben zajló teológiai és egyházpolitikai fejleményekkel már nem foglalkozom.

⁴⁸ MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus*, 13.

⁴⁹ ŐZE, *A határ és a határtalan*, 81 sk., 129–260; KATHONA Géza, *Fejezetek*, 81–193; SZAKÁLY, *Mezőváros és reformáció*, 97–171. Lásd X. 7.

3. A „KERESZTYÉNEKTŐL” A „PROTESTÁNSOKIG”

Tisztában vagyok vele, hogy több, munkám során használt társadalomtudományi kategória és fogalom történeti léte, érvényessége nem bizonyítható. Értekezésemben előszetettel beszéltem mozgalomról, vallásos igényről és kínálatról, csoporttudatról, identitásról, természetesen anélkül, hogy beleláttam volna hőseimnek akár a lelkébe, akár viselkedésvilágába, vagy hogy akár meggyőzően bizonyítani tudtam volna egyik-másik ilyen segédfogalom alkalmazásának jogosságát. Ezen fogalmak használata szövegemben szükségszerűen anakronisztikus és idegen a vizsgált nyelvi közegtől.

Ugyanilyen anakronisztikus eljárásra kényszerültem a vizsgált irányzatok, eszmék, személyek teológiai besorolásakor és azonosításakor. A jelzőket (evangélikus, katolikus, kálvinista, lutheránus, protestáns, református stb.) többnyire modern értelmükben használom, csak ritkán reflektálva arra a feszültségre, hogy a források szókincséből ezek részint teljesen hiányoznak, részint ott egészen más jelentésben vagy más érzelmi töltettel fordulnak elő. A probléma minősített esete az, hogy hogyan nevezzük a későbbi református felekezet elődjének tekinthető, svájci hatás alatt álló irányzatot, melyet elsősorban még nem Kálvin teológiája határoz meg, ezért csak igen erőltetetten minősíthető „kálvinistának” (lásd X. 6.). A felekezeti nevezéktanon való töprengés a következő szó- és jelentéstörténeti kérdéseket veti föl:

1. Hogyan nevezték magukat a reformáció képviselői Magyarországon az 1520-as évektől kezdve?

2. Mikor váltak a rájuk használt külső nevek (lutheránus, kálvinista, protestáns) belsőkké?

3. Ezek az elnevezések mikortól mutathatók ki magyar nyelvű szövegekben?

Az első kérdésre értekezésem részletes választ ad. Az önmegjelölés: *christianus*, *pius*; németül: *christlich*, *fromm*; magyarul: *keresztyén*, *igaz*, *jámbor* vagy *istenfélő*. Ezeket a jelzőket természetesen széles kör használta önmeghatározásként. Előfordul még egy speciálisabb is, az *evangelicus/evangelisch* (többek között Dévai latin műveiben is), ezt azonban magyarul eddig 16. századi szövegben nem láttam. A század végén terjed el a hitvallásokra történő hivatkozás: *ágostai*, illetve *helvét*. A *reformáció* szó 16. századi jelentésével külön alfejezetben foglalkozom (IX. 7.).

A terminológiában a jelentős eltolódást a heidelbergi irénizmus szellemi környezetéhez kapcsolhatjuk. Általában Abraham Scultetus heidelbergi udvari prédikátor 1617-es centenáriumi beszédének tulajdonítják azt, hogy a *reformáció* szó modern értelme elterjedt az európai protestantizmusban (lásd IX. 7.). Ugyanekkor lettek a korábbi gúnynevek: *lutheranus*, *calvinista* önmegjelöléssé, nálunk Alvinczi Péter használja mindkettőt magyarul (a TESz adatait is megelőzően).⁵⁰

A *protestáns* szó útja ennél kicsit kalandosabb. A 16. században még polemikus tartalma van, ebben az értelemben használja Pázmány Péter a *Kalauzban* a TESz 1613-as

⁵⁰ PÉTER Katalin, *Hogyan lettek a magyarországi reformátusok kálvinisták?*; Ősz, Kálvin Erdélyben; Uő, *Kik olvasták a kora újkori Erdélyben*.

első adata szerint. Először Angliában lett belső névvé, és a 17. századi puritán hatás hozta el Magyarországra (előbb a reformátusok körében) mint önmegjelölést.

Ami a magyar szótörténeteket illeti, a TESz – mint a fenti példák is mutatják – természetesen kiegészítésre és korrekcióra szorul. A legfájdalmasabb a szótárban 1700 körülről datált *evangélikus*, mely 1616-ban RMK-tétel címében már magyar toldalékkal fordul elő (Debrecen, 1616):

*Itinerarium catholicum, az az nevezetes vetelkedes az felöl: ha az evangelicusok tudományaje uy, vagy az mostani romai vallason valo papistake? Es: az papistak ecclesiajaje vagy az evangelicusoke igaz es vilagh vegeigh allando?*⁵¹

Ezt ismerni lehetett volna. Persze létezik ennél korábbi adat is: 1609. szeptember 16-án intéz magyar levelet Thurzó Györgyhöz „Nagodnak alázatos szolgaj az szombati evangelicusoknak egész coetusa”.⁵² Az *evangélikus* jelző (ugyancsak heidelbergi szellemenben) ezekben a szövegekben mindkét nagy protestáns irányzatot magában foglalja. Ami ha nem volna még világos a fenti adatokból, kitetszik Kanizsai Pálfi János református püspöknek Bethlen Gábor előtt 1619. december 23-án mondott magyar szónoklatából:

„Mi általunk, kik e nemes ország előtt mostan jelen vagyunk, egész alsó és felső, a Tátrán túl és innend levő magyarországi püspökségekben és seniorságokban levő magyar evangelicus tanítók, [...] Kívátnánk tudjuk, ez nemes ország előtt culta et diligenter elaborata oratio, melyben Nagyságtok és Ti kigyelmetek eleibe adhatnók ez evangelicusoknak, kiváltképpen az egyházi szolgáknak siralmas és meggyászolhatatlan sorsukat.”⁵³

Az idézett adatok természetesen nem az én műveltségemet dicsérik, hanem azokat az elektronikus keresési lehetőségeket, melyekkel a TESz szerkesztői még nem rendelkeztek.

A személyeket a hazai szakirodalomban egységesített nevükön nevezem meg, ha van ilyen egységes gyakorlat, különben a források névhasználatához igyekszem igazodni. A helyneveket (szintén a források névhasználatához közelítve) az 1870 előtti magyar norma szerint alkalmazom, az ún. helynév-megállapítás során később magyarosított vagy az aktuális idegen nyelvű hivatalos helyneveket csak akkor adom meg, ha ezek hiányában a helység azonosítása nehézséget okozna. A lábjegyzetekben a régi nyomtatványok teljes címleíráskor mellőztem a címek esetében egyébként szokásos kurziválást.

⁵¹ RMNy 1104; RMK I 462. Szegedi Dániel névtelen műve. HELTAI János, *Ki az Itinerarium catholicum szerzője?*

⁵² MPEA, XV (1934), 81.

⁵³ MPEA, IX (1910), 38.

II. „HIT ÁLTAL GYŐZTEK MEG ORSZÁGOKAT”: A SZAVAK HATALMA

1. A REFORMÁCIÓ MINT NYELVI ESEMÉNY

Az erdélyi reformáció kutatásában úttörő vállalkozásba kezdő Adolf Schullerus (1864–1928) egyház-, teológia-, nyelvtörténeti és folklorisztikai szempontokat együttesen alkalmazva előbb egy erdélyi szász szótár összeállításán fáradozott,¹ majd a címében is programszerű *Luthers Sprache in Siebenbürgen* című művében tervezte összefoglalni gyűjtőmunkája eredményeit. Az ebben ígért négy monografikus rész harmadika már csak postumus jelent meg, míg a negyedik darab befejezetlen maradt.² Schullerus ugyan a 19. század végén divatos vallástörténeti szintézisek szellemében és az akkor ismert forrásbázis ismeretében dolgozott monumentális tanulmányain, így mind általános szemlélete, mind egyes következtetései mára jócskán meghaladottá váltak, mégis figyelmet érdemel koncepciójának bátorsága s a határterületeken is biztosan mozgó ötletes problémaérzékenysége.

A „nyelvi esemény” (*Sprachereignis, language-event*) kulcsszó ennél majdnem fél évszázaddal ifjabb, s már végképp nem a Péter Katalin által is sokat bírált „rankei tézishez” kapcsolódik,³ mely Schullerusra is hatással volt, hanem Gerhard Ebeling (1912–2001) híres Luther-előadásaihoz.⁴ Ezek tették népszerűvé a történeti teológiában 1962/63-ban ezt az eredetileg Ernst Fuchs-i terminust, úgyhogy utóbb a kulcsszó használata kiterjedt az egész reformációkutatásra, s függetlenedett Luther személyétől.⁵

Ebeling a nyelvi eseményként való megközelítést dinamikus alternatívaként kínálja a statikusabb dogmatikai vagy felekezeti nézőpontok helyett:

¹ SCHULLERUS, *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, I–II.

² SCHULLERUS, *Luthers Sprache in Siebenbürgen*.

³ PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja*.

⁴ Az Ebeling-mű magyar kiadásának (EBELING, *Luther*) lektoraként magam is felelős vagyok, hogy a fordításban a kérdéses kulcsszó sajnos „nyelvi jelenség”-ként fordul elő. A hermeneutika területén hasonló értelemben találkozni a magyar „szóesemény” (vö. Wortgeschehen, word-event) terminussal is.

⁵ A lutheri gondolkodás nyelvi megközelítése: BEUTEL, *In dem Anfang war das Wort*; RINGLEBEN, *Gott im Wort*. Tágabb megközelítések: LINDBERG, *Church Growth and Confessional Integrity*; TOKUZEN, *An Asian Perspective*.

„Luther gondolkodásmódját vizsgálva legyünk nyitottak arra is, hogy Lutherrel mint nyelvi eseménnyel találkozunk, hiszen ő maga sem tett egyebet, mint hogy igyekezett az ígét szóhoz juttatni (*das rechte Zur-Sprache-Bringen des Wortes*)”

– szólítja fel hallgatóit/olvasóit a bevezető előadás végén.⁶ A nyelv és a teológia alapvető összefüggéséről Ebeling ezután magát a reformátort idézi, aki 1524-es oktatási programjában így ír:

„Amint az evangélium a Szentlélek által jött és jön el napra nap, a nyelv által jött el és gyarapodott, így általa is kell megtartatnia. [...] Amilyen kedves tehát nekünk az evangélium, akkora erővel kell kitartanunk a nyelv mellett. [...] Bizony, ahol hibát vétünk és (amitől Isten óvjon) nem figyelünk a nyelvekre, ott nem csupán az evangéliumot veszítjük el, hanem végül oda jutunk, hogy sem latinul, sem németül nem tudunk már helyesen beszélni vagy írni.”⁷

Röviden összefoglalva: a reformációt a következő, elsősorban németországi (de hazai forrásanyagon is ellenőrizhető) tapasztalatok miatt szerencsés nyelvi eseményként vizsgálni:

- a reformátori tetteket (a szerzetesi fogadalom, a cölibátus, a bőjt megtörése, épületek, javadalmak elfoglalása, újítás a szertartásokban és az egyházközség szervezetében stb.) rendszerint reformátori ígehirdetés előzi meg (szóban vagy írásban);
- a reformáció mint ún. evangéliumi mozgalom kifejleszti a maga zsargonját, egy új egyházi nyelvet, melynek használata identifikációs eszközként is szolgál;
- a reformáció eszméinek terjedése tiszteli a nyelvterületek határait;
- a források közvetítette információink elválaszthatatlanok attól a nyelvi közegtől, melyben fennmaradtak.⁸

A hazai reformáció Mohács előtti történetéből – elsősorban a Bunyitay Vince-féle *Egyháztörténelmi emlékekre* támaszkodva – három olyan jól ismert eseménysort, illetve szövegcsoporthoz találtam, melyekben tetten érhető az új egyházi nyelv használata: Mária királyné (1505–1558) 1523. június 7-én kelt levele, a soproni eretneknémozás (1524) és a bányavárosi felkelés (1525–1526). A sopronival közel egy időben zajló nagyszombati eretneknémozás egyrészt olyan vádpontokat vizsgált, melyek nem hozhatók egyértelmű kapcsolatba reformátori tanokkal, másrészt a forrásokban olvasható általános megfogalmazások nem alkalmasak arra, hogy „nyelvemlékként” értékeljük és értelmezzük őket.⁹ Természetesen az összes eddig felsorolt nyelvi megnyilvánulás lati-

⁶ EBELING, *Luther*, 17. A probléma magyar nyelvű irodalmának felsorolása valószínűleg teljessé tehető a következő utalással: SABEAN, *Az egység szent köteléke*, 185–188.

⁷ *An die Ratsherren aller Städte deutschen Lands*. WA, XV, (9)27–53, 37 sk.; LM, IV, 157–187, 169 sk.; EBELING, *Luther*, 20.

⁸ A reformáció nyelvi közegéről összefoglalóan: MOELLER, *Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt?*; MOELLER–STACKMANN, *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation*.

⁹ ETE, I, passim; FABRITIUS, *Pemflinger Márk szász gróf élete*; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 42–45; REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 8–25.

nul, illetve németül maradt fenn, hisz a magyar nyelvhatár átlépése forrásainkban Batizi András és Dévai Máttyás reformátori működéséhez fűzhető.

Mind a német, mind a magyar reformáció kutatásában közismert és közhelyszerűen ismételt tétel, hogy a reformátori gondolatok anyanyelvi megfogalmazásban és a nyomtatás médiuma révén milyen elementáris hatást gyakoroltak a társadalomra. Ezen összetevők egyike sem volt vadonatúj, de egymással találkozási addig nem látott erőket szabadítottak fel. A nyelvi esemény dimenzióit ma az egyes szövegek utánnyomásait számba vevő bibliográfiákkal tudjuk fölmérni, de a kortársak vajon tudatában voltak-e ezeknek a folyamatoknak? Az egyik hazai főszereplő, Heltai Gáspár minden bizonnyal, mert *Háló* című művében az 1538-as segesvári hitvitáról szólva ilyen költői, egyben a szövegesemény viharos megnyilvánulásait pontosan rögzítő metaforát alkalmazott: „Ak-koron kedig tiltul [erre-arra] villamni kezde, mind Magyarországba, mind Erdélben az Úristennek Igéje.”¹⁰

2. ILLEDELEM – ISTENFÉLELEM – IGAZSÁG: LUTHER NYELVE A KIRÁLYI UDVARBAN

A Nürnbergi Állami Levéltár Brandenburger Literalien nevű fondjában található egy különös akta, melyet Fraknói Vilmos idézett először, a 12 levél egyikét azon melegeben közölve is.¹¹ A többnyire saját kezű levelek címzettje egy kivételével Kázmér brandenburgi örgróf (1481–1527), a Luther-életrajzokból jól ismert Albert mainzi érsek unokatestvére, ekkor a császár szolgálatában álló diplomata és hadvezér, szerzői pedig II. Lajos (hét darab), nővére, Jagelló Anna (három darab) és Mária királyné (kettő darab). Anna (1504–1547) 1520-ban Innsbruckban keltezett levelei közeledő házasságának a szakirodalomban jól ismert problémája körül forognak: ti. hogy mégis inkább V. Károly (1500–1558) hitvese kívánna lenni.¹² Lajos (1506–1526) is ezt a témát pedzgeti óvatosan amellet, hogy a Kázmér által régóta ígérgetett lovagi felszerelést sürgeti. Nehezen megmagyarázható körülmény, hogy a német parasztháborúra reflektáló utolsó Lajos-levél (1525. június 4.) Kázmér Budán élő öccsének, Brandenburgi Györgynek (1484–1543) félreismerhetetlen keze vonásával (és elborzasztó helyesírásával), ugyanakkor Lajos saját kezű aláírásával vettett papírra.¹³ A két Mária-levél közül a korábbi (1522. december 9.) arról biztosítja Kázmér örgrófit, hogy a királyné mindent megtesz

¹⁰ HELTAI, 130. Ács Pál ugyanakkor értekezésemről írt bírálatában a nyelvi elemzésekkel kapcsolatban teljes joggal figyelmeztetett a belemagyarázás, a félreolvasás veszélyére. Valóban, a legteljesebb filológiai vértet és nyelvtörténeti apparátus sem helyettesítheti az akkori nyelvhasználók mára már nem rekonstruálható nyelvérzékét, az egyszeri, egyedi történeti-közösségi kontextust, az „itt és most” megismételhetetlen jelentését.

¹¹ StAN, BL 1193; MOL, DF 267658–267669. FRAKNÓI, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 119/1. jegyzet.

¹² HERMANN ZSUZSÁNNÁ, *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés*; OGRIS, *Die habsburgisch-jagiellonische Doppelheirat*; SPEKNER, *Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge*.

¹³ StAN, BL 1193:12; MOL, DF 267669.

a lengyel király és a harmadik fivér, Brandenburgi Albert német lovagrendi nagymester (1490–1568) között kötendő fegyverszünet érdekében:

„Nem kímélem a fáradságot, hogy a dolog előrehaladjon, Isten adná, hogy rajtam múlna a dolog, rögvest végére járnék, hisz Ön és az Önéi még többet is érdemelnek. Kérem Önt, ne rója föl nekem, hogy nem válaszoltam jóval korábban Önnek. Folyvást reménykedtem, hogy jó hírrel szolgálhatok, nem kímélem a fáradságot, hogy ez még megtörténjék.”¹⁴

A későbbi viszont (1523. június 7.) a Fraknói közlése nyomán többször utánn nyomott, Alberthez szóló élcelődés:

„Nagyságos fejedelem, kedves, gonosz bátyámuram (*poßer vetter*), üdvözöllek. Édes, gonosz bátyámuram (*pößer vetter*), azt hiszem, egészen megfeledkeztl már igaz nénédasszonyról (*die frume muem*), hogy olyan régóta nem írtál. Én nem feledkeztem meg rólad áhítatos imámban: naponta szorgosan kértem Istent, hogy tegyen téged is olyan igazzá (*frum machen*), mint én vagyok. Kérlek, ird meg, segített-e az imám, vagy nem! Ha nem segített, végy tőlem egy-két fillérért igazságot (*frumkait*), szívesen adom, mert nekem túlon túl sok van belőle (*fil zu fil frumkayt*). Szerettem volna többet írni, de fivéred, György kertjébe kell mennem enni, s a küldönc nem akar tovább várni. Kelt Budán, sebtében úrnapija utáni vasárnap az 1523. évben.

Igaz nénédasszony (*euer frume muem*), Mária saját kezűleg.”¹⁵

Mindkét levél bensőséges kapcsolatról árulkodik. Ezekkel a levelekkel talán sikerült exponálnom azt a fordulatot, amellyel a tizenéves uralkodónő, Mária (de némiképp hasonlóan sógornője, Anna is) a politika tárgyából és eszközéből annak alanyává és alakítójává igyekszik felnőni.

Amikor Albert nagymester kézhez kapta Mária királyné fenti levelét, már Luther és a reformáció hívének volt tekinthető, a következő hétről datálódott ugyanis első fenn-

¹⁴ „Ich wil noch kain fleis sparen, damit die sach ein fiergang hat, wolt Gott, das die sach an mier leg, ich wol palt ein gut end darin machen, wen ir und die ewer haben wol ein grörsers ferdient. Ich pit euch, ir welt mich nit in argen auff nemen, das ich euch nit für lengst hab antwort geschriben. Ich hab schtetz gehofft, mit ein gute antwort zw kumen, ich wil kain fleis nit sparen, damit es noch geschicht.” StAN, BL 1193:10; MOL, DF 267667.

¹⁵ „Hochgeborner furst, fruntlicher, poßer vetter, mein grus zu vor. Lieber pößer vetter, ich gelaub, ir habt die frume muem gar vergessen, das ir nun so lang nichts geschriben habt. Ich hab euch in mein andechtig gebet nit fergesen. Ich hab Gott alle tag fleisiglich gepeten, das er euch wel frum machen, als ich pin. Ich pit euch, ir welt mir schreiben, ob mein gepet geholfen hat oder nit. Wo es nit geholfen hat, welt ir mir um ein pfenich oder zwen frumkait ab kaffen, wil ich euchs gern fer kaffen, wen ich hab fil zu fil frumkayt. Ich wolt euch gern mer schreiben, so mus ich in euers bruder, marchgraff Jorg garten gen essen, so wil der pot nit lenger warten. Datum Offen, eilens am sonntag nach unsers hern fronleichems tag anno domini etc. im XXIIIten. Euer frume muem Maria manu propria.” StAN, BL 1193:11; MOL, DF 267668; FRANKÓI, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 119/1. jegyzet; ETE, I, 85 sk. (téves dátummal és regesztával); STRACKE, *Die Anfänge der Königin Maria von Ungarn*, 42; első magyar fordítása: PAYR, *Mária, a humanista magyar királyné*, 9.

maradt levele a wittenbergi reformátorhoz.¹⁶ Mária „frivol, enyelgő” mondataival¹⁷ Solyom Jenő még „alig tud mit kezdeni”,¹⁸ az első használható megközelítés Ute Monika Schwobnak köszönhető, aki rámutatott a pár soros levél nyelv- és teológiatörténeti dimenzióira, a továbbiakban az ő ötletét használom fel.¹⁹

Mint a fenti kiemelések is mutatják, ennek a rövid levélnek a tengelyét a *fromm* és a *böse* fogalmak szembeállításja képezi. Ez a két melléknév a középfelnémet óta fordul elő egymással összekapcsolva, egymásra vonatkoztatva, miközben számos jelentésváltozáson mentek keresztül. Elsőre ezért nem könnyű eldönteni, hogy az adott kontextusban megfigyelhető szembeállítás jogi, erkölcsi vagy éppen teológiai, vallásos tartalmat takar-e. A *fromm* szócsalád személyre vonatkozóan a középkori városi közösségekben való elismertséget, párbajképes, partiképes, szalonképes, „tisztos” polgári létet fejezett ki (azaz egyértelműen profán értéket), ennek a „tisztességnek” (*Frommheit*) a kétségbevonása, amit többek között a *böse* szó alkalmazása is jelenthetett, általában a bíróság elé vezetett, amely helyreállíthatta a sértett megbecsülését (*fromm machen*).²⁰ Ugyan már a 15. században előfordul szórványosan a *fromm* szó vallásos vagy erkölcsös színezetű értelme is (ahogy egy adat a *Frömmigkeit* főnév „érdem” jelentéséről is szól),²¹ a jelen irányába mutató jelentésfejlődés szempontjából mégis a fent leírt becsületbírósi eljárás játszott döntő szerepet.

Luther Márton már 1518–1519-ben is tudatosan nyúlt a *fromm* tö származékaihoz, hogy a latin *iustus*, *iustitia*, *iustificare* teológiai terminusok értelmét németül visszaadhassa (az addig használt megfelelők a *gerecht* és *Gerechtigkeit* voltak), s ez a terminológiai újítás az 1520-ban két nyelven is megjelent *A keresztény ember szabadsága* című műben következetesen érvényesül²² (a német szöveg párhuzamos latin nyelvű átdolgozása²³ megóv bennünket a jelentéstani belemagyarázásoktól). A német hétköznapiok elterjedt (ön)igazolási, becsületszéki gyakorlata lesz a megigazulásról szóló tanítás illusztrációja. Luther szóhasználatának hatása 1523-ban már a zürichi reformációban is kimutatható,²⁴ s a következő lépcsőben (Philipp Melanchthon, Martin Bucer stb.) további jelentésfejlődéshez vezetett: kialakult a „kegyes, istenfélő” értelem, immár a latin

¹⁶ Nürnberg, 1523. 06. 14. WA.B, III, 86 sk. (nr. 622).

¹⁷ A szöveg felfedezőjének, Fraknói Vilmosnak a jelzői: FRAKNÓI, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 119; Uő, *Ungarn vor der Schlacht von Mohács*, 122. „Maga Mária is a legnagyobb intimitásban állott [a három ögróffal], akikkel tréfás hangon tartott, élczes leveleket váltott.” FRAKNÓI, *Brandenburgi György*, 350.

¹⁸ SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 63/45. jegyzet.

¹⁹ SCHWOB, *Der Ofener Humanistenkreis*, 63 sk.

²⁰ MÜLLER, Ernst Erhard, *Das mittelalterliche und das reformatorische „Fromm”*, 336–349; WUNDER, „*iustitia*, *Teutonice fromkeyt*”, 313–326.

²¹ Mechthild von Magdeburgnál: MOSER, „*Fromm*” bei Luther und Melanchthon, 162.

²² WA, VII, (12)20–38; MÜLLER, Ernst Erhard, *Das mittelalterliche und das reformatorische „Fromm”*, 350–354; WUNDER, „*iustitia*, *Teutonice fromkeyt*”, 327–332.

²³ WA, VII, (39)49–73. A német változat elsődlegességéhez lásd MAURER, *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, 64–78; STOLT, *Studien zu Luthers Freiheitstraktat*; RIEGER, *Von der Freiheit eines Christenmenschen*.

²⁴ GÜNTHER, „*Fromm*” in der Zürcher Reformation; MOSER, „*Fromm*” bei Luther und Melanchthon, 178; MÜLLER, Ernst Erhard, *Das mittelalterliche und das reformatorische „Fromm”*, 353 sk.

pius, pietas megfelelőjeként (az első adatok az *Ágostai Hitvallásból*, az *Apológiából*, illetve ezekkel egykorú iratokból származnak),²⁵ mely a szócsalád máig érvényes domináns jelentésévé vált. Ehhez a jelentéseltolódáshoz maga Luther is alkalmazkodott anynyiban, hogy a félreértések elkerülése végett az 1534-es német Bibliában és az 1537-es *Schmalkaldeni Cikkekben* már inkább visszatért a hagyományos *gerecht* terminushoz (az 1522-es Újszövetségben még többnyire *fromm* a görög *dikaioosz* fordítása), jóllehet egyéni szóértelmezését egész életében megtartotta.²⁶

Az idézett Mária-levél értelmezéséhez időrendi szempontból az 1520-as kétnyelvű traktátust érdemes segítségül hívni. Ennek két magyar fordítása is tanulságos: Masznyik Endre a német változatból indult ki (1905), s a megfelelő helyeken bosszantó következetességgel a „kegyes, kegyesség” kifejezésekkel él (ha ezek nem a „Jóisten” jelzői). Pröhle Károly a latin szöveget vette alapul (1983), így könnyebb volt eljutnia a helyes megoldáshoz: „igaz, igazság”. A következő részletek Masznyikot követik, zárójelben figyelmeztetve az eredeti terminusokra:

„Hát nem boldogító közösség az, mikor a gazdag, nemes, kegyes (*frummer, pius*) vőlegény, Krisztus a szegény megvetett rossz személyt (*böfies hürlein, impiam meretriculam*) házastársul veszi és megmenti minden bajtól, felruházza minden jóval.”²⁷

Az első idézetben a szembeállítás még egyértelműen erkölcsi színezetű volt, ám a következőben már kifejezetten teológiai szinten mozog és a megváltás, a megigazulás, az üdvözülés folyamatának dimenzióiba visz el bennünket:

„Így vagyunk az ember cselekedeteivel is; a szerint, a mint hívő vagy hitetlen az ember, lesznek cselekedetei is jók (*gutt, bonum*) vagy rosszak (*boeße, malum*). És nem megfordítva olyan formán, hogy a milyenek cselekedetei, a szerint lesz ő maga is kegyes (*frum*) vagy hívő. A cselekedetek, amint hívökké, úgy kegyesekké sem tesznek (*machen frum, faciunt iustum*) minket. Hanem igenis a hit, a mint kegyessé téstén (*frum macht, facit iustum*), úgy cselekedetekre is indít. A cselekedetek tehát senkit sem tesznek kegyessé (*frum machen, iustificent*) és az embernek kell előbb kegyesnek lenni (*frum sein, esse iustum*), mielőtt működik. Azért nyilvánvaló, hogy egyesegyedül a hit merő kegyelemből, Krisztus és az ő igéje által teszi elégségesképen kegyessé (*frum machet, iustificet*) és boldoggá az embert [...] Viszont annak, a kinek hite nincs, egy jó cselekedet sem lendít kegyességén (*zur frumkeyt, ad iustitiam*) avagy üdvösségén.”²⁸

Nem szükséges felvetni azt a kérdést, ismerte-e Mária éppen ezt a traktátust, hisz a fent bemutatott szóhasználat a többi korabeli röpiratban is megfigyelhető,²⁹ s tudjuk,

²⁵ BSLK, 72, 92, 111, 146 sk., 172 sk., 177 sk., 205, 252 sk., 277; MOSER, „*Fromm*” bei Luther und Melancthon, 167–173; MÜLLER, Ernst Erhard, *Das mittelalterliche und das reformatorische „Fromm”*, 355 sk.

²⁶ BSLK, 455, 460; MOSER, „*Fromm*” bei Luther und Melancthon, 173, 176 sk.

²⁷ WA, VII, 26, 56; LM, II, 330 sk. Vö. PRÖHLE, 43.

²⁸ WA, VII, 32, 61; LM, II, 339 sk. Vö. PRÖHLE, 52 sk.

²⁹ MOSER, „*Fromm*” bei Luther und Melancthon, 178.

hogy ezek megtalálták az útvonalat Budára.³⁰ A levél szövegösszefüggésébe egyedül a *fromm*–*böse* ellentét reformátori (megigazulásra vonatkoztatott) értelmezése fér bele, ráadásul arra ironikusan reflektálva. Több adat is van éppen ebből az időből arra, hogy a lutheri *fromm* beszédtemává lett, adventi posztillájában (1522) Luther maga is foglalkozik ezzel a fordítási problémával,³¹ ezt a képet egészíti ki a Mária-adalék. A királyné tudatosan alkalmazza a teológiaivá lett terminusokat, hogy olvasottságát fitogtassa, egyben távolságtartását érzékeltesse, ugyanakkor mégsem próbálja ezekkel a gondolatokkal szemben az érdemteológiát kijátszani. A levél csipkelődő játékoságához igen közel áll a következő, Hieronymus Emser egyik vitairatában található szójáték:

„Luther: Gondold végig magadban, el kell ismerniük, hogy vannak köztünk igaz (*fromme*) keresztények. Miért kellene akkor ezt a szót és jelentést elvetni?

Emser: Egy számár is derék jószág (*from*), mégsem bízunk rá a kincseskamrárt, hanem bekötjük az istállóba.”³²

Mária magatartásától ugyanígy mi sem áll távolabb, mint az ájtatoskodás, az ironikus csipkelődés mögött azonban felismerhető a beavatottak öntudata. Mária nem tesz ugyan ezekben a sorokban hitet semmilyen tan mellett, de jelzi, tisztában van a reformátori tanítás tartalmával.

3. A FERENCES HAGYOMÁNYTÓL A KOCSMAI ANTIKLERIKALIZMUSIG

A soproni eretneknyomozásra II. Lajos 1524. október 14-én Budán kelt rendelete (Szege-di?) Gergely (nagyvárad?) ferences szerzetest küldte ki.³³ Az október 22-én megkezdett vizsgálat első, Kristóf konventuális ferences prédikátor ellen folytatott része a Christophorus Peck soproni plébános által összeírt nyolc vádpontra összpontosított az érintett prédikátor, illetve összesen 29 tanú meghallgatásával. Peck szerint Kristóf azt prédikálta volna, hogy:

1. nem kell engedelmeskedni a pápának;

³⁰ Hans von der Planitz Böles Frigyesnek: Nürnberg, 1523. 10. 15. PLANITZ, 356.

³¹ WA, XI/2, 36; MOSER, „*Fromm*” bei Luther und Melanchthon, 179 sk.; MÜLLER, Ernst Erhard, *Das mittelalterliche und das reformatorische „Fromm”*, 354 sk.

³² „Luter: Denck doch bey dir selber Sie müssen bekennen das fromme Christen vnder vns sein, Warumb wolt man den der selben wort vnd vorstand vorwerffen.

Emßer: Ist doch ein Esel ouch from, man trawet ym aber dannocht nit vber die silber kamer, sonder stelt yn in ein stall.” Wider das unchristliche buch Martini Luthers Augustiners an den Tewtschen Adel außgangen, Leipzig: Landsberg, 1521. VD 16., E 1137. Idézi: MOSER, „*Fromm*” bei Luther und Melanchthon, 180.

³³ ETE, I, 158 sk.; PAYR, I sk. (nr. 1); HÁZI, *Oklevelek*, 113–115 (nr. 82). Vö. PAYR, *A soproni evangélikus egyházközség története*, 40–61; HÁZI, *Sopron középkori egyháztörténete*, 44–61. Szegedi Gergely csanádi kanonok (1536), nagyvárad gvardián, majd provinciális (1546–1550) lett, 1535-ben Dévai Mátyás ellen írt, 1538-ban Segesvárott Szántai Istvánnal vitatkozott: BUNYITAY, *A várad püspökség története*, I, 398; KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története*, II, 580; HERVAY, *A magyarországi kolostorok pusztulása*, 190; JUHÁSZ, *Hitvallás és türelem*, 6; ÓZE, *A határ és a határtalan*, 156.

2. bármely pap feloldozhat mindenféle bűnök alól;
3. a lelki gyónás helyettesítheti a fülbegyónást;
4. a szenteket és Szűz Máriát nem kell imádni, közbenjárásukra nincs szükség;
5. nincs szükség testi böjtre;
6. feleslegesek a templomok és az oltárok;
7. a soproni papok paráznasága nyilvánvaló, ezért nem misézhetnek;
8. Sopronnak nincs szüksége zsidókra, mert papjai maguk úznak uzsorát.

Gyengítette a vád súlyát, hogy a feljelentő csupán egyetlen állítását (6. pont) tudta saját, fültanúként tett vallomásával alátámasztani, ezt sem Kristóffal, hanem egy korábbi ferences prédikátorral szemben, míg a többi pontot pusztán szóbeszéddre alapozta. A jegyzőkönyv tartalmát úgy összegezhetjük, hogy e pontok alapján sem Kristóf nem ismerte be a tévtanítás vétkeit, sem a tanúk nem támasztották azt érdemben alá.³⁴ Az ügy szereplőinek egymás közötti viszonyrendszerére itt nincs hely kitérni, csak arra hívom fel a figyelmet, hogy Kristóffal szemben sokkal kevésbé voltak hajlandók tanúskodni pap kollégái, mint amilyen lelkesen vallottak Moritz Pál belső tanácsos ellen a polgármester, a városbíró és tíz más tanácsag.³⁵ A szerzetes az első hat vádat tagadta vagy kimagyarázta, az utolsó kettőt (melyek a városi klérus életvitelének ostromozására vonatkoztak) pedig olyan határozottan fenntartotta, hogy II. Lajos november 16-án külön rendeletben intette a soproni papokat ágyasaik elbocsátására.³⁶ Az eljárásnak ez a végső mérlege egyértelmű a király 1525. január 11-i leveléből is, mely a vizsgálat lezárultával a ferenceseket alaptalanul bepanaszoló soproni plébánost marasztalja el, s jogosnak ismeri el a kolostor kártérítési igényét jó hírének megcsorbítása miatt.³⁷ A nyolc vádpont körül kikristályosodó tényállás a mai történész szemével nézve sem minősül olyan tévelygésnek, ami szembelyezkedne a korabeli egyházban elfogadott véleményekkel. Ami eltávolodik itt kissé a dogmatikus sodorvonaltól, mint a belső gyónást, a szociális felelősséget, az aszkézist és a papok életvitelét érintő gondolatok, azt még mindig elhelyezhetjük a ferences hagyománynak akár a misztika, akár a spiritualizmus, akár a társadalmi kérdések irányában nyitott területén. Ugyanez áll Kristóf két évvel azelőtt működő, név szerint nem ismert ferences prédikátor elődjének kijelentéseire, aki a soproni plébános és Leonhardus Hengst tanú emlékei szerint éppen azokhoz hasonló nézeteket osztott, amelyeket Szűcs Jenő 1516 és 1520 közötti obszerváns forrásokban talált: az oltár- és templomépítések kritikája, valamint a papok egyenlőségének hirdetése a feloldozási hatalom tekintetében.³⁸ Házi Jenő lutheránus ízű beszédeknek tartja eze-

³⁴ ETE, I, 159–171; PAYR, 2–14 (nr. 2); HÁZI, *Oklevelek*, 115–131 (nr. 83). A jegyzőkönyv vizsgálatánál módszertanilag Erdélyi Gabriella forráskritikai megállapításait kamatoztattam: ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története*, 106–126.

³⁵ A klerikusok hallgatására, összetartására és a laikusok beszédesebb voltára lásd ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története*, 122 sk. A reformáció kori Sopron proszopográfiájával Goda Károly foglalkozott alább idézendő tanulmányaiban.

³⁶ ETE, I, 181 sk.; HÁZI, *Oklevelek*, 136 (nr. 89) regeszta.

³⁷ ETE, I, 187; HÁZI, *Oklevelek*, 139 (nr. 93) regeszta.

³⁸ ETE, I, 161–163; PAYR, 4–6 (nr. 2); HÁZI, *Oklevelek*, 118–120 (nr. 83). Vö. SZÜCS, *Ferences ellenzéki áramlat*, 425 sk.; SZÜCS, *Dózsa parasztháborújának ideológiája*, 24 sk.

ket a prédikációkat.³⁹ Mollay Károly egyenesen az *An den christlichen Adel deutscher Nation* című, 1520-as Luther-irat – mely a német könyvpiacnak a bibliafordítás mellett a legnagyobb publikációs sikere volt⁴⁰ – gondolatait véli felfedezni a Kristóf-vádak egyes pontjaiban.⁴¹ A jegyzőkönyvben felsorolt nézetek közül azonban egyedül a szentek segítségül hívásának tagadását (az 1522. december 6-i szentbeszédben) nem tudom elhelyezni az obszerváns tradíció radikális irányzatában.⁴²

A vizsgálat második része az oltárigazgató Thomas Radingernek egy szerintem egyszerűen csak polgárpukkasztó kijelentésével kapcsolatban faggatja a tanúkat, hogy ti. Isten lélek, se érzékszervei, se végtagjai nincsenek, így ismereteket sem szerezhet, gondot sem viselhet a világról,⁴³ míg a vizsgálat harmadik része Paulus Institor (Moritz Pál; †1530) soproni polgár megbotránkoztató viselkedését igyekszik feltárni.⁴⁴ Az utóbbi esetben megáll a bört megszegésének és a lutheri könyvek birtoklásának vádjá, bizonytalan viszont, valóban elhangzottak-e a vádlott szájába adott olyan sztereotip mondatok, mint például a fa- és kőbálványok kicsúfolása (figyelemre méltó ugyanakkor, hogy ez a vád tartalmilag szorosan összefügg a szentek tiszteletének említett Miklós-napi kritikájával). A soproni polgár bírái ugyanígy értékelték a nyomozás eredményét, mert a vádlott, miután könyveit önként beszolgáltatta, s azokat január 2-án megégették,⁴⁵ – mint ez II. Lajos 1525. január 28-án kelt leveléből is kitűnik – csupán a bört egy rendbeli megszegéséért szenvedett büntetést.⁴⁶

Házi Jenő azt hangsúlyozza, hogy Moritz Pál 1522. február 22. és 1527. január 18. között éppen gondnok (templomatyá) volt a ferenceseknél (tehát már az inkriminált prédikátor előd idejében is!), továbbá az új tanok terjedésében/terjesztésében általánosságban, részletes érvelés nélkül emeli ki a kánoni előírásokat nyűgnek tartó soproni pap-ság szerepét.⁴⁷ A soproni tévelygések feltételezhető forrásai között ezek szerint ott lehet az obszervánsok egyházkritikája, a konventuálisok elkényelmesedése, de ott lehetnek tényleges Luther-olvasmányok, valóban reformatori szellemű prédikációk is.

³⁹ HÁZI, *Sopron középkori egyháztörténete*, 56.

⁴⁰ WA, VI, (381)404–469; LM, II, 23–110. Az irat bestseller voltára: MOELLER, *Deutschland im Zeitalter der Reformation*, 62; Uő, *Das Berühmtwerden Luthers*.

⁴¹ Az 1., 2., 5., 8. pontokat, továbbá a 7.-et is lutheri tételnek tartja: MOLLAY, *Kereskedők, kalmárok, árosok*, 15–17.

⁴² Lásd VIII. 4.

⁴³ ETE, I, 165; PAYR, 8 (nr. 2); HÁZI, *Oklevelek*, 122 (nr. 83). Vö. PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 64. A *Von den guten Werken* című 1520-as Luther-irattal – WA, VI, (196)202–276 (fordítás: TAKÁCS) – való összefüggést itt sem sikerült kimutatnom.

⁴⁴ Moritz Pál későbbi városbíró (1526–1529): HÁZI, *Sopron középkori egyháztörténete*, 58. A soproni városigazgatás személyi összefüggéseire lásd GODA, *A város élén*.

⁴⁵ Vischer Péter soproni városi kamarás számadáskönyve 1524/25: HÁZI, *Számadások*, 382–440, 431 (nr. 27).

⁴⁶ ETE, I, 188 sk.; PAYR, 16 (nr. 4); HÁZI, *Oklevelek*, 140 (nr. 94).

⁴⁷ HÁZI, *Sopron középkori egyháztörténete*, 57. Moritz Pál ferences templomatyá számadáskönyve: HÁZI, *Számadások*, 367–382 (nr. 26). A templomatyák hivataláról: GODA, *A városi igazgatás szerkezete Sopronban*, 267 sk.

Az eddigiektől lényegesen eltérő a helyzet ugyanis a plébánosnak a kihallgatás során a ferences prédikátor ellen szóban felhozott újabb vádpontjával kapcsolatban: ezt érdemben maga Kristóf sem tagadta, s több tanú is alátámasztotta mint közvetlen fültnú, nevezetesen az eljárás két jegyzője, Thomas Radinger és a városi nótárius Jacob Auer, továbbá Wolfgang Payr pap. Vallomásaikból a következőképpen rekonstruálható Kristóf valamely szent ünnepén tartott szentbeszédének gondolatmenete: A szentek semmit sem saját érdemükből érdemeltek ki, akik ezt állítják, azok főbenjáró hazugságot mondanak, hanem a szentek „hit által győztek meg országokat” (Hbr 11,33). Természetesnek vehetjük, hogy a plébános és az altariszt teológiailag pontosabban (*nihil meruerunt coram Deo*) adja vissza azt, ami a laikus írnok szájában leegyszerűsítve ennyi: a szentek nem jutottak volna mennybe (*celum non meruissent*). Az is várható, hogy Kristóf így magyarázza és mentegeti önmaga szavait: „hanem Krisztus szenvedésének érdeméből”. Meglepő viszont, és ezért komolyan hitelt kell adnunk ennek a részletnek, hogy éppen az egyetlen világi,⁴⁸ Auer vallomása őrizte meg a másik hivatkozott bibliai helyet: „nem önmagunktól vagyunk alkalmasak” (II Cor 3,5).⁴⁹ Ez az érvelés már az adott rendszer, a középkori érdemteológia kereteit szétfeszítő reformátori prédikációként értelmezhető. Az utóbb idézett páli argumentumnak továbbá abban is fontos szerep jut, hogy a szentek tiszteletének problémájáról a személyes megigazulás általánosabb kérdésére helyezi a hangsúlyt.

Berndt Hamm gradualizmusnak nevezi azt a késő középkori felfogást, melyet alapjaiban rendített meg a reformáció háromszoros „*sola*”-ja,⁵⁰ valamint a „krisztusira” és az „evangéliumira” való koncentrálás, ez utóbbiakat foglalja össze a népszerű *christlich und evangelisch* jelszó. A graduális világképben a bűnös ember fokozatosan, több lépcsőben lesz igazzá, és nyeri el az üdvösséget, kezdve a földi időben s befejezve a mennyi örökkévalóságban, jó cselekedetek és az egyházban kiszolgáltatott kegyelmi eszközök révén, keresztül a tisztítótűzön, végül pedig az utolsó ítélet aktusában. Ezt a lépcsőzetességet tükrözi az e világi egyháznak és a szentek galériájának hierarchikus szerkezete, a bűnök különböző súlyú besorolása és a vezeklési formák rangsora, a szerzetesi fogadalmak és az egyházi rendek fokozatai. A reformátori tanítás nem egyes dogmáknak az elutasítása vagy mindennapos visszaéléseknek a kritikája, hanem a graduális rendszernek magának kategorikus tagadása, amennyiben az emberi közreműködés hiábavalóságát, a feltétel nélküli megigazulást hirdeti, kárhóztatja a jó cselekedetek, a vezeklés, a kegyességi formák, fogadalmak érdemszerző, elégtételjellegét. Az addig kifejezetten pluralista világot egyetlen erőter mentén rendezi át, egyszerűsíti le, egyetlen papi-polgári rendbe sorol püspököket, szerzeteseket, világiakat. Hagyományos ki-

⁴⁸ Házi Jenő a plébánoson és a két jegyzőn, Radinger altarisztán és Auer városi írnokon kívüli 26 tanút kivétel nélkül papi személyként azonosítja: HÁZI, *Sopron középkori egyháztörténete*, 49. Fontos körülmény, hogy Auer a művelt, tájékozott Moritz Pál sógora és üzleti partnere volt! MOLLAY, *Das Geschäftsbuch*, 26.

⁴⁹ ETE, I, 162, 164; PAYR, 5–7 (nr. 2); HÁZI, *Oklevelek*, 119, 121 (nr. 83). Vö. SÖLYOM, *Luther és Magyarország*, 50. Lásd VIII. 4.

⁵⁰ A reformátori „*solus Christus*” jelszó előzménye Erasmus 1516-os *Paraclesis*-ében fedezhető föl: „Certe solus hic e caelo profectus est doctor, solus certa docere potuit, cum sit aeterna sapientia, solus salutaria docuit unicus humanae salutis auctor, solus absolute praestitit, quicquid unquam docuit, solus exhibere potest, quicquid promisit.” ERASMUS, III, 10.

fejezéssel ez: egyetemes papság; Bernd Moeller szóhasználatában: *neues Mönchtum*, Berndt Hammnál pedig a folytonosságot hangsúlyozó modellben: *normative Zentrierung*. Az „evangéliumi” tanítás kétségbe vonta a hagyományos játékszabályok létjogosultságát, s helyette a régivel egyetlen ponton sem összeegyeztethető új rendszert kínált, ez fogalmazódott meg a közismert éles alternatívákban, mint például nem érdemből, hanem kegyelemből; kötöttség helyett szabadság; emberi találmányok helyett a Szentírás szava, vagy éppen Lucas Cranach híres antitetikus fametszetsorozatában: *Passional Christi und Antichristi* (1521).⁵¹

A soproni vizsgálat mindhárom része tartalmaz egy-egy olyan elemet, melyek fényt derítenek a formálódó új egyházi nyelv eredetére, műhelyeire, diszkurziós terére. Az első részben olvasni:

„[...] mikor összejönnek a kocsnába, egy, aki érti, olvassa [a lutheri könyveket], a többiek hallgatják, tizen, húszan, ahányan vannak, és annyi gyalázattal illetik őszentségét, a bíborosokat és másokat, hogy szörnyű hallgatni. Aztán minket [soproni papokat] szidnak a laikusok.”

A Radinger-ügy nyomozásában ugyanerre a társadalmi és kommunikációs közegre vonatkozik egy bevezető félmondat: „ívás közben beszélgettek a papokról, hogy az a hír járja: meg kéne házasodniuk.” Paulus Institor szavai pedig pontosan fogalmazzák meg a hazai reformátori nyelv kettős eredetét: nézeteit mind a németektől vette (*ex dominis germanis*), mind saját tapasztalataiból szűrte le⁵² – ahogy az imént idézett kocsmajeletben is egymásra válaszolnak a felolvasott lutheri szövegek és a helyi történetek.

4. ESZMÉK METSZÉSPONTJÁBAN: HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ

Ha úgy tetszik, az egyházi nyelvújítás első hazai felbukkanásaként értékelhetjük Bartholomaeus Francfordinus Pannonius selmeci jegyzőnek Georg Eysker körmöci jegyzőhöz intézett, 1522. május 19-én kelt levelét, melyben „Babilonból”, azaz Rómából hazatérve az akkor már reformátori meggyőződésű Conrad Cordatust mint *Cunradum nostrum* üdvözlí (lásd III. 1.), és Luther állítólagos nürnbergi idézését a következő szavakkal kommentálja: „A császár birodalmi gyűlést tart Nürnbergben, meg van oda idézve a mi Lutherünk, akit az Úr Jézus áldjon meg, akinek legálhatatosabb hirdetője.”⁵³ Maga

⁵¹ MOELLER, *Die Rezeption Luthers*, 68–70 = in HAMM–MOELLER–WENDEBOURG, *Reformationstheorien*, 25–27; MOELLER, *Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum*; HAMM, *Was ist reformatorische Rechtfertigungslehre?*; Uő, *Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation*; Uő, *Einheit und Vielfalt der Reformation*, 69–73; EBELING, *Luther*, 16 sk.; HAMM, *A reformáció hajtóerői*, 407 sk.

⁵² Idézetek: ETE, I, 161, 166, 170 sk.; PAYR, 4, 8, 13 (nr. 2); HÁZI, *Oklevelek*, 118, 123 (nr. 83) – az utolsó idézet a Házi kiadásához alapul vett kéziratban nem szerepel.

⁵³ ETE, I, 57 sk.; FRANKFORDINUS, 17; magyarul: V. KOVÁCS, 477 sk. (nr. 247). A Cordatusra vonatkozó rész MOL, DF 249874 alapján javítva: „Salutabis meo nomine (si apud vos est, nam ex fama quotidie huc ad nos expectatur) Cunradum nostrum, ad quem litteras meas dedissem, ni eum expectarem, is tamen, si aderit, sit novorum presencium te indice particeps.”

a levél a humanista korrespondencia tipikus darabja, a humanista mozgalom információs hálózatának sejtje, mind az értesülés forrásának ellenőrizhetetlensége, mind a hír továbbadásának igyekezete rendkívül jellegzetes benne. Francfordinus Bertalan levele ugyanakkor hű dokumentuma annak a kornak, melyben a kortársak még egységben látták a humanista és az evangéliumi mozgalmat,⁵⁴ és Luther fellépése után az *Epistolae clarorum virorum*éhoz hasonló tündöklési lehetőségben reménykedtek, de a szöveg mégis inkább a hazai humanizmus, mintsem a hazai reformáció nyelvi eseményéről tanúskodik. Ahogy a besztercebányai Georgius Baumheckel wittenbergi beiratkozása⁵⁵ sem a reformáció bányavárosi recepcióját, csupán a *Lutterus noster* iránt ott is meg-növekedett általános érdeklődést igazolja.

Komoly fejtörést okoznak a levél kezdő szavai: *Reversus ex Babilone*... Nem mint-ha kétség merülne föl, hogy itt Rómát kell értenünk,⁵⁶ a levélben közölt külföldi, főleg itáliai hírek ezt egyértelművé teszik azok számára is, akik amúgy nem tekintik kézenfekvőnek a későbbi vallásháborúk korában mindennapos Róma-Bábel azonosítást. Gustav Hammann nyilvánvaló utalást fedez itt fel Luther 1520-ban megjelent és a művelt körökben villámgyorsan ismertté vált *De captivitate Babylonica* című művére,⁵⁷ és állítását további tényekkel is alátámaszthatjuk: 1519 februárjában Luther két levelében is explicite azonosítja Rómát Babilonnal, s egy esetben egyenesen a Jelenések könyvének fenevad-jával (Apcs 17,1–6),⁵⁸ két évvel később, a wormszi birodalmi gyűlés előtt pedig Babilont már a pápaság félreérthetetlen metaforájaként alkalmazza.⁵⁹ Tegyük hozzá: meglepően szörványosak ezek az adatok, a pápának a babiloni paráznaként való aprólékos bemutatásáig (1530) még hosszú éveket kell várni!⁶⁰ V. Kovács Sándor ellenben egy Brodarics István-levéltől megerősítve Petrarca-utalásnak értelmezi e szavakat. A 114. szonett kezdősorának (*De l'empia Babilonia, ond'è fuggita*...) lehet parafrázisa. Hogy Petrarca itt eredetileg Avignonról írt, az mellékes körülmény, Brodarics kontextusa nyilvánvalóvá teszi, hogy a 16. századi olvasó már egyértelműen Rómára gondolt.⁶¹ Nehezíti a tisztánlátást, hogy az összes felsorolt helyen az ószövetségi babiloni fogság és az apokaliptikus Bábel fogalma keveredik, Petrarcánál ráadásul a pápaság hetvenéves babiloni (avignoni) fogságára is értelmezve. A másik oldalon viszont le kell szögeznünk, hogy a kérdéses időszakban a humanista nyelvhasználat és a lutheri metafora alkalmazása pontosan egy-

⁵⁴ MOELLER, *Die deutschen Humanisten und die Anfänge der Reformation*. Lásd III. 4.

⁵⁵ 1522 nyarán: AAV, I, 112.

⁵⁶ Vö. HORVÁTH, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, 258.

⁵⁷ HAMMANN, *Bartholomeus Francofordinus Pannonius*, 233 sk. A mű: WA, VI, (484)497–573; LM, II, 122–237.

⁵⁸ WA.B, I, 344, 351 (nr. 152, 156).

⁵⁹ Johannes Staupitznak: Wittenberg, 1521. 02. 09. WA.B, II, 264 (nr. 376): „Huttenus et multi alii fortiter scribunt pro me et parantur indies cantica, quae Babylonem istam parum delectabunt.” LM, II, 385; LVM, VII, nr. 376: „Hutten és mások bátran síkra szállnak mellettem írásaikban és nap nap után készülnek versek, melyekben aligha lesz gyönyörűsége annak a Bábelnek.”

⁶⁰ LVM, V, 320–327. Ennek az értelmezésnek a kialakulása összefügg Dániel könyvének német fordításával, mely ugyancsak 1530-ban jelent meg.

⁶¹ V. KOVÁCS, 478, 595. Vö. TRENCSENYI-WALDAPFEL, *Petrarca szonettje Brodarics levelében*; ERTL, *A Babilon-toposz Petrarcánál és Boccaccionál*.

beesett. Hiszen a *De captivitate Babylonica* egyenesen a humanista köröknek címzett írás, s az említett három Luther-idézet is éppen a reformátor humanista korrespondenciájából való. Mindezek fényében nem tekinthetjük Francfordinus Bertalan levelét a hazai Luther-recepció egyértelmű bizonyítékának (ahogy a Petrarca-recepcióénak sem!), jól-lehet figyelemre méltó, hogy a selmeci jegyző a humanista mozgalomban ekkor még egyáltalán nem elkoptatott Babilon-metaforával indítja 1522-ben kelt levelét.

5. FELKELÉS – MOZGALOM – EGYSÉG: A BÁNYÁSZOK SZÓKINCSEBEN

A Conrad Cordatus 1522 után sújtó viszontagságokat egyelőre későbbre tartogatva⁶² ugorjunk az 1525-ös évhez, amikor a pénzrontás, a viharos rákosi, majd hatvani országgyűlés, a kincstartó menesztése, az alkincstartó bebörtönzése, majd kiszabadulása és a Fugger-vállalat kisajátítása árnyékában a bányavárosokban feszültté vált a helyzet.⁶³

1525-ben Cordatus visszatért Wittenbergből, s újra Körmöcbányán tűnt fel, most egykori budai kollégájával, Johannes Kreslinggel együtt (lásd III. 1.). A források még mindig budai illetőségük szerint említik őket, tehát a bányavárosokban valószínűleg nem állandó alkalmazásuk volt, hanem vendégprédikátorok voltak. Kresling a budai Szent György (kápolna) plébánosaként szerepel, míg Cordatus – Guidoto velencei követ május 29-i jelentésében – „*uno Priosto di S. Maria*”, azaz a Boldogasszony-templom papja,⁶⁴ amit az egyháztörténetírás Mária királyné udvari papjává ferdített.⁶⁵ Mivel későbbi értesülések szerint ők nem kósza vándorprédikátorok, hanem szabályosan meghívott hitszónokok voltak Körmöcbányán,⁶⁶ érdemes tisztázni, pontosan milyen minőségben szolgáltak itt. Több adatunk is van rá, hogy az 1520-as években Beszterce-, Selmec- és Körmöcbányán a városi tanács alkalmazott a saját költségén rövidebb-hosszabb időre vendégprédikátorokat. Ennek a gyakorlatnak a hátterében az egyházi reformokra hajló tanácsosok és az ezeket fékező plébánosok ellentéte állt. Ahol nem sikerült a meglévő papi állásokat „evangéliumi” szellemű igehirdetőkkel betölteni, ott a város gondoskodott új alkalmazásokról.⁶⁷

Az egyházi bevételeket és kiadásokat rögzítő besztercebányai számadáskönyv 1525/26-os bejegyzései egy prédikátor ellátását számolják el 1525. március 29-től 1526.

⁶² Lásd IV. 2.

⁶³ HECKENAST, *A besztercebányai bányászfelkelés*, 364–396; PROBSZT, *Die sozialen Ursachen des ungarischen Bergarbeiteraufstandes*; RATKOŠ, *Povstanie baníkov*. A régi irodalmat lásd ugyanitt.

⁶⁴ MTT 25 (1878), 328; ETE, I, 203 sk.; vö. Szalkai László május 21-i levelével: ETE, I, 202 sk.; RATKOŠ, *Dokumenty*, 29 sk. (nr. 2); BÓNIS, nr. 4357: „Conradum presbiterum et Johannem Cryslyngh plebanum sancti Georgij Budensis.” HAMMANN, *Conradus Cordatus Leombachensis*; Uő, *Johannes Kresling*.

⁶⁵ Pl. ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 41.

⁶⁶ A besztercebányaiak levele Szalkai Lászlóhoz, 1525. 12. 29.: „qui olim verbi Dei ministri fuerunt apud illos [Körmöcbányán!]” (ETE, I, 227 sk.; RATKOŠ, *Dokumenty*, 101 sk., nr. 54; BÓNIS, nr. 4369). WA.B, IX, 245 (nr. 3540); LVM, VII, nr. 3540. Schaider Pál levele Várdai Pálhoz, 1532 decembere: ETE, II, 216–224; magyarul: V. KOVÁCS, 543–551 (nr. 262).

⁶⁷ HAMMANN, *Mag. Nicolaus von Sabinov*, 38 sk. Bencze Imre ilyen „vendégprédikátornak” tekinti őket: BENCZE, *Konrad Cordatus*, 140 sk.

január 3-ig és két prédikátorét 1526. január 4-től március 28-ig.⁶⁸ Ha jól értelmezem e számadáskönyv adatait, akkor 1525 tavaszától az év végéig egy név szerint nem azonosítható prédikátort tartott el Besztercebánya, majd 1526 első hónapjaiban a sziléziai Simon Bernhardt, illetve káplánja látta el ezt a szolgálatot.⁶⁹ A besztercebányai városi számadáskönyv legalábbis 1526 tavaszán megemlékezik egy Simon és egy Gilg nevű prédikátorról, illetve a prédikátor káplánjáról.⁷⁰ Selmec- és Körmöcbánya más-más konstrukcióban oldotta meg az igehirdetés kérdését. Selmecre alkalmi hitszónokokat hoztak, míg Körmöc – már évek óta – állandó prédikatori állást tartott fenn.⁷¹ Mind Frankfurti Bertalannak az előző fejezetben idézett levele, mind a besztercebányaiaknak az esztergomi érsekhez intézett 1525 végi folyamodványa arra utal, hogy Cordatus és Kresling körmöcbányai székhellyel, ezen utóbbi állandó javadalmat is igénybe véve, fejthették ki igehirdetői tevékenységüket a Garam mentén.

Cordatust és Kreslinget a besztercebányai plébános, Szebeni Miklós jelentette föl személyesen 1525 húsvétján Szalkai László esztergomi érseknél, akit – jóllehet váci püspöksége után már egy éve töltötte be a legmagasabb hazai egyházi hivatalt – csak ekkor szentelt pappá Lorenzo Campeggio (1474–1539) pápai legátus Esztergomban. A kancellári tisztelet is betöltő prelátusnak épp jól jött, hogy ezzel az eretneknymozással visszaállíthatja a köznemesi párt szemében megingott tekintélyét.⁷² Vádként csak a lutheri prédikáció és Kresling házassága merült föl,⁷³ tehát az ugyanekkor kitört bányász-fölkelést ekkor még senki nem varrta a prédikátorok nyakába (ezt csak Werbőczy István nádor teszi meg egy évvel később).⁷⁴ Formális eljárást soha nem indítottak Cordatusék ellen, és eleinte kiméletesen is bántak velük.⁷⁵ Szalkai primásnak valószínűleg már nem volt szüksége a kirakatperre, s talán a bányavárosok decemberi együttes közbenjárása sem volt hatástalan.⁷⁶

A név szerint nem ismert (vagy „Gilg”-ként azonosítható?) besztercebányai prédikátorra vonatkozó adatok azért fontosak, mert 1525. szeptember 21–22-én ebben a városban kelt három egyugyanazon kéztől származó levél, melyek megfogalmazását Heckenast Gusztáv joggal tulajdonította egy lutheri szellemű prédikátornak.⁷⁷ A levelek egységesen

⁶⁸ RATKOŠ, *Dokumenty*, 417 sk.

⁶⁹ 1513 nyári félévében iratkozott be Bécsben: Simon Bernhardt de Frawnstat a Teschen melletti Pernsteinbirtokról (és nem Galgócról!) (MUW, II, 400), 1522–1528 között Troppau, majd Brieg prédikátora.

⁷⁰ RATKOŠ, *Dokumenty*, 333 sk.

⁷¹ RATKOŠ, *Dokumenty*, 344–356, 379 sk.

⁷² Vö. KUBINYI, *Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése*.

⁷³ ETE, I, 204: „per auersi maridato”. Vö. Campeggio legátus június 18-i jelentésével: MV, 224; ETE, I, 207.

⁷⁴ 1526. ápr. 13-án. ETE, I, 253; RATKOŠ, *Dokumenty*, 155 (nr. 86): „populum [...] Lutherana eciam heresi per preallegatos concionatores imbutum ac depravatum.”

⁷⁵ Schneyder Dénes írja Budáról Körmöcre, 1525. 08. 19. (RATKOŠ, *Dokumenty*, 71, nr. 32): „Dy prediger sitzn noch, aber nit hartt. Ir sach ist verschoben, byß der pyschpeck reverendissimus von Gron perschändlich hinauff (kan Gron) kumbt.”

⁷⁶ A besztercebányaiak levele Szalkai Lászlóhoz, 1525. 12. 29.: „qui olim verbi Dei ministri fuerunt apud illos [Körmöcbányán!]” (ETE, I, 227 sk.; RATKOŠ, *Dokumenty*, 101 sk., nr. 54; BÓNIS, nr. 4369).

⁷⁷ HECKENAST, *A besztercebányai bányászfelkelés*, 379. A kézírásra lásd MOL, DF 235583, 235584, 267069, 286902.

az apostoli üdvözléssel (Rm 1,7 par) kezdődnek, s az egyik, melyet a besztercebányai munkások a hodrusbányaiaknak küldtek, többek között a következő sorokat tartalmazza:

„Kérünk azonkívül benneteket mint kedves testvéreinket, úgy járjatok el ügyetekben, hogy az keresztény és evangéliumi legyen. [...] Kérünk továbbá mint testvéreinket, hogy ne alkalmazzatok erőszakot Isten, a király és az isteni rendelkezések ellen.”⁷⁸

Peter Ratkoš következtetéséig, hogy itt a népi vagy radikális reformáció hazai jelentkezésével volna dolgunk,⁷⁹ nem mennék el, csak annyit szögezsek le, hogy a bányász-felkeléssel egy időben, Cordatus és Kresling fogsága idején (valószínűleg az ő korábbi működésük gyümölcseként is) jelen volt Besztercebányán az evangéliumi mozgalom. A *cristes unnd ewangeliß* szavak itt is ismertetőjelként kísérik ugyanis végig a mozgalom terjedését, a társadalmi rend tiszteletben tartására felhívó rövid mondat pedig nem egyszerűen a közismert páli gondolat (Rm 13,1) parafrázisa, hanem pontosan megfelel az idevágó wittenbergi tanításnak, melynek részletes kifejtését a *Von weltlicher Oberkeit* című, 1523-as Luther-iratban találjuk.⁸⁰ Világosan látjuk ezt a címzett oldalán Hodrusbányán, ahol Jacob Zanacker káplán két nappal később jóval árnyaltabban fogalmazza meg ugyanezeket a gondolatokat, nem riadva vissza a világi kormányzat intésétől sem.⁸¹ Hogy a bányavárosokban ugyanúgy megtalálható volt a német reformáció könyvtermése, mint Sopronban vagy Szebenben, erről egy 1524-es adat tanúskodik.⁸²

Nehéz eldönteni, nyelvemléknek tekinthető-e a besztercebányai munkások már említett, december 29-i levele, melyben a majdan nagy karriert befutó *verbi Dei ministri* terminus (*VDM*) fordul elő.⁸³ Gustav Hammann ezt nem eszmei tartalmat közvetítő, hanem technikai kifejezésként érti a város által alkalmazott prédikátorra,⁸⁴ s valószínűleg igaza van. Breznyik János 1521-ből idéz Selmecbányáról egy *slavicus verbi Dei ministert*, s 1515-ös hasonló adatról is tud.⁸⁵ Hozzá kell tenni viszont, hogy Simon Bernhardt korábbi besztercebányai vendégprédikátor már az evangéliumi mozgalom szóhasználatában ír 1526 májusában ugyancsak az apostoli üdvözléssel indított levelében a selmecieknek, hogy oda megy, „ahol Isten igéjét szívesen hallgatják és hagyják szabadon hirdetni”.⁸⁶

⁷⁸ „Yber daß pitten wyr euch als unßeren lieben bruederr, ir wolt alßo handeln in eueren handell, daß do cristes unnd ewangeliß werde [...]. Yber daß seyt gepeten, alß unßerr bruder, ir wolt gewalt nit prauchen wider gott unnd den kunig, auch vyder dy gottliche ornuge[!].” RATKOŠ, *Dokumenty*, 89 sk. (nr. 43). A másik két levél: uo., 88, 90 sk. (nr. 42, 44).

⁷⁹ RATKOŠ, *Povstanie baníkov*, 148–155.

⁸⁰ WA, XI, (229)245–281; LM, III, 363–410.

⁸¹ RATKOŠ, *Dokumenty*, 93–95 (nr. 47). Ratkoš itt – tévesen – Müntzer, Zwingli és Andreas Fischer hatását véli felfedezni: *Povstanie baníkov*, 150–155. A hodrusi Benedikt Lang levele is ide sorolható: RATKOŠ, *Dokumenty*, 108 (nr. 60).

⁸² RATKOŠ, *Povstanie baníkov*, 165/5. jegyzet.

⁸³ Lásd a 76. jegyzetet. A besztercebányai levél aláírói a teljes bányásztársadalmat felölelik magistertől labororig.

⁸⁴ HAMMANN, *Mag. Nicolaus von Sabinov*, 39/72. jegyzet.

⁸⁵ BREZNYIK, *A selmecbányai*, 39.

⁸⁶ „[...] wo man gottes wort gern horet undt frey lest predigen.” RATKOŠ, *Dokumenty*, 174 sk. (nr. 98).

Az új egyházi nyelv nyomainak keresgélésétől látszólag távol esik a besztercebányai Krisztus teste testvérületnek és a szomszédos bányavárosok ehhez hasonló szervezeteinek (a körmöci Krisztus teste, valamint a selmeci és a hodrusi Szűz Mária testvérleteknek) a kérdése. Kubinyi András joggal állapítja meg, hogy az ilyen intézményeknél nehéz elhatárolni a vallási és a világi, a kegyességi és az érdekvédelmi funkciót.⁸⁷ A probléma röviden úgy foglalható össze, hogy a felkelés napjaiban a bányamunkások elvitték céhládáikat azok hagyományos őrzési helyéről (az egyes kápolnákból), és nem teljesítették belőlük a szokott egyházi célú kifizetéseket, hanem a testvérület pénzét „saját” céljaikra fordították. A felkelés végeztével a ládákat vissza kellett szállítaniuk, s a pénz kezelésében korlátozták őket. Ezen események első értelmezését a felkelőkkel szemben álló oldalon, Werbőczy nádor ítéletlevelében és a helyi hatóságok nyomozati irataiban találjuk: a bányászok tette itt lopásnak, szentségtörésnek minősül.⁸⁸ A marxista történészek természetesen a szakszervezeti önszegélyező pénztár előzményét fedezték fel a munkások eljárásában. Külföldi analógiák birtokában nem volna kizárható egy olyan magyarázat sem, mely régi egyházi intézmények reformatori átértelmezésének fogja fel az önkényes pénzkezelést, jóllehet a források erre nem nyújtanak konkrét támpontot. A „reformációs” magyarázatból annyit mindenképp komolyan vehetünk, hogy az oltáriszentség hagyományos tiszteletének visszaszorulása és új közösségi kegyességi formák térnyerése is hatással lehetett az említett eseményekre.

A testvérületek sajátosan középkori világa és a régi egyházi szókinccs azonban új elemekkel is bővült: megjelent a városok fölötti szervezet, a felsorolt testvérületek együttműködése, az „egység” (*anikait*),⁸⁹ a véd- és dacszövetség „testestül-lelkestül” (*mit leib, guett unnd leben*).⁹⁰ A céhkasszák egyesítéséig ugyan nem jutott el a kölcsönös segélynyújtás, ez nem is lett volna praktikus, de a céhhatárok átlépésének mégis van külső jele: egymás megszólításában. A „testvér” (*Bruder*) titulus ezentúl nemcsak a saját, hanem a szövetséges testvérület tagjainak is kijárt,⁹¹ és további identifikációs eszközül szolgált az apostoli üdvözlés és annak variánsai.⁹²

A bányászok fent említett ismeretlen vagy Gilg nevű írnok-prédikátorát valószínűleg pontosabban azonosíthatjuk Heinrich Keschinger korponai prédikátor néhány egykorú levele segítségével. A Keschinger és a bártfai tanács közötti levelezésnek 1525 tavaszán az volt a fő témája, hogy a bártfaiak hasztalan igyekeztek megnyerni maguknak a le-

⁸⁷ KUBINYI, *Vallásos társulatok a késő középkori Magyarországon*, 125–127 = in Uő, *Főpapok*, 343–345.

⁸⁸ ETE, I, 251–256; RATKOŠ, *Dokumenty*, 77 (nr. 35): „Decimo: Propterea ipsi sectores et fraternitas deliberarunt interim, quod ipse Thobias et Swoger Hans vitrici essent, neque obulum neque denarium ad ecclesiam dare vellent, in quo ecclesia magno patitur defectu. Similimodo plebanus, ex quo se sic non exhibent cum offertoriis et aliis rebus uti prius, et dedecus ac scandalum est, quod propter duas personas divinum servitium impediri debet.” Lásd még uo., 119–133, 156 sk., 196 (nr. 72, 86, 119).

⁸⁹ RATKOŠ, *Dokumenty*, 94 (nr. 47).

⁹⁰ RATKOŠ, *Dokumenty*, 92 (nr. 45).

⁹¹ RATKOŠ, *Dokumenty*, 88–91, 102, 140–143 (nr. 42–44, 54, 78–80). Ratkoš a *Bruder* szó származékaiban is (*Brüderpfennig*, *Brüdergeld*) munkásmozgalmi újítást lát, holott ezeknek a saját testvérületen belüli használata hagyományos volt.

⁹² RATKOŠ, *Dokumenty*, 88–90, 93, 108 (nr. 42–44, 47, 60). Pl.: „Fryd undt anige libe in Christo Iesu zuvoran.” „Fryd yn Chrysto Jesu bevor.”

veleiben félreismerhetetlenül „evangéliumi” stílust alkalmazó prédikátort (lásd II. 6.). Keschingert nemcsak a korponaiaknak tett ígérete és az irántuk érzett felelősség tartotta vissza, hanem azon értesülése is, hogy az esztergomi érsek (a bártfai exemt plébánia illetékes főpásztora) már levélben igyekezett megakadályozni az ő meghívását.⁹³ A levélváltásba Keschinger oldalán 1525. május 7-én beleavatkozó korponai tanács a következőképp érvel igehirdetője megtartása mellett:

„[...] mivel Bölcsességek nálunk sokkal könnyebben és egyszerűbben tesz szert egy másik jó vagy még jobb prédikátorra, ahogyan például most Gorg prédikátor úr Teschenből, egy igaz, tudós és evangéliumi ember Besztercebányára jött, hogy az ottani prédikátort visszatértéig helyettesítse, ezért ha őt Bölcsességek keresztényi módon fölkeri, nem hinnénk, hogy visszautasítaná.”⁹⁴

E mondat alapján a Teschenből meghívott Simon Bernhardt prédikátor káplánja vagy helyettese volt az a Georg (Gorg, Gilg), aki a felkelés idején is Besztercebányán tartózkodott (Bernhardt, Cordatus és Kresling távolléte idején), és ő fogalmazhatta a bányászok nevében az „evangéliumi” stílusú leveleket. Ezt a tescheni Georgot, akit a bányavárosba 1528-ban is meghívunk,⁹⁵ 1539-ben írt levele hangvétele alapján egynek vehetjük azzal a tescheni Georg Rother prédikátorral, aki végül sikerrel közvetíti Bartholomaeus Frančikot Magyarországra (lásd VII. 2/C.).⁹⁶

A bányavárosi események utójátékaként ide kívánczik két reformátor egyéni sorsa: Bernhardté és Kreslingé. A troppai Simon Bernhardt hosszas tárgyalások és több hónapi vendégeskedés után sem fogadta el végül a neki felajánlott besztercebányai predikaturát, sem a selmeci plébániát (a bizonytalan helyzettől és a hatóságoktól, főleg a besztercei plébánostól, illetve az esztergomi érsektől való félelmében), hanem visszatért előbb Teschenbe, majd Brieg városának evangélikus szuperintendenseként halt meg 1534-ben.⁹⁷

Cordatus és Kresling 38 hetet töltött az esztergomi börtönben iszonyú körülmények között,⁹⁸ 1526 februárjában szabadultak ismeretlen módon, s a következő évtől mindketten Alsó-Sziléziában működtek. Cordatus, mint két évvel korábban, először ismét Wittenbergnek vette az útját, majd Liegnitzben tanított az akadémián,⁹⁹ Johannes Kresling

⁹³ Függelék, 4–6. sz.

⁹⁴ Függelék, 7. sz.

⁹⁵ ETE, I, 361.

⁹⁶ ETE, III, 352, 362 sk.

⁹⁷ ROSENAUER, *A besztercebányai*, 4 sk.; RATKOŠ, *Dokumenty*, 103, 174–175 (nr. 55, 98); HAMMANN, *Mag. Nicolaus von Sabinov*, 35–38; CDS 9, nr. 1345, 1410.

⁹⁸ „Und als im die Schlangen im Turn vil angst gemacht haben, hat in der Wechter, der solcher sachen ein verstand gehabt hat, disen rath geben: Er wolte ihm eine katzen in den thurm herunter senden, derselben solt er erstlich zu essen geben, so oft er gespeiset würde, dar nach auch den Schlangen, So wurden die Katz die Schlangen, in seinem schlaff abtreyben, welches also geschehen ist. Denn so er geschlaffen hat, ist die katz umb in gangen, unnd hat gebrommet, und keine Schlange zu im gelassen.” Melanchthon előszava Cordatus posztilláihoz, 1554. 08. 01. BINDSEIL, 360–364 (nr. 384); MBW, nr. 7248; CORDATUS, *Tagebuch*, 14/6. jegyzet.

⁹⁹ WA.B, IV, 138–140, 163 (nr. 1055, 1076); LVM, VII, nr. 1055.

azonban feltehetően a bányavárosokban kapott erőre, mielőtt megkezdte volna szolgálatait a boroszlói Szent Borbála-templomban.¹⁰⁰ 1526 nyarán ugyanis a számadáskönyvek szerint a város költségére kap bort egy alkalommal Selmezbányán s két alkalommal Besztercebányán egy bizonyos *pfarrer von Ofen*, aki csak vele azonosítható.¹⁰¹ Az azonosítást alátámasztja az a tény is, hogy Kresling, miután több sziléziai városban, majd Korponán működött, 1541-től haláláig Selmezbánya német papja volt.¹⁰²

Kresling és a bányavárosok, közelebbről Selmezbánya között a személyes, jó kapcsolatot mind prédikatori meghívása, mind a börtön utáni rekreációja tekintetében a selmeci jegyző, Francfordinus garantálta, aki nemcsak földije és bécsi-krakkói diáktársa volt Kreslingnek, hanem az ún. Szatmári-körhöz tartozó humanista szerzőtársa is (lásd III. 1.). Mivel Francfordinus sorsa 1536 után a homályba vész, nem tudni, lehetett-e még közvetlen szerepe Kresling 1541-es selmeci meghívásában.¹⁰³

6. GRATIAM ET PACEM! – A REFORMÁTOROK ISMERTETŐJELE

A bányavárosi felkelésről szóló fejezetben előbb láttuk, hogy a bányászok többek között a Pál-féle apostoli üdvözlét (Rm 1,7 par) használták megkülönböztető, ismertető jelként, elvbarátaikhoz intézett leveleiket ezzel vezették be (Ratkoš kiadásában összesen hét esetben).¹⁰⁴ A későbbiekben elemzendő forrásokból nyilvánvaló lesz, hogy az apostoli üdvözlét – szemben a humanista, a politikai, az egyházi levelezés bevett formuláival – az ún. evangéliumi mozgalmon belüli identifikációs eszközként szolgál. Erre a legmeggyőzőbb bizonyítékot a mindenkire alkalmazkodni képes erasmianus Johannes Henckel szolgáltatja, aki legtöbb levelében ugyan humanista fordulatokat használ, de amikor Johannes Hess boroszlói reformátorhoz vagy (már lutheránus) volt kassai híveihez fordul soraival, akkor ő is a jól bevált reformatori markerhez folyamodik: „kegyelem és békeség...”¹⁰⁵ (lásd IV. 5.).

Ha időben visszafelé próbálunk nyomozni ennek az emblematisz mondatnak az előfordulásai után, akkor térben-időben a legközelebb Paulus Speratusnak (1484–1553) a morvaiglóiakhoz intézett pásztorlevelei tűnhetnek a szemünkbe (lásd VI. 1.). Speratus 1524 elejétől kezdve előbb Wittenbergből, majd Poroszországból rendre küldözgette intelmeit és visszahívását sürgető életjeleit egykori gyülekezetének, de ennek a korrespondenciának az első, legizgalmasabb darabjai még Olmützből és Prágából keltek 1523. május 21-én és szeptember 29-én, tehát a wittenbergi út, a Lutherrel való személyes találkozás előtt: *gnad und frid in Christo*.¹⁰⁶ Speratustól korábbi szöveg nem maradt fenn. Van viszont két Luther-levél, melyeknek ő a címzettje, ezek szintén az apostoli üdvözlét

¹⁰⁰ KONRAD, *Die beiden ersten ev. Geistlichen*, 140; BAUCH, *Valentin Trozendorf*, 75 sk.

¹⁰¹ RATKOŠ, *Dokumenty*, 336, 386. Más adatok szerint ugyanekkor körmöci prédikátor is volt.

¹⁰² BREZNYIK, *A selmezbányai*, 65, 80–82.

¹⁰³ BREZNYIK, *A selmezbányai*, 16 sk.

¹⁰⁴ RATKOŠ, *Dokumenty*, nr. 42–44, 47, 60, 98.

¹⁰⁵ ETE, I, 325, 397 sk., 425 sk.

¹⁰⁶ CERRONI, fol. 19–21, 22 (Függelék, 1–2. sz.).

egyszerűsített formulájával kezdődnek.¹⁰⁷ Lehet, hogy a wittenbergi reformátor fertőzte meg ezzel a fogalmazási beidegződésével Speratust?

6/A. Az apostoli üdvözlét a német reformáció levelezésében

A Luther-levélkorpuszban valóban 1522 és 1546 között találjuk ezt a fordulatot latinul és németül, ritkán a teljes páli mondatot kiírva, gyakrabban a *gratiam et pacem in Christo/in Domino/in Jhesu* tömörebb, összevont formában, néha csupán kezdőbetűkkel jelezve. Érdeemes ellenpróbaként a Melanchthon-levélkiadást is átfutni, ott szinte csak humanista üdvözletekkel találkozunk mind a Melanchthontól származó, mind a hozzá intézett levelekben, ugyanúgy, mint Luther esetében 1522 előtt. A fordulat ugyanis az 1521-es worms-i birodalmi gyűléshez s annak következményeihez kapcsolható.

A humanista levél formai elemeit, a bevezető és a záró üdvözlét Luther reformátori fordulata után a biblikus nyelv és gondolkodás szellemében újradefiniálta. Az antik levél bevezető üdvözlő formulája, melyet a humanizmus az újra divatba jövő magánlevél műfaja számára átmentett, így szólt: *salutem dicit (S. D.)*.¹⁰⁸ Eleinte Luther maga is ezt alkalmazta, de míg, mint láttuk, Melanchthon egész életében kitartott mellette, ő kezdettől fogva kísérletezett ennek az általános jókívánságnak a keresztény értelmezésével. Ez egyrészt kiegészítésekkel történt, mint például késő középkori mintára: *in Christo Jhesu Domino nostro*,¹⁰⁹ másrészt az előrevetett *Ihesus!* invokációval.¹¹⁰ 1522-ben érdekes változás figyelhető meg Luther levélstílusában: a *Ihesus!* felirat a ránk hagyományozott levelekben – már korábban is előforduló szünetek után – egyszerűen eltűnik. Luther utoljára 1522 decemberében, 1523 januárjában használja.¹¹¹ Ezzel egyidejű, még jelentősebb változás az, hogy az ilyen módon krisztianizált *salutem dicit* jókívánságról átmeneti ingadozások után 1522 tavaszán Luther áttér a páli üdvözlét kizárólagos alkalmazására: „kegyelem és békesség”. A Georg Spalatinusnak szóló levél üdvözlete, *gratia et pax in Christo*, még kísérletezésnek tekinthető ugyan,¹¹² de már egészen másként kell értékelnünk Bölcs Frigyeshez gyors egymásutánban intézett két levelét, melyekben Luther közli megmászhatatlan döntését, hogy elhagyja Wartburg várát, azaz a választófejedelem oltalmát. A Wartburgból kelt első levél még szabad fogalmazásban, a bizonytalanlankodók iróniájával citálja Pált: „Kegyelem és szerencsekívánság Istentől, az Atyától az új erekléhez”,¹¹³ de a második, útközben fogalmazott híradás már a teljes, pontos

¹⁰⁷ WA.B, II, nr. 491, 509 (1522. 05. 15. és 06. 13.).

¹⁰⁸ ERASMUS, *De conscribendis epistolis* (1522), in ERASMUS, VIII, 128–150 (De salutatione), 156–158 (Quomodo dicendum Vale). Vö. JUNGHANS, *Der junge Luther und die Humanisten*, 220–235; EBELING, *Luthers Seelsorge*, 431–435.

¹⁰⁹ WA.B, I, 10 (nr. 3; 1507. 04. 22.).

¹¹⁰ WA.B, I, 39 (nr. 13; 1516. 05. 01.).

¹¹¹ WA.B, II, 632; III, 4 (nr. 557, 567; 1522. 12. 19., 1523. 01. 03.).

¹¹² WA.B, II, 445 (nr. 453; 1522. 01. 22.).

¹¹³ WA.B, II, 448 (nr. 454; 1522. 02. 24.); LVM, VII, nr. 454: „gnade unnd gluck von gott dem vater tzum neuen heilighum.”

páli idézetet hozza a kötelező udvariassági elem előtt: *gunst und friede von gott unserm vater und unserm herrn Jhesu Christo und meine untertänigste dienste*,¹¹⁴ és szinte szóról szóra ezt ismétli meg Luther első Wittenbergből keltezett levele.¹¹⁵

Az apostoli üdvözlletnek ehhez a hirtelen áttöréséhez a következő adatokat kell még hozzákapcsolnunk:

1. A kérdéses bibliai idézet már korábban is felbukkan Luthernél, de igen ritkán. 1516. április 8-án a híres Georg Spenlein-levéiben a klasszikus formában: *gratia et pax tibi a Deo Patre et Domino Ihesu Christo*,¹¹⁶ majd pár héttel később Johannes Langhoz szólva a péteri változatban (I Pt 1,2): *gratia et pax tibi multiplicetur*.¹¹⁷ Hosszú szünet után pedig ismét egy rendkívül jeles alkalommal folytatódik ehhez a formulához, a worms-i birodalmi gyűlés után a visszaúton, a birodalmi átok árnyékában V. Károlynak indokolja vele a rendek előtt tanúsított macacsságát: *gratiam et pacem cum omni subiectione sui in Christo Ihesu domino nostro*.¹¹⁸ A Spenlein-levél a Római levél 1516. évi intenzív tanulmányozásával magyarázható, a páli teológia a levél tartalmát is döntően meghatározza. A császárhoz intézett levélben viszont a Worms utáni helyzet hallatlan feszültsége, kiélezettsége tükröződik, a császári tekintéllyel szemben Luther az apostoli üdvözlletből merít erőt, mintegy apostoli tekintéllyel próbál fellépni, ez a híres worms-i nyilatkozat megismétléséből („feltéve, hogy engem a Szentírással vagy egyéb világos bizonyítékkal meggyőznek”) és a Galata-levél legradikálisabb kijelentéseinek (Gal 1,8–9) idézéséből is nyilvánvaló. Ezekhez a megfigyelésekhez jól illik, hogy Luther egy szűk évvel később Wartburg várából való távozását, azaz a tartományurának járó kötelező és megérdemelt engedelmesség felrúgását is ugyanez alá a szuverén páli mottó alá helyezi:

„Ami pedig a magam dolgát illeti, kegyelmes Uram, fejeletem a következő: Akár tudja, akár nem Választófejedelmi Kegyelemességed, ezennel tudtára adom, hogy én az evangéliomot nem emberektől, hanem egyesegyedül a mennyből, a mi Urunktól, a Jézus Krisztustól vettem, [Gal 1,11–12] úgy hogy dicsekedhetem vele s írhatom – és ezentúl meg is teszem – hogy én szolgálja és evangélistája vagyok. [...] De most látom, hogy az én túlságos alázatosságom az evangéliom megalázását vonja maga után és az Ördög, mikor a kis újjamat nyujtom, kezemet akarja: ezért lelkiismeretem készt, hogy egyet fordítsak a dolgon. [...] Csak azért írom ezt Választófejedelmi Kegyelemességednek, hogy tudja meg, hogy én a választófejedelmekénél sokkal magasabb oltalom alatt megyek Wittenbergbe. Választófejedelmi Kegyelemességed védő karjáért sem esedezem. Igen, én azt tartom, hogy én sokkal inkább megvédhetném Választófejedelmi Kegyelemességedet, mint Választófejedelmi Kegyelemességed engemet. Sőt, ha tudnám, hogy Választófejedelmi Kegyelemességed védeni akar, nem is mennék. Itt a kard nem segít; emberi tanács és támogatás nélkül egyedül Istennek kell itt közbe lépni. Azért, a kiben legerősebb a hit, annál legerősebb a védelem.

¹¹⁴ WA.B, II, 454 (nr. 455; 1522. 03. 05.); LM, III, 180–184; LVM, VII, nr. 455.

¹¹⁵ WA.B, II, 459 (nr. 456; 1522. 03. 07.).

¹¹⁶ WA.B, I, 35 (nr. 11); magyarul: MLF 1, 16–17; HAMVAS, *Anthologia humana*, 203–205; LVM, VII, nr. 11.

¹¹⁷ WA.B, I, 41 (nr.15; 1516. 05. 29.).

¹¹⁸ WA.B, II, 307 (nr. 401; 1521. 04. 28.); LM, II, 439–444; LVM, VII, nr. 401.

Minthogy pedig én immár azt tapasztalom, hogy Választófejedelmi Kegyelemességed még vajmi gyenge a hitben, semmiképen nem láthatom Választófejedelmi Kegyelemességedben azt az embert, a ki engem megvédhet és megmenthet.”¹¹⁹

2. Meg kell jegyezni, hogy az apostoli üdvözlés Luther leveleiben bizonyos fokozatossággal válik általános bevezető formulává. A választófejedelemnek szóló, 1522. február 24. és március 12. között fogalmazott négy levélben szinte programként jelenik meg, még ha változó megfogalmazásban is, először *gnade unnd gluck*, aztán háromszor egymás után, majd március 28-án újra: *gunst und friede*, később viszont *gnad unnd frid von gott*, mely végül egy év elteltével így állandósul: *gnad und frid in Christo*.¹²⁰ A Bölcs Friggyessel folytatott levelezésen túllépve megállapítható, hogy az apostoli üdvözlés először kizárólag német nyelvű levelekben tűnik fel (Luther közben további fordításokkal is kísérletezget: *heil und friede*; *gnad und heil*),¹²¹ míg az ezekkel egyidejű latin nyelvűekben továbbra is a korábbi üdvözlő formula szerepel.

3. Az apostoli üdvözlés első alkalmazása latin levelekben 1522 áprilisában bukkan fel (Gabriel Zwillinghez).¹²² Legintenzívebb korrespondenciájában, Spalatinusszal szemben Luther 1522. május 15-én használja utoljára a tradicionális *salutem!* köszöntést¹²³ (miután már öt is köszöntötte pár nappal korábban Pál szavaival),¹²⁴ az apostoli üdvözlés ettől kezdve Luther latin levelezésében is (kevés kivétellel)¹²⁵ általánossá válik. Az a körülmény, hogy a folyamat – mint láttuk – egyértelműen a német nyelvű, főleg a világi felsőbbbbségnek szóló levelekből indult, azzal magyarázható, hogy míg a hagyományos latin *salutatio* keresztény szellemű kiegészítése szemlátomást kielégítette Luther igényét széles körben alkalmazható, teológiai üzenetet hordozó, egyénien megformált bevezető üdvözlés használatára, addig a német kancelláriai stílus hasonló szerepű bevezető formuláinak ilyen átértelmezése kilátástalannak tűnhetett számára. Néhány hónap leforgása alatt viszont a fohászszerűen használt apostoli üdvözlés a Luther-levelek védjegyévé lett, mely másokat is a példa utánzására indított.¹²⁶

1522-től kezdve a lutheri bevezető formula viszonylag egységes és stabil: latinul vagy németül, alacsony vagy magas társadalmi állású személyekhez szólva, lényegében kötött fordulatként hangzik, még ha olykor a helyzet vagy a hangulat módosítja is a megfogalmazást, de Luther nyelvi érzékenységének és kifejező erejének ismeretében ezt nem is várhatjuk másként. A bibliai idézet kiszorította a hagyományos latin és német bevezető üdvözléseket. Ha a vizsgálatba egyéb formai elemeket is bevonunk, mint

¹¹⁹ Masznyik Endre fordítása: LM, III, 181–183; LVM, VII, nr. 455.

¹²⁰ WA.B, II, nr. 454–457, 468, 485 (1522. 05. 08.), III, 67 (nr. 611; 1523. 05. 03.).

¹²¹ WA.B, II, nr. 466, 477, 482, 486, 491, 493 (1522 márciusa–májusa).

¹²² WA.B, II, 506 (nr. 478; 1522. 04. 17.): „gratia et misericordia et pax a Deo patre nostro et domino Ihesu Christo amen”; uo., 523 (nr. 487; 1522. 05. 08.): „gratiam et pacem in Christo”.

¹²³ WA.B, II, 526 (nr. 490); LVM, VII, nr. 490.

¹²⁴ WA.B, II, 526 (nr. 489): „gratia et pax in domino”.

¹²⁵ WA.B, II, nr. 504–505, III, nr. 662, 700.

¹²⁶ Először Hartmut von Cronberg Lutherhez: WA.B, II, 497 (nr. 475; 1522. 04. 14.): „den friden vnnd sterck von gott vnnserm heylmacher”.

például a megszólítás titulátúrája, jelzői és értelmezői, a kép persze jóval színesebb és változatosabb lesz, nemcsak a címzettek széles társadalmi köre folytán, hanem a személyes kötődések és teológiai értékelések kreatív nyelvi kifejezésének köszönhetően is (ezek feldolgozásában Matthieu Arnold megtette már az első lépéseket).¹²⁷ Le kell azonban szögezni, hogy az apostoli üdvözet, szemben a humanista és a késő középkori levélformulákkal, minden keresztényhez egyaránt szól, mindenkit megillet, mindenkit közös nevezőre hoz (Arnold mint látványos kivételt említ Luther egyetlen nem keresztény levelezőtársát, Josel von Rosheimet).¹²⁸

Az V. Károly császárral szembeni újabb történelmi jelentőségű erőpróba, az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlés idején folyt levelezés további konkrét fogódzókat szolgáltat számunkra az apostoli mondat mint bevezető üdvözet teljes tartalmának pontosabb megértéséhez. Melancthonhoz címezve olvashatjuk ezt az explicit kiegészítést: *Gratiam et pacem in Christo, in Christo inquam, non in mundo*,¹²⁹ vagy az ugyanúgy polemikusnak értendő jelzőt: *gratiam et pacem Christi veram*.¹³⁰ A fentiekkel egyidejűleg Justus Jonasnak írja Luther Augsburgba hasonló rétorikus szembeállításal, hogy Krisztus, hál' Isten, nem a császár, hanem az Atyaisten jobbán ül, különben már rég elvesztek volna.¹³¹

Azért foglalkoztam ilyen aprólékosan ennek a stílusjegynek a genezisével, hogy nyilvánvaló legyen egyrészt a világi hatalmakkal szemben kicsengő polemikus felhangja, másrészt a benne rejlő apostoli igény és páli szerep (lásd ehhez mindkét fenti Galata-idézetet!).¹³² A fejedelmekkel szembeni polémia érzetét tovább fokozza, hogy Luther többnyire mellőzi, lerövidíti vagy a saját szája íze szerint fogalmazza át a leveleiben megszólított hatalmasságok teljes protokolláris titulátúráját.¹³³ Az apostoli tekintély igénybevételére is utal néhány elszórt adat: azzal párhuzamosan, hogy a reformátori levelezésben feltűnik (főleg megszólításban és címzésben) a püspöki cím használata,¹³⁴ mind Luthernek, mind Zwinglinek, mind Speratusnak kijár olykor az „apostol” megszólítás (pontos adatok a Függelék táblázataiban).

Jóllehet ez a fejezet a magánlevél műfajával foglalkozik, nem hagyhatók figyelmen kívül azok a sokszor levél formában fogalmazott vagy levélszerű ajánlásokkal ellátott, nyomtatott Luther-művek sem, melyek éppen a vizsgált időszakban (1520–1523) az

¹²⁷ ARNOLD, *Multa paucis*.

¹²⁸ WA.B, VIII, 89–91 (nr. 3157; 1537. 06. 11.); magyarul: *Zsidómisszió*, 144 sk. (nr. 23); LVM, VII, nr. 3157. ARNOLD, *Multa paucis*, 560.

¹²⁹ WA.B, V, 399 (nr. 1605; 1530. 06. 27.); LVM, VII, nr. 1605; vö. EBELING, *Luthers Seelsorge*, 455; ARNOLD, *Göttliche Geschichte und menschliche Geschichte*, 27 sk. A „nem a világban” polemikus pontosság később is előfordul: WA.B, IX, 304 sk. (nr. 3567).

¹³⁰ WA.B, V, 470 (nr. 1642; 1530. 07. 13.). Vö. továbbá uo., 548 (nr. 1685; 1530. 08. 15.): „gratiam et pacem in Christo, domino etiam hostium suorum”.

¹³¹ WA.B, V, 458 (nr. 1635; 1530. 07. 09.).

¹³² ARNOLD, *Luther, imitateur de Paul*.

¹³³ ARNOLD, *Multa paucis*, 553 sk.

¹³⁴ WRIEDT, *Luthers Gebrauch der Bischofstilatur in seinen Briefen*; SCHENNER, 15(1911), 243; ZWINGLI 7, nr. 198, 252; 8, nr. 294. Az *evangelista*, *propheta* megszólítások ugyanakkor csak a *prédikátor* titulust igényeznek választékosan helyettesíteni.

apostoli üdvözlét védjegye alatt jelentek meg. Ezek közül a legfontosabb *A német nemzet keresztény nemességéhez* (1520) és a *Grund und Ursach aller Artikel* (1521).¹³⁵ Az előbbi reformirat (mely a német bibliafordítás mellett a kor legnagyobb példányszámában megjelent nyomtatványa lett) egy Nicolaus von Amsdorfhoz, Luther professzortársához intézett, az apostoli üdvözléssel bevezetett ajánlás után közvetlenül szólítja meg a császárt és a rendeket újfent az apostoli üdvözlét alkalomhoz illő parafrázisával: *gnad und sterck von got*. Az utóbbi, 1521-ben megjelent mű jelentőségét az adja, hogy Luther ebben fejtette ki először népnyelven, *allen frumen christen* címezve az egyházi élet sok részletkérdését érintő téziseit.

Az a körülmény, hogy az apostoli üdvözléssel bevezetett nyomtatványok időben megelőzik az apostoli üdvözlésnek a levelekben történő elterjedését, arra indít, hogy járjunk utána, követhetett-e ebben Luther valamilyen konkrét mintát. Az ősnymtatványok összkatalógusának (GW) incipitmutatóját megvizsgálva érdekes felfedezést tehetünk. Az apostoli üdvözlés itt kizárólag egyetlen szerzőnél fordul elő, Jean Charlier de Gerson (1363–1429) francia teológusnál, a párizsi egyetem egykori kancellárjánál, de neki mindjárt öt műve elején.¹³⁶ Ezen nincs mit csodálkozni, mert Gerson nemcsak zsinati teológusként hagyott maga után nyomot, hanem személye és emléke körül egy laikus, biblicista mozgalom is szerveződött. Luther is elsősorban lelki gondozóként értékelte. Ha végigolvassuk róla tett nyilatkozatait,¹³⁷ megerősödik bennünk a meggyőződés, hogy ő szolgálhatott a wittenbergi reformátor számára mintaként az apostoli üdvözlés divatjának elterjesztésében.

Valószínűleg a Luther-nyomtatványok is hozzájárultak ahhoz, hogy a stílus újítás meglepő gyorsasággal terjedt el a reformáció táborában, az ún. evangéliumi mozgalomban. A hagyományozott levélkorpuszok tanúsága szerint nagyjából egy éven belül ugyanezt az üdvözlő formulát kezdte használni Zwingli, Osiander, Jonas, Bucer, Capito, Müntzer, Oecolampadius, Bullinger, majd kicsit később világiak is, fejedelmek és polgárok (lásd a Függelék 2. táblázatát). Az egyetlen feltűnő kivétel a már említett Melanchthon.¹³⁸

Jó okunk (és néhány szórványos adatunk) van feltételezni, hogy a kortársak pontosan értették ennek a formulának az üzenetét. Melanchthon, aki a nagy stílusváltás előtt elvétele maga is élt ezzel a páli idézettel,¹³⁹ valószínűleg éppen ezért, az apostoli

¹³⁵ WA, VI, 404–469; LM, II, 23–110; WA, VII, 309–457. Az itt olvasható üdvözlés problémájához vö. HAMM, *Lazarus Spengler*, 127.

¹³⁶ *Epistola ad fratrem Bartholomaeum*, GW, 10713–10714; *Epistola ad patrem Osvaldum*, GW, 10714; *Epistola ad Michaelem Martinum*, GW, 10713–10714, 10718; *Epistola ad Guillelmum Mirandum*, GW, 10713–10714, 10718; *Forma absolutionis sacramentalis*, GW, 10713, 10730–10732, 10808, 10818–10819.

¹³⁷ WA, TR, I, nr. 104, 141, 312, 645, 977, 979, II, 1263, 1288, 1340, 1346, 1351, 1492, 2266, 2451, 2457, 2544, III, 3118, 3654, IV, 4066, V, 5523, 5711, 5743, 6017, VI, 6760. Vö. HAMM, *A reformáció hajtóerői*, 407.

¹³⁸ A levélíró Melanchthon kivételes (Lutherétól és Bullingerétől feltűnően eltérő) magatartását az apostoli üdvözlés mint ima szempontjából próbálja értelmezni: JUNG, *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melanchthon*, 110 sk.

¹³⁹ MBW, nr. 154, 192.

igény és tekintély implikációja miatt vonakodott alkalmazkodni az új divathoz. Annak ellenére, hogy a vizsgált fordulat rövid időn belül ismertetőjellé, védjeggyé lett, megkülönböztetve a táborokat. Használata a reformátori oldalon általánossá vált, míg a régi hit hívei kerültek, mint ördög a tömjénfüstöt. Ezt az emblematisz szerepet legjobban a látványos kivételek dokumentálják, mint például Johann Eck, aki 1515-ben egyszer már alkalmazza mint: *gratiam et pacem a Domino Iesu*, 1524-ben a svájci kantonokkal folytatott levelezésben ugyanezen szavakkal Zwinglit próbálja utánozni, parodizálni,¹⁴⁰ vagy ahogy az inspirált új apostolok, Müntzer, Karlstadt és Hubmaier kezdeti kísérletezés után tudatosan szakítanak ezzel a pregnáns elemmel.

Az apostoli üdvözlés magánlevélben való alkalmazásának alapvetően tehát két funkcióját különböztethetjük meg:

1. az isteni igazság képviselőjében megszólalni a gyülekezet vagy a világi többség előtt, ezt a szerepet veszik fel 1526-tól kezdve egyes *Notbischof* fejedelmek is,

2. elvbarátok egymás közötti megszólítása a mozgalmi zsargonban, ebben a formában testvérek között vagy humanista levelezésben is előfordul.

Mivel az apostoli üdvözlés már az Újszövetségben is több változatban olvasható (Függelék, 1. táblázat), a reformátori levelezésben pedig aktualizáló, bővített, egyszerűsített, rövidített és utalásszerű formája is kialakult, ideje volna definiálni, melyek a formula kötelező elemei, hol húzható meg a határ az apostoli és a nem apostoli bevezető üdvözlések között. Luther 1531-es Galata-előadásában (mely 1535-ben jelent meg nyomtatásban) Gal 1,3-at értelmezve – saját levélírói gyakorlatával összhangban – három elemre helyezi a hangsúlyt: a kegyelemre, a békére s mindkettő isteni eredetére:

„De ez az apostoli üdvözlés, mielőtt az evangélium hirdetése elkezdődött, a világ számára új és teljesen szokatlan volt. És ez a két szó, a kegyelem és béke, az egész kereszténységet magában foglalja. A kegyelem megbocsátja a bűnt, a béke pedig megnyugtatja a lelkiismeretet. Két ördög gyötör bennünket, a bűn és a rossz lelkiismeret, a törvény ereje és a bűn ösztökéje. De ezt a két szörnyet Krisztus legyőzte, lába alá tiporta mind a mostani, mind az eljövendő világban. A világ erről nem tud. [...] A világ nem érti ezt a tanítást. Ezért nemcsak hogy nem tűri el, hanem el is ítéli. Dicsekszik a szabad akarattal, a természet sértetlen erejével és a jó cselekedetekkel, hogy ezek kiérdemlik a kegyelmet és békességet, azaz a bűnbocsánatot és a tiszta lelkiismeretet, de ez lehetetlen. [...] Az apostol világosan megkülönbözteti ezt a kegyelmet és békét minden más kegyelemtől és békétől, mert nem a császártól, a királyoktól és a fejedelmektől kér kegyelmet és békét a galaták számára, mert ezek többnyire üldözik az igazakat [...], nem is a világtól, hisz Krisztus szerint [Io 16,33] a világon nyomorúságok vannak, hanem Istentől, a mi Atyánktól etc., azaz isteni békét kíván nekik. Ezért mondja Krisztus [Io 14,27]: Békességet hagyok nektek: az én békességemet adom nektek; de nem úgy adom nektek, ahogyan a világ adja.”¹⁴¹

¹⁴⁰ Eck, nr. 21, 177, 182.

¹⁴¹ WA, XL/I, 72–75: „Est autem Salutatio haec Apostolica nova et inaudita mundo ante Evangelii praedicationem. Et haec duo vocabula, Gratia et Pax, complectuntur universum Christianismum. Gratia remittit peccatum, Pax quietat conscientiam. Duo diaboli nostri, qui nos excruciant, sunt Peccatum et Conscientia, Vis legis et stimulus peccati. Haec duo monstra Christus vicit et conculcavit in hoc seculo et futuro. Hoc plane mundus ignorat. [...] Mundus istam doctrinam non intelligit, ideo ferre non vult nec potest, lactat

Ezek szerint bármelyik apostoli levél üdvözlő formulájának pontos idézésén kívül ugyancsak az apostoli üdvözlő alkalmazásának kell tekintenünk az Istentől eredeztetett (*a Deo, Domino, Christo, in Deo, Domino Christo, Gott gebe stb.*)¹⁴² *gratia* (*Gnade, Gunst*) és *pax* (*Friede, Glück*) jókívánságok összekapcsolását, illetve az ezekre történő egyértelmű rövidített utalást: *gratiam et pacem etc., G & P, GuF*.

Luthernél a három elemet rögzítő pontosító megkülönböztetésre (kegyelem, béke, Istentől) azért van szükség, mert a reformációnak a közvetlen inspirációt hangsúlyozó spiritualista szárnya (például Karlstadt) feltűnően hajlott ennek a kötött, kanonikus szövegnek a fellazítására, kreatív átfogalmazására, míg a wittenbergi–svájci fősodor jobbra kitért az apostoli levelek gyakorlatához közelebb álló megfogalmazások mellett.

Kérdéses viszont, hogy a *salus* (*Heil*) főnévvel előforduló gyakori variációk, melyekben az 1522 előtti *salutem dicit* bevezető üdvözlések emléke fedezhető föl, kielégíthetik-e ezt a definíciót. A korszak levelezését áttekintve erre nemmel válaszolhatunk. A reformátorok által használt apostoli üdvözléssel egy időben a királyi leiratokban általánosan használatos ugyanis a *salutem et gratiam*, a szerzetesi levelezésben pedig a *salutem et pacem*. Elképzelhető ugyan, hogy ezek valamiképpen mintái, előzményei a lutheri újításnak, de az is biztos, hogy a Bibliából vett formula tudatosan konkurál, rivalizál ezekkel.

Molnár Antal hívta fel a figyelmemet a *salutem et pacem* kolduló rendi üdvözlési formulára, melyet szerinte valószínűleg valamilyen leszármazási kapcsolatba lehet rendezni az apostoli üdvözlő variánsaival, illetve késő középkori előzményeivel. Köszönöm az utalást, különösen a formuláskönyvekre való hivatkozását, ez a kézenfekvő ellenőrzési lehetőség sajnos magamtól nem jutott eszembe. Az Országos Széchényi Könyvtár két ferences formuláriumot őriz, melyek egymás folytatásának tekinthetők. A korábbi (Cod. Lat. 432), melyet Szűcs Jenő már említett tanulmányaiban is feldolgozott, a Mohács előtti korszakból származik (nem tud még ugyanis Szapolyai János királyságáról),¹⁴³ a későbbi (Oct. Lat. 775) az 1532–1535 évekre datálható.¹⁴⁴ Mivel nem leveleskönyvekről, hanem formuláriumokról van szó, az idézett több száz irat eleje-vége időnként hiányzik, s a datálásuk is többnyire nehézséget okoz, ezért az innen vett adatokat nem próbálom meg számszerűsíteni.

A középkori kódexben olvasható üdvözlések fő jellemzője a változatosságra való törekvés a kereszteny fogalmak variálásában (*salus, oratio, amor, charitas, gaudium, gra-*

liberum arbitrium, nostras vires, nostra opera, per quae possit mereri et acquirere Gratiam et Pacem, hoc est, Remissionem peccatorum et laetam conscientiam. Sed impossibile est. [...] Distinguit autem Apostolus hanc Gratiam et Pacem ab omni alia grata et pace, Quia imprecatur Gratiam et Pacem Galatis non a Caesare, Regibus, Principibus, Nam hi plerumque persequuntur pios. [...] Nec a mundo, Quia in mundo, inquit Christus, pressuram habetis, Sed a Deo Patre nostro etc., Hoc est, divinam pacem imprecatur eis. Sic Christus: Pacem relinquo vobis, Pacem meam do vobis, non quomodo mundus dat, Ego do vobis.” Vö. ELLWEIN, 36.

¹⁴² A két isteni személy megkülönböztetéséhez az apostoli üdvözlésben lásd EBELING, *Lutherstudien*, II, 3. Teil, 552.

¹⁴³ SZÜCS, *A ferences obszervancia; Uő, Ferences ellenzéki áramlat.*

¹⁴⁴ CSONTOSI, *A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője.*

tia, consolatio, felicitas, benevolentia), kötött formulákat a levélírók ritkán alkalmaznak. A *salutem et pacem* köszöntést itt egy helyen sem találtam. Előfordul viszont az apostoli üdvözlés páli változata Somlyói Bernardin magyarországi vikárius (1520–1523) pásztorlevelében (*exhortatio*),¹⁴⁵ míg ugyanennek péteri változatával elődje, Dereszlényi Albert (1517–1520) kezdi pásztorlevelét.¹⁴⁶ Ez a két levélindítás annyira egyedülálló a magyar középkor gyakorlatában, hogy Bartoniek Emma katalógusának incipitmutatója szerint e két pásztorlevélén kívül kizárólag a már említett Gerson-művek hazai másolataiban fordul elő.¹⁴⁷ Bernardin és Albert vikáriusok kivételes eljárására ugyan lehetséges magyarázatok akadnak (Gerson-hatás, szakadás a rendben), a kérdést mégis nyitva kell hagynunk annak leszögezésével, hogy ők ketten sem kötött formulaként, hanem egyéni újításként nyúltak a bibliai szöveghez.

Ugyanez lehet a helyzet az apostoli üdvözlés kétszeri előfordulásával a második formuláriumban. Itt egyrészt datálatlan, de a szomszédos iratok alapján 1532-re tehető kérelem kezdődik a péteri és a páli idézet egybevegyítésével,¹⁴⁸ majd egy másik, 1533-ra datálható vigasztalás egy még ennél is szabadabb átfogalmazással.¹⁴⁹ A későbbi formuláskönyv áttanulmányozása azonban ennél izgalmasabb következtetésekhez vezet. Itt felbukkan ugyanis a *salutem et pacem* köszöntés, először feltehetően 1533-ban,¹⁵⁰ majd a kódexben előrehaladva egyre gyakrabban és egyre kötöttebb formában, míg – 1535 táján – már minden olyan szöveget ez vezet be, mely tartalmaz egyáltalán üdvözlést. Vagyis megállapíthatjuk, hogy időrendi okokból ez nem szolgálhatott mintául a *gratiam et pacem* alkalmazása számára, de megfordítva igen, feltételezhető, hogy a Luthertől származó kötött forma magyarországi elterjedése hívta életre az azzal párhuzamos szerkezetű, de egyidejűleg azzal vitatkozó ferences üdvözlést.

¹⁴⁵ OSZK, Cod. Lat. 432, fol. 196v–200: „Gratia vobis et pax a Deo patre et Domino nostro Ihesu Christo et a sanctissimo spiritu paraclito.” Vö. Szűcs, *A ferences obszervancia*, 228 sk.; KARÁCSONYI, *Szt. Ferenc rendjének története*, I, 380–383.

¹⁴⁶ OSZK, Cod. Lat. 432, fol. 204v–210 [1518]: „Gratia et pax ab omnipotenti Deo vobis multiplicetur.” Vö. Szűcs, *Ferences ellenzéki áramlat*, 425; KARÁCSONYI, *Szt. Ferenc rendjének története*, I, 375–380, 388–390.

¹⁴⁷ CMSL, 499. Ugyanezt a tapasztalatot támasztja alá a kódexszel egykorú források vizsgálata az ETE I. kötete alapján.

¹⁴⁸ OSZK, Oct. Lat. 775, fol. 15v–16v, *Regraciatio et supplicatio pro oleo*: „Gratia vobis et pax a Deo patre et Domino nostro Ihesu Christo multiplicetur.” Vö. CSONTOSI, *A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője*, 62.

¹⁴⁹ OSZK, Oct. Lat. 775, fol. 87v–88v, *Epistola ad consolandum tristem super mortem fratrum optima*: „Gracia vobis et pax et consolacio in Spiritu Sancto.” Vö. CSONTOSI, *A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője*, 67.

¹⁵⁰ OSZK, Oct. Lat. 775, fol. 89v–90v, *Epistola ad consolandum tristes*. Vö. CSONTOSI, *A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője*, 68. Az ETE II. kötetében ez csak a *Matricula Molleriana* kivonatában fordul elő (1543-ból, ETE, II, 408), a III. kötetben pedig először egy 1538-as keltezésű levélben (ETE, III, 256). Ugyan az ETE I. kötetében is találni egy előfordulását Lippai Ferenc ferences vikáriusnál (1523-ból, ETE, I, 100), de ezt inkább a varietas egyik megvalósításának, mintsem idiomatikus fordulathatkinthetjük.

6/B. A német levelek teológiai üzenetet hordozó záróformulája

A reformátori levelek záróformuláját vizsgálva ugyancsak találkozunk állandósult fordulatokkal, bár jóval nagyobb változatosságban, mint a bevezető üdvözet esetében. Ezek kialakulásának kronológiájára, körülményeire itt is figyelmet kell fordítanunk, s a latin–német nyelvi különbségek ismét fontos szerepet játszanak.¹⁵¹

Luther kezdetben kizárólag latinul írta leveleit, s német nyelvű leveleinek aránya később is eltörpült a latinoké mellett (mindez jellemzően olyan korban történt, melyben több területen került előtérbe a népnyelv használata, s a latin elsősorban már csak az egyházi és a humanista tudóslevelezések nyelve maradt, míg a magán- és a politikai korespondencia döntően németül folyt). Luther első német levele 1517-ből maradt fenn, s 1520-ig kizárólag fejedelmekhez fordult németül,¹⁵² levelezésében csak 1520 végétől kezdve tűnnek fel az első polgári címzettek, az ezekből az évekből fennmaradt német levelek többnyire német nyomtatványok ajánlásaiként hagyományozódtak.

A latin levelekben a hagyományos *vale!* az általános záró üdvözet, bár ezt Luther – mint a bevezető üdvözetnél is láttuk – kezdetől fogva keresztény szellemű kiegészítésekkel igyekszik átértelmezni: *in Domino/in Christo / et ora pro me*.¹⁵³ Ezeket a kiegészítéseket mégsem gyúrja egységesen használt egyenformulává, hanem köréjük mint középpont köré rendez további alkalmi közléseket, jókívánságokat vagy fohász-kódásokat. A fejedelmekhez intézett első német levelek záróformulája ezzel szemben egy ilyen jókívánság: „Isten tartsa meg sokáig választófejedelmi kegyelmedet és őrizze meg üdvösségben, ámen”.¹⁵⁴ Az apostoli üdvözet beépítésével egyidejűleg viszont egy új kötött formula alakul ki a német levelek végén: *hiemit gott befohlen* („Istennek ajánlva”). Fokozatosan ez válik általánossá (bár nem kizárólagossá) minden rendű és rangú címzett számára, még a tartományúr számára is, míg a latin levelekben érintetlenül marad az addig is használt, krisztianizált *vale*.

Az új idioma első előfordulása után nyomozva ismét a wormszi birodalmi gyűlés körüli fél esztendő kell tüzetesen szemügyre vennünk. Ezekben a hónapokban alakul ki ugyanis különféle megfogalmazási próbálkozásokból ez a tömör és véglegesnek minősülő változat. A német kancelláriai stílusban az alacsonyabb rangú levélíró búcsúzóul a magasabb rangú címzett kegyelmébe ajánlotta magát, míg azonos rangú levelezők között fordulhatott elő önmaguknak és egymásnak Isten oltalmába való ajánlása. A *keresztény ember szabadságáról* című irat 1520 őszén keletkezett német ajánlása a politikai levelezés ilyen bevett fordulatát programszerűen átalakítva így zárul: *befill mich hie mit euch und allsamt gottlichen gnaden amen*,¹⁵⁵ majd mintegy egy hónappal később Lazarus Spenglerhez egész hasonlóan: *hiemit befehl ich mich euch fur gott amen*.¹⁵⁶ A worm-

¹⁵¹ EBELING, *Luthers Seelsorge*, 435–440.

¹⁵² WA.B, I, nr. 51, 128, 130, 136, 150, 155, 160, 168, 173, 177, 201, 208, 210, II, nr. 347 (1517. 11. 06.–1520. 10. 30.).

¹⁵³ Pl. WA.B, I, 15 (nr. 4; 1507. 04. 28.): „bene vale in Christo et pro me ora.”

¹⁵⁴ WA.B, I, 350 (nr. 155; 1519. 02. 23.): „gott wollt euer kurf. gn. lang fristen und seliglich sparen amen.”

¹⁵⁵ WA.B, II, nr. 344 = WA, VII, 20.

¹⁵⁶ WA.B, II, 218 (nr. 353; 1520. 11. 17.); LVM, VII, nr. 353.

si birodalmi gyűlésről távoztában Lucas Cranachnak szóló búcsúlevelét már így zárja Luther: *ade! hiemit allesamt gott befohlen*.¹⁵⁷ A Wartburg várából küldött első három nyomtatott ajánlás pedig egységesen a klasszikussá váló megfogalmazást hozza: *hiemit gott befohlen*.¹⁵⁸ A három szóra való tömörítés egyértelműen Luther nyelvi újítása, s az is, hogy ezt a záró üdvözlést merész demokratizálással kiterjeszti a nála alacsonyabb és magasabb társadalmi állású címzetekre egyaránt.

Ez a levezetés talán meggyőző volna, ha nem találkoznánk már Franz von Sickingen 1520. november 3-i levelében a vizsgált formulával: *hiemit gott befohlen, der euer sachen nach seinem willen ordene*.¹⁵⁹ Vajon Sickingen is már mint idiómát írta volna le a fenti kifejezést? Bármilyen ismerősnek csengenek is évszázadokkal később fülünkben e szavak, nem téveszthetjük szem elől a nyilvánvaló tény, hogy Luther – mint előbb láttuk – csak hosszas kísérletezés után jutott el ehhez a frappáns zárlathoz. Elképzelhető, hogy Luther Sickingennek 1520 nyarán küldött, ám elveszett két levelében¹⁶⁰ egyszer már leírta ezt a fordulatot, s a címzett onnan merítette, akár öntudatlanul, akár tudatos imitációként.

Hogy világosan lássuk, milyen üzenetet, intenciót hordoznak záró üdvözlétként a *hiemit gott befohlen* szavak, vizsgáljuk meg, milyen alternatívájuk fordul elő.

A 36. zsoltár magyarázatának Wartburgban fogalmazott ajánlása ugyan így zárul: *hie mit gott befohl*n, a magyarázat maga viszont ezzel az apostoli levelekből kölcsönzött áldással ér véget: *gottis gnade sey mit euch*.¹⁶¹ Ezen utóbbi jókívánsággal levél végén is találkozunk: *gottes gunst sey mit euch amen*,¹⁶² nem sokkal később már latinul is: *gratia tecum amen*,¹⁶³ illetve a kettő kombinációjával: *hie mit gottis gnaden befohlen*.¹⁶⁴ Ettől kezdve mind németül, mind latinul előfordul ez a záró üdvözlés, bár ritkábban, mint a *hiemit gott befohlen*. Ha van fülünk arra a polemikus felhangra mindkét üdvözlés kíséretében, melyeket Luther a worms-i birodalmi gyűlés kiélezett politikai környezetében kezdett német levelei zárásaként alkalmazni, míg idiómává nem lettek, akkor inkább érdesnek, provokatívnak halljuk őket, mintsem nyájas udvariaskodásnak. A politikai levelezés etikettje szerint ugyanis az alacsonyabb státuszú levélíró a címzett kegyelmébe ajánlhatta magát, itt viszont egyedül Isten kegyelme játszik szerepet. A két hatalom, a kétféle kegyelem szembenállását, esetleges konfliktusát világosan megnevezi Luthernek közvetlenül worms-i útja előtt János Frigyes szász herceghez intézett levele: „ajánlom ezzel magam fejedelmi kegyelmednek, aki legyen ajánlva Isten kegyelmébe”.¹⁶⁵ Ugyancsak tudatos polemizálásra utal Luther gondolatmenete, mikor Bölcs

¹⁵⁷ WA.B, II, 305 (nr. 400; 1521. 04. 28.); LVM, VII, nr. 400.

¹⁵⁸ WA.B, II, nr. 414, 416, 432 (1521. 06. 01.–09. 17.) = WA, VIII, 140, 214, 343.

¹⁵⁹ WA.B, II, 208 (nr. 349).

¹⁶⁰ Vö. WA.B, II, nr. 306 és 333 (Spalatinushoz 1520. 06. 29. és 08. 31.) jegyzetei.

¹⁶¹ WA, VIII, 214, 240. Lásd a Függelék I. táblázatát.

¹⁶² WA.B, II, 484 (nr. 466; 1522. 03. 26.) = WA, X/II, 60.

¹⁶³ WA.B, II, 506 (nr. 478; 1522. 04. 17.).

¹⁶⁴ WA.B, II, 505 (nr. 477; 1522. 04. 17.).

¹⁶⁵ WA.B, II, 295 (nr. 393; 1521. 03. 31.): „hie mit befill ich mich EFG, welch gott laß seinen gnaden bevolhen sein amen.” Vö. uo., nr. 554, 565 (1522. 12. 12.–1523. 01. 01.).

Frigyesnek és Spalatinusnak kifejti, miért vonakodik megadni a császárnak (személyes ellenségének) protokollárisan kijáró „legkegyelmesebb” (*allernädigster, clementissime*) megszólítást.¹⁶⁶

Ugyanerre a szándékra mutató további jel, hogy Luther egyszer arra vetemedik: a kancelláriai stílus által György szász herceg számára megkövetelt megszólítást: *EFG* (*euer fürstliche Gnade*), „fejedelmi kegyelmed” az ellentétébe fordítja: *EFV* (*euer fürstliche Ungnade*), „fejedelmi kegyetlenséged”, és hogy a címzett szeme ne hogy átugorjon a levélben 12-szer előforduló szokatlan rövidítésen, a záró mondatokban expressis verbis fogalmazódik meg a polémia: Jézus Krisztus „nyissa meg EFV szemét és szívét, valamint tegye őt neki tetsző és hozzám kegyelmes és kegyes fejedelemmé, ámen”. Ezt a provokációt tetézi végül Luthernek a fejedelmi titulátúrát usurpáló aláírása: „Luther Márton, Isten kegyelméből Wittenberg prédikátora”.¹⁶⁷ Hasonlóan kihívó, az udvari etikettet sértő mondattal búcsúzik Luther VIII. Henrik angol király ellen kiadott vitairatában 1522-ben: „Nem számít főbenjáró bűnnek, hogy megvetek és megsértek egy földi királyt, ha ő nem áttolja a mennyek királyát írásában káromolni és a hazugság mérgével beszározni.”¹⁶⁸

Mint a fenti példák mutatják, a wormszi gyűlés évében Luther különösen érzékeny-nyé vált azokra a kérdésekre, hogy kinek az oltalmába ajánlhatja, védelmére bízhatja magát, és hogy a „kegyelem”, a „kegy” mint teológiailag pregnáns, lefoglalt, rendkívül terhelt fogalmak alkalmasak-e egyáltalán személyes viszonyok, politikai függőségek megjelenítésére. A *hiemit Gott befohlen* idioma valószínűleg ebben a történeti, lélektani kontextusban nyeri el eredeti jelentését.

6/C. A reformátorok levélstílusának magyarországi fogadtatása

A magyarországi források felé fordulva megdöbbentő élmény, milyen egyöntetűen vannak jelen ezekben is a reformátori levélformulák. A Függelék 3. táblázata feleslegessé teszi itt a teljes névsor rögzítését, elég röviden utalni rá, hogy a levélírók között találjuk szinte az összes kanonizált hazai reformátort: Dévait, Batizit, Honterust, Stöckelt, Sztárait, Huszár Gált, a humanista Henckelt és Kreslinget, a radikálisként elhíresült Egri Lukácsot, Andreas Cremniciust és Georg Leudischitet, továbbá a jelen értekezés kevésbé ismert hőseit, mint Wolfgang Schustelt, Sigismund Staudachert és Johannes Bibert. A formula ismertsége és elterjedése szempontjából fontos körülmény, hogy használata nem korlátozódik a magánlevelezésre, hanem nyomtatványban is előfordul: Dévai 1537-es *Disputatio*-jában, Honterus 1543-as *Reformatio*-jában és Ozorai Imre magyar nyelvű Róma-kritikus művének ajánlásában (1550). A levélírók köréhez hasonlóan a címzettek köre is fontos (lásd fenn az üdvözlés kettős funkciójáról mondottakat), így

¹⁶⁶ WA.B, II, nr. 457–458 (1522. 03. 12–13.).

¹⁶⁷ WA.B, III, 4 sk. (nr. 567; 1523. 01. 02.); LVM, VII, nr. 567: „Martinus Luther von gottes gnaden euangelist zu Wittemberg.”

¹⁶⁸ WA.B, II, 578 (nr. 521; 1522. 07. 15.) = WA, X/II, 222; vö. LM, III, 356.

az sem érdektelen, ha valaki (talán épp a mostoha szöveg hagyományozás folytán) csak címzettként hozható kapcsolatba lutheri formulákkal.

Az apostoli üdvözet használata meglepően jó indikátornak bizonyul, a határesetekben érzékenyen jelzi vissza a szakirodalomban hosszas vita után kialakult álláspontokat: Sylvester János például teljesen hiányzik a listáról, egyetlen fennmaradt levelében sem használ lutheri formulákat. Johannes Henckel és Mária királyné viszont egyszer-egyszer, s jellemzően azokban az években folyamodnak hozzájuk, amikor átmenetileg közelednek az evangéliumi mozgalomhoz.

A legmeghökkenőbb tapasztalat természetesen a bányavárosi felkelés irataival kapcsolatos: öt levélíró használ itt vitathatatlanul lutheri, illetve azokra emlékeztető bevezető és záró üdvözeteket, köztük egy feltehetőleg hazai illetőségű laikus is, Benedikt Lang, döntő érvet szolgáltatva abban a vitában, hogy volt-e szerepe a reformáció eszméinek a bányavárosi felkelésben, illetve hogy lehetett-e számottevő hatása Magyarországon a reformációnak a Mohács előtti időszakban (lásd II. 5.). De azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az apostoli üdvözet használata nem korlátozódik a felkelőkre (az említett *anikait* tagjaira) és a velük kapcsolatban álló két papra, hisz a bányavárosi követek (valószínűleg a patríciusi rétegből) már a felkelés leverése után, 1526 nyarán ugyanezekkel a szavakkal kezdik Budáról Besztercebányára küldött jelentésüket: *Gnade unnd fride in Christo Jesu beivor*.

Ennél nehezebb kérdés a Brandenburgi György és Mária királyné által ugyanezekben az években használt formulák problémája. Az 1526. október 24-én és 1527. január 26-án kelt leveleket, melyekben mind a bevezető, mind a záró üdvözet valamilyen változata előfordul, s tartalmuk is vallási kérdések körül forog, bizvást soroljuk a Luther-recepció körébe. A záró üdvözetet viszont ugyanezek a levélírók különböző formákban a megelőző években is alkalmazzák, legkorábbi előfordulása adatainkban 1522. július 17-én Györgynek öccséhez, Alberthez intézett levelében, ami elgondolkodtatóan korai dátum (bár még a lutheri tömör megfogalmazás nélkül). Óvatos magyarázat az lehet erre a leletre, hogy a német magánlevelezésnek egy reformáció előtti, szűk körben (rokonok közt) használt formulájával van dolgunk, mely egyik közvetlen előzménye lehetett a *hiemit Gott befohlen* idiómának.

Az apostoli üdvözetnek a német reformációban megfigyelhető alkalmazását bemutattva említettem a kanonikus szövegtől való feltűnő eltéréseket a spiritualista irányzatban. Hasonló modorosságokat figyelhetünk meg például a szlovák történeti irodalomban radikálisnak és anabaptistának titulált Wolfgang Schustel esetében, aki hol háromsági formulává egészíti ki a páli mondatot,¹⁶⁹ hol a mennyei javak kimerítő felsorolását nyújtja,¹⁷⁰ hol az üdvőtörténetet emeli be az üdvözetbe.¹⁷¹ Schustel előszeretettel emlegeti a kiválasztottakat, ebben hasonlít rá Antonius Philadelphus,¹⁷² de ettől még egyikük sem lesz anabaptista. A kanonikus üdvözetnek már nem annyira modoros, mint parodizáló

¹⁶⁹ ACB, nr. 6083, 6410, 6761, 7779. Függelék, 10., 16., 21., 27. sz.

¹⁷⁰ ETE, I, 298.

¹⁷¹ ETE, I, 424.

¹⁷² ACB, nr. 6085, 7779; Függelék, 11., 27. sz.; ETE, II, 86.

kiegészítését találjuk Andreas Cremnicusnál egy polemikus levélben: *gratia et pax a Deo pacis et non dissensionis, a spiritu, sed sanctae unionis*. A paródia itt is (mint Eck esetében) a legbiztosabb jele annak, hogy a formula meggyökeresedett, széles körben vált ismertté és használttá. Minden ilyen eltérés a bevett fordulattól utalhat viszont a levélíró normaszegő, autonóm vagy egzaltált jellemére.

Adataim szerint a leveleiben neofita lelkesedést tanúsító Simontornyai Gergely tett egyedül kísérletet a lutheri záró üdvözlét latinizálására: *commendo te gratiae Dei*.¹⁷³ De még ennél a próbálkozásnál is fontosabb újítás az, hogy Benczédi Székely István zsoldárkönyvének 1548-as krakkói kiadásában a Gávai Lukácshoz intézett ajánló sorok (fennmaradt forrásaink tanúsága szerint első ízben) magyarul is felcsendítik a Luther által népszerűsített bevezető áldást: „Istennek kedvet és békességit”.¹⁷⁴

Az *Egyháztörténelmi emlékek* öt kötetét átnézve nem akadtam egyetlenegy kiugró kivételre, azaz olyan levélíróra, akit egyöntetűen, megalapozottan reformátorként tartanak számon, s mellőzi az apostoli üdvözlétet, vagy aki annak ellenére él vele, hogy egyértelműen az óhitűek táborába tartozik. Természetesen ezeknek az indikátoroknak, markereknek is megvannak a korlátaik. Például elsősorban a német levelekben találni őket, s csak kisebb részt a latinokban, továbbá a hagyományozás esetlegességeit sem szabad szem elől téveszteni. Alapos okunk van ugyanis feltételezni, hogy Dévai Kátéjának 1538-as, fenn nem maradt első kiadása is ugyanazokkal a bevezető és záró apostoli üdvözlésekkel köszöntötte az olvasót, melyeket a változatlan utánnyomásnak tekintett második kiadás ajánlásában olvashatunk: „az w(e) att’a fiainac Isteni keduet és békeséget kíván... Istenec kedue és irgalmassága leg’ en veletec, amen.”¹⁷⁵

Az összefüggés Luther levélírói gyakorlata és Dévainak, Benczédinek, Szenterszébetinek és Gyulainak a magyar nyelvű nyomtatott ajánlásai között egyértelműnek vehető. A magyarországi tanítványok Luther mintájára élnek az apostoli üdvözléssel. Az időbeli távolság miatt ennél nehezebben megválaszolható kérdés az, hogy vajon a *hiemit Gott befohlen* formula szólal-e meg magyarul Balassi Bálint *Valedicit patriae* címen ismert versében:

Egriek, vitézek, végeknek tüköri,
Kiknek vitézségét minden föld beszéli,
Régi vitézséghez dolgotokat veti,
Istennek ajánlva légyetek immár ti!¹⁷⁶

¹⁷³ ETE, II, 314.

¹⁷⁴ ZVARA, 69; RMNy 74. Valamivel később Ozorai Imre vitairatának 1550 körüli krakkói második kiadásában Szenterszébeti Márton kolozsvári lelkipásztor ajánló sorai így szólnak: „minden hiw keresztiennnek Istenben keg’elmet és bikességoth.” HOLL, 159 sk.; RMNy 88B; továbbá ezzel szinte egyidejűleg Gyulai Istvánnak Sirah könyvéhez írt előszavában olvashatjuk (Kolozsvár, 1551): „istenbeli szeretetet és kegyelmességet [...] a mi egyetlen egy Urunk Krisztus Jézus által.” ZVARA, 101; RMNy 92. Szenterszébeti és Gyulai egymásnak közvetlen munkatársai voltak Kolozsvárott!

¹⁷⁵ RMNy 78. DÉVAI, Káté, 2.

¹⁷⁶ Köszönettel tartozom A. Molnár Ferencnek, aki a Balassi-helyre felhívta a figyelmemet.

De mi magyarázza a reformátoroknál az apostoli bevezető üdvözlét alkalmazását? Milyen teológiai megfontolásból él ezzel a lehetőséggel az egyik oldal, és miért mond le róla, miért mellőzi a másik azon a szemponton túl, hogy a reformáció hívei kizárólagos normatív erőt tulajdonítottak a Szentírásnak, és ezért érvelésükben a bibliai hivatkozásoknak nagyobb szerep jutott, mint az ellentábor által preferált skolasztikus és kánonjogi tekintélyeknek? A kérdés megválaszolásához fel kell elevenítenem az *adiaphora*, a teológiai szempontból indifferens, közömbös dolgoknak a fogalmát. Szegedi Edit ismerte fel erdélyi szász példákon, hogy ugyan az *adiaphora* kérdéseiben kifejtett tanítás teológiailag nem különbözteti meg a felekezeteket, mégis az *adiaphora* (a papi öltözet, a térdhajtás, a templombelső, a kovászos-kováasztalan kenyér, a hagyományos üdvözlés a „dicsértessék”-tól az „áldás békesség”-ig) teremt felekezeti identitást.¹⁷⁷ Az általam vizsgált nyelvi elemek is ugyanebbe a kategóriába tartoznak. Az apostoli üdvözlét használata a levelezésben teológiai szempontból közömbös, bármely keresztény bátran használhatná anélkül, hogy saját felekezetének tanítását megsértené, mégis mint identifikációs eszköz csak egyik csoportnak lesz a sajátja. A vizsgált idiómákhoz tehát nem kell feltétlenül teológiai tartalmakat társítanunk azért, hogy felismerjük az irányzatokat egymástól megkülönböztető, felekezetképző szerepüket. Ezek úgy viselkednek, mint a lapalji őrszavak: a szöveg jelentéséhez semmit nem tesznek hozzá, mégis rendet teremtenek, kijelölik a határokat, segítenek eligazodni.

Hogy nem feltétlenül a teológiai különbségek játsszák a fő szerepet egymással rivális irányzatok fellépésében, párhuzamos struktúrák kiépülésében, hanem sokszor etnikai, közjogi vagy éppen gazdasági szempontok, azt jól ismerjük az erdélyi reformáció történetéből, s maguk a kortársak is pontosan fogalmaztak, mikor az 1564-es tordai országgyűlésen „szebeni” és „kolozsvári” vallásként határozták meg a két frissen kialakult és szervezetenként elkülönült, de tanítását még nem minden kérdésben tisztázó felekezetet.¹⁷⁸

7. A HITVÉDŐK NYELVÉRŐL

A reformátori tanítást elutasító oldal nyelve a vizsgált időszakban jóval több adattal dokumentálható, egyben jóval több sztereotípiát is alkalmaz, mint az eddig bemutatott források, ezért részletes tárgyalásáról itt lemondok. Reformációesszéjében viszont Péter Katalin felhívta a figyelmet egy megfigyelésre, mely megéri a tüzetesebb vizsgálatot. 1514-ben Bakócz Tamás konkolynak (*zizania*) bélyegezte a keresztesek eszméit, ez a minősítés viszont hiányzik a Luther-ellenes szövegekből, melyek – egyéb megbélyegző főnevek használata mellett – szívesebben éltek a „szakadár”, „szekta”, „eretnység” terminusokkal.¹⁷⁹ A különbség a fogalmakban nyilvánvaló: a skizmatikus, a szektárius, a heretikus elszakad, leválik Krisztus testéről, kívül reked az anyaszentegyházon, külső

¹⁷⁷ SZEGEDI, *Was bedeutet Adiaphoron / Adiaphora*.

¹⁷⁸ MHH.E, II, 231 sk.

¹⁷⁹ PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 48, 62.

ellenségnek minősül, mint a kor és a régió par excellence eretnekei, a husziták. Ezzel szemben a konkoly gyomnövény, a gabona közé vegyül, úgyhogy már a jézusi példázat is lebeszél az irtásáról: „amíg a konkolyt szednétek, kiszaggatnátok vele együtt a búzát is” (Mt 13,29). A konkolyt hintő tévtanítók ezért a földi időben, szemmel látható ismertetőjelek alapján nem különíthetők el az egyház igazi fiaitól, belül bomlasztanak. Ebből egyértelmű, hogy míg Bakócz primás a tévelygő keresztes prédikátorokat belül tudta a maga egyházán, addig X. Leó átokbullájának hazai kihirdetése (1521) óta a lutheri eretnekek a huszitákhoz hasonlóan nem tartoztak az egyház testéhez.

Egy esetben ugyan találkozni a konkollyal is a hazai reformáció összefüggésében, de ez a lelet is a fenti értelmezést támasztja alá: Kassa városa mentegeti megvádolt prédikátorát (valószínűleg Wolfgang Schustelt, lásd VI. 2.) az egri vikárius előtt 1526 tavaszán, hangsúlyozván, hogy az nem hallgat a tévtanítókra.¹⁸⁰ A hagyományos egyházi nyelvben enyhébb *zizania* emlegetése itt feltehetőleg azt a célt szolgálta, hogy a levél fogalmazója kikerülje a kifogásolt téveszmék nyílt, tételes és egyértelmű elítélését.

Hogy az ellenlábasok az 1519-es lipcei vita óta közös nevezőre hozták a cseh huszitákat és a szász lutheránusokat, annak nyilvánvaló politikai okai és propagandisztikus céljai voltak, s az átokbulla közzététele után ezt már különösebben indokolniuk sem kellett. Mégis van valami mélyebb magyarázata annak a furcsa jelenségnek, ahogy a korai reformáció tanításának „reménytelen zürzavara”¹⁸¹ a bírálók szemében annyira egységes rendszert képez, hogy egyetlen személyhez kötik, egyetlen jelzővel tudják le: „lutheránus”. A hitvédők tábora, melynek ítélete Dorothea Wendebourg híres tézise szerint a reformációt reformációvá tette,¹⁸² tisztában volt vele, hogy az „új hit” alapjaiban tagadja a rendszert, még ha a tanítás egyes elemeiben nincs is sok újdonság. A reformációnak az a kategorikus igénye viszont, hogy megkülönböztesse a dolgokat: az isteni és az emberi jogot, a törvényt és az evangéliumot, a hitet és a szeretetet, Krisztus országát és a világ birodalmát stb.,¹⁸³ veszélyesebbé teszi minden spiritualista vagy humanista egyházkritikánál.

Hogy a hitvédők nyelvéből, ha nem is kimerítő válogatást, de legalább reprezentatív mintát nyújthassak, a Függelék 4. táblázatában tematikusan csoportosítottam hét (mind tanításban, mind időben és térben) meglehetősen nagy területet lefedő eretnek-nyomozás, illetve beszámoló adatait. Az adatfelvétel szándékosan mutat nagy szórást: az ország összes nagy történelmi tájegységére és a hazai reformáció első két évtizedére terjed ki. Míg a szövegek szerzői között a különböző funkciójú és képzettségű klerikusok mellett egy laikus polgár is akad, addig a bemutatott eretnekségek között előfordul szombatizmussal, anabaptizmussal, spiritualizmussal és más radikális irányzatokkal meggyanúsítható tanítás is. A következő ügyek szolgáltak adatokkal:

– Szegedi Gergely ferences teológus soproni nyomozása Kristóf ferences prédikátor ellen (1524), vö. II. 3.;

¹⁸⁰ ETE, I, 245.

¹⁸¹ PÉTER, Katalin, *Die Reformation in Ungarn*, 40 = *A reformáció Magyarországon*, 17. Az eredetiben „ein heillosos Durcheinander”.

¹⁸² WENDEBOURG, *Die Einheit der Reformation als historisches Problem*, 34 sk.

¹⁸³ EBELING, *Luther*, 16 sk.; HAMM, *A reformáció hajtóerői*, 408 sk.

- a Gosztonyi János erdélyi püspök által elrendelt nyomozás Georg Stoltz hunyadi várnagy ellen (1526), vö. V. 3., VIII. 4.;
- Conrad Sperfogel lőcsei tanácsos beszámolója Andreas Fischernek és követőinek kihallgatásáról (1529); vö. Függelék, 14. sz., illetve VII. 3.;
- a szepesi káptalan nyomozása Mátyás váraljai plébános ellen (1531), vö. VII. 4.;
- Johannes Fabri bécsi püspök kihallgatja a börtönben Dévai Mátyást (1533), vö. VIII. 1., 5.;
- Szerémi György beszámolója a székesfehérvári eretnekeknek valószínűleg Szege-di Lajos által összeállított cikkeiről (1543);
- Georg Moller (később szintén lutheránussá lett) lőcsei plébános és 24 városi es- peres beszámolója Georg Leudischit kihallgatásáról (1543), vö. VII. 4.

Ha a hitvédő adatközlőket kell minősítenem: a Dévai elé tárt vádlista, melyet Fabri és munkatársai állítottak össze, messze a legigényesebben, leggondosabban megfogal- mazott, legkorrektebb tartalmú szöveg, mely a sztereotípiákat kerülve valóban a Dévai által ténylegesen hirdetett tételekre összpontosít, azaz igazi professzionális munka, a többi iratról viszont nehéz megállapítani, hogy a bennük leírt eretnekségek korábbi ta- núkihallgatásokra hasonlítanak-e jobban, vagy az éppen vizsgált tényállásra. A hitvédők jegyzőkönyvei alapján önmagában tehát eldönthetetlen volna a valóságos és az irodalmi analógia dilemmája, azaz hogy a kihallgatott eretnekek követték-e egymás tévtanait, vagy a kihallgatók másolták-e egymás aktáit.

A jegyzőkönyvek jellemzően valamilyen hagyományos hittétel tagadásaként fogják fel az eretnekségeket, az eretnek tanok pozitív kifejtésével ritkán próbálkoznak. A ki- hallgatott eretnek ezt vagy azt a hitcikkelyt „megveti” vagy „ócsárolja”, mondják az examinátorok – e téren hihetetlen gazdag szókincsüket csillogtatva (*annihilat, blasphem- mat, contemnit, damnat, dehonastat, deridet, deturpat, detrahit, negat, refutat, reiicit, reprobat, vilipendit, vituperat*). Másrésztől viszont már a kihallgatottak véleményére jellemző, hogy a hagyományos tanítás tagadása, elvetése számukra háromféle módon lehet motivált: nincs megparancsolva az evangéliumban (*non est in precepto*), nem szükséges, nem használ az üdvösséghez (*non est necesse; nullum prodest*), vagy egysze- rűen semmis (*nihil est; nullum est*). Későbbi szakkifejezésekkel élve úgy mondhatjuk, hogy a vizsgálati eljárás alá vont tévtanítók az *adiaphora*, a köztes dolgok kategóriájába sorolják a hagyományos egyházi tanítás és vallásosság számos elemét, ti. azok közé az egyébként fontos hétköznapi jelentőséggel és társadalmi funkcióval bíró viselkedési normák közé, melyeket a Szentírás nem is ír elő, de nem is tilt, s melyek ezért a közös- ség számára hasznosak lehetnek ugyan, de sem betartásuk, sem elhanyagolásuk nem hat ki az örök üdvösségre.¹⁸⁴

A vádpontok tematikus csoportosítása lehetővé teszi az eretneknyomozások és ezek tükrében az eretnek tanítások csomópontjainak kitapintását. A két legfontosabb téma nyilvánvalóan az összes iratban előforduló szentek tisztelete és a hat helyen szereplő böjt volt. Hogy a magyarországi reformáció sikerét a Mohács utáni ideológiai krízis is magyarázza, és ezért a szentkultusz kérdését kell központi témájának tekintenünk, ezt

¹⁸⁴ SZEGEDI, *Was bedeutet Adiaphoron / Adiaphora*.

a tételt Sólyom Jenő 1933-as disszertációja óta újabb és újabb vizsgálatok támasztják alá (lásd VIII. 4.), de ugyan milyen szerepet játszhatott nálunk a Zwingli Zürichében fő eszmei frontot jelentő böjtvíta?

A problémát ismét a hitvédők szemszögéből kell megvizsgálni. Ezek a témák azért is kaphattak akkora súlyt, mert látványos botrányok fűződtek hozzájuk: Georg Stoltz Szent Gergely pápa képét részegségében fejszével verte szét, a fehervári polgárok pedig Péter és Pál szobrait kötéllel a nyakukba lógatták ki a várfalakra. Ugyanígy azt is hosszasan részletezik a felvett tanúvallomások, hogy ki milyen böjti időben, kinek a társaságában fogyasztott vajat, tojást vagy sültet. Ezzel szemben például a purgatórium tagadása vagy a halálos bűnöktől való feloldozás kérdése nem társul ilyen látványos elemekkel vagy prófétai tettként demonstrált botrányokozással.

A két fő téma kiemelt kezelésének azonban mélyebben fekvő oka is van, az, hogy mindkettő szorosan kapcsolódott a mindennapok profán rítusaihoz, a társadalmi élet kezeihez. A szentek tiszteletének megkérdőjelezése a naptár révén egyrészt az idő rendjét, a szent helyek, templomok, oltárok, kegyhelyek kapcsán pedig a térbeli viszonyokat aknáztá alá; a böjt elutasítása ugyanígy a hét és az év ciklikus tagolását zavarta meg. Aki a szenteket gyalázta, az nemcsak egy hitcikkelyt s nem is egyszerűen az állami ideológiát támadta, hanem közellenségként (*odio humani generis*) a mindennapokat, a szűkebb közösség rendjét is veszélyeztette. Szkhárosi Horvát András 1542-ben szerzett énekében maró gúnnyal figurázza ki a szentek tiszteletének beépülését a hétköznapiak praktikus világába.¹⁸⁵

Ezt a magyarázatot támasztja alá, hogy a két említett vitakérdés után a rangsorban a következők jönnek: a rendszeres gyónás (ötször fordul elő), a rítusok, mint a harangozás, reggeli-esti imák, ünnepek (négyszer), a templomok, oltárok, képek (ugyancsak négyszer), vagyis csupa olyan ügy, melyeknek közül volt a térbeli és időbeli tájékozódáshoz. Ha nem is ilyen dimenziókban, de ugyancsak a közösségi életet strukturálta az egyházi hatalom (ötször fordul elő) és az egyházi rend (szintén ötször). Az utóbbinak látványos és botránykeltő elutasítását jelentette a szerzetesek kivetkőzése és a papok házassága. A hitvédők joggal tekintették tehát a reformáció tanítását az otthonos világuk ellen intézett frontális támadásnak, a társadalmi viszonyrendszer szétzilálásának.

Ebből az értelmezési keretből csupán egyetlen népszerű téma lóg ki, a szintén ötször előforduló oltáriszentség/miseáldozat, mely feltűnően a legvaskosabb kifejezéseket csalja kritikusainak ajkára: ördögi szemfényvesztés és bálvány. A reformáció hirdetői ugyanis ezt a kérdést már képtelenek voltak a „nem szükséges” és „nincs előírva” formulákkal letudni, számukra ebben már nem *adiaphoron*ról volt szó, hanem a tiszta tanításból következő igazi istentisztelet kulcskérdéséről, nem véletlenül foglalkozik Dévai bécsi kihallgatásakor négy *articulus* is a mise problémájával. Ahogy a fent felsorolt többi téma a hitvédők értékrendjét, szempontjait tükrözi, úgy tör át ebben a kérdésben a hitújítók véleménye s az azt megjelenítő nyelvi ereje.

¹⁸⁵ RMKT 16., I, 163–167. A versfőkben: IN THALIAE ITA EST KONTRA REGNVN ANTICHRISTIANVM HODIEE.

III. HUMANISTA HÁLÓZATOK A REFORMÁCIÓ ELŐTT

Az alábbiakban kísérlem meg az értekezés proszopográfiai megalapozását. A későbbi fejezetek tehermentesítése érdekében itt csoportosítom a fontosabb szereplők életrajzával kapcsolatos kutatási eredményeimet. Ebben a részben ezért kivételesen biogramokat, illetve életrajzi lexikonokra való hivatkozásokat is találni. Az életrajzok vizsgálata egyrészt humanista hálózatokat, másrészt tipikus életpályákat rajzol ki, ezek mentén igyekszem az adatokat gondolatmenetekbe szervezni.¹

1. A KIRÁLYI PALOTA TŐSZOMSZÉDSÁGÁBAN

A 16. század legvégén Severinus Sculteti bártfai esperes a magyarországi reformáció kezdeteiről a következő hagyományt örökölte meg:

„Az evangélium kezdete Magyarországon 1525 körül. Valahol azt írja az áldott emlékezetű Thomas Faber, Leonhard Stöckel utódja a bártfai rektorságban és az én kedves tanárom, hogy szavahihető öregektől hallotta: Budán II. Lajos magyar király idejében, 1525 körül kezdték tanítani az evangéliumot. De innen elűzték az evangélium hirdetőit, akik közül a kiválóan művelt Simon Grynaeus és Vitus Winshemius, kik a budai iskolának és talán a Mátyás királytól maradt könyvtárnak is az élén álltak, visszatértek Magyarországról Németországba, s ott Grynaeus Bázélban lett a filozófia professzora, Vitus pedig a görög nyelv Wittenbergben. Ennyit mond Thomas Faber.”²

¹ Bár a humanizmus és a reformáció viszonya örökzöld kutatási téma, még mindig érvényesek Bernd Moeller 1958-as habilitációs előadásának megállapításai: MOELLER, *Die deutschen Humanisten und die Anfänge der Reformation*.

² Függelék, 39. sz.: SCULTETI, *Hüponnéma*, fol. 17r–v.

A korán elhunyt Gustav Hamman (1922–1978) bottendorfi lelkész érdeme ennek a budai humanista körnek az aprólékos felderítése. Simon Grynaeus³ bécsi tanulmányai és tanárkodása után Budára ment, ahol legkésőbb 1521 nyarán Hamman szerint a Szent György-kápolna melletti iskolában tanított (könyvtárosi tevékenységét Borzsák István határozottan kétségbe vonta, csupán könyvgyűjtői sikere dokumentált).⁴ Tanártársaként működött itt az ekkor még csak húszéves windsheimi Veit Oertel.⁵ A kápolna parókus papja a Budán 1488/90 körül született Johannes Kresling magiszter⁶ volt. A szomszédos német Boldogasszony-plébániatemplomban ezidőtől a már több mint negyvenéves Conrad Cordatus⁷ prédikált, akit az iskolamester (*ludimagister*) Grynaeushoz szoros barátság fűzött (*dulcissimus is amicus meus fuit Bude*). Ez a négy kiválóan iskolázott ember – Cordatus emlékei szerint – már 1521 nyaratól, azaz közvetlenül az ún. evangéliumi mozgalom zászlóbontását jelentő worms-i birodalmi gyűlés után szimpatizálhatott

³ Simon Grynaeus (Griner) (Veringendorf, 1493–Bázel, 1541): paraszti származású, a pforzheimi latin iskolában Melanchthon diáktársa, Bécsben tanul (imm. 1511/12 tél), 1514-ben BA, 1516-ban MA, 1524-től görögprofesszor Heidelbergben, 1529-től Bázelban, 1536-tól teológiai professzor, majd 1540/41-ben rektor ugyanott. MUW, II, 383; AW, nr. 25860, 26321; NDB, VII, 241 sk.; ContEras, II, 142–146; BBKL, II (1990), 377. Itt és a következőkben a lábjegyzetekben közölt biogramok a MAMÜL és az ÜMIL életrajzi cikkeinek struktúráját követik, adataikat részint átvettem, részint javítottam, hol tömörítettem, hol kiegészítettem. Az egyezésre vagy eltérésre külön nem hívom föl a figyelmet.

⁴ BORZSÁK, *Simon Grynaeus – a Corvin-könyvtár őre?*; DÁN, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, 28.

⁵ Veit Oertel Winshemius (Bad Windsheim, 1501–Wittenberg, 1570): Melanchthon tanítványa, munkatársa és utódja, görög auktorok fordítója, 1528-tól a retorika, 1541-től a görög nyelv tanára Wittenbergben, 1550-től orvosdoktor és az orvosi fakultás professzora ugyanott. ADB, XLIII, 462 sk.; NDB, V, 377; HAMMANN, *Bartholomeus Francofordinus Pannonius*, 239.

⁶ Johannes Kresling (Buda, 1488/90–Selmechánya, 1549): humanista szónok, prédikátor, a bécsi egyetemen tanult (imm. 1508. 04. 14.), 1509 BA, tanulmányait Krakkóban folytatta (imm. 1510/11), ahol a magyar bursa tisztségviselője és 1514-ben MA, 1515-ben újra a bécsi egyetemen találjuk. Budán lett pap, 1525 elején Körmöcbányán prédikált, fogságba vetették házassága miatt, és mert a reformáció elveit hirdette a bányavárosokban. Egy év múltán újra selmechányai prédikátor, majd a sziléziai Boroszlóban, 1529–1535-ben Goldbergben, 1535-től pedig Jägerndorfban plébános. 1536-ban tért vissza Magyarországra, s Korponán, 1541-ben Selmechányán lett pap. Szatmári Györgyöt dicsőítő beszéde maradt fenn, melyet 1515-ben a bécsi hármaskiráltyalálkozáson mondott el. AC, II, 127; LPC, 152, 158; SCHRAUF 2, 15, 74; SCHRAUF 3, 51, 164; MUW, II, 353; TUSKÉS, nr. 6325; ÁBEL–HEGEDÜS, 207–211; BREZNYIK, *A selmechányai*, 80–82; HAMMANN, *Johannes Kresling*; MAMÜL, VI, 315 sk.; RMSz, I, 460; ÜMIL, II, 1150.

⁷ Conrad Cordatus (Hertz) (Leombach, 1480–Stendal, 1546): Bécsben (imm. 1502. 04. 14.), Rómában (1504), Ferrarában (1508) tanult. 1510-től Budán a Boldogasszony-templom német prédikátora, a pápa és a bíborosok ellen tartott prédikációja miatt 1524-ben menekülnie kellett. Egy ideig Wittenbergben Luthernél időzött, majd Körmöcbányán, Besztercebányán prédikált. 1525 tavaszán bebörtönözték; 1526 februárjában kiszabadult. Luther ajánlására Liegnitzben, majd Joachimstalban működött. 1528 áprilisában Magyarországon járt, de elűzetvén visszatért Wittenbergbe, és Németországban lelkész (Zwickau, Niemegk), majd szuperintendens lett. MUW, II, 300; AAV, I, 120; NDB, III, 356 sk.; HAMMANN, *Conradus Cordatus Leombachensis*; BBKL, I (1990), 1125 sk.; MAMÜL, II, 70 sk.; RMSz, I, 148; ÜMIL, I, 320.

a lutheri tanítással.⁸ Nem sokkal később közülük többen megtalálták az utat Wittenbergbe, illetve kivívták az ottani reformátorok megbecsülését.

Grynaeus többek által megkérdőjelezett budai tanárkodását Cordatus tanúsága mellett megerősíti az amúgy ismeretlen Georgius Corenbechius Pannonus, aki 1533-ban mint egykori budai és wittenbergi tanárát szólítja meg a bázeli humanistát.⁹ Corenbechiust Blázy Árpád azonosította az 1522. november 3-án Wittenbergben beiratkozott, Kirenbeck nevű, felső-bajorországi diákkal, aki valószínűleg budai iskolaéveit hangsúlyozta a Pannonus jelzővel.¹⁰ Kérdés, hogy Grynaeus (és társaságában Oertel) melyik budai iskolában tanítottak. A Mohács előtti években a királyi számadáskönyvek következetesen hét iskoláról emlékeznek meg, mint amelyek tanulói, illetve tanárai többek között hűsvéti, pünkösdi énekükért (*pro recordacione*) adományban részesültek.¹¹ Ezt a hét – már Békefi Remignél kivonatolt, illetve több helyütt kiadott okleveles forrásokban egyenként is előforduló – iskolát Kubinyi András és Mészáros István lényegében egyszerre próbálta azonosítani: Kubinyi szerint ezek a domonkosoké, a ferenceseké, az óbudai káptalané, a Boldogasszony-plébániáé, a Mária Magdolna-plébániáé¹² és a vízivárosi Szent Péter-plébániáé, valamint az udvar iskolája (*scola circa capellam regalem Bude constructam habita*),¹³ melyet Hammann a várkápolna helyett ötletesen a független egyházi testülettel és anyagi alapokkal rendelkező¹⁴ Szent György-kápolnához kapcsol, s melynek tanáráként közvetlenül a mohácsi csata előtt a sziléziai humanista Johannes Langot¹⁵ találjuk. Mészáros viszont a szerzetesi és káptalani iskolák helyett az elővárosok: Alhévíz, Felhévíz és Pest plébániáit számítja ide.¹⁶ A kérdéssel legutóbb foglalkozó Spekner Enikő a két szerzetesrendi iskolát külön tárgyalva a hét iskolát a következőkkel

⁸ „Dulcissimus is amicus meus fuit Budae, cum ego praedicator, ipse ludimagister esset. Anno utique illo, cum gloriosi Hungari temeraria et audaci fiducia illud toti mundo admirandum castrum Turce tradendo donabant. Nos interim mira libidine ludentes Bude, Grineus scortando, ego aurum colligendo summa avaricia. De aliorum omnium impia ferocitate nihil adscribo.” MÜLLER, Julius, *Conrad Cordatus*, 113; WICZJÁN, *Beiträge zu Leben und Tätigkeit des Conrad Cordatus*.

⁹ STREUBER, 17 (nr. 13): „Vale et tuum Georgium, quem et Budae et Vitebergae diligenter instituiti, etiam hodie, fide tua ne destituas.” Az idézett levél 1533. október 28-án kelt a tiroli Schwazban.

¹⁰ „Georgius kirenbeck Egenburgen. Patauien. Dioc. 3 Nouemb.” AAV, I, 114; BLÁZY, *Az ítéletről és mindenek újjáteremtéséről szóló evangélium*, 204; Uő, *Simon Griner*, 79–82.

¹¹ MTT 22 (1875), 145, 188 (1525. 04. 16. és 06. 04.); MOL, DL 24405 (1526. 05. 27.); BÉKEFI, *A népoktatás története*, 99 sk., 415 sk., 417 (nr. 266, 269). Ugyanerre más forrásokat is felsorol: KUBINYI, *Polgári értelmiség*, 213 sk.

¹² MOL, DL 18382; BÉKEFI, *A káptalani iskolák története*, 500 sk. (nr. 36).

¹³ MOL, DL 98140 (1450 után).

¹⁴ VÉGH-ZÁDOR, *Topographie und Architektur der Stadt Buda*, 303; VÉGH András, *Buda*, I, 63.

¹⁵ Johannes Lang(e) (Freistadt [Karviná, CZ], 1503–Schweidnitz, 1567): neolatin költő, görög auktorok fordítója, krakkói (imm. 1520. tél), majd bécsi diák (imm. 1523. nyár), 1524-ben MA, Thomas Stoltzer ajánlására Budán az udvari kóristák tanára, Mohács után visszatért Sziléziába, tanít Goldbergben (1527/28) és Neissében, 1532-től schweidnitzi jegyző, 1535-től Jacob von Salza, 1539-től Balthasar von Promnitz boroszlói püspökök titkára és kancellárja, 1543 után királyi tanácsos és krakkói diplomata Ferdinánd szolgálatában, műveit Frobenius adja ki Bázisban, 1557-ben visszatér Schweidnitzbe. AC, II, 206; MUW, III, 34; ADB, XVII, 638 sk.; HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer*, 31 sk.; Uő, *Stoltzeriana*, 21–23; ContÉras, II, 290.

¹⁶ MÉSZÁROS, *Iskolaügy a középkori Pest-Budán*; Uő, *Az iskolaügy története Magyarországon*, 166–169.

azonosítja: Boldogasszony, Mária Magdolna, Szent Péter, Pest plébániái, az óbudai és a felhévízi káptalan, végül az udvari kancellária iskolája.¹⁷

Mind Kubinyi, mind Mészáros valószínűbbnek látta Grynaeus működését a Boldogasszony-templom ugyancsak jó hírű iskolájához¹⁸ kötni, éppen a Cordatushoz fűződő szoros kapcsolata miatt, s itt közvetlen elődje lehetett az iskoladrámákat szerző és színre vivő, Kreslinghez hasonlóan Szatmári György pécsi püspök, kancellár humanista köréhez tartozó Bartholomaeus Francfordinus Pannonius (lásd II. 4.),¹⁹ mivel kettejük rekonstruált életrajzai jól kiegészítik egymást, míg 1516-ig a pesti oldalon Gönci Melczer András, a későbbi kassai iskolamester, jegyző és bíró rektorkodott.²⁰

A budai Kreslinget és Francfordinust²¹ irodalmi működésük ugyan Szatmárihoz mint patrónushoz kapcsolja,²² tanulmányi útvonalukat és későbbi pályájukat figyelembe véve mégis feltűnően kilógnak a Szatmári-körből: mind az itáliai orientáció, mind a káptalani karrier (a javadalmak gyűjtögetése) hiányzik életrajzukból.²³ Egyedül Kresling esetében merül fel annak pusztá lehetősége, hogy budai parókiáját 1515-ös bécsi orációja jutalmaként a befolyásos prelátusnak köszönhette.²⁴

¹⁷ SPEKNER, *Das geistige Leben in Pest und Buda*, 316.

¹⁸ MTT 22 (1875), 101 (1525. 03. 09.); BÉKEFI, *A népoktatás története*, 415 (nr. 266); MÉSZÁROS, *XVI. századi városi iskoláink*, 16–20; VÉGH András, *Buda*, I, 248, II, 182 (nr. 673).

¹⁹ Francfordinus 1517 végén vagy 1518 elején írja Joachim Vadianusnak: „[...] adeo enim istis tempestatibus sordidis passim distrahor scolasticis negotiis [...]” VBS, I, 224; FRANKFORDINUS, nr. IV.1.

²⁰ KUBINYI, *Polgári értelmiség*, 215 sk. Gönci Melczer András (†1560–1562 között Kassán): magister artium, 1516-ig pesti, 1516–1520 között kassai rektor, 1525-től ugyanitt jegyző, 1535-ben bíró, Michael Kugelbrecht veje. BÉKEFI, *A népoktatás története*, 111 sk., 394–397, 401, 447 (nr. 230–231, 233–234, 236, 246, 305).

²¹ Bartholomaeus Francfordinus Pannonius (Buda, 1490–1536 után): az első ismert magyarországi humanista komédiaszerző. Családja Odera-Frankfurtból származhatott. 1510-től a krakkói egyetemen tanult, 1512-ben BA, majd Bécsben tanult tovább, 1515-ben MA. Beiratkozásai egybeesnek földije, Johannes Kresling útvonálával. 1517-ben Budán iskolamester, kb. 1521-től Selmecbányán iskolamester, majd jegyző. Valószínűleg 1519-ben Bécsben jelent meg *Comoedia Gryllus* című iskolai vígjátéka és *Vigilantiae et Torporis [...] certamen* című farsangi dialógusa. AC, II, 127; LPC, 155; SCHRAUF 2, 15, 75; SCHRAUF 3, 51; MUW, II, 353; AW, nr. 25776, 26147; TUSKÉS, nr. 6666; VARGHA, *Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius*; HAMMANN, *Bartholomeus Francofordinus Pannonius*; V. KOVÁCS, 476–478; BH, I, nr. 763: „Bartholomeus Frankfordinus Pannonius Budensis”; MAMÜL, III, 211 sk.; RMSz, I, 258; ÚMIL, I, 620. Művei: FRANKFORDINUS.

²² BH, III, nr. 2827; FRANKFORDINUS, nr. II.3; RMDE, I, 541–549 (nr. 24).

²³ A Szatmári-körhöz lásd: BH, III, nr. 2827–2834; V. KOVÁCS, 454–460, 469–472; MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom*, 184 sk.; KÖBLÖS, *Az egyházi közélet*, 330 sk., 353 sk.; FARBAKY, *Szatmári György*; FEDELES, *Személyi összefonódások Pécsen*.

²⁴ Oratio nomine florentissimi gymnasii ad reuerendissimum in Christo patrem & dominum dominum Georgivm Quinquecclesiensium episcopum, supremumque regni Vngariae cancellarium pro aduentus sui gratulatione a magistro Ioanne Kresling Budense habita. In: Orationes Viennae Austriae ad Dium Maximilianvm Caes. Aug. aliosque illustrissimos Principes, habitae. In celeberrimo trium Regum ad Caes. conuentu. Anno. M.D.XV. (Impraessum Viennae Pannoniae per Hieronymum Vietorem. Expensis uero Leonardi & Lucae Atlansee fratrum. Mense Januari. Anno. M.D.XVI.) Fol. O2v–O4v. APPONYI H. 117; RMK III 5085; ÁBEL–HEGEDÜS, 207–211.

Mikor hagyta el Grynaeus Budát? A nyomtatott wittenbergi matrikula egyértelműnek látszó adatával (1523. április 17.)²⁵ szemben Herbert Rädle az eredeti bejegyzést megvizsgálva 1522. április 17-ére tette Grynaeus wittenbergi beiratkozását, ám megállapítása csupán egy „banális tévedésen” alapult.²⁶ Grynaeus budai üldöztetése, állítólagos bebörtönzése és menekülése így 1523 tavaszán történt, azaz a királyi udvartartás, az ifjú humanista feltételezhető patrónusainak távollétében került rá sor, mert a királyi pár 1523 márciusában még Prágában időzött. Az 1523 kora tavaszi távozást Oertel szinte egyidejű wittenbergi útja is valószínűvé teszi (a feljelentés összefügghet II. Lajos 1521. december 24-én keltezett, eretnekellenes rendeletével).²⁷

Grynaeus tehát mindenképpen már az 1523-as budai országgyűlés (a lutheránusokat fej- és jószágvesztéssel sújtó) törvénycikkének meghozatala előtt beiratkozott a wittenbergi egyetemre, Oertel – a nyomtatott matrikula szerint – három hónappal később követte, meglehet, együtt utaztak, csak Oertel egy otthoni látogatást is beiktatott programjába.²⁸ Grynaeus ugyan egy évvel később továbbállt Heidelbergbe, majd onnan Bázalba, Oertel viszont haláláig Wittenbergben maradt mint professzor (Melanchthon görög tanzsékén 1541-től, majd 1550 után az orvoskaron) és városi tanácsstag. Jóllehet az ő budai tartózkodására Sculteti fent idézett visszaemlékezésén kívül nem maradt fenn adat, ezt a Thomas Faber közlésére visszamenő hagyományt hitelesnek kell elfogadnunk, hiszen nem alapulhat valamiféle logikus spekuláción, hanem kizárólag a több évtizeden át wittenbergi professzorként működő Oertelnek magyarországi diákjai előtt elejtett ilyen tartalmú megjegyzésén. A hagyományból egyedül a fiatal, még egyetemi tanulmányai előtt álló Oertel tanári státuszát kell óvatosan kezelnünk.

1524 nyarán Cordatus odaért Wittenbergbe,²⁹ már részletesen említett bányavárosi kalandjai után (lásd II. 5.) pedig Sziléziában, Csehországban és Szászországban szolgált, majd a brandenburgi Stendal szuperintendenseként fejezte be mozgalmas életét 1546-ban. Míg sváb, frank és osztrák barátai máshol találtak maguknak boldogulást, a budai születésű Kresling e körből egyetlenként tért haza Magyarországra, Selmezbánya plébánosaként halt meg 1549-ben.

Ehhez a körhöz (a wittenbergi kötődés hiánya miatt is) némileg kívülről kapcsolható az ugyanebben az időben Budán és Pesten tanító Bartholomaeus Francfordinus, Johan-

²⁵ AAV, I, 116; vö. MBW, nr. 277.

²⁶ RÄDLE, *Ein bisher unbeachteter Lebenslauf*, 42; BLÁZY, *Az itéletről és mindenek újjáteremtéséről szóló evangélium*, 204; BLÁZY, *Simon Griner*, 128.

²⁷ „Itaque cum Euangelii doctrinam percepisset, eam suscepit, et contra aduersarios fortiter defendit, ita ut etiam multis periculis expositus fuerit, quibus tamen Deus ipsum mirabiliter liberavit. Potissimum aut id Budae Ungarorum apparuit, ubi per aliquot annos scholae praefuerat. Ibi enim a monachis accusatus incarceratur, et nobilium quorundam opera liberatur. Inde Vuitebergam pervenit, et cum Luthero et Melanchtone de variis rebus contulit.” Heinrich Pantaleon: *Prosopographiae heroum atque illustrium virorum totius Germaniae pars tertia*. Basel: Brylinger, 1566. VD 16., P 230, p. 211. A rendelet: SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 4 sk.

²⁸ AAV, I, 116 (1523. 04. 17.) és 119 (1523. 07. 10.).

²⁹ AAV, I, 122 (1524. 06. 19–21.).

nes Lang³⁰ és Gönci Melczer András. Lang és Melczer esetében sokkal jobban dokumentált későbbi kapcsolatuk Johannes Henckellel³¹ és baráti körével.

Kiss Farkas Gábor, aki legutóbb érdemben foglalkozott Francfordinus drámaival, Michael Wibel budai aranyművesnek a szerzőhöz intézett, 1523. október 8-i levelét értelmezve arra a következtetésre jutott, hogy a humanista 1522-ben még Budán tartózkodhatott.³² Ezzel szemben egyértelmű adatunk van rá, hogy 1521. augusztus 1-jén a város nevében már Francfordinus jegyző prezentálta Keck Simont a selmeci plébániára.³³

Francfordinus 1526 után eltűnik a szemünk elől, de a bányászfelkelés dokumentumaiban 1525–1526-ban név nélkül emlegetett selmeci jegyző még biztosan vele azonos, hiszen a budai káptalan 1526. május 30-án kelt oklevelében így szerepel: *magister Bartholomeus, civis et notarius civitatis Schebniciensis*.³⁴ Utoljára egy 1536. április 26-án, Selmecen kelt végrendelet említi a végakarát tanújaként, végrehajtójaként és kedvezményezettjeként (Augustinus műveit hagyja rá a végrendelező) Bartholomaeus Pannonius magisztert, aki immár nem visel jegyzői hivatalt.³⁵ Ipolyi Arnold tévedése nyomán³⁶ néhány friss lexikoncikk (például ÚMIL, 1994; MAMÚL, 2005) és tanulmány is azonosítja viszont őt az 1539 és 1543 között Sziléziában és Magyarországon működő Bartholomaeus Franck/Frančik/Francius prédikátorral.³⁷ Annál is szomorúbb

³⁰ Melchior Adam 1615-ös Lang-életrajzában olvashatjuk: „Budam venit, et propter ingenii et doctrinae laudem a Thoma Stoltzer Suidniciensi, sacelli musices rectore, Ludovici Hungariae regi commendatus, puerorum symphonicarum et artes discentium praeceptor fuit.” Idézi: HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer*, 31 sk.; KIRÁLY, *Königin Maria von Ungarn und die Musik*, 370. Stoltzert Lang 1539-ben megjelent elégiájában siratja el: HOFFMANN-ERBRECHT, *Stoltzeriana*, 21 sk.

³¹ Johannes Henckel (Lőcse, 1481–Boroszló, 1539): lőcsei polgárcsalád fia. Nagybátyja, Georg Leudischit és a Thurzók pártfogásával Bécsben (1496), Krakkóban, Padovában és Bolognában tanult, 1507-ben már MA. 1513-tól lőcsei káplán, majd plébános, 1522-től tornai főesperes és kassai plébános, 1525-től Mária királyné udvari papja, 1526-tól újra Kassán. 1528-ban visszatért a megözvegyült királyné udvarába, elkísérte Máriát Znaimba, Linzbe, Augsburgba, kapcsolatba került Melanchthonnal. Johannes Antoninus hívta föl Erasmus figyelmét Henckelre; leveleztek. Erasmus Henckel kérésére írta Mária királynénak vigasztalásul a *Vidua Christianát*. Eretnekgyanús volt, ezért nem követhette Máriát Németalföldre. 1531-től boroszlói kanonok, majd Schweidnitz város plébánosa lett. Két teológiai munkája maradt fenn (*Acht nuzliche und fast trostliche Predigten*, 1534; *Soliloquium sive precatio ad deum patrem*, Krakkó, 1535). ESTREICHER, XVIII, 95; MUW, II, 250; SCHRAUF 3, 49; TUSKÉS, nr. 5684; FRAKNÓI, *Henckel János*; BAUCH, *Dr. Johann Henckel*; V. KOVÁCS, 533–539; ContEras, II, 175 sk.; MAMÚL, IV, 98–100; RMSz, I, 338; ÚMIL, II, 792.

³² KISS FARKAS, Gábor, *Dramen am Wiener und Ofener Hof*, 297. A levél: MOL, DL 47530, közölve uo., 312.

³³ MOL, DF 281416; BÓNIS, 605 (nr. 4296).

³⁴ MOL, DF 235246; RATKOŠ, *Dokumenty*, 181–183 (nr. 105), 211, 243, 379, 381–384, 405. Ezekből az adatokból Hammann Francfordinus lutheránus voltára következtet (HAMMANN, *Bartholomeus Francofordinus Pannonius*, 236).

³⁵ BREZNYIK, *A selmecbányai*, 16 sk.

³⁶ IPOLYI, *Besztercebánya*, 698; Uő, *Geschichte der Stadt Neusohl*, 120.

³⁷ ETE, III, 350–353, 362 sk., 463, 467 sk., 471–473, 522 sk., IV, 307–309. Kérdés, hogy „Bartlme Kremnitz, derzeit prediger auf der Schemnitz” 1534-ből (BREZNYIK, *A selmecbányai*, 75) és a Lausitzban 1557-ben található Bartholomaeus Francius (MBW, nr. 8215) ugyancsak azonos-e vele.

ez a dolog, mert Hammann elsősorban magyar szakirodalom alapján és Ipolyit kritikával olvasva próbálta rekonstruálni a Francfordinus-életrajzot, a rá hivatkozó magyar szerzők ellenben nem lapozták fel könnyen hozzáférhető forrásait, és nem követték óvatos, árnyalt megfogalmazását sem, így lett Francfordinus halálozási dátuma „1540 előtt” a kézikönyvekben.

Hogy a fenti személyek esetében valóban nemcsak egyidejű budai tartózkodásról (ami önmagában alapja lehet ismeretségük feltételezésének), hanem a véletlenszerűségnél szorosabban szerveződő elvbaráti körrel beszélhetünk, azt a következő konkrét adatok támasztják alá:

- Cordatus személyes emlékei Grynaeusról;³⁸
- Cordatus és Kresling közös prédikátori tevékenysége a bányavárosokban (lásd II. 5.);
- Grynaeus és Oertel közel egyidejű távozása vagy menekülése Budáról Wittenbergbe, majd ottani kapcsolatuk;³⁹
- Francfordinus baráti szavai Cordatusról 1522-es levelében (lásd II. 4.);
- Kresling és Francfordinus közös diákoskodása Krakkóban és Bécsben (itt Grynaeus is!), majd irodalmi működésük Szatmári György környezetében;
- Cordatus és Francfordinus egyidejű működése a Boldogasszony-plébánia kötelékében;
- Kresling és Lang egyidejű működése feltételezhetően a Szent György-kápolna körtelekében;
- a bécsi diáktársak, Francfordinus és Grynaeus feltételezhető utódlása a Boldogasszony-iskola élén.

A protestáns egyháztörténeti hagyomány sablonos feltételezése, hogy (a budai születésű Kresling és Francfordinus kivételével, ám kiegészítve a sváb Paulus Speratus-szal) mindegyikük Brandenburgi György hívására érkezett volna Magyarországra, és az örgróf ajánlására kapott volna budai alkalmazást, a legutóbbi időkig tartotta magát a szakirodalomban,⁴⁰ holott ilyen meghívásra vagy ajánlásra egyetlen adatunk sincs. Mégis feltűnő, hogy a vizsgált személyek azon túl, hogy évekig az örgróffal egy (nem túl népes) városban laktak, szinte kivétel nélkül kapcsolódnak valahogy Brandenburgi Györgyhez vagy környezetéhez:

- az Ansbach melletti (Bad) Windsheimből származó Oertel a frank örgrófság alattvalója volt, egyedül az ő esetében valószínű, hogy budai útjához az örgrófnak valamilyen köze lehetett;

³⁸ Cordatus fent idézett széljegyzete: MÜLLER, Julius, *Conrad Cordatus*, 113.

³⁹ Oertel 1527. május 14-én mond köszönetet korábbi wittenbergi tanárának, Grynaeusnak, egyben bécsi híreket közvetít számára. Leveléből kiderül, hogy közvetlen és szoros kapcsolatot ápol bécsi humanistákkal, többek között az ottani egyetemen tanító Georg Rithaimerrel (ContEras, III, 164). STREUBER, 19 sk. (nr. 16). Rithaimer 1521-ben „singulari erga nacionem Hungarie ductus benevolentia” a magyar natio tagjai közé lépett: SCHRAUF 3, 53.

⁴⁰ GUNDERMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg-Ansbach*, 208.

– Cordatus, akinek budai prédikációit az örgróf is gyakran hallgathatta, 1527-ben Liegnitzben, György sógoránál, II. Frigyes hercegnél szolgált;⁴¹

– Kresling 1515-ben György jelenlétében mondta el bécsi orációját; rokona (testvére?), Mathes Kresling bort szállított az örgróf budai házába;⁴² a budai Kresling és Venediger család szoros kapcsolatot tartott egymással, utóbbiból való Venediger György, az örgróf varasdi várnagya és szlavóniai helytartója; Kresling 1529-től ugyancsak II. Frigyes hercegségében, Goldbergben működik, 1535-től pedig a György birtokában lévő Jägerndorf plébánosa;

– Francfordinus a *Gryllus* című komédiáját ajánlotta Brandenburgi Györgynek;⁴³

– Lang barátja és Budára hívója, Thomas Stoltzer Brandenburgi Albertnek ajánlotta fel szolgálatait közvetlenül halála előtt.⁴⁴

Ebben a kapcsolatrendszerben külön szerep jut a budai Krisztus teste testvérületnek, a német polgárság szervezetének (a Krisztus teste oltár a németek Boldogasszony-plébániatemplomában volt). A testvérület egyik rektora 1506-ban Johannes Kresling budai esküdt volt (a krakkói matrikula bejegyzése szerint a mi Kreslingünk apja lehetett),⁴⁵ míg 1529-ben Venediger Tamás és Johannes Weinmann, az örgróf udvari orvosa és bizalmasa voltak az előjárók. Ugyanez a Venediger Tamás 1523-ban Brandenburgi György közbenjárását kérte királyi adósainál fennálló követelése behajtásához.⁴⁶

Az örgrófi családdal való kapcsolat szempontjából Grynæus tűnik az egyetlen kivételnek. Az olyan esetlegességekkel szemben, hogy a választófejedelmi család törzsbirtokáról, Zollern tartományból származott, s ő is jelen volt az 1515-ös bécsi ünnepségeken, a brandenburgiakhoz fűződő bármilyen viszonyáról beszédesen hallgat nekrológja, melyet Joachim Camerarius 1541-ben írt róla Brandenburgi Albertnek.⁴⁷ Ennek alapján

⁴¹ Bizonytalan, hogy kapcsolatukban szerepet játszott-e a varasdi Johannes Aurifaber, akinek Cordatus egy könyvet ajándékozott (Varasd is György birtoka volt): BH, I, nr. 733: „Sum donatus Joanni Aurifabro Varasdiensi a Conrado Cordato theologie licentiatu ac artium magistro.” Aurifaber 1510-ben iratkozott be Bécsben, 1512-ben BA, 1516-ban MA, 1517 és 1541 között több ízben a magyar natio prokurátora: MUW, II, 371; AW, nr. 25618 etc. SCHRAUF 3, 51, 86, 165, 195, 271, 285; TUSKÉS, nr. 6396. Vö. BH, I, nr. 590. Cordatusnak tehát nem volt bécsi diáktársa!

⁴² StAN, BL 1086:4:37; KLIER, *Dr. med. Johann Weinmann*, 275.

⁴³ Bartholomaeus Francfordinus Pannonius: Comoedia Gryllus. Inter Vigilantiam et Torporem dialogus. – [Wien, Johann Singriener, c. 1519.] APPONYI H. 142. RMK III 209. VD 16., F 2312. BH, III, nr. 2046. RMDE, I, 517–539 (nr. 23). Ajánlás: FRANKFORDINUS, nr. II.2; RMDE, I, 536 sk.

⁴⁴ HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer*, Tafel II; KIRÁLY, *Königin Maria von Ungarn und die Musik*, 368 sk.

⁴⁵ MOL, DF 233569 (1506. 01. 04.). Hans Kresling 1509-ben egy végrendelet tanúja: BORSA Gedeon, *Egy budai könyvkereskedő végrendelete*, 360, 363. 1510–1511-ben halászbíró: VÉGH András, *Buda*, I, 111 sk. Özvegye még 1528-ban is él: VÉGH András, *Buda*, I, 203, II, 191 (nr. 720).

⁴⁶ MOL, DF 283358–283359 (1523. 09. 01–02.); KUBINYI, *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései*, 241 sk., 286; KUBINYI, *Die Pemfflinger in Wien und Buda*, 86. Weinmann dr. budai házáról: StAN, BL 1227:56; 1228:2; VÉGH András, *Buda*, II, 190, 192 (nr. 715, 725).

⁴⁷ Joachim Camerarius: Praefatio Alberto Marchioni etc. Duci Prussiae, Illustriss. et laudatissimo Principi. In: Theophrastos: *Ta mekhri nün szözomena hapanta*. Opera, quae quidem a tot saeculis adhuc restant, omnia. Accessit quoque Ioachimi Camerarii Praefatio, in qua cum de praestita in hisce omnibus opera, tum de Simonis Grynæi pietate ac eruditione clarissimi viri obitu, una cum Epicedio in eundem. Basileae. (*Analómaszi kai epimeleia Ióannu tu Opórinu*, 1541.) Fol. 2r–5v.

az ő budai alkalmazásában nem annyira Brandenburgi György befolyására, mint inkább a Duna menti humanista kapcsolatokra kell gyanakodnunk, leginkább bécsi diák- és magisztertársa, Francfordinus lehetett az, aki utódjául ajánlotta a plébániai iskola élére: hiszen mindketten Joachim Vadianus⁴⁸ tanítványi köréhez tartoztak.⁴⁹ Francfordinus jelenlétét a *Sodalitas Danubiana*ban leginkább 1516-os *Batrachomyomachia*-kiadása mutatja: a mű Vadianus 1510-es első kiadását követi, és Caspar Ursinus Velius írt hozzá verses ajánlást.⁵⁰ Ursinus Velius egy Vadianusnak küldött levelében is üdvözlötte Francfordinust.⁵¹ Vadianus és Georg Collimitius⁵² 1513-ban Budán is megfordultak mint Ulrich Tobriacher⁵³ budai rektor barátai.⁵⁴

Ez a budai humanista kör (több távolról érkezett tagja ellenére) elsősorban a budai német polgársághoz kötődött, udvari kapcsolatai, így az 1516-ban kancellárrá előlépő Szatmári Györgyhez vagy az 1521-ben érkező Mária királynéhoz is (lásd IV. 1.) csak másodlagosan szövődtek. Világosan elkülönül az udvar humanistáitól, így a diploma-

⁴⁸ Joachim Vadianus; von Watt (1484–1551): MUW, II, 298, 432; NDB, VII, 15, XX, 109; ADB, XLI, 239–244; ContEras, III, 364 sk.; BBKL, XII (1997), 1003–1013.

⁴⁹ Francfordinus Vadianusnak 1518-ban írott leveleiben (VBS, I, 213 sk., 224 sk., III, 166 sk.; FRANKFORDINUS, nr. IV.1–3) barátai közül Georg Collimitius-Tannstetter, Wolfgang Pidingert, Johannes Achert és Victor Gampot említi. Befolyásos barátok, hiszen Collimitius 1512-ben, Gamp és Vadianus pedig az 1516-os év két szemeszterében voltak az egyetem rektorai. Gamp 1512-ben önként a magyar natio tagjai sorába lépett: SCHRAUF 3, 51. Grynaeusnak öt Vadianushoz intézett levele maradt fenn: VBS, V/1, 89–93, 402 sk., 629 sk. (nr. 710, 939, 1122), V/2, 696 sk., 706 sk. (nr. 28, 37).

⁵⁰ Homérosz: *Batrachomyomachia hoc est bellum ranarum et murum*. [Ed. Bartholomaeus Francofordinus Pannonius. Trad. Johannes Reuchlin.] (Impressum Viennae Pannoniae per Hieronymum Viatorem [!], Jun. 1516.) RMK III 208; APPONYI H. 114; VD 16., H 4629.

⁵¹ VBS, I, 223 (nr. 124): „Salutas Sebastianum Hincó, archidiaconum, admoneasque, ut suis in litteris magistrum Bartholomeum Francforder, iucundissimum mortalem, meo nomine peramice, quoties scripserit, salutet.” Caspar Ursinus Velius (†1539): MUW, II, 425; ADB, XXXIX, 367–369; ContEras, III, 356 sk.

⁵² Georgius Collimitius; Tannstetter (1482–1535): MUW, II, 306, 390; NDB, III, 322 sk.; BBKL, XXIX (2008), 1417–1419; GRAF-STUHLHOFER, *Humanismus zwischen Hof und Universität*.

⁵³ Ulrich Tobriacher Villachból (†1529) 1496 őszén iratkozott be Bécsben, 1498 őszén BA, 1504 tavaszán MA, Balbus tanítványa és támogatója, 1518-tól pozsonyi kanonok, 1522-től a Szent Lőrinc-templom plébánosa. MUW, II, 246; AW, nr. 22199, 23555; MOL, DF 281414; KÖBLÖS, *Az egyházi középréteg*, 475 sk.

⁵⁴ „Cum nuper Budam [...] Ego & Gaeorgius [!] Collimitius Mathematicus & Medicus inferioris Pannoniae metropolim celerrimo itinere perducti attigissemus, praeter alia compluria, quae inibi maxima cum uoluptate sumus expiscati, animaduerti etiam [...] Idque ut prosequerem, me est hortatus humanissimus, nec protritae eruditionis uir, Vlrichus Tobriacher, qui tum ludo literario praefectus nos & humaniter & eleganter non semel excepit.” Joachim Vadianus: *Mythicum syntagma, cui titulus Gallus pugnans*. (Hieronymus Vietor et Ioannes Singrenius impresserunt, Viennae Austriae, ad III. Eidus Jan. 1514.) Fol. A1v. APPONYI H. 101; RMK III 187a. BÉKEFI, *A népoktatás története*, 371 (nr. 214).

taként működő Jacobus Pisótól⁵⁵ és Hieronymus Balbustól,⁵⁶ az olasz egyetemeken iskolázott Szatmári-ösztöndíjasoktól származásban, presztízsből, érdeklődésből és majdani sorsában is.

Markus Hein nemrég pontosan fogalmazta meg azt, hogy e kör tagjai ugyan nem lettek törvényszerűen, automatikusan reformátorokká, mégis óriási jelentősége volt annak, hogy itt Budán egy pontba futottak össze különböző szintű és irányultságú kapcsolatrendszerek száalai: a német anyanyelvűeké, a humanistáké, az udvari politikáé és az evangéliumi mozgalom híveié – egymásra rakódva, hatásokat katalizálva és híreket továbbítva, vallási eszméket, esztétikai értékeket, személyes érvényesülést és politikai befolyást kölcsönösen összekapcsolva. Ahogy Mária királyné, úgy Brandenburgi György sem lépett fel kezdeményezőként vagy szervezőként, hanem egyszerűen jelenlétükkel, közjogi súlyukkal emelték más szintre ennek a hálózatnak a szerepét és külső megítélését. A bármilyen szempontból annak minősülő ellenfelek pontosan érzékelték ezt a veszélygócot, így egykettőre meglelték az ellenszert „a királyné lutheránus németjeinek” a kompromittálásában.⁵⁷

2. THURZÓ-TÁMOGATOTTAK

A fentihez némileg hasonló másik kör a Thurzó család vonzásában az északkelet-magyarországi szabad királyi városokban alakult ki. A későbbi fejezetekben ennek következő tagjai bukkannak fel:

– Johannes és Sebastian Henckel, a két Georg Leudischit (lásd VII. 4.) távoli rokonságban is álltak a Thurzókkal, így érthetően kaptak tőlük anyagi és politikai támogatást;

⁵⁵ Jacobus Piso (Medgyes, ?–Pozsony, 1527): 1496-ban a bécsi egyetemen tanult. Itáliában lett jogi doktor. Hazatérve Miksa császár, II. Ulászló, majd II. Lajos diplomatája. 1507-ben Rómában a magyar király követe, innen 1510-ben II. Gyula pápa, majd 1523-ban X. Leó pápa küldte Lengyelországba. Diplomáciai szolgálatainak elismeréséül 1515-ben királyi titkár, 1516-ban II. Lajos egyik nevelője. A magyar humanisták közül ő lépett először kapcsolatba Erasmusszal, amikor római követútján megismerkedtek, s élete végéig levelezett vele. Verseinek egy részét halála után barátja, Georg Wernher adta ki (Bécs, 1554). ÁBEL, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, 83–94; ContEras, III, 94 sk.; MAMŰL, IX, 200 sk.; RMSz, I, 634; ÚMIL, III, 1637 sk.

⁵⁶ Girolamo Balbi (Velence, 1460?–Róma?, 1535 után): Római és padovai tanulmányok után 1485-től párizsi, 1493-tól bécsi, 1499-től prágai egyetemi tanár. 1497-ben a Sodalitas Litteraria Danubiana tagja. 1501 után Magyarországra költözött, 1513-tól váci prépost, 1514-től egri örkanonok, 1515-től pozsonyi prépost. II. Lajos nevelője, királyi titkár, fontos diplomáciai küldetéseket teljesített. 1522-ben Ferdinánd szolgálatában állt, 1523–1526-ban gurki püspök. 1524-ben Rómában VII. Kelemen házi prelátusa és diplomatája. 1527-ben a Sacco di Roma megtörte karrierjét, Firenzébe költözött. MUW, II, 228; ÁBEL, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, 32–74; ContEras, I, 88 sk.; KÖBLÖS, *Az egyházi közélet*, 444 sk.; MAMŰL, I, 186 sk.; RMSz, I, 59; ÚMIL, I, 106.

⁵⁷ HEIN, *Maria von Habsburg*, 272.

- Valentin Eck⁵⁸ patrónusa, Thurzó Elek lányának, Annának volt a nevelője, több művét ajánlotta nekik;⁵⁹
- Kassai Antoninus János⁶⁰ szintén Thurzó Elek támogatásával folytatta tanulmányait;
- Georg Wernher, Eck közeli barátja is többszörös Thurzó-kliens volt (kapcsolatait lásd részletesen: VII. 1.);
- Wolfgang Guglinger Thurzó János zólyomi főispánnak, körmöci kamaragrófnak (*camerarius Cremnitzensis*) és testvérének, Thurzó Szaniszló olmützi püspöknek ajánlotta Krakkóban, Leonhard Cox közreműködésével 1526-ban megjelent művét.⁶¹

Mivel a fentiek közül egyedül Guglingerről nem szól tanulmány vagy lexikoncikk, az ő személyével itt bővebben is foglalkozom. Wolfgang Guglinger 1519 szeptemberében iratkozott be a stájerországi Bruckból a Rudolphinára, egyáltalán nem *homo novusként*, mert apja, Heinrich 1502 őszén már magiszterként oktatott ott.⁶² Guglinger egyik felmenője mozgékony értelmiségiként kerülhetett a Neckar menti Güglingenből az Inn-parti Öttingbe, ahonnan apja a Mura menti Bruckba költözött, hogy Wolfgang aztán Magyarországon telepedjék le végleg. Az ifjabb Guglinger 1521-ben lett Bécsben *baccalaureus artium* és a magyar *natio* tagja, majd már bécsi magiszterként iratkozott be Krakkóban 1526. február 24-én.⁶³

Itt jelent meg első műve: Plinius *Naturalis historiájának* imént említett kommentárja. A kiadványból az is kiderül, hogy Guglinger az akkoriban még ritkaságszámba menő háromnyelvű humanisták (*homo trilinguis*) társaságába tartozott, hiszen maga a kom-

⁵⁸ Valentinus Eccius Lendanus (Lindau, 1494–Bártfa?, 1545 után): 1508-tól teológiát és filozófiát hallgatott a lipcsei egyetemen, 1511-től Krakkóban tanult tovább, 1513-ban BA, 1514-ben lektorként helyettesítette Rudolf Agricolát a verstan oktatásában. 1515-ben Krakkóban kiadta *De versificandi arte opusculum* című poétikai tankönyvét és Florus római történetét. 1518-tól Bártfán iskolamester, 1522-től Bártfa jegyzője, 1526-tól főbírája. 1533-tól a kassai iskola tanára, 1539-ben visszatért Bártfára. Latin alkalmi költeményeket, irodalmi és nyelvi tankönyveket adott ki. BAUCH, *Beiträge zur Litteraturgeschichte des schlesischen Humanismus*, 49–82; BÉKEFI, *A népoktatás története*, 63, 399, 416 (nr. 242, 267); ESTREICHER, XVI, 8–11; BH, III, nr. 2321–2326; FATA, *Humanistische Einflüsse oberdeutscher und melanchthonischer Provenienz*; MAMÚL, II, 272 sk.; GUITMAN, *Adalékok Eck Bálint életéhez*; RMSz, I, 212; ÚMIL, I, 470.

⁵⁹ Időrendben (1519-től): RMK III 7331; APPONYI H. 139; RMK III 7332; RMK III 5128, 5129, 7336; RMK III 7350; ESTREICHER, XVI, 8–11; *Krakkó*, 327 sk., 331 (nr. 12–13, 15, 26–28); VD 16., E 444.

⁶⁰ Johannes Antoninus Cassoviensis (Kassa, 1499–Krakkó, 1563): 1515-től Krakkóban diák (BA), 1518-tól Bécsben jogot, 1520-tól Padovában és 1523-ban Tübingenben orvostudományt tanult. 1524-ben megismerte Erasmust, háziorvosa lett Bázélban. 1525-től Krakkóban élt. 1526-ban Erasmus neki ajánlotta Galénosz-fordítását. Elégiái és epigrammái jelentek meg. AC, II, 160; MUW, III, 3; ContEras, I, 63 sk.; MAMÚL, I, 116; RMSz, I, 43; ÚMIL, I, 47, II, 978.

⁶¹ C. Plinii Secundi: Liber Septimus Natvralis Historiae. Cum annotationibus M. Volfgangi Guglinger quam emendatissime impressus. (Cracoviae apud Hieronymum Vietorem Ano salutis MDXXVI.) ESTREICHER, XXIV, 361; *Krakkó*, 365 (nr. 8). Ajánlás (Krakkó, 1526. 08. 15.): fol. A2r–v. A műben kétszer szerepel ugyanaz a metszett Thurzó-címer (fol. A1v és J6r) ezzel a felirattal: „Leo. Coxus faciebat”.

⁶² MUW, III, 5: „Volfgangus Guglinger ex Pruckh”; uo., II, 289 (1501 I): „Mag. Heinricus Guglinger ex Oting.” AW, nr. 22718, 22774, 23115. Valószínűleg későbbi kéz írta W. Guglinger neve mellé a bécsi matriculába: „civis in Montanis Hungaria.”

⁶³ AW, nr. 27352; SCHRAUF 3, 183; AC, II, 231: „Volfgangus Henrici Stirus ex Pruch Artium liberalium magister Gymnasy Vienaensis.”

mentár latin és görög nyelvismeretét bizonyítja, a könyv címlapján olvasható Anselmus Ephorinus-epigramma pedig következőképpen dicséri a szerzőt:

[...] Omnia crede mihi calamo ingenioque fideli
Volfgangus numeris reddidit apta suis.
Qui Solimam pulchre callet cum pondere linguam
Et Latium pariter fundit ab ore sonum [...]

A Jeruzsálem görög nevéből képzett *Solymus* melléknév 'zsidó' értelemben csak egy helyen fordul elő az antik irodalomban (Iuvenalis 6,544), a humanizmus mégis felelevenítette. Érdekes, hogy Johannes Sapidus von Schlettstadt Beatus Rhenanus dicséretében alkalmazza, mikor őt éppen háromnyelvű humanistaként magasztalja.⁶⁴

Leonhard Stöckelnek egy 1538-ban kelt levelében találunk utalást arra, hogy Guglingerrel való ismeretsége bártfai diákéveire nyúlik vissza.⁶⁵ Valószínűnek látszik, hogy Guglingert a Krakkóban megismert Eck (akkor városbíró) segítette bártfai alkalmazáshoz, talán tanári álláshoz. 1530. június 24-én viszont már mint városi jegyzőt (*Cremnitensis prothonotarius*) Körmöcbányán találjuk,⁶⁶ abban a városban, ahol polgárjogot szerez, majd többször városbíró is lesz (1542-ben, 1546-ban és 1550-ben). 1531-ig az a bártfai mag. Achatius Hensel volt Körmöcön plébános, aki korábban Bártfán is lelkészkedett, a szomszédos Selmeceken pedig egykori bécsi tanára és vizsgáztatója, Sigismund Staudacher állt az egyházi szervezet élén, talán az ő közvetítésüket is gyaníthatjuk a körmöci városi állás megszerzése mögött. Valószínűbb viszont az, hogy a többi Thurzó-kliens, Eck, Antoninus, Wernher és Henckel karrierjéhez hasonlóan itt is Thurzó Elek vagy öccse, Thurzó János, a két egymást váltó körmöci kamaragróf támogatása volt a döntő.

Érdekes kérdés, hogyan került sor Melanchthon és Guglinger között az első levélváltásra. A kapcsolatfelvétel egyértelműen Andreas Sauer körmöcbányai diáknak köszönhető, aki – ugyan nem első körmöciként, hanem már Faber Egyedet követően – 1534-ben iratkozott be Wittenbergben, majd hazalátogatva hozta el Guglingernek Melanchthon levelét, hogy visszatérve az egyetemre mindjárt választ is vigyen magával.⁶⁷ Mivel ez

⁶⁴ „Nam me dormitante viri praestantis imago, / Visa fuit gemina cingere fronde caput. / Haec donum Cicero-
nis erat, Demosthenis illa, / Romanae et Graiae praemia militiae. / [...] / Dum certo referat Rhenanum fama
Beatum / Optatum patriae se retulisse suae, / Hic mihi magnus is est: gerit hic ea certa, cuique / Tertia de
Solyma gente corona venit.” http://www.uni-mannheim.de/mateo/camena/del5/books/deliciae5_24.html
(2013. 08. 22.)

⁶⁵ „Vidi te in patria mea, priusquam in Germaniam me discendi causa conferrem, et fateor me tum ultro
incredibili quodam amore tui affectum esse.” ŠKOVIERA, 294 (nr. 3). Scheible értelmezése mégsem követ-
kezik ebből a levélből: „Die Verbindung zwischen dem oben erwähnten Wolfgang Guglinger in Kremnitz
und Melanchthon ist wahrscheinlich von Stöckel hergestellt worden, denn Guglinger, Magister der Uni-
versität Krakau, lebte um 1525 in Bartfeld, wo er den 15jährigen Stöckel durch seine Kirchenkritik und
Lutherbegeisterung nachhaltig beeindruckte.” SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpa-
ten-Raum*, 48.

⁶⁶ LUDWIG, *Vater und Sohn im 16. Jahrhundert*, 382 sk. (nr. 217).

⁶⁷ AAV, I, 156; SZÖGL, 2667; MBW, nr. 2008 (1538. 03. 16.).

a fennmaradt válasz név szerint említi Sauert, fölösleges olyan lehetséges közvetítő-kön törni a fejünket, mint az éppen Wittenbergben tartózkodó Stöckel (aki csak ezután intézi első levelét Guglingerhez) vagy az 1536 óta huzamosan ott diákoskodó és majdan pályatárssá váló körmöci Paulus Rubigallus.⁶⁸ Annak fényében, hogy – mint Heinz Scheible kimutatta – Melanchthon látóhatárán csak 1542-től jelenik meg a későbbi súlylyal Magyarország,⁶⁹ hogy levelezésében ekkor fordul elő először egy magyarországi bányaváros (Körmöc) neve, hogy egyáltalán Guglinger a harmadik személy Magyarországon, akinek szóló levele fennmaradt,⁷⁰ mindezek fényében magyarázatra szorul ez a levélváltás akkor is, ha – mint a többi korai levél esetében – egy politikushoz szóló egyszerű ajánlólevélről volt szó. Semmi okunk személyes ismeretséget feltételezni a két humanista között (holott Güglingen és Bretten szomszédos kisvárosok), vagy azt latolgatni, hogy Guglinger irodalmi működésének híre eljutott-e Wittenbergbe. A kapcsolatfelvétel indítéka az lehetett, hogy Sauer wittenbergi tanárának mint a reformátori mozgalom támogatóját jellemezhetette a városi jegyzőt: ez a téma aztán a levélváltás többi fennmaradt darabjában is föl-fölbukkan.⁷¹

Guglinger nemcsak Melanchthon levelezőtársaként és körmöci születésű wittenbergi diákok patrónusaként hozható kapcsolatba a hazai reformációval. Városi politikusként többször képviselte a bányavárost az országgyűléseken, ahol a vallás ügyében az evangélikusok álláspontját igyekezett érvényre juttatni. Az 1545-ös nagyszombati (király nélküli) országgyűlésre indulóban követi utasításával⁷² összhangban kapta Georg Wernhertől azt a bátorító levelet, melynek néhány sorát érdemes idéznem:

„Mert meg van írva: »Adjátok meg mindenkinek, amivel tartoztok: akinek az adóval, annak az adót...« [Rm 13,7] És tegyünk bár meg és tőrjünk bár el mindent, legalább azt ne hagyjuk hogy fenyegetéssel, rémisztgetéssel, büntetéssel vagy hízélgéssel Krisztust újra elragadják tőlünk.”⁷³

A „Thurzó-féle” humanista kör egyik szervező ereje a neolatin költészet volt. Két kiadványban is találkoztak a kör verselő tagjai: Siegmund von Herberstein önéletírásá-

⁶⁸ AAV, I, 163; Szögi, 2682. Melanchthonnal már 1536 novemberében személyes kapcsolata volt: MBW, nr. 1811a. Paulus Rubigallus; Rothan (Körmöcbánya, 1520?–?): 1536–1546-ban a wittenbergi egyetemen Camerarius és Melanchthon tanítványa volt. 1537-ben Wittenbergben megjelent *Querela Pannoniae ad Germaniam* című műve. 1540-es követútjáról írta *Hodoeporicon itineris Constantinapoli* (Wittenberg, 1544) című útleíró költeményét. 1577-ben császári és királyi tanácsos. 1578-ban zsoltárparafrázist írt a *Confessio Heptapolitana* kiadásához. IMRE Mihály, *Der Topos „Querela Hungariae”*, 39–117; MAMÜL, X, 176 sk.; RMSz, I, 687; ÚMIL, III, 1747.

⁶⁹ SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 52 sk.

⁷⁰ Nádasdy Tamásnak: MBW, nr. 1949 (1537. 10. 07.); Georg Wernhernek: MBW, nr. 1830, 1995 (1537. 01. 01. és 1538. 02. 12.); Bártfa városának: MBW, nr. 2001 (1538. 02. 23.).

⁷¹ MBW, nr. 2867, 5701 (1542. 01. 02. és 1549. 12. 23.).

⁷² ETE, IV, 409 (1545. 01. 21.).

⁷³ ETE, IV, 408 sk. (1545. 01. 18.). „Sic enim scriptum est: Tributum, cui tributum, Et ut omnia faciemus et patiemur, hoc saltem ne admittamus, ut Christus nobis rursusque minis, terroribus, poenis, blanditiis eripiat.”

hoz⁷⁴ többek között a következő szerzők szállítottak epigrammákat: Valentin Eck, Wolfgang Guglinger, Johannes Lang, Georg von Logau,⁷⁵ Georg Wernher és veje, Gyalui Torda Zsigmond.⁷⁶ A másik ilyen gyűjtemény a Magyarország bukását sirató *Pannoniae luctus* (Krakkó, 1544) volt, amelyben többek között Antoninus János, Valentin Eck, Johannes Lang, Georg von Logau és Georg Wernher epigrammái kaptak helyet.⁷⁷ A kör tagjainak egymás közötti levelezése elég töredékesen maradt fent, például Eck, Guglinger és Wernher egymás közötti kapcsolatait csupán egy-egy nem is annyira személyes tartalmú misszilis jelzi.⁷⁸

3. JOHANNES HENCKEL, A HUMANISTA PLÉBÁNOS

Ha nem is a legtermékenyebb alkotónak vagy a legfényesebb pályát befutónak, de a kör központi figurájának Johannes Henckelt tekinthetjük a következő érvek alapján:

- Leonhard Cox⁷⁹ magyarországi pályáját közvetlenül Henckel egyengette;⁸⁰
- Antoninus János ajánlotta be Henckelt Erasmus kegyeibe;⁸¹
- Antonius Transilvanus Henckelnek helyettese, majd utódja a kassai plébánián, Gönci Melczer András kassai jegyző pedig bizalmas barátja;⁸²

⁷⁴ Siegmund von Herberstein: Gratae posteritati actiones suas a puero ad annum usque aetatis suae septuagesimum tertium [...] notatas reliquit. Viennae Austriae, excud. Raphael Hofhalter, 1558. RMK III 5273; VD 16., ZV 7721; további kiadások: RMK III 5276 (Bécs: Hofhalter, 1556–1561 között); APPONYI H. 359 = RMK III 5279 = VD 16., H 2201 = ESTREICHER, XVIII, 114 (Bécs: Hofhalter, 1560).

⁷⁵ Georg von Logau; Logus (†1553): Krakkóban Valentin Eck tanítványa (1514), Thurzó János támogatja bécsi tanulmányait (1516), majd II. Lajos segítségével jut el Bolognába, 1527-ben Ferdinánd szolgálatába áll. MUW, II, 431; NDB, XV, 117 sk.; ContÉras, II, 358 sk.; BAUCH, *Der humanistische Dichter George von Logau*.

⁷⁶ Gyalui Torda Zsigmond; Gelous (Gyalu, ?–Pozsony, 1569): Gyulafehérvárott, 1535-től Krakkóban, 1539-től Wittenbergben tanult; 1544-ben MA. 1546–1549-ben Padovában főúri ifjak nevelője. 1551-től Eperjesen tanár. 1553-tól a pozsonyi kamara tanácsosa. Latin prózai és verses művei jelentek meg (Bécs, 1554). Latinra fordította Euripidész *Oresztészét* (Bázel 1551), kiadta Galeotto Marzio *De dictis ac factis regis Matthiae* című művét (Bécs 1563). AC, II, 275; SCHRAUF 2, nr. 748; AAV, I, 177; SZÖGL, 2700; MA-MŰL, III, 374 sk.; RMSz, I, 311; ÚMIL, I, 715.

⁷⁷ RMK III 356; *Krakkó*, 343 (nr. 74); ESTREICHER, XXIV, 51; LAKATOS, *Pannoniae luctus*.

⁷⁸ ETE, II, 237 sk., III, 534 sk., IV, 426 sk.

⁷⁹ Leonhard Cox of Thame (1499 körül–1549): angol humanista, Tübingenben (imm. 1514. 06. 12.) Melanchthon diáktársa, Krakkóban (imm. 1518 nyár) poeta laureatus címet szerez, 1520-ban Henckel Lőcsére hívja rektornak, 1521 végén átmegy Kassára, 1524-ben Krakkóban bekapcsolódik a reformáció vitairódalmába, majd 1526-ban visszatér Angliába, Cambridge-ben BA, Oxfordban MA (1530), a readingi iskolát igazgatja. Miután patrónusa, Thomas Cranmer bíboros kegyvesztetté válik, VIII. Henrik nyugdíjat folyósít részére. AC, II, 187; RMK III 7335; ESTREICHER, XII, 65, XIV, 435 sk.; ALLEN, VII, 2; ContÉras, I, 353 sk.; RMSz, I, 150.

⁸⁰ HAIN, 19; ETE, I, 22 sk.; ALLEN, VII, 2–5 (nr. 1803).

⁸¹ ALLEN, VI, 249–252 (nr. 1660); TT 8 (1885), 349–351; ETE, I, 232 sk.; magyarul: V. KOVÁCS, 518–520 (nr. 253). Antoninus erazmiánus művei: RMK III 5137, 7342; RMK III 314; ESTREICHER, XII, 177, XVI, 87, 89; *Krakkó*, 332 (nr. 31), 339 (nr. 61).

⁸² FRAKNÓI, *Henckel János*, 17 sk. Vö. ETE, I, 243 sk.

- Johannes Lang is levelezett Henckellel (Melczertől és Ecktől továbbítva híreket), 1532–1533-ban egyidejűleg működnek Schweidnitzben mint szindikusz és plébános;⁸³
- Achatius Hensel (lásd VII. 2/A.) és Wernher levélvivőül szolgáltak Henckel számára.⁸⁴

Könyvtárának alapját Johannes Henckel nagybátyjától, Georg Leudischit szepesi éneklőkanonoktól és vikáriustól örökölte 1496-ban, de másik patrónusa, távoli rokona, Thurzó Zsigmond⁸⁵ váradi püspök is ajándékozott neki könyveket. Gyűjteményét elsősorban mégis maga gyarapította, ma ismert (1496 és 1519 között szerzett) 115 kötetébe beírta nevét és a könyv megszerzésének körülményeit (idejét, helyét, árát).⁸⁶ A kollekciónak java a lőcsei Szent Jakab-plébániatemplom könyvtárában maradt fenn, innen vásárolta meg Batthyány Ignác erdélyi püspök gyulafehérvári rezidenciája számára. Henckelnek később (Kassán, Mária udvarában, Boroszlóban) szerzett könyveiről tehát jóformán nincsenek adataink. A kolozsvári egyetemi könyvtár egyik Albertus Magnus-kötetében (1505) olvasható ez a tulajdonosi bejegyzés: „Johannis Henckelli senioris sum”, s hasonlóképpen az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik Raimundus de Sabunde-kötetében (1502) is.⁸⁷ Ha a mi Henckelünk különböztette meg így magát azonos nevű unokaöccsétől (Konrad Henckel fiától: 1513–1565),⁸⁸ akkor e bejegyzések az 1530-as évekből származhatnak.

Két könyvben található ilyenforma bejegyzés: *Legatus mihi Joanni Henckel per pie memorie [...] Georgium Leudischid avunculum meum [...] 1496*.⁸⁹ A nagybácsi végrendeletének 1497-es átirata maradt fenn, ez valóban tartalmazza többek között a Henckelnek szánt könyvhagyatékot, megemlékezik az apáról, a bírósíelt Georg Henckelről is (†1503), akit másokkal együtt megtesz a végrendelet végrehajtójának.⁹⁰ A Henckel-családfa a következőképpen rekonstruálható: Johannes Henckel édesanyja

⁸³ FRANKÓI, *Henckel János*, 28–31.

⁸⁴ ETE, I, 325, 449–451.

⁸⁵ Thurzó Zsigmond (†1512): Padovában tanult. 1496-tól aradi, 1500–1502-ben esztergomi főesperes, 1501-ben szerémi püspök, választott fehérvári prépost és 1504-ig Szatmári György kancelláriájában titkár. 1504-ben nyitrai, 1505-ben erdélyi, 1506-tól váradi püspök. 1505-ben előkészítette a Jagelló–Habsburg örökösödési szerződést. Könyvtárának több kötete ismert (Gyulafehérvár, Batthyanaeum). Johannes Henckelt és Oláh Miklóst taníttatta. Váradon építkezett, sírja ugyanitt található. WENZEL, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz*; KÖBLÖS, *Az egyházi középréteg*, 369 sk.; MAMŰL, XII, 44 sk.; ÚMIL, III, 2090.

⁸⁶ JAKÓ Zsigmond, *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*, 138–168; KRISTÓF, *A váradi káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban*.

⁸⁷ Adattár 16/1, 67 (nr. 5); BH, I, nr. 1252.

⁸⁸ „Joannes Henckellus iunior”: 1528-ban bécsi, 1532-ben löweni, 1537-ben krakkói, 1540-ben wittenbergi diák. ETE, II, 213; AC, II, 282; AAV, I, 186; SZÖGL, 2105, 2708; MBW, nr. 3149.

⁸⁹ BH, I, nr. 1629, 1738; *Lőcse*, 70, 98 (nr. 92, 185).

⁹⁰ „[...] per quinque annos dent Joanni Henkel ad studium quolibet anno 20 florenos [...] Item meos omnes libros lego Joanni Henkel”. MOL, DF 20515; WAGNER, I, 352–355; BUNYITAY, *A váradi püspökség története*, II, 171; BÉKEFI, *A káptalani iskolák története*, 223, 296, 430 sk., nr. 108; MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom*, 84 sk., 90 sk.; BH, III, nr. 1496–1500; vö. MOL, DF 281657 (Georg Leudischit nyugtája: 1497. 07. 04.). A végrendelet kelte és a hagyományozó halálának időpontja ezekből az adatokból nem állapítható meg egyértelműen.

Agnes Leudischit († 1496), nagyapja pedig Konrad Leudischit (Kuntz) volt, akinek ezért feleségét is (Georg Leudischit édesanyját), lányát is (Johannes Henckel édesanyját) „Kuntzin” vagy „Kuntzlai” néven ismerték a lőcseiek.⁹¹

Az olmützi püspök Thurzó Szaniszlótól⁹² a bejegyzés szerint egy könyv került Henckel birtokába,⁹³ míg az 1512-ben elhunyt váradi Thurzó-püspök, Zsigmond legalább kilenc könyvet ajándékozott hősünknek mint váradi főesperesnek és kanonoknak, többnyire kánonjogi munkákat azon okból, hogy ennek könyvtára éppen nem volt kéznél.⁹⁴ A vásárlásokra vonatkozó bejegyzések a következő útvonalat rajzolják ki:

Krakkó 1498 – Padova 1508/9 – Velence 1509 – [Bologna 1510] – Bécs 1511 – Krakkó 1515 – Buda 1516.

Henckel – Leudischit nagybátyja anyagi támogatásával – 1496 nyarán iratkozott be Bécsben, 1498 nyarán pedig Krakkóban, itt lett 1499-ben baccalaureus és 1503 elején magiszter, ugyanezen év nyarán már a művészeti fakultás előadói között találjuk.⁹⁵ 1508 tavaszán majd (Itáliába indulóban? Sebastian öccse kíséretében?)⁹⁶ ismét meglátogatja a bécsi egyetemet.⁹⁷ Ha hihetünk sírfeliratának,⁹⁸ Bolognából *doctor decretalium*ként tér haza, de hogy ezt a fokozatot éppen ott és éppen 1510-ben szerezte volna meg, erre más adat híján csak a már idézett bejegyzésből következtetni: *anno 1510 redeunte me [...] ex Bononia*. Ez ellen szólna ugyanis, hogy Henckelt szülővárosában következetesen magiszternek titulálják, csak élete utolsó szakaszában, 1529-től kezdve szerepel a forrásokban doktorként.

Egyházi titulátúrája pedig így alakul: 1505-ben nyitrai éneklőkanonok,⁹⁹ 1508-tól írja magát (bizonyára Thurzó Zsigmond jóvoltából) váradi főesperesnek és kanonoknak, 1513 tavaszán már békési főesperes, váradi kanonok és vikárius,¹⁰⁰ s ugyanebben

⁹¹ <http://www.genealogy.euweb.cz/austria/henckel1.html> (2013. 08. 22.); BUNYITAY, *A váradi püspökség története*, II, 170 sk.

⁹² Thurzó Szaniszló (1466–Olmütz, 1540): Krakkóban tanult. 1498-tól olmützi püspök. Egyházmegyéjének adminisztratív és vallási életében rendet teremtett, fellépett a huszitizmus ellen. Környezetéhez tartozott Augustinus Olomucensis, Johannes Augustinus. Stephanus Taurinus elismerőleg írt róla, Beatus Rhenanus, Frobenius és Ursinus Velius könyvet ajánlott neki. WOTKE, *Der Olmützer Bischof Stanislaus Thurzó von Bethlenfalva*; ROTHKEGEL, *Zum Humanistenbriefwechsel des Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó*; ROTHKEGEL, *Der lateinische Briefwechsel*, 13–76; ContÉras, III, 324 sk.; MAMÜL, XII, 44; RMSz, I, 831; ÜMIL, III, 2090.

⁹³ BH, I, nr. 1763; *Lőcse*, 84 (nr. 134) Ez valószínűleg tévedés, mivel Bartolus de Saxoferrato ezen jogi kommentárjának további hat kötete Thurzó Zsigmondtól került Henckelhez: nr. 1769, 1773–1774, 1779, 1781–1782; *Lőcse*, nr. 128–134, és a legutóbbiban ez olvasható: „Hec septem volumina Bartoli Anno 1510 redeunte me Joanne henckel ex Bononia per Sigismundum Tursonem episcopum Waradiensem in absentia librorum meorum mihi donata sunt.”

⁹⁴ A fentiekén túl: BH, I, nr. 1772, II, nr. 3141.

⁹⁵ MUW, II, 250; AC, II, 44; LPC, 127, 135; SCHRAUF 2, 8, 63 sk., nr. 174.

⁹⁶ SCHRAUF 2, nr. 451; 3, 163.

⁹⁷ SCHRAUF 3, 49.

⁹⁸ KLEIN, I, 116; ETE, III, 518.

⁹⁹ MOL, DL 68150.

¹⁰⁰ MOL, DF 234643.

az évben lesz lőcsei káplán, majd plébános,¹⁰¹ 1521-től pedig tornai főesperes, majd járszói prépost.¹⁰² Váradí javadalmait ekkor (legkésőbb 1515-ben) átengedi öccsének, Sebastiannak,¹⁰³ maga pedig ehelyett szepesi kanonikátust (1519-től *cantorság*) nyer.¹⁰⁴ Noha 1513-tól számítja Henckel plébánosságát Sperfogel naplója és a lőcsei Szent Jakab-templom könyvtárhelyiségének falán fennmaradt felirat (*Ioannes Henkel ex Archi Diaconatu, Canonicatu et Vicariatu Varadiensi postulatur*),¹⁰⁵ az okleveles adatok ezt nem támasztják alá egyértelműen, sőt ezek fényében mind Sperfogel naplóbejegyzése, mind a könyvtár plébánoslistája utólagos rekonstrukciónak és visszavetítésnek bizonyul annak alapján, hogy Henckel elődje, Felkai Jakab plébános 1513 novemberében halt meg.¹⁰⁶ Valószínűleg csak valamivel később lépett elő Henckel káplánból plébánossá, s ezután mondott le öccse javára a Váradon élvezett stallumokról.

Henckel szellemi profiljának megrajzolásához négy olyan tettet kell felidézünk, melyek plébánosi tevékenységéhez kötődnek, s időben megelőzik azt, hogy kapcsolatba lépett volna későbbi politikai vagy szellemi patrónusaival, Mária királynéval, Ferdinánddal, Erasmusszal vagy Melanchthonnal. Ez a négy tett a plébániai iskola humanista reformja, a lőcsei könyvtárszervezés, az oltáralapítás és a plébániai malom bevételeiből létrehozott alapítvány.

1. A Krakkóban megismert angol humanistát és *poeta laureatust*, Melanchthon tünbingeri diáktársát és tanítványát, Leonhard Coxot 1520. március 17-én iktatta be a város egyetértésével Henckel a plébániai iskola rektorává.¹⁰⁷ Henckel két évvel később, 1522-ben foglalta el a kassai plébániát,¹⁰⁸ Cox pár hónappal korábban (1521. december 13-án) érkezett ide mint a kassai iskola rektora, munkatársi együttműködésük így a két városban összesen négy évig tartott, de kapcsolatuk azt követően sem szakadt meg, hogy Cox végleg elhagyta Magyarországot. A tanulmányi reform tartalmára többnyire Cox tanítványi körének (Stöckel, Sylvester) későbbi pályájából szoktak következtetni, de tanulságos Cox Krakkóban 1526-ban kiadott pedagógiai műve is, melyhez Kassai Antoninus János írt ajánló verset.¹⁰⁹

2. Ugyan csupán közvetett bizonyítékok alapján, de a szlovák könyvtártörténeti szakirodalom tényként kezeli, hogy korábbi lőcsei könyvállományok (köztük a Szepesség legtekintélyesebb papi testületének, a 24 királyi plébános konfraternitásának könyvei), illetve saját könyvtára alapján Henckel hozta létre a Szent Jakab-templomnak az akko-

¹⁰¹ Henckel 1513 végén még csak lőcsei káplán (MOL, DF 217309: 1513. 12. 14.), 1516-ban már plébános ugyanott (MOL, DL 69108–69110, 75139; ETE, I, 4–8; HAIN, 16 sk.).

¹⁰² ETE, I, 64 sk.; MOL, DF 281416; BÓNIS, 604 (nr. 4294).

¹⁰³ MOL, DL 47351; SCHRAUF 2, nr. 451; BUNYITAY, *A váradí püspökség története*, II, 175; BÓNIS, 595 sk. (nr. 4257); MÁLYUSZ, *Egyházi társadalom*, 124 sk.

¹⁰⁴ MOL, DL 69108–69110, 69118.

¹⁰⁵ HAIN, 24; ETE, I, 77; *Lőcse*, 33, 133.

¹⁰⁶ HAIN, 15.

¹⁰⁷ AC, II, 187; HAIN, 19; ETE, I, 22 sk.

¹⁰⁸ HAIN, 24; ETE, I, 77.

¹⁰⁹ Leonardus Coxus: *Libellus de erudienda juventute*. Excussum Cracoviae per Hieronymum Vietorem. Anno a Christo nato millesimo quingentesimo vigesimo sexto mense Aprili. ESTREICHER, XIV, 436; *Krakkó*, 332 (nr. 32).

ri Szepességben egyedülálló, mintegy 400 kötetet számláló gyűjteményét mint közös használatú könyvtárat, melyet a plébániatemplom egykori Katalin-kápolnájában őriztek. Az ún. lőcsei könyvtár jogi és tulajdoni viszonyairól nem maradtak fenn dokumentumok. Nem tudni, hogy a plébániáé, a konfraternitásé – melynek a lőcsei plébános is tagja volt – vagy a városé volt-e, mely végül eladta. De a – többnyire a gyulafehérvári Batthyanaeumban fennmaradt – könyveknek a possessorbejegyzésekből kirajzolódó útja, valamint a könyvtárszoba Henckel hivatali idejéből származó architektúrája alátámasztja a könyvtáralapításra vonatkozó feltevést. A könyvtárhelyiség kialakítása 1519–1520-ra tehető, egyrészt mivel a könyvekben szereplő utolsó beszerzési dátum 1519, másrészt mivel a lőcsei plébánia éppen 1519 nyarán kapott jelentős adományt a templom felújítására (*ad ipsius ecclesie restauracionem ac fabricam*).¹¹⁰ A rendelkezésre álló összegből így a plébános a Katalin-kápolnának is új funkciót alakíthatott ki. Henckel humanizmusa tehát nem merült ki pusztán bibliofiliában vagy könyvmolyságban (az általa vásárolt könyvek az olvasás nyomait is megőrizték!), hanem a városban nemzedékek során felhalmozott szellemi kincseket mások számára is hozzáférhetővé kívánta tenni.¹¹¹

3. 1520-ban Henckel a lőcsei Szent Jakab-templomban oltárt állíttatott névrokonainak, Keresztelő, Evangélista, Alamizsnás és Aranyszájú Szent Jánosoknak, valamint Jean Charlier de Gerson francia teológusnak, a párizsi egyetem egykori kancellárjának.¹¹² A Lőcsei Pál mester műhelyében készült oltárnak egész felépítése újdonságszámba megy. Megmaradt ugyan a hagyományos késő gótikus szárnyasoltár szerkezete, de a díszítő formák már a reneszánszból valók. A szárnyak külső oldalát a két főszereplő, Keresztelő és Evangélista Szent János legendájából vett képek díszítik. Az oltár érdekessége különös, egyedülálló ikonográfiai programja: a négy János nevű szent, továbbá Jean Charlier de Gerson képmása látható rajta, melyben az alapítás tényét rögzítő feliratban név szerint is említett Henckelnek a reformációt közvetlenül megelőző időre jellemző gondolkodása ölt testet: *In honore(m) sanctoru(m) Joannis baptiste evangeli[stae] elemosinary crisosthomi et huius Gersonis Joannes Henckel anno millesimo 520 posuit*. Az ikonográfiai program sajátos és szerves ötvözete a helyi hagyományoknak, a humanizmus hatásainak, valamint Henckel személyes kezdeményezéseinek.

Az Evangélistának és a Keresztelőnek, akik az oltárszekrény hangsúlyos középső részén láthatók, együttes ábrázolása, továbbá legendáik jelenetei önmagukban nem volnának rendkívüliek, de a két görög szent, az Aranyszájú és az Alamizsnás jelenléte a két nyitott szárnyon magyarázatot kíván. Az előbbi mint a görög rétorikus hagyományok képviselője (Jeromos és Ambrus mellett) az erasmusi humanizmus egyik házi védő-

¹¹⁰ *Lőcse*, nr. 29; MOL, DL 75139 (1519. 08. 30.), regeszta: Henckel János lőcsei plébános arra kérte az uralkodót, járuljon hozzá, hogy Kánfalvi Kapesdorfer Gergely fia Jakab lőcsei polgár a szépesi Kánfalván levő nemesi kúriáját a lőcsei Szent Jakab-plébániának adományozza, s a plébános azt a templom javítására és építésére fordíthassa. Az uralkodó hozzájárul az adományozáshoz.

¹¹¹ *Lőcse*, 38–40.

¹¹² VÉGH, János, *Das ikonographische Programm des Johannesaltars*; Uő, *Der Johannesaltar des Stadtpfarrers von Leutschau Johannes Henckel*; Uő, *lőcsei Szent Jakab-plébániatemplom*, MAMÜL, VII, 102–111; ENDRÖDI, *Die Vorbilder der Gerson-Darstellung*.

szentjének tekinthető,¹¹³ az utóbbi pedig a késő középkori Magyarországon olyannyira nemzeti szentnek, törökverő védelmezőnek számított, hogy a budai királyi palota kápolnáját is neki szentelték. Hunyadi János személyes patrónusát látta benne, kultusza a Hunyadi-család hatalma alatt terjedt el.¹¹⁴ Gerson (és a fent idézett dedikációs felirat) viszont a templomhajó felől takarva van és kizárólag a kórusból, azaz a főoltárnál miséző, alapító plébános felől látható: ez összhangban a dedikációs felirattal) Henckelnek Gersonhoz való személyes kötődését fejezi ki. Mindez elveszi a kérdés életét, hogy ti. hogyan szerepelhet a nem kanonizált Gerson a másik négy Jánossal együtt. Az erasmusi humanizmus meglehetősen szabadon és rugalmasan kezelte mind a szentek, mind a képek tiszteletének kérdését: az ehhez fűződő babonákat és visszaéléseket kritizálva, de megadva a megérdemelt tekintélyt a régieknek és ábrázolásaiknak. Nem közbenjáróként, hanem példaképként tisztelte őket. Gerson francia teológusnak, az egyházszakadást is áthidalni igyekvő zsinati mozgalom emblemikus figurájának művei ekkor már megvoltak Henckel könyvtárában.¹¹⁵

A Jánosok fölött az oltár oromzatának közepén Mária Magdolnát (a Henckel által is támogatott rossz útra tért lányok patrónáját) látjuk, két oldalán pedig Szent Györgyöt (Henckel apjának és anyai nagybátyjának névszentjét) és Szent Lászlót (a 24 városi konfraternitás egyik védőszentjét), míg a predellát – a lőcsei és a magyar címer között – az oltár leghatásosabb, egyben témájánál fogva legkevésbé egyedi faragványa, egy Pietà díszíti. A két címer egyértelműen jelzi, hogy az alapító nem magánemberként, nem is csak apai és anyai családja tagjaként, hanem a szabad királyi város plébánosaként határozta meg magát.

4. 1523. február 4-én Henckel (akkor már mint kassai plébános) ötven évre bérbe adta Lőcse városának az iglói malmot, melyet saját költségén építtetett újjá. Az évi 25 forint bér felét a lőcsei Szentlélek-ispotálynak és a leprakórháznak rendelte kifizetni, másik felét pedig (kétévenként felváltva) hol a jó útra tért megesett lányoknak, hol a Lőcsén letelepedő idegen mesterlegényeknek. Az igen jól jövedelmező malomról viszont az iglóiak és a lőcseiek elmérgesedett viszonya miatt a lengyel király 1525-ben úgy rendelkezett, hogy a lőcseiek a felújítás költségéért, azaz 450 forintért kötelesek azt eladni Igló városának. Henckel az őt illető vételárat az ispotály és a kórház heti rendszerességű támogatása mellett a kézművesek, a parasztok és a szegények segélyezésére kívánta fordítani.¹¹⁶ A mind személyes ellentétekkel, mind politikai feszültségekkel terhes adásvételi ügylet évekig húzódott, s a végül befolyt 450 forint részletes sorsáról így

¹¹³ A Batthyanaeum őriz két lőcsei kódexet latinra fordított Chrysostomus-sermókkal, melyeket Henckel is olvashatott (noha nem saját könyvei közül valók); az egyik az ispotály, a másik a konfraternitás tulajdona volt: BH, I, nr. 1632, 1691; *Lőcse*, 57, 76 (nr. 43, 107).

¹¹⁴ VÉGH János, *Alamizsnás Szent János a budai Várban*; VÉGH András, *Buda*, II, 160 (nr. 572); BODA, *Alamizsnás Szent János kultusza*. Georg Stoltz is neki róta föl a mohácsi csatavesztést: „Ubi sunt illi latrones: Sanctus Johannes Eleemosinarius ac Johannes Capistranus et ceteri Sancti de Hungaria?” ETE, I, 287. Vö. V. 3., VIII. 4.

¹¹⁵ VD 16., J 560; BH, I, nr. 1800; *Lőcse*, 108 sk. (nr. 222–223). KÖSZEGHY, *Jean de Gerson emléke Lőcsén*.

¹¹⁶ HAIN, 25, 31; WAGNER, II, 145; ETE, I, 228.

olvashatunk az ispotály bíróviselt gondnokának, az ügyletben közvetlenül részt vevő, jól tájékozott Conrad Sperfogelnek a naplójában:

„1527. Oculi vasárnapján [március 24-én] eladatott a malom, és 300 forint szétosztatott a kézműveseknek és parasztoknak, 150 pedig a Szentlélek ispotályhoz került, hogy hetente $\frac{3}{4}$ forintot kapjon az ispotály és $\frac{1}{4}$ -et a leprakórház, amíg a pénz tart. Johann Henckel egyetértésével viszont ebből a 150 forintból 15-öt kaptak az iglóiak a malomban pár éve esett tűzkár miatt és ugyancsak 15 forint 32 dénárt a mi városunk a malom által okozott kár enyhítésére. 3 forintot továbbá Leykoffnak[?], a maradékot, azaz 116 forint 66 dénárt átadtak Bernhard és Conrad Henckelnek a szegények közötti említett kiosztásra, és a fent említett teljes összeg kiosztása 1527. Fülöp és Jakab apostolok napján [május 3-án] történt meg.”¹¹⁷

Amilyen egyértelműen fogalmaz máshol Sperfogel, olyan homályos ez a részlet. Megerősíti azt a benyomásunkat, hogy Henckel lőcsei plébánossága nem volt konfliktusoktól mentes, ám ezeket a vitákat ő maga sohasem élezte ki, a naplóíró pedig Henckel iránti tiszteletből bölcsen elhallgatta. A szociális intézmények – ha jól értem – nem kapták meg végül a nekik szánt, három évre elegendő támogatást, hanem az adományozó egyetértésével ezt az összeget is a lakosság közvetlen segélyezésére fordították. Henckel nyilvánvalóan belátta, hogy Kassáról kevésbé tudja befolyásolni alapítványa sorsát, s az a veszély is fennállt, hogy az összeget közcélra, a török elleni védekezésre foglalják le, így jobb megoldásnak bizonyult az azonnali felhasználás. A történet nemcsak a lőcsei plébános önzetlenségéről és városa szegényei iránti elkötelezettségéről tanúskodik, hanem azt is mutatja, milyen rugalmasan alkalmazkodik az adakozó szándék a változó körülményekhez, az alapítványtevő igyekszik minden felmerülő igényt méltányosan kielégíteni, hogy elejét vegye az utólagos irigységnek, féltékenykedésnek és pereskedésnek.

4. KAPCSOLATRENDSZEREK, PÁLYATÍPUSOK

A két itt bemutatott humanista körben közös vonás a német városi háttér, a fokozatos wittenbergi tájékozódás (a szepességeknél főleg Boroszlón keresztül), a bécsi–krakkói egyetemi múlt és az utólag kiépülő nagypolitikai, udvari nexusok, valamint a városi

¹¹⁷ OSZK, Fol. Lat. 3108, 67v [p. 136]: „Venditum igitur est molendinum per Ioannem Henckel illis de Nova Villa per 450 flor. bonae monetae et hanc pecuniam idem dominus Ioannes Henckel commisit dividendam artificibus et rusticis et pauperibus civitatis nostrae et hoc ex sincera et bona voluntate sua, quam semper habuit erga patriam suam, potuisset enim, si voluisset, hanc pecuniam a civitate alienasse tanquam suum proprium bonum. Item anno Domini 1527. auff Oculi venditum est molendinum et 300 flor. dispersi sunt artificibus et rusticis et 150 deputati ad hospitale Sancti Spiritus hebdomatim 3 qt., ad leprosos 1 qt., tamdiu talis pecunia durat. Item de 150 florenis cum consensu domini Ioannis Henckel 15 florenos illis de Nova Villa propter damna passa per incendium molendini ante aliquot annos. Item 15 florenos et 32 den. civitati nostrae propter damna passa per molendinum. Item 3 flor. Zuleykoff[!], reliquam summam de 150 florenis videlicet 116 florenos 66 den. dederunt domino Bernhardo Henckel et Conrado Henckel pauperibus distribuendam, ut superius dictum est, et distributio talis pecuniae totius superius dictae facta est anno 1527mo auff Philippi und Jacobi.”

latin iskolai közeg (Grynaeus, Oertel, Francfordinus, Lang, Melczer, Hensel, Cox, Eck, Wernher is iskolamesterek voltak, a többiek iskolafenntartók). Kérdéses lehet, hogy ki-k milyen mértékben került a reformáció eszméinek hatása alá, de tény, hogy a vizsgált személyek többsége előbb vagy utóbb Melanchthon levelezőtársa lett.¹¹⁸ Különb-séggként jelentkezik, hogy Északkelet-Magyarországon teljesen hiányzik a brandenburgi szál, helyett viszont domináns az Erasmus-kapcsolat, továbbá jellemző az egyházi stálumok vadászata és a hierarchia (a Thurzó-püspökök, Szalkai László, Szalaházy Tamás) támogatása.

A humanista kapcsolatrendszerek éppen azért alkothattak egész Európát átfogó információs hálózatot, mert az egyes csomópontok, körök mozaikszerűen érintkeztek, fogaskerékszerűen akaszkodtak egymásba, és a kölcsönös átfedések biztosították a nagyarányú lefedettséget, a gyors információáramlást. Hogyha csak a közvetlen szomszédos központokkal való kapcsolatokat vizsgáljuk, Bécs és Krakkó egyetemeik és nyomdaik révén kínálták az intenzív együttműködés szervezeti kereteit. A bécsi Vadianus-körrel már esett szó. Hasonló tömörülés alakult ki Krakkóban az ifjabb Rudolf Agricola¹¹⁹ környezetében, aki támogatta is magyarországi híveit, de el is fogadta támogatásukat.

A morvaországi humanizmussal való találkozást Stephanus Taurinus¹²⁰ személyén lehet bemutatni, aki Vadianusszal, Collimitiusszal és Agricolával ugyanolyan barátságot ápolt, mint budai vagy bártfai elvbarátai,¹²¹ *Stauromachiáját* ugyanúgy Brandenburgi Györgynek ajánlotta, mint Francfordinus a maga komédiáját,¹²² és két Thurzó-püspök, Szaniszló és János kliense is volt egy időben.¹²³ A Szilézia (Boroszló, Neisse, Schweidnitz) irányába mutató szálát Johannes Lang és Wernher személyén kívül (hogy ne említsem Cordatus, Henckel, Kresling és Achatius Hensel életének sziléziai epizódjait) főleg Georg von Logau jelentette.

A humanista kapcsolatok laza háló jellegével és a hazai humanizmusnak a későbbi reformációhoz való sokrétű és árnyalt viszonyulásaival függnek össze azok a szálak, melyek Leonhard Stöckelt, Sylvester Jánost, Szegedi Lajost és Johannes Honterust az itt bemutatott Thurzó-körhöz fűzték. A bártfai Stöckel Eckhez és Guglingerhez kötődik, Sylvestert és Szegedit 1527-es krakkói irodalmi működésük hozza kapcsolatba

¹¹⁸ Egyszerűbb a kivételeket felsorolni: Antoninus, Cox, Eck, Francfordinus, Lang, Melczer neve nem fordul elő Melanchthon levélkorpuszában.

¹¹⁹ Rudolf Agricola; Baumann (1490–1521): NDB, I, 103; BURMEISTER, *Zwei gelehrte Dichter in Krakau*.

¹²⁰ Stephanus Taurinus; Stieröxel (Zwittau, 1480?–Nagyszeben, 1519): 1495 körül Olmützben kezdte tanulmányait, ahol Thurzó Szaniszló vette pártfogásába. 1501-ben a bécsi egyetemre küldte; ott Celtis és Vadianus tanítványa volt, MA. 1511-től Bakócz Tamás esztergomi érsek jogtanácsosa; elkísérte diplomáciai útjaira. 1517-től gyulafehérvári kanonok és vikárius Várdai Ferenc mellett. A Dózsa-háborúról még Esztergomban kezdett el írni, de eposzát csak Erdélyben fejezte be röviddel halála előtt (*Stauromachia*). MAMÚL, XI, 391 sk.; RMSz, I, 815; ÚMIL, III, 2057.

¹²¹ VBS, III, 128–130, 173 sk., 282–284 (nr. 43, 83, 119); SCHRAUF 3, 49, 262; V. KOVÁCS, 464–468 (nr. 242–243).

¹²² Stephanus Taurinus: *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum*. (Viennae Pannoniae, per Ioannem Singrenium.) [1519.] RMK III 5099; APPONYI H. 137; VD 16., T 274. Kiadása: TAURINUS.

¹²³ ROTHKEGEL, *Der lateinische Briefwechsel*, 7, 47, 59–67.

a neolatin költőkkel és jelesül tanárukkal, Coxszal,¹²⁴ Honterus egyrészt szintén mint krakkói szerző,¹²⁵ másrészt viszont mint a kassai Melczer András barátja kap szerepet a történetben.¹²⁶

Ha a személyes sorsokat vesszük szemügyre, akkor ezen a rendkívül szűk mintán is három tipikus életutat különböztethetünk meg:

- a magyarországi születésűek hosszabb-rövidebb külföldi kitérők után jellemzően hazatértek az országba és többnyire itt is haltak meg, de mindenképp szoros kapcsolatot ápoltak szülővárosukkal;

- a külföldiek kivétel nélkül Mohács előtt, a Jagelló-korszakban kezdték itt el udvari vagy városi karrierjüket, de többségük előbb vagy utóbb visszatért tágabb hazájába, s ott futott be fényes pályát;

- végül a legritkább, de mégis három szép életrajzzal és életművel (Eck, Wernher, Guglinger) dokumentálható típust az évtizedek alatt magyar nemességet vagy városi polgárjogot szerző idegen alattvalók – Istvánffy szép szavával: a magyarok közé bevétettek (*in numerum Ungarorum adsciti*)¹²⁷ – jelentik.

¹²⁴ Ioannes Sylvester: *Rosarium celeste virginis Marie patrone regni Vngarie*. (Cracoviae, 1527, per Matthiam Scharffenberg.) Erdődi Simon egri püspöknek ajánlva, Szegedi Lajos két versével. RMK III 274; 7349; *Krakkó*, 334 (nr. 39); Sylvesternek egy verse megjelent továbbá: Statius Papinus: *Syluae cum scholijs a Leonardo Coxo Anglo adiectis*. (Impressum Graccouię per Mathiam Scharffenberger. In aedibus domini Marci bibliopole, ciuis Cracouiensis. eiusdemque expensis anno domini. millesimo quingentesimo vigesimo septimo.) ESTREICHER, XXXIX, 224; *Krakkó*, 334 (nr. 40).

¹²⁵ Joannes Honterus: *De grammatica libri duo*. Cracoviae, per Mathiam Scharffenberg. MDXXX. RMK III 281, 7351; ESTREICHER, XVIII, 259; *Krakkó*, 336 (nr. 46). További kiadások is! Honter (Ioannis Coronensis): *Rvdimentorvm Cosmographiae libri duo. Quorum prior Astronomiae, posterior Geographiae principia, breuissime complectitur*. (Cracoviae Mathias Scharffenbergivs Excudebat. M.D.XXX.) RMK III 282; ESTREICHER, XVIII, 261; *Krakkó*, 336 (nr. 47).

¹²⁶ NETOLICZKA, 209; ETE, II, 257 sk.

¹²⁷ ISTVÁNFY, 173; ISTHVANFI, 194.

IV. AZ UDVAR ÉS AZ EVANGÉLIUMI MOZGALOM

1. A KIRÁLYNÉ KÖREI ÉS A BRANDENBURGI „KAKUKKFIÓKÁK”

Az Innsbruckból Budára érkező Mária számára a királynéi cím, jövedelem és udvar mellett elsősorban a Brandenburgi családdal való új rokoni kapcsolat nyújtott lehetőséget kiszabadulni bátyjai gyámkodása alól. A Brandenburgiak, Albrecht Achilles választófejedelem unokái hagyományosan Habsburg-barát, de mégiscsak önálló politikát folytattak. A fiatalabb, frank ágból, Jagelló Zsófiától születtek Lajos unokatestvérei, a már említett három fivér¹ és öccseik, míg az idősebb ág két választófejedelemmel is büszkélkedhetett: I. Joachim őrgróffal (1484–1535) és a leginkább a reformációtörténetben számon tartott Albert mainzi érsekkel (1490–1545).

Brandenburgi György őrgróf, II. Ulászló király (1456–1516) unokaöccse, II. Lajos gyermek király gyámja, húsz évig élt Magyarországon. Uralkodó nagybátyja kezére játszotta a kor legnagyobb örökségét, a Hunyadi–Frangepán vagyont, e módon honosságot és főispáni széket, ám ezzel együtt irigyeket és ellenségeket is szerzett neki.² Az 1519-es frankfurti birodalmi gyűlésen V. Károly római királlyá történő megválasztásakor a cseh királyi szavazatot György képviselte.³

Mária már az 1515-ös bécsi királytalálkozón megismerkedett és hat évvel később a linzi Habsburg–Jagelló-esküvőn újra találkozott Kázmér brandenburgi őrgróffal és Györggyel,⁴ majd egy évvel később Prágában öccsükkel, Alberttel, akik Lajosnak első unokatestvérei voltak: Mária mindhármmal barátságot kötött (lásd II. 2.). A Mária és Albert közötti bizalmas kapcsolatról árulkodó, több mint negyedszázadra terjedő le-

¹ Lásd II. 2.

² BAYER, *Markgraf Georg und Beatrix von Frangepan*.

³ Cuspinianus naplója (1519. 06. 01.): FRA.S, I, 411; PRAY, I, 129–134 (nr. 59: 1519. 07. 13.); MOL, DL 38044 (1519. 07. 13.).

⁴ Cuspinianus naplója (1515. 07. 13.; 1521. 05. 26.): FRA.S, I, 408, 413. A Siegmund von Dietrichstein 1515. július 22-i esküvőjéről készült képen együtt látható Mária, Kázmér és György: RÉTHELYI, *Habsburg Mária*, 145 sk. (nr. I-10). Vö. Cuspinianus: Congressus ac celeberrimi conventus Caesaris Max. et trium Regum Hungariae, Boemiae, et Poloniae. In Vienna Panoniae, Mense Julio. Anno M.D.XV. facti. brevis ac uerissima descriptio. [Wien, Johann Singriener, 1515.] APPONYI H. 106; VD 16., C 6482. Németül: APPONYI H. 107; VD 16., C 6484.

velezés (1522–1550) az egykori Königsbergi Porosz Állami Levéltárban fennmaradt,⁵ így már a 19. századi porosz történetírás nagy figyelmet szentelt neki,⁶ s az iratanyag szerencsés kimenetelű háborús, majd hidegháborús viszonyosságai után most Berlinben hozzáférhető.

1522 júniusában a prágai várban ebédnél ült II. Lajos magyar-cseh király és felesége, Mária, továbbá Andrea da Borgo, a császár követe, Jacobus Piso, erdélyi humanista, két cseh úr, valamint a brandenburgi örgrófok: György és Albert. Valahogyan Lutherre terelődött a szó, s az egyik Brandenburgi megjegyezte, hogy Luther alapján mindent Erasmustól merített, s nincs is kettejük között nézetkülönbség. Piso ezt cáfolta, s véleményét alá is tudta támasztani egy akkoriban érkezett Erasmus-levéllel, amelyet elsőnek a királyné kapott ki a kezéből. Piso Erasmushoz intézett beszámolója természetesen arra is utalt, hogy a királyi pár rokonszenve inkább a humanistafejedelmet, mint a wittenbergi reformátort tüntette ki.⁷

Túl sokat nem lehet kihámozni ebből a szándékoltan elfogult híradásból (az abban főszerepet játszó Erasmus-levél nem maradt fenn). Nem is fontos, hogy melyik Brandenburgi fivér volt a hozzászóló, Albert, a német lovagrend nagymestere, aki pár hete az uralkodónő koronázására érkezett Poroszországból, vagy György, aki már Lajos bölcsője mellett is ott állt,⁸ s mint magyar mágnás az udvarral együtt jött Budáról, hisz a hangoztatott vélemény elterjedt közhely volt. A leghitelesebb, legtöbbet kifejező az elbeszélésből Mária mozdulata, ahogy a híresség kézírása után kapott. A tizenhét éves királynét tömören jellemzi az a mondattöredék, amelyet egyik, 1522 szeptemberében Brandenburgi Albertnek írt, saját kezű leveléből kiragadva valaha egyik tanulmányom címéül választottam: „mindent meg akarok tudni.”⁹

Az első bécsi kongresszuson (1515) megtervezett Habsburg–Jagelló kettős dinasztikus házasság menyasszonyai, Habsburg Mária és Jagelló Anna serdülőkorukat Innsbruckban töltötték, s alig várták, hogy eljátszhassák a rájuk kiosztott szerepet.¹⁰ Előbb Anna esküvőjére került sor Ferdinánddal (1503–1564) Linzben (1521. május 26.),¹¹ majd Máriaéira Lajossal Budán (1522. január 13.). A koronázás (Székesfehérvárott és Prágában) Mária számára nemcsak elismerést és pompát jelentett, hanem anyagi füg-

⁵ Mária és Albert levelezése: GStA PK, XX. HA. Vö. HUBATSCH, *Europäische Briefe im Reformationszeitalter*; JOACHIM–HUBATSCH, I/3. Mária hasonlóan közvetlen hangú levele Györgynek: Buda, 1526. 05. 29. GStA PK, BPH, Rep. 41,4, J. Litt. R, 1:6–7 (M).

⁶ VOIGT, *Geschichte Preußens*, IX; PPSA 61.

⁷ ALLEN, V, 80–83 (nr. 1297). TT 8 (1885), 340; ETE, I, 76 sk.; magyarul: V. KOVÁCS, 451–454 (nr. 237); vö. FÖGEL, *II. Lajos*, 142–145.

⁸ Lajos koronázásakor 1508-ban György tartotta ölében a gyermek királyt, Mária prágai koronázásakor pedig Lajossal és Máriával hármásban vitték a koronázási jelvényeket. V. KOVÁCS, 557 sk. (nr. 264); PALACKÝ, *Geschichte von Böhmen*, 463 sk.; BERNING, *Die Krönungen der Jagiellonen*.

⁹ „Ich wil alle ding wol erfahren.” Mária Brandenburgi Albertnek 1522 szeptemberében. GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25662.

¹⁰ „Ward den baiden Kunigin die Zeit genueg lang zu Innsprugg.” *Georg Kirchmairs's Denkwürdigkeiten seiner Zeit. 1519–1553*, FRA.S, I, 419–534, 451. Vö. RÉTHELYI, *Főhercegnői udvarból királynéi udvar*, 1197–1207.

¹¹ KOLLER, *Die Hochzeit Ferdinands I.*; HEILINGSETZER, *Ein Baustein zur Entstehung der Habsburgermonarchie*.

getlenséget és politikai cselekvőképességet is. František Palacký szerint¹² a prágai koronázást, akárcsak korábban a fehérvárit, elsősorban Mária sürgette. Ugyan hamar meg kellett tapasztalnia, hogy az a hatalmas vagyon, amely nászajándékként hullott ölébe (többek között az alsó-magyarországi bányavárosok), egyelőre csak papíron az övé, annál inkább igyekezett részt venni a nagypolitikában: mindenről tudomást szerezni, ami Európában zajlik, s az eseményeket önállóan befolyásolni. Ehhez meg is volt a rangja, kapcsolatrendszere, intelligenciája (ugyanakkor makacs önfejűsége), a közelgő katasztrófa árnyékában mégis fontoskodó játéknak tűnik ez az ambíció: Mária királynét (ahogyan férjét is) felnőttnek nyilvánították ugyan, de csak Moháccsal nőtt ki a kamaszkorból.

A Brandenburgi család frank ágában nagy volt a gyermekáldás, Jagelló Zsófia 17 gyermeke közül 13 testvér érte meg a felnőttkort, közülük a három legidősebb fivér volt Kázmér, György és Albert. A fiúk legtöbbje: Albert, János (1493–1525), Frigyes (1497–1536), Johann Albrecht (1499–1550), Gumprecht (1503–1528) egyházi karrier után nézett, a legidősebb, Kázmér mint *Reichfürst* a hazai frank tartományt igazgatta, György, mint mondtam, a Jagelló rokonság révén Magyarországon talált boldogulást. Fraknói Vilmos vitriolosan, ám kétségkívül találóan beszél brandenburgi „kakukkfő-kákról”, a kép nem túlzó, a családi levelezés az atyai adósságok rendezése mellett valóban főleg a fiatalabb testvérek „elhelyezése” (*Versorgung*) körül forog.¹³

Az 1522-es prágai együttlét idején állapodtak meg abban, hogy Mária a negyedik fivért, Vilmost (1498–1563) udvarmesterként veszi magához, ő 1522-től 1525-ig folyamatosan a királyné mellett tartózkodott.¹⁴ Ugyanez a családi terv tartalmazza egyébként Johann Albrecht és Gumprecht római promócióját is, melyre csak 1524-ben történnek majd lépések.¹⁵ A hazai történetírás Fraknói Vilmos kutatásai óta Vilmos magyarországi tartózkodásának kezdő- és végpontját 1523. november 17-ben és 1525. május 25-ben látja, az előbbi a Szydłowiczki-féle napló közlése Pozsonyban, az utóbbi a budai udvari számadáskönyvből vett bejegyzés, ahol az örgróf már valóban a királyné udvarmestereként szerepel.¹⁶ Vilmos ugyan Györggyel együtt több beszámoló szerint is részt vett az 1523-as bécsi helyi királytalálkozón, majd az azt követő pozsonyi tanácskozásokon, de egyértelmű, hogy még mindig nem udvarmesterként, hanem csupán az udvar fényét

¹² PALACKÝ, *Geschichte von Böhmen*, 453.

¹³ Vö. HUBATSCH, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach*, 108 sk. DALLHAMMER, *Ein Reichsfürst wird abgesetzt*.

¹⁴ 1522. június 2. GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25519. Az olmützi krónika közlése szerint Vilmost azon előkelők között is ott találjuk, akiknek Lajos király az olmützi dómban 1523 nagycsütörtökjén (április 2.) hagyományos módon megmosta a lábát. „Hierbei hat sich befunden Marggraf Georg, Marggraf Wilhelm Georgs Bruder, Herzog Karl, Herzog Friedrich von Liegnitz, der Fürst von Teschen, der Woywode von Trentschin, Graf Hanns Huniades, Bischof von Gran Kanzler aus Ungarn, Bischoff von Neyss, Bischof von Olmütz, die 6 Brüder von Meseritz.” DUDÍK, 5 sk.

¹⁵ BESENYEI, 16 sk., 28 sk. (nr. III/2, IV/1).

¹⁶ FRAKNÓI, *Brandenburgi György*, 350; SZYDLÓWIECKI, 183: „Eodem die [1523. 11. 17. ...] marchio Wilhelmus tulit scutum baronis Vnd Gnoth.” Vilmos neve a királyi számadáskönyvben 1525. május 25-én fordul elő: „Eodem die Illustri domino Wyhelmo marchioni Brandenburgensi magistro curie Reginalis Maiestatis, iussu Regie Maiestatis, dati sunt in cruciferis floreni ducenti, qui cambiati sunt in monetis novis fl. CCLXXXII.” MTT 22 (1875), 49–236, 180.

emelő szegény, ám rangos unokatestvérként.¹⁷ Ebben az időben királynéi udvarmesterként még a cseh labrisi Pock (Póki, Pockh) János szerepel, aki később, 1526 őszén is viseli majd ezt a méltóságot.¹⁸ 1525. május 25-ét követően azonban Vilmos budai napjai rövidesen véget értek, mert bátyja, György budai háztartásának felszámolása után, azaz június közepén¹⁹ ő is eltűnik a szemünk elől, s először Tóti Lengyel János lép fel helyette udvarmesterként.²⁰ Furcsa módon Vilmos formálisan mégis megtartja hivatalát, hisz a királyné csak udvartartása feloszlatásakor, 1527 őszén bocsátja el végleg szolgálatából, ahogy ez Albert Györgyhöz intézett leveleiből kiderül.²¹ Pontos határnapok híján Vilmos hivatalos királynéi udvarmesterségét ezért az 1525–1527 évszámokkal tudjuk behatárolni.

„A három brandenburgi őgróf, György, a porosz nagymester és a fiatalember [Vilmos] azok, akik folyton a királynéval vannak” – fakadt ki Budáról keltezett levelében Lorenzo Campeggio pápai legátus 1525. február 8-án.²² A Brandenburgi fivéreknél hihetetlen befolyásuk volt a királyi párra. Akiket ők ajánlottak, azoknak biztos volt a pozíciója, s a fiatal uralkodóknak mi sem volt fontosabb, mint hogy minél több bizalmi ember vegye őket körül. Hogy ez felkeltette a magyar nemesség irigységét és féltékenységet, az már közismert történet.²³ Katasztrófális következményekkel csak azért nem járt az államháztartásra, mert az uralkodópár sohasem sietett a járandóságok kifizetésével. A hazai eretnekellenes törvényeknek és rendeleteknek (például az 1523. évi 54. tc. és az 1525. évi 4. tc.)²⁴ nem is nagyon titkolt célja a brandenburgi befolyás visszaszorítása volt,²⁵ a döntő pillanatokban azonban mindig sikerült a Brandenburgi fivéreknél az uralkodópárt ezekkel ellentétes lépésekre hangolni.

Albert 1522 májusában léphetett hivatalosan II. Lajos szolgálatába mint a törökellenes hadjárat fővezére, személye egyben garanciát jelentett a birodalmi rendek számára a töröksegély sorsát illetően.²⁶ A később vezérmotívumként jelentkező 6000 forintos követelése részben erre a szerződésre, részben a nürnbergi birodalmi gyűlésen a király érdekében tett kiadásaira vezethető vissza. A fővezérség ugyan főleg a lengyelek ellen-

¹⁷ AT, VI, 331; E. KOVÁCS, *Ferdinánd főherceg és Magyarország*, 35 sk.

¹⁸ SZYDLOWIECKI, 166; MOL, DL 104445 (1525. 06. 24.), DL 48995 (1525. 10. 27.); CDP, II, 431 sk. KUBINYI, *Habsburg Mária királynéi udvartartása és a politika*, 14 sk.; SZENDE, *Habsburg Mária királyné és a nyugat-magyarországi városok*, 145 = *Maria von Ungarn und die Städte Westungarns*, 131. Az 1525-ös számadáskönyvben Pock királyi kamarásként is felbukkan.

¹⁹ MV, 224; MTT 25 (1878), 331 sk.

²⁰ RATKOŠ, *Dokumenty*, 61 (nr. 26); MOL, DF 235457; MOL, DL 47650 (1526. 02. 23.). 1527. 06. 23-án Mária Ferdinánd kegyébe ajánlja: FERDINAND, II/1, 94, ez a kegy 1527. 07. 13-án adománylevél formájában ölt testet.

²¹ GStA PK, BPH, Rep. 41,4, J, Litt. B 4:3–4. (1527. 11. 03.), vö. uo., 4:8–9 (1527. 12. 03.).

²² MV, 140: „Qui sono tre di li Marchesi di Brandeburg, il Marchese Georgio, il Maestro di Prussia et il più giovane di loro che è qui continuamente con la Reina.” Vö. ETE, I, 192.

²³ Vö. KUBINYI, *A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt*.

²⁴ ETE, I, 84, 204; CIH, I, 824 sk., 828–831.

²⁵ GStA PK, XX. HA, OBA nr. 26217; PPSA 61, 240–242 (nr. 102). Lásd még MV, 139 sk.; ETE, I, 192.

²⁶ GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25839–25840, PPSA 61, 201 sk., 220 sk. (nr. 54–56, 84–85).

állása miatt kútba esett,²⁷ de jó ürügy volt arra, hogy Albert a legtöbb európai udvarba elküldje követét, Dietrich von Schönberget (†1525), aki a török háború mellett egyéb délibábos vállalkozásokhoz is igyekezett támogatókat szerezni.²⁸

Máriának hízelgett, hogy Albert belevonja diplomáciai cselszövéseibe, és lelkesen helyeselt, amikor az a törökellenes segínyt ki akarta ragadni a „papok” kezéből.²⁹ Azt a tervet, hogy skót és dán katonákkal foglalják vissza Nándorfehérvárt, a királyné biztosan komolyan vette, de lehet, hogy maga az ötletgazda, Albert is. Hasonló lehetett a helyzet azzal a négy világi választófejedelmet összefogó, kiterjedt szövetséggel is, melynek kohéziós ereje a Szászországot és Brandenburgot a cseh koronához fűző hűbéri viszony lett volna (*Erbeinigung*).³⁰ Hogy Albert mennyire számított Máriára tervei megvalósításában, bizonyítja az a regiszter, melyet kancelláriája külön a királynéval váltott levelek iktatására nyitott az 1523 és 1525 közötti időben.³¹

A „Lajost római királynak” kampányt Hans von Besenrade (†1529) találta ki már 1523/24 telén, arra az értesülésére alapozva, hogy Ferdinánd nem számíthatott a választófejedelmek részéről elegendő támogatásra.³² A diplomáciai erőfeszítések májusban öltöttek komolyabb méreteket, s június 16-ról datálódik az a titkos instrukció, mely Erich Joachim kiadása révén ismertté tette a kérdést a történeti irodalomban.³³ Albert küldöttei, a cseh nemesek, Hans Pflug és Stefan Schlick augusztusban érkeztek Budára, hogy immár Lajost és Máriát is beavassák a projektbe. A megbeszéléseket a Kisasszony napi országgyűlés hátráltatta, így valószínűleg szeptemberben kelt a királyné saját kezű titkos instrukciója Besenrade és Meinecke von Schierstedt számára. A küldetés célja annak kipuhatólása volt, hajlandóak lennének-e a megkeresett választófejedelmek szavazatukkal Ferdinánd helyett II. Lajost támogatni a római királyi cím megszerzésében.

„[...] mégsem akarjuk Ön előtt eltitkolni, hogy meggyőződünk róla: az Ön előtt ismert személy [Ferdinánd] nem fogja elérni azt a címet bizonyos okokból, melyeket Ön kétségkívül jobban tud, mint ahogy én megírhatnám. Ezt nem örömmel hallottuk, mégis ugyanezért elküldtük Hans von Besenradét és Meinecke von Schierstedtet néhány fejedelmi házhoz, hogy megbizonyosodjunk, valóban így van-e, és ebben az esetben elő kell mozdítaniuk a mi ügyünket [...]”

– tudósítja Mária Albertet 1524. szeptember 19-én.³⁴

²⁷ HEISS, *Politik und Ratgeber der Königin Maria*, 122.

²⁸ GStA PK, XX. HA, Ordensfolianten 44.

²⁹ GStA PK, XX. HA, Ordensfolianten 44:147a–148, OBA nr. 26246.

³⁰ PPSA 61, 318 sk. (nr. 179).

³¹ GStA PK, XX. HA, Ordensfolianten 14249, az „Ungarn-Böhmen” regiszterek ezzel szemben: Ordensfolianten 14248 és 14250!

³² GStA PK, XX. HA, OBA nr. 26480, 26654 (1523. 11. 04. és 1524. 01. 07.).

³³ PPSA 61, 318 sk. (nr. 179).

³⁴ „[...] doch wissen wir euch guter manug nicht zu verhalten, das uns for gelaublich fierkumen ist, das die person, so ir wist, zu den stant nicht kumen wird aus etliche ursag, die ich nicht swifel, ir paßer wist, als ich euch schreiben kan, dis wier nicht gern gehert haben, doch auff das selbig haben wir den Hansen von Besenrod und Meinken von Schierstat zu ettlichen grosn hausen geschickt, um zu erfarn, ob dem also sey, und als dan sollen sy unser sachen andln [...]” GStA PK, XX. HA, OBA nr. 27230.

Mária rokonszenvezhetett az egyházi reformokkal, ez mégsem zavarta abban, hogy titkos követi útján I. Joachim brandenburgi választófejedelemet és Albert mainzi érseket ugyanekkor a lutheri szekta kiirtására buzdítsa.

„[...] ahogy nemcsak őszentsége a pápa, hanem a császári felség és az osztrák főherceg mint helytartó, a mi kedves fejedelmi uraink és fivéreink jól megfigyelték mindenekelőtt az ő mindenkori alázatos, engedelmes jóakarataikat a lutheránus szekta ellen, sőt ez számunkra is jól ismert, s ha meggondoljuk, az isteni jutalommal együtt ebben a kegyben is méltán részesülniük kell, mert az általános tapasztalat megtanított minket arra, hogy a római birodalomban és különösen az ő tartományaikban és az ezekkel szomszédos országokban ez a szervezkedés talán az ő hátrányukra terjedne, hogy ez így van-e, szívesen hallanánk ennek a magyarázatát.”³⁵

Annak a rendkívüli pillanatnak vagyunk itt tanúi, amikor a leveleiben mindig „engedelmes hűg” (*obediens soror, Votre humble et obeyssante seur*)³⁶ férje érdekében a Brandenburgi rokonság segítségével – esélytelenül ugyan – tulajdon bátyja ellen szövi a diplomácia szálait, s hogy kedvében járjon a pápista választóknak, eljuttassa az eretneküldöző uralkodó szerepét. Mária igyekezete, hogy a vallási béke talaján teremtsen politikai egységet, annál furcsább, hiszen szövetségese, Albert egyidejűleg éppen a Róma-ellenesség eszmei talaján próbálta egybekovácsolni az említett cseh–szász–brandenburgi államszövetséget, feltételezve, hogy létrejöhet a tanításbeli közeledés a huszitizmus és az evangéliumi mozgalom között.³⁷

Ennek a légvárnak az összedőlése Albertnek ugyan sokadik kudarca volt, de ekkoriban már az utolsó, hisz tervei a következő hónapokban fokozatosan közeledtek a realitáshoz, míg 1525. április 10-én (Lajos közvetítésével és bátyja, György személyes küldetése révén) Krakkó piacterén porosz herceggént hűbéri esküt nem tett I. Zsigmond lengyel királynak (1467–1548).³⁸

2. UDVARI PRÉDIKÁTOROK: HENCKEL ÉS CORDATUS

Ki lehetett ekkoriban Mária udvari papja? Első ismert káplánja, a brassói Johannes Croner adataink szerint 1514 és 1521 között állt mellette, zömmel innsbrucki tartózkodása alatt, de még Budára is elkíserte, itt azonban eltűnik szemünk elől, talán meghalt.³⁹ Következő jelöltje, Simon Keck nem állt kötélnek, inkább a selmeci plébániát válasz-

³⁵ Függelék, 3. sz.: Mária saját kezű instrukciója 1524 szeptemberében kelt: GStA PK, XX. HA, HBA A5, Kasten 267, nr. 34; vö. GStA PK, XX. HA, OBA nr. 27142, 27234 (1524. 08. 08. és 09. 20.).

³⁶ ETE, I, 321, 334, 335.

³⁷ PPSA 61, 323 sk. (nr. 185).

³⁸ DOLEZEL, *Das preußisch-polnische Lehnverhältnis*; KRÄMER, *Beziehungen zwischen Albrecht von Brandenburg-Ansbach und Friedrich II. von Liegnitz*.

³⁹ RÉTHELYI, *Vallás és nyelv az udvartartásban*, 196.

totta (lásd VI. 4.), és ugyanígy járt a királyné 1523-ban a boroszlói Johannes Hess meghívásakor is.⁴⁰

Az 1525-ös számadáskönyv – magister Albert *rector capellae* mellett – öt káplánról tud a királyi udvarban: (Nagy) Máté, (Zanger? Selbherr?) János, Balázs, Pál és (Gyöngyösi) Tamás,⁴¹ bár ez a sok *specialis capellanus* Lothar Hoffmann-Erbrecht szerint itt az udvari kórus (*capella*) tagjait jelentheti,⁴² s a hazájába 1525 húsvétján visszatérő István *presbyter* a számadáskönyvben is énekesként szerepel (*cantavit*).⁴³ A *capellanus* szó kettős jelentése (káplán és kórista) máig ható zavart okoz a szakirodalomban, hisz a felszentelt áldozópap, de Budára egyértelműen zenészként meghívott Thomas Stoltzer titulusa a kortárs forrásokban hol *capellanus*, hol *magister capellae*, azonban ugyanez a két megjelölés fordul elő a királyi kápolna élén álló kevésbé muzikális főlelkészekkel kapcsolatban is.⁴⁴ Az 1525-ben keresztnéven említett öt káplánt így hol későbből is ismert muzsikussal, hol Mohácsnál elesett udvari papokkal azonosítják. Mária káplánjaiként szerepelnek az irodalomban a németalföldi Pol Le Conte és Sigismund Pfandl (hol énekesi, hol lelkési munkakörüket hangsúlyozva),⁴⁵ az utóbbiról egyrészt azt tudni, hogy 1531-ben a kőszegi plébániát vette birtokba, másrészt azt, hogy 1543-ban bekövetkezett haláláig Ferdinánd udvari kórusában volt altista.⁴⁶

Más adatok, így Szerémi György (1490–1550) szerint is a ferences Segesdi Antal volt a királyi prédikátora és gyóntatója,⁴⁷ ha viszont összeszámoljuk azokat, akiket a történeti irodalom a királyné papjaiként szerepeltet, szinte a számadáskönyvben dokumentált öt kápláni állás is kevés lett volna számukra (Conrad Cordatus, Johannes Henckel, Johannes Hess, Johannes Kresling, Paulus Speratus, Thomas Stoltzer). A másik népszerű gondolat a történeti hagyományban, hogy mindezeket a teológusokat Brandenburgi György segítette udvari álláshoz, s ugyancsak ő hívta Budára Simon Grynaeust és Vitus (Oertel) Winsheimiust.⁴⁸ Az utóbbi állítás György befolyásának ismeretében nem is irreális. Még sincs egyetlen adat sem arra, hogy a felsorolt személyek György pártfogoltjai lettek volna, ráadásul udvari állásukról is keveset tudunk.⁴⁹

⁴⁰ FISCHER, *Reformations-Geschichte*, 50 sk.; TT 8 (1885), 352 sk.

⁴¹ MTT 22 (1875), 66: „Eodem die [1525. 01. 29.] Matheo, Joanni, Blasio, Paulo et Thomae specialibus capellanis Regie Maiestatis ad usum ipsorum dedi fl. II.” A bejegyzés mintegy heti rendszerességgel ismétlődik. Nagy Máté és Gyöngyösi Tamás mohácsi eleste: MHH.S, I, 121; SZERÉMI, 104. Johann Zanger és Johann Selbherr: HOFFMANN-ERBRECHT, *Stoltzeriana*, 24 sk.

⁴² HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer*, 33.

⁴³ MTT 22 (1875), 136 sk.

⁴⁴ KIRÁLY, *Königin Maria von Ungarn und die Musik*, 366.

⁴⁵ KIRÁLY, *Königin Maria von Ungarn und die Musik*, 370.

⁴⁶ HEISS, *Königin Maria von Ungarn und Böhmen*, 438.

⁴⁷ MTT 22 (1875), 56: „Eodem die [1525. 01. 19.] fratri Anthonio predicatori Regie Maiestatis ad usum suum dedi fl. X.” A bejegyzés mintegy heti rendszerességgel ismétlődik. Antal prédikátor mohácsi jelenléte: MHH.S, I, 118; SZERÉMI, 101.

⁴⁸ Lásd III. 1.; ERDMANN, *Luther und die Hohenzollern*, 112; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 36–42; BUCSAY, *A protestantizmus története*, 17; BARTON, *Die Geschichte der Evangelischen in Österreich*, 150 sk., 214; ADRIÁNYI, *Luthers Beziehungen zu Ungarn*, 164–170.

⁴⁹ A protestáns történetírás Brandenburgi-legendájának legszebb hajtása az az ötlet, hogy Sztárai Mihály szlavóniai misszióját Poroszországból pénzelték volna. „Valószínűleg pénzbeli segílyt is kaptak Porosz-

Az egyetlen közülük, aki 1522-ben biztosan Mária káplánja (*capellanus, magister cappellae*) volt: Thomas Stoltzer (1485–1526). A régió legtehetségesebb muzsikását 1522. május 8-án hívta meg Mária kérésére II. Lajos a prágai udvarba.⁵⁰ Stoltzer monográfusa, Lothar Hoffmann-Erbrecht két utalás alapján valószínűnek tartja, hogy a komponista már az 1522 januárjában tartott királyi menyegzőn is részt vett, megalapozva későbbi karrierjét.⁵¹ Állását Stoltzer csak ősszel foglalta el, s korai, tragikus haláláig meg is tartotta. Ez a meghívás önmagában is jól jellemzi Mária igyekezetét, hogy hírességeket nyerjen meg új udvara számára.

Johannes Hess (1490–1547) meghívásáról is van korabeli adatunk. Károly münsterbergi herceg, csehországi kormányzó, akinek ölsi udvarában Hess éppen tartózkodott, azt írta 1523. szeptember 13-án a boroszlói tanácsnak, hogy Hess nem mehet hozzájuk prédikátornak, mert a királynétől kapott meghívást, s annak kell eleget tennie.⁵² Köztudott, hogy Hess végül mégis a boroszlóiak hívásának engedett, ott lett plébános, s a münsterbergi hercegnek egy évvel később megismételt sürgetése ugyanúgy eredménytelen maradt.⁵³

Cordatus és Henckel valamivel később álltak ugyan Mária szolgálatában, de 1522-ben még biztosan nem. Henckel ekkor foglalta el a kassai plébániát,⁵⁴ s csak 1526 elején tűnt fel az udvarban,⁵⁵ meghívását 1525-re tehetjük. Thurzó Elek (1490 k.–1543) levele Henckel kassai plébánoshoz 1525. április 26-án⁵⁶ ugyanis még nem szól udvari káplánságról, de valószínűleg éppen Thurzó ajánlhatta pár hónappal később távoli rokonát, Henckelt Mária figyelmébe. Cordatus viszont, aki kb. 1510-től volt a budai Boldogasszony-templom papja, a prágai koronázás idején már Körmöcbányán működött.⁵⁷ Hogy ő Mária közvetítésével került volna a királyné birtokát képező bányavárosba,⁵⁸ igen valószínűtlen, mert a friss uralkodónó ekkor egészen más gondokkal volt elfoglalva, s a bányavárosokra egyelőre vajmi kevés befolyása volt. Cordatus távozása Budáról időben egybeesik azzal, hogy barátja, Simon Grynaeus 1523 áprilisában beiratkozott a wittenbergi egyetemre, miután rövid budai tanítószkodása után (domonkos rendi?) szerzetesek vádjára letartóztatták (a feljelentés összefügghet II. Lajos 1521. december 24-én kelte-

országából, hol a délszláv protestánsok ismert barátja, Brandenburgi György őgróf élt, valamikor horvátországi lakos, és Albert porosz herceg testvére [...] Szlavóniában Vukovár környékén két helyen több ezer darab porosz ezüstpénzt találtak [...] Albert pénzein a protestánsok jelmondata is rajta van: Justus ex fide vivit.” Tarczay Erzsébet 1930-as dolgozatát idézi: KEVEHÁZI, „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”, 187.

⁵⁰ Közli: HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer*, 25 sk. (vö. Tafel I).

⁵¹ HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer*, 28 sk.

⁵² Gersdorf, 1523. 09. 13. Közli: FISCHER, *Reformations-Geschichte*, 50 sk.; TT 8 (1885), 352 sk.

⁵³ FISCHER, *Reformations-Geschichte*, 53 sk.

⁵⁴ ETE, I, 77.

⁵⁵ ALLEN, VI, 249–252 (nr. 1660); TT 8 (1885), 349–351; ETE, I, 232 sk.; magyarul: V. KOVÁCS, 518–520 (nr. 235).

⁵⁶ TT 5 (1882), 769 sk.

⁵⁷ Lásd II. 4–5.

⁵⁸ KISS, *Konrad Cordatus*, 253.

zett eretnekellenes rendeletével).⁵⁹ Ekkor nézhetett biztonságosabb tájak után Cordatus is, jöllehet budai állásáról, úgy tűnik, nem mondott le.

Ugyan továbbra is rejtély marad, ki prédikált Prágában a királynénak,⁶⁰ az azonban tény: Mária nem riadt vissza attól, hogy a reformációval kacérkodó káplánt hívjon udvarába (Stoltzer, Hess). Mária mindenről tudni akart. Hízelgett neki, hogy Brandenburgi Albert bevonta diplomáciai cselszövéseibe. De a nagymester nemcsak külpolitikai kommentárokat küldött neki Nürnbergből, hanem Luther-könyveket is.⁶¹ Az uralkodópár tanácsadóinak, a brandenburgi őrgrófoknak Luther iránti rokonszenve köztudott volt. 1523-ban már György is, Albert is levelezett a reformátorral,⁶² s míg az előbbi fejedelem a boroszlói tanács egyházi reformjait védte meg Lajos király előtt,⁶³ addig a porosz nagymester a nürnbergi birodalmi gyűlésen állt ki nyíltan a hitújítók mellett.⁶⁴ Albert és Luther személyes tárgyalására 1523. november 29-én került sor Wittenbergben.⁶⁵

Nem csoda, hogy megingott a bizalom az uralkodópár katolikus elkötelezettségében.⁶⁶ Persze nem szabad felülnünk minden kőszá rágalomnak és Szerémi György abszurd értesüléseinek, mivel a királyné nemigen igyekezett megszerettetni magát, így méltán vált céltáblájává a rossz nyelveknek. Áll-e vajon valami megfogható mozzanat az előítéletektől és politikai elfogultságtól nem mentes híresztelések mögött? Igennel kell válaszolnunk: ebből az időből származik az az érdekes dokumentum, mely közvetlenül tanúskodik arról, mennyire volt tájékozott Mária a lutheri gondolatokban. Arra az 1523-ban Alberthez intézett levelére gondolok, melyet értelmezői sokáig rossz irányból közelítettek meg. A legtöbben fennakadtak a levél frivol, enyelgő hangvételén, s elkerülte a figyelmüket, hogy Mária pontosan ismeri azt az evangélikus rétegnyelvet, amely számunkra Luther korabeli műveiben ragadható meg.⁶⁷

Az 1524-es évet Mária szempontjából így címkézhettük: a személyes vonzódás és a nagypolitika feszültségében. Valamikor nyáron, a királyi pár jelenlétében egy prédikátor német nyelven a pápa és a bíborosok ellen beszélt. A királyi tanács ellenében Mária védelmébe vette az illetőt, akinek a nemesek fenyegetésére mégis távoznia kellett, s a király szigorú rendeletet adott ki a lutheránusok ellen. E rendelet alapján kutat-

⁵⁹ A rendelet: SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 4 sk.

⁶⁰ Hacsak nem az 1525-ös budai számadáskönyvben szereplő Joannes Caltmensis presbyter, prágai cseh udvari pap: MTT 22 (1875), 199. RÉTHELYI, *Főhercegnői udvarból királynéi udvar*; 1215; RÉTHELYI, *Vallás és nyelv az udvartartásban*.

⁶¹ „Man hatt zu Ungern die lutherischen lehr und sein anhenger vast verfolget auch bis in den tott, aber es seind zeitung anher komen, das die konnigin zu Ungern sehr gut evangelisch worden sei und mit dem konig deshalb ssovill gehandelt, das man die lutherischen weiter nicht vorfolget und nunalls das evangelium frei in Ungern geprediget werde. Welches mir nicht ungleublich, das ich weiss, das ir der hoemeister aus Preussen von hinnen vill lutherisch bucher auf ir begere zugeschigkt.” Hans von der Planitz Bölcs Frigyesnek, Nürnberg, 1523. 10. 15. PLANITZ, 356.

⁶² WA.B, III, 8–10, 86 sk. (nr. 568, 622).

⁶³ Lásd V. 2.

⁶⁴ Vö. WA.B, II, 632 sk. (nr. 557); DRTA.JR, III, 417 sk. (nr. 79: 1523. 01. 15.), IV, 503–505 (nr. 111).

⁶⁵ LEUPOLD, 56 sk.; PPSA 44–45, nr. 173.

⁶⁶ MTT 25 (1878), 305; ETE, I, 105.

⁶⁷ Lásd II. 2.

tak lutheránus könyvek után augusztus elején a bányavárosokban és az erdélyi szászok között is. Burgio pápai nuncius jelentéséből⁶⁸ nem derül ki, udvari prédikátor volt-e a szónok. Valószínűleg Conrad Cordatus, a budai (német) Boldogasszony-templom papja keveredett bajba, mert az ő neve éppen ekkor tűnik fel a wittenbergi matrikulában.⁶⁹ Pár nappal később égetik meg testvére, az ekkor már Wittenbergben tanuló Martin Cordatus⁷⁰ szolgáját, a felső-ausztriai Johannes Baumgartnert Conrad Cordatus könyveivel együtt valahol Nyugat-Magyarországon.⁷¹

Mivel Ballagi Aladár ötlete után nemrég Márkus Mihály újra felvetette annak lehetőségét, hogy a budai Conrad Reyss talán Cordatusszal azonosítható,⁷² ki kell térnem erre a kérdésre is. 1525–1526-ban ugyanis Augsburgban, Strassburgban és Zürichben összesen négy kiadásban megjelent egy határozottan Zwingli (1484–1531) teológiáját képviselő rövid vitairat a következő szerzőtől: Conrad Reyss / Cunrad Ryss zu Ofen.⁷³ Az azonosítást Payr Sándor korábban teológiai érvek alapján zárta ki.⁷⁴ Márkus ötlete, hogy a felvett humanista név (Cordatus) mellett talán Reyss a reformátor eredeti családnéve volt, azért vethető el, mert többek között Cordatus saját kezű monogramjából is pontosan tudható, hogy őt eredetileg Hertznek hívták.⁷⁵ Az írást és Cordatust egyaránt jól ismerő Luther sem kapcsolta össze őket egymással.⁷⁶ Még mindig az volt a legvalószínűbb, hogy a név és a budai vonatkozás fikatív: ezzel az álcával igyekezhetett a valódi szerző elterelni magáról a figyelmet egy olyan környezetben, ahol a zwingliánus úrvacsoratan nem talált elismerésre. Ezt a megoldást az is támogatta, hogy a címlapon kívül semmi nem utalt Reyss művében Budára, s egyébként sem volt nyoma ilyen nevű személynek a magyar királyi városban. A kortársak Michael Keller (Cellarius: †1548) augsburgi lelkészt tekintették a röpirat szerzőjének (s e név alatt veszi fel a legtöbb modern katalógus és bibliográfia is), a későbbi történészek Johannes Landsperger szerzőségét is fontolóra vették,⁷⁷ míg végül Thomas Kaufmann meggyőző érvekkel Martin Bucernek nem tulajdonította az álnéven megjelent traktátust.⁷⁸

⁶⁸ MV, 23; ETE, I, 142 sk.

⁶⁹ MTT 6 (1859), 215 sk.; ETE, I, 548; AAV, I, 122.

⁷⁰ AAV, I, 120.

⁷¹ FRANKÓI, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 125; ETE, I, 148 sk.; WA.B, III, 373 sk. (nr. 793); LVM, VII, nr. 793.

⁷² BALLAGI, *Buda és Pest a világirodalomban*, 155 (nr. 279–281); MÁRKUS, *Conrad Ryss*. RMK III Pótlások 4 (1993) nr. 7339–7340, 7344.

⁷³ A most elsőnek tekintett strassburgi kiadás címléírása: Antwort dem Hochgelehrten Doctor Joan. Pughenag vss. Pomern, Hirt zu Wittenberg, vff die Missiue, so er an den Hochgelerten Doctor Hesso Leerer zu Preszlaw geschickt das Sacrament betreffende. Durch Cunrad Ryssen zu Ofen gemacht. [Strassburg: Köpfel, 1525] APPONYI H. 184. Vö. Magyar Könyvszemle, 3(1878), 101. VD 16., K 648–651.

⁷⁴ PAYR, *Cordatus Konrad*, 38–40.

⁷⁵ HAMMANN, *Conradus Cordatus Leombachensis*, 253, 268.

⁷⁶ WA.B, IV, 41–44 (nr. 989); LVM, VII, nr. 989; WA, XIX, 458. Akárcsak Luther, Zwingli is valósnak tekintette a budai szerzőt 1525. december 23-án Joachim Vadianushoz intézett levelében: „Scripsit quidam apud Budam [...] pro nobis adversus Pomeranum”. CR, XCV, 471.

⁷⁷ WA, XIX, 459/1. jegyzet.

⁷⁸ KAUFMANN, *Zwei unerkannte Schriften Bucers und Capitos*, 165–185.

3. A MOHÁCSI KATASZTRÓFA ÁRNYÉKÁBAN

Időközben lezajlott két viharos országgyűlés, az idegen követeket (például a velencei Guidotót és az osztrák Schneidpöcköt) a pápai nuncius kivételével kiutasították az országból, a lutheránusok ellen új törvény született (az 1525. évi 4. tc.),⁷⁹ amelyet a köznemesi párt elsősorban a német udvaroncokon akart alkalmazni – akik szerintük mind lutheránusok voltak.⁸⁰ Bár Brandenburgi György magyar alattvalónak számított, fenyegetve érezte magát (a rákosi végzéseken túl, melyek 7. cikkelye főleg az ő személyével foglalkozott, a május 25-i budai zavargások is igazolhatták félelmeit),⁸¹ 1525 júniusában egyelőre elhagyta az országot, és felső-sziléziai rezidenciájára, Jägerndorfba (Krnov, CZ) költözött.⁸² Ezért sem valószínű, hogy éppen ő ajánlotta volna udvari prédikátornak Johannes Henckelt, aki a következő hónapokban foglalhatta el állását, inkább Henckel rokona, Thurzó Elek lehetett a közvetítő, aki korábbi üzleti ellenfélből ekkor a németjeitől megfosztott királyné egyik legfőbb bizalmasa lett.⁸³ Henckel azonban nem érezte jól magát az udvarban, inkább kassai hívei közé vágyott, s a királyné marasztalása ellenére már 1526 márciusában vissza is tért hozzájuk.⁸⁴

Mások is megpróbáltak menekülni a süllyedő hajóról (vagy az idegenellenes indulatok elől): Thomas Stoltzer 1526 februárjában Brandenburgi Albertnak ajánlotta fel szolgálatait (valószínűleg úrnője, Mária háta mögött), s útnak is indult hozzá.⁸⁵ Stoltzer még Budán, Mária kifejezett kérésére zenésítette meg Luther német zsoltárfordításait, s ezekben a motettákban a maga művészi eszközeivel tett hitet az evangélikus tanítás mellett.⁸⁶ Az 1525/26-ra datálható Stoltzer-kompozíciókat vizsgálva (melyek a zene-történet első nem latin nyelvű polifón zsoltárai) nem is találjuk túlzásnak Szalkai László esztergomi érsek értesülését, miszerint a királyné Lutherrel tart,⁸⁷ vagy amit az újra Wittenbergbe menekülő Cordatus újságolhatott el Luthernek: Mária „az evangéliumhoz vonzódik”.⁸⁸ Míg korábban Burgio pápai nuncius mentegetni próbálta,⁸⁹ 1525 nyarától a reformációnak már minden megnyilvánulásáért a királynét tette felelőssé.⁹⁰

De Luther az említett kompozíciókról is tudomást szerezhetett. Cordatusnak háromszor kellett Magyarországról menekülnie, s mindhárom alkalommal Wittenbergnek vette az útját (1524, 1526, 1528.). Egyik ilyen útján valószínűleg nemcsak a bőrét mentette, hanem más értékes rakománya is volt. Cordatusék esztergomi kiszabadulásával

⁷⁹ ETE, I, 204; CIH, I, 828 sk.

⁸⁰ MV, 190, 193; ETE, I, 202.

⁸¹ RATKOŠ, *Dokumenty*, 464.

⁸² MV, 224; MTT 25 (1878), 331 sk.

⁸³ ERDÉLYI, *Egy kivételes karrier*, 123–131; RÉTHELYI, *Vallás és nyelv az udvartartásban*.

⁸⁴ Henckel 1526. március 15-én Budán kelt levelében azt kívánta, bárcsak úrnője férfitá lehetne, hogy kiragadhassa Lajos kezéből a kormánypalcát: FRANKÓI, *Henckel János*, 17 sk. Vö. ETE, I, 243 sk.

⁸⁵ HOFFMANN-ERBRECHT, *Thomas Stoltzer*, 33 sk. (vö. Tafel II).

⁸⁶ HOFFMANN-ERBRECHT, *Zahlensymbolik*.

⁸⁷ MV, 398; ETE, I, 264.

⁸⁸ WA, XIX, 552; ETE, I, 294 sk.; magyarul: LVM, V, 471 sk.

⁸⁹ MV, 23; ETE, I, 142 sk.

⁹⁰ MV, 256, 262, 276, 287; ETE, I, 210, 212 sk.

egy időben indult ugyanis útnak Stoltzer északra, de Znaim (Znojmo, CZ) mellett egy megáradt morva patakban életét veszítette, amint ezt Franz Faber *Sabothus sive Silesia* című elégiája is megverselte:

Te quoque qui taceam, quem Theia e ponte cadentem
Sublimi excepit, cantantem Inama supremum
Audiit, extinctique dolens tegit ossa sepulchro.⁹¹

Azaz: hogyan hallgathatnék rólad is, akit a Taja vize a magas hídról zuhantodban fogadott magába, Inama még hallotta utolsó énekedet, s gyászolva helyezett sírodba. Az elhunyt zeneszerző kéziratai nemsokára – hogy, hogy nem – éppen Wittenbergben tűntek fel,⁹² ami vagy azzal magyarázható, hogy Stoltzernek 1526 tavaszán útítársa volt a Wittenberget ugyanekkor szerencsésen elérő Cordatus, vagy azzal, hogy a megbízója, Mária tulajdonát képező zeneműveket két évvel később Magyaróvárról vitte magával Wittenbergbe az újra menekülni kényszerülő reformátor. Ezek a zsoltafeldolgozások mindennél világosabban tanúsítottak ugyanis Luther szemében Mária királyné evangéliumi elkötelezettségéről.

A Mária és Luther közötti közvetlen kapcsolat egyengetőjének Mária nővérét, Izabella dán királynét (1501–1526) is szokták emlegetni, aki száműzetése idején Wittenbergben Lucas Cranach házában is lakott, és a reformátor igehirdetésének hatására két szín alatt vett úrvacsorát.⁹³ A Stoltzer-motetták sorsa azonban Cordatus szerepét állítja reflektorfénybe, s Izabella korai halála miatt a kapcsolat további épülésének adatait is kifejezetten Cordatus örökölte ránk, aki elsőként kezdte lejegyezni Luther asztali beszélgetéseit.⁹⁴

Cordatus nem lett ugyan a magyarországi reformáció mártírja, de tőle származik az első hazai martirológia. 1529-es művében⁹⁵ és 1556-os posztillájában⁹⁶ sorolta fel a Magyarországon mártíriumot szenvedett evangélikusokat: az ismeretlen Gregorius Bra(g)mant, az előző fejezetben említett Johannes Baumgartnert, testvére szolgálját (1524), egy névtelen budai polgárt (1525)⁹⁷ és Gregori libetbányai tanítót (1527), akinek

⁹¹ *Quellenbuch*, 83–85 (a sajtóhibák javításával); vö. HOFFMANN-ERBRECHT, *Stoltzeriana*, 18–23.

⁹² HOFFMANN-ERBRECHT, *Stoltzeriana*, 26 sk.

⁹³ II. Keresztély dán király Luthernek 1526. 01. 28. WA.B, IV, 23–26 (nr. 976). Vö. SCHWARZ LAUSTEN, *Die heilige Stadt Wittenberg*, 59–87.

⁹⁴ Pl. WA.TR, II, 2311a.

⁹⁵ *Vrsach warumb Vngern verstoriet ist / Vnd ytzt Osterreich bekriegeret wird. Mit anzeigung / Wie man widder den Türcken kriegem / Vnd das feld behalten soll / an das kriegsvolck unsers Genedigsten Herren / Herr Jo. Churfürsten zu Sachssen etc. widder die Türcken. mit sampt einem gepet. Durch Conradum Cordatum Prediger zu Zwickaw. [Erfurt: Sachse] MDXXIX. VD 16., C 5056. Ismerteti: PAYR, *Cordatus Konrád könyvecskéje*.*

⁹⁶ *Außlegung der Euangelien / an Sontagen unn fürnembsten Festen [...] / Durch Conradum Cordatum / der heyligen Schrift Doctor. Sampt einer Vorrede Philippi Melanthonis [...] Nürnberg 1556. VD 16., E 4599. Tomus II. 361. Vö. MBW, nr. 7248.*

⁹⁷ Vö. ETE, I, 210, 212 sk.

vértanúsága még a 20. században is történeti vita tárgyát képezte.⁹⁸ Ezt figyelembe véve egyértelműnek tűnik, hogy Cordatus állt Luther 1526-os ajánló sorai mögött:

„[...] ezzel intve Felségedet arra, hogy bátran és vidáman tartson ki Isten szent ígéjének Magyarországon történő támogatásában, miután azt a jó hírt kaptam, hogy Felséged az evangéliumhoz vonzódna (*das E.K.M. dem Euangelio geneigt were*), bár az istentelen püspökök – akik Magyarországon hatalmasak és szinte minden a kezükben van – mégis nagyon gátolják és akadályozzák, olyannyira, hogy némelyek ártatlan vérét is kiontották kegyetlenül tombolva Isten igazsága ellen.”⁹⁹

A mohácsi katasztrófa előtt a magyar királyné még a szentszékhez fordult, hogy kitüntetést kérjen káplánjai(!) és gyóntatója számára.¹⁰⁰ Ezen személyek közül csak Henckelt tudjuk feltételelesen azonosítani (Stoltzer ekkor már halott volt). Még jellemzőbb Mária magatartására, hogy az uralkodó patrónusi jogával élve férje távollétében önállóan, saját kezűleg aláírt oklevelében 1526. augusztus 24-én titkárát, Oláh Miklóst (a későbbi esztergomi érseket, 1493–1568), a korábban Henckelnek ígért javadalmat neki juttatva, egri nagypréposttá nevezte ki.¹⁰¹ Pár nappal később menekült el már özvegyen Budáról.

A személyes és nemzeti gyászon túl Mária mindazt elveszítette, ami korábban olyan fontos volt neki: saját udvarát, az anyagi és politikai függetlenséget. Ugyan mint özvegy királyné, majd mint bátyja, Ferdinánd magyarországi helytartója rendelkezett még valamennyi súllyal, de már nem járhatta a maga útját. Hogy sógornőjétől, a nála idősebb Annától megkülönböztessék, az „öreg” jelzővel illették a 21 éves özvegyet.

A korábban oly fontos rokoni-baráti kapcsolatai is lazábbá váltak: Brandenburgi Albertet a Lengyelországnak tett hűbéri esküje miatt a birodalomban átokkal sújtották, ezért évekig óvakodott elhagyni porosz hercegségét. György 1525. júniusi távozása után már csak két alkalommal fordult meg Magyarországon és találkozott sógornőjével: a mohácsi csatát követő napokban Pozsonyban futottak össze, egyikük elkésett segéd-

⁹⁸ RIBINI 1, 20; RYDEL, *Bericht über das Martyrium zweier Lutheraner*; RÉVÉSZ Kálmán recenziója az ETE I. kötetéről: Századok, 36(1902), 654–660, 760–765, 659; KARÁCSONYI–RÉVÉSZ, *Szöváltás az „Egyház-történelmi emlékek” ügyében*; ETE, II, 424; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 101; SZOLÁR, *A libetbányai vértanúk hiteles története*. Az utóbbi helyen idézett, közelkorú beszámolónak tekintett forrás is tartalmaz kronológiai ellentmondásokat, ugyanis 1527 augusztusában János király már nem lehetett Budán. Szerémi György (MHH.S, I, 76; SZERÉMI, 74) Cordatus értesüléseit a következőkkel támasztja alá: „Ugyanebben az évben [1518] jött be Magyarországra a lutheri hittanítás; deákok és királyi udvarosok hozták be. Hogy már nyilvánosan hirdették Budán, a nádor hármat megégetett közülük. Azután Verbőczy István nyolcat égettetett meg birtokán; mégis napról napra jobban elterjedt.” Vö. GUITMAN, *A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez*.

⁹⁹ WA, XIX, 552; LVM, V, 471.

¹⁰⁰ MV, 390.

¹⁰¹ MOL, DL 89227/I; facsimile: BOOGERT–KERKHOFF, *Maria van Hongarije*, 77 (nr. 57); szövegközlés: WALSH–STRNAD, *Eine Erasmierin im Hause Habsburg*, 85. Vö. RÉTHELYI, *Habsburg Mária*, 208 sk. (nr. V-9); FAZEKAS, *Oláh Miklós*.

csapatokat szervezve, másikuk már a török elől menekülve,¹⁰² majd egy évvel később Ferdinánd székesfehérvári koronázása alkalmából.

A királynénak sorsa elfogadásában valószínűleg nem annyira Luther¹⁰³ és Erasmus¹⁰⁴ neki ajánlott vigasztaló iratai jelentettek segítséget (egyik vigasztalás sem volt túl személyre szabott), mint inkább Brandenburgi Albert baráti sorai.¹⁰⁵ Csupán Mária válasza maradt fenn (Pozsony, 1527. január 26.), ez hihetetlenül érett, józan és őszinte: miközben biztosítja Albertet változatlan jóindulatáról, azt sem titkolja, hogy jóindulatán kívül szinte minden megváltozott, így kapcsolatuk mégsem maradhat a régi. Mária a reformatori levélformulákat utalásszerűen alkalmazó levelében arra kéri Albertet, imádkozzon érte, hogy ellen tudjon állni az ördögnek, a világnak és önmagának.¹⁰⁶ Hogy Albert ekkor Sziléziában éppen Ferdinánd csehországi reményeit igyekezett sikertelenül megghiúsítani, ezt Mária valószínűleg nem tudta.¹⁰⁷

4. „BÁR HITEMÉRT SZENVEDNEM KELL”

Ki a lelkipásztora az özvegy királynénak? Johannes Henckel nem engedelmeskedett hívásának, Kassán maradt. Döntését nyilvánvaló politikai okok mellett¹⁰⁸ vallási megfontolások is indokolhatták. A kassai plébános 1527-ben egyértelmű lépést tett a reformáció irányába. Lemondott egyházi javadalmairól, a biztos megélhetést jelentő egri prépostságról és tornai főesperességről, minden bizonnyal elvi döntésből.¹⁰⁹ Még 1526. március 15-én kelt levelében fejtette ki barátjának, Melczer András kassai jegyzőnek, hogy nemhogy az egri nagyprépostsággal (melyet utóbb Oláh Miklós kapott meg), de valamely püspökséggel is hiába kecsegteti a királyné.¹¹⁰

Nem sokkal később, kihasználva magister Achatius troppai predikátor látogatását, felvette a kapcsolatot Johannes Hess boroszlói reformátorral.¹¹¹ A levél biblikus hangneme (többek között az apostoli üdvözet és az ároni áldás parafrázisa) óvatos mérlegelésre készített: Henckel ebben akár Gerson hű tanítványának is bizonyulhatna (lásd II. 6/A.), meghatározónak kell azonban tekintenünk a címzett személyét, a sziléziai reformatori

¹⁰² SZENDE, *Habsburg Mária királyné és a nyugat-magyarországi városok*, 145 = *Maria von Ungarn und die Städte Westungarns*, 131.

¹⁰³ Luther *Négy vigasztaló zsoltárának* ajánlása (1526. 11. 01.): WA, XIX, 552 sk.; LVM, V, 471 sk. Az özvegyi sorsra csak az ajánlás utal. Ezzel szemben a 62. zsoltár magyarázata kifejezetten politikai útmutatásnak, udvari vademecumnak tekinthető: WA, XIX, 571–582; LVM, V, 489–498.

¹⁰⁴ A *De vidua christiana* ajánlása (1529. február): ALLEN, VIII, 55 sk. (nr. 2100). Magyar fordítása: ERASMUS, *Özvegy*.

¹⁰⁵ Jägerndorf, 1526. 12. 20.

¹⁰⁶ Függelék, 8. sz.: Pozsony, 1527. 01. 26. GStA PK, XX. HA, HBA A1, Kasten 1, nr. 31.

¹⁰⁷ GRASSMANN, *Preußen und Habsburg im 16. Jahrhundert*; PÁNEK, *Der böhmische Adel zwischen Jagiellonen und Habsburgern*.

¹⁰⁸ ALLEN, VII, 29–32 (nr. 1810); V. KOVÁCS, 521–524 (nr. 254).

¹⁰⁹ ALLEN, VII, 2–5 (nr. 1803).

¹¹⁰ FRANKÓI, *Henckel János*, 17 sk.; ETE, I, 243 sk.; RÉTHELYI, *Habsburg Mária*, 201 (nr. IV-24).

¹¹¹ TT 8 (1885), 351 sk.; ETE, I, 325 sk.

mozgalom egyik kulcsfiguráját, Hesst. A humanista levelezésben nem számít továbbá kirívónak a bibliai utalás, s mind a szerzőt, mind a címzettet a humanista műveltség jeles képviselőjének tartották pátriájában. A szerzetesek explicit s a főpapok implicit, Henckelnél olvasható kritikája is elhelyezhető volna a humanista érvelésen belül. Másrészt viszont le kell szögezni, hogy Henckel korábbi leveleiben egyáltalán nem csillogtatta biblikus stílusát, s azt is nehéz elfeledni, milyen emblematikus szerepe volt már az apostoli üdvözlletnek az egy évvel azelőtti bányavárosi mozgalomban is. Ez utóbbiak alapján hajlok rá, hogy „az evangélium ügyét” reformatori értelemben vegyem, ahogy a címzett is csak így érthette Henckel levelét.¹¹² Nem zárható ki, hogy levele írásakor Henckel már értesült Ferdinánd egy héttel azelőtt Boroszlóban kiadott eretnekellenes rendeletéről.¹¹³ Achatius pedig 1535-ben mint „második Conradot” (Cordatus!) ajánlották Brandenburg Györgynek Jägerndorfba, ahonnan végül Selmezbányára került Kresling(!) mellé iskolamesternek.¹¹⁴

Mária papjairól ugyanebből az időből a következő adataink vannak: alamizsnás káplánja 1527 és 1531 között Johann von Neuburg esztergomi kanonok, a nyitrai, majd a zágrábi esperesség várományosa,¹¹⁵ míg gyóntató káplánja egy bizonyos magister Gaspar volt, aki többévi hűséges szolgálataért az „apostoli királynétól” Oláh Miklóshoz hasonlóan 1527-ben esztergomi kanonikátust nyert.¹¹⁶ Mária legközelebbi bizalmasa azonban minden bizonnyal titkára, Oláh lehetett, akitől később Németalföldön sem vált meg.¹¹⁷

Mária és Ferdinánd 1527-es vitáját a már idézett Luther-féle ajánlással kapcsolatban nem akarom hosszasan ismertetni, mert a szövegek könnyen hozzáférhetők, és nem szorulnak aprólékos kommentárra.¹¹⁸ Ferdinánd április 12-i (elveszett) levelében vetette hűga szemére, hogy okot adott Luthernek a feltételezésre: Mária az új tanokhoz vonzódik. Első válaszában¹¹⁹ az özvegy ironikusan ütötte el a vádat: leszögezte, hogy az ajánlás az ő tudta és beleegyezése nélkül került sajtó alá, továbbá kifejezte reményét, hogy semmilyen tétével nem csorbította családja hírnevét, végül kérte Isten kegyelmét, hogy jó keresztény maradjon. Bátyja erre egyértelmű állásfoglalásra kényszerítette, s kérte, hogy tartózkodjék a Luther-művek olvasásától, s ügyeljen környezete viselkedésére, nehogy e két körülmény okán egyesek őt jó lutheránusnak tarthassák, s erről fe-

¹¹² „Palam est, quam parum prospere procedat in Hungaria negocium evangelicum [...]” TT 8 (1885), 351 sk.; ETE, I, 325 sk.

¹¹³ BUCKISCH, 26/82. jegyzet.

¹¹⁴ ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 22; BREZNYIK, *A selmezbányai*, 80, 82. Lásd VII. 2/A.

¹¹⁵ HEISS, *Politik und Ratgeber der Königin Maria*, 178.

¹¹⁶ ETE, I, 334; FERDINAND, II, 113 sk. (nr. 97), 1527. 08. 31.

¹¹⁷ 1527. szeptember 6-án ajánlotta Ferdinánd figyelmébe: ETE, I, 335; FERDINAND, II, 119 (nr. 103).

¹¹⁸ BUCHOLZ, IX, 11 sk.; GÉVAY, I, 61 sk., 65 sk., 68 sk.; ETE, I, 318–321; FERDINAND, II, 57–59, 62–64 (nr. 44–45, 49); modern átírás: ADRIÁNYI, *Luthers Beziehungen zu Ungarn*, 179–182; magyarul: BOTKA, *Mária magyar királyné*, 100–103; ORTVAY, *Habsburgi Mária és férje II. Lajos*, 8–10.

¹¹⁹ FERDINAND, II, 57 sk. (nr. 44), 1527. 04. 15.

csejjenek.¹²⁰ Második válaszában¹²¹ Mária a tréfát félretéve kijelenti: már rég nem volt Luther-írás a kezében, s nem is tervez ilyesmit olvasni.

„Ami udvarom tagjait (*mes serviteurs et servantes*) illeti – folytatja –, akik állítólag belekeveredtek ebbe a dologba, nyilván nem volt jobb dolga annak, aki ezt Önnek bemesélte, mert szeretném látni azt, aki állítani merészezi, hogy valaki az én tudtommal tett volna valamit hitünk ellen (*contre nostre foi*). Ha akad valaki, aki megvádolna engem, kérem, értesítsen, hogy védekezhessem. Ha szolgálaim tudomon kívül tettek bármit, nem vagyok felelős értük, de kérem Önt, közölje, kiktől van szó, hogy ha ártatlanok, igazolhassák magukat.”

A továbbiakban kitért arra, hogy bőjt napokon evett ugyan húst, de erre egészségi okok késztették, így nem szegte meg az egyház törvényeit. Május 21-i levelében¹²² Ferdinánd lényegében elfogadja húga védekezését, és napirendre tér a téma fölött.

Mária levelei nyilvánvalóan nem annyira katolikus igazhívőségét dokumentálják,¹²³ mint azt, hogy igyekezett megőrizni bátyjával szemben függetlenségét, iróniával és sértődött büszkeséggel háritva el annak vádjait. Persze e levelek alapján lutheránusnak sem nevezhető a királyné, csupán olyan kereszténynek, aki mások gyámkodására és a szóbeszédre fittyet hányva önállóan próbálja megválaszolni a vallási kérdéseket.¹²⁴ Említésre méltó körülmény továbbá, hogy Mária határozottan kiállt gyanúba hozott környezetével szemben, nem azért kért konkrét információkat, hogy végére járjon a Ferdinánd fülébe jutott szóbeszédnek, hanem hogy lehetőséget teremtsen a megrágalmazottaknak önmaguk tisztázására.

A következő évből biztos adataink vannak végre arra, hogy Cordatus a királyné környezetében lelkészkedik. Először Luther egyik leveléből értesülünk arról, hogy Cordatus (aki vagy Ferdinánd eretnekellenes rendelete,¹²⁵ vagy a schwenckfeldianusok nyomása miatt hagyta ott Liegnitzet) Máriától kapott meghívást,¹²⁶ majd Mária Magyaróvárról bátyjához, Ferdinándhoz címzett levelében olvashatunk arról, hogy egy szentségeket tagadó vándorprédikátor tűnt fel a környéken. Ezt Mária elűzette, s tanainak megcáfolására egy Bibliában jártas ígehirdetőt (*expert en l'écriture*) alkalmazott, aki attól el-

¹²⁰ „en bruit d'estre bonne luteriene”: FERDINAND, II, 58 sk. (nr. 45), 1527. 04. 19.

¹²¹ FERDINAND, II, 62–64 (nr. 49), 1527. 04. 29.

¹²² FERDINAND, II, 75–77 (nr. 60).

¹²³ BOTKA, *Mária magyar királyné*, passim; FRANKÓI, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 209.

¹²⁴ KLEIN, Michael, *Maria von Ungarn*.

¹²⁵ Abschrift Kü. Ma. zw Hungern vndd Behaim etc. offen mandatz das jr. Kü. May. jetzt am jüngsten zu Ofen wider die Lutherisch Carolostadisch, Zwinglisch vnd Oecolampadisch, auch jren anhängen Ketzerisch vndd verferisch leren hat lassen ausgehen [...] Geben im vnnser küniglichen Stat Ofen, am zwaintzigsten tag des Monats Augusti, im fünffzehundert vnd sibenundzwaintzigsten, vnseren Reiche im ersten Jaren ad mandatum domini Regis proprium. Bécsi és krakkói kiadásai: VD 16., O 491–497; RMK III 269, 5144, 5147; ESTREICHER, XVI, 196; *Krakkó*, 333 (nr. 36); RIBINI 1, 21 sk.; SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 105 sk.; ETE, I, 333; QGT XI, 3–12 (nr. 3); ENGELBERT, *Die Anfänge der lutherischen Bewegung IV.*, 184; LAUBE, I, 484–493. A rendelet megfogalmazása Johannes Fabritól származik.

¹²⁶ WA.B, IV, 402 sk. (nr. 1234); LVM, VII, nr. 1234. Vö. BOTTA, *Huszár Gál*, 50–52.

tekintve, hogy a két szín alatti úrvacsorát szorgalmazta, nem tért el az igaz tanítástól.¹²⁷ Mária Ferdinánd válaszlevelének hátára jegyezte föl, hogy *her Conrad prediger* volt az illető.¹²⁸ A király azt is nehezményezte, hogy húga újfent egy Luther-művet olvasott,¹²⁹ de Mária ugyanabban a hol álszent, hol csípős stílusban tért ki a rendreutasítás elől, melyet már korábbi leveleiből ismerünk.¹³⁰

Ezekből a sorokból azt is megtudjuk, hogy Szalaházy Tamás ajánlására immár egy feddhetetlen lelkészre tett szert, aki Henckellel azonosítható. Henckel azonban már azelőtt felváltotta Cordatust Mária udvarában, hogy Ferdinánd tollat ragadott volna a fenti ügyben,¹³¹ tehát a magyar-cseh király szigorú katolicizmusa inkább közvetve készítette az özvegy királynét, hogy megváljon börtönviselt lelkészétől, és újra a mérsékeltbb reformer kassai plébánost nyerje meg szolgálatára. Henckel első dolga volt Mária mellett, hogy újra levélben fordult Erasmushoz, aki előtt magasztalta úrnője evangéliumi buzgalmát, s arra kérte a humanistafejedelmet, ajánlja egy munkáját az özvegynek (ez lesz majd a *De vidua christiana*, kettejük levelezése ettől kezdve folyamatos). Az udvari prédikátor Erasmus tudomására hozta, hogy éppen az ő bibliai parafrázisai lettek volna a királyné kedvenc olvasmánya:

„Mindig könyv van a kezében, tanul, tanít, és jámbor olvasmányokban keres vigasztalást özvegyiségére [...]. Szentírás-magyarázataidat például, dédelgetett kedvencét, melyet eddig német fordításban olvasott, most nap mint nap latinul, eredeti megfogalmazásban kéreti, illetve kéreti vissza és tanulmányozza.”¹³²

Ha ez nem üres udvariaskodás volt, akkor Mária a kérdéses műveket minden bizonynyal rongyosra olvasta, hiszen könyvtárának fennmaradt katalógusai szerint nem voltak birtokában Erasmus-könyvek.¹³³ Henckel nem tért ki természetesen az elől sem, hogy nyilvános prédikációiban a Szentírásból cáfolja meg az anabaptista, szakramentárius, spiritualista lelkeket, s ha hitelt adunk znaimi beszámolójának, meglehetősen sikerrel.¹³⁴ Mária kapcsolata a Brandenburgi fivérekkel azonban ezekben a hónapokban sem szakadt meg: Györgynek hátaslovat ajándékozott,¹³⁵ míg Alberttől ő kapott porosz sólymotkat ajándékba.¹³⁶

¹²⁷ FERDINAND, II, 214–214 (nr. 183), 1528. 05. 01.

¹²⁸ FERDINAND, II, 268–270 (nr. 207), 1528. 07. 15.

¹²⁹ Valószínűleg a *Von der Wiedertaufe an zwei Pfarrherrn* címűt, melyről Luther és Cordatus fent említett levélváltásában is említés található, s témájában kapcsolódik a magyaróvári üggyhöz: 1528, WA, XXVI, 144–174.

¹³⁰ FERDINAND, II, 270–272 (nr. 208), 1528. 07. 22.

¹³¹ FRANKÓI, *Henckel János*, 19 sk.; ETE, I, 383.

¹³² TT 8 (1885), 353 sk.; ETE, I, 393 sk.; ALLEN, VII, 418–420 (nr. 2011); magyarul: V. KOVÁCS, 533–535 (nr. 259).

¹³³ SEPP, *De Bibliothek eener koningin*; MONOK, *Mária királyné könyvtárai*.

¹³⁴ TT 5 (1882), 771 sk.; ETE, I, 425 sk. Vö. ROTHKEGEL, *Täufer und ehemalige Täufer in Znaim*.

¹³⁵ GStA PK, XX. HA, OF 14250:10; uo., I. HA, Rep. 46, nr. 6a (M).

¹³⁶ GStA PK, XX. HA, OF 9:45 sk., 74 sk.; 14250:10; HBA A1, Kasten 1, nr. 22.

Ezzel sikerült felrajzolnom a hátterét annak az érdekes közlésnek, melynek hitelét eddig többnyire kétségbe vonta a kutatás. Brandenburgi György 1529. január 15-én küldött Ansbachba egy éneket, amelyet Mária királyné szerinte a bátyja ellen írt, mert az elűzött tőle egy keresztény prédikátort.¹³⁷ A *Mag ich unglück nit widerstan, muss ungnad han* kezdetű háromstrófás korál ún. harmadik változatáról van szó, melynek eredetijét (*Mag ich unglück nit widerstan, gut hoffnung han*) Friedrich Spitta Brandenburgi Albertnek tulajdonítja, s 1525-re datálja (ebben ugyanis még nem történik utalás a mohácsi tragédiára).¹³⁸

Balogh András nemrég megjelent tanulmányában sajnos nincs tekintettel az összes korai szövegváltozatra, így értelmezése főleg kronológiai szempontból gyenge lábakon áll.¹³⁹ Még ha eltekintünk is az egyértelműen utólagos átköltésnek (tudatos imitációnak vagy paródiának) minősíthető négystrófás csábítástól (*Mag ich dem glück nit danken viel*), akkor is ott van az a négy 1526 körülre datálható félires nyomtatvány, melyek szövege jelentősen eltér az énekeskönyvekben 1531-től kezdve kanonizálódó és a közösségi használatba bevonuló változattól.¹⁴⁰ Az időrendi besorolásnál döntő szempont lehet az, hogy mennyire mutatkozik egy-egy szövegvariáns érintetlennek mind az egyházi kanonizáció, mind a röpiratként aratott irodalmi siker folyamatától.

Király Péter, anélkül hogy megválaszolhatónak vagy megválaszolandónak tekintené az elsődleges szerzőség kérdését, a következő szempontokra hívja föl a figyelmet:

– A Ma-Ri-A akrosztichonos vers minden változatát a magyar királynéhoz kötötték a kortársak. Ez ugyanúgy áll a Mária hagyatékában négyszólamú kottás hímzés-ként fennmaradt négystrófás szerelmi dalra,¹⁴¹ mint a Brandenburgi György által említett, később egyházi énekké lett vallásos költeményre vagy a legkorábbinak tekinthető, kétségkívül még Lajos életében megjelentetett egylappos nyomtatványra, mely egymás után hozza a Ma-Ri-A és a Kunig-Lud-Wig akrosztichonos verseket.¹⁴² A *Mag ich unglück*-szövegek esetében tehát nem a hagyományformálódásban gyakori, az ismertebb személyiséget előnyben részesítő *a minore ad maius* jelenség figyelhető meg.

– A Ma-Ri-A szövegek, ha kottával hagyományozódnak, kizárólag egyetlen dallammal fordulnak elő, mégpedig azzal, melynek első (két- illetve háromszólamú) lejegyzése 1523-ra datálható. Mivel a Ludwig Senfl-féle megzenésítés vagy a szöveggel egy időben, vagy azt követve keletkezhetett, a költeménynek is legkésőbb 1523-ban kellett megszületnie.

– Nem feltétlenül kell és lehet közvetlen kapcsolatot teremteni a *Mag ich unglück nit widerstan, gut hoffnung han* szöveg politikai utalásai és a királyné tényleges politi-

¹³⁷ „[...] das des konigs Swester Konigin Maria wider iren bruder gemacht, do er ir einen Cristlichen prediger verjagt hat”: KOLDE, *Markgraf Georg von Brandenburg und das Glaubenslied der Königin Maria*, 85.

¹³⁸ SPITTA, *Die ungarischen Königslieder*, 340. Ez az erőteljes, sokáig Luther szerzeményének tartott ének 1982-ig gazdagította a magyar evangélikus énekeskönyvet, ekkor azonban politikai tisztogatás áldozata lett.

¹³⁹ BALOGH, *Literarische Querverbindungen zwischen Deutschland und Ungarn*, 124 sk.

¹⁴⁰ VD 16., Z 700–703; WACKERNAGEL, III, 118–121 (nr. 156–159).

¹⁴¹ BOLTE, *Königin Maria von Ungarn und die ihr zugeeigneten Lieder*.

¹⁴² A Lajosnak dedikált költemény (*Kunig, ein herr ob allem reych*): WACKERNAGEL, III, 121 (nr. 160).

kai környezete között, de ha mégis, akkor ezek az utalások nem az 1525-ös év magyar konfliktusaira, hanem évekkal korábbi helyzetre vonatkoznak.¹⁴³

Király Péter megállapításait komolyan véve vizsgáljuk meg újra, mi lehetett a célja és a funkciója a Ma-Ri-A és a Kunig-Lud-Wig akrosztichonos verseknek. Egyenrangú válaszlehetőségekkül kínálkoznak: menyegzői vagy koronázási ajándék, keletkezési idejüknek pedig az 1521 nyarától (Mária érkezése Budára) 1523 tavaszáig (a királyi pár visszatérte Prágából) tartó hónapokat tekinthetjük. Ez a feltételezés inkább alátámasztja, mintsem gyengíti azt a próbálkozást, hogy a költőt Brandenburi Albert személyében vagy környezetében keressük, hisz az örgróf ugyan nem tartózkodott huzamosan Mária udvarában, de a prágai koronázáson és az azt követő hónapokban éppenséggel igen. Ekkor szövődött az ifjú királynéval szoros barátsága, melyet már többször említett levelezésük híven dokumentál.

És ugyanúgy jelen vannak a prágai koronázáson Brandenburi Kázmér és György örgrófok, Albert testvérei, akiknek nevére egészen hasonló akrosztichonok íródtak, valószínűleg ugyanazon költő tollából: a vizsgált kérdés kutatásakor többnyire sajnos figyelmen kívül hagyott *Capitan, herr Gott vater meyn* (Ca-Si-Mir-Mar-Graf-Zu-Branden-Burg) és *Genad mir, Herr, ewiger Gott* (Ge-Or-G-Mar-Graf-Zu-Branden-Burg) dalok.¹⁴⁴ Ha e négy akrosztichont együtt nézzük, kontextusuk a Habsburg–Jagelló dinasztikus házasságra és ennek brandenburi nézőpontjára szűkül, hisz e négy személy útvonala összesen háromszor kereszteződött: az 1515-ös bécsi királytalálkozón, az 1521-es linzi menyegzőn és az 1522-es prágai koronázáson (ami nem feltétlenül jelenti egyben a versek lehetséges keletkezési helyét és idejét).¹⁴⁵

György örgróf fenti értesülésének megbízhatóságát, azaz Mária énekköltői tevékenységét általában a következő érvek hivatottak cáfolni:

1. Mária nem tudott jól németül;
2. Mária lojális volt bátyja iránt;
3. Ferdinánd nem üzte el Mária egyik papját sem;
4. György ekkor már nem élt Mária környezetében.

Több verset ugyan nem ismerünk Máriától, saját kezű német nyelvű levelei azonban bizonyítják, hogy képes lehetett egy már kész költemény átalakítására, míg a további három ellenérvet annak alapján, amit az 1528-as eseményekről fent írtam, el is ejthetjük. Bár az éneket nem említik sem Albert, sem Mária fennmaradt levelei, kettejük feltételezett szerzőségét (1526 előtt és 1526 után) elfogadhatónak tartom azzal a megjegyzéssel, hogy Mária királyné éneke nem Ferdinánd, hanem egy többes számú tárgy ellen irányul (*pisz er erwürgt, die mich seinsz wortz berauben*), ami azokra az intrikusokra vonatkoztatható, akik a testvérek levélváltása szerint Máriát és környezetét többször bepanaszolták Ferdinánd előtt. György idézett levelének folytatása, hogy a királyné most

¹⁴³ KIRÁLY, *Königin Maria von Ungarn und die Musik*, 378 sk.

¹⁴⁴ WACKERNAGEL, III, 116–118 (nr. 154–155).

¹⁴⁵ NEUSTADT, *Die Aufenthaltsorte des Markgrafen Georg von Brandenburg*; Uő, *Die Aufenthaltsorte des Markgrafen Kasimir*.

morvaországi birtokaira (Znaimba) vonul, mert ott az evangéliumot tisztán hirdetik,¹⁴⁶ szintén az örgróf jól értesültségéről tanúskodik.

A magyar-cseh király 1528. augusztus 1-jén a hitújítók ellen újabb szigorú rendeletet adott ki,¹⁴⁷ mely nem maradt foganat nélkül (többeknek Luther-iratok terjesztéséért, illetve Luther-Biblia birtoklásáért kellett bűnhődniük). Az eretneküldözésről Henckel olyan nyugodtan tudósította kassai helyettesét, Antonius Transilvanust, mint aki maga nem forog veszélyben. Írt úrnője evangéliumi lelkületéről is (*heram habeo fäventem Evangelio plurimum*), s intette a kassai prédikátort, hogy maradjon a megkezdett úton:

„A rátok bízott evangéliumról azzal a mértéktartással gondoskodjatok, ahogy Isten kegyelme megadatott nektek, nehogy gyűlöletessé váljék, és lassanként növekedjék, Isten majd megadja kegyelmét azoknak is, akik most tudatlanul küzdenek az evangélium ellen.”

Hogy a beszámolóban a wittenbergi reformátort Henckel egyszerűen „Martinus”-nak nevezi, ezzel magát az evangéliumi mozgalmon belül helyezi el.¹⁴⁸

A Kassára küldött levelek olyan közös vonásokat mutatnak, melyek egyrészt Henckelnek a városhoz való kötődését hangsúlyozzák, másrészt személyes kapcsolatainak vallási, elvbaráti dimenziót is kölcsönöznek. Egyedül a jegyző Melczer András, a prédikátor Antonius Transilvanus és kollektíve a városi tanács vonatkozásában szerepel Henckel leveleiben a keresztény humanizmusra jellemző *in Christo* formula.¹⁴⁹ „testvérem Krisztusban”, „Krisztusban szeretett”, „Krisztusban éljenek”, a prédikátorhoz és a Kükelbrecht Mihály bíróhoz intézett leveleket ráadásul a szorosabb elvi egységre utaló apostoli üdvözléssel vezeti be.¹⁵⁰ Az Antonius prédikátor által képviselt teológiai irányzatról nem maradtak fenn közvetlen bizonyosságok. Megítéléséhez egyedüli támpontként az szolgál, hogy 1530 tavaszán iratkozott be Krakkóban a kassai *Symon Johannis* (akiben a prédikátor öccsét vagy unokaöccsét sejtethetjük), s ugyanezt a személyt mint kassai *Simon Transilvanust* fél év múlva már Wittenbergben találjuk.¹⁵¹

Az anyagi vonatkozások mellett ezek a személyes motívumok teszik érthetővé, miért szánta rá magát Henckel olyan nehezen, hogy többévi távollét után végleg lemondjon a kassai plébániáról. Döntését azzal indokolja, hogy az evangéliumok és a páli levelek olvasása döbbsentette rá, milyen nehéz jó lelkipásztorként működni.¹⁵² A királyné udvari papja valóban élvezte Ferdinánd kegyeit, aki kassai javadalma helyébe Boroszlóban

¹⁴⁶ Ferences barátok „lutheri” prédikációira Znaimban 1525-től kezdve vannak adatok: SCHENNER, *Quellen zu Geschichte Znaims im Reformationszeitalter*, 157.

¹⁴⁷ BUCKISCH, 31–33 (nr. 46); SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 106 sk.; ENGELBERT, *Die Anfänge der lutherischen Bewegung IV.*, 188.

¹⁴⁸ TT 5 (1882), 769; ETE, I, 397 sk. Az eretneküldözéshez vö. ROTHKEGEL, *Von der Schönen Madonna zum Scheiterhaufen*, 49–52, 67–70.

¹⁴⁹ JUNGHANS, *Der junge Luther und die Humanisten*, 225 sk.

¹⁵⁰ FRANKÓI, *Henckel János*, 17 sk., 21 sk.; TT 5 (1882), 769–772; ETE, I, 243 sk., 397 sk., 425 sk., 449–451.

¹⁵¹ AC, II, 249; SCHRAUF 2, 27; AAV, I, 140; SZÖGI, 2641.

¹⁵² FRANKÓI, *Henckel János*, 19–22; ETE, I, 383, 448–451.

szerzett neki kanonikátust (valószínűleg 1529 júliusában).¹⁵³ Ugyan Henckelnek egy közelebbiről nem ismert esete kivívta az uralkodó rosszallását,¹⁵⁴ de sorsán egyelőre ez sem változtatott. Helyzete nem nevezhető kiszolgáltatottnak, hisz egy éven belül egy újabb szabad királyi város, Lőcse hívását hátrítja el.¹⁵⁵

5. MÁRIA KIRÁLYNÉ LUTHER ÉS ERASMUS KÖZÖTT

Ami a Henckel és Mária által követett vallási irányzatot illeti, ezekben az években nyugodtan nevezhetjük evangélikusnak (azaz evangéliumnak), azzal a megjegyzéssel, hogy ezt a kegyességet az 1529-es speyeri birodalmi gyűlés előtt anakronisztikus volna protestánsnak értelmezni, még kevésbé szabad a lutheránusok vagy erasmianusok skatulyájába gyömöszölni. Az utak egyelőre, legalábbis Magyarországon, még nem váltak el, Henckel képes volt mindenkivel jóban lenni, s a királyné minden eszmét meg akart ismerni, ami a Szentírás alapján állt. Ez a nyitottság nemcsak a későbbi történeteket, hanem az akkori kortársakat is megtéveszthette. Nehéz eldönteni, mennyire szabad azonosulni az augsburgi birodalmi gyűlésen jelen lévő reformátorok (Philipp Melanchthon, Justus Jonas, Johannes Agricola, Georg Spalatin) véleményével, akik a császár hűgát határozottan a maguk oldalán hitték.¹⁵⁶ A legfantasztikusabb, éppen ezért kevésbé hihető részletekkel a Brandenburgi György kíséretéhez tartozó crailsheimi Adam Weiss (1490 k.–1534) szolgált, Melanchthon tudósítása viszont reálisnak tűnik: A császár húga igazán hős lelkületű, különösen istenfélő és erkölcsös asszony, igyekszik bátyját kiengesztelni irányunkban, de ezt csak óvatosan és visszafogottan teheti.¹⁵⁷ A királyné biblikus alapállása szinte közmondásos volt.¹⁵⁸ A Henckeltől származó értesülés szerint Mária egy bátyjaival folytatott vitában könnyek között e szavakra fakadt: „inkább leszek valahol cseléd, és végzem a piszkos munkát, mint hogy megtagadjam Krisztusomat.”¹⁵⁹ Ám ennél is többet nyom a latban a másik oldalról Girolamo Aleandro (1480–1542) pápai nuncius visszaemlékezése, hogy Ferdinánd befolyásos tanácsadója, Johannes Fabri (1478–1541) bécsi püspök Augsburgban félreérthetetlenül aktualizáló utalással Mózes és Áron nővéréről, a leprás Mirjamról prédikált.¹⁶⁰

A Mária számára döntő eszmecsere azonban minden eddiginél pontosabban hagyományozódott ráuk. Henckel és Melanchthon közvetítésével a királyné öt kérdést tett fel Luthernek a két szín alatt történő áldozásról, melyek lényege az volt, maradhat-e továbbra is nyílt színvallás nélkül magánemberként az új tanítás híve. Luther, akit az

¹⁵³ TT 8 (1885), 354; ETE, I, 409; FRAKNÓI, *Henckel János*, 21 sk.; ETE, I, 449–451.

¹⁵⁴ FERDINAND, II, 414 sk. (nr. 298), 1529. 05. 22.

¹⁵⁵ HAIN, 44; WAGNER, II, 154 sk.; ETE, II, 12.

¹⁵⁶ WA.B, V, 461, 473 sk., 512–514 (nr. 1636, 1645, 1665, 1666); Georg Spalatins Erzählung, was sich auf dem Reichstag zu Augsburg anno 1530 zugetragen hat. WALCH(2), XXIb, 3267–3282.

¹⁵⁷ WA.B, V, 461 (nr. 1636); MBW, nr. 965.

¹⁵⁸ Pl. WA.B, V, 473 sk. (nr. 1645).

¹⁵⁹ „[...] quam meum abnegem Christum”: WA.B, V, 512 (nr. 1665).

¹⁶⁰ „Mariam sororem habuisse leprosam”: NBD IV/2, 396.

Augsburgból érkező naiv tudósítások feltehetőleg téves helyzetértékelésre vezettek, ezért így akarta volna a reményei szerint érlelődő döntést a maga részéről segíteni, me-reven elutasította a zugreformáció (*Geheimprotestantismus*) lehetőségét, ezzel jelezte, a választás, a meggyőződés nyílt vállalása nem halogatható tovább.¹⁶¹ Ennek pillanata nem is váratott soká magára. Mária nagynénje, a németalföldi helytartó váratlan halála új kihívással szembesítette a fiatal özvegyet: bátyja, V. Károly császár őt bízta meg ennek a fontos posztnak az átvételével. A császár megbízott ugyan hűgában, de – mint levelében világosan kifejtette – eretnekgyanús udvartartásában már nem, így Mária sem Henckelt, sem Johann von Neuburgot nem vihette magával az északnyugati tartományba.¹⁶² Hogy ebben a döntésben elsősorban vallási (s nem nemzeti) okok játszottak közre, azt egyrészt Ferdinánd kísérőlevele is hangsúlyozza,¹⁶³ másrészt ugyancsak kiderül Mária válaszá-ból, amelyben mint jó keresztényeket vette védelmébe elbocsátandó embereit.¹⁶⁴

Mária németalföldi működését¹⁶⁵ nem követem nyomon, csupán a Reformátorral és a Humanistával való további kapcsolatára térek ki. Luther valószínűleg Máriához intézte egy 1531 szeptemberére datált vigasztaló iratát,¹⁶⁶ amelyet a címzett ezzel a mondattal fogadott: *Ich sehe das mich D. M. L. lieb hatt.*¹⁶⁷ Arra, hogy nagy szükség van a vigasz-talásra, valószínűleg Lazarus Spengler (1479–1534) nürnbergi jegyző hívta fel Luther figyelmét. Az irat jól illik Mária sorsának változásához, az asztali beszélgetés a Máriát jól ismerő Cordatus feljegyzésében hitelesnek fogadható el, és csak erre a levélre vo-natkozatható.¹⁶⁸ Luther és Mária további érintkezéséről nem tudunk. Az új hollandiai helytartó pénzt és fáradságot nem kímélve igyekezett Erasmust szülőhazájába vissza-csábítani, ami bár legyezgette a Freiburgban élő nagyság hiúságát, végül mégsem tett eleget a meghívásnak.¹⁶⁹

Ugyan a királyné környezetének tagjai Oláh Miklós kivételével keleten maradtak, de úrnőjük gondoskodott róluk, a legtöbbben Mária birtokainak igazgatásában kaptak új feladatot.¹⁷⁰ Henckel, aki korábban már mind a kassai, mind a lőcsei plébániáról lemon-dott, Sziléziában keresett magának megélhetést, boroszlói kanonikátusa mellett (való-

¹⁶¹ WA.B, V, 511, 527–529 (nr. 1664, 1674); MBW, nr. 994, 1011; LVM, VII, nr. 1674. A kérdések háttéréhez lásd MÜLLER, Gerhard, *Um die Einheit der Kirche*; IMMENKÖTTER, *Um die Einheit im Glauben*.

¹⁶² Köln, 1531. 01. 03. LANZ, *Correspondenz des Kaisers Karl V.*, I, 416–418 (nr. 156); ETE, II, 112 sk.; ma-gyarul: BOTKA, *Mária magyar királyné*, 106 sk.

¹⁶³ Köln, 1531. 01. 04. FERDINAND, III/1–2, 1–3 (nr. 446).

¹⁶⁴ SPRUYT, *'En bruit d'estre bonne luteriene'*, 291.

¹⁶⁵ SPRUYT, *Verdacht von Lutherse Sympathieen*.

¹⁶⁶ WA.B, VI, 194–197 (nr. 1866); LVM, VII, nr. 1866.

¹⁶⁷ WA.TR, II, 2311a.

¹⁶⁸ VÖ. KELLER, *Luther als Seelsorger und theologische Berater*, 69.

¹⁶⁹ ALLEN, X, 152, 183–187 (nr. 2762, 2783, 2785); magyarul: V. KOVÁCS, 655–659 (nr. 330–331).

¹⁷⁰ HEISS, *Politik und Ratgeber der Königin Maria*, 164–167; KUBINYI, *Die Pemfflinger in Wien und Buda*; KENYERES, *A királyi és királynéi „magánbirtokok”*, 1114–1117. A legkalandosabb karriert Christof Resman ajtónálló futotta be: 1529-re országos cigányvajdai méltóságig jutott (*obrister zygan wayda in Wngeren*). RÉTHELYI, *Főhercegnői udvarból királynéi udvar*, 1215; GStA PK, BPH, Rep. 41, 4, E 1:112–113.

színiüleg Ferdinánd ajánlására) előbb Schweidnitz város plébánosa (1531–1533), majd a boroszlói püspök officialisa és prédikátor lett.¹⁷¹

Az elbocsátott udvari prédikátor már 1531 elején jelentkezett a boroszlói káptalannál, hogy szeretné helyét elfoglalni, ami nem kis vitát keltett a kanonokok között. 1529. augusztus 13. óta ugyanis minden felveendő jelöltnek esküvel kellett bizonyítania, hogy küzd Luther, Zwingli, Oecolampadius és az anabaptisták tanai ellen. Henckel minden bizonnyal még 1529 júliusában lett tagja a káptalannak,¹⁷² utólag viszont méltánytalanság lett volna egy már felvett kanonokot esküre kényszeríteni. Mivel azonban az a hír járta, hogy lutheránus, mégis felszólították az eskü letételére, amit Henckel nem tagadott meg.¹⁷³ Hogy ezt egzisztenciális kényszerből tette-e, vagy ekkor már csalódott a lutheri reformációban, nehéz eldönteni. Adalbert Hudak a jegyzőkönyv szövegét fellelve azt állítja, hogy Henckel saját elhatározásából esküdt.¹⁷⁴

Adataink szerint Henckel mind Schweidnitzben, mind második kassai szolgálata idején (1535–1537) az evangélikus polgárság megalégedésére tevékenykedett,¹⁷⁵ ugyanakkor a szigorú boroszlói kanonokokkal sem került konfliktusba. Henckel jó kapcsolatot tartott fenn ó- és újhitűekkel, s még akkor is a szélsőségek között közvetíteni próbáló humanizmust képviselte, amikor ez a mérsékelt irányzat már vereséget szenvedett. Gustav Bauch ennek szemléltetésére egy Melanchthon-levelet idéz,¹⁷⁶ valamint Henckel prédikációit és imakönyvét ismerteti.¹⁷⁷ Henckelnek mint egységteológusnak a jellemzését jól egészíti ki az az adalék, melyet a lőcsei Szent Jakab-templom ún. János-oltárával kapcsolatban fentebb már említettem (III. 3.). Az oltárt Henckel János lőcsei plébános 1520-ban állíttatta névrokonainak, Keresztelő, Evangélista, Alamizsnás és Aranyaszájú Szent Jánosoknak, valamint Jean Charlier de Gersonnak, az egyházszakadást áthidalni igyekvő zsinati teológusnak. A szélsőségek ellen fellépő és az integrálható törekvések

¹⁷¹ HAIN, 44; TT 8 (1885), 523; ETE, II, 145; FRAKNÓI, *Henckel János*, 26–28; ETE, II, 212 sk.; ENGELBERT, *Die Anfänge der lutherischen Bewegung V.*, 186.

¹⁷² FRAKNÓI, *Henckel János*, 25 sk.; ETE, I, 480; magyarul: V. KOVÁCS, 603 sk. (nr. 297).

¹⁷³ 1531. 02. 23. „Domini cplm (!) informati per scholasticum, quod post octiduum venturus sit in capitulum doctor Johannes Henckel petiturus locum et vocem in capitulo, atque edocti alias eundem infectum esse lutheranismo, deliberatione praehabita concluderunt, ut placide persuadeatur, ut non gravetur praestare iuramentum de vitandis haeresibus.” 1531. 03. 04. „Johannes Henckel antehac receptus in canonicum petiit atque obtinuit se admitti ad capitulum, qui praestito utroque iuramento, videlicet super adhaesione et de vitandis haeresibus locatus fuit in loco ultimo illi debito.” ACW, 526 (nr. 1833–1834).

¹⁷⁴ HUDAK, *Der Hofprediger Johannes Henckel*, 113.

¹⁷⁵ HAIN, 73; BAUCH, *Dr. Johann Henckel*, 623, 626.

¹⁷⁶ MBW, nr. 1378.

¹⁷⁷ Acht nuczliche vnd fast trostliche predigten, wie sich eyn Christen, ynn kranckens vnd sterbens nöten halten sol, Auff das Euangelium, von dem sehr krancken weyb, vnd gestorben tochter Jairi des obersten der schulen, von dreyen Euangelisten beschrieben. Johannis Henckel. Breslaw. 1534. (durch die Adam Dyonin Im Jar M.D.XXXiiiij.). VD 16., ZV 5607. Soliloquium siue præcatio pia ad deum patrem, Cvm Peccatorvm confessione, atque malorum quibus in hac vita subinde affligimur enumeratione, venie gratiarumque dei imploratione ex canonicis scripturis decerpta. Per IOANNEM HENCKEL Cano. Vratislaiensem. Excudebat Cracouię Florianus Vnglerius. Anno a Christo Nato. 1535. RMK III 312; *Krakkó*, 338 (nr. 56); ESTREICHER, XVIII, 95; BAUCH, *Dr. Johann Henckel*, 625 sk. Henckel jellemzéséhez lásd még: RITOÓKNÉ, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség*, 167.

között közvetíteni próbáló Gerson köztudomásúlag a konstanzi zsinatot előkészítő írásaiban a pápai hatalom korlátozása mellett érvelt, a zsinaton viszont Husz megégetése mellett szavazott. Abban viszont, hogy a párizsi teológus kerülte a formállogikai érvelést, s a külső szertartások helyett a bensőséges vallásosságra, a lelkipásztori szempontokra helyezett hangsúlyt, a későbbi humanista mozgalomban szerzett tekintélyt magának. Így lehetett egy évszázaddal később mind Erasmusnak, mind Henckelnek példaképe.¹⁷⁸

Mária királynénak a reformációhoz és a humanista kereszténységhez fűződő – amint érzékeltetni próbáltam – igen összetett, a kortársak részéről is ellentmondásosan megítélt viszonyát sokáig nehezen dolgozta fel a hazai emlékezet. Több generációval később, a 16–17. század fordulóján bukkan csak fel az a pusztán „az öregektől hallottakra” hivatkozó, ám a későbbi felekezeti szemléletű egyháztörténet-írást tartósan meghatározó hagyomány,¹⁷⁹ mely jelentős szerepet juttat Máriának a magyar reformáció történetében. Hogy ez a Mária-kép mennyire gyökerezik a Mohács előtti belpolitikai életnek például az 1525-ös országgyűléseken tapasztalt udvarellenes indulataiban és rágalmaiban, arra nézve már csak sejtésekre hagyatkozhatunk.¹⁸⁰

Végül pedig tegyük mérlegre: milyen eredménnyel jártak Mária fáradtságot nem kímélő (*ich wil kein fleis nit sparen*) erőfeszítései?

1. A délibábos külpolitika kudarcot vallott.

2. A hazai hatalmi harcokban, ha magát megszerettetni nem tudta is, de mindig sikerült annyi támogatót megnyernie a bárók, a főpapok és a tehetséges hivatalnokok között, hogy biztosítsa előbb a maga, majd bátyja, Ferdinánd pozícióját.

3. Sikerágazatnak pedig az üzlet, magánvagyonra gyarapítása maradt, ahol nagyapjától, Miksától örökölt nagyvonalúsággal tette túl magát a likviditási nehézségeken, hogy végül minden riválisával szemben birtokon belül maradhasson.¹⁸¹

¹⁷⁸ HAMM, *A reformáció hajtóerői*, 407.

¹⁷⁹ Függelék, 39. sz., fol. 17r.

¹⁸⁰ KUBINYI, *Wende in der historischen Beurteilung Königin Marias*.

¹⁸¹ KENYERES, *A királyi és királynéi „magánbirtokok”, 1118–1121*. KENYERES, *Verwaltung und Erträge von Königin Marias ungarischen Besitzungen*.

V. BRANDENBURGI GYÖRGY, A TITOKZATOS MARKOLÁB

A régi magyar nyelvben használt *markoláb* 'örgróf' főnév és a tájnyelvi *markoláb* 'ijesztgetésekben szereplő képzeletbeli gonosz lény' valójában homonimák, az előbbi a német *Markgraf*, az utóbbi a szintén német *Markalf* ('tréfamester', a középkori népkönyvben szereplő agyafúrt paraszt neve) könnyített ejtésű átvétele. Vigyázz, mert elvisz a markoláb! – ismerős még ma is a szólás. Brandenburgi György esetében azonban, akit a kortárs magyar nyelvű források kizárólag „a markoláb” megjelöléssel neveztek meg, az utókor mintha egybemosta volna a két eltérő eredetű jelentést. György örgróf a magyar történetírásban hol mumussá, hol kivételes tulajdonságokkal felruházott mondanóssá lett aszerint, hogy a felekezeti megosztott historiográfiának éppen melyik lapján bukkant föl a neve. A protestáns és a katolikus szerzők csak abban egyeztek meg, hogy egyaránt tőle eredeztették a magyarországi reformáció első hullámát.

Hazai egyháztörténszeink kedvence, Brandenburgi György örgróf – II. Ulászló király unokaöccse, II. Lajos gyermek király gyámja, királyi tanácsos, a brandenburgi választófejedelem és a búcsúüzletbe keveredett Albrecht mainzi érsek unokatestvére – mint a Hunyadiak örököseként az országban indigenátust szerzett mágnás és a legnagyobb jövedelmű magyarországi birtokos, évtizedekig Budán élt. György kezdettől fogva arra törekedett, hogy magyarországi jószágait csere vagy adásvétel útján sziléziai birtokokra változtassa, megvalósítva ezzel családjá régi álmát, az Odera völgyében való terjeszkedést, ezen igyekezetét Nándorfehérvár eleste (1521) és a török fenyegetés még inkább ösztökölte. Amikor 1525-ben budai rezidenciájáról végleg Felső-Sziléziába, a jágerndorfi hercegségbe költözött, Gyula és Vajdahunyad kivételével már mindenén sikerült túladnia. Noha továbbra is e két uradalomból folyt be jövedelmének jelentős része, mintegy évi tízezer arany,¹ többé ott nem fordult meg, míg végül 1530-ban és 1532-ben Szapolyai János csapatai mindkettőt elfoglalták tőle.

György örgróf 1522-ben már bizonyíthatóan a lutheri reformáció híve volt, s 1523-tól kezdve állt levelezésben a wittenbergi reformátorral, jóllehet a titkos találkozájukról szóló történet legendának tekinthető. Levéltári források dokumentálják, milyen fontos szerepet játszott Brandenburgi György abban, hogy a reformatori mozgalom megerősö-

¹ StAN, BL 1056, idézi: VERESS, 87–91 (nr. 119); PATAKI, 321; BORSA Iván, *A Hunyady család levéltárának története*.

dött Boroszlóban és Szilézia nagy részén (lásd V. 2. és V. 4.). A budai és a bányavárosi reformáció eseményeit is általában kapcsolatba szokták hozni személyével, bár konkrét adataink erre vonatkozólag nincsenek.

1. PAPI REVERZÁLISOK A GYULAI URADALOMBAN

A bányavárosi felkelés izgalmas reformációtörténeti dokumentumaival egy időben, 1525 nyarán az ország magyarlakta középső területén is keletkezett egy szöveg, melyet legtöbb értelmezője éppen szóhasználatá miatt a reformáció megjelenésével kapcsolatos nyelvi leletnek tekint. A kérdés vizsgálata azonban óvatosságra int minket, nehogy messzemenő következtetéseket vonjunk le egy-egy szó előfordulásából vagy éppen hiányából.

A Körös–Maros vidékének reformációjával Szegedi Kis István életrajza ürügyén a Dunamelléki Egyházkerület krónikása, Földváry László foglalkozott.² Márki Sándor ötletére építve³ két oklevélszöveg összehasonlításából arra a következtetésre jutott, hogy Brandenburgi György 1525-ben fogadhatta el és vezethette be gyulai uradalmában a reformáció tanítását (Földváry számára ez Kis István gyermekkorá és iskoláztatása vonatkozásában érdekes). Gyulai Gyúri András diák 1523-ban írt a simándi plébánia átvételekor kötelezvényt a patrónusi jogokkal rendelkező örgrófnak: ebben többek között a szokásban lévő istentiszteleti kötelezettségek megtartását ígerte.⁴

„Én, gyulai György [Gyúri] András deák, fenséges fejedelmeknek, György brandenburgi örgrófnak stb. titkára, lelkiösmeretemre vallom és fogadom jelen levelem rendében, hogy a meny nyiben mondott legkegyelmesebb uram Simánd nevű mezővárosának plébániáját bőkezűségénél és kegyelménél fogva nekem adta és rám ruházta, a míg csak élek, említett legkegyelmesebb uram jobbjait, akárminő ügy kívánná is, addig, míg Gyula várának ítéletre kiküldött várnagya és tisztartója, vagy egyéb tisztviselői őket ki nem hallgatják és el nem ítélik, semmi szín alatt sem fogom a szentszék elé idézni, s megígérem, hogy senkit sem állítok egyenesen a szentszék bírósága elé, hanem előbb mindég a mondott Gyulavár várnagyától, tisztartójától és tisztviselőitől kívánok ítéletet. Továbbá, a mennyire tölem telik, nemcsak nem pocékolom a nevezett egyház javait, hanem inkább azok gyarapítására dolgozom, és az istentiszteletet és a többi szertartásokat mindég az azon egyházban régtől fogva szokott módon fogom végezni és végeztetni, ezen levelem erejénél és bizonyosságánál fogva.”

Mikor András deák két év múltán az aradi olvasókanonokságba távozott, utódja, Kenderesi János lényegében megismételte a simándi plébániára vonatkozó, a világi bi-

² FÖLDVÁRY, *Szegedi Kis István élete*, 7 sk.

³ MÁRKI, *Aradvármegye*, II/1, 515.

⁴ Buda, 1523. 06. 25. MOL, DL 38074. Regeszta: VERESS, 82 (nr. 108). Márki Sándor fordítása: MÁRKI, *Aradvármegye*, II/1, 515; FÖLDVÁRY, *Szegedi Kis István élete*, 7.

róságoktól való mentességről lemondó kötelezvényt, csak a hagyományos istentiszteletek megtartásának formuláját mellőzte.⁵

„Én, Kenderesi János pap, vallom ezen levelem által, hogy a mikor és a hányszor valamely pör, viszály vagy egyenetlenség támad köztem s legkegyelmesebb uramnak, az őgrófnak jobbágysai közt: az efféle ügyeket nem a szentszék, hanem Gyulavár tisztartója, várnagyai és tisztjei, vagy pedig Simánd mezőváros bírása és polgárai előtt akarom tárgyaltatni, és senkit sem szándékozom az egyházi jog alapján háborgatni avagy zavarni, hanem abban a plébániában, melyet kegyelmes uram, az őgróf András mesternek, az aradi egyház olvasó-kanonokjának és a nevezett Simánd mezőváros plébánosának lemondása következtében reám ruházni méltóztatott, mint jó pásztor, békében megmaradok, sajátkezűleg írt jelen levelem erejéhez és bizonyosságához képest.”

Ez a hiányjel elég is volt Márki Sándornak és Földváry Lászlónak, hogy Kenderesit kiáltásuk ki a Körös-vidék első reformatori prédikátorának, annak ellenére, hogy működéséről semmit nem tudni, s a reformáció itteni terjedéséről csak az 1530-as évekből rendelkezünk adatokkal (Ozori Imre működése Békésen, lásd IX. 5.).

Az *argumentum e silentio* módszere a reformáció korai megnyilvánulásainak kimutatásában amúgy járható út, és főleg végrendeletek elemzésében alkalmazható sikerrel.⁶ Viszont a fenti elegáns hipotézissel szemben két komoly ellenérv is felhozható. Az egyik mechanikusan adódik a gyulai uradalom hasonló kötelezvényeinek kronologikus átvizsgálásából:

Az istentiszteletek megtartását

- gerlai Ábránffy János gyulai plébános 1520-as kötelezvényében⁷ még *nem említi*,
- kamarási Fodor András eperjesi plébános szintén 1520-as kötelezvényében⁸ *nem említi*,
- gyulai Gyúri András simándi plébános 1523. június 25-i kötelezvényében viszont *említi*,
- fehérvári Becsevölgyi Antal bánhegyesi plébános kötelezvényében⁹ ugyancsak *említi*,
- de scardonai Sadobrics Péter vári plébános szintén 1523-as kötelezvényében¹⁰ *nem említi*,
- budai Ferber János békési plébános 1524-es kötelezvényében¹¹ megint *említi*,
- végül Kenderesi János simándi plébános 1525. június 1-jei kötelezvényében *nem említi*.

Időrendi összefüggés tehát nem, inkább esetlegesség fedezhető föl.

⁵ Buda, 1525. 06. 01. MOL, DL 38091. Regeszta: BÓNIS, 616 (nr. 4358). Márki Sándor fordítása: MÁRKI, *Aradvármegye*, II/1, 515; FÖLDVÁRY, *Szegedi Kis István élete*, 7 sk.

⁶ TÖZSA-RIGÓ, *Kegyesség és hitújítás*; Uő, *A reformáció hatásai*.

⁷ Gyula, 1520. 12. 06. MOL, DL 38062. Közli: VERESS, 80 sk. (nr. 106).

⁸ „1520.” MOL, DL 38068. Regeszta: BÓNIS, 601 (nr. 4279).

⁹ Buda, 1523. 06. 29. MOL, DL 38075.

¹⁰ Pozsony, 1523. 11. 21. MOL, DL 38078. Közli: VERESS, 82 sk. (nr. 109).

¹¹ Buda, 1524. 09. 25. MOL, DL 38085. Közli: ETE, I, 154; regeszta: VERESS, 83 (nr. 110); BÓNIS, nr. 4344.

A másik ellenérv már sokkal inkább lényegbe vágó. Ahogy az egész országra, úgy Brandenburgi György uradalmaira is jellemző volt az egyházi és világi értelmiség végletes és végzetes összeolvadása. Akár az volt ennek az állapotnak az oka, hogy világi hivatalnokokat egyházi javadalmakkal fizettek, akár az, hogy közigazgatási feladatokkal mások hiányában klerikusokat bíztak meg, az eredmény ugyanaz: üres plébániák, kongó káptalanok, paphiány, ellátatlan lelkipásztori feladatok. Országosan kirívó esetek a vizsgált korszakból a csak 1525-ben pappá szentelt Szalkai László kancellár (†1526) esztergomi érseksége és a szintén laikus Cibak Imre temesi főispán (†1534) nagyváradai püspöksége. A gyulai uradalomban sem volt más a gyakorlat.

– Gyúri András örgrófi titkár (*secretarius*) a simándi plébániát kapja (később aradi olvasókanonok lesz),¹²

– Becsevölgyi Antal örgrófi sáfár (*dispensator*) a bánhegyesi plébániát kapja,¹³

– Sadobrics Péter gyulai várnagy (*castellanus*), majd udvarbíró (*provisor*) felszentelt pap (*presbiter*), Vári község plébánosa, Gyulavár káplánja, a gyulai ispotály és a békési Mária-kápolna igazgatója, nagyvárad kanonok, pápai főjegyző (*prothonotarius apostolicus*), kanonikátusa elvesztével kárpótlásul a gyulai és a pülyi plébániát kapja,¹⁴

– Ferber János örgrófi titkár és káplán (*a sacris et secretis*) Békés mezőváros plébánosa, akiről pontosan tudni, hogy évekig meg sem fordult itt, csak a javadalmat húzta,¹⁵

– nem Gyulával kapcsolatos adat, de jellemző, hogy István folti plébános, vajdahunyadi káplán (*sacellanus, capellanus, presbyter*) várnagyi tisztet is kapott (1530–1534).¹⁶

Az uradalomhoz tartozó legtöbb egyház kegyúri jogaival az örgróf rendelkezett, így nem okozott számára gondot ezek javadalmait hivatalnokainak juttatni. Ugyan a gyulai és vajdahunyadi várnagyságok nem távozhattak messzire egyházi hivataluktól, mégsem hihető, hogy egyéb elfoglaltságuk közepette személyesen gondoskodtak volna ezekről, pedig a fentiek közül egyedül ők voltak felszentelve (*presbyter*). Ami a titkárokat illeti, ezek vagy György budai kancelláriáján, vagy sokat utazó uruk kíséretében tartózkodtak, így jó esetben helyetteseik révén látták el plébániájukat. Lehet, hogy voltak köztük hívei a reformációnak (Ferber János mindenképp az volt), plébániájuk népe azonban ebből mit sem tapasztalhatott. A fenti jelenség arra figyelmeztet, hogy óvakodjunk messze-menő következtetéseket levonni olyan személyek plébánosi működéséből, akik nevük mellett a deák (*litteratus*) címet viselik, azaz jogban járatos hivatalnoknak hirdetik magukat¹⁷ (a felsoroltak mind ilyenek).

¹² MOL, DL 38074; 38091.

¹³ MOL, DL 38075.

¹⁴ MOL, DL 38078; StAN, BL 1044:10; 1128:4; 1226:12, 22, 29; 1242:2. Közlések, regeszták: VERESS, 82 sk. (nr. 109), 109 (nr. 129), 123 (nr. 140), 141 (nr. 159), 148 sk. (nr. 170).

¹⁵ MOL, DL 38085; StAN, BL 1127:4, közli: PATAKI, 199 (nr. 64); BL 1226:12–13, vö. VERESS, 109 (nr. 129).

¹⁶ StAN, BL 1127:62, közli: PATAKI, 232 (nr. 80); BL 1043:8–9, közli: PATAKI, 242–246 (nr. 91–92); ETE, I, 285.

¹⁷ Lásd „Georgius litteratus capellanus Warasdiensis”: GStA PK, BPH, Rep. 41,4. E 1:4. Vö. MOL, DL 38094.

Az 1528-as javadalomcserék világosan érzékeltetik, hogy a plébániák osztogatásában elsősorban politikai szempontok játszottak szerepet, s a jelöltek esetleges viszonya a reformációhoz sem előnyt, sem hátrányt nem jelentett. A János-párti Cibak Imre megfosztotta a Ferdinánd-párti Sadobrics Péter várnagyot nagyvárad kanonikátusától, s ezt a pülyi plébánosnak adta, aki ágyúmasternek állt be hozzá. Sadobrics kárpótlásul megkapta az örgróftól a pülyi plébániát. Mikor kitudódott, hogy Ábránffy János gyulai plébános (a békési főispán testvére) is Szapolyai híve, a várbeliek lefoglalták jövedelmét (János király őt ezért szintén váradi kanonoksággal kárpótolta), mely később szintén Sadobricsé lett.¹⁸ Ha valaki ezekből az eseményekből azt olvasná ki, hogy Ábránffyval szemben Sadobrics reformatori ígéhirdető lett volna, súlyosan téved. A folytatás magáért beszél: a várat feladó várnagy 1530-ban visszakapja a nagyvárad püspöktől korábban elvett kanonoki jövedelmét, és altarista lesz Gyulán.¹⁹

2. BRANDENBURGI GYÖRGY BOROSZLÓBAN

Boroszlóban a magisztrátus és a káptalan konfliktusa 1522-ben a bernhardinusok, azaz az obszerváns ferencesek elűzésében csúcsosodott ki, akiknek kolostorát maga Kapisztrán Szent János alapította 1453-ban. A boroszlói konfliktusnak három eleme különíthető el: 1. az obszervánsok állítólag engedély nélkül építettek ispotályt, s ezzel veszélyezteték a városfalak védelmét; 2. kegytárgyaikat a város saját megőrzésébe vette (lefoglalta a török elleni harc céljaira?); 3. a város a konventuálisok kolostorában, azok vezetése alatt képzelte el a ferences barátoknak rendjük által előírt egyesítését.

A téma monografikus feldolgozója, Erich Franke az obszervánsok és konventuálisok másutt is megmutatkozó ellentétének eredetét Boroszló esetében főleg nemzeti okokra vezeti vissza, ami nem etnikailag, hanem egyházjogilag és politikailag értendő: az obszervánsok Szent Bernhardinus-kolostora a cseh kongregációhoz, míg a konventuálisok Szent Jakab-kolostora a szász provinciához tartozott, ennek megfelelően lakóik prágai, illetve birodalmi orientációt követtek. Vallási momentumok többek szerint nem ragadhatók meg az események elemzésekor.²⁰ Érdekes, hogy a kortársak szemlátomást képtelenek voltak erre az objektívnak tetsző értékelésre. Stanislaus Sauer boroszlói kanonok 1522. június 20-i naplóbejegyzésében a lutheránus örülettel magyarázza az obszervánsokat ért erőszakot,²¹ s ezt az értelmezést erősíti meg a káptalan július 11-i határozata: küldöttek útján ki kell csikarni egy rendeletet a királytól, mely megtiltja Luther iratainak

¹⁸ StAN, BL 1226:29, regeszta: VERESS, 123 (nr. 140); BL 1044:10, regeszta: VERESS, 141 (nr. 159); BL 1044:3, regeszta: VERESS, 142 (nr. 161); BL 1127:16, közli: VERESS, 142–144 (nr. 162); BL 1242:2, regeszta: VERESS, 145 (nr. 164), idézi: IVÁNYI, *München levéltárai*, 96.

¹⁹ Marckhart Koncz (Konrád) jelentései. StAN, BL 1036:9, közli: Békésvármegyei Évkönyv, 17(1893), 19–32; BL 1036:10, regeszta: VERESS, 160 (nr. 199).

²⁰ FRANKE, *Über die Vertreibung der Bernhardiner*, 63, 70; DOELLE, *Die Observanzbewegung*; TEICHMANN, *Die franziskanische Observanzbewegung*; HLAVÁČEK, „*Lingua contra linguam, nacio contra nationem*”. Sok analóg adatot hoz: ARRAS.

²¹ HOFFMANN–ENGELBERT, *Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer*, 164 sk.

behozatalát és nyilvános áruba bocsátását.²² Brandenburgi György is épp a bernhardinusi elűzésének ügyét jellemzi 1522. július 1-jén Frankensteinből Prágába, Albert öccséhez intézett levelében e mondattal: „Luthernek mindenben mindenütt része van.”²³

A megoldást talán a káptalan jegyzőkönyvének egy időben nem túl távoli bejegyzése nyújtja, mely lutheranizmussal vádolja meg a ferencesek konventuális kolostorát.²⁴ Nem is csoda, hisz a ferences szász provincia élén ekkor a wittenbergi házfőnök, Luther professzortársa és elvbarátja, Peter Zedlitz Fontinus állt, aki 1522 júniusában Boroszlóban prédikált, ettől kezdve visszatérő téma a káptalan ülésein a klérus bűneit ostromozó ferences és ágostonos prédikátorokra való panaszkodás.²⁵

II. Lajos június 20-án (az obszervánsok Boroszlóból való elűzésének napján) Prágában ruházta fel teljhatalommal György örgrófot, hogy képviselje a sziléziai rendek frankenstein-i országgyűlésén, s térítse jobb belátásra a schweidnitzieket, akik évek óta a maguk útját járták a pénzverésben, dacolva mind a lengyelek rosszallásával, mind királyuk utasításaival, mind a sziléziai városok közös érdekeivel.²⁶ Pár nappal később – amikor megérkezett az elűzés híre, s György már elutazott – Prágában megváltozott a politikai széljárás, Kázmér tescheni herceg és Frigyes liegnitzi herceg, felső- és alsó-sziléziai kapitányok kapnak szigorú utasítást a királytól, hogy készüljenek Boroszló ellen.²⁷ Györgynek a sziléziai országgyűlésről Lajoshoz küldött első beszámolójából viszont az derül ki, hogy ott Boroszló mellett dőltek el dolgok, s ugyan új utasításokat vár az uralkodótól, de kétségtelen, hogy a katonailag jelentős tescheni és liegnitzi hercegek is ezt az álláspontot osztják.²⁸ Miután György a gyűlésen a király megbízottjaként sikerrel járt a pénzverés, az adó, a töröksegély létfontosságú kérdéseiben, s Brandenburgi Albert személyesen győzhette meg Lajost és Máriát bátyja eljárásának helyes voltáról, ahogy várható volt, az uralkodó György minden lépését jóváhagyta, és teljhatalmat adott neki

²² ACW, nr. 1399(1).

²³ GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25561. Eredeti: „Dan Ewer Liebden auch wais, wie es den menechen yetz zu Presla ergangen ist, und wil also populus comottus uber all mer sein, dan die oberhand. Es laufft auch der Lutter in alle sachen uberall mit.”

²⁴ ACW, nr. 1423(1): „[...] agat contra sectam lutheranam et monachos monasterii sancti Jacobi strenue hanc sectam in concionibus publicis propugnantes.” 1523. 02. 10.

²⁵ ACW, nr. 1392(2), 1402(1), 1430(1), 1432(4), 1437(1), 1458(1), 1459(3).

²⁶ GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25543. Az 1520 óta húzódó schweidnitzi viszály a lengyel mintára vert félgarasról vett „Pölerei” néven vonult be a német szakirodalomba. Vö. KLOSE, *Von Breslau*, 998–1035; GRÜNHAGEN, *Geschichte Schlesiens*, I, 382–389; SCHUBERT, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, 217 sk.

²⁷ ACW, nr. 1398(1); HOFFMANN–ENGELBERT, *Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer*, 168 sk.; BUCKISCH, 12 sk. A liegnitzi hercegnek a felesége Sophia von Brandenburg (1485–1537), míg a tescheninek menyje Anna von Brandenburg (1487–1539), György két húga. A prágai irányváltásról: FRANKE, *Über die Vertreibung der Bernhardiner*, 86 sk.

²⁸ Frankenstein, 1522. 06. 30. GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25559. Másolat: „Dan die von Preslau zaigten an, wo inen der heller am schrot unred korn nit geringert wird. So hetten sie kain macht von der gmain zu willigen, sonnder begerten letzlich, wir solten den lanndtag gein Preslau legen, da selbsten mochten wir selbst mit der gmain handeln, das wir also den stenden furhielten, die liessen inen die sach auch gefallen. Unnd sind also willens mit gotlicher hilff unns morgen von dannen zu erheben, gein Preslau zu tziehn unnd da selbstn zur sach zu thunen.” A sziléziai határozatokról: BUCKISCH, 13 sk.

a továbbra is ellenszegülő Schweidnitz megbüntetésére.²⁹ A boroszlóiak, akik már a töröksegély dolgában is igen nagyvonalúnak mutatkoztak, a schweidnitzi hadjáratot mellészelességgel támogatták. Elsőnek a túsul fogott schweidnitzi követek közül végeztek ki hármat Boroszló főterén,³⁰ majd elkezdődött a város ostroma.³¹ Nem csoda, hogy eközben György eredeti megbízatása, hogy igazságot szolgáltatasson az obszervánsoknak, egyelőre a „sutba került”.³²

A régi történeti kutatás arról is tud, hogy az örgróf „elfelejtette” a sziléziai országgyűlésen felolvasni a király eretnekellenes rendeletét, s hogy még elutazása előtt Prágában megkörnyékezték őt a boroszlóiak, meg hogy az uralkodó ismétlődő felszólítására sem lépett föl az elkergetett szerzetesek érdekében, de a 19. századi irodalomban idézett dokumentumokat nem sikerült föllelnem.³³ A fent említett, David Erdmann által még látott, 1522. július 14-én kelt, az egy héttel korábbanak homlokegyenest ellentmondó s György által negligált királyi utasítás határozottan kötelezi az örgróft az obszervánsok visszahelyezésére korábbi birtokukba és jogaikba. Ezzel ellentétes eljárása igazolását és védekezését György három napra rá küldte el II. Lajosnak, megtámogatva Boroszló városának követeivel és Albert öccsének a lényeges pontokban eredményes személyes közbenjárásával.³⁴ A király ugyanis cseh nyomásra július 23-án leállította a schweidnitzi hadjáratot, s visszahívta az örgróft,³⁵ ám rendelkezése eredménytelen maradt, az obszervánsok többé nem lépték át Boroszló kapuját, s kolostoruk 1523. március 12-én királyi adománylevéllel került a város birtokába.³⁶

Mielőtt viszont Brandenburgi Györgyöt a hitújítás hőseként kezdenénk látni, megemlítendő, hogy Prágában ugyancsak a boroszlóiak pártját fogták Szalkai László egri püspök és kancellár, a konventuális ferences Segesdi Antal, Lajos király gyóntatója és Károly münsterbergi herceg, cseh kormányzó is.³⁷ A történetet egyértelműen az uralkodó hangulatváltozásai uralják. Hol a hozzá közelebb álló magyar-német klikk tanácsainak enged, hol a Prágában erősebb cseh párt zsarolásának, mindig követi viszont lengyel királyi nagybátyja útmutatását. Nem sokkal azután, hogy a kolostorügy a boroszlói tanács számára kedvező fordulattal zárult le, s a város 1523. március 25-én még a Szent

²⁹ Prága, 1522. 07. 08. GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25570 és 25571: másolatok.

³⁰ 1522. 07. 12. KLOSE, *Von Breslau*, 998 sk.

³¹ KLOSE, *Von Breslau*, 1000–1015. György Albertnek, Weizenroda, 1522. 07. 16. GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25579. Eredeti.

³² Egy kortárs, Stanislaus Sauer(?) szavaival: „Also leytt der Barfusser Sachen yn der langen truen.” HOFFMANN–ENGELBERT, *Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer*, 165. ENGELBERT, *Die Anfänge der lutherischen Bewegung I.*, 159.

³³ ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 1(1882), 51 sk.; ERDMANN, *Luther und die Hohenzollern*, 115; SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 129. Adatok a ma Nürnbergben őrzött Brandenburgi Literalien nevű levéltári fond alapján. BUCKISCH (13, nr. 20) kalandos történetet említ arról, hogy György már Prágában a boroszlói tanács pártján állt.

³⁴ György Albertnek, Weizenroda, 1522. 07. 17. GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25581. Eredeti.

³⁵ FRANKE, *Über die Vertreibung der Bernhardiner*, 90 sk.

³⁶ FRANKE, *Über die Vertreibung der Bernhardiner*, 93 sk.

³⁷ FRANKE, *Über die Vertreibung der Bernhardiner*, 86 sk.

Máté- és a Szentlélek-ispotályt is kezelésébe vehette,³⁸ a királyt Olmützben utolérte Zsigmond levele, melyben saját példájának követésére, a lutheránusok elleni elszánt harcra buzdította unokaöccsét.³⁹ Erre föl adta ki Lajos április 16-án a maga eretnekellenes vallási ediktumát,⁴⁰ még mielőtt a magyar országgyűlés Budán megalkotta volna e tárgyban a nevezetes LIV. törvénycikket.⁴¹

A boroszlói Mária Magdaléna-plébánia betöltése 1523 őszén egyházjogilag ugyanolyan ellentmondásosan ítéltető meg, mint az egy évvel korábbi viszály. A városi tanács köztudottan a Wittenberget járt Johannes Hesst hívta meg plébánosnak,⁴² aki a következő év tavaszán zürichi mintára vívott disputációval tárt kaput a reformáció előtt.⁴³ Jacob von Salza püspök érdekes módon – a béke kedvéért is – támogatta Hess beiktatását, és ellenezte a királynál való tiltakozást!⁴⁴ A plébánia betöltésével kiemelten foglalkoztak az eredetileg királytalálkozóknak tervezett 1523. októberi bécsújhelyi, majd novemberi pozsonyi diplomáciai tárgyalás résztvevői, amint erről részletesen tudósít Zsigmond lengyel király követének, Krzysztof Szydłowiecki kancellárnak a naplója, a történészek által a 19. század óta haszonnal forgatott s nemrégiben magyarul is megjelent dokumentum. Ez a kötet latin szövegkiadást, magyar fordítást és terjedelmes kísérő tanulmányt tartalmaz, de az utóbbi kettő a boroszlói eseményeket érthetetlenül, ám következetesen Pozsonyba helyezi, jó előre püspökséggel és lutheránus polgársággal ajándékozva meg e még nagy jövő előtt álló Duna-parti várost. Fokozza e tévedés báját, hogy a Pozsonyban tárgyalók mindvégig mint távoli eseményekről vitatkoznak a „pozsonyi” problémákról, s nem jut eszükbe helyszíni szemlét tartani az állítólag ablakaik alatt zajló összetűzés ügyében. A következőkben tehát kénytelen vagyok a latin szövegre hagyatkozni.⁴⁵

1523. november 9-én tettek jelentést Jacob von Salza püspök és a boroszlói káptalan követei⁴⁶ Pozsonyban Lajos király és a lengyel követ előtt általánosságban panaszkodva a lutheránus eretnekség felségsértés számba menő terjedésére. Ekkor az a döntés született, hogy másnap a bíboros legátus jelenlétében folytatják az ügy tárgyalását, ám Brandenburgi György javasolta a határozatot egészen a zsinat összehívásáig felfüggeszteni.⁴⁷

³⁸ BAUCH, *Geschichte des Breslauer Schulwesens*, 7; KONRAD, *Die Einführung der Reformation*, 62. ENGELBERT, *Die Anfänge der lutherischen Bewegung III.*, 322, 347.

³⁹ Zsigmond rendelete március 7-én kelt. Vö. ACW, nr. 1431(1).

⁴⁰ Vö. ACW, nr. 1437(1); SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 23; KONRAD, *Die Einführung der Reformation*, 33 sk.

⁴¹ CIH, I, 828 sk.; ETE, I, 84. Az 1523-as budai országgyűléshez lásd az ott jelenlévő Siegmund von Herberstein jelentéseit: RENSING, *Sigmund von Herberstein*.

⁴² *Quellenbuch*, 10–12 (nr. 2–3). ACW, nr. 1460(2), 1461(1), 1462(2), 1463(1), 1464(1): 1523. 10. 13. és 23. közötti bejegyzések.

⁴³ *Quellenbuch*, 14–16 (nr. 5). Vö. ENGELBERT, *Die Anfänge der lutherischen Bewegung II.*

⁴⁴ Lásd ehhez Salza Hesshez írt szeptemberi levelét (FISCHER, *Reformations-Geschichte*, 51, Beylage IV) és a káptalan már idézett októberi jegyzőkönyveit.

⁴⁵ SZYDLOWIECKI, 109–217.

⁴⁶ Johannes Trysler és Nicolaus Weidner: ACW, nr. 1450(1), 1459(1), 1460(1).

⁴⁷ SZYDLOWIECKI, 167: „[...] sed dominus marchio Georgius suasit, ut hoc negocium penderet ad futurum concilium, quia aliter reformari non potest.” Vö. FRAKNÓI, *Brandenburgi György*, 351 sk.; FRAKNÓI, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, 117 sk.

Másnap a legátus ugyan nagy buzdító beszédet tartott a királynak és tanácsosainak, de az ügyet határozat nélkül elnapolták.⁴⁸

Jó tudni, hogy a zsinat kérdése ugyanekkor a nürnbergi birodalmi gyűlésen is napirenden volt, s olyan hithű katolikus fejedelmek is szorgalmazták összehívását, mint Kázmér brandenburgi örgróf vagy György szász herceg. Egyedül György hozzászólásából tehát nem lehet lutheránus nézetekre következtetni, más kérdés viszont, hogy előző évi intézkedései alapján javaslata mögött mindenképp taktikai húzást sejtethünk. Megerősíti ezt a feltételezést, hogy a boroszlói tanács 1523 nyarán levélben fordult mind Györgyhez, mind Szalkaihoz, további támogatásukat kérve a városi plébániák betöltésének ügyében.⁴⁹

Több mint két héttel később, november 26-án a lengyel kancellár tartott hasonló exhortációt, melyhez a legátus is csatlakozott. Elrettentő példaként újra emlékeztetett rá, mennyit bajlódott Zsigmond császár a huszitákkal, s ekkor bukkan föl először a szövegben a konkrét sérelem, Hess plébánosi beiktatása.⁵⁰ Még informatívabb a magyar király nevében válaszoló Szalkai László kancellár szónoklata, a boroszlóiak vétkeiként ismerteti azt a receptet, ami ekkor sok birodalmi város törekvése is volt: a plébánosválasztáson túl az egyházi jövedelmek városi kezelésbe vonása s a misékre tett alapítványok szociális célokra való felhasználása.⁵¹ Csak december 9-én tértek vissza újra a boroszlói kérdésre, melyben az a döntés született, hogy más hathatós eszköz híján a boroszlói tanács s a papság képviselőire bízzák a királyi akarat végrehajtását.⁵² A tárgyalás záródokumentumaiban december 15-i keltezéssel Lajos király többek között a vallási ügyek egyetértésben történő elintézése céljából meghívta a januárban esedékes sziléziai tartományi gyűlésre a lengyel király képviselőjét is.⁵³ Szydlowiecki lengyel kancellár joggal kételkedett a küldetés sikerében (hisz a pozsonyi tanácskozáson, mint imént láttuk, Brandenburgi György éppen a boroszlóiak ráncba szedése ellen foglalt állást), s nem is kellett csalódnia.

A grottkauai sziléziai tartományi gyűlés ugyanis, melyen György örgróf Móré Fülöp pécsi püspökkel és Adam von Neuhaus cseh kancellárral együtt a király képviselőjében volt jelen, 1524. január 28–31-én a világiak érdekei szerint rendelkezett az elmaradt

⁴⁸ SZYDLOWIECKI, 167: „Et ita res ipsa dilata est in aliud tempus.”

⁴⁹ Konrad idézi a boroszlói városi levéltár alapján. KONRAD, *Die Einführung der Reformation*, 33.

⁵⁰ SZYDLOWIECKI, 189: „[...] nam et novissimis diebus plebani [!] ecclesie parochialis sue de facto et temere eiecerunt et alium eorum errorem profitentem auctoritate propria instituerunt [...]”

⁵¹ SZYDLOWIECKI, 190: „[...] non pacietur eciam maiestas sua, quod ipsi beneficia ecclesiastica deberent destruere, altaristas amovere et redditus ad novum gazofilacium pauperum sub specie pietatis convertere [...]”

⁵² SZYDLOWIECKI, 198: „Tandem conclusum est per dominos consiliarios cum maiestate regia, quod ex Wratislaviensi consulatu et fraternitatibus vocentur decem aut plus persone, et eis actio instituat super contemptis mandatis et auctoritate regie maiestatis, quia iam nec littere nec oratores proficient etc. contra illos homines obstinatos temerarios et ad hoc malum inclinos etc.”

⁵³ SZYDLOWIECKI, 206.

tizedekről,⁵⁴ és szabad utat engedett az evangélikus prédikációnak.⁵⁵ Ahogy ezt egy későbbi, a világi rend képviselőivel Boroszlóban folytatott tárgyalás alapján a boroszlói káptalan jegyzőkönyve természetesen rosszállóan, ám szokatlan módon anyanyelven örökítette meg: *dass man dass heylige evangelium frey, ungehindert predigen lasse nach deittunge der heyligen schriff und demselben frey nachlebe unangesehen aller menschen*.⁵⁶ S hogy ez se legyen elég, a tartományi gyűlés határozatainak végrehajtóivá a király az örgrófot és a pécsi püspököt nevezte ki.⁵⁷ A Boroszlóban időző Györgyöt hasztalan igyekezett megkönyékezni a káptalan (*ad conciliandum eundem marchinem ecclesiae et capitulo*), lutheránus megátalkodottsággal (*impietate lutherana ductus*) ellenállt nekik.⁵⁸ VII. Kelemen pápa hiába fordult 1524. március 23-án a boroszlói püspök érdekében Lajoshoz,⁵⁹ mire levelét Budán felbontották, addigra a hitújítás első, egyben döntő ütközetei Sziléziában eldőlték a reformáció javára.

3. BRANDENBURGI GYÖRGY MAGYARORSZÁGI BIRTOKAI EGYHÁZI ÁTOK ALATT

A „Drang nach Schlesien” terve Györgyöt attól kezdve foglalkoztatta, hogy Budán II. Ulászló környezetében esélye nyílt ez ügyben eredményes lépésekre. Személyes politikai erőnyeire vall, hogy családjában egyedül az ő törekvéseit koronázta e téren siker azzal, hogy hosszas jogviták után ténylegesen birtokba vehette a jägerndorfi, oppelni és ratibori hercegségeket Felső-Sziléziában.⁶⁰ Nagy Frigyes is ebből az előzményből kreál majd jogalapot magának 1740-ben a tartomány megszállására.

György – mint már szó volt róla – kezdettől fogva arra törekedett, hogy magyarországi jószágait sziléziai birtokokra cserélje, ezen igyekezetét Nándorfehérvár eleste (1521) és a török fenyegetés még inkább ösztökélte. Amikor 1525-ben elhagyta Budát, már csak Gyula és Vajdahunyad volt a kezén.

⁵⁴ Természetesen ez volt az égető kérdés, a káptalani jegyzőkönyvek is súlyához mérten foglalkoztak vele, 1526 elején rendelkez is egy röpiratot a jó tollú lipcsei Hieronymus Emsertől a tizedfizetői morál javítására. ACW, nr. 1598.

⁵⁵ Es ist ein Christliche ordnung gemacht worden / und bestetiget von dem allerdurchleuchtigsten [...] Fürsten unnd herrn König Ludwig zu Hungern und Böheim / und von dem gantzen land der gemayn / Von wegen etlicher articuln des Christlichen glaubens / wie das register außweist / Ist angefangen am Freytag vor unser Frawen Liechtmeß. Im XXIII jar. [Nürnberg: Hergot]. VD 16., U 152. KLOSE, *Von Breslau*, 1034 sk.

⁵⁶ ACW, nr. 1480(2); KRETSCHMAR, *Die Reformation in Breslau*, 100 sk. Ez a megfogalmazás feltűnően emlékeztet a nürnbergi birodalmi gyűlés 1524. április 18-i határozatára: DRTA.JR, IV, 603–605. A világiak követeléseire lásd még ACW, nr. 1481. *Quellenbuch*, 13, 17–19 (nr. 4, 7).

⁵⁷ Konrad a boroszlói dómachívum alapján. KONRAD, *Die Einführung der Reformation*, 46. György sziléziai megbízatásáról lásd Vincenzo Guidoto velencei követ jelentéseit: MTT 25 (1878), 304–310.

⁵⁸ ACW, nr. 1473(1).

⁵⁹ THEINER, 636 (nr. 829).

⁶⁰ JEGEL, *Die schlesischen Besitzungen*.

A közvetve Corvin Jánostól örökölt szlavóniai uradalmakat részben Keglevics Péternek (Kosztel és Krapina),⁶¹ részben Máriának adta el 1524 októberében (Varasd, Medve, Rokonok, Lukavec).⁶² A szerződés szerint Mária fizet azonnal 10 000 aranyforintot, míg az örgróf Szent Márton napjáig köteles a birtokokat átadni összes tartozékaikkal együtt, de úgy, hogy a várak a fennmaradt 19 800 forintnyi tartozás fejében zálog címén továbbra is az örgróf kezén maradnak, és a fennálló tartozásról a királyné adóslevelet ad, amelyben megígéri, hogy az összeget Alsó- és Felső-Lausitz hat városának az adójából fogja törleszteni.

Az 1523. május 14-én kelt jägerndorfi adásvételi szerződés alapján ekkor, 1524 őszén kellett volna kifizetnie az utolsó részletet, mintegy 20 000 forintot,⁶³ ám a királyné az uradalmak átvétele ellenére adós maradt a vételár jelentős részével.⁶⁴ György – mint utóbb egy feljegyzésből kiderült⁶⁵ – kintlevőségei sikertelen behajtása után magas kamatra felvett gyors kölcsönökkel segített magán, hogy a sziléziai üzlet meg ne hiúsuljon. Gernot Heiss és Kenyeres István a szerződés igen szigorú feltételeiből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy Mária soha nem vehette birtokba e négy várat, hisz még adóssága rendezése előtt továbbadta tulajdonjogát Ferdinándnak (1527).⁶⁶ György örgróf azonban – minden várákozás ellenére – 1525 nyara után nem kívánt tovább élni zálogjogával, hanem arról rendelkezett, hogy szlavóniai várait minden tartozékukkal együtt familiárisai, Georg Venediger és Kosatzky János adják át Mária megbízottjának, Hans Ungnad zu Sonneck bárónak (1493–1564).⁶⁷ Ungnadtól 1526 végén ugyancsak zálogjogon kerültek Korbáviai Karlovics Jánoshoz a kérdéses birtokok,⁶⁸ így Ungnad is mint stájer *Landeshauptmann*, egyben e várak kapitánya korábban is zálog formájában birtokolta ezeket a stájer határvédelem szempontjából stratégiai fontosságú erősségeket. A rezidenciáját 1525 nyarán Budáról Sziléziába áthelyező György bizonyára reális számítás alapján hagyta kezéből kicsúszni a számára már távol eső, belpolitikai és gazdasági jelentőségüket elvesztő Dráván túli jószágokat, s követeléseire behajtására nagyobb biztosítékot jelentett számára a lausitzi adóknak az adásvételi szerződésben szereplő lekötése, mint a jövedelmeiket egyre inkább saját maguk feléltő várak tényleges ellenőrzése.

⁶¹ MOL, DL 38079 (1523. 12. 21.).

⁶² MOL, DL 38046, 38086 (1524. 10. 27–28., szerződés és adóslevél, másolatok). Mária eredeti adóslevele: ÖStA, HHStA, Allgemeine Urkundenreihe 1524 X 28; MOL, DF 258285; RÉTHELYI, *Habsburg Mária*, 231 (nr. V-34).

⁶³ PPSA 16, 547–549.

⁶⁴ FERDINAND, II, 144–146, 161 sk., 167 (nr. 127, 132, 139).

⁶⁵ Függlék, 17. sz.: StAN, BL 1080: 45–46. Nr. 22 (1530).

⁶⁶ HEISS, *Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria*, 109–111; KENYERES, *A királyi és királynéi „magánbirtokok”*, 1112.

⁶⁷ MOL, DL 10159 (1525. 09. 08.). StAN, BL 1119:7; MOL, DF 267575 (1525. 05. 04.). StAN, BL 1080:5; MOL, DF 267409 (1525. 07. 07.).

⁶⁸ MHH.D, XXXI, 587 sk., 643, 665–667, 669 (nr. 447, 496, 521). Varga Szabolcs szerint Ferdinánd először Karlovicssal próbálkozott mint strómmannal, végül kielégítette az a megoldás, hogy Mária, illetve képviselőjében Ungnad kezére kerültek e várak. VARGA Szabolcs, *Az 1527. évi horvát-szlavón kettős „királyválasztás” története*, 1110 sk.

Brandenburgi György 1524-ig el nem adott magyarországi uradalmaiban négy olyan mezővárost találunk, melyeknek vallási életéről rendelkezünk adatokkal: Békés, Gyula, Simánd (1530-ig)⁶⁹ és Vajdahunyad (1534-ig). Mind a négy helység plébániájának György volt a kegyura, betöltésükhöz általában nem vette igénybe a megyéspüspök közreműködését, de a városok véleményét sem kérte ki. E plébániák jövedelmét rendszerint hivatalnokai (titkárai, várnagyai) kapták, akik – még ha kivételesen felszentelt papok voltak is – az egyházi szolgálatokat helyettesekkel végeztették. A politikai játszmák része volt, hogy 1520-ban Ábránffy János, a Békés vármegyei főispán testvére kapta a gazdag gyulai plébániát, majd mikor az Ábránffy család János király táborába állt, akkor az örgróf önkényesen elvette javadalmát, s egy – akkor még – Ferdinánd-párti hívének, Sadobrics Péternek adta. Az uradalmak bőségesen fennmaradt iratanyagában egyszer fordult csak elő, hogy egy plébánia népe beleszólt volna ebbe a kérdésbe, akkor sem vallási vonatkozásban: Vári község panaszt emelt a földesúrnál plébánosa erőszakoskodásai miatt, e plébános egyébként éppen a gyulai várnagy volt, az uradalom első embere.⁷⁰ A földesúr és mezővárosai közötti levelezés szinte hiánytalanul fennmaradt.⁷¹ Kétségtelen, hogy az örgróf ekkor már nem akart tartósan berendezkedni Magyarországon. Mindent megtett, hogy maradék itteni birtokain is túladjon, s édeskeveset törődött a vallási állapotokkal.

1526 őszén Gosztonyi János erdélyi püspök eretneknyomozást rendelt el Stoltz György vajdahunyadi várnagy ellen.⁷² Jóllehet a vizsgálat a vádak megalapozottnak találta, Brandenburgi György örgróf nem váltotta le várnagyát, hanem meghagyta tisztességében annak haláláig (1530), még az egyházi átok veszélyét is vállalva. Nézzük részleteiben e nem mindennapi történetet!

Stoltz felső-sziléziai nemes volt, aransarkantyús lovag, az örgróf jägerndorfi udvarának tagja, 1526 tavaszán vállalta el a hunyadi várnagyságot.⁷³ Súlyos testi sértés miatt kellett hazájából melegebb tájakra költöznie.⁷⁴ Megbecsülést itt sem talált, várnagytársai, Szentimrei András deák (†1530),⁷⁵ a vármegye nemesei,⁷⁶ a mezőváros polgárai⁷⁷ folyamatosan panaszkodtak rá, gazdája mégis makacsul kitartott mellette. Jobban bízott messziről jött kedvencében, mint régi, kipróbált, a viszonyokkal ismerős helyi embereiben (Szentimrei már 1516-tól viselte a várnagyi hivatalt).

1526. szeptember 24-én a gyulafehérvári püspök felszólította egyházmegyéjének három plébánosát (köztük Imre hunyadi plébánost), hogy kezdjenek vizsgálatot az újon-

⁶⁹ Vö. BÁCSKAI, *A gyulai uradalom mezővárosai*.

⁷⁰ Vári, 1529. 04. 21. StAN, BL 1128:4. Közli: VERESS, 148 sk. (nr. 170).

⁷¹ BORSA Iván, *A Hunyady család levéltárának története*.

⁷² ETE, I, 283–288; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 83 sk.

⁷³ Kötelezvénye: Oderberg (Bohumín, CZ), 1526. 05. 23. MOL, DL 38093, közli: PATAKI, 185–187 (nr. 53).

⁷⁴ StAN, BL 989.

⁷⁵ 1527 eleje. StAN, BL 1227:4–6; Jägerndorf, 1528. 02. 09. GSStA PK, BPH, Rep. 41,4. E 1:106–107.

⁷⁶ Bácsi, 1528. 06. 09. StAN, BL 1225:2, közli: PATAKI, 201 sk. (nr. 66). A vármegye krémje („maior ac pocior pars”) viszont Stoltz mellett és András deák ellenében foglal állást: Bácsi, 1528. 05. 19. StAN, BL 1073:5, közli: PATAKI, 200 sk. (nr. 65).

⁷⁷ Hunyad, 1528. 01. 04. StAN, BL 1225:3, közli: PATAKI, 189–192 (nr. 57), idézi IVÁNYI, *München levéltárai*, 95.

nan érkezett vajdahunyadi várnagy „lutheránus” tévelygéseiről. Gosztonyi János 12 kérdést sorolt fel az ügyben eljárók számára.⁷⁸ A három plébános október 13-án tette meg részletes jelentését a püspöknek az eretnek Stoltz György életmódjáról, erkölceiről és nézeteiről.⁷⁹ A delikvenst ismerő klerikusok (köztük Imre hunyadi plébános és István hunyadvári káplán) hallották, hogy Stoltz Antikrisztusnak nevezte a pápát,⁸⁰ tagadta, hogy az áldozópapok képesek Krisztus testévé változtatni az oltáriszentséget, mivel paráználkodik, s hirdette a papok nősülését. Továbbá szóban és tettleg törte meg a böjtöt, együtt evett húst a románokkal, és dicsérte vallásukat (*sectam valachalem*), megkérdőjelezte a gyónás gyakorlatának szentírási megalapozottságát, azt állította, hogy mindenki pap, ezért keresztelhet, feleslegesnek nevezte az egyházat s a kézzel épített templomot. Keresztelő Szent János ünnepén eltaszította a felé nyújtott keresztet, s nevetett, mikor mások megcsókolták. A szenteket embereknek, latroknak hirdette, ereklyéiket ócskaságoknak. Szent Gergely pápa képét részegségében fejszével verte szét. Hasonlóan gyalázta a Szent Szűz ünnepeit. Kinevette a búcsút, az egyházi átkot, a szenteltvizet, a halotti misét, a reggeli és esti Ave Mariát, tagadta a purgatóriumot, s azt állította, hogy Isten Fián kívül senki sem mehet a mennybe. A papok fenti vallomását megerősítette Szentimrei András deák s a vár többi tisztje is. Ők azt is hallották, hogy Stoltz számon kérte Kapisztrán Szent Jánoson és a magyar szenteken, valamint a bátai csodatévő szent véren,⁸¹ hogy átengedték Budát s az országot a töröknek. A vizsgálat lefolytatói kérték végül a püspököt, tartsa személyüket titokban, mert közülük ketten is, a hunyadi plébános és a hunyadi várkáplán Stoltzknak patrónusi joghatósága alatt állnak, aki kegyuruk, Brandenburi György képviselője.

Feltűnő, hogy az új várnagy, aki legkorábban június elején érkezhetett meg szolgálati helyére, már Szent Iván napján botrányozást keltett (további tettei július 25-éhez, augusztus 15-éhez és szeptember 8-ához kapcsolódnak). A hitelesnek tűnő vallomásokból egy meggyőződésszerű eretnek következetes, nyíltan egyházkritikus magatartása tárul elénk. Stoltz botrányos szavainak és tüntető cselekedeteinek többsége valóban elhelyezhető a lutheri tanítás hátterén.⁸² Igaz, a megbotrányoztatást és az erőszakot nem helyeselték a wittenbergiek, Stoltz azonban nem is velük, hanem náluk radikálisabb sziléziai tanítványaikkal állhatott személyes kapcsolatban. A várnagy nézeteinek némelyike azonban egyértelműen túllép a lutheri felfogáson, így a szentek szidalmazása, az egyház, a templomok elvetése, s – a papok paráznaságára hivatkozva – Krisztus jelenlétének megkérdőjelezése az oltáriszentségben. Zoványi Jenő szerint:

⁷⁸ ETE, I, 284 sk.

⁷⁹ ETE, I, 285–288.

⁸⁰ Vö. IX. 5.

⁸¹ A bátai bencés apátság Szent Vér-ereklyéje. 1415-ben észlelik a vért az oltáriszentségen, IV. Jenő 1434-ben kanonizálja a búcsújáró helyet, a Hunyadiak az 1441-es bátaszéki győzelem után különösen tisztelik, II. Lajos is meglátogatja a mohácsi csata előtt, a törökök elől Pannonhalmára menekítik. MHH.S, I, 118; SZERÉMI, 101. Lásd CSALOG–DERCSÉNYI, *A bátai apátság és Krisztus vére ereklyéje*.

⁸² Lásd fent a soproni eretnekvizsgálat igen hasonló vádpontjait: II. 3.

„[...] az ezekre vonatkozó tanuvallomásokat aligha lehet készpénz gyanánt venni. [...] Ez ugyanis már mind olyan radikális gondolkozásmódról tett volna bizonyosságot, ami jóval tulment volna akár a lutherismuson, akár a zwinglianismuson, sőt tul bizonyos irányban az anabaptismuson is, mely ekkor még nagyon kevésbé lehetett Erdélyben ismeretes.”⁸³

A szóban forgó gondolatokban leginkább Schwenckfeld hatása ismerhető fel. Zoványi szkepticizmusát az magyarázza, hogy nem tudott Stoltz sziléziai származásáról. Schwenckfeld az örgróf sógorának, Frigyes liegnitzi hercegnek volt udvari tanácsosa, s a korábban Jägerndorfban marsallként szolgáló Stoltz nemcsak személyesen ismerhette őt, hanem a két udvar rokoni, baráti, vallási és politikai kapcsolatai miatt egyenesen ismernie kellett. Hogy mennyire hű tolmácsolója és hirdetője volt Erdélyben ezeknek a külön teológiai nézeteknek, az már kérdéses. Semmiképp nem követte Schwenckfeld szigorú moralizmusát. Ha hihetünk Szentimrei András deáknak, akkor

„[...] minden üdvösségét most egy szajhára tette, odahagyta érte a becsületét, minden héten két-három éjszakát tölt nála a piacon, s ami pénzt tőlem kap, mind rákölti”.⁸⁴

Az eretneknyomozás következményeiről szintén Szentimrei András számolt be az örgrófnak 1527 elején:

„Stoltzot kiragasztották a káptalanban, valamint sok kolostor és templom ajtajára, kihirdették nagy dicséretét [...]. Stoltz nagy megbecsülést élvez fejedelmi kegyelmed egész tartományában, aki korábban nem ismerte, most jól ismeri. Hazamehet tisztességgel. A kiátkozást fejedelmi kegyelmedre tekintettel sikerült a vikáriusnál elhárítanom, de aggódom, hogy állja-e a szavát.”⁸⁵

Stoltz csak annyiban kommentálta leveleiben az ügyet, hogy kérte urát, ne adjon hitelt rágalmozónak és az eretnkség vádjának.⁸⁶ András deák vádaskodó és mentegetőző levelei további tanulsággal is szolgálnak: tisztában van vele, hogy az örgróf inkább hallgat Stoltzra, mint órá, ezért meg sem próbálja leeretnekezni riválisát. A püspöki vizsgálat során tett vallomása arra enged következtetni, hogy nem azért kerüli ezt a témát, mert ő is osztja a sziléziai nemes nézeteit, hanem azért, mert urát Stoltz elvbarátjának tekinti.

Kétségtelen, hogy Stoltz számára valamelyes védelmet jelenthetett Brandenburgi György lutheránus-szimpátiája, de még mindig nem világos, miért tartott ki a földes-

⁸³ ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 83 sk.

⁸⁴ Jägerndorf, 1528. 02. 09. GStA PK, BPH, Rep. 41,4. E 1:106r. Ezenkívül rendszeresen ismétlődik a részeskedés vádja.

⁸⁵ StAN, BL 1227:5v: „Den Stoltzen nimbt auch darzue, den hat man im capitel und vill kloster und kirchen an die thier aufkleben lassen, sein guet loben vorkynth, da were omne trium perfectum, als man spricht. Und EFG hat dis im gantzen landt grosse ere, wer in vor nicht khont hat, der khant in jetzt wol. Er mag mit eren von hyan heym tzihen, den grossen pann hab ich understanden, von EFG wegen durch den vicario; aber huet ichs vor gewist, das er also frum ist und warhafftig etc.”

⁸⁶ Hunyad, 1527. 11. 05. StAN, BL 1225:1.

úr sokakkal konfrontálódó tisztje mellett. Az örgróf ugyan Frankföldre és Sziléziába következetesen evangélikus helytartókat alkalmazott, míg azonban ott ez tudatos eleme volt az egyházi javak szekularizációjának, a tartományi egyházi szervezet kiépítésének, Magyarországon ilyen szándékot nem feltételezhetünk. Az elszámolások alapján az a benyomásom, hogy Stoltz megpróbálta magasabbra srófolni ura bevételeit, s ez is hozzájárult hunyadi népszerűtlenségéhez és ura bizalmához. Politikailag is megbízhatóbbnak tűnt, mint az erdélyiek, akik bármikor átállhattak Szapolyai oldalára (ezt meg is tették a gyulai várnagyok 1530-ban). Az örgróf Gyulára is Jägerndorfban toborzott őrséget küldött, mely nemcsak olcsóbb volt a hazainál,⁸⁷ hanem kifejezetten veszélyes volt számára az ellenséggel való összejátszás. A vár feladásakor a jägerndorfi Jacob Tischler (*magister Jachel de Carnovia*) mind az ostromló Cibak Imrével, mind a várat átadó Sadobrics Péter és Simay Mátyás várnagyokkal igazoltatja ura iránti hűségét.⁸⁸ György egyetlen Stoltz-nak írott levelében sem találunk elmarasztalást, annál inkább a Szentimreihez címzettben, s ez a módszer be is vált. Paradox módon a gyűlölt eretnek addig volt csak biztonságban, míg fő ellenlábas, a magyar várnagy élt. Mielőtt András deák meghalt, a várbeli emberek Stoltzt nyomban agyonverték.⁸⁹

Az erdélyi püspök egyházi átkát sikerült ugyan kivédeni, de a következő évben a gyulai uradalomnak az egri püspöktől jött exkommunikációval kellett szembesülnie. A gyulai uradalmat s magát Gyula városát is a Fehér-Körös által képezett közigazgatási határ vágta ketté, így északi része Békés vármegyébe s a váradi egyházmegyébe esett, míg déli fele főleg Zaránd vármegyéhez, azaz az egri püspök joghatósága alá tartozott (kisebb részt Csanád és Arad vármegyékhez is). Szapolyai János 1526-ban mindkét egyházmegyét párthíveinek juttatta, Váradot Cibak Imrének, Egert pedig Erdődi Simon zágrábi püspöknek (1489–1543). Ferdinánd megválasztása után Brandenbúrgi György régi ellensége, Szapolyai ellen fordult, s a gyulai vár tisztjei 1527-ben a háború ürügyén lefoglalták a vár számára az uradalom Zaránd megyei részéről az egri püspöknek járó tizedeket. Ugyanezzel a logikával Cibak Imrét is megrövidíthették volna, de részben tartottak tőle, részben tudták, hogy a váradi püspök, János király legjobb hadvezére éppen Ferdinánddal folytat tárgyalásokat átpártolásáról.⁹⁰ Erdődi Simon tizedszedői 1528 elején egyházi tilalmat rendeltek el az érintett falvakban,⁹¹ ezzel az ottani templomokban megszűnt a nyilvános istentisztelet. János színei veresége (március 8.) után a Ferdinánd

⁸⁷ StAN, BL 1127:40, közli: VERESS, 146 sk. (nr. 167).

⁸⁸ StAN, BL 1036:22, 29, 32, 34–35, két pontatlan regeszta: VERESS, 157 (nr. 194), 159 (nr. 197).

⁸⁹ Armbruster Mátyás szebeni bíró Brandenbúrgi Györgynek. Szeben, 1530. 08. 05. StAN, BL 1043:8. Közli: PATÁKI, 242 sk. (nr. 91).

⁹⁰ StAN, BL 1226:26, regeszta: VERESS, 113 (nr. 134); ETE, I, 371; StAN, BL 1226:29, regeszta: VERESS, 123 (nr. 140).

⁹¹ „Item, decimatores pristini provisoris Agriensis, a quibus decimas in bonis Vrae G. occupaveramus, cum litteris credentialibus eiusdem provisoris ad repetendum venerant, nos restituere noluiamus, usque salvam informationem Vrae G., qui iam colonos et subditos Vrae G. interdicto ecclesiastico molestant.” Ahorn János Brandenbúrgi Györgynek. Gyula, 1528. 01. 04. StAN, BL 1226:20, közli: VERESS, 107 sk. (nr. 128). Téves (Szalaházyra utaló) regeszta: ETE, I, 359. Sadobrics Péter Ferber Jánosnak. Gyula, 1528. 01. 07. StAN, BL 1226:12, regeszták: VERESS, 109 (nr. 129); ETE, I, 359. Sadobrics Péter Brandenbúrgi Györgynek. Gyula, 1528. 01. 07. StAN, BL 1226:17.

által kinevezett egri püspök, Szalaházy Tamás (†1539) 1528 márciusában magának követelte az előző évi tizedet,⁹² és e mintegy 600 forintos számla⁹³ rendezéséig fenntartotta az egyházi átkot. A húsvét közeledte miatt az őrgróf hajlandó volt vele kiegyezni az összeg felében.⁹⁴ Szalaházy virágvasárnap (április 5.) előtt felfüggesztette ugyan a tilalmat,⁹⁵ de Ahorn János udvarbíró végül csak Szentiváncor fizetett ki a püspöknek 440 forintot.⁹⁶ A megegyezés arra is kiterjedt, hogy Brandenburgi György Vajdahunyadon várnagyként vagy udvarbíróként alkalmazza Szalaházy Tamás öccsét,⁹⁷ erre azonban nem került sor.

Világos, hogy a dézsmaügy mögött is tisztán politikai és pénzügyi motívumok húzódtak, s a mindkét párti egri püspökök átkainak semmi köze nem volt reformatori tanok terjedéséhez. A Brandenburgi György és Szalaházy Tamás közötti személyes viszony ráadásul kimondottan jó volt. Szembetűnő a másik oldalon az is, hogy a gyulai uradalomban komolyan vették az egyházi tilalmat, meg sem próbálták megtörni, s még annak is súlya volt, amikor a laikus nagyváradi püspöki adminisztrátor, Cibak Imre fenyegette meg őket kiközösítéssel a gyulai plébániához tartozó malom lefoglalása miatt.⁹⁸ A hagyományos egyházi struktúrán ekkor még nem tűnnek föl a repedések.

4. TARTOMÁNYI EGYHÁZ A FELSZŐ-SZILÉZIAI HERCEGSÉGEKBEN

A sziléziai protestánsok szent hagyománya szerint Brandenburgi György őrgróf jägerndorfi hercegségében 1523-ban vezette be a reformációt.⁹⁹ A Georg von Schellenberg és az őrgróf közötti adásvételi szerződés valóban ezen év május 14-én kelt,¹⁰⁰ de a birtokba

⁹² Szalaházy Tamás Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528. 03. 21. StAN, BL 1226:22. Sadobrics Péter Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528. 03. 23. StAN, BL 1226:26, regeszták: VERESS, 113 (nr. 134); ETE, I, 371, idézi: PATAKI, 197–199 (nr. 63).

⁹³ Sadobrics adata alapján (Bécs, 1528. 03. 17. MOL, Neoregistrata Acta 1530:35) az őrgrófi biztosok utasítása 1000 forintba becsüli: [Plassenburg, 1528] StAN, BL 1065:7, közli: VERESS, 110–113 (nr. 133). Ahorn János számadáskönyve 575 forint 50 dénárként könyveli: StAN, BL 1056:24, közli: VERESS, 116–121 (nr. 138). Lötz János őrgrófi biztos a püspöki tizedszedővel egyeztetve ezt jóváhagyja: Lötz jelentése az őrgrófnak. StAN, BL 1127:16, közli: VERESS, 142–144 (nr. 162).

⁹⁴ Sadobrics Péter Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528. 03. 24. StAN, BL 1226:23, regeszták: ETE, I, 359 sk.

⁹⁵ Sadobrics Péter Brandenburgi Györgynek. Buda, 1528. 04. 11. StAN, BL 1226:28, kivonat: VERESS, 122 sk. (nr. 139).

⁹⁶ Gyulai számadáskönyv. StAN, BL 1056:40, közli: VERESS, 124–127 (nr. 142).

⁹⁷ Az őrgrófi biztosok utasítása. [Plassenburg, 1528] StAN, BL 1127:26, közli: PATAKI, 205–209 (nr. 69).

⁹⁸ StAN, BL 1127:16, közli: VERESS, 142–144 (nr. 162). Az őrlésért még a ferencesektől is vámot kértek, ami korábban nem fordult elő. Csanádi János gvárdián Brandenburgi Györgynek. Gyula, 1528. 10. 18. StAN, BL 1044:9, közli: VERESS, 138 sk. (nr. 153).

⁹⁹ BIERMANN, *Jägerndorf unter der Regierung der Hohenzollern*, 44; UÖ, *Geschichte der Herzogtümer Troppau und Jägerndorf*, 319, 457; DORDA, *Das Herzogtum Jägerndorf*, 40; FUCHS, *Materialien zur evangelischen Religionsgeschichte*, 72; KOBER, *Beziehungen zwischen Ansbach und Schlesien*, 26–28 = *Jägerndorf unter den Ansbacher Markgrafen*, 26–28; MEIER, *Systembruch und Neuordnung*, 96; SCHULIG, *Geschichte des Protestantismus im Herzogthume Jägerndorf*, 4 sk.; SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 134.

¹⁰⁰ PPSA 16, 547–549.

adás csak fokozatosan, a vételár több részletben történő kiegyenlítésével párhuzamosan történt. Első adatunk arról, hogy az új tartományúr Jägerndorfban a reformatori tanítás támogatójaként szándékozott föllépni, az ansbachi titkárhoz (és későbbi kancellárhoz), Georg Voglerhez (†1550) Krakóból intézett leveléből való. Vogler, aki aztán a nürnbergi Lazarus Spenglerrel együtt a frank reformáció legfontosabb laikus inspirátora, szervezője lett, már azzal is fontos szerepet játszott, hogy az 1521-es wormszi birodalmi gyűlésről reformpárti hangvételű beszámolókat küldött az akkor Budán tartózkodó Györgynek, bekapcsolva így őt a bontakozó evangéliumi mozgalom szellemi közösségébe.¹⁰¹ 1525. február 1-jén György, miközben meghívta Voglert sziléziai bányakapitányának, a szerzetesek elszánt ellenállására („a pilises népség minden követ megmozgat Isten ígéjének az elnyomására”) és az evangéliumi ígehirdetők hiányára panaszkodik („esz a méreg, hogy egy jó prédikátorom sincs, pedig naponta várok rá”).¹⁰² Mégis csak 1527 végén (budai kancelláriájának Sziléziába való átköltöztetése után) nyílt az örgrófnak lehetősége arra, hogy egyházi kérdések rendezésének szentelje figyelmét.¹⁰³

Brandenburgi György az egyházi ügyekben két szempontot igyekezett követni, vagy más megközelítéssel: itt tanúsított magatartásában két összetevő figyelhető meg. Egyrészt az alattvalói iránt érzett lelkiismereti, erkölcsi elkötelezettsége, szükségpüspökként (*Notbischof*) való önértelmezése motiválta és sarkallta cselekvésre, melyet az *Ágostai Hitvallás* (1530) 28. cikke így fogalmaz meg:

„Ha ezenkívül is van még valamilyen más hatalmuk és joghatóságuk [a püspököknek] bizonyos ügyek – tudniillik házassági vagy tizeddel kapcsolatos stb. ügyek – kivizsgálására, ez csak emberi jog alapján illeti meg őket. Kötelességük itt a fejedelmeknek, még ha nem tennék is szívesen, hogy a püspökök mulasztása esetén igazságot szolgáltatassanak alattvalóiknak, az általános békesség megőrzése érdekében.”¹⁰⁴

Az örgróf mozgásterét másrészt azok a (bármennyire is rugalmas és tágan értelmezhető) jogi korlátok jelölték ki, melyeket az 1526. augusztus 27-i speyeri határozat fogalmazott meg: „ügy viselkedjenek, ahogyan ki-ki Isten és a császári felség előtt felelősséggel vállalni tudja”.¹⁰⁵ Nem véletlenül kérte György 1529-ben Ansbachból¹⁰⁶ a

¹⁰¹ DRTA.JR, II, 853 (1521. 04. 19.).

¹⁰² GStA PK, BPH, Rep. 42,4. J, B1:59f. Részben közölve: SPIESS, *Aufklärungen in der Geschichte und Diplomatie*, 66.

¹⁰³ Schellenberg Leobschütz városát (Glubczyce, PL) csak 1527-ben adta át: TROSKA, *Geschichte der Stadt Leobschütz*, 55.

¹⁰⁴ „Daß aber die Bischöfe sonst Gewalt und Gerichtszwäng haben in etlichen Sachen, als nämlich Ehesachen oder Zehenten, dieselben haben die aus Kraft menschlicher Recht. Wo aber die Ordinarien nachlässig in solchem Ampt seind, so seind die Fürsten schuldig, sie tun's auch gleich gern oder ungern, hierin ihren Untertanen, um Friedes willen, Recht zu sprechen, zu Verhütung Unfriedens und großer Unruhe in Ländern.” BSLK, 125. KK, I, 57.

¹⁰⁵ „Sie mögen sich so verhalten, wie ein jeder solches gegen Gott und Kayserl. Majestät hoffet und vertraut zu verantworten.”

¹⁰⁶ Margraff Georgii fernerer Rescript wegen der Religion-Zustand in Schlesien und der Schule zu Onolzbach. Oppeln, 1529. 01. 29. StAN, ARA 11:329–330 (nr. 75).

Lazarus Spengler kommentárjával nyomtatásban megjelent speyeri határozat¹⁰⁷ több példányát a jágerndorfi hercegség számára. E két összetevő eredőjeként olyan egyházpolitika valósult meg a sziléziai hercegségben, mely szigorúan a legalitás határai között maradt. Leegyszerűsítve ez annyit jelentett, hogy a tartományúri hatalom tiszteletben tartotta a *status quó*t, mások patrónusi jogait, de bármilyen joghézag, jogvita, mulasztásos jogsértés vagy nehezen tisztázható tényállás esetén az örgróf a reformatori álláspont érdekében és értelmében avatkozott be a konfliktusba.

György 1527 decemberében vette napirendre Sziléziában az egyházi viszonyok reformját, azaz a lutheri reformáció receptje szerinti átalakítását. Alig néhány héttel azt megelőzően kezdett bele teljes lendülettel a jágerndorfi tartományi egyház megszervezésébe, hogy bátyja, Kázmér halála miatt át kellett vennie az ansbachi frank örgrófságot (ami rezidenciájának tényleges áthelyezésével is járt). Ezt a költözködést György eredetileg nem szánta végleges váltásnak, még 1531-ben is komolyan foglalkoztatta a gondolat, hogy újra a sziléziai hercegségeket, igencsak szétszórt és széttöredezett hatalmi területének földrajzi és pénzügyi középpontját tegye adminisztratív központtá és ide térjen vissza udvarával, hiszen jövedelmének tetemes része Vajdahunyadról és a sziléziai bányákból származott. Természetesen az sem volt közömbös szempont számára, hogy János oppelni herceg (†1532) várható elhalálása esetére a közelben kellett lennie, hogy az adománylevelekkel és szerződésekkel biztosított, riválisaitól mégis jó okkal féltett örökségét, az oppeln-ratibori hercegséget embereivel nyomban birtokba vehesse.¹⁰⁸ Jóllehet az ansbachiak már becsomagoltak,¹⁰⁹ s György egyre több időt töltött Sziléziában, a rezidenciaváltás végül elmaradt, s Hunyad elvesztésével (1534) az örgróf valószínűleg belátta, hogy hatalmának politikai súlypontja végérvényesen a birodalomba tolódott, ezután már csak kivételesen látogatta meg keleten fekvő hercegségeit.

György jágerndorfi hercegségében (ahol földesúri jogait akadálytalanul érvényesíthette) három városnak minősülő helységet találunk: Jágerndorfot, továbbá Leobschützöt és a többségében lengyelek lakta Bauerwitzet (Baborów, PL). Az utóbbi ezen etnikai körülménynek és domonkos apáca kegyurainak köszönhetően végig katolikus maradt, ezért kimaradt a következőkben vallási diskurzusnak nevezett folyamatból. Szemben a magyarországi állapotokkal Sziléziában a városi plébániák fölött rendre idegen patrónusok rendelkeztek, a tartományúr csak 13 falusi plébániának volt kegyura.

1527 végén György kettős feladat előtt állt: be kellett töltenie a megüresedett plébániákat és biztosítania kellett az egyházi élet pénzügyi alapjait. Mindkét ügyben elsőként az illetékes megyéspüspökhöz, Thurzó Szaniszló olmützi püspökhöz fordult.

Éppen 1527-ben vált esedékessé a jágerndorfi plébánia betöltése. A tartományúr, György és a kegyúr, a német lovagrend troppai komturja képtelenek voltak azonban megegyezni, így György örgróf Thurzó Szaniszló olmützi püspök elé vitte az ügyet.

¹⁰⁷ Ein christlicher Ratschlag. Nürnberg 1526. VD 16., S 8225–8227. Kiadása: SPENGLER, II, (67)77–107 (nr. 45). A Notbischof kérdéséhez lásd Spengler két évvel későbbi dolgozatát: SPENGLER, II, (274)278–301 (nr. 75), valamint: SCHAAF, *Der Landesherr als Notbischof*, 105–108.

¹⁰⁸ Brandenburgi György öccsének Albertnek, 1531. 06. 11. GStA PK, XX. HA, HBA A3.

¹⁰⁹ Vertzaichnus der besoldung der Pfarren so mit meiner gnedigen frauen in die Schlesien ziehen müssen (1531). GStA PK, I. HA, Rep. 46, nr. 9 (M).

Kérte közbenjárását, egyben kilátásba helyezte, hogy ha a patrónus nem tudja hitelt érdemlően bizonyítani, hogy rendelkezik a prezentációs joggal, akkor maga fogja betölteni a plébániát.¹¹⁰ Erre végül nem került sor, hanem – mint a későbbi iratok sejtetik – a kegyúr megkerülésével egyelőre a város alkalmazott egy cseh prédikátort. Johannes Biber (Castor) cseh prédikátor ugyanis 1533-ban arról tájékoztatja az örgrófot, hogy:

„fejedelmi kegyelmednek és alattvalóinak ötödik éve szolgálók itt Jägerndorfban Isten igéjével, Krisztus evangéliumával szorgosan és nagy fáradtsággal, mint illik is, [...] hiszen fejedelmi kegyelmedtől kaptam hivatalomat”.¹¹¹

Körülbelül ettől az időtől fogva kerültek az egyházi birtokok és a konventuális ferences kolostor vagyona a magisztrátus kezelésébe, s ezek bevételeiből már a város fizette mindazokat, akik korábban egyházi javadalommal rendelkeztek, azaz a plébánost, a prédikátort, a káplánt és a tanítót. Vagyis az egyházi munkások középkori javadalma-zási rendszere (mely a legkülönbözőbb bevételekből és juttatásokból tevődött össze) nagyjából fennmaradt azzal a változással, hogy a kifizetéseket ezentúl a város intézte a tartományi kormányzat felügyelete mellett. 1530-ban az örgróf külön felszólította a magisztrátust, hogy gondoskodjék a cseh prédikátor szállásáról.¹¹²

A jägerndorfi plébánia betöltésével egyidejűleg kezdett el György egyezkedni a tized kérdéséről. Az általános eladósodás és a dézsmahátralékok felhalmozódása miatt a sziléziai rendek a tartományi gyűlésen közös megegyezést kínáltak a klérusnak, az évek óta növekvő kintlevőségük öt százalékán való azonnali kifizetését. Ebbe az alkuba a papság nem ment bele, hanem egyházi átokkal fenyegetőzött. Az örgróf a maga hercegségében az ugyancsak érdekelt Thurzó Szaniszlót kérte fel közvetítőnek.¹¹³ Ezenkívül mindent meg kellett még tennie a jägerndorfi plébánia részéről Troppauban és Teschenben felvett hitelek törlesztése, törlesztésére vagy újabb haladékok kiharcolására.¹¹⁴

Az 1531. június 17-én Brandenburgi György és Ferdinánd király között kötött prágai szerződés,¹¹⁵ illetve a szerződés alapján 1532. június 1-jén kiállított hűbéri adománylevél¹¹⁶ új fejezetet nyit a sziléziai valláspolitikában. Ettől kezdve más-más eljárás lesz

¹¹⁰ Brandenburgi György Thurzó Szaniszlónak. Jägerndorf, 1527. 12. 29. StAN, BL 1131:22r. Téves dátummal közölte: KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 36 sk.; *Quellenbuch*, 28 (nr. 12).

¹¹¹ Johannes Biber Brandenburgi Györgynek. 1533. 10. 20. StAN, BL 912:5. Függelék, 24. sz. Lásd VII. 2/C.

¹¹² „Zum andern ist unser ernstlicher Bevelch, dieweil ihr des Kloster und Spitals Güter in eurer Verwaltung habt, das ihr den Pfarhern, behemischen Prediger und andern Kirchendienern sampt den Schuldienern redlich unterhaltet; das ihr auch dem Pfarher, Prediger und anderen Kirchendienern in verordnet Competenz alle Quartal an ainich aufziehen gutwillig entrichtet und bezahlt [...] das ihr auch dem behemischen Prediger umb ein gelegen Heusslein uff dem Pfarrkirchhoff verhelfen sollt.” Marggraff Georgii Rescript an den Magistrat zu Jegerndorff, das unchristliche Sauffen, Schwelgen, Spielen, Huren abzustellen. 1530. 04. 26. StAN, ARA 11:57–58. Közli: KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 298 sk.

¹¹³ Brandenburgi György Thurzó Szaniszlónak. Jägerndorf, 1527. 12. 02. StAN, BL 1131:14v–15r. Függelék, 9. sz.

¹¹⁴ Uo., 14r–16v.

¹¹⁵ CGD, II, 1585–1596.

¹¹⁶ StAN, BL 970:208.

jellemző a György által tulajdonosként, illetve zálogjogon birt hercegségekben. Ezen utóbbiakban (a már említett Oppeln-Ratiborban) a király fenntartja magának a földesúri és patrónusi jogokat, s ezzel vallási kérdésekben megköti az örgróf kezét, aki megígéri, hogy „a vallás ügyében nem tűr semmi változtatást”. György helytartói és jogtanácsosai ezért például igen nagyvonalú szerződést kénytelenek kötni a katolikus Polnisch-Neukirch (Polska Cerekiew, PL) plébánosával az elmaradt, illetve később esedékessé váló tizedek behajtásával kapcsolatban.¹¹⁷

A prágai szerződés mégsem akadályozta meg az örgróft abban, hogy bizonyos kérdésekben a maga meggyőződése szerint járjon el. Amikor Hans Jordan von Altpatschau helytartó utasítást kért tőle a király 1539-ben kiadott vallási rendeletével kapcsolatban, azt a választ adta, hogy ő királyi felségének „minden illő és lehetséges dologban alázattal és készséggel engedelmeskedik”, de ha az igazság forog kockán, Istennek kell inkább engedelmeskedni, mintsem embereknek. A helytartó ezért Jägerndorfban semmiképp ne hirdesse ki a rendeletet. Ha ezt Oppeln-Ratiborban követelnék tőle a királyi hatóságok, akkor egyszerűen hivatkozzék urára, Györgyre. Ha pedig valaki maga kezdené itt kihirdetni a rendeletet, ne avatkozzék közbe, a végrehajtást viszont akár erővel is akadályozza meg, míg a fejedelem személyesen nem intézkedhet a dologban.¹¹⁸

Csak néhány hónappal korábban tanácsolta a tartományúr Jordannak, hogy egy Oppeln területén, Krappitzban (Krapkowice, PL) működő reformatori (*christlich*) prédikátort, akit letartóztatás fenyegetett, ne nyílt konfrontációval, hanem békés kompromisszum útján védjen meg:

„Jól tudod, hogy az egyházi ügyeket a prágai szerződés a királyi felségnek tartotta fenn, ezért beláthatod, hogy saját személyünkben ez ellen nyilvánosan nem léphetünk föl. Hanem az volna tanácsunk és véleményünk, hogy amennyiben lehet, ezek a prédikátorok a szent evangéliumot a pápa és a püspök pocskondiázása nélkül fegyelmezetten és feddhetetlenül hirdessék, hogy az ellenfelek annál elégedettebbek lehessenek velük.”

Akkor elnyerik a tanács és a polgárság tetszését – folytatja György –, s ezek nem fogják tűrni, hogy bárki bántalmazza prédikátorukat. Ez volna a legszebb megoldás, s nem tenné ki szemrehányásoknak a fejedelmet.¹¹⁹

Jägerndorfban Brandenburgi György mint a földesúri jogok korlátlan birtokosa különösebb aggályok nélkül vezethette be 1533-ban az otthoni ún. brandenburg–nürnbergi egyházi rendtartást.¹²⁰ Következtesen igyekezett ugyanis a birodalomból származó

¹¹⁷ Oppeln, 1538. 10. 25. GStA PK, I. HA, Rep. 46, nr. 9 (M). Kiadása: *Notbischof*, 39 (nr. 3). Hasonló szerződést kötött Jan Posadowsky von Posadow helytartó 1540-ben Dammfelde faluban: ACW, II, 922 (nr. 2340).

¹¹⁸ Ansbach, 1539. 05. 31. StAN, BL 1151:76v. Kiadva (téves dátummal): SOFFNER, *Schlesische Fürstenbriefe*, 405.

¹¹⁹ [Ansbach, 1539. 02. 28.] StAN, BL 1151:52v. Kiadva: SOFFNER, *Schlesische Fürstenbriefe*, 406 (hibákkal); KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 88 sk.

¹²⁰ Új kiadása: OGA, V, (37)63–177 (nr. 176). Vö. FUCHS, *Materialien zur evangelischen Religionsgeschichte*, 19 sk.; EKO, III (1909), 449; XI (1961), 124.

legkülönbözőbb jogszabályok érvényét (mint a lehető legtermészetesebb dolgot) kiterjeszteni sziléziai birtokaira, ami állandó konfliktusokhoz vezetett mind az uralkodóval, mind a cseh és morva rendekkel. Az új rendtartás ismeretében érthető meg az az 1533. augusztus 5-én kelt oklevél, melyben az őgróf udvari asztalosának, Hans Unverdorbennek

„a Miasszonyunkénak nevezett kolostorban, Jägerndorfban a troppai kapunál egy kápolnát a mellette levő kerttel együtt kegyelmes akaratából lakásul személyes és örökös tulajdonába adományozott.”

Mivel a kedvezményezett egyidejűleg sörmérési jogot is kapott, az az irodalomban visszatérő vád, hogy Brandenburgi György a jägerndorfi ferences kolostorból istállót, a kápolnából pedig kocsmát csinált, az adott esetben nem is volt teljesen alaptalan.¹²¹ Az épület ekkorra már valószínűleg üresen állt, a konventet utolérte a szerzetesi élet tartományszerte tapasztalható válsága, és magától elnéptelenedett. A békés feloszlás feltételezését támasztja alá az őgróf egyik intézkedése a következő évből, amikor arra utasította helytartóját, hogy egy korábban a kolostorban lakó Thomas Pffegel (laikus testvér?) megélhetéséről néhány miseruha eladásával gondoskodjék.¹²² György többnyire tartotta magát a Luthertől kapott tanácshoz:

„Jónak látjuk, hogy a kolostorok és egyházi társulatok addig érintetlenül maradjanak, míg ki nem halnak. Hisz amíg az öregek bennük élnek, nincs remény a békés eljárásra, ha az újítások elviselésére kényszerítik őket.”¹²³

Amíg egy kolostor nem adott okot a beavatkozásra, a fejedelem békén hagyta, legfeljebb támogatta a kilépőket és jutalmazta a spontán feloszlási szándékot. A város kezdeményezésére lépett föl a földesúr a leobschützi obszerváns ferencesek ellen. A polgárok 1534-ben többek között azzal a meglehetősen átlátszó váddal illették őket, hogy mindennapos koldulásukkal csődbe juttatják a lakosságot. Hans Jordan helytartó és az őgróf a szokásos kifogások hangoztatásával lépett fel a minoriták ellen, és a kolduló barátok bojkottjára szólította fel a lakosságot.¹²⁴ A leobschützi obszerváns konvent viszont elkeseredett harcot folytatott a fennmaradásért és kegyúrként bírt templomáért.

¹²¹ StAN, BL 912:2–3. „Sie sollen unnd mögen auch allerley getrenck schenckes und alle handlung unnd hantürung mit kaufen unnd verkaufen nichts außgenommen, wie sie zue iren besten nutz und froemnn gebrauchen wollenn, deß gleichen alle jahr unnd jeglichs bestanden vier bir, es sey weyzen oder gerstene, wie es inen jedes mals eben würdet, breuenn und die furter nach iren besten nutz und fromen wieder ann weren, wie sie mögen.” A vád: BIERMANN, *Geschichte der Herzogtümer Troppau und Jägerndorf*, 457; Uő, *Geschichte des Protestantismus in Österreichisch-Schlesien*, 8; SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 450 sk.

¹²² StAN, BL 912:19 (1534. 12. 26.).

¹²³ WA.B, V, 120 (nr. 1452: 1529. 07. 18.); LVM, VII, nr. 1452.

¹²⁴ StAN, BL 912:8–14; ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 12–14; SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 137–139; JEGEL, *Die schlesischen Besitzungen*, 113–115; KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 300 sk.

A kolostor így nem akart elnéptelenedni, s hosszú, tettelegességtől sem mentes küzdelem árán sikerült csak a reformátori mozgalomnak 1541-ben bevenni a katolicizmus utolsó leobschützi állásait.

A leobschützi helyzet tisztázását sokáig lehetetlenné tette az a vita, mely a város és a plébánia kegyura, a gröbnitzi johannita komtur között alakult ki a lovagrend sörmérési jogáról. A pert legfelsőbb szinten végül a város nyerte, de a johanniták nem nyugodtak bele az ítéletbe, s továbbra is megsértették Leobschütz kiváltságait.¹²⁵ Ilyen előzmények után hunyt el 1535-ben a régóta hivatalban lévő plébános, s kérték fel a johannita patrónust az utód prezentálására. Ő az elmérgesedett helyzetben azzal állt bosszút, hogy megtagadta a kérést, s az állóháború tovább húzódott.

A következő évben egy további javadalom is megürült Leobschützben (valószínűleg egy oltárigazgatóság), s újabb jelentkező is akadt volna rá. György örgróf azonban kiderítette, hogy ennek odaítélése nem az ő, hanem a magisztrátus hatásköre, s tiszteletben is tartotta ezt az ún. kollátori jogot, a város pedig egy evangélikus prédikátori állás létrehozására fordította a felszabadult összeget.¹²⁶ A plébánia patrónusa felismerte vereségét, s évtizedekig nem avatkozott lelkészválasztási kérdésekbe. Az aktákból ugyan a város kezdeményező szerepe tűnik ki, de ebben az esetben sem zárhatjuk ki, hogy a tanácsnak a tartományúri adminisztráció sugott.

Az új egyházi rendtartást azokban az esetekben volt nehéz érvényesíteni, amikor anyagi érdekeket és hagyományos jogokat érintett. Hans Jordan helytartó egyszer egy ilyen kínos ügyben fordult urához. Lichten és Zossen (Lichnov, Sosnová, CZ) falvak lakói nemes birtokosaik biztatására nem akarták elfogadni papjuknak Lobenstein (Úvalno, CZ) evangélikus plébánosát, megtagadták tőle a tizedet és ellenszegültek az új *Kirchenordnung*nak, pedig falvaik még a pápizmus idején ehhez a plébániához tartoztak. Lobensteinben viszont olyan kevés alattvalója él az örgrófnak, hogy ezek maguk képtelenek papjukat eltartani. Ezért félő, hogy Lobenstein egyedül azért fogja evangéliumi szellemű lelkipásztort elveszíteni, mert a szomszéd falvak óhitű birtokosai nem engedik meg jobbágyaiknak, hogy Lobenstein reformátori plébánosa alá tartozzanak és kötelezettségeiket neki teljesítsék. A helyzetet bonyolította, hogy Lobenstein patronátusa a raidischi kolostor apátjéé volt.¹²⁷ A tartományúr és hivatalnokai lehetőleg tartották magukat a fennálló jogi keretekhez, s ezek között igyekeztek érvényesíteni érdekeiket. Jordan számára világos volt, hogy az idegen patrónusi jogok határt szabnak a hercegségben törvényként kihirdetett egyházi rendtartás alkalmazásának. Az örgróf egyetértett ezzel az óvatos magatartással, és a többi Isten kegyelmére, valamint a régóta várt zsinat bölcs döntésére bízta. Senkit sem lehet erőszakkal a keresztény hitre kényszeríteni, írta helytartójának. Egyedül azt lehet remélni, hogy a zsinat az égető kérdéseket megválaszolja s a vitás ügyekben békét teremt. Azokban a templomokban viszont, ahol a fejedelemé

¹²⁵ TROSKA, *Geschichte der Stadt Leobschütz*, 62–64.

¹²⁶ „Ir sollt und werdet euch also zu erhaltung Gottes reinen, allein selig machenden worts mit einen fromen, getreuen, cristlichen pfarhern oder prediger versorgen.” Brandenburgi György a leobschützi polgármesternek és tanácsnak. Drezda, 1536. 10. 30. StAN, BL 912:56r.

¹²⁷ *Notbischof*, 37 sk. (nr. 1; 1535. 11. 16.).

a patronátus, a helytartónak minden eszközt latba kell vetnie az evangélikus egyházi rendtartás érvényesítésére.¹²⁸

A fent ismertetett diskurzusoknak általában négy állandó szereplője volt: a földesúr (vagy helytartója), a város (polgármester és tanács), a kegyúr (általában valamely szerzetesrend képviselője) és az illetékes püspök. A játszma tétje általában a városi plébániák betöltése volt. A jägerndorfi és a leobschützi történetre egyaránt jellemző, hogy György és a városok lakossága ugyanazon az oldalon állt, és a megyéspüspök segítségével próbáltak nyomást gyakorolni a kegyúrra, hogy nekik tetsző jelöltet – lehetőleg reformátori ígehirdetőt – prezentáljon. Végül a ppthelyzetet olyan jogi megoldás oldotta fel, mely formailag nem sértette ugyan a kegyúr hatáskörét, mégis az ő bevonása nélkül elégitette ki a városok vallási igényét.

Valószínűleg a földesúr és a városok eredményes együttműködésében szerzett jó tapasztalatok vezettek oda, hogy az 1528-ban alapított Tarnowitz¹²⁹ bányaváros plébániájának patronátusát kezdettől a magisztrátus bírta, mely maga fizette a papokat és tanítókat – a tartományúr anyagi hozzájárulásával. Ez az evangélikus egyházközség háborítatlanul gyarapodott a fenti szervezetben annak ellenére, hogy Ferdinánd király világi és a krakkói érsek egyházi joghatósága alatt állt, s György örgróf csak zálogjogon volt itt birtokos.

Ugyancsak kezdeményezően léptek föl mind a német, mind a lengyel városok, mikor zsidó kereskedelmi riválisaiktól úgy igyekeztek megszabadulni, hogy földesurukat unsozták: tiltsa meg számukra az átutazást és letelepedést, vagy bírja rá az uralkodót ilyen tartalmú rendelet kiadására.¹³⁰ Ebben a kérdésben viszont éppen az ellentétes gazdasági érdekelttség miatt nem alakult ki a vallás ügyéhez hasonló egyetértés.

Feltűnő, hogy e modellben a prédikátoroknak minimális szerep jut, vagy semmilyen sem. Kisebb kérdésekben hallathatták ugyan a hangjukat (fizetésemelés, erkölcsi visszasságok), de a fontos ügyekben nélkülük döntöttek. Brandenburgi György magát szükségpüspöknek tekintette, s kért ugyan tanácsot teológusoktól, de saját papjait inkább utasígtatni szerette. A szükségpüspök intézményét az 1526-os speyeri birodalmi gyűlési határozat (még inkább annak Lazarus Spengler-féle jogi kommentárja) teremtette meg, mely a tartományurak lelkiismereti köteletségévé tette az elhanyagolt püspöki feladatok ellátását.

A szükségpüspök György a legszívesebben egyházfegyelmi kérdésekkel foglalkozott. Számtalan intézkedéssel óvta – sikertelenül – papjai tekintélyét a nép előtt, folyamatosan

¹²⁸ *Notbischof*, 38 sk. (nr. 2; 1536. 01. 12.): „Zu cristlicher lehr unnd glauben, das allein ain gand unnd gab Gottes ist, niemandts mit gwalt oder dem schwert brengen oder dringen, sind aber der unzweivenlichen zuversicht, es werde inn kurtz ain gemein cristlich concilium gehalten, alldo inn dißer notwendigen sachen gehandelt werden mus. [...] Wo man das gotlich wort inn unnsern pfarrn recht klar, lauter unnd rain verkündigt, es werden sich vil nit an andre uncristliche ceremonien kern, sonnder sovor Got gnad giebt, sich mer zu cristlichen tugenten und gottlichem wort wenden unnd sich dem Sathan nit verfürn lassen.”

¹²⁹ Tarnowskie Góry, PL.

¹³⁰ StAN, BL 1244:32–36 (1538. 04. 02.); GStAPK, I. Rep. 21. nr. 201. Fasc. 1:22–26 (1539. 11. 26.). Vö. *Zsidómisszió*, 120 sk., 136 (nr. 11, 16).

buzdított – szintén sikertelenül – erkölcsösebb életre,¹³¹ egy helyen Szodoma és Gomora sorsával fenyegetve a jägerndorfiakat.¹³² Azoknak, akik nem voltak hajlandók a reformátori úrvacsorával élni, azaz két szín alatt áldozni, 1541-ben egy év határidőt hagyott a fejedelemség elhagyására.¹³³ A cseh prédikátor gondos adminisztrációjának hála, név szerint ismerjük ezeket a megátalkodott reakciókat. Mikor számon kérték őket, azzal mentegetőztek, hogy megvárják az esedékes zsinat döntését az úrvacsorakérdésben:

„Ezen személyek közül néhányan még egyszer sem járultak a szentséghez, hanem a zsinatra várnak, néhányan csak évek óta nem, botránkozást támasztanak az evangéliummal szemben és másokat is távol tartanak. De még több ilyen ember van a városban és környékén, akiknek a neve most nem jut eszembe.”¹³⁴

A 46 személyt rögzítő névsor önmagában is tanulságos. Az új tanítást elutasítók, a Péter Katalin-i értelemben vett hitvédők¹³⁵ között találni ugyanis tisztos kézműves polgárok (*goldtschmid, schneyder, metzner, schmid, schlosser, pecken, schtamet, barbyrer, zimmerman, kammengessner, kemer*) mellett a korábbi helytartót (*Byschoffs heym*), az örgróf egyik bizalmasának, a bányatitkárnak a nővérét (*schwester Enicken*), továbbá két sekrestyést (*Peter kursner, Thomas kursner*), az iskolamestert (*Michel aldt schulmaster*), az orgonistát (*Jorkl organist*), a cseh káplánt (*bemisch caplan*) – azaz a régi politikai és egyházi elitet. Hogy a felsoroltak egynegyede nő, főleg a hagyományos szertartásokhoz ragaszkodó özvegyasszonyok, azon nincs mit csodálkozni. A névsor legtitokzatosabb tagja az egykori zsinagógában lakó, bizonytalan egzisztenciájú polgártárs (*Frantz in der jude schul*). A tartományúr viszont, aki 1523-ban a boroszlói reformáció védelmében,¹³⁶ majd még 1536-ban is – saját egyházi rendtartásának átmeneti voltát hangsúlyozva – ugyancsak a közelgő zsinatra hivatkozott,¹³⁷ most fordított helyzetben nem volt hajlandó a régóta halogatott zsinatig kíméletet gyakorolni. Arról viszont nem tudni, sújtott-e valakit végül a számkivetés büntetése, mert a plébános előbb eltávozott állásából. Feltehetőleg maradt minden a régiben.

¹³¹ Brandenburgi György Hans Jordan és Hans Rasselwitz helytartóknak valamint Johannes Paulinus és Johannes Castor prédikátoroknak. Ansbach, 1539. 01. 20. GStA PK, I. HA. Rep. 46, nr. 9 (M). Kiadva: *Notbischof*, 39 sk. (nr. 4–5).

¹³² „Ein so ganz gotlos unchristliches Leben und Wesen [ist] hie mit Follerei, Hurerei, Gotslesterung und auch öffentlichen Lastern, Tag und Nacht mehr, dann in keinem umbligenden Flecken; das kein Wunder wo Got nit so barmherzig wer, das er Jegerdorff in Grund versenket und verdammet.” Marggraff Georgii Rescript an den Magistrat zu Jegerdorff, das unchristliche Sauffen, Schwelgen, Spielen, Huren abzustellen. 1530. 04. 26. StAN, ARA 11:57–58. Közli: KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 298 sk.

¹³³ Brandenburgi György Hans Jordan helytartónak. Ansbach, 1541. 09. 26. StAN, BL 1153:51 sk. Közli: SOFFNER, *Schlesische Fürstenbriefe*, 414 sk.

¹³⁴ Hans Jordan Brandenburgi Györgynek. Oppeln, 1541. 08. 14. GStA PK, I. HA. Rep. 46, nr. 9 (M). Függelék, 34. sz.

¹³⁵ PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 70–74.

¹³⁶ Lásd V. 2.

¹³⁷ Brandenburgi György Hans Jordannak. Ansbach, 1536. 01. 12. GStA PK, I. HA. Rep. 46, nr. 9 (M). Kiadva: *Notbischof*, 38 sk. (nr. 2).

Ilyen szereposztás mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy a jól fizetett jägerndorfi plébánián senki nem bírta sokáig, sűrűn kellett utód után nézni (lásd VII. 2/C.). Az új lelkész kiválasztása (már a kegyúr részvétele nélkül) most is a tartományúr és a város közös ügye volt. Egység mutatkozott abban a kérdésben, hogy a jelölt a reformáció szellemében hirdesse az igét, emellett viszont a földesúr főleg presztízsszempontra követett (hírnév, ajánlók),¹³⁸ a polgárság előtt azonban az ígehirdetés érthető volta (nyelv-járás? hangerő? artikuláció?)¹³⁹ nyomott a latban. Brandenburgi György bizonyára már csak azért is marasztalta távozni kívánó papjait, mert rossz fényt vetett volna hercegségére a túlzott fluktuáció.

A tartományúr és az alattvalók felső-sziléziai együttműködése önmagában tekintve sem érdektelen, de még izgalmasabb a magyarországi hiányjellel összehasonlítva. A két helyzet időben és földrajzilag sem esik egymástól távol, azonos a földesúr és az uralkodó (Ferdinánd) személye, s a jogi környezet is hasonló. A külső kegyurak kijátszása cinkos összekacsintásra indította a sziléziai városokat és földesurukat, miközben a kelet-magyarországi közösségek, a gyulai és a hunyadi uradalmak mezővárosai passzivitásba süllyedtek. Kiszolgáltatottságukban az a körülmény is szerepet játszott, hogy a földesúri és kegyúri jogok itt egy kézben halmozódtak. Nem elhanyagolható különbség persze az sem, hogy miközben a német lakosságú városokban már hódított a reformáció, ezzel egy időben a magyar és a sziléziai lengyel etnikum még a régi kegyességet gyakorolta.

¹³⁸ Brandenburgi György Hans Jordannak. [Ansbach, 1535. 04. 26.] StAN, BL 912:35v. Függelék, 29. sz.

¹³⁹ A jägerndorfi polgármester, a tanács és az egész község Brandenburgi Györgynek. Jägerndorf, 1536. 03. 25. StAN, BL 912:49 sk. Függelék, 32. sz.

VI. PÁRHUZAMOS ÉLETRAJZOK

A négy életrajz párhuzamosságában nem annyira a közös földrajzi elemek vagy a karrierök ívének hasonlósága izgalmas, hanem a személyek teológiai besorolásának problémái. Mindhárman megfordultak Wittenbergben, majd ezután a wittenbergi reformátorok támogatásával futottak be karriert egy-egy lutheránus tartományi egyházban. Wittenbergi útjuk előtt is próbálkoztak a saját szakállukra városuk reformálásával, s éppen az ebből támadt (részben politikai) konfliktusok űzték el őket hazulról. Kérdés viszont, mennyiben voltak ezek a reformok, ezek a törekvések lutheriek. Pontos válasz erre egyik esetben sem adható, mert még Speratusnál is, akinek bécsi prédikációja már 1524-ben nyomtatásban megjelent, számolni kell az emlékezet utólagos kozmetikázó hatásával. Nem elég ugyanis belenyugodnunk az ellenfelek ítéletébe: „lutherista!” Sokszor pedig éppen az vezet félre, ha valaki megtévesztő otthonossággal kezeli a *christlich und evangelisch* reformatori zsargont. Lehet, hogy éppen az segít az általánosítások és a heroizáló igyekezet függőnye mögé nézni, hogy e négy térben és időben közeli életrajzot párhuzamosan olvassuk, a hézagokat egymásból kiegészítve.

Az életutak hasonlósága a fent tárgyalt problémából kiindulva egy általánosabb tipológiai kérdést is fölvet, az utólagos teológiai kontroll és normaérvényesítés kérdését. A szűkmenet-tágmenet problémának ugyanis sajátos, egyben a régióra nézve tipikus változata merül fel több magyarországi reformátor életrajzának és teológiai besorolásának vizsgálatakor. A kérdés egészen hasonlóan jelentkezik a magyarországi reformációban: az 1520-as években a lutheri, az 1540-es években a melanchthoni, az 1560-as években pedig a kálvini hatások szempontjából.

A jelenséget legegyszerűbb Conrad Cordatus példáján bemutatnom: Cordatus budai prédikátorra valószínűleg olvasmányai révén, talán 1521-től kezdve hatottak a reformáció eszméi. 1524-ben fényes gyülekezet előtt, a királyi pár jelenlétében prédikált „a pápa és a bíborosok ellen”, aminek következtében menekülnie kellett, nevét pár héttel később már a wittenbergi egyetem anyakönyvében találjuk. A következő években újra és újra megfordul Magyarországon is, Wittenbergben is, ahol Luther közeli, bizalmas munkatársa és Melanchthon keresztkomája lesz, mozgalmas életét a brandenburgi Stendal lutheránus szuperintendenseként fejezi be (lásd II. 5., III. 1., IV. 2.).

A szakirodalom források hiányában előszeretettel vetít vissza későbbi adatokat és állapotokat, így lesz Cordatusból még a *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon* 2004-es

szócikkében is (II, 70) „1517-ben Körmöcbányán luth. lelkesz”, ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy Cordatus 1524-ben Budán „lutheri szellemben” prédikált volna, legfeljebb úgy fogalmazhatunk, pontosabb teológiai besorolás és minősítés nélkül, hogy egyházkritikus, feltehetőleg reformátori röpiratok hatására fogant beszédet tartott. Az indokolatlan visszavetítés ugyan időnként nemcsak a szakirodalom, hanem maga a vizsgált személy későbbi emlékezetének rovására is írandó, de a kérdés ettől kérdés marad: mit érthettek reformátoraink a sokat emlegetett „evangéliumon”, mielőtt közvetlen kapcsolatba kerülhetek volna a wittenbergi teológiával? Egzaktságot erre egyik esetben sem adható, mert sokszor szövegszerűen kimutatható az emlékezet korrekciós igyekezte.

A pontos teológiai minősítésre vonatkozó kérdés a legtöbb esetben természetesen szónoki marad. Néhány személynél azonban rendelkezésünkre állnak „Wittenberg előtti” szövegek is, és éppen ezek aprólékos vizsgálata segít kitölteni a források hézagait. Hál’ Istennek fennmaradt néhány szövegünk a „lutheránus” Speratustól, Schusteltől, Fabertől és Staudachertől, melyekben még nem egészen lutheri módon érvelnek. Az elemzések egy bizonyos konvergenciamodellt rajzolnak ki, melyben a tágmenet fokozatosan szűkül, a vadhajtások lenyesődnek, a zűrzavar rendeződik, s mindez a növekvő teológiai kontrollnak és visszacsatolásnak köszönhetően.

Az önéletrajzi visszatekintésekkel, amellet, hogy utólagosak, az a másik probléma, hogy a hősök sokszor egyedüli szemtanúként szólnak meg, s nincs, aki visszaemlékezésüket hitelesítse. Nemcsak a viszonylag szegényesen dokumentált magyarországi reformátor-életrajzok esetében van így, hanem ez ma a Luther-filológiának is a legvitatottabb kérdése. Köztudomású, hogy ez a biográfia kiválóan adatolt – magának az érintett személynek a jóvoltából, akinek önéletrajzi vonatkozású megjegyzései köteteket töltenek meg. Hitelt adhatunk-e ezeknek? Engedjük-e hogy a közvetlen szemtanú jogán szólaljon meg hősünk önmaga múltjáról, vagy elfogultság címén vonjuk-e meg tőle a szót? De akkor egyéb tanú híján üresen maradnak élettörténetének lapjai. Conrad Cordatus életének első négy évtizedéről például szinte csak annyit tudni, amennyit ő maga árul el öregkori feljegyzéseiben. Egyetlen matrikulabejegyzés, levél vagy más-tól származó tudósítás nem tanúskodik évtizedes budai működéséről. Ilyen dilemmák, kérdésfeltevések mentén, a tágmenet–szűkmenet már említett dinamikájában válik az önreflexiók tere jelen fejezet témájává.

1. „ELJÖTT HOZZÁNK AZ ÜDVÖSSÉG”: PAULUS SPERATUS

A Mohács előtti magyarországi reformáció legközvetlenebb párhuzamát Morvaországban, az iglói (Iglau, Jihlava, CZ) német nyelvszigeten találjuk. A sziléziai reformáció ugyan államjogilag hasonló háttérrel s földrajzilag sem jóval távolabb zajlott, a fejlett városi kultúra és a német nyelvterülethez kötődő szorosabb kapcsolatok miatt azonban ott más modellek érvényesültek, mint Magyarországon.

Morvaigló szabad királyi város, és többségében német lakossága a huszita időkben katolikus maradt.¹ Martin Göschl² plébánossága idején (1509–1517) a késő középkori kegyesség utolsó hullámát élte át, amit a polgárok által tett számos alapítvány, valamint oltár és kápolna bizonyít. A Szent Jakab-plébániatemplom patronátusát a már csak névleg létező seelaui (Želiv, CZ) premontrei apátság bírta, mely csehországi kolostora és birtokai elvesztével (1468) képtelen volt pénzügyi feladatait ellátni. A plébánia lecsökkent jövedelmei miatt Göschl korlátozta a káplánok számát, miközben a városi tanács vállalta át az iskola és az épületek fenntartásának terheit, további oltárjavadalmakat hozott létre, így gyakorlatilag patrónusi kötelességeket teljesített.³

Göschl utóda, Hans Czerer hivatali idejében (1517–1521) a tanács megpróbálta a pápától elnyerni a plébániai jövedelmek kezelésének jogát (*collatura*). Alkalmat erre a plébánián működő premontrei papok (a plébános és káplánjai) elleni különféle panaszok szolgáltattak, melyeket a tanács 1520-ban keletkezett emlékiratában tíz pontban foglalt össze. A kollatúra megszerzésére tett kísérlet, azaz a tanácsnak a városi klérus ellen irányuló konzervatív-katolikus törekvése azonban (mely hangsúlyozottan az utraquista eretnekek gúnyolódásának is elejét igyekezett venni) sikertelen maradt. Alig két évvel később viszont a tanács a morva nemesség radikális utraquista pártjával szövetségben küzdött lelkésze, Paulus Speratus megtartásáért.

1/A. Speratus Morvaiglón

Speratus, a kánonjog doktora, Johann Eck freiburgi tanítványa⁴ 1521-ig a würzburgi dóm prédikátora volt.⁵ Ekkor hagyta el állását (nem teljesen világos körülmények között), ágyasával, egy salzburgi polgárlánnyal együtt, akivel 1517 óta élt „titkos házasságban”, hogy egy Budára szóló hívásnak tegyen eleget. Nem említi, hogy az udvarba szölt volna a meghívása, s ez nem is valószínű, mivel a királyi pár éppen ekkor indult Prágába.⁶ Útközben Bécsben ez a viszonya keltett botrányozást: egy szerzetes heves szónoklatban buzdított a kánoni életmódra.⁷ Speratus lehetőséget kapott, hogy 1522. január 12-én a Stephansdom szószékén védekezzék, prédikációjában élesen támadott a

¹ Az iglói reformációhoz: MAYER, *Die älteste Iglauer Chronik*; ALTRICHTER, *Materialien zur Geschichte Iglau*; SCHENNER.

² Göschlhöz vö. FRA.D 43, 53–56; LOSERTH, *Bilder aus der Reformationszeit in Mähren*, 65–70.

³ SCHENNER, 16(1912), 374 sk.

⁴ Disputatio Joan. Eckii Theologi Viennae Pannoniae habita. (Augustae: Miller, 1517). VD 16., E 314. CCath 6, 73 sk.

⁵ KOLDE, *P. Speratus und J. Poliander als Domprediger in Würzburg*; ZELLER, *Paul Speratus von Rötlen*; UÖ, *Nachlese zu Paul Speratus*; UÖ, *Neues über Paulus Speratus*; BOSSERT, *Noch etwas über Paul Speratus*.

⁶ Útjáról maga Speratus tudósít bécsi prédikációjának előszavában: Von dem hohen gelübde der tauff. Königsberg 1524. Fol. A2r–v. VD 16., S 8279. KÖNIG 1, 29 sk. Továbbá: „Ich war gen Ofen zu eynem prediger bestellt und auffgenommen, war gleich daran, solt mich hinab rollen lassen, da fiengen die tolln theologie zu Wien eyn spil mit mir an.” Wie man trotzdem soll auffß creutz. Wittenberg: Cranach, 1524. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 114; ETE, I, 77 sk.

⁷ Von dem hohen geluebd der Tauff. Fol. A2r. VD 16., S 8279. KÖNIG 1, 29.

keresztségi fogadalom kivételével minden fogadalmat: főleg a szerzetességet és a cölibátust (az elvi tisztázástól nála viszont hosszú út vezetett a gyakorlati következmények egyenes vállalásáig).⁸ Erre a bécsi teológiai fakultás kiközösítés terhe mellett idézte meg őt kihallgatásra. Távolmaradása miatt a fakultás a püspökséggel egyetértésben azt a határozatot hozta, hogy Speratus sehol sem prédikálhat, mielőtt egy vizsgálatnak vetné alá magát, különben hatályba lép a kiközösítés a bécsi egyetem fegyelmi hatalmának megsértése miatt. A bécsi prédikátorokat felszólították Speratus nézeteinek békés megcáfolására (*cum modestia tamen*), a határozatban nincs szó Speratus konkrét tanairól, még kevésbé azok eretnekségként való elítéléséről, bár ő később a hitvallói szerep érdekében ezt így állította be (a konkubinátus sem lehetett önmagában a kiközösítést megalapozó kihágás).⁹

A bécsi összeütközés egyértelműen megghiúsította Speratus budai reményeit, ezért elhagyta a Duna völgyét, hogy Brünn és Prága érintésével térjen vissza Németországba. Ez az útvonal vezette Morvaiglóra, ahol a plébános nem sokkal korábban halt meg. Az iglói plébánián székelő premontrei apát meghívta Speratust, ugyan nem plébánosnak, hanem egy szintén üres prédikatori állásra, melyet hivatalosan 1522. június 5-én foglalt el (bár egy Luther-levél már május 16-án iglói prédikátornak címzi őt!).¹⁰ Titkos hitvesét nővéreként adta ki, a valódi viszonyról az iglóiak még évekig nem értesültek.

Jan Roh (Johannes Horn/Cornu) 1522 májusában másodszor érkezett Wittenbergbe, hogy Lutherrel találkozzék.¹¹ A reformátor örömmel fogadta, mert éppen akkor kaptak meg Iglóról Speratus levelét, állásfoglalását kérve a csehekkel kapcsolatban. A teológiai diskurzus végeztével Roh magával vitte Speratus kérdéseit Csehországba. A Wittenbergben megtárgyalt kérdéseket Speratus nyilvánvalóan azért állította össze, mert tájékozódni szeretett volna Igló cseh nyelvű környezetének (főleg utraquista, de táborita hatásokat is befogadó) vallási viszonyairól. Valaki 11 cikkben foglalta össze Speratus számára a cseh testvérek jellegzetes tételeit, s további négy cikkben a kelyhesek tanítását az úrvacsoráról és a keresztségről.¹² Roh meggyőzte Luthert, hogy az első 11 cikk csak nagyon felületesen mutatja be a cseh testvérek tanait. Május 16-án Luther jelzi Speratusnak:

⁸ Speratus beszéde (Von dem hohen gelübd der tauff) 1524-ben jelent meg Brandenburgi Albertnek szóló ajánlással Königsbergben: VD 16., S 8279. Kiadása: KÖNIG 1, 29–63. Vö. BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften*, 204–206.

⁹ KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, I/2, 128 sk., II, (Statutenbuch der Universität) 269–271, 294–295, 323–327; PPSA 44, nr. 47. Bécs városában a teológiai fakultás gyakorolta a kizárólagos egyházfegyelmi hatáskört az eretnekgyanús klerikusok felett.

¹⁰ LEUPOLD, 46; WA.B, II, 529–531 (nr. 491); LVM, VII, nr. 491.

¹¹ Az előzményekhez: BARTOŠ, *Das Auftreten Luthers und die Unität der Böhmisches Brüder*; THOMSON, *Luther and Bohemia*.

¹² MOLNÁR, Amedeo, *Zum Gespräch zwischen Luther und den Böhmisches Brüdern*; UÖ, *Luther und die Böhmisches Brüder*; UÖ, *Luthers Beziehungen zu den Böhmisches Brüdern*, 630, 952; HEYMANN, *The Impact of Martin Luther upon Bohemia*; ROHDE, *Luther und die Böhmisches Brüder*; BILÝ, *Melanchthonův kroužek*.

„[...] magam tudakoltam meg tőlük mindent, de nem úgy találtam, hogy az oltáriszentségben a kenyeret pusztán Krisztus teste, s a bort egyedül Krisztus vére jegyeinek tekintenék.”¹³

Luther ezek szerint hajlott annak elismerésére, hogy a testvérek felfogása közel áll az ő tanításához. Ezt a jó benyomását nem sokkal később megzavarta Speratusnak egy további kérése, új barátja, Beneš Optát, Großmeseritsch (Velké Meziříčí, CZ) utraquista lelkésze és esperese (†1559) tudakozódott nála négy kérdésben Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlétéről:

– Az Úr testének szentsége alatt kell-e az Isten Fiát érteni, hiszen az ígélet szavai egyedül a testet említik?

– Az egész Krisztust a kenyér jegye alatt kell-e hinni, hiszen az evangélium csak a testet említi?

– Krisztust a szentségben térdhajtással kell-e imádni?

– Krisztust a szentségben segítségül lehet-e hívni?¹⁴

Optát már ekkor törekedett arra, hogy a legkülönbözőbb irányzatokból lehetőleg ugyanazt a közös reformátori programot hallja meg, s eközben tartott attól, hogy a szentségek túlságos tisztelete beárnyékolhatja az evangélium felszabadító üzenetét. Ebben az értelemben kacérkodott a cseh testvéreknél megőrzött táborita gondolatokkal is, és ezért is akarta álláspontját a négy kérdésben megszólaltatni.¹⁵ Speratus egy ismeretlen „pikárddal” vitatta meg a témát, de eredménytelenül, így két saját kérdésével együtt (Krisztus imádásáról és a konszekrációról) az egész ügyet Luther elé tárta. Még 12 év múlva is emlékeztetett rá, hogy Iglón azokat a „valdenseket”, akiket nem tudott meggyőzni, Wittenbergbe irányította.¹⁶

Így ez a második kérdőív is Luther kezébe került, aki a „valdensek” racionalista úrvacsora-felfogását istentelennek tartotta. De ragaszkodva az üdvösséghez szükséges dolgok és az *adiaphora* megkülönböztetéséhez mégis hangsúlyozta, hogy a szentség imádásának kérdése nem lehet olyan fontos, hogy feladjuk miatta a lényegét: a hitet és a szeretetet (*ubi fides et charitas fuerit, hic peccari non potest, neque adorando neque non adorando*). A lehetőséget viszont, hogy a szentségben Istent imádjuk és hívjuk segítségül, nem vethetjük el. Szabadok vagyunk ezzel élni vagy erről lemondani (*liberum est Christum adorare et invocare sub sacramento*).¹⁷ Optát annyira lényegre törőnek érezte Luther választát, hogy a kérdésekkel és Speratus válaszával együtt azon-

¹³ WA.B, II, 531 (nr. 491); LVM, VII, nr. 491: „Denn ich hab alle Ding aus ihnen selber erforschet, aber nicht erfunden, daß sie hielten das Brot im Sacrament des Altars für ein bloße Bedeutung des Leichnams Christi und den Wein allein für ein Bedeutung des Bluts Christi.” BiDi 24, 95.

¹⁴ Luther Speratusnak: 1522. 06. 13. WA.B, II, 560 (nr. 509).

¹⁵ BiDi 24, 51 sk.; ROTHKEGEL, *Beneš Optát*.

¹⁶ PPSA 45, 309 (1534).

¹⁷ Luther Speratusnak: 1522. 06. 13. WA.B, II, 559–562 (nr. 509). Luthernek a cseh testvérekhez való kettős viszonyulását jól példázza egy 1524-ben tárgyalt másik kérdés, az anyanyelv ügye is. Annak ellenére, hogy Luther szintén fontosnak tartja az anyanyelvi oktatást és az anyanyelvi istentiszteletet, kritizálja a „valdenseket”, hogy ilyen irányú buzgalmukban elfeledkeznek a régi nyelvekről, így egyrészt elveszítik tanításuk tudományos alapját, másrészt elszigetelődnek a többi kereszténytől. WA, XV, 43 = LM, IV, 175; WA, XIX, 74 = LM, IV, 442.

nal sajtó alá bocsátotta (a kiadványból nem maradt fenn példány, csupán egy kéziratos másolatból ismert).

Prédikációi miatt Speratus hamarosan összetűzésbe került az iglói Szent Kereszt-templom domonkosaival, akik rossz szemmel nézték az addig gyéren látogatott plébániatemplom népszerűségének növekedését. A szerzetesek valahogyan tudomást szereztek a bécsi határozatról, melynek értelmében immár a kiközösítés is hatályba lépett. Feljelentésükre¹⁸ II. Lajos király július 25-én elrendelte a városnak Speratus elbocsátását, egyidejűleg intézkedett „a lutheránus eretneknek” az olmützi püspök elé való megidézéséről.¹⁹

Speratus azonban rövid tartózkodása alatt maga mögé állította a városi tanácsot, mely időközben a morva tartományi rendek segítségével úrrá lett az évek óta tartó hatalmi harcokon és szociális konfliktusokon. A képzett és tehetséges prédikátor személyében végre akadt valaki, aki a visszaélések bírálatával támogatni tudta a tanácsot a klérussal vívott politikai küzdelmében. Hogy milyen szerepet játszhattak ebben teológiai, esetleg reformatori szempontok (nem is szólva a lutheri tanokról), nehéz megítélni, hiszen a városnak az egyházi és világi hatóságokkal folytatott levelezésében az eretnekség vádjá ellen kellett védekeznie, s a források azt is homályban hagyják, pontosan milyen felfogásban prédikált Speratus Iglón 1522 nyarán. Itt-ott találkozni Speratusnál olyan, a korai reformációra jellemző és az apostoli korra visszavezetett elképzelésekkel, hogy minden gyülekezetet a saját püspöke vezet. Ezek a gondolatok Wittenbergből is származhattak.²⁰

A domonkosok Speratus elleni áskálódásainak és a kölcsönös egymásra utaltságnak köszönhetően 1522-ben szoros szövetség jött létre a prédikátor és hívei között. Speratus *bundról* és *bundschuchról* beszél azon évek szóhasználata szerint (a jelenség a Müntzer-életrajzokból közismert).²¹ Tény, hogy a tanácsstagok s a polgárok többsége (20-30 szerzetes kivételével a teljes lakosság) a városházán esküvel fogadta, hogy az evangéliumtól nem tántorodik el (*wyr wollte ja bey dem evangelio bestehen*), s annak hirdetőjét, a prédikátort tekinti jogszerű lelkészének, kötelezték magukat, hogy Speratust nem bocsátják el és nem is szolgáltatják ki a hatóságoknak. Ezen kötés tartós voltáról Speratusnak már akkor sem voltak illúziói, hiszen ismerte Péter apostol példáját. A veszély növekedtével a gyengék valóban úgy gondolták, hogy evangélium ide vagy oda, meg akarják tartani a király kegyét (*evangelium hin, evangelium her, wir woelen eyn gnedigen kuonig behalten*). Mivel a polgárok a sebtében és meggondolatlanul kötött szövetséget (*eylend*

¹⁸ Wie man trotzdem soll auff's creutz (1524). Fol. C1r. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 114.

¹⁹ Csehül: a 18. századi Cerroni-másolatgyűjteményben, fol. 57; e két levél német fordításai: LEUPOLD, 47 sk. Thurzó Szaniszló levele (1522. 08. 23.): CHLUMECKÝ, nr. 287. Ezúton mondok köszönetet Prof. Dr. Martin Rothkegelnek, aki a Speratusra vonatkozó Cerroni-gyűjtemény xeroxmásolatát rendelkezésemre bocsátotta. Thurzó Szaniszló tiltó rendelkezését az olmützi krónika is megörökítette: „1522. Nach Bartholomaei hat man königliche Briefe auf dem Rathhause vorgelesen wegen Martin Luthers und des Predigers Sohn zu Iglau, welch Letzterer zu Iglau nicht mehr hat predigen dürfen. A. (B. wegen Martin Luthers unnd des Predigers zue Iglaw, unnd die Lutherische Predig dem von Iglaw verbothen zu predigen).” DUDÍK, 5.

²⁰ STAMM, *Luthers Berufung auf die Vorstellungen des Hieronymus vom Bischofsamt*, 15–17. Az apostoli titulátúra Speratusnál is megfigyelhető használatához lásd II. 6.

²¹ DW, II, 522–524.

und unfürsichtig bundschuch) okolták azért, hogy eddig is kitartottak Speratus mellett, azaz a várost fenyegető veszélyért, így e szövetségnek kézzelfogható formája és konkrét tartalma lehetett, talán írásba is foglalták. A *bundschuch* magyarázza azt is, hogy az iglóiak a felforgatás gyanújába keveredtek, s igazolja továbbá a király ellenük hozott intézkedéseit. Ezért is szembesült Speratus a kihívással, hogy a püspöki hivatalában (*bischöflichen ampt*) hirdetett evangéliumot később a nyomtatott szó nyilvánosságában megvédelmezze.²²

A tanács a radikális utraquisták által uralt morva tartományi hatóságokhoz fordult segítségért, melyek hónapokig ellenálltak a királyi utasításoknak és – vitatható módon, ám következetesen – nem ismerték el az olmützi püspök hatáskörét az ügyben. Meglepő jogalkalmazással még az egyidejűleg ülésező nürnbergi birodalmi gyűlésnek a vallási vitát a következő zsinatig elnapoló döntésére is hivatkoztak.²³ A város küldöttei pedig kijelentették az uralkodónak, hogy prédikátoruk nem hirdet tévtanokat, s nem prédikál az „evangélium és Isten parancsolatai ellen”, amint azt a városi papság egyhangúlag tanúsítja.²⁴ Mellőzöm a morva utraquisták több hónapos sikeres időhúzásának és jogászai csúrés-csavarásának részletezését. Johann von Pernstein morva főkamrás például ragaszkodott hozzá, hogy Speratus olmützi kihallgatásának az ő jogértelmezése szerint csehül kell történnie, ezért az iglói prédikátort tolmácként Beneš Optát kísérje el az olmützi püspök és káptalan elé, azaz egy utraquista lelkész közvetítsen (akár a szentszéki eljárásban, akár az informális beszélgetésen) a katolikus pap és illetékes megyéspüspöke között – teljesen feleslegesen, hiszen ezek mind latinul, mind németül tökéletesen megértették egymást. Az időhúzásnak végül II. Lajos szigorú parancsa vetett véget: december 13-án Speratusnak meg kellett jelennie a püspök előtt,²⁵ igaz, hogy Iglón, s egyelőre nem vádlottként. A béke kedvéért (s egy esetleges egyházi átkot elkerülendő) Speratus a városból morva pártfogói oltalmába (közelebbről Beneš Optát großmese-ritschi parókiájára) távozott,²⁶ miközben Johann von Pernstein morva főkamrás így buzdította az iglói polgárokat:

„Mivel nyilvánvaló lett számotokra az igazság, s ezt elkezdtétek már megköstolni, álljatok ki mellette, nehogy az mondassék rólatok, amit Szent Pál írt a galatáknak: ó, esztelen galaták, ki ígézett meg titeket [Gal 3,1].”²⁷

Speratus azonban – mint a király újabb szigorú figyelmeztetéséből kiderül – 1523 februárjában már újra Iglón prédikált,²⁸ miközben a morva rendek az áprilisra kitűzött tartományi gyűlés hatáskörébe igyekeztek utalni ügyének elintézését. A prédikátor meg

²² Wie man trotzdem soll auff's creutz. Fol. C1v–2v. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 115, 122.

²³ Cseh eredetik az iglói városi levéltárban (Státní okresní archiv v Jihlavi); cseh másolatok: Cerroni említett kéziratkötetében; regeszták: CHLUMECKÝ, nr. 289–290; német fordítások: LEUPOLD, 49–53.

²⁴ CHLUMECKÝ, nr. 286, 288; németül: LEUPOLD, 48 (1522. 08. 18–24.); vö. uo., 51.

²⁵ CHLUMECKÝ, nr. 291–292; németül: LEUPOLD, 49 (1522. 11. 14.).

²⁶ LEUPOLD, 53; SCHENNER, 15(1911), 226.

²⁷ Németül: LEUPOLD, 54 sk.

²⁸ CHLUMECKÝ, nr. 294; németül: LEUPOLD, 53; vö. uo., 50.

is jelent Olmützben, de itt sem perre, sem vizsgálatra nem került sor, hanem kompromisszumos megoldásként (mely egyedül a püspöknek jelentett presztízsveszteséget) a gyűlés végén eljárás nélkül bebörtönözték az olmützi városházán, s nyolcheti fogva tartás után kiutasították Morvaországból.²⁹ Az olmützi könyvtárakból és polgároktól elkobozták a lutheri könyveket, majd nyilvánosan elégették őket.³⁰ Speratus pár hónappal később maró iróniával számolt be a német Újszövetség-fordítás sorsáról:

„Igen, megégették a Luther Márton által fordított Újszövetséget is csak azért, mert Wittenberg neve állt rajta. Olyan alaposan kutattak az eretnokség után, hogy egy szó miatt az egész evangéliumot tüzre vetették. Azt hiszem, azt szerették volna, hogy az összes biblia lángoljon, latin, görög és héber, ráadásul még minden nyelven, amin csak olvasható a földkerekségen. Megérte volna nekik ez a máglya, csak hogy megszabaduljanak végre az eretnekektől. Hiszen azok az eretnekek, akiket ők annak tartanak, kizárólag a Bibliából támadnak. S ha nem pusztítanak el minden bibliát, akkor mindig lesznek eretnekek, még ha naponta égetik is őket; ez nem használ ugyanis semmit, előbb minden bibliát fel kéne perzselni.”³¹

A morva tartományi gyűlésen szembeötlő volt az iglói reformmozgalom és a morva rendek utraquista szárnya közötti összejátszás és közeledés, mely tartósan bizonyult, s három év múlva az austerlitz-i vallási párbeszédhez vezetett. Más német lakosságú királyi városok viszont, melyeket mind a felekezeti viszonyok, mind a rendi alkotmány Iglóval egy táborba soroltak volna, nem vállalták föl a Speratus-ügyet, amint ez egy zناimi követ jelentéséből kiderül.³² A hagyományos közjogi és etnikai szolidaritáson így rést ütött a vallási nézetkülönbség. Ami a morva urak, elsősorban Pernstein és Arkele z Boskovic morva főkapitány motívumait illeti,³³ őket sem annyira a Speratus iránti szimpátia mozgatta, mint inkább az ügyben látott politikai lehetőség, hogy a katolikus püspöknek a huszita többségű tartomány jogrendjében garantált széles egyházfegyelmű

²⁹ Wie man trotzten soll auff's creutz. Fol. B2v–3r, D2r. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 110 sk.; LEUPOLD, 54. Az olmützi krónika közlése szerint: „Am Donnerstag vor Misericordiae [1523. 04. 16.] hat man den Paul Sperat, Prediger von Iglau, in den Thurm gesetzt, und den Freytag darauf die Lutherischen Bücher samt neuen Testament in Gegenwart Ludwig Königs auf dem Ring verbrennt. A. u. B. (B. König Ludwig ist denselben Tag weggefahren). Den Freytag nach Auffarthstag [1523. 05. 15.] hat der Rath eine Zusammenkunft wegen des Sperats gehabt, den Dienstag vor Margaretha ist er wider ledig worden [1523. 06. 09.]. A. u. B.” DUDÍK, 6.

³⁰ Wie man trotzten soll auff's creutz. Fol. B3r. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 111; Sigismund Gelenius cseh humanista szavaival (MBW, nr. 281): „Presul Olomucensis Ludovicum regem Ungariae et Boemiae adulescentem antea Luthero non iniquum eo facinoris pestilenti suo consilio induxit, ut eius iussu in Lutheri libros publico incendio in oppido Olomucensi sevitum sit et Paulus Speratus, qui in primario Moravorum oppido Trigla bonam partem suis concionibus ad verae pietatis studium excitaverat, in carcerem trusus, quod eiusdem cum Luthero haereseos haberetur.” Vö. PPSA 45, 27 sk. Melanchthonhoz nemcsak Gelenius tudósítása jutott el, hanem Speratus (valószínűleg már szabadlábon írt) levele is, melyre vigasztaló sorokkal válaszolt: MBW, nr. 290a.

³¹ Wie man trotzten soll auff's creutz. Fol. B3r. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 111 sk.

³² KUX, *Ein Bericht über König Ludwigs Anwesenheit zu Olmütz*, 56; ROTHKEGEL, *Der lateinische Briefwechsel*, 46 sk.

³³ LEUPOLD, 50.

hatáskörét megkérdőjelezzék s lehetőleg korlátozzák. Ezt a pragmatikus hozzáállásukat maga Speratus is rögzíti későbbi nyílt levelében:

„A hatalmasok közül néhányan, akiket nem neveznék meg, mert szükségtelen, azt mondták nekem négy szemközt, hogy ha nem állom meg a próbát, akkor ők maguk hordják a rőzsét a máglyához, s megégetésemhez maguk csíholnak tüzet.”³⁴

A fenti helyet mégsem érthetjük úgy, hogy az eljárás állása alapján Speratust valóban fenyegette volna Olmützben a máglyahalál veszélye, ahogy ezt ő maga vagy az utókor sokszor látni szeretne volna.³⁵ Adatainkból tehát nyilvánvaló, hogy a morva nemességet nem annyira Speratus személye vagy tanítása érdekelte, mint az ügyből kovácsolható politikai tőke, fontos viszont, hogy az iglói reformkatolikus polgárság a morva városok között egyetlenként ismerte fel a reformutraquista morva nemességgel közös érdekérvényesítés lehetőségét.

Olmützi börtönéből Speratus vigasztaló „fogságleveleket” küldött az iglóiaknak (a hagyomány szerint az *Es ist das Heil uns kommen her* kezdetű korált, a megigazulásról szóló hitvallását is itt írta).³⁶ Legelső fennmaradt levelében teljes apostoli fegyverzetben lép elénk: az apostoli üdvözléssel indítja sorait, majd Pál szavaival folytatja: „Más törvényt érzek tagjaimban, amely harcol az értelmem törvénye ellen...” (Rm 7,23). Inti híveit, hogy tartsanak ki mellette, hisz mekkora szégyen lenne a város számára, ha cserben hagyná prédikátorát, pedig ő maga a város becsületéért szállt síkra. És ha ügyük támogatói ilyen kevésre tartják a város és papja közötti kötést, akkor mit gondolhatnak ugyanerről az ellentábor képviselői?!

A levélíró az Isten igéjéért üldözött prédikátor pozíciójából szólal meg, hol a megégetett Husz, hol az oltár mellett megölt Zakariás próféta (Mt 23,35–37), hol a Krisztusért fogoly Pál szerepébe helyezkedve (Eph 3,1 par). Figyelmeztetésként veti az iglóiak szemére, hogy ha elhagynák, akkor bűnrészességet vállalnak az ő ártatlanul kiontott vérében. Minden pózolás dacára egyértelmű, hogy Speratus igencsak kétségbe van esve, retteg ügye kimenetelétől, és szívesen mentené az irháját. Ezt ismét egy szép páli figura, a test és lélek (*Fleisch und Geist*) több síkon történő szembeállítására érzékelteti (Rm 8,3–9). Az utóiratban javasolja az iglóiaknak, hogy a börtönből küldött leveleit fordíttassák le csehre, s küldjék el Johann von Pernsteinnek és Arkleb z Boskovicnak.³⁷

Nyolc hét után szabadult ki Speratus olmützi fogságából.³⁸ Ez azon ritka esetek egyike, ahol valamiképp bizonyítható a Brandenburgiak közbenjárása egy reformátor érdekében.³⁹

³⁴ Wie man trotzdem soll auff's creutz. Fol. D4r. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 123.

³⁵ LEUPOLD, 54, 59; SCHENNER 15(1911), 248 (nr. 6); BRECHT, *Erinnerung an Paul Speratus*, 119.

³⁶ LEUPOLD, 55.

³⁷ Függelék, 1. sz.

³⁸ LEUPOLD, 55; DUDÍK, 6.

³⁹ Speratus ugyanis utólag Brandenburi Albertnek mondott köszönetet szabadulásáért, neki ajánlva bajt hozó bécsi prédikációjának 1524-es königsbergi kiadását.: Von dem hohen geluebd der Tauff. Fol. A2v. VD 16., S 8279. KÖNIG 1, 30.

1523 augusztusában Speratus még Iglón tartózkodott,⁴⁰ majd Prágába utazott, ahol kiutasításának visszavonását igyekezett elérni, s meg is nyerte támogatójául Károly münsterbergi herceget, aki a következő személyekhez szóló ajánlólevelekkel látta el: a király, a királyné, az örgróf (valószínűleg Brandenburgi György), Szalkai László magyar kancellár.⁴¹ Jellemző ez a névsor Morvaországnak (és Sziléziának) az egész Jagelló-uralom alatt vitatott közjogi státuszára: a prágai adminisztráció befolyásos tagjai (a magyar nádorhoz hasonló jogállású várnagy, a cseh kancellár stb.) még véletlenül sem szerepelnek. Ugyancsak Prágából küldött Speratus Iglóra egy Johannes Hadamer nevű diakónust helyetteséül, mielőtt továbbindult volna Wittenberg felé.⁴²

Brandenburgi Albert és Speratus személyes tárgyalására még 1523. november 29-én került sor Wittenbergben, ahol a nagymester Königsbergben kínált neki udvari lelkészi állást.⁴³ Speratus többször felszólította az iglói tanácsot, nyilatkozzék, érvényesnek tekinti-e a kölcsönös esküvel megpecsételt szövetséget, ám az iglóiak politikai mozgásteret egy tűzvész miatt igen beszűkült, s semmit sem tudtak tenni Speratus visszatérése érdekében, ugyanis a királytól húsz év adómentességet kellett kérniük. Még az olmtüzi fogság idején égett le szinte az egész város. A tűzvészt a domonkosok az eretnekség büntetéseként értelmezték arra föl, hogy kolostoruk kivételképpen megmaradt, míg a plébániatemplom elpusztult. Speratus viszont abban látott intő jelet, hogy a Szent Kereszt dömés templom mellett csak a hóhérnak és Hans Schoenthonnak egyszerűen *Hurenheusleinként* emlegetett háza menekült meg, így ő hívei hűtlensége büntetéseként fogta föl a csapást.⁴⁴

A prédikátor utoljára 1524 tavaszán, poroszországi útja előtt járt Iglón, hogy híveit feloldja esküjük alól.⁴⁵ A maga elkötelezésének érvényességét azonban továbbra is fenntartotta, leveleiben újra meg újra szóba hozta. Ebben az Iglóhoz való furcsa, egyoldalú ragaszkodásában nem nosztalgiát vagy érzelmi motívumokat kell látnunk, hanem a *ministerium ecclesiasticum* olyan hangsúlyos és egyéni teológiai értelmezését, mely akár önmagában is biztosítja Speratus helyét a legjelentősebb reformátorok galériájában.

Az iglói tanács időközben megegyezett a seelaui apáttal az évekkel korábban megürült plébánia betöltéséről. 1523. november 25-én iktatták be a znaimi származású Simon Schneeweißt (†1545), aki a brucki premontrei kolostorhoz való tartozása révén az apát szemében volt elfogadható személy, míg reformpárti beállítottsága a polgárság számára tette vonzóvá.⁴⁶ A tanács azt a feltételt szabta számára, hogy Speratus visszatérése

⁴⁰ MAYER, *Die älteste Iglauer Chronik*, 16.

⁴¹ Függlék, 2. sz.; LEUPOLD, 55.

⁴² Függlék, 2. sz.; LEUPOLD, 55 sk.; SCHENNER, 15(1911), 244 sk., 250 (nr. 4, 8).

⁴³ LEUPOLD, 56 sk.; PPSA 44, nr. 173.

⁴⁴ CHLUMECKÝ, nr. 296; LEUPOLD, 60 sk.; *Wie man trotzdem soll auff's creutz*. Fol. D2v–3v. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 121 sk.

⁴⁵ KÖNIG 1, 19. Speratus 1524. április 26-án Iglóról kelt levele: Johann Camers: *Theologicae facultatis [...]* retaliatio. Fol. A1v–2r. VD 16., W 2646.

⁴⁶ Schneeweiß 1510 nyarán iratkozott be Bécsben, 1513 tavaszán BA, 1517 őszén MA, 1518-ig mutatható itt ki: MUW, II, 370; AW, nr. 25722; SCHRAUF 3, 52, 86, 165, 272; LEUPOLD, 56, 60; SCHENNER, 16(1912), 84. Az iglói plébánosok listája és hivatali ideje mind Cerroninál, mind a rá hivatkozó Schennernél kissé ellentmondásos.

esetén továbbra is alkalmazza őt prédikátorként, amire nemcsak a kitiltás érvényessége miatt nem mutatkozott reális esély, hanem – a céhek körében végzett felmérés alapján – ehhez már a lakosság döntő többségének támogatása is hiányzott.⁴⁷

Speratus viszont 1524-ben megjelent újévi pásztorlevelében (*Wie man trotzen soll auffß creutz*) elutasítja a polgároknak a szövetséget (*bundschuch*) okoló érvelését, hiszen a keresztségi fogadalmon túl nem ismer el visszavonhatatlan ígéretet, esküt vagy egyéb biztosítékot. De még ha az iglóiak ki is szolgáltatják őt politikai nyomásra vagy e világi előnyök érdekében, ez akkor sem változtat irántuk való egyoldalú szeretetén. Csak arra kíváncsi, hogy még mindig püspöküknek tekintik-e (*ob ich noch euer bischof sey*), amely hivatalához szabályos többségi választás révén jutott. Amennyiben a gyülekezet elállt volna közben korábbi szándékától és nyilatkozatától, akkor hivatala is megszűnt. Állhatatlanságukat Speratus nem veti a szemükre, hiszen tudja, hogy a hűségesekek mindenütt kisebbségben vannak az ingadozók között, csak leszögezi, hogy sokan korábbi mellveregető szólamaik ellenére ijedtek be a barátok fenyegetésétől és az udvar utasításaitól. Az iglóiaknak Wittenbergből küldött nyílt levél célja az volt, hogy segítsen feldolgozni az ünnepélyes ígéret megszegésének a traumáját. Speratus egyértelművé teszi, hogy a királyra való hivatkozás csak háritás és kifogás, hiszen az evangélium ügye nem tartozik a világi hatalom kompetenciájába. Az evangéliumhoz való ragaszkodás esetén az üldöztetésnek és a keresztnak nincs alternatívája.⁴⁸

1/B. Speratus Wittenbergben

1524 áprilisában Speratus kiadott Wittenbergben nyolc tézist, melyek alapján két évvel korábban Bécsben elítélték volna.⁴⁹ Ezt a beállítást Johann Camers nyomtatásban megjelent ellenirata határozottan cáfolja: leszögezi, hogy Speratus téziseit a fakultás eddig nem is látta, így elítélni sem tudta. Speratus szerint azért provokálja a vitát, hogy a bécsi fakultás kontójára szerezzen magának hírnevet. A hetedik tézisre, mely szerint a bécsi fakultás lutheranizmussal vádolta volna Speratust,⁵⁰ Camers úgy válaszol, hogy a fakultás eddig sem foglalt állást ebben a teológiai kérdésben, jóllehet köztudott, hogy Luther tanait mind egyházi, mind világi fórumokon eretnekségként kezelik.⁵¹ A bécsi egyetem 1521-ben valóban megtagadta Johannes Eck sürgetésével szemben a

⁴⁷ LEUPOLD, 58; SCHENNER, 15(1911), 251 sk. (nr. 9).

⁴⁸ *Wie man trotzen soll auffß creutz* (1524). Fol. C2v–3r. VD 16., S 8280. KÖNIG 2, 116.

⁴⁹ Luther: *Widder das blind und toll Verdamnis der siebenzehnen Artickel von der [...] Universitet zu Ingolstat. Item der Wiener Artickel widder Paulum Speratum.* – [Nürnberg, Hans Hergot, 1524.]. VD 16., I 212 (208–214). WA, XV, (102–104)125–140; vö. *Von dem hohen geluebd der Tauff.* Fol. A3r, H2v–4v. VD 16., S 8279. KÖNIG 1, 30, 61–63.

⁵⁰ WA, XV, 139.

⁵¹ Johann Camers: *Theologicae facultatis universalis studij Viennensis Doctorum, in Paulum non Apostolum, sed suae farinae hominibus ana tén prosthethzin etimonon, Speratum retaliatio.* (Wien: Singriener, 1524.) Fol. F3r–v, H2r–4r. VD 16., W 2646. Vö. KINK, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, I/2, 129 sk.

Luthert elítélő átokbulla kihirdetését, ám sem ez, sem a wormszi ediktum nem játszott szerepet a Speratus ellen lefolytatott eljárásban.

Mivel ebben a vitában Speratus és Camers 1524-ben kelt állításai a bécsi fegyelmi eljárás tényeiről egymással szögesen ellentétesek, kénytelenek vagyunk az 1522-ben született dokumentumok adataira hagyatkozni, a fakultás jegyzőkönyvére és Speratusnak Lutherrel folytatott levelezésére. Ezekből az derül ki, hogy a fakultás tartalmi kérdések tárgyalásáig valóban nem jutott el, mert míg Speratus hasztalan követelte írásban nézetei bírálatát, addig a bécsiek szintén hasztalan követelték írásban Speratus inkriminált prédikációját. Annak az elítélő határozatnak eredete és szövege, melyhez Speratus 1524-ben egy „jó barátja” révén jutott, hogy aztán nyomtatott válasziratban cáfolja meg, így fölöttébb kétes hitelű. Bizonyára a prédikátor egyik bécsi ellenlábásának olyan javaslatáról vagy tervezetéről lehet szó, melyről a fakultás végül bizonyítékok hiányában és a megvádolt távollétében nem is tárgyalt.⁵²

A bécsi prédikáció Königsbergben 1524-ben megjelent szövegét az előszó tájékoztatása szerint Speratus 1523 tavaszán, olmützi fogságában emlékezetből írta le újra, miután az eredeti kéziratot könyveivel együtt elvették (s valószínűleg más reformatori iratokkal együtt megégették). Egy évvel korábban küldött ugyan egy másolatot Luthernek, aki egyet is értett annak kinyomtatásával, de Wittenbergben végül semmit sem tettek az ügy érdekében. Speratus meglepő módon később sem használta föl az eredeti szövegnek ilyen szerencsésen megőrződött másodpéldányát. Ajánlása végén Speratus mégis kifejezetten utal rá, hogy műve még Luther *De votis monasticis* című röpiratának⁵³ 1522. februári megjelenése előtt született, tehát a szerzetesi fogadalmakat még azelőtt vonta bírálata alá, mielőtt ezt olvashatta volna. A szöveg ilyen sorsának ismerete ellenére állítását a kutatás elfogadta, holott tény, hogy a kérdéses Luther-irat már 1522 folyamán eljutott Speratushoz.⁵⁴

Elsőnek Martin Brecht vette a fáradságot, hogy összehasonlítsa Luther és Speratus azonos témájú két művét. A problémát Speratus a keresztségi fogadalom felől közelíti

⁵² WA.B, II, 527 (nr. 490; 1522. 05. 15.); LVM, VII, nr. 490: „A bécsi teológusok tragédiát kezdtek játszani Paulus Speratusszal, aki egykor würzburgi prédikátor volt, majd onnan elűzve most a morvaországi Ig-lón működik. Írt nekem és elküldte kiváló iratát a fogadalmakról.” WA.B, II, 531 (nr. 491; 1522. 05. 16.); LVM, VII, nr. 491: „De bécsi prédikációt megkaptuk, alaposan megvizsgáltuk, megbíráltuk, és nagyon tetszik nekünk, ezért nem volna ellenünk, ha kinyomtatnád. Mi Wittenbergben is érzékeltük a bécsi szofisták gőgjét és dölyfösségét hozzád küldött levelükben.” WA, XV, 129 (1524): „Ich weys yhe wol, das ich alle guet mit den Wiennern furgewendet hab, Jhn manig mal freundlich zu geschriebe nû ynn das dritte jar vor und nach meyner gefencknis, Hab mich darzu erbotten: kunnen sie mir anzeygen, das ich geyrret hett, so wolt ich gern widerruffen. Ich hab aber nie so viel erlangen mügen, das sie myr nur die nachfolgende Artickel hetten zu geschickt, das ich doch wesst, warumb sie mich banneten und verdameten, bis ich sie neulich durch einen gueten freund hab zu wegen bracht on yhr willen und wissen. Das ist wol war, sie haben myr doch eyn mal geschriebe, aber daselbst begert, ich sollt yhn allererst meyn predig zu schicken, so wolten sie sehen, was yrrigs odder unrechts darynn were, und als denn weyter handlen mit myr. Und sie hetten vor langst dise nachfolgende Artickel aus der selbigen predig, wie sie furgeben, gemacht und verdampft, dazu mich ynn yhren bann gethon.”

⁵³ WA, VIII, (564)573–669.

⁵⁴ Von dem hohen geluebd der Tauff. Fol. A3r–v. VD 16., S 8279. KÖNIG 1, 30 sk.; WA.B, II, 529–531 (nr. 491).

meg. Ennek összefüggésében relativizálja a szerzetesi fogadalmak súlyát és érvényességét. Csak ezután szólaltatja meg a szüzességgel és a nőtlenséggel kapcsolatos, egymásnak is ellentmondó újszövetségi íráshelyeket. Ezek alapján a szüzességi fogadalmakat Speratus a szabadság és a visszavonhatóság tartományába sorolja. A kritika éle az egyházvezetés, a teológusok és a gyóntatók ellen irányul. Speratus érvelése ugyan lényeges gondolatokat vesz át Luthertől, de önállóan és következetesen épül föl. Szó sincs utánpótlásról vagy kontaminációról, de a nyomdába szánt változat egyértelműen Luther szövegének ismeretében készült. Meg kell hagyni, hogy Speratus – Luther markáns gondolatmenetével egyidejűleg – képes volt a saját hangján megszólalni és a teológiai viták terében egy hasonlóan jól felépített, meggyőző álláspontot kifejteni. Speratus nagyformátumú koncepciójának eredetiségéhez tehát kétség nem férhet, mint ahogy ahhoz sem, hogy érvkésztetét az 1522 óta olvasott könyvek érdemben gazdagították.⁵⁵

Speratusnak tehát elsőként Wittenbergben adódott alkalma behatóbban megismerkedni Luther irataival és teológiájával, elsősorban mint latin műveinek németre fordítója.⁵⁶ A pár hónap múltán Königsbergbe távozó prédikátor reformokra buzdító „apostoli” levelekkel⁵⁷ és lutheri iratokkal látta el az iglóiakat. Luther *De instituendis ministris* című művének fordításával a tanácsnak a plébánia kollátori jogára formált igényét támasztotta alá. Ez a cseh kelyheseknek címzett és a lelkészavatók kérdéseit tárgyaló irat mind kontextusa, mind tartalma miatt igencsak a szívében fekehetett Speratusnak.⁵⁸ Legelső Wittenbergből datált levelében (melyben hét éve tartó titkos házasságát is bevallotta) a papok nőülését és a két szín alatt áldozást követelte.⁵⁹ 1524 elején Luther *Formula missae*-jének német fordítását is az iglóiaknak dedikálta. Megemlékezik róla, hogy a város polgárai 11 utat tettek meg érte az egyházi és világi felsőbbbséghez küldött folyamodványokkal, maga pedig fogságban volt értük. Figyelmükbe ajánlja a tévelygésektől megtisztított s immár németre fordított miseszöveget. Püspöki minőségében küldött hozzájuk egy prédikátort, akit, ha maga nem térne vissza, fogadjanak el utódjául.⁶⁰ Az előbb idézett ajánlások mindegyikében találunk apokaliptikus motívumokat, az Antikrisztus emlegetését, fokozottan érvényes ez persze Speratus utolsó Luther-fordítására: *Offenbarung des Endchris aus dem Propheten Daniel wydder Catharinum*. Az ajánlást jegyző Speratus egyetért Lutherrel a pápaságnak az apokalipszis negatív megítélésű

⁵⁵ BRECHT, *Erinnerung an Paul Speratus*, 109–112.

⁵⁶ Von dem hohen geluebd der Tauff. Fol. A2v–3r. VD 16., S 8279. KÖNIG 1, 30 sk.

⁵⁷ CERRONI másolata; SCHENNER, 15(1911), 211–255 (1524–1532).

⁵⁸ WA, XII, (160)169–196. Von dem aller nöttigsten / Wie man diener der kirchen welen vnd eynsetzen sol. Wittenberg: Lotter, 1524. VD 16., L 5004. Speratus ajánlása: WA, XII, 166–168; címleírás uo., 164.

⁵⁹ 1524. 01. 25. CERRONI, fol. 23r–32v; LEUPOLD, 56 sk.; SCHENNER, 15(1911), 243–247 (nr. 4).

⁶⁰ WA, XII, (197) 205–220. Eyn weyse Christlich Mess zu halten vnd zum tisch Gottis zugehen. Wittenberg: Schirlentz 1524. VD 16., L 4738(–4740). Speratus ajánlása: WA, XII, 203 sk.; címleírás: uo., 202 sk. Vö. LEUPOLD, 58; SCHENNER, 15(1911), 248 (nr. 6).

figuráival való azonosításában.⁶¹ 1524 szeptemberében végül a cölibátus ellen föllépő, Königsbergben megjelent, már többször idézett bécsi prédikációját küldte le Iglóra.⁶²

Ezek a kezdeményezések a tanácsnál, Schneeweiß plébánosnál és a még Speratus által küldött Johannes prédikátornál kedvező fogadtatásra találtak. Jelentős liturgiai változtatásokra került sor. 1524 szeptemberében először használták a német agendát. 1525. március 12-én elmaradt az ilyenkor szokásos körmenet. 1525 nyarán előbb az evangéliumot és az epistolát olvasták föl németül, majd rövidesen a teljes mise németül folyt, és a laikusok is két szín alatt áldoztak. Ugyanekkor vett el egy klerikus (a plébániai iskola rektora) egy apácát, akit a polgárok szöktettek meg, Schneeweiß plébános pedig 1526 elején nősült meg.⁶³ Schneeweiß ugyan 1528-ban eltávozott Frankföldre,⁶⁴ de utódának, a szintén nős Christoph Awitzel plébánosnak a haláláig (1529) Igló kitartott a lutheri mise mellett. Speratus 1530-ban inti híveit a reformok iránti elkötelezettségben való megmaradásra.⁶⁵

A domonkosok feljelentése szerint a plébániatemplom prédikátora (Johannes Hadamer) nemcsak uszított a hagyományos mise ellen, hanem annak celebrálását tetteg is akadályozta:

„Mikor a barát a kolostorban misézni kezdene, jön a prédikátor, eloltja a gyertyákat az oltáron, és az áldozathoz előkészített bort és vizet az oltár mögé önti.”⁶⁶

Ezek az istentiszteleti újítások, elsősorban persze a laikusok kehellyel való áldozása, további közeledést jelentettek az utraquistákhoz. Már 1524 januárjában így buzdítja híveit Speratus a *Von dem aller nöttigsten* előszavában:

⁶¹ Offenbarung des Endchrishts auß dem Propheten Daniel wydder Catharinum. Wittenberg: Cranach, 1524. VD 16., L 3708–3712. WA, VII, (698)705–778. Címleírás uo., 703. Speratus ajánlása: WALCH(2), XVIII, 1434–1437.

⁶² További Iglóra küldött Speratus-mű: a 37. zsoltár magyarázata, SCHENNER, 15(1911), 249 sk. (nr. 7).

⁶³ MAYER, *Die älteste Iglauer Chronik*, 16 sk.; LEUPOLD, 72, 74 sk.; SCHENNER, 16(1912), 84–91.

⁶⁴ Schneeweiß Brandenburi György udvari prédikátora lett Ansbachban, s ebben a minőségében vett részt 1529-ben az *Ágostai Hitvallás* megfogalmazásának teológiai előkészítésében, 1537-ben pedig mint crailsheimi esperes az ansbachi tartomány képviselőjeként írt alá a *Schmalkaldeni Cikkeket*. György a hagenai és regensburgi vallási dialógusra is (1541) őt delegálta. Sokat emlegetett teológiai szakvéleménye elveszett, egy prédikációja maradt fenn: Eyn Sermon Von der Heüchlerey/ Gepredigt durch Simon Schneeweyß Prediger im Schloß Onoltzpach. [Nürnberg: Jobst Gutknecht,] 1532. VD 16., S 3218. BSLK, 465; KK, II, 45; MBW, nr. 1852, 2465c; SCHORNBAUM, *Zur Politik des Markgrafen Georg von Brandenburg*; GUSSMANN, *Die Ratschläge der evangelischen Reichsstände zum Reichstag von Augsburg*, 275; JORDAN, *Reformation und gelehrte Bildung*, 215; WEISMANN, *Die Katechismen des Johannes Brenz*, 173; GANZER–ZUR MÜHLEN, *Akten der deutschen Reichsreligionsgespräche*, 894.

⁶⁵ LEUPOLD, 59; SCHENNER, 15(1911), 253 (nr. 11). Awitzel már meglehetősen idős lehetett, hiszen 1492-ben iratkozott be Bécsben, 1498-ban BA, 1499-ban szerzett MA fokozatot, s 1501-ben examinátor: AW, nr. 22283, 22716. Azonosítható az Abortius nevű magiszterrel is, aki 1507-től kezdve többször is a magyar natio prokurátora, majd az István-templom octonarius, 1511-ben brünni kanonokként említik. SCHRAUF 3, 26–28, 30, 37, 47, 49 sk., 56, 81 sk., 262, 265 sk., 276 sk.; TÜSKÉS, nr. 5538.

⁶⁶ „Wan der brueder im kloster meß lesen wil, so khumbt der prediger und löschet dy liechter auff dem altar auß und geüß den wein und wasser, domit er wandlen sol, hinder den altar.” CERRONI, fol. 79; LEUPOLD, 73; SCHENNER, 16(1912), 87.

„De látjuk, hogy a cseheknél megvan a keresztség és Isten ígéje, amely kettő legbiztosabb jele a kereszténységnek. Ebből következik, hogy kétségkívül a csehek is keresztények. [...] Ne téveszsen meg minket, hogy nincsenek alávetve a római szentszéknek, hiszen nem a római szentszék tesz kereszténnyé. Vizsgáljuk meg az Isten ígéje alapján, vajon a római egyház-e vagy a csehek élnek inkább Krisztus szerzése szerint, és különösen (hogy ezzel a példával éljünk) az oltári-szentség tekintetében. Krisztus a bort és a kenyeret mindenkinek rendelte valaha, amiből a római szentszék keresztényietlenül csúfot üzött. [...] Ezt azért mondtam, hogy mi németek és csehek ne ítéljük el egymást kölcsönösen, ahogy eddig történt, se senki mást, aki nem látszik követni a mi szokásainkat. A hit valóban nagyobb titok annál, mintsem hogy azt külső ismérvek alapján dicsérhessük vagy szidhassuk.”⁶⁷

Speratusnak ezt a figyelmeztetését is megszívlelhette az iglói tanács. Továbbra is ápolta ugyanis a még Speratus idején szövődött kapcsolatot Beneš Optáttal, s megkérte egy levél cseh fordítására. Egyértelmű, hogy olyan terjedelmesebb, teológiai tartalmú dokumentumról lehetett szó, mely meghaladta a város cseh kancelláriájának kompetenciáját, valószínűleg Speratus valamelyik nyílt leveléről vagy Iglónak ajánlott Lutherfordításáról. Optát ugyan ezúttal elhárította a feladatot,⁶⁸ de tény, hogy az 1520-as évek közepére az iglóiaknak a kelyhesekkel szembeni igen merev nemzetiségi-felekezeti előítéletei jelentősen enyhültek.

Az 1524-ben bevezetett istentiszteleti reformok és az, hogy az iglói tanács 1522-től *de facto* felügyelete alá vonta a plébániát,⁶⁹ jogi eszközökkel nem voltak biztosíthatók: a seelauai apát és az olmützi püspök nyomban visszaállíthatták az eredeti állapotot, amint politikai támogatást éreztek a hátuk mögött. Bár a nemesség tagjai bármikor átléphetek a kelyhesek egyházába, Igló királyi város esetében felségárulásszámba ment volna, ha kilép az olmützi egyházmegye jogi kötelékéből. Mivel a királyi városok sorában Igló egyedül állt a reformokra való hajlandóságával, ezért csak az utraquista nemesi rend támogatásával remélhetett kibújni a püspöki hatalom alól, különösen hogy a nemesség reformszárnyához 1524 óta már egy katolikus főúri család, a Liechtensteinek is csatlakoztak. A német katolikus és a morva utraquista egyházi reformmozgalmak közötti közeledés legnagyobb teológiai akadályának 1526 elején a papi házasság kérdése mutatkozott. Ennek a nem hivatalos egyházpolitikai szövetségnek a teológiai alapjait

⁶⁷ „Wyr sehen aber, das die tauff und das wort Gottis unter den Behemen ist, welche zwey des christliche wesens die aller gewissigsten zeychen synd. So folget, das auch on zweyfel Christen in Behem sind. [...] Do muss man sich nicht hyntern lassen, ob sie schon dem Romischen stuel nicht unter worffen sind, denn Romischer stuel nicht Christen machet. Man urteyl am ersten durch das wort Gottis, ob die Romisch kyrch odder die Behem der eynsetzung Christi gleycher leben, und besondern (damit wyr eyn beyspiel geben) ynn dem sacrament des altars. Christus hat yhe daselbst weyn und brod allen und yeden auffgesetzt, daran der Romisch stuel unchristlich gefrevelt hat. [...] Diss sey darumb gesaget, das wyr Deutschen und Behem auff beyden teylen eynander, wie bis her, nicht mehr verurteylen, auch sonst niemand andern, der von aussen nicht nach unserer weyse wandeln erfunden wyrd. Der glaub ist warlich eyn höhere geheymnis, denn das man yhn auss den dingen loben oder schelten müg.” *Von dem aller nöttigisten*. Fol. A4r–v. WA, XII, 167 sk.

⁶⁸ Optát levele Iglóra (1524. 03. 10.). BiDi 24, 94.

⁶⁹ SCHENNER, 16(1912), 374 sk.

1526 márciusában az austerlitz-i vallási dialógus volt hivatott lerakni. Mivel ehhez az együttműködéshez elsősorban az iglói tanácsnak fűződött politikai érdeke, nem csoda, hogy éppen Igló lépett föl Austerlitzben (Slavkov u Brna, CZ) kezdeményezőként. A katolikus résztvevőket Igló szülötte és egykori plébánosa, Göschl olmützi segédpüspök hívta meg.

Az 1526. március 14-én Austerlitzben összegyűlt teológusok és világiak hét cikkben egyeztek meg, ahogyan azt Oswald Glaidt⁷⁰ nyomtatásban megjelent beszámolójából tudjuk. Glaidt a nikolsburgi Leonhard von Liechtenstein káplánjaként vett részt a tárgyaláson, s rövid iratát is a Froschauer-nyomda adta ki Nikolsburgban (Mikulov, CZ) 1526-ban. Az első cikkely a biblikus prédikációt követelte, három cikkely egy racionalista eucharisztia-felfogást fogalmazott meg (szimbolikus emlékvacsora jelleg, befogadásához értelem és hit szükséges, spirituális közösség, az igazak erősítésére szolgál), két cikkely az ünnepeket, a böjtöt, a ceremóniákat mint a Bibliában nem megalapozott babonásokat utasította el, míg a hatodik cikkely a keresztény ember szabadságából vezette le a papok házasságát.⁷¹

Ez utóbbi érvelés a vitahelyzetből következett: elutasította a szigorú cölibátust, de nem is írta elő a nősülést a papoknak (mint a lutheri reformáció, ahol a házasság a teremtés rendje betöltésének, hitvallási kérdésnek számított). Austerlitzben kompromisszumra készen, a fennálló helyzethez alkalmazkodva álltak ehhez a kérdéshez, és a klerikusok házasságát a keresztény szabadság, az egyéni döntés és választás szférájába utalták, hisz az utraquista felfogás szerint a papok nem kánonjogi, hanem erkölcsi megfontolásból maradtak nőtlenek. Austerlitz a morvaországi reformáció történetében több szempontból is fordulatnak és áttörésnek számított, ezek közül egyet maga az említett nyomtatvány megjelenési helye jelez: a német városi és a reform-utraquista törekvések után a katolikus Liechtensteinek nikolsburgi uradalma vette át a kezdeményező szerepet.⁷²

A fordulat egyben azt is jelentette, hogy az austerlitz-i hét cikkely gyakorlati következmények nélkül maradt, hiszen 1526-tól kezdve az anabaptisták léptek föl Morvaországban (elsősorban éppen Nikolsburgban) sikeres missziójukkal, az iglóiak erre határozottan a lutheri irányt választották, míg a racionális szentségtanra nyitott (ún. szakramentárius)⁷³ utraquisták zwingliánus és schwenckfeldiánus hatásokat fogadtak be, sor került Kaspar Schwenckfeld von Ossig⁷⁴ néhány művének csehre fordítására is.

⁷⁰ Glaidthoz vö. LOSERTH, *Bilder aus der Reformationszeit in Mähren*; WISWEDEL, *Oswald Glait von Jamnitz*; LIECHTY, *Oswald Glaidt*. BiDi 9, 7–23.

⁷¹ [Oswald Glait:] *Handlung yetz den. xiiii. tag. Marcy dis. xxvi. iars. So zu Osterlytz inn Merherñ durch. erforderte versamlung. viler Pfarrer vnd priesterschafftē auch etlicher des Adels vñ anderer in Christlicher lieb vñ ainikayt beschehen. Vñ in Syben Artickel beschlossen/ mit sambt der selbenn Artickel Erklärung.* [Nikolsburg: Simprecht Froschauer 1526.] VD 16., G 2150 (két utánnyomása is megjelent ugyanazon évben, Zürichben és Wormsban: G 2151–2152).

⁷² ROTHKEGEL, *Die Nikolsburger Reformation*.

⁷³ A megjelölés eredete a „sacramentaliter” terminusban van, a földrajzilag svájci gyökerű reformációi irány szívesen használta Krisztus jelenlétének és az úrvacsoravételnek a meghatározására, kerülve a korábbi filozófiai-teológiai-skolasztikus szavakat.

⁷⁴ McLAUGHLIN, *The Freedom of the Spirit*.

De ennél a belső teológiai érjedésnél is fontosabb változást jelentett, hogy Ferdinánd cseh király 1527 elején a morva rendek hűbérura lett, és a znaimi tartományi gyűlésen 1528 áprilisában határozottan fellépett a hagyományos egyházi tanítás minden nyilvános kritikája ellen.⁷⁵

2. A „SAVANYÚ” EVANGÉLIUM APOSTOLA: WOLFGANG SCHUSTEL

„Időközben meggondoltam, milyen savanyú volt nektek az evangélium íze, s ezért sokatokkal sok viszályom és háborúságom volt, ráadásul meggyőződéseim ellenére sok dologban engedtem, úgyhogy semmit vagy csak keveset építettem.”⁷⁶

Ilyen szavakkal búcsúzott Wolfgang Schustel egykori gyülekezetétől, a bártfaiaktól. Személyére ugyan már az *Egyháztörténelmi emlékek* szerkesztői is felfigyeltek, négy levelét is felvéve a gyűjteménybe, de komoly jelentőséget először az 1990-es évek szlovák kutatásában tulajdonítottak neki. Vendelín Jankovič és Miloslava Bodnárová radikális, sőt anabaptista nézeteket fedeztek fel nála, s fontos szerepet juttattak neki Bártfa reformációjában.⁷⁷ Schustel életrajzának sok eleme egyértelmű adatok alapján rekonstruálható, pályafutásának kronológiája – annak ellenére, hogy fennmaradt levelei is sok önéletrajzi utalást tartalmaznak – mégis bizonytalan marad. A következőkben elsőnek a pontos terminusokat igyekszem rögzíteni, hogy aztán ezek hézagait biztonságosabban tölthessem ki.

2/A. Életrajzi rekonstrukció

Schustel a Passau melletti Griesbachból⁷⁸ származott és a bécsi egyetemen 1513-ban szerzett magiszteri fokozatot.⁷⁹ Beiratkozási adatot ugyan nem találtam, de testvérével érkezhettek Bécsbe, 1511-ben szerepel a matrikulában: „Joh. Schustl de Griespach

⁷⁵ SCHENNER, 16(1912), 89.

⁷⁶ Függlék, 21. sz. (1531. 09. 10.): „Unnd yn mittler tzeyt hab ich betracht, wie euch daß ewangelion Bauwr geschmeckt hat unnd ich vil tzangß unnd haderß mit vil darumb gehabt, darneben vil nach geben, daß wider mein gewissen war, unnd also nichtz oder wenig gepauth.”

⁷⁷ JANKOVIČ, *Dve postavy zo začiatkov reformácie v Bardejove*; PIIRAINEN; MEIER, Jörg, *Deutschsprachige Briefe in slowakischen Archiven*; BODNÁROVÁ, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten*; UŐ, *Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách*; UŐ, *Reformácia v Bardejove v 16. storočí*.

⁷⁸ Függlék, 21. sz. Egyik könyvének széljegyzetében Schustel griesbachi születésűnek vallja magát: „Magistri Wulfgangi ex Griespach sum.” ZOBEL, *Magister Wolfgang Sustelius*, 97; UŐ, *Die Kirchenbibliothek in der Peterskirche zu Görlitz*, 106. A bártfai és a görlitzi Schustel azonosítása elsőként: HASCHKE, *Wolfgang Schustel*.

⁷⁹ AW, nr. 25696.

presbiter.⁸⁰ Az Eperjesen 1514/15-ből említett magiszter Wolfgangus prédikátor ezért valószínűleg már a későbbi bártfai pappal azonos.⁸¹

A szlovák szakirodalom azonban – mint alább látni fogjuk (VII. 2/A.), az Achatius Hensellel való téves azonosítás alapján – a krakkói diákok között kereste Schustelt. A családneveket köztudottan nem rögzítő krakkói matrikulában két kassai Wolfgang akad, egy *Wolfgangus Volfgangi* (1504. I. félév), aki a bursába is beiratkozott, és egy *Wolfgangus Johannis* (1518. 06. 15.).⁸² Jankovič az elsőt választja, így Schustel nála az 1480-as években születik, és ezért eperjesi, kassai, bártfai lelkészkedése⁸³ is hosszúra nyúlik (ráadásul szokatlanul magas korban, 73 évesen halna meg!). Schustel hiába emlegeti Bártfán őrzött levelében Passaut hazájaként, Jankovič szerint családjával együtt korán Kassára került, így a krakkói matrikulába már kassaiként jegyezték be. A kassai származás és a krakkói tanulmányok feltételezése azonban a Griesbachra, valamint Bécsre vonatkozó adatok fényében tovább nem tartható fenn.

Legkésőbb 1524 végétől kezdve kassai prédikátor (tehát Henckel plébános budai tartózkodása idején működik itt), de már 1527 elején bártfai prédikátorként találjuk,⁸⁴ a következő évben Kristóf bártfai plébános és az ágostonos barátok elűzése után⁸⁵ ugyanitt átmenetileg elnyeri a plébániát is, de csak adminisztrátorként, mert egyik levelét ezután is káplánként szignálja, s később teológiai ellenlábasa, Matthias Binder szerepel a város plébánosaként.⁸⁶

A bártfai intézmények és tisztségviselők közötti rivalizálást jelentősen befolyásolta a belpolitikai helyzet. Szapolyai Jánosnak 1527. december 5-én kelt, Kristóf plébánoshoz szóló levelét a németekkel szembeni bizalmatlanság hatja át.⁸⁷ János király szerint a bártfai polgárok nemcsak hűtlenek lettek hozzá, hanem amióta Ferdinándhoz csatlakoztak, azóta naponta a király és „az egész magyar nemzet” megszégyenítésére törek. Szerinte Kristóf plébánost sem törvényesen, hanem inkább „a magyar nyelv és nemzet iránti gyűlöletből” bocsátották el, amin Szapolyai felháborodott. Kilátásba helyezte Bártfa ostromát és a felelősök megbüntetését. Utasította továbbá Kristóf plébánost, hogy a

⁸⁰ MUW, II, 382.

⁸¹ IVÁNYI, *Eperjes*, 412, 443 (nr. 1114, 1161).

⁸² AC, II, 90, 185; SCHRAUF 2, nr. 298.

⁸³ Függelék, 27. sz. (1535. 03. 18.): „Ich begere auch hochlig, dise meine begir dem ersamen rath unnd gemein tzw Cassaw, Eperies unnd anderen steten kunth tzw thun [...]”; vö. PIIRAINEN, 504.

⁸⁴ ETE, I, 298.

⁸⁵ ETE, I, 353, 355 sk., 358 sk., 378, 382.

⁸⁶ ETE, I, 244 sk., 298, 378; Függelék, 11. sz.; BODNÁROVÁ, *Reformácia v Bardejove v 16 storočí*. A bártfai reformáció e szakaszát áttekinti és értelmezi: GUITMAN, *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolaterendszere*. Az ETE-ben olvasható források tartalmának összefoglalásakor az alábbiakban Guitman regesz-taszertü megfogalmazásait is fölhasználtam. Az adatokat értékelve azonban többnyire az övétől különböző megállapításra jutottam.

⁸⁷ David P. Daniel súlyosan félreérti János levelét, szerinte a levélben a német és a szlovák polgárság közti el-lentét nyilvánul meg. DANIEL, *Bartfeld/Bardejov*, 42. János király levele azonban egyáltalán nem erről szól, hanem szavaiban a magyarországi nemességnek a német városokkal szembeni hagyományos, ráadásul a polgárháborús körülmények között egyáltalán nem is alaptalan bizalmatlansága fejeződik ki.

város ostroma érdekében haladéktalanul tájékoztassa őt az erődítésekről. Ha hűtlennek bizonyul, őt is utoléri méltó büntetése.⁸⁸

Kristóf plébános válaszából kiderül, hogy öt hete az ágostonos kolostorba bezárkózva él. Ha a király közeledik, majd többet is ír, de aggódik, hogy levelét elfogják.⁸⁹ Félelme jogos volt, a bártfai tanács kezébe került levelezést a bártfai bíró még aznap megküldte Kassára, tanácstalanul, mivel nem tartotta valószínűnek, hogy János király beváltja fenyegetéseit.⁹⁰ Tisztában volt ugyanis az erőviszonyokkal, és képtelenségnek tartott egy János király általi ostromot. A kolostor és a bártfaiak közötti ellentét oka szemlátomást nem a hitújításhoz való ellentétes viszonyukban gyökeredzett, hanem inkább a nyelvi, kulturális és politikai szembenállásban. Az ágostonos szerzetesek feltehetően nem csupán a városból és környékéről érkeztek, hanem az ország más területeiről is. Kristóf pedig, míg Bártfa határozottan Ferdinánd király mellett állt ki, a maga részéről Szapolyai Jánossal ápolt kapcsolatot.⁹¹

Kassáról Johannes Henckel plébános válaszolt a bártfaiaknak. Jelezte, hogy a fogoly Kristóf az ő közbenjárását kérte ügyében a bártfai tanácsnál. A keresztény könyörületesség megkívánná ugyan, hogy azonnal Bártfára utazzon, de a veszélyes viszonyok visszatartják. Azt javasolja, úgy járjanak el, hogy se Kristóf testi épségének, se saját becsületüknek ne ártsanak. A városnak inkább érdeke, hogy a törvény szigorát szelidséggel és mértéktartással lágyítsa, hiszen mégiscsak korábbi papjáról mond ítéletet.⁹² Nem sokkal később a Kassán tartózkodó jászói prépost is írt Bártfára Kristóf érdekében. Értesült róla, hogy szabadon bocsátása ügyében már a kassai plébános is közbenjárt a tanácsnál. Kérte a bártfaiakat, ne hogy bántódása essék a fogolynak. A kassai plébánossal együtt jönak látják, hogy a zavaros idők ellenére személyesen utazzanak a helyszínre.⁹³

Időközben Egerben is értesültek a bártfai plébánosváltásról. A város ugyanis jelentette egyházi főhatóságának, hogy Kristóf lemondása után a megürült plébániát kollátori jogánál fogva Schustelre ruházta. Az ügyben illetékes Dombvásári Ferenc tarcafői főesperes közölte a bártfai tanáccsal, hogy sem rá, sem a káptalanra nem tartozik a választás dolga, a megerősítés joga viszont kizárólag a püspököt vagy vikáriusát illeti. Semmi rosszat nem tud Schustelről, és biztos benne, hogy a saját lelki üdvük érdekében hozták meg döntésüket, sőt Schustelt mint kegyes és tanult embert (*virum doctum et pium*) maga is ajánlja. Inkább hiszi, hogy a bört megszegésének vádja pusztá rágalom,

⁸⁸ ETE, I, 351.

⁸⁹ ETE, I, 353 (1527. 12. 11.). Mag. Kristóf plébános közelebbi azonosításához a következő krakkói diákok (1518) kínálkoznak: Cristoferus de Depsi baccalauius, Christophorus Caspari de Epperes, Cristophorus Johannis de Cassovia. AC, II, 184, 189; SCHRAUF 2, nr. 535, 560, 613.

⁹⁰ ETE, I, 353 sk.

⁹¹ ETE, I, 351, 353.

⁹² ETE, I, 355 sk. (1527. 12. 20.).

⁹³ ETE, I, 358 (1528. 01. 25.). Két héttel korábban Henckel ugyancsak a zavaros időkre hivatkozva zárta ki személyes bártfai megjelenésének lehetőségét. Kassa, [1528.] 01. 13. Bártfa város levéltára. Iványi Béla gépiratos regesztája: OSZK, Fol. Hung. 2940, 329 (nr. 5605). Az Iványi által megadott jelzetek nem azonosak a mai levéltári jelzetekkel!

s kéri, hogy a továbbiakban is jó keresztényekként akadályozzák meg az efféle visszaélések terjedését.⁹⁴

A bártfai plébánosválasztás ekkor nyilvánvalóan meghiúsult, Schustel leveleiben magát ezután is káplánnak, helyettesnek (*verweser*) emlegeti, aki az új plébánosra vár, s annak érkezéig igazgatja a plébániai gazdaságot, karban tartja az épületeket, szlovák káplánt szerez. Ellenlábasa eközben nem más, mint az elűzött Kristóf, aki minden lehetséges fórumon, Makovicától Egeren keresztül egészen Bécsig igyekszik őt befektíteni.⁹⁵ Új plébánosról sokáig nem esik szó, az adminisztrátor pünkösdi királysága már legalább két egymást követő pünkösdt ért meg, csak Schustel 1530-as távozása után derül ki, hogy végre van plébánosa Bártfának, s éppen ez a fejlemény váltotta ki a prédikátor végleges elutazását. Érdekes, hogy Schustel – szemben Kristóffal – soha nem nevezi nevén új előjáróját, aki szemben állt vele, aki a jót rosszal viszonzta, s aki alatt ezért soha többé nem akart szolgálni, végül akinek évekkel később megbocsátott és imádkozni kezdett érte. Az iránta tanúsított tisztelet nem lehetett túlságosan nagy. Ez az ellentét is hozzájárulhatott viszont Schustel alább ismertetendő határozott ígéhirdetői önértelmezéséhez.⁹⁶

Schustelnek a bártfai plébánia ügyében a bártfai tanácshoz intézett öt levele sajnos keltezetlen, s a városi levéltárban egymás mellé vannak rendezve, így datálásuk problémás. Jankovič 1530–1531-re teszi őket, de a későbbiekből világos, hogy egyedül 1528–1529 a szóba jöhető évkör.⁹⁷ 1530 elején ugyanis Schustel egy rövidebb krakói megbízás kedvéért elhagyja Bártfát, hogy aztán soha többé ne térjen oda vissza.⁹⁸

⁹⁴ ETE, I, 378 (1528. 05. 12.). A levél előzménye egy védekezés, melyben Bártfa értesítette az esperest, hogy a lemondott Kristóf helyére Wolfgang Schustelt választották meg, tiltakozik továbbá a jogtalan és alaptalan vádaskodás ellen. Pár héttel később Máté nagysárosi prior már a rendház romos voltáról számolt be. Kérte viszont, hogy az erőszakosan kiűzött szerzeteseket a város fogadja vissza. ETE, I, 382 (1528. 05. 24.). Az ágostonos templom végül a szlovák lutheránusoké lett (*templum slavonicum*). Johann Samuel Klein bártfai anyaggyűjtése: OSZK, Quart. Lat. 1105, 10r.

⁹⁵ Függelék, 10–12. sz.; PIIRAINEN, 504–506.

⁹⁶ Függelék, 13. sz.: „Darumb ich nicht kum vor eur herschafft alß ein rathgeber, sunder alß ein getrewer vormaner”; Függelék, 19. sz. (1531. 05. 18.): „widerr im synt gstanden geystlich unnd weltlich, deß gleychen ewr pfarrer, der mich von wegen meyner wolthat auffß hohest betruct hat”; Függelék, 21. sz. (1531. 09. 10.): „Dar tzw hab ich verredt ewres pfarreß prediger nymer mer tzw seyn, wen er hat sich feyn dankpar gegen mir gehalten, daß ich warlich seyneß dinstz nicht beger, sundernn weyt von ym.”; Függelék, 27. sz. (1535. 03. 18.): „also auch mein gebet ewrem pfarrer für legenn”.

⁹⁷ ACB, nr. 6083–6087. Ezek közül valószínűleg a két legérdekesebbet választotta ki közlésre Jankovič és Piirainen (PIIRAINEN, 503–507), de legalább a többi háromban található információkat felhasználhatták volna az értelmzésnél (Függelék, 10–12. sz.). Választásukat talán egyszerűen az motiválta, hogy az egyik közölt szöveg „windisch” prédikátort, a másik pedig szegény embereket („armen leuthen”) emleget. Meglepő, hogy bár dátum szerint említik a szintén nagyon informatív 1531. 10. 05-i levelet (PIIRAINEN, 503; Függelék, 22. sz.), tartalmával nem foglalkoznak. Következésképpen hat bártfai Schustel-levelet emlegetnek, azaz további nyolcra (Függelék, 16., 18–21., 27. sz.) nem vesznek tudomást. Schustelnek Budapesten is található egy datálatlan, a fentiekkel egykorú, a bártfai tanácshoz intézett autográf beadványa: Függelék, 13. sz. A Schustel-levelek utáni lelkiismeretes bártfai kutatásért ugyancsak Prof. Dr. Martin Rothkegelnek tartozom köszönettel.

⁹⁸ Függelék, 16. sz. (1530. 03. 26.).

Ugyanazon évben már Wittenbergben találjuk, innen pedig Bugenhagen és Melanchthon ajánlására 1530 őszén Görlitzbe megy prédikátornak.⁹⁹

„Mikor Wittenbergbe értem, egy darabig várnom kellett Mártonra és Fülöpre, s mikor hazaértek, az volt a tervem, hogy Nürnbergben és Regensburgon keresztül Passaubá, a hazámba megyek meglátogatni a barátaimat, aztán pedig Bécsen át idejövök hozzátok. De Isten járványt küldött Lipcsére és környékére, amivel nagy drágaság jött, ezért elhatároztam, hogy Wittenbergben maradok húshagyókeddig. Időközben elküldték a görlitzi urak a jegyzőt lóval-kocsival Wittenbergbe prédikátort szerezni, így Melanchthon engem kért meg, menjek el oda.”¹⁰⁰

Minden jel szerint itt házasodhatott meg. 1537-ben Schweidnitzből, 1540-ben Hirschbergből (Jelenia Góra, PL) írt Bártfára, mikor az ottaniak arra kérték, keressen számukra prédikátort.¹⁰¹ Bártfa plébánosa ugyanis otthagyta állását, ezért a tanács hosszú ideig tartó, óvatos papkeresésbe fogott. A tanácsurak Schusteltől, akivel keserű távozása után néhány évvel kibékültek, kérték, hogy Sziléziából küldjön számukra a prédikátori állásra megfelelő embert. Schustel Schweidnitzből 1537. június 10-én kelt és Hirschbergből 1540. március 7-én kelt leveleiben arról értesítette a bártfaikat, hogy Sziléziában sok rajongót találni, de igazi keresztény (*christlich, christianus*, azaz evangéliumi szellemű) prédikátor alig akad. Kérésüknek megfelelő nőtlen és az igaz hitben járatos papot nem küldhet, mivel minden keresztény prédikátor már házas vagy házasodni készül. Mindkét esetben továbbküldte a leveleket Boroszlóba Johannes Hessnek, hátha ő tud valakit ajánlani.¹⁰² Schustel 1545-ben tért vissza Sziléziából Görlitzbe, személyében 1545. december 6-án elsőként lépett házas, szakállas pap a Szent Péter-templom szószeréke. Örökösök hiányában az ottani egyházra hagyta 45 kötetben 71 művet számláló könyvtárát, amely így a sekrestye déli falát betöltő könyvespolcon együtt maradt. A gyűjteményben sok más egykorú papi bibliotékához hasonlóan részben egyházatyák, főleg Ágoston műveit, részben Luther, Melanchthon, Brenz és Bugenhagen iratait találni.¹⁰³

Schustel biográfusa, Alfred Zobel a görlitzi és a sziléziai évek hányattatásainak legfőbb okát Schustel családosi voltában látta. Házasságára ugyan csak közvetett adatok utalnak, de annyi egyértelmű, hogy a görlitziek egészen 1545-ig nem barátkoztak meg a papok házasságának gondolatával. Schustel elődjének, Franz Rotbartnak is éppen ezért kellett távoznia 1530-ban,¹⁰⁴ valószínűleg neki magának is 1536-ban, s évekig hasztalan

⁹⁹ Függlék, 18. sz. (1531. 03. 12.). Vö. *Quellenbuch*, 32 (nr. 16; 1530. 10. 15); MBW, nr. 1089 (1530. 10. 21.).

¹⁰⁰ Függlék, 21. sz. (1531. 09. 10.).

¹⁰¹ ETE, III, 166, 443 sk. Schweidnitzre akár Henckel közvetítésével is juthatott! 1538–1540-ben a Hirschberg melletti Maiwaldau papja. ZOBEL, *Magister Wolfgang Sustelius*, 99.

¹⁰² A bártfaiak korábban is és közvetlenül is kértek Moibanustól és Hesstől papot, de ők alkalmas ember hiányában nem tudtak kérésüknek eleget tenni. Függlék, 27. sz. jegyzete (1535. 03. 23.); ETE, III, 440 sk. (1540. 03. 02.).

¹⁰³ ZOBEL, *Untersuchungen über die Anfänge der Reformation in Görlitz*, 222–251; Uő, *Die Kirchenbibliothek in der Peterskirche zu Görlitz*; LEMPER, *Görlitz und die Oberlausitz im Jahrhundert der Reformation*, 288.

¹⁰⁴ ZOBEL, *Untersuchungen über die Anfänge der Reformation in Görlitz*, 223–225; *Quellenbuch*, 31 sk. (nr. 15–16).

próbálkozott bármilyen jogcímen visszatérni a városba, ahol feleségének örökrésze lehetett. Abból a körülményből, hogy utolsó könyvbeszerzése 1535-re tehető, Zobel arra következtet, hogy családos emberként már nem engedhette meg magának a könyvvásárlást.¹⁰⁵ Sziléziában, ahol már minden „keresztény” prédikátor házas volt vagy házasodni készült, nyilvánvalóan könnyebb volt a helyzete.

A kronológiai nehézségek az életrajzban a tanulmányi évek után kezdődnek. Jankovičnál Schustel, mint láttuk, az 1480-as években születik. Eperjesi, kassai, bártfai lelkészkedésének¹⁰⁶ pontos adatokkal való alátámasztása azonban nála már ezért sem vezet egyértelmű eredményre; Jankovič nyilvánvalóan több személyre vonatkozó információkat ötvöz egyetlen életrajzzá.¹⁰⁷ Életkorára csak egy homályos megjegyzést tesz történetünk hőse, valószínűleg 1528-ban, nevezetesen, hogy 24 éve szokása cseplőni a papokat, a Jankovič-féle rekonstrukcióban ez felnőtt éveire vonatkozna (a kassai Wolfgang 1504-es krakkói beiratkozásától pontosan ennyi is telt el), az általam ismertetett életrajz szerint pedig ez annyit tenne, hogy „kamaszkora óta”.¹⁰⁸ Amennyiben a bécsi magiszteri vizsga időpontjából indulunk ki, akkor Schustel 1490 körül születhetett, és éppen az ókor óta ideálisnak tekintett 63 éves kort érthette meg.

Schustel pályájának két biztosan datálható pontja Magyarországról Wittenbergbe, majd Görlitzbe távozása (1530), illetve Kassáról Bártfára való meghívása (1526 végén, Valentin Eck városbírósa idején). A prédikátor ugyanis 1527 elején már Bártfáról írja meg a kassaiaknak, hogy a szőszékükön leszolgált (és részben ki nem fizetett) két év után miért nem megy vissza hozzájuk: „Ha Isten is úgy akarja, több adventben már nem prédikálok Kassán!”¹⁰⁹ Ennek alapján nemcsak kassai működését tudjuk az „1524 adventje–1526 ősze” intervallumhoz kötni, hanem bártfai alkalmazásának kezdőpontja is kézenfekvő: 1526 vége. A kérdéses datálatlan bártfai levelek közül az első másfél év addig eltelt szolgálatot emleget, ráadásul nyári időre is utal, vagyis 1528 nyarán íródhattott, s a többi öt is ettől számítva egy éven belül, 1529 elejéig.¹¹⁰

Schustel egyik rejtélyes mondata ugyanekkor úgy hangzik, hogy amikor két éve Bártfán, aztán Eperjesen és Kassán (mielőtt Luther bármilyen szerepet játszott volna) a betegek és a terhes asszonyok számára enyhítette a böjti előírásokat, akkor ezt senki sem ellenezte, mert a skolasztikus teológusok is így tanítottak. Érdemes ezt a passzus hosszabban idézni:

¹⁰⁵ ZOBEL, *Magister Wolfgang Sustelius*, 98–101, 108, 114.

¹⁰⁶ Függlék, 27. sz. (1535. 03. 18.): „Ich begere auch hochlig, dise meine begir dem ersamen rath unnd gemein tzw Cassaw, Eperies unnd anderen steten kunth tzw thun [...]”; vö. PIIRAINEN, 504.

¹⁰⁷ ETE, I, 189 sk.: ez valószínűleg mag. Achatius Hensel (lásd III. 5.).

¹⁰⁸ ACB, nr. 6084 (PIIRAINEN, 506): „[...] eß nu meyn gwonhayt kumen schir von 24 jaren herr, dy pfarrer unnd briester auß tzw richten [...]”.

¹⁰⁹ ETE, I, 298 (1527. 01. 15.): „Kayn adventh, ob Got wele, czw Cassaw mer czw predigen.”

¹¹⁰ Függlék, 10. sz.: „Wenn ich hab mir gantzlich vorgesetzt, mein fuß weytter tzw setzen, auch dise ii jar in meinen wil nye kumen ist noch denn aller kleynisthen gedanken nye gehabt, hie tzw pleyben.” PIIRAINEN, 505: „Biß auff dy Ostern wil ich e[uer] h[errschaft] predigen, schikt dy weyl ein pfarrer.”

„Annak idején, amikor Kassán szolgáltam és böjti időben a beteg öregeknek és a terhes asszonyoknak megengedtem teljes ételek fogyasztását, érkezett néhány fiatalember, betértek a kocsmába és vajjal-tojással kezdtek dőzsölni arra hivatkozva, nemcsak a városban, hanem az egész vidéken a barátok és a papok előtt, hogy én engedtem meg, a hír eljutott Egerbe, erre engem beidéztek oda. Aztán, amikor viharok estek, az terjedt el, hogy én voltam az oka. Hogy most a népet megfélemték, és nem tűrik ezeket a visszaéléseket, az a hiedelem, hogy a böjt ellen prédikálni eretnek és lutheránus szokás. Ha két éve [1527 tavaszán?] itt, aztán (*dar nach*) Eperjesen és Kassán, mielőtt Luther divatba jött volna, megengedtem ezt az említett személyeknek, senki sem volt ellene, hiszen így tanítja Tamás is meg a többi szentenciárius. Aztán mikor itt elkezdtem az igazi böjtről és ünnepről beszélni és bíraltam a visszaéléseket, ellenem fordultak nem kis személyek, akik még ma is kiforgatják a szavaimat. Azt állítják, hogy tiltottam a böjtöt és az ünneplést, s előírtam böjtben a hús fogyasztását.”¹¹¹

Mivel a kassai esetet (1526 tavaszán) az *Egyháztörténelmi emlékek*ben olvasható levél is egyértelműen dokumentálja,¹¹² valószínűleg ezt az utalást az 1510-es évekre érteni (ahogy ezt Jankovič teszi), hisz Luther tényleg csak 1526 körül kezdett a szabad királyi városokban valamiféle szerepet játszani. Az „aztán” szót ezért semmiképpen nem érthetjük itt időhatározónak, csupán köztűzónak, hiszen Schustel dokumentálhatóan Kassáról jött Bártfára, és nem fordítva, még ha eperjesi tartózkodását nem tudjuk is időben pontosan elhelyezni (Iványi Béla adatai szerint 1514-től valameddig, kassai hivatala előtt lehetett ott). A prédikátor igen sokat foglalkozik rágalmozói (*afterkoser*) cáfolatával, egyiküket név szerint is emlegeti, ez valamikori főnöke, Kristóf bártfai plébános. A böjttel kapcsolatos rágalmaknak – ahogy maga is írja – biztosan sokan hitelt adtak, de arra is van adatunk, hogy olykor éppen a prédikátor védekezése talált meghallgatásra.¹¹³

2/B. Teológiai profil

Bártfa első reformátorát kereshetjük-e Schustel személyében? Egy Bártfán, 1527. január 15-én kelt (legkorábbi fennmaradt) levelében felpanaszolta a kassai magisztrátusnak, hogy sem írásos, sem szóbeli megkeresése ellenére nem fizették ki, ezért volt kénytelen a városból távozni. Ha egyhangúlag visszahívnák és kifizetnék a tartozást, akkor visszatérne, amúgy meg bízik benne, hogy Isten küld nekik egy igaz és tanult férfiút (*ayn frumen unnd gelehrten man*) maga helyett. 1528-ban már nemcsak a fizetség elmaradása miatt panaszkodik, hanem a kassaiak közötti széthúzással is indokolja a városból való

¹¹¹ ACB, nr. 6087 (PIIRAINEN, 504): „Wenn vor tzway jaren hie dar nach tztwm Eperies, auch tztw Cassaw, ee dann Luther auff kam, hab ich daß denn obbestimptenn person drlawpt unnd nyemant war dar wider, dy weyl daß leren Thomas unnd dy anderen sentenciarii.”

¹¹² ETE, I, 244 sk.

¹¹³ ETE, I, 378.

távozását.¹¹⁴ E levelekben már egyértelműen reformátori hangot üt meg, 1527-ben az apostoli üdvözlét aktualizálja az újévi köszöntéshez, és a záró üdvözlét is bibliai parafrázis (I Pt 1,7 par). Az új prédikátort kívánó fordulatba a *fromm* melléknévnek sokkal inkább a lutheri 'igaz, istenfélő', mintsem a Luther előtti 'derék, tisztességes' jelentését hallhatjuk bele (lásd II. 2.), mely utóbbit másutt Schustel is minden további nélkül használja.¹¹⁵ A lutheri stílusú bevezető és záró üdvözlések a Bártfán őrzött datálatlan levelekben is vissza-visszaköszönnek.¹¹⁶

A reformátori tanítás explicit megfogalmazását azonban viszonylag későn, 1530 tavaszán találjuk Schustel fennmaradt szövegeiben. Ennek a késedelemnek a feltételezhető okaira a fejezet végén visszatérek. A szöveghelynek mégis az ad jelentőséget, hogy Schustel ugyan már Bártfáról való távoztában, mintegy búcsúlevelében, de még wittenbergi tartózkodása, Lutherrel és Melanchthonnal való személyes találkozása előtt inti híveit:

„Emlékezzék Bölcsességeitek, hogy mi kizárólag Krisztus által és senki más által vagyunk Isten szeretett gyermekei, és általa lett kegyelmes és irgalmas Atyánk, aki minket Krisztus által véd és oltalmaz.”¹¹⁷

Anabaptista volt-e Schustel? Ezt a főleg szlovák kutatók által képviselt hipotézist a következő érvek hivatottak alátámasztani:

1. Schustel a világi hatalom (a világi kard) segítségével igyekezett a bártfai polgárokat tanítása betartására szorítani s így egy „őszövségi vallási köztársaságot” létrehozni.¹¹⁸

2. Bártfai híveit esküvel megpecsételt szövetség megkötésére próbálta rávenni, akárcsak Thomas Müntzer tette Allstedtben és Mühlhausenben.

3. Leveleiben felbukkan a szertartásokkal kapcsolatban az *affenspiel* 'majomparádé' szó, melyet a reformációtörténeti irodalom Müntzerrel asszociál,¹¹⁹ Schustel ráadásul a kiválasztottakat is emlegeti.

4. A liturgikus cselekmények helyébe radikális egyszerűsítéssel egyedül a hit és szeretet aktusát, valamint a hálaadó éneket helyezte.

5. Melanchthon is szükségét érezte a göröltziek előtt hangsúlyozni, hogy Schustel sem nem anabaptista, sem nem zwingliánus.

¹¹⁴ „[...] ewr czwitracht isth auch eyn ursach gewesen, warumb ich Kasschau vorlassen hab”. ETE, I, 298, 424.

¹¹⁵ ETE, I, 298; Függelék, 10., 12. sz.

¹¹⁶ PIIRAINEN, 503–507; Függelék, 10. sz.

¹¹⁷ Függelék, 16. sz. (1530. 03. 26.). Ezt a levelet is lutheri bevezető és záró üdvözlét keretezi!

¹¹⁸ Függelék, 11. sz.: „Tzwm ersten istz ewer w[eisheit] offenwar, alß ich war angesagt derr kirchen, wie ich wolt behalten daß geystlich schwerdt unnd e[uer] v[eisheit] befehlen daß weltlich, wen ich wil mit derr fidel nicht wucheren, Waß ich mit worten nicht kann schaffen, das selbig e[uer] w[eisheit] schafft mit der tath, wenn dar auß kumpt grossere forcht unnd gehorsam.” Vö. PIIRAINEN, 506. BODNÁROVÁ, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten*, 26: „eine Art alttestamentliche geistliche Republik”.

¹¹⁹ LAU, *Reformationsgeschichte bis 1532*, K 25; BBKL, VI (1993), 329–345.

1. Jelentős különbség Schustel és a „kardosoknak” is nevezett szombatosok (lásd VII. 3.) között, hogy a prédikátor nem az emberi találmányok ellen, hanem éppen azok védelmében hívta segítségül a városi karhatalmat. Bártfai működése idején Schustel meglepően visszafogottan nyilatkozott az egyház középkori örökségéről, a miséről, a kegytárgyakról, a szentekről, s mint az iménti idézetben láttuk, a böjtről és az ünnepekről. A világi kard igénybevételével kapcsolatos egyik konkrét példa éppen a türelmetleneket igyekszik megzabolázni:

„Negyedszer megesett, hogy az egyik káplán, Gábiel, bement a kereszttel az egyik gazdához, Lucas Schusterhez, erre ő az egész nép előtt szégyenszemre csúful bánt vele, meg is fenyegette. Ezért kérem, hogy büntessék meg elrettentő például mások számára, éppen akik előtt ezzel a gazemberségével dicsekedett, hogy egy ilyen makacs kosból engedelmes bárány váljék. Nem mehetünk fejfel a falnak, ahogy néhányan gondolják, hanem amint Pál mondja, a hitben gyengéket el kell tűrni és szeretettel tanítani, nehogy úgy éljen köztünk minden bálványkukta, ahogy éppen jónak látja.”¹²⁰

A hitben gyengék eltűrésének ilyen követelése minden másra inkább vall, mint anabaptista, „kardos” tanokra. Teljesen tudatosan fordul szembe a radikális mozgalmakkal, amikor makrancos báránykát hangsúlyozottan nem hitetlen, hanem engedetlen keresztényeknek mondja.¹²¹

2. Schustel valóban a következő feltételt szabta a bártfaiaknak:

„Hogy másképp itt nem maradok, csak ha ki-ki megfogadja a kezembe, hogy ezeket a cikkeket megtartja, s ennek a tanács előtt kell történnie, úgy, hogy egyazon napra az egész község és minden céh összegyűlik. S aki ezeket a cikkeket megszegné, az a kihágás mértéke szerint szenvedje el büntetését.”¹²²

Ilyen véd- és dacszövetség viszont, mint fent láttuk, nemcsak Müntzer, hanem Separatus pályáján is előfordult.

3. Az *affenspiel* szó hozzávetőleg ugyanolyan gyakorisággal fordul elő Luthernél, mint Müntzernél (Függelék, 5. táblázat), s az életmű terjedelme folytán a szótárak Lutherből merítik a legtöbb példát.¹²³ A tartalmi különbségek is szembeötlők: Müntzernél már a Szentírás és a keresztség is a „majomparádé” kategóriájába tartozik. Schustel szóhasználata egyértelműen Lutherével mutat rokonságot. Még ennél is fontosabb körülmény azonban az, hogy Schustel leveleiben ez a szó kizárólag wittenbergi tartózkodása után fordul elő, azután, hogy több hónapja volt a lutheri tanítás és írások közvetlen megismerésére, s pont ebben az időszakban nem lehetett kitéve az anabaptista teológia

¹²⁰ Függelék, 11. sz. Az utolsó mondat explicit utal I Cor 8-ra, többek között erre a példára hivatkozott Luther is 1522-ben.

¹²¹ PIIRAINEN, 505: „unnd ungeharßame christen (ich sag nicht unglawbige) sol mann dartzw tzwingen”.

¹²² Függelék, 12. sz. (10. cikk).

¹²³ Pl. DW, I, 183.

hatásának. A „majomparádé” emlegetése összefügg nála azzal a fordulattal, hogy immár nyíltan polemizál a mise és az üdvösségszerző cselekedetek ellen. Ugyanez az időrendi megfigyelés érvényes a kiválasztottak emlegetésére. Bártfán még Jóbot, Ábrahámot, Mózeszt és Dávidot nevezi kiválasztottnak, s csak 1535-ben Görlitzből kelt levelében nevezi a bártfaiakat „Krisztusban kiválasztott testvéreinek”.¹²⁴

4. A radikális liturgikus újítások feltételezésének egyetlen alapja az 1531. október 5-én Görlitzből kelt levél, melynek dátuma ugyancsak óvatosságra int minket, de a szöveg értelmezésével is vigyázni kell:

„Ahogy Isten nem várja el és nem veszi figyelembe törvényének külső betöltését, még kevésbé akarja emberi találmányainkat és majomkodásunkat (*affenspil*) facipőben, paprikajancsiként, képekkel, zarándoklatokkal, búcsúkkal, böjtökkel, misékkal, vigíliákkal, a kereszt jelével, hanem az ének minket szolgáljon, hogy ki-ki megértse és felidézze benne a hitet, a szeretetet és a hálaadást, ugyanígy áll a misével is, hogy két szín alatt nyújtsák kinek-kinek a testet és a vért, hisz a szertartásunkat Krisztus rendelte el, és nem akarja szemfényvesztésünket (*gauklerey*) gyertyalánggal, mécsesekkel, mert az Atyaisten az Ószövetség minden istentiszteletét megszüntette és Krisztusra alapozta.”¹²⁵

Az éneklésre vonatkozó passzus nem szól másról, mint az érthetőségről, tehát a szertartás nyelvéről, de közvetlen ezután az úrvacsorának kifejezetten lutheri szellemű emlegetése eloszlatja a szöveg spirituális értelmezésének minden lehetőségét. A folytatásban szó esik ugyan arról, hogy Isten elvet minden szertartást és imát, de ezzel a kiegészítéssel: „ha nem Krisztus által történik”. Az idézett mondat azt a feltételezést is bőségesen cáfolja, hogy Schustel az ószövetségi törvény rigorózus betartását kívánta volna Bártfán karhatalommal kikényszeríteni.

5. Mindenképpen elgondolkodtató, hogy Melanchthon szükségét látta közölni a görlitziekkel: Schustel „nem barátkozik felforgató és keresztényietlen szektákkal, mint az újkeresztelők vagy a zwingliánusok”.¹²⁶ Érezhetett valami szokatlant Schustel személységében vagy gondolkodásában, ami a radikálisokra emlékeztette, s ezért tartotta fontosnak a prédikátor leendő híveit előre figyelmeztetni, így a várható gyanakvást és bizalmatlanságot tekintélyével előre eloszlatni. Schustel hajlott a moralizálásra, s az általa hirdetett evangélium saját tapasztalatai szerint is igencsak „savanyú” volt.¹²⁷ A következőkben ezt a talán nem annyira rokonszenves, de mindenképp eredeti tanítást, a savanyú evangélium mibenlétét igyekszem megközelíteni.

Schustelnek bártfai idejéből két, közel egykorú tételsora maradt fenn, ezek más-más aktuális igényt szolgáltak, tartalmuk meglehetősen vegyes, átfedés is van közöttük. Először 14 cikkben sorolja fel tervezett távozásának okait, majd szintén 14 cikkben foglalja

¹²⁴ Függelék, 11., 27. sz.

¹²⁵ Függelék, 22. sz. Vö. Függelék, 21. sz.: „vil gsank muß ab”.

¹²⁶ MBW, nr. 1089: „So ist ehr nicht geneygt zu auffrurischen und unchristlichen secten, als die widerteuffer oder Cinglianer [...]”

¹²⁷ Függelék, 21. sz.

össze Bártfán maradásának feltételeit.¹²⁸ Kifejezetten dogmatikai gondolatokat ezekben az iratokban ugyan (céljuknak megfelelően) nem találni, de anyagi és ügyviteli követelések mellett kifejezetten sokat foglalkoznak egyházfegyelmi kérdésekkel. Schustel fellép bennük az ünnepnapok kocsmázás, általában a bögrecsárdák ellen, és nagy súlyt fektet az ünnep megszentelésére, a templomlátogatásra, az igehallgatásra:

„Hetedik cikk. Hogy minden polgár vasárnap délelőtt jöjjön a templomba az isteni ige hallgatására, mely egyedül üdvözít, mint Péter mondja első levelében, és hogy úgy viselje magát, hogy csak akkor menjen ki, ha egy cikk már befejeződött, s ne olyan hirtelen rohanjon el.”¹²⁹

Az a téma, hogy a prédikátor hajlamos volt akár név szerint is kiprédikálni híveit, s ezek erre megtorlásul visszatartották pénzbeli járandóságát, mindkét iratban előjön. Az idézett cikk olyasmire utal, hogy a dacos polgárok akár prédikáció közben is kimentek a templomból, hogy ne kelljen végighallgatniuk erkölcsük ostromozását. Vissza-visszatér a tételekben a polgárság nehezítése, hogy rossz néven vették a prédikátortól, ha az züllöttnek, paráznának vagy rágalmozónak titulálta őket szentbeszédeiben, Schustel erre válaszul azt vágja a szemükbe, hogy őt legszívesebben madárijesztőnek tartanák a szöszéken, aki tétlenül és némán hagyja, hogy a saját fejük után menjenek.

Nemcsak a dogmatikai kérdések hiánya feltűnő itt, hanem az is, hogy egyáltalán nem esik szó a liturgikus szertartások látogatásáról, a szentségek vételéről. Rejtélyes, honnan veszik David P. Daniel és Miloslava Bodnárová, hogy Schustel Bártfán a városi tanács ülésein szorgalmazta volna, hogy az egyház tanítását megújítsák, a mellékoltárokat, a szentképeket, miseruhákat és a szentségtartókat bálványimádó külsőségeknek minősítette, eltávolításukat javasolta, továbbá a különböző liturgiai cselekményeket, a misét, a szentek tiszteltét, a böjtöt elutasító tanokat hirdetett, s a bűnbocsánattal kapcsolatos visszaélések miatt is tiltakozott.¹³⁰

A szövegekből világos Schustel prédikatori önértelmezése. A káplánok dolgába, a misézésbe és a szentségek kiszolgáltatásába nem ártja magát, a plébániát is csak kényszerből és átmenetileg igazgatja, míg a város nem talál új plébánost. Őt az ige szolgálatára hívták meg, ezért a liturgia kérdéseivel a két tételsorban szándékosan nem foglalkozik, csak az ünnepnapok templomozás révén való megszentelésével. A Timóteusnak és Titusznak adott páli megbízás alapján (II Tim 4,2; Tit 2,15) viszont ide tartozónak véli a polgárok erkölcsük fölött való örökösödést is. A Budapesten őrzött levél, miután bibliai citátumokra hivatkozva alapozza meg a prédikátor illetékességét a kérdésben, kilenc pontban tűzvédelmi rendszabályokra tesz javaslatot (Függelék, 13. sz.). Az általa érvényesíteni akart erkölcsi norma ebben a meglehetősen aszketikus imperatívuszban foglalható össze: „hagyjátok a földi és érzéki dolgokat!”¹³¹

¹²⁸ PIIRAINEN, 505–507; Függelék, 12. sz.

¹²⁹ Függelék, 12. sz. Vö. Függelék, 20. sz.

¹³⁰ DANIEL, *Bartfeld/Bardejov*, 41; BODNÁROVÁ, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten*, 25.

¹³¹ Függelék, 16. sz. (1530. 03. 26.): „last farren, waß do erdisch unnd sinlich ist”.

Szerencsés körülmény, hogy ennek a szigorú etikának a dogmatikai megalapozása is ránk maradt, ugyan „Wittenberg utáni”, Görlitzben 1531-ben kelt megfogalmazásban, de ezek a gondolatok tökéletesen összhangban vannak a Bártfán korábban fogantatosított gyakorlati intézkedésekkel. A nézet kifejtése és megokolása ráadásul annyira eredeti, annyira nem sorolható egyetlen ismert reformációs teológiai irányzathoz sem, hogy ebben minden bizonnyal Schustel saját ötletét láthatjuk:

„Látjuk, hogy Isten törvénye nem más, mint az ő isteni tanítása és útmutatása az istenfélő, szerető és fegyelmezett életre, arra, amit Isten tőlünk az Ószövetségben követelt: hit és szeretet iránta és majdan Krisztus iránt az áldozati törvények által, szeretet a felebarát iránt a büntető törvények által, mint kezét kézéért, szemet szemért, melyek a testvéri szeretetet és békét kívülről védik és tartják meg. Ezt teszi most a császári bíróság és a világi hatalom; hogyha ezt Krisztus szolgái az igével nem érik el, akkor a többség a büntetéssel kényszeríti ki. Az erkölcsi törvény által pedig Isten önfegyelmet (*zuchtikayth*) parancsol magunkkal szemben, úgyhogy a külső törvények Isten szemében nem számítotak és nem számítanak, nincs rájuk szüksége, nem akar mást, csak hitet, szeretetet és önfegyelmet, amit az Ószövetségben a próféták által követelt meg.”¹³²

Ebben a levelében Schustel hosszan és élvezettel, bibliai példák segítségével fejtegeti a hit–szeretet–önfegyelem erények triadikus formuláját, hogy aztán Deuteronomium 10,16-ot alkalmazva ennél a meghökkentő exegézisnél lyukadjon ki: „Isten tehát azt kívánja, hogy a szívünket metéljük körül, ez az önfegyelem.”

Ezeket a sorokat olvasva egyre kevésbé csodálkozunk rajta, hogy a bártfai polgárok szájában megsavanyodott az evangélium édes teje, s kapcsolatuk a prédikátorral megromlott. A bártfai levéltár irataiból ugyan nem következik, hogy a „radikális újító” Schustelt elbocsátották volna hivatalából, mint az idézett szlovák kutatók állítják, épp ellenkezőleg, eredménytelenül szorgalmazták visszatérését, de az is egyértelmű, hogy a prédikátor kevés támogatót tudhatott maga mögött a tanács és a lakosság köreiben. A távozó lelkész is tisztában van vele, hogy alig ketten-hárman várják vissza, de ez elég is lenne neki, ha a visszahívás magától Krisztustól jönne.¹³³ Ha összehasonlítjuk a Kassára és a Bártfára közel egy időben küldött levelek hangvételét, arra jutunk, hogy Schustel inkább érezte elvbarátainak a kassaiakat, mint a bártfaiakat. Kassán a reformáció tanai ezekben az években valószínűleg elterjedtebbek és elfogadottabbak voltak, mint a sárosi városban. Érdekes az a bibliai kép, amelyet Schustel Bártfáról való távozására alkalmaz:

„Úgy jártatok, mint a jeruzsálemiek, akik mikor méltatlannak bizonyultak Isten ígéjére, a 12 apostol a pogányokhoz fordult. Ezért úgy látom, Isten nem akarja, hogy ígéjét hirdessem nektek. Mert ha akarná, meg is valósulna. Lássátok, mennyi gyalázkodást viseltem el mindannyiőtoktól, hogyan küzdöttetek az isteni ige ellen sörözőkben és borozókbán. Isten ígéje alulmaradt, szégyenetek bebizonyosodott.”¹³⁴

¹³² Függelék, 22. sz. (1531. 10. 05.).

¹³³ Függelék, 18–19. sz. (1531. 03. 12.–05. 18.).

¹³⁴ Függelék, 20. sz. (1531. 07. 05.).

A Schustel prédikációiról alkotható képet jól egészítik ki a Görlitzben fennmaradt adatok. 1531-ben Donatus Axt ostritzi plébános panaszolta be a görlitzi tanács előtt azért, mert a szószékről személyét gyalázta. 1535-ben pedig azzal a javaslattal állt elő a prédikátor, hogy vegyék be a város törvényeibe a nők öltözködésének szabályozását, s írják elő számukra szájuk elkendőzését. Ha igaz, hogy nem sokkal ezután nősülhetett meg, akkor valószínűleg az egyik kendőzetlen ajakú hajadon csábításának esett áldozatul. 1539-ben végül, amikor a görlitzi tanács meghívta a várostól északra fekvő Sohra faluba, az amúgy eredménytelen meghívólevél a következő szavakat tartalmazza: „híven szolgálj Sohra népének az ige feddő szavával.” A görlitziek bizonyára el sem tudták képzelni, hogy egykori prédikátoruk más üzenetet is képes volna felfedezni a magyarázott igében, mint erkölcsi intést vagy a bűnök ostromozását. Hit, remény, fegyelem: számára is tehát e három maradt meg bártfai éveiből! Igé hirdetései stílusáról egy kortársa, az iskolamester Lasius szarkasztikusan úgy nyilatkozott, hogy olvasott ember benyomását keltendő idézetet idézetre halmozott annyira, hogy gondolatmenete már nem volt követhető, és józan érvelés helyett szörnyű ordítózással árasztotta el az ott ülőket.¹³⁵

Még egy fontos kérdésre rá kell irányítanom a figyelmet a Wittenberg előtti és utáni Schustel magatartásában. Eddig is hangsúlyoztam, hogy valószínűleg prédikatori öntelmezéséből fakadóan tartózkodott az igeszolgálaton kívül eső szertartások kritikájától, de egy visszatekintő megjegyzésében ezt azzal is magyarázza, hogy tekintettel kellett lennie paptársaira és a nép megrögzött szokásaira:

„Ha igazán az evangélium szerint szeretnénk cselekedni, akkor a halotti miséket, zugmiséket, vigiliákat teljesen le kell állítani, és más nagy visszaéléseket is. Ha én ezt, mikor uraságotokhoz jöttem, elkezdtem volna, a káplán és a plébános úgy kiabáltak volna rám, mint farkasra (*wolf*), hogy tönkreteszem a megélhetésüket. Mert mindketten így is tettek, amíg nálatok voltam. A köznép ugyancsak nem bírja ezt elviselni, s ha így jártam volna el, nem kaptam volna cserébe mást, csak perpatvart, civakodást, rágalmozást és eretnekezést.”¹³⁶

Ezeknek az ügyeknek természetesen anyagi vonatkozásai voltak, változtatásra csak a tanács széles körű támogatása mellett lehetett gondolni, hisz a kieső papi jövedelmet valahonnan pótolni kellett, de ez a széles körű támogatás nyilvánvalóan hiányzott Schustel mögül. Mindkét cikksorozatában előjön az a probléma, hogy a rá haragvó polgárok visszatartották a plébánia járandóságait, ezért ő nem tudta a neki alárendelt káplánokat etetni.

A Schustel által adott magyarázaton kívül adódik egy másik lehetőség is, az, hogy a hitújításnak ezek a témái a prédikátort nem is érdekelték, mielőtt Wittenbergbe nem ért. Krakkból küldött leveléből kiderül ugyan, hogy tisztában van a reformatori teológia

¹³⁵ ZOBEL, *Magister Wolfgang Sustelius*, 111–113: „Sistelius multae lectionis famam captabat, multas scholasticorum sententias congerens et quia solidam rationem theologicam rerum non erat adeptus, insano clamore assidentium implebat, nihil neque proponens neque explicans.” Olvasottságához nem férhet kétség, ezt könyveit tarkító széljegyzetei bizonyítják.

¹³⁶ Függelék, 21. sz. (1531. 09. 10.).

alap gondolatával, a *solus Christus* tétellel, de nem biztos, hogy ugyanígy tisztában volt e tétel minden gyakorlati következményével, amíg ezeket Szászországban személyesen meg nem tapasztalta. Ezt a lehetőséget támasztja alá Görlitzből írt leveleinek neofita lelkesedése, hisz ezekben a sorokban egészen Luther hevületével kel ki az egyházi visszaélések, a hagyományos szokások „majomparádéja” ellen. Mintha be akarná hozni, amit bátfai évei alatt elmulasztott, mintha bántaná, hogy egykori prédikációiból még hiányoztak ezek a reformgondolatok:

„Ezért félre minden ünneppel, böjttel, szentekhez való imával, ugyanígy a zarándoklatokkal és örült fogadalmakkal, röviden: álljunk le az egész majomparádéval, amit eddig ezekkel műveltünk.”¹³⁷

Nagyon távol járnak az igazságtól a bátfai reformáció azon kutatói, akik képrombolót látnak Schustelben, hisz ő minden jel szerint csak a nevében volt farkas, nem a kardot és a baltát, hanem a nyelvét forgatta, és a szószékről hirdetett savanyú evangéliuma nem győzte meg a polgárok jelentős részét. Ez a siker itt a morvaiglói születésű Esaias Lang prédikátorra várt (lásd III. 5.).

3. AKI LELEPLEZTE AZ ÖRDÖGÖT: AEGIDIUS FABER

Bár „Faber Egyed” több alapvető kézikönyvben is címszóvá lett,¹³⁸ s az 1910-es években a *Weimarana* szerkesztői is tüzetesen foglalkoztak irodalmi munkásságával,¹³⁹ első megbízható monográfiájának mégis Sólyom Jenőt kell tekintenünk.¹⁴⁰ Sólyom összeállítása ma is teljesnek minősül, adatait csak egy-két ponton tudom kiegészíteni. Ezen alfejezet létjogosultsága nem is a kutatás korábban ismert forrásbázisának vagy módszertárának meghaladásából fakad, hanem abból a körülményből, hogy Sólyom Fabert a Luther-tanítványok között mutatja be, tehát a wittenbergi diákoskodása utáni tevékenységére helyezi a hangsúlyt, míg én inkább a korai bányavárosi reformáció kérdéseinek összefüggésében szeretném őt ismertetni.

Faber Körmöcbányán született és állítólag Selmeceen nevelkedett.¹⁴¹ Biográfusai ugyan kivétel nélkül tanácstalannak mutatkoznak egyetemi karrierjét illetően, különösen abban a kérdésben, hogy honnan címzi magát magiszternek, de ez a hézag könnyen kipótolható, sőt a szükségesnél is bőségesebb adatokkal. A bécsi egyetemre ugyanis 1512. október 13-án iratkozott be a hősünkkel minden kétséget kizáróan azonos *Egidius Fabri ex Cremnica*, s feltehetőleg ugyanő mint *Egidius de Kremnicia* lett 1520 januárjában a krakkói egyetem magisztere.¹⁴² Mindez alátámasztja a Faber-életrajzok becsült

¹³⁷ Függelék, 22. sz. (1531. 10. 05.).

¹³⁸ ADB, VI, 488; NDB, IV, 718; DBE, III, 207; MBW, XII, 33; SZINNYEI, III, 7; MPEL, 186.

¹³⁹ WA, XXX/III, 472–477, XXXVIII, 128–130.

¹⁴⁰ SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 130–133.

¹⁴¹ ETE, V, 191; MPEA, XI (1927), 25; MBW, nr. 5606.

¹⁴² MUW, II, 394; LPC, 169.

születési adatát: 1490 körül. Adatbőséggel azért dicsekedhetünk, mert akad két idősebb kor-, pálya- és honfitársa is, *Egidius Fabri*, aki 1502 nyarán szerzett Bécsben baccalaureatust, illetve *Egidius de Cremnicia*, aki 1506 pünkösdjén lett krakkói baccalaureus, hogy aztán 1508. április 14-én a bécsi egyetemen folytassa tanulmányait.¹⁴³

A régebbi életrajzokban sok problémát okozott a schwerini dómnak már a 18. században is nehezen olvasható s állítólag Faber-autográfok alapján rekonstruált felirata, melyet többek között a weimari Luther-kiadás is idéz.¹⁴⁴ Eszerint a későbbi schwerini lelkész II. Ulászló uralkodásának kezdetén született, II. Lajos mohácsi vesztekor a török elől menekülve hagyta el tanulmányai színhelyét, Budát, Augsburgon keresztül érkezett Wittenbergbe. Luther ajánlására került 1528-ban Schwerinbe, ahol 1536-ban 54 éves korában hunyt el.¹⁴⁵ Szinte kedvünk támadt azt feltételezni, hogy Schwerin egyidejűleg két magyarországi származású reformátornak is otthont adott, annyira külön pályán mozognak ezek az adatok! Ezt a teljesen megbízhatatlan kronológiát jobb lesz figyelmen kívül hagyni! A schwerini hagyomány hitelesen őrizte meg viszont Faber magyarországi származását és wittenbergi tartózkodását. Nem zárható ki, hogy Buda, Augsburg és a török emlegetésének is történeti alapja van, még ha nem is az 1526-os, hanem az 1529-es hadjárat összefüggésében, hiszen hősünk csak 1530 tavaszán érkezik Wittenbergbe, s a wittenbergiek emlékei szerint 1549-ben „mintegy húsz éve” tartózkodik Németföldön.¹⁴⁶

A Faber említett 1520-as krakkói promóciója és 1530. április 2-i wittenbergi beiratkozása közötti évtizedből arra van adatunk, hogy Körmöcön volt prédikátor, s így került összetűzésbe a körmöci plébánossal, Schaidner Pállal:

„[...] szememre vetették, hogy [...] elűzöm és elzavarom tőlük valamennyi evangéliumi prédikátort (ahogy ők nevezik). Négyet közülük név szerint is megemlítettek: Kresling János magistert, Cordatus Konrád magistert, Heinrich Keschinget [...] és Fábri Egyed magistert, honfitársamat (aki azonban elkeseredett ellenségem, aki miatt, ahogy elmondtam, nyolc álló napon át fogva tartottak a bástyabörtönben). Röpiratot is írt ellenem anyanyelvünkön, németül; az ellenem kitört legutóbbi zavargás idején ezt egy meg nem nevezett személy titokban elő is vette, és odaadta a jegyzőnknek, hogy vesztsemre a népgyűlésen nyilvánosan felolvassa. Az irat címe értesülésem szerint a következő: Krisztus keresztyének ellensége, Schaidner Pál ellen.”¹⁴⁷

¹⁴³ AW, nr. 23023; LPC, 143; MUW, II, 352; SCHRAUF 3, 83; TUSKÉS, nr. 6318.

¹⁴⁴ WA, XXX/III, 472: „Jerem. XXIII. 29. Verba mea sunt quasi ignis et quasi malleus conterens petras. Aegid. Faber Ungarus turbulento statu sub initio Vladislai II. Regis Ungarici natus, Turca adventante, tempore Ludovici II. infelicis, matrem studiorum Budam relinquens, cum negotiatoribus quibusdam exteris Augustam Vindel. perveniens, tandem Wittebergae susceptus, Luthero amicus, cuius suasu Ducis Henrici Megapol. desiderio Sverinum delatus puram Evangelii doctrinam ibidem primum cum Martino Saxone praedicare coepit a. 1528 Martinoque a. 1534 defuncto strenue propagavit, voce et scriptis Pontificias superstitiones masculine oppugnans, in agnita evangelica veritate perstitit et beate decessit a. 1536 d. 10. Oct. aet. suae 54.”

¹⁴⁵ Faber 1558 elején még élt! Schwerinben 1531-től 1539-ig tartózkodott! 1549-ben a wittenbergiek ötven év fölöttinek mondják, ezt és első egyetemi beiratkozását figyelembe véve az 1490-es évek közepén született.

¹⁴⁶ AAV, I, 138; SZÖGI, 2643; MPEA, XI (1927), 25; MBW, nr. 5606.

¹⁴⁷ ETE, II, 216–224, 220; fordítás: V. Kovács, 543–551, 547 (nr. 262).

Bár Schaidner 1532-ben kelt beszámolója nem datálja az eseményeket, a korponai Heinrich Kesching(er), Kresling és Cordatus említése, továbbá a viharos körülmények arra utalnak, hogy erre az összetűzésre jóval korábban, a bányavárosi felkelés óta eltelt évek valamelyikében kerülhetett sor. Talán ezzel a konfliktussal (s nem annyira állítólagos budai tanulmányaival, illetve a török ottani megjelenésével) hozható összefüggésbe, hogy Faber 1526-ban vagy még inkább 1529-ben Augsburgba menekült. A fenti idézet ugyan nem állítja, hogy a körmői plébános kergette volna el Fabert a városból, de ezt a vádat nem is cáfolja. Másrészről viszont Faber wittenbergi beiratkozása időben körülbelül egybeesik azzal, hogy Várdai Pál érsek megpróbált rendet teremteni a bányavárosi egyházakban, s több „lutheri” tanokat hirdető pap is távozni kényszerült.¹⁴⁸

A Schaidner által említett, tartalmában ismeretlen Faber-irat azért is érdekes, mert szerzője később schwerini prédikátorként sem tartózkodott a tollháborútól. Két nyomtatásban megjelent műve, az 51. zsoltár magyarázata¹⁴⁹ és a schwerini dómban őrzött szent vér ereklje tiszteletének kritikája¹⁵⁰ közül főleg az utóbbi mutatja Fabert harcias vitatkozóknak. A vitairat, hogy Luther ajánlását idézzük, „lerántja a leplet az ördög hátsófeléről”.¹⁵¹ A szent vér témájának esetében meggondolandó, mennyiben motiválhatta a szerzőt a báta szent vér kultusza, illetve ennek látványos csődje a mohácsi csata után (lásd V. 3. és VIII. 4.), jóllehet ezt a schwerini vitahelyzetben nem említi.

Talán témánk összefüggésébe tartozik a Bibliotheca Palatina egyik digitalizált kézírata,¹⁵² mely leginkább az észak-magyarországi reformatori mozgalmak kontextusában volna értelmezhető. A használt papír Lengyelországból, Krakkó környékéről származik (1527/28), a *terminus ante quem* egy possessorbejegyzés alapján 1535, a kérdéses szöveg viszont, az újrakeresztelőket cáfoló traktátus lengyel területen tartalmilag légtüres térben lebegne. Mivel a kódex az augsburgi Raymund Fuggertól került Heidelbergbe, kézenfekvő volna elsőként a bányavárosokra gondolni, hisz a kérdéses években ott is megfordultak radikalizálódó tollforgatók, mint például éppen Aegidius Faber. Augsburg neve Faber idézett életrajzában is előfordul, s mivel a kézirat egy keresztről szóló prédikációt is tartalmaz,¹⁵³ kézenfekvő volna ezt kapcsolatba hozni a Schaidner elleni gúnyirat címével. A kódex sajnos semmilyen aktualizáló utalást (személy- vagy helynevet) nem tartalmaz.

¹⁴⁸ ETE, II, 35–39 (1530. 04. 29.).

¹⁴⁹ Der psalm Miserere / deutsch ausgelegt / Durch M. Egidium Fabrum. Mit einer Vorrede Mart. Luther. Wittenberg: Schirlentz, 1531. RMK III 292. VD 16., F 1. Az előszó: WA, XXX/III, 477 sk.; magyarul: LVM, VII, nr. 1891+.

¹⁵⁰ Von dem falschen Blut und Abgott jm Thum zu Schwerin. Mit einer schönen Vorrede D. Mart. Luth. Durch M. Egidium Fabrum. Wittenberg: Schirlentz, 1533. RMK III 305, 7352. VD 16., F 2–3. Az előszó: WA, XXXVIII, 130 sk. Vö. BRÄUER, *Wallfahrtsforschung als Defizit der reformationsgeschichtlichen Arbeit*, 41.

¹⁵¹ WA, XXXVIII, 130: „[...] jm seinen hindern getrost auffdecken und seine schande jnns offentliche liecht fuer aller wellt setzen”.

¹⁵² Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 419, 121r–124v (ca. 1530), <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg419>, Függlék, 15. sz. A szövegre s annak talán észak-magyarországi eredetére Prof. Dr. Martin Rothkegel hívta fel a figyelmet, ezúton mondok neki köszönetet.

¹⁵³ Uo., fol. 112r–121r.

A szerző egy német prédikátor, aki olvassa és másolja Melanchthont,¹⁵⁴ a katolicizmust mint pogányságot ítéli el, de a másik oldalon az újrakeresztelőkötől óvja híveit. Miközben elvben igazat ad az anabaptistáknak abban, hogy a római „pogányok” által megkeresztelteket újra kellene keresztelni,¹⁵⁵ az egyházatyák tekintélyét követve mégis kitart amellett, hogy a keresztség nem megismételhető (ugyanezen tétel bibliai megokolását meglepő módon nem idézi!). Kigúnyolja továbbá a szerzetesi fogadalmakat,¹⁵⁶ és műve befejezéseként alig burkolt célzással idézi föl a Karmel-hegyi istenítéletet, amikor Illés lemészárolta a bálványozó Baál-papokat (I [III] Reg 18,40).¹⁵⁷ A szöveg gondolatmenetében ez a példa ugyanúgy vonatkozik az újrakeresztelőkre, mint más tévtanítókra, de mivel ezzel a történettel a reformátorok közismerten a mise és a papi rend ellen polemizáltak (lásd VIII. 5.), így e csattanó éle itt is a római egyházat érheti.

A kézirat közepén álló, a törvényről szóló terjedelmes traktátus¹⁵⁸ utilitarista érvelése is érdekes. Ezt a szöveget is át- meg átszövi a pápisták kíméletlen ostromozása. A szerző a mózesi törvény újbóli adminisztratív bevezetése ellen polemizál. Szerinte a hatályos jog forrásaként ugyan a mózesi előírások is szóba jöhetnek, de nem mint isteni parancsok, hiszen ezek a keresztényeket ilyen értelemben nem kötik, hanem csak a hasznosság okán, emberi megegyezés alapján (*iure humano*). Bár ez a gondolat is Lutherre megy vissza, de a német nyelvterület keleti peremén élő, feltehetőleg autodidakta szerző, úgy tűnik, nem első kézből ismeri a wittenbergi teológiát. Az Ószövetség előírásaihoz ragaszkodó, rajongó irányzatokkal szemben ugyanerről a kérdésről sokkal élesebben nyilatkozik Luther Exodus-prédikációihoz írott előszavában:

„Mózes csupán a zsidó nép törvényhozója volt. [...] Mózeshez semmi közünk. [...] Mózes halott, uralma megszűnt, mikor Krisztus eljött. [...] Ha most jönnek a rajongók és azt mondják: Mózes parancsolta, hártsd el Mózeszt és mondd: nem érdekel, mit parancsolt Mózes. [...] Ezt mondd: ezek a természet (*natur*) törvényei, a természet ösztönöz arra, hogy Istenhez forduljunk, ezt bizonyítják a pogányok is. [...] Tehát a mózesi parancsolatokat nem azért tartom meg, mert Mózes parancsolta, hanem azért, mert a természet plántálta belém őket, és Mózes ebben teljesen megegyezik a természettel. [...] Isten sokszor szólt Dávidhoz, megparancsolta neki, hogy ezt vagy azt tegye, de ehhez semmi közöm, ez nem hozzám szól; Ő tud hozzám is szólni, ha akar.”¹⁵⁹

¹⁵⁴ A kézirat elején Melanchthon *Epitome renovatae ecclesiasticae doctrinae ad illustrissimum principem Hessorum* című művének (1524; VD 16., M 3232; MStA, I, 179–189) német fordítása áll: fol. 2Ar–9v.

¹⁵⁵ Fol. 123v: „Das aber die widertheuffer vorgeben, sie leren auch nichts wider das worth der thauff, wan sie leren, das man die zum andern mal theuffen soll, die von den gotlosen getauft sindt, da sag ich jha zw.”

¹⁵⁶ Fol. 123r: „Wie dan allen monchen geschehen ist, die wider Gottes ordnung umb kheuscheit gebeten haben. Dan der ist kainer nie erhört unnd wirdt kheiner nimmer mer erhoreth, wan sie tzu thauesent mal umb Christus willen bitten.”

¹⁵⁷ Fol. 124r–v: „Die Baaliten ehreten khein ander Goth dan den der Israeliten, die weil sie aber yn nit ehreten noch der ordnung des israelitischen Gottes, ßo hetten sie kheinen Gott unnd wurden von Helia umbpracht, als die da hetten abgotterey auffgericht. Also wirdt es allen denen gehen, die ynen ein eigens machen unnd pleiben nicht auff der pan, die Goth durch sein worth unnd sein geboth hat lassenn predigenn.”

¹⁵⁸ Fol. 45r–105r.

¹⁵⁹ WA, XXIV, 6, 9 sk. és 12 = LVM, V, 337, 339, 342 (1525); hasonlóan egy Exodus-prédikációban (WA, XVI, 384) és egy datálatlan asztali beszélgetésben (WA.TR, V, 5535).

Mivel a *Weimarana* bevezetője Faber mecklenburgi és anhalti tevékenységére összpontosít, s ezeket az életrajzi adatokat Sólyom Jenő is összefoglalja, a felesleges ismételtetést elkerülendő elég lesz azt vizsgálnom, milyen kapcsolatot ápolt Faber szűkebb és tágabb pátriájával. Ehhez a kérdéshez két liegnitzi tartózkodása (1540–1543, 1548–1549) és a bányavárosokkal folytatott levelezése tartozik. II. Frigyes liegnitzi herceg 1539-ben szakított a schwenckfeldianus irányzattal és a wittenbergiekhez közeledett, ennek a teológiai irányváltásnak a jegyében került sor Faber itteni alkalmazására, először a liegnitzi Péter-Pál-templomban lelkészkedik,¹⁶⁰ másodízben a Marienkirche papjaként találjuk. Mindkét alkalommal felmerült hazatérésének gondolata, 1541-ben Besztercebányára hívták, míg 1549-ben Selmece szeretett volna jönni. Összekapcsolja még ezenkívül az 1541-es és az 1549-es tárgyalásokat az úrvacsorának, azaz egy Liegnitzben kiemelt jelentőségű vitakérdésnek a témája. 1541-ben érkezésének feltételeként fejtette ki Faber a besztercebányaiak előtt többek között a helyes úrvacsora-felfogást, 1549-ben pedig éppen egy olyan összetűzés miatt kényszerült távozni Liegnitzből, mely Krisztusnak az oltáriszentségben való jelenléte körül bontakozott ki.

1541-ben Faber azzal hárítja el a besztercebányaiak hívását, hogy a következő évben ugyan szívesen menne hozzájuk, de addig a rajongó lelkekkel van még elfoglalva, az ezekkel szembeni kitartásra Wittenbergből is folyamatosan buzdítják.¹⁶¹ A bányavárosiak további unszolására megnevezi szolgálatba állásának négy feltételét: 1. a visszaélések megszüntetése és az igaz istentisztelet helyreállítása, 2. a lelkész liturgikus feladatainak szűkítése, 3. az egyházközség pénzügyeinek lutheri szellemű reformja (meglepően nem előbb, hanem itt tér ki az úrvacsoratanra, természetesen a római felfogással konfrontálódva!), 4. javadalmi föld helyett pénzbeli járandóság. Érvelését, akárcsak első levelének stílusát, áthatják a biblikus nyelvnek és a reformatori hitvallásoknak jól ismert fordulatai. A liegnitzi lelkész levele kívülről jól dokumentálja a bányavárosi egyháznak más közelkorú forrásból is ismerős szervezeti és szertartási konzervativizmusát.¹⁶²

Faber 1549-es liegnitzi konfliktusának lényegét két Melanchthon-levélből rekonstruálhatjuk. Az egyikben a wittenbergi mester Joachim anhalti fejedelemnek ajánlja tanítványát mint olyasvalakit, akinek távoznia kellett Liegnitzből, mert a herceget keresztényien (de talán túl állhatatosan) intette a prédikációkon és istentiszteleteken való részvételre.¹⁶³ A másik datálatlan töredékben magának Fabernak tanácsol Melanchthon józan mértékletességet az íghirdetésben: elég az üdvösség eszközeit tárgyalnia anélkül, hogy spekulációkba bocsátkozna a krisztusi jelenlét megosztó problémáiról (most éppen a sziléziai spiritualistákkal konfrontálódva). Melanchthon általános igyekezetéről, hogy az úrvacsorai tanítást egyedül a biztosra és a szükségesre redukálja, ez idő tájt írt levelei bőségesen tanúskodnak.¹⁶⁴

¹⁶⁰ WEIGELT, *Spiritualistische Tradition im Protestantismus*, 174.

¹⁶¹ ETE, III, 532 sk. (1541. 02. 27.).

¹⁶² ETE, III, 538–541 (1541. 03. 31.).

¹⁶³ MBW, nr. 5599 (1549. 07. 22.).

¹⁶⁴ MBW, nr. 9327; CR, VII, 187; vö. WA.TR, IV, 4794. Az MBW kiadói ezt az értelmezési lehetőséget sem zárva ki mégis inkább a töredék korai datálását (1543) támogatják. Vö. NEUSER, *Melanchthons Abendmahlslehre*, 54.

Melanchthon a legjobb helyre címezte türelemre és békére intő tanácsait, hisz Faber egész pályája súlyos, tettelegességtől sem mentes személyes konfliktusokkal volt terhes, szinte mindenünnen, de Körmöcről, Schwerinből, Liegnitzből, Dessauból biztosan (és jól dokumentálhatóan) valamilyen dogmatikailag tematizált kollegiális ellenségeskedés miatt kellett odébbállnia.¹⁶⁵

A nyughatatlanságáról és összeférhetetlenségéről talán már elhíresült Faber 1549 augusztusában egy utolsó kísérletet tett, hogy hazajusson: maga pályázott a Kresling halálával megürült selmeci plébánosságra,¹⁶⁶ jelentkezését Bugenhagen, Maior és a közvetítésre a selmeciek részéről fölkért Melanchthon külön kísérőlevelében támogatta.¹⁶⁷ Az ajánlatot a selmeciek köszönettel nyugtázták, de végül a közvetítő wittenbergiek gondolták meg magukat: októberben már Faber helyett a frank Wolfgang Ampferachot javasolták plébánosnak, aki el is nyerte a meghívást.¹⁶⁸ Ezt a hirtelen váltást akár a koros pályázó egészségi állapotával is indokolhatnánk, ha nem volna kézenfekvőbb megoldás, hogy az ajánlók – írásbeli magyarázkodás helyett beszédes hallgatással – talán inkább Faber jellemére tekintettel gondolhatták meg magukat. A hoppon maradt Faber évekig várt állásra Wittenbergben, 1553-ban hívták meg a mecklenburgi Boizenburgba, s ott halt meg 1558-ban.

4. HETEDHÉT ORSZÁGRA SZÓLÓ LAKODALOM: SIGISMUND STAUDACHER

Sigismund Staudacher 1512 tavaszán iratkozik be mint innsbrucki diák a bécsi egyetemre. Két évvel később lesz baccalaureus, 1518 és 1521 között pedig már magiszterként ad elő a művészeti fakultáson filozófiát és grammatikát.¹⁶⁹ Diák- és tanártársa volt tehát többek között Kreslingnek, Francfordinusnak, Grynaeusnak és Aegidius Fabernek, valószínűleg látta az 1515-ös királytalálkozót, és egészen biztosan ismerte Guglingert, hiszen 1521 tavaszán őt mint baccalaureusjelöltet vizsgáztatta. Hogy a Vadianus-körrel tartott-e szorosabb kapcsolatot, nem tudni.

Arról sincs adat, miként került Selmechányára (akár Francfordinus jegyző is közvetíthette), a régi irodalom feltételezi, hogy Keck Simon plébános mellett már német káplán lehetett, s annak távozása vagy halála után léphetett elő plébánosnak, mivel a selmeciek 1534-ben úgy emlékeznek, hogy már tíz éve szolgált náluk.¹⁷⁰ De mivel Keckről az utolsó adat 1523 végéről származik,¹⁷¹ valószínűbbnek tartom, hogy Staudacher

¹⁶⁵ Az idézett eseteken kívül lásd WA.B, X, 284–286 (nr. 3862). GRAF, *Anhaltisches Pfarrerbuch*, 46, 244.

¹⁶⁶ Korábbi kísérletek az állás betöltésére: ETE, V, 139, 154 sk., 158 sk.; MPEA, XI (1927), 20–22; MBW, nr. 5453, 5464, 5510.

¹⁶⁷ ETE, V, 190–192; MPEA, XI (1927), 24–26; MBW, nr. 5606.

¹⁶⁸ ETE, V, 224–227; MBW, nr. 5615, 5650. Ampferach csak 1551-ig töltötte be a selmeci állást. Melanchthonnal kapcsolatban maradt: ETE, V, 355; MBW, nr. 5806.

¹⁶⁹ MUW, II, 384; AW, nr. 25976, 26793, 27032, 27227, 27349.

¹⁷⁰ ETE, II, 327. BREZNYIK, *A selmechányai*, 65; BOROVSKÝ, *Hont vármegye*, 361.

¹⁷¹ MOL, DF 235465 (1523. 12. 14.).

1524 táján közvetlenül a plébániára kapott meghívást. Egyetemi karrierje után mintegy harmincéves magiszterként nem nagyon vonzhatta egy kápláni állás.

A Bakabányáról származó plébános előd, Keck Simon 1497 őszén iratkozott be a bécsi egyetemre, és ott (Pemflinger Márk későbbi királybíróval együtt) két év múlva szerzett baccalaureusi fokozatot.¹⁷² 1520 tavaszán meglátogatta az innsbrucki hercegnői udvart, s ott olyan kedvező benyomást tett Máriára, a leendő magyar királynéra, hogy az kápláni állást ígért neki Budán.¹⁷³ Ezzel az ajánlattal végül nem kellett élnie, mert még Mária érkezése előtt, 1521. augusztus 1-jén beiktatták selmeci plébánosnak.¹⁷⁴ A királynével való jó kapcsolata viszont megmaradt, ezért a város rendszeresen őt küldte követségebe, akár Prágába kellett mennie 1522-ben a privilégiumok megerősítése érdekében,¹⁷⁵ akár Pozsonyba 1523 telén rendkívüli segélyért.¹⁷⁶ Keck selmeci plébánosságáról szóló egyéb forrásaink sem nyúlnak ennél tovább időben,¹⁷⁷ így 1524 körül elhunyt vagy állását más okból adhatta föl. Vele kapcsolatos két teológiai vonatkozású adatunk nemcsak kevés ahhoz, hogy a reformáció hirdetőjévé nevezzük ki, ahogyan ezt a régi irodalom teszi, hanem inkább cáfolja ezt a feltételezést.

1523 tavaszán arról szóló pápai engedélyt mutatott be Keck plébános Szatmári György esztergomi érseknek, hogy a selmeci bányászok nagybőjt idején is élhetnek vajjal és tojással, az érsek ezt azzal a figyelmeztetéssel nyugtázta, hogy a kivételes étkeket csak munka és szükség esetén fogyaszthatják a bányászok, s kerüljék mindenképpen a nyilvános botránkoztatást.¹⁷⁸ Az iratban megfogalmazott kivételes helyzet a fő szabályt, a nagybőjt következetes betartását erősíti és hangsúlyozza. 1523. december 14-én pedig utolsó fennmaradt levelében Keck a következő, Pozsonyban szerzett értesülését osztja meg Hans Premer selmeci bíróval:

„Luther Mártont négy másikkal együtt elfogták és a császárhoz küldték, bár néhány híve cáfolja ezt a hírt, hogyan áll valójában a dolog, nem tudom megítélni, de Bécsben semmi jót nem hall az ember, és egész Németországban nagy a visszásság és a szekta, avagy az emberi önféjűség.”¹⁷⁹

¹⁷² MUW, II, 261: „Simon Khegkh ex Pocano”; AW, nr. 22494; SCHRAUF 3, 150; TŰSKÉS, nr. 5895.

¹⁷³ MOL, DL 47343 (1520. 03. 26.): „Durch ettlichen grosmechtign herrn anpringn hab ich erlangt von unser allergenedigsten frawen und konigin Maria ein genedig zw trettn und mich auff genomen hatt zw einen capplan, als pald sy yn das land kumpt.”

¹⁷⁴ MOL, DF 281416; BÓNIS, 605 (nr. 4296).

¹⁷⁵ MOL, DL 47460 (1522. 06. 16.): „Que per hos honorabilem Simonem plebanum et circumspectum Bartholomeum notarium istius civitatis nostre Sebnicien. de vestris negociis significanda nobis curatis supplacatos [...]”

¹⁷⁶ MOL, DF 235519 (1523. 12. 03.) és 235465 (1523. 12. 14.) = MHJ, V/1 (1959), 142 sk.

¹⁷⁷ MOL, DF 274572, 286976 (1522. 06. 03–13.); MOL, DL 23722 (1523. 03. 04.); ETE, I, 65–67, 79 sk.; BREZNYIK, *A selmecbányai*, 38–43.

¹⁷⁸ MOL, DL 23722 (1523. 03. 04.) = ETE, I, 79 sk.

¹⁷⁹ MOL, DF 235465 (1523. 12. 14.) = MHJ, V/1 (1959), 142 sk.: „[...] vnd ist dy sag mir hye zw Prespurg das Martinus Lutherus mit anderen vieren sin gefangen zw dem Keyser geschickt warden wye wol etliche seyne enhengenden solichs widersprechen, wye dy sach stett, kan ich noch eigentlich nicht wissen aber man hort nichts guetts zw Wyen vnd durch das gancz Deutsch land grosse widerwertikeitt vnd sect aber eygne koppickeyt der menschen.”

Ezt a mondatot nagyon nehéz volna magyarázni Keck lutheránus beállítottságával, melyet legkevésbé éppen saját városa polgárai előtt kellett volna titkolnia.

Staudacher selmeci működése viszont két tette miatt maradt emlékezetes: a valószínűleg általa összeállított 1528-as egyházi rendtartás¹⁸⁰ és 1531-ben történt nyilvános házasságkötése¹⁸¹ hagyott nyomot a forrásokban. 1533 körül Várdai érsek nyomására elhagyta Selmecbányát és Wittenbergbe ment, itt érte a selmeciek eredménytelen viszhívási kísérlete 1534-ben.¹⁸²

Az 1528-as *Ordinationt* ugyan hangsúlyozottan a városi tanács határozta meg és léptette életbe, de megfogalmazásában a plébánosnak is fontos szerep juthatott. A szöveg olvasásakor feltűnik néhány kifejezés, melyeket szívesen tulajdonítanánk a reformáció hatásának, így a *christliche gemein*, a *christlich folk* és a *christliche lere* szavakat, valamint az isteni íge hirdetésének a visszatérő emlegetését, de jőzanságra int minket az a körülmény, hogy ugyanilyen fordulatok a rendtartás előzményében, az 1515-ben megállapított artikulusokban, ha ritkábban is, de előfordulnak.¹⁸³ Az 1528-as rendtartás tartalmában meglehetősen hagyományos. Egyetlenegy olyan rendelkezése van, mely az új teológiai eszmék befolyására vezethető vissza, ez az alapítványi (halotti) misék bemutatásának szigorú rendhez való kötése és ilyen módon egyben korlátozása is. Az ezekről való döntést a rendtartás a plébános hatáskörébe utalja.

Az egyházi szolgák díjazása is a megszokott módon történik. A plébánia gazdasága, egyéb (részben már pénzben megváltott) természetbeni járandóságok és a tized szolgálja a plébánost, a káplánok és a prédikátorok eltartását. Fennmaradt a húsvéti perselyezés szokása és a várostól hetente kapott fizetés rendszere is. Hiányoznak viszont a felsorolásból az ún. akcideneciák, azaz a kazuális szolgálatok díjai, különösen feltűnő 1515-höz képest a *peichtgeld* mellőzése. Ezt persze az is magyarázhatja, hogy olyan természetes szokások voltak, hogy feleslegesnek tűnt őket a szövegbe iktatni, de nem zárható ki, hogy már a gyónásról és a feloldozásról terjedő új tanítás vezetett ezen hagyományos papi járandóságok megszüntetéséhez.

Staudacher 1531-ben kötött házasságának az az érdekessége, hogy erről később maga a városi tanács állított ki számára bizonyítványt:

„Az említett Sigmund Staudacher mester és a felesége, Anna itt léptek a szent házasság kötelékébe és keresztény rend szerint vonultak a templomba és az utcán, s mindketten házastársként búcsúztak el tőlünk és mentek máshová számkivetésbe.”¹⁸⁴

¹⁸⁰ ETE, I, 416–418; BREZNYIK, *A selmecbányai*, 44–50.

¹⁸¹ ETE, II, 182.

¹⁸² ETE, II, 327 sk., 338–340.

¹⁸³ BREZNYIK, *A selmecbányai*, 34–37.

¹⁸⁴ „[...] gemelter Herr Magister Sigmund Staudacher und Anna, seine Hausfrau, alhie, zusammen in den Stand der heil. Ee gegeben, und mit einander nach christlicher Ordnung zu Kirchen und Gassen gangen und auch beide in iren ehestande von uns herzlich abgeschieden und an ander Ort armsantlich sich begeben.” ETE, II, 182. Vö. ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 46, 104. Az itt hangsúlyozott nyilvános és a templomi házasságkötés értelmezéséhez fontos szempontokat fogalmaz meg: ERDÉLYI-PÉTER, *A titkos házasságról a 15–16. században*.

Nem ez volt az első papi házasság Magyarországon, de még az első nyilvános házasságkötés sem.¹⁸⁵ Forrásaink részben tájékozatlanságból, részben szándékosan sokszor összemossák a konkubinátusban és a házasságban élő klerikusok fogalmát. A többi közelkorú eset mégis különbözik tőle: az 1524-es selmeci ügy annyiban más, hogy ott egy kiugrott dömés barát, Leonardus kötött nyilvános házasságot (*matrimonium publice [...] contraxit*).¹⁸⁶ Achatius Hensel körmöcbányai plébános ugyancsak 1531-ben történt házasságkötésének nyilvános külsőségeiről pedig nem tudni ilyen jogi részleteket (*publice matrimonium sacrilegum et incestuosum contraxisse*).¹⁸⁷ De Staudacher menyegzője abban is eltér a másik kettőtől, hogy itt nem az esztergomi főegyházmegye hivatalos állásfoglalásából, hanem a plébános híveinek nézőpontjából ismerjük meg a tényállást. A selmeciek megfogalmazásában Staudacher házassága nem kihágás, nem is demonstratív botránykeltés, hanem természetes állapot akkor is, ha tisztában vannak a házasságkötés és az elűzetés közötti okozati kapcsolattal.

Staudacher házasságának kérdése az 1534-es levélváltásban is előkerül. Meglepő, hogy Selmecebánya éppen akkor próbálja volt plébánosát Wittenbergből visszahívni, amikor a szomszédos Körmöcbányáról másodszor is eltávolítják Achatius Henselt. A tanács leveléből egyrészt „evangéliumi” lelkület, másrészt személyes ragaszkodás sugárzik, eltökéltség, hogy házas állapotában is vállalják papjuknak Staudachert.¹⁸⁸ A Wittenbergből érkezett válasz már árnyaltabb képet fest a viszonyokról. A volt plébános szemükre veti hűtlenségüket, hogy az ő ártatlan feleségét okolták a várost fenyegető veszedelemért, hogy mást választottak helyébe, hogy megcsömöröltek az igétől (*überdruss des worts*), és hogy nem volt jó nekik az ő evangéliuma. A prédikátorkeresésben felajánlja segítségét, de maga nem indul a bizonytalan körülmények közé, a veszélyes útra, ahol egyszer már elcsúszott a jégen, s ahol egyszer már útilaput kötöttek a talpára. A páli formulákkal, apostoli pátosszal megszólaló episztola (nyitó és záró üdvölet, „nem szégyellem az evangéliumot”, Rm 1,16) egy teológiai kérdést is megpendít:

„Különösen ügyeljete a szentségekre, hogy helyesen és tisztán, szerzésük és használatuk szerint bánjatok velük, és tekintsétek méregnek, ha valaki másként áltat velük benneteket, mint ahogy tőlem tanultátok. [...] És figyeljete oda, ha valaki rajongani kezd a szentséggel, mert biztosan más hamis tanítást is hirdet emellett.”¹⁸⁹

Ez a hang már nem annyira az egykori selmeci plébánosé, mint inkább a wittenbergi teológusé. Staudacher nem Selmecebányán tapasztalt rajongást, nem is utólag értek hozzá ilyen hírek, hanem új németországi tapasztalatait alkalmazta egykori gyülekezetére. A wittenbergieket ekkor igen foglalkoztatta II. Frigyes liegnitzi herceg közeledési szándéka s a sziléziai schwenckfeldianusokkal való teológiai versengés, mely egy Johannes

¹⁸⁵ A kérdés szerzetesi vetületéről igen adatgazdag: ERDÉLYI, *Szökött szerzetesek*, 25–56.

¹⁸⁶ MOL, DL 35021; ETE, I, 177 sk. (1524. 11. 03.).

¹⁸⁷ ETE, II, 130–132 (1531. 04. 09.). Lásd VII. 2/A. A vérfertőzés vádjá talán csak teológiai értelemben, a szentségtörés szinonimájaként szerepel itt.

¹⁸⁸ ETE, II, 327 sk. (1534. 02. 14.).

¹⁸⁹ ETE, II, 338–340 (1534. 03. 20.).

Kreslingnek Goldbergbe küldött levélben is kifejeződött.¹⁹⁰ Staudacher Selmecebányán ténylegesen hirdetett evangéliumának pontos tartalmát ugyanolyan nehéz rekonstruálni, mint Speratus iglói vagy Schustel bártfai prédikációit. Ha a wittenbergi levélből indulunk ki, valószínűleg téves következtetésekhez jutunk, hiszen a bányavárosi hívek is úgy tudták, hogy papjuk a fő hitcikk (haubttartikell) tanulmányozására indult az egyetemi városba. Idehaza még csak hézagossá ismeretei lehettek a reformátorok által hirdetett igazságról.

A selmeci meghívás elhárítását Staudacher egyebek között azzal indokolja, hogy már elfogadott egy állást. 1534-től valóban a Wittenberg melletti Zahnában lelkészkedett, innen közvetített Selmece 1540-ben iskolamestert,¹⁹¹ s ugyaninnen ajánlotta őt Melanchthon 1544-ben a frank Rothenburgba.¹⁹² Az ottani állást elnyerte ugyan, de 1546-ban meghalt, gyermekei sorsáról ugyancsak Melanchthon igyekezett gondoskodni.¹⁹³

¹⁹⁰ MBW, nr. 1581.

¹⁹¹ FRANKÓI, *A hazai és külföldi iskolázás*, 150; MPEA, XI (1927), 49 sk. (1540. 04. 17.).

¹⁹² Melanchthon írja Rothenburgba (1545. 09. 08.): „[ich habe] mit einem gottfürchtigen Mann, der bei 50 Jahren ist, und lang Pfarren regirt hat, Magistro Sigismundo Pfarrer zu Zahn geredet, der sich erbothen, auf nächsten Leipzischen Markt zu E. W. zu Kommen, und so E. W. ein Gefallen an seinen Predigten haben würde, eurer Kirchen für und für zu dienen.” MBW, nr. 3680, vö. nr. 3703; CR, V, 847.

¹⁹³ MBW, nr. 4219, 4222, 4236, 8755.

VII. HOL A HATÁR? JÓSZOMSZÉDSÁGI KAPCSOLATOK

A tescheni hercegség területén négy folyó, az Odera, a Visztula, a Vág és a Morva vízgyűjtője határos egymással viszonylag alacsony vízválasztókon, négy út fut itt össze, Boroszlóból, Krakkóból, Budáról és Bécsből, és négy etnikum tagjai érintkeznek egymással, csehek, lengyelek, szlovákok és németek. A Teschen környékén találkozó három történelmi tájegységnek, Sziléziának, Észak-Magyarországnak és Morvaországnak a kishatárforgalmáról szól értekezésem egyik, fejezeteken átívelő története.

Ez a három tartomány, még ha közjogilag más-más korona alá tartoztak is, perszonálunió révén Hunyadi Mátyás, a Jagellók és I. Ferdinánd államaiban ugyanazon politikai struktúra részei voltak, gazdaságilag, kulturálisan és nyelvileg igen közel álltak egymáshoz, de egyházi kapcsolataik is már a reformáció megjelenése előtt kezdtek kiépülni: cseh alattvalók kaptak magyarországi stallumokat, vagy megfordítva. A huszita skizma miatt ugyanis a Hunyadi- és a Jagelló-kori magyar adminisztráció többé-kevésbé sikeresen próbálta leválasztani Morvaországot és Sziléziát Prágáról, és ezeket a tartományokat közvetlenül Budáról kormányozni. Erre számos adatot olvasni Matthias Weber monográfiájában,¹ ezeket csupán eggyel egészítem ki saját kutatásaimból: amikor Paulus Speratus olmtüzi fogságában pártfogókat keres, akkor nem a cseh kancellárhoz vagy a prágai várnagyhoz ír, hanem Szalkai Lászlóhoz és Brandenburgi Györgyhez, azaz a Magyarországon befolyásos politikai szereplőkhöz.²

1. BÚJÓCSKÁZÓ ÉLETRAJZ: GEORG WERNHER

Az alábbi sorok néhány kritikus és talán tisztázó észrevételen túl egyetlen újdonsággal járulnak hozzá a Wernher-kutatáshoz: a brassói és az eperjesi literátus iskolamester azonosításával. Ezt az életrajzi adalékot igyekszem azután a fejezet végén néhány általános tanulság levonásával, tipikusnak tűnő elemek kiemelésével az esettanulmány szintjére emelni. A hazai reformációra Wernher 1533 után volt jelentősebb hatással, mivel azonban életrajzának eddigi hézagait kitöltő új adataink az 1520-as évekre esnek, s az

¹ WEBER, *Das Verhältnis Schlesiens zum alten Reich*.

² Függelék, 2. sz.; LEUPOLD, 55. Lásd VI. 1.

eszmék régiók közötti közvetítésében a már említett személyekhez hasonlóan éppen a reformáció kezdeti éveiben játszott kulcsszerepet, személyével itt foglalkozom.

A felső-sziléziai Patschkauból származó s a magyarországi neolatin költészetben jelentőset alkotó Wernherre (1490?–1556) már korán felfigyelt a hazai irodalomtörténet, a régi írók közül Weszprémi Istvánt kell kiemelnünk, aki a legtöbb adatot gyűjtötte össze róla.³ Az életrajzot Gustav Bauch, majd Elfriede Rensing rekonstruálta, s ugyanezt a pályaképet hozzák (kiegészítésekkel és pontosításokkal) Katona Tünde friss dolgozatai.⁴ Ezt azért kell hangsúlyozni, mert Rensing számos állítását nem támasztotta alá forrásokkal, s sokáig fennállt a kétely, hogy cikkében nem több személy életrajzát kontaminálja-e. Wernherünk ugyanis elhúzódó egyetemjárásával, gyakori helyváltoztatásaival, szokatlanul hosszú karrierjével és sokoldalú munkásságával már Jan Daniel Andrzej Janockiban⁵ és Weszprémiben is felkeltette a gyanút, nem névrokonok üznek-e tréfát az utókorral.⁶ Az RMK III. pótkötetei egyszerű nemzedéki számítgatások alapján a korai költeményeket egy Wernher Georgius sen., míg a későbbieket egy Wernher Georgius jun. megjelölésű szerzőnek tulajdonították,⁷ de mint Katona Tünde végre meggyőzően bizonyította, teljesen alaptalanul.

A perdöntő testimoniumot, Istvánffy Miklósnak már Rensingnél is idézett hasonló tartalmú megjegyzése mellett,⁸ Katona számára Franz Faber közel egykorú költeménye szolgáltatta, mely Wernherről a következő sorokban emlékezik meg:⁹

Corvinum Neomerga, humiles genuere Patescae
Vernerum utrumque insignem, sed praestitit alter
Plectro elegisque potens, operam ille in tempore duro
Hungariae fidam rebus navavit agendis,
Nec minus ingenio, calamo linguaque disertus.

Azaz: Laurentius Corvinus Neumarktából, Wernher a szerény Patschkauból származott, mindketten hírnevesek, de az egyik (Corvinus) lantjával és elégiáival magasodott ki, míg a másik (Wernher) nehéz időben szolgálta hűséggel Magyarországot, nem kevésbé ügyesen bánva a szellemmel, tollal és nyelvvel. Névrokonok ugyan valóban gyakran okoztak zavarokat a korábbi irodalomban, de akiről a következő sorokban szó lesz, egy és ugyanazon szerző.

³ WESZPRÉMI, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, I, 398–405, 434–445. A kapcsolattrendszerhez lásd III. 2.

⁴ BAUCH, *Beiträge zur Litteraturgeschichte des schlesischen Humanismus*, 82–104; RENSING, *Georg Wernher*; KATONA, *Georg Wernher*; KATONA, *Caritas und Memoria*, 28–32.

⁵ *Ianociana*, I, 298 sk.: „CX. Georgius Wernerus Cassovien. Hungarus”, 299–301: „CXI. Georgius Wernerus Silesius”.

⁶ WESZPRÉMI, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, I, 442 sk.

⁷ RMK III Pótlások 5 (1996), 240.

⁸ RENSING, *Georg Wernher*, 31.

⁹ *Quellenbuch*, 83 (a sajtóhibák javításával). Vö. KATONA, *Georg Wernher*, 276. Ugyanez a vers tudósít egyébként Thomas Stoltzer sokáig tévesen a mohácsi csatával kapcsolatba hozott halálos balesetéről: lásd IV. 3.

Wernher, aki 1511-ben Wittenbergben kezdi egyetemi tanulmányait (*Georgius Werner de patsskaw*),¹⁰ különös módon csak 1519-ben Krakkóban szerzi meg a baccalaureus artium fokozatot (mint *Georgius de Pasthouia*),¹¹ itteni beiratkozását Bauch az 1514-es év végére teszi a *Gregorius [!] Martini de Paczkovia* bejegyzés alapján.¹² Nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy két egykorú patschkaui György diák tréfálkozik velünk a különböző matrikulákban. Rensing szerint viszont Wernher még ugyanebben az évben, 1519-ben a bécsi egyetemre iratkozik be,¹³ jóllehet ezt az értesülést sem a matrikula nyomtatott kiadása, sem a magyar *natio*, sem a művészeti fakultás jegyzőkönyvei nem támasztják alá. Az 1519 utáni egyetemi pályafutást az a körülmény is valószínűtlenné teszi, hogy hősünk, úgy tűnik, nem vitte magiszterségig, titulusa a forrásokban többnyire baccalaureus, csupán eperjesi rektorsága idején címzik magiszternek, amit az magyarázhat, hogy egyszerűen a megszokás hatalmából örökölte a két hivatali elődjének kijáró megszólítást.¹⁴ Wernher kérdéses bécsi tartózkodása alatt jelennek meg Krakkóban szülővárosának földesura (és a költő feltételezhető patrónusa¹⁵), Thurzó János boroszlói püspök halálára írt elégiája,¹⁶ valamint barátja, Valentin Eck *De versificandi arte* című művének új kiadásához szerzett két hendecasyllabusa.¹⁷ E két nyomtatványt a Thurzó Elekhez intézett ajánlás is összekapcsolja! Bauch – szemlátomást első kézből – tud az 1515-ös első kiadáshoz írott, az olvasóhoz szóló verses ajánlásról is, s ez kiválóan bele is illik az ő életrajzi rekonstrukciójába (krakkói tartózkodás, 1514–1519),¹⁸ de példány híján nem tudom az adatot ellenőrizni, az első kiadás 1515-ös évszámát viszont a második kiadás több utalása is (fol. A2r, A3r) alátámasztja. Az 1521-es kötet szerkezete és tipográfiája alapján valószínűnek látszik, hogy az első kiadás egyetlen Wernher-verset tartalmazott, azt, mely a második kiadásban másodikként szerepel (fol. A3r), felirata viszont a költő akadémiai karrierjét figyelembe véve módosult, szerzője már nem *strenuus musarum miles*, hanem *doctissimus autor*.

1521 februárja és 1523 decembere között Wernher Brassóban mutatható ki kettős feladatorkörben: mint iskolamester (*scolasticus*)¹⁹ és közjegyző (*publicus auctoritate*

¹⁰ AAV, I, 39.

¹¹ LPC, 168.

¹² AC, II, 158 (1515. 01. 05.); BAUCH, *Beiträge zur Litteraturgeschichte des schlesischen Humanismus*, 82.

¹³ RENSING, *Georg Wernher*, 33; KATONA, *Georg Wernher*, 268.

¹⁴ IVÁNYI, *Adatok Eperjes város középkori iskolaiügyének történetéhez*, 88 (1525. szeptember).

¹⁵ *Ianociana*, I, 299.

¹⁶ De ornatissimi Antistitis illustrissimique Principis, Domini Joannis Thursonis, episcopi Vratislaviensis regique in vtraque Silesia vicarii, obitu: ad fratres inclitos, Alexium et Joannem Thursones, liberos dominos Plesnenses: Elegia. Krakkó, 1520. ESTREICHER, XXXII, 378.

¹⁷ Valentini Ecchii Lendani, de versificandi arte opusculum, omnibus studiosis, ad Poeticam anhelantibus, non tam iucundum quam frugiferum. Krakkó: Vietor, 1521. RMK III 7333; APPONYI H. 148; ESTREICHER, XVI, 12; *Krakkó*, 328 (nr. 16). Rudolf Agricola epigrammájával és egy Thurzó Elekhez intézett ajánlással jelent meg. A minket most érdeklő költő megnevezése (fol. A1v): „Gaeorgius [!] Vuernerus Patskouianus Ecchii coniuratus”, ill. (fol. A3r): „Doctissimo Georgio Vuernero autore”. Vö. ŠKOVIERA, *Das humanistische Lehrbuch De Versificationis Arte Opusculum von Valentinus Ecchius Lindaviensis*; Uő, *Bardejovčan Valentin Ecchius a jeho učebnica Ars versificandi*.

¹⁸ BAUCH, *Beiträge zur Litteraturgeschichte des schlesischen Humanismus*, 82.

¹⁹ QGSK, I, 300, 302, 317, 321, 383, 398, 404, 408, 465, 482, 489, 500, 513, 522, 534. BÉKEFI, *A népoktatás története*, 92, 378–380 (nr. 221).

apostolica notarius).²⁰ Az iskolamester egyidejű jegyzői, ügyvédi és diplomáciai feladatairól megemlékezik a városi számadáskönyv is.²¹ Az a *Georgius baccalaureus*, aki eperjesi segédtanítóként működik 1521 őszén, megindítva a Wernher-kutatók fantáziáját, valószínűleg más személy.²² Kinek az ajánlására került a felső-sziléziai diák Bécsből vagy Krakkóból váratlanul éppen Brassóba? Nos, a Werner családnév (Clemen, Jerg, Niclos, Simon keresztnévvel) a brassói adójegyzékekben 1487 és 1500 között mutatható ki.²³ Rensing ezzel szemben Patschkau környékén csak 1473-ból tud egy Thomas Wernert, s 1565-ből egy Peter Wernert kimutatni, az utóbbi ráadásul lelkész, így valószínűtlen, hogy helybeli.²⁴ Wernerek egyébként más magyarországi német városokban (például Lőcsén) is fölbukkannak. Feltételezhető tehát a vérségi kapcsolat (ide- vagy odaszármazás révén) a sziléziai és a brassói Wernerek között, s a rokonság nőágon az 1520-as években is fennállhatott. A brassói, majd eperjesi Werner György azonosítását az írásmintákon túl²⁵ látványosan támasztja alá többek között az az élénk kommunikáció, mely a szász város és a szepesi kamarai tanácsos között 1542-ben folyt.²⁶

1524-ben a sziléziai humanista, Caspar Ursinus Velius királyi titkárként üdvözli barátját, „Georgius Silesiust”.²⁷ ez a talán Wernherre (ha nem Georg von Logaura, II. Lajos akkori kegyeltjére)²⁸ vonatkozó adat eddig a levegőben lógónak tűnt, ám ha összekapcsoljuk azzal, hogy 1523-ban Krakkóban megjelent elégiagyűjteményét²⁹ Wernher annak a Szalkai László egri püspöknek ajánlja, aki éppen 1524 áprilisától lesz főkancellár, máris valóságtartalmat nyerhet ez a rövid életű udvari pályafutás.

Az eperjesi számadáskönyvben 1524-ben tűnik fel Wernher neve, 1525 szeptemberétől lesz itt iskolamester 1526 végéig vagy 1527 elejéig, amikortól kezdve városi tanácsosként és jegyzőként szerepel.³⁰ Kettős megbízatása feltűnően hasonlít a brassóihoz:

²⁰ MOL, DF 246722, 286630, 286688, 286692: hiteles másolatok, ill. átiratok a brassói városi levéltárban és a barcasági káptalan levéltárában.

²¹ QGSK, I, 465, 513, 522, 534.

²² HÖRK, *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*, 29 sk.; RENSING, *Georg Wernher*, 34; IVÁNYI, *Eperjes szab. kir. város iskolaügye*, 5. Vö. IVÁNYI, *Adatok Eperjes város középkori iskolaügyének történetéhez*, 84.

²³ QGSK, III, 647, 657 sk., 666, 674, 691, 704, 720.

²⁴ RENSING, *Georg Wernher*, 32/8. jegyzet. A bécsi matrikulában a sziléziai Glatzból, Boroszlóbból és Goldbergből találni elszórtan (1490–1561) Wernereket.

²⁵ A MOL említett fényképmásolatait az ÖNB kéziratárában található Wernher-autográfokkal vettem egybe (levelek Siegmund von Herbersteinhez, 1529–1539, Cod. 13597, 109 sk., 111, 115 sk., 119 sk., 121, 169 sk., 314 sk.).

²⁶ QGSK, III, 167 sk., 170–172, 258.

²⁷ Janocki (*Ianociana*, I, 300), Rensing (RENSING, *Georg Wernher*, 35) és Katona (KATONA, *Georg Wernher*, 269) szerint Wernher Johannes Lang közvetítésével juthatott az udvari körökbe.

²⁸ Vö. BAUCH, *Der humanistische Dichter George von Logau*.

²⁹ Példányból nem, csupán Janocki leírásából ismert: *Elegiarum Liber vnus, Reverendissimo in Christo Patri, et Domino D. Ladislao Salcano, Episcopo Agriensi, et Supremo Regni Hungariae Cancellario, maximoque gentis suae Maecanati nuncupatus*. (Cracoviae. Per Hieronymvm. Vietorem. Anno A Patv Virginis. M.D.XXIII. Nonis Ivliis.) RMK III 257; ESTREICHER, XXXII, 378; *Krakkó*, 330 (nr. 23).

³⁰ BÉKEFI, *A népoktatás története*, 104, 418 sk. (nr. 271); IVÁNYI, *Das Deutschtum der Stadt Eperies*, 391; KATONA, *Georg Wernher*, 269; H. NÉMETH, *Várospolitika és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*, I, 86, 105.

egyidejűleg vezeti az iskolát és jegyzősködik. Noha az irodalomban Janocki és Wesp-
rémi óta kísért egy kassai Wernher György, sem a mi Wernherünk kassai hivataláról,
sem ottani névrokonáról nem tanúskodik egyértelmű adat. Hogy Wernhernek akár mint
eperjesi jegyzőnek, akár mint Szalaházy Tamás egri püspök, egyszersmind királyi kan-
cellár beosztottjának³¹ volt dolga a felső-magyarországi városszövetség vezető hatalmá-
val, a stratégiaileg megkerülhetetlen Kassával, az természetesnek vehető (1529 májusá-
ban például Johannes Henckel lemondását közvetíti).³² 1528 nyarán Hain Gáspár adata
szerint az Ötváros követeként járt Ferdinánd királynál,³³ míg 1529 szeptember–októbe-
rében Kassáról keltezi Siegmund von Herbersteinnek szóló leveleit (aki a magyar ügyek
megbízható szakértőjeként ajánlja őt az uralkodó figyelmébe).³⁴ A bártfai iskolamester-
ségre való (elhárított) felkérés is Kassán éri 1530 tavaszán.³⁵ E két évben ugyan sokat és
tartósan távol van Eperjestől, de továbbra is e város jegyzőjének titulálják.

1531-ben Wernher felajánlja szolgálatait Boroszló városának, de nem jár sikerrel.
Ugyancsak szerencsétlenül alakul két diplomáciai kiküldetése: 1532-ben a regensburgi
birodalmi gyűlésre indul, de csak Sziléziáig jut, ahol Hieronim Łaski fogságába kerül.³⁶
A szabadulásáról szóló híradást Heinz Scheible tévesen egy évvel korábbra, 1531. július
31-ére datálja, a tudósítások tárgya azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy Andreas Trice-
sius Krakóból Melanchthonhoz intézett levele 1532 nyarán kelt.³⁷ Egy évvel később
Krakkóban hasonló Szapolyai-párti ármány fenyegeti, de itt végül sikerül kivágnia ma-
gát. Követjárása annyi eredménnyel mégis jár, hogy elnyeri Ferdinánd király bizalmát:
közvetlen kapcsolatba kerül az uralkodóval.³⁸ Utóbbi krakkói útján próbált prédikátort
keresni a bártfaiak számára (minden bizonnyal városbíró barátja, az egyik levelében *fra-
ter noster*nek titulált Valentin Eck megbízásából), nem tudni, milyen eredménnyel, de
nevét először ezzel írta be a hazai reformáció történetébe.³⁹

Kiküldetéseivel végeztével Wernher a Magyar Kamara felső-magyarországi szakértő-
jeként (egyelőre eseti megbízással) ellenőrzi a helyszínen a szabad királyi városokból
befolyó jövedelmeket. 1533-ban végleg megválnak az eperjesi jegyzőségtől, s a királyi
kormányzatnak lesz hivatalnoka.⁴⁰ Valószínűleg ebben a váltásban kell látnunk huma-

³¹ „[...] occupabitur enim hic non tantum in nostris, sed eciam regie mai. [...] negociis.” ETE, I, 403; TT 12
(1889), 797. Vö. RENSING, *Georg Wernher*, 36; Iványi Béla közlése alapján.

³² ETE, I, 449–451.

³³ HAIN, 43. Wernher barátja, Valentin Eck ekkor már bártfai bíró! Ekkoriban dicséri meg versében kettejüket
közös barátjuk, Georg von Logau Ferdinánd iránti hűségükért: BAUCH, *Beiträge zur Litteraturgeschichte
des schlesischen Humanismus*, 85.

³⁴ ÖNB, Cod. 13597, 109 sk., 111, 115 sk., 119 sk. 121; vö. RENSING, *Georg Wernher*, 36.

³⁵ BÉKEFI, *A népoktatás története*, 66, 432–434 (nr. 289).

³⁶ A majd fél éves fogságról: HAIN, 51 sk.; WAGNER, II, 167, 169; BAUCH, *Beiträge zur Litteraturgeschichte des
schlesischen Humanismus*, 85–87.

³⁷ MBW, nr. 1172.

³⁸ RENSING, *Georg Wernher*, 39 sk.

³⁹ ETE, II, 237 sk.

⁴⁰ RENSING, *Georg Wernher*, 39 sk.; KATONA, *Georg Wernher*, 270. A régi irodalom toposzával szemben Ge-
csényi Lajos hangsúlyozza, hogy Wernher nem szepesi kamaraelnökként, hanem királyi tanácsosként sze-
repel a forrásokban: GECSÉNYI, *A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről*, 104–107.

nista hősi pályájának legjelentősebb fordulópontját: feladatainak hierarchiája, kapcsolatrendszere átrendeződik,⁴¹ Ferdinánd-párti ötvárosi politikusból az uralkodó ötvárosspárti kamarai tanácsosává vedlik át. A sokoldalú tevékenysége során addig megőrzött polgári életformáját nagysárosi várkapitányságra cseréli, s birtokadományoknak lesz kedvezményezettje.⁴²

Évekkel ezelőtt kezdtem dolgozni egy tanulmányon, melynek a „Grenzenlos” munkacímét adtam, és melyből az alább következő fejezet nőtt ki. Az fogalmazódik meg benne, hogy nemcsak ez az ország kicsi, ahogy a szőlés járja, hanem az egész Elba és Duna közti régió keresztül-kasul könnyedén bejárható, hogy Wernher példájánál maradjunk, Wittenbergtől Brassóig. Valaha revelatív erővel jelent meg irodalomtörténet-írá-sunkban a tág ölelésű *Hungarus* fogalma. A *Pa(t)scouianus* Wernher – ha járt ott valaha – először a bécsi egyetemen részesült e jelzőből az ottani *natio*-beosztás szerint, hogy aztán (nem egyszerűen az indigenátus értelmében) teljesen azonosuljon vele, Istvánffy szavával: „az magyarok közé bevétetvén (*in numerum Ungarorum adscitus*)”.⁴³ A *Hungarus* kategória komolyan vételéből, illetve további bővítéséből (mint esetünkben: sziléziaiakkal) súlyos módszertani követelmények adódnak: a lokálpatrióta (erdélyi szász, cipszer, sziléziai stb.) érdeklődés feladása és a kutatás perspektívájának szélesítése. Wernher, a kora újkori magyar politika és a neolatin költészet paradigmaticus figurája történelmi és kulturális határsértésekre kényszeríti mai olvasóit és kutatóit. Természetesen ezeket a kapcsolatokat, hálózatokat, határátlépéseket mindig is számon tartottuk, különösen a késő középkor és a humanista kultúra vonatkozásában (lásd III. 4.). A vizsgált esetben többről van azonban szó, mint információáramlásról, eszmék recepciójáról, peregrinációról, tudósbarátságokról: hiszen a felsoroltak mögött fontos szervező tényezőnek tűnik a feltételezhető rokoni kapcsolatrendszer, a közép-kelet-európai német (*hospes*) városi polgárság több irányban átjárható szövete.

2. KISHATÁRFORGALOM A DUNA–ODERA-VÍZVÁLASZTÓN

A reformáció eszméinek jelentkezésekor az észak-magyarországi városok kapcsolatrendszere már évszázadok óta szilárd volt. Nehéz megmondani, hogy az áruk (és a pénz) mozgása volt-e elsődleges (ebben az irányban főleg a réz és a gyapjú kivitele, valamint a posztó behozatala), s erre a kereskedelemre épültek-e a személyes életpályák, a mesterlegények vándorlásai, melyek rokoni és üzleti kapcsolatok kiépüléséhez vezettek, vagy megfordítva. A 15. században az egyetemjárás elterjedésekor a diákok már kitaposott ösvényeken indulhattak, mindig egymás nyomán járva, mint a hangyák, s ezt az úthálózatot csak módosíthatták, de nem zilálhatták szét teljesen olyan esemé-

⁴¹ Érdekes módon időrendi okokból nemcsak a Herberstein-barátság sorolható ide, hanem levelezése Melanchthonnal (MBW, nr. 1830, 1995) és a reformáció hazai patrónusaival (ETE, passim), ill. rokoni kapcsolata Gyalui Torda Zsigmonddal is.

⁴² 1550 és 1553 között öt alkalommal: MOL, A 57 (Libri regii), II, 534, III, 24–25, 153–154, 186, 225–226; MOL, E 227 (Libri donationum), I, 602, II, 17, 101, 120, 140.

⁴³ ISTVÁNFY, 173; ISTHVANFI, 194.

nyek, mint a huszita skizma (mely Prága szerepét csökkentette) vagy Mátyás hódításai és a Jagelló birodalom expanziója (melyek még inkább felértékelték a magyar–morva–sziléziai kapcsolatokat). A megváltozott hatalmi struktúrával magyarázható, hogy ezek a szálak az egyházi intézményrendszert is érintették: olykor sziléziai klerikus tűnt fel a székesfehérvári káptalanban, máskor meg magyar alattvaló kapott boroszlói kanonikátust. A humanista hálózatok már ilyen adottságok mentén szerveződtek a Bécs, Olmütz, Boroszló, Krakkó, Buda központok között (lásd III. 4.). A reformáció mozgalmának megjelenése csak annyi változást hozott, hogy a régió egyetemeinek látogatottsága visszaesett, s a legtöbb diák (Boroszlóig vagy Lipcséig a kijárt csapáson haladva) Wittenberget választotta úticélul.

A kishatárforgalom mellett azonban talán a „kisperegrináció” fogalmát is be lehetne vezetni. A 16. század második felében ugyanis – más okok mellett talán a színvonalas hazai iskolarendszer kiépítésének köszönhetően is – visszaesett a külföldi egyetemek látogatottsága, és néhány önéletrajzban ilyen megfogalmazásokkal találkozni: „akadémiai peregrinációra indultam Sziléziába és Morvaországba”, vagy cseh alattvalóknál: „akadémiai peregrinációra indultam Magyarországra és Erdélybe.” A régió evangélikus lelkészjelöltjei, ha meg akarták spórolni a hosszú és drága wittenbergi utat (ezen pedig általában nem takarékoskodtak), akkor a sziléziai Briegben nyerhettek papszentelést. Sajnos a briegi ordinációs regiszter 10 évnyi adat kivételével (1564–1573) elveszett, de így is sok magyarországról tudjuk, hogy itt avatták őket lelkésszé.⁴⁴

Ebben a fejezetben a protestáns lelkészek és tanítók útvonalaikat, a papkeresés módszereit vizsgálom. A „kishatárforgalom” cím jelzi egyrészt a kétirányú mozgásokat, másrészt azt, hogy a papválasztás során fontos szempontként merült fel a közelség: papot lehetőleg a szomszédból volt érdemes hozni, s például a Szepességből nézve Selmecbánya, Teschen és Krakkó egyaránt szomszédos városok voltak. Ján Kvačala 1935-ben valamiféle nemzeti mérleget felállítva úgy látta, hogy Szlovákia ugyanannyi papot adott más tartományoknak, amennyit kapott tőlük.⁴⁵ Ha lehántjuk erről a kijelentésről a történetietlen, de a nemzeti önigazolósi szempontjából kulcsfontosságú etnikai megközelítést, akkor a tétel feltétlenül megáll. A papság forgalma terén az export és az import hozzávetőleg kiegyenlítették egymást.

Hiánytalanul fennmaradtak ugyanis a wittenbergi ordinációs anyakönyvek, melyekből az 1537 és 1572 közötti mintegy 3000 bejegyzést Georg Buchwald nyomtatásban is kiadta. Mivel itt a felavatottak rövid önéletrajza is olvasható (természetesen az avatás

⁴⁴ SOFFNER, *Ein Brieger Ordinationsregister*. Az ebben a névsorban szereplő lelkészjelöltek többsége, 96 személy magyarországi (vö. a Lőcséről Briegbe érkezett lelkészjelölteket: KATONA, *Caritas und Memoria*, 184, 232, 238, 245, 282). Ugyanebben az évtizedben a Wittenbergben lelkésszé avatott magyarországiak száma csupán 52, a briegi mennyiségnek alig több mint fele: MEEE, 22–48! Valentinus Hortensius szepesi 24 városi esperes 1582-ben hangsúlyozta, hogy a szepesi prépost elismerte a briegi papszentelést („neque ordinationem Brigensem improbavit”), 1583-ban pedig ugyanő szintén a prépost előtt azt vallotta, hogy papjait részben Wittenbergben, többségüket azonban Briegben avatták föl („nos sicut confessionis nostrae, ita et ordinationis non pudere, et alios Vittenbergae, per plures vero Brigae in publico coetu a viris piis et doctis ordinatos esse”). ETE, II, 438 sk.

⁴⁵ KVAČALA, *Dejiny reformácie na Slovensku*, 65.

időpontjáig), könnyen nyomon követhető az érintettek ide vezető útja. 1537 és 1572 között 140 magyarországi vonatkozású bejegyzést találunk, ezek alapján közlök itt egy gyors felmérést a Magyarország, Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia közötti egyházi munkavállalói mobilitásról.⁴⁶ Hangsúlyozom, hogy az iskolai peregrinációt most nem veszem figyelembe, ez ugyanis az egész vizsgált mintában általános jelenség.

Hazánk és Szilézia között az esetek 13%-ában került sor határátlépésre, s pontosan ugyanez az aránya a cseh-morva területek és Magyarország közötti mozgásoknak. Ez a mobilitás jellemzően azt takarja, hogy a vizsgált személy szokványos karrierje során (diák – iskolamester – lelkész) legalább egyszer tartományt váltott. Mivel többszörös váltások is akadnak, érdemes külön kimutatni, hogy a magyar–morva–sziléziai régión belüli mozgások aránya összesen 25%, s az esetek 12%-ában legalább kétszeri határátlépésre is sor kerül. Ahogy ezt Kvačala is hangsúlyozta, a mozgások kiegyensúlyozottan kétirányúak. Magyarország ugyanannyi egyházi értelmiségit küldött a szomszédos tartományokba, mint amazok ide.

Tanulságos összehasonlításként megadom más területekkel való hasonló cserekapcsolatok arányát is. Hazánk és Szászország viszonyában ez 4%, a sziléziai vagy cseh-morva adatnak csupán töredéke, annak ellenére, hogy jelen statisztika magyarországi fiatalok szászországi lelkészavatait elemzi egy szászországi forrás alapján. De még ettől is messze elmarad az ausztriai (ez mind Alsó-Ausztria) vagy a balti térségbeli (Dánia és Poroszország) határátlépések aránya, 2-2%.

A lelkészjelöltek többsége természetesen a wittenbergi egyetemen tanult, de sokan kizárólag az ordináció kedvéért vállalták a hosszú utat, még abban a korban is, mikor jóval közelebb, Grazban vagy Briegben is kérhették volna felavatásukat. Mint már említettem, a presztízszen általában nem spóroltak. Ugyan az egyetem jó hírét a hitviták a század utolsó évtizedeiben megtépták, de a wittenbergi ordináció rangját ez szemlátomást nem csökkentette, lelkészjelöltek még akkor is tömegével érkeztek, amikor a diákok már el-elmaradoztak.

A kishatárforgalmat az is elősegítette, hogy a határok innenső és túlsó oldalán ugyanazokat a nyelveket beszélték, a németet és egy szláv nyelvet, amelyet a forrásokban többnyire csehnek vagy vendnek neveznek, ezeken a nyelveken kellett a keresett papoknak prédikálniuk. A régióban beszélt szláv nyelvek és német dialektusok közötti különbségek a kölcsönös megérthetőség határain belül mozogtak. Egyetlen „tót” prédikátor sem tiltakozott, ha meghívást kapott valahova „cseh” vagy „lengyel” papnak. Hogy mégis adódhattak olykor nyelvi nehézségek, az érthetőséget befolyásoló nyelvjárási különbségek, arra abból következtethetünk, hogy a hívek időnként elégedetten dicsérték papjuk „érthető” beszédét.⁴⁷

⁴⁶ WO, I-II; WO JGPÖ; MEEE, 1–147.

⁴⁷ A Felső-Sziléziában vagy Sárosban beszélt szláv nyelvjárásról a szlavisták máig vitatkoznak, hogy melyik irodalmi nyelv nyelvjárásának tekinthető, ezért ma a politika dönti el, hogy Troppauban (Opava, CZ) valaha csehül, pár kilométerrel odébb, Oppeln-Ratiborban (Opole, Racibórz, PL) lengyelül, Eperjes vidékén pedig szlovákul beszéltek.

A sokat emlegetett „Hungarus-tudat”, a különféle nyelvű magyarországiak későbbi összetartozása ekkor még nem volt magától értetődő. Akadt Trencsén vármegyei diák, aki magát nem *Hungarusként* vagy *Pannonusként* diktálta be a wittenbergi anyakönyvbe, mint legtöbb honfitársa, hanem *Sclavusként*.⁴⁸ 16. századi lelkészi önéletrajzokban előfordul a *Slavonia* helynév, az összefüggésből kiderül, hogy a szlovák többségű Északnyugat-Magyarországot értették rajta, nagyjából Trencsén, Nyitra és Árva vármegyék területét.⁴⁹

Elsősorban a morva–sziléziai–magyar régió tehát a földrajzi környezete azoknak az eseményeknek, jelenségeknek, melyeket most vizsgállok, szereplőim többnyire itt mozognak, ide köti őket többszörös nyelvi-kulturális-politikai identitásuk. A hazai reformáció korai története talán csak egyetlen alkalommal lép ki ezekből a regionális keretből és kerül európai dimenziókba, az 1548-as pozsonyi országgyűlés idején, amikor a Német-római Birodalom politikai erőviszonyai közvetlenül hatnak Magyarországon a vallási kérdésre (lásd X. 1.).

2/A. A rejtélyes Achatius-hasonmások

Észak-Magyarországon és a vele határos Felső-Sziléziában legalább két „magiszter Achatius” tréfálgozik a kutatókkal, kettejük családneve Kretzschmar és Hensel (utóbbit a magyar nyelvű irodalom előszeretettel becézi Achatius Imrének).⁵⁰ A viszonylag ritka keresztnév megengedi, hogy a források csak kivételesen említik őket vezetéknévükön, jóllehet pályájuk többször kereszteződni látszik. Életrajzi adataikat próbálom a következőkben elkülöníteni.

A magiszteri cím indokolja, hogy az egyetemi matrikulákból induljunk ki. A wittenbergi egyetemre 1518. október 8-án iratkozik be *Achacius Kretzschmar ordinis s. Johannis baptiste Rodiorum militum frater, Vniversitatis Franckfordien. Magister Vratislavien.*, tehát boroszlói illetőségű, odera-frankfurti magiszter, johannita lovagrendi szerzetes.⁵¹ Magiszteri címét már 1506. szeptember 1-jén, az újonnan alapított frankfurti egyetem első szemeszterében szerezte,⁵² azaz 1485-ben vagy még ennél is korábban kellett születnie. Egy briegei adat szerint ugyanő 1514-ben dicstelen körülmények között távozott az ottani ferences kolostorból, majd a johannita komtur gazdaságát vezette, míg boroszlói bírái fejére nem olvasták lopásait.⁵³ Wittenbergi tanulmányai után állítólag

⁴⁸ AAV, II, 161 (1569): a klacsáni Nicolaus Colacinas, aki ezután mintegy másfél évtizedig állt különféle magyarországi iskolák élén (MEEE, 78–80, 84, 88, 100, 102, 106, 112, 116; RMSz, I, 145). Bartholomaeides (BARTHOLOMAEIDES, 45) és a rá hivatkozó irodalom vele kapcsolatban téved.

⁴⁹ WO JGPÖ, nr. 306, 510; MEEE, 90.

⁵⁰ FRANKÓI, *A hazai és külföldi iskolázás*, 116; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 60, 103 sk.

⁵¹ AAV, I, 73.

⁵² *Decanatsbuch*, 22: „Achatius Andree Kretschmer de Wratislavia.” Ugyanígy szerepel a matrikulában is a nyári félév elején a sziléziai náció legelső beiratkozottjai között: PPSA 32, 15.

⁵³ CDS 9, 179 (nr. 1264).

1525-ig a sziléziai Löwenbergben (Lwówek Śląski, PL) működik, majd eltűnik szem elől, pontosabban alakja és életrajza összekeveredik névrokonáéval.⁵⁴

Másik „Ákos mesternek” egy löcsei illetőségű krakkói diák kínálkozik (az erdélyi és nyugat-magyarországi Achatiusokra vonatkozó szórványos egyetemi adatokat valószínűleg kizárhatjuk ebből a vizsgálatból), aki 1515. január 5-én iratkozik be Krakkóban mint *Achacius Petri de Lauczouia dioc. Strygoniensis*, és 1518 májusában lesz ugyanott baccalaureus mint *Achacius de Leuczovia*.⁵⁵

Harmadik Achatiusunk (Hensel) bártfai illetőségű klerikus, apai neve alapján könnyű megkülönböztetni a löcsei-krakkói diáktól: *wirdig herr Achacius, ein son etwa Hieronymi Hensel, unsers mittburgers* – írja róla a bártfai tanács a kassainak 1521-ben.⁵⁶ A krakkói főanyakönyvben és a magyar bursa névsorában nem találtam, de itt lett 1512-ben baccalaureus és 1522 elején magiszter, az utóbbi bejegyzés szerint: *Achacius de Bartwa (sacerdos existens priuatus)*.⁵⁷ 1523 tavaszán a bártfai tanácshoz intézett levelét *magister Achacius Hensl*ként írja alá.⁵⁸

A szakirodalom szerint Hensel előbb Kassán diakónusként (Paikoss Endre és Hörk József szerint szerzetes prédikátorként) Henckel János plébánost helyettesíti, míg az Mária királyné mellett szolgál udvari prédikátorként, majd 1525-ben Eperjesen és talán még ugyanebben az évben Körmöcbányán lelkészkedik, holott a kassai levéltáros Kemény Lajos határozottan állította 1891-ben, hogy Achatius kassai működésének eddig semmiféle nyomát nem tudta felfedezni.⁵⁹ A forrásokat újraolvasva teljesen egyértelmű számomra, hogy a történeti irodalom egyszerűen felcserélte Wolfgang Schustel és Hensel személyét. Schustel volt 1526 tavaszán kassai prédikátor, aki a böjt kérdésében vitába keveredett (lásd III. 1.), és Hensel volt az a bártfai születésű krakkói magiszter, aki ellen II. Lajos külön levélben lépett föl 1525. február 3-án.⁶⁰ Achatius tehát nem szolgált Kassán, hanem Bártfáról ment át 1525-ben Eperjesre.

Körmöcön Hensel már plébánosként szerepel, de nyilvános házassága miatt (*publice matrimonium sacrilegum et incestuosum contraxisse*) 1531-ben lemondani kényszerül.⁶¹ Utódja, Schaidler Pál mégsem említi név szerint az általa kiebrudalt evangéliumi prédikátorok sorában.⁶² Körmöci működését egy mára elveszett kézirat, illetve ennek hatástörténete örökítette meg. A kisszebeni Christoph Schröter írt ellene 1533-ban egy *Diplois* című művet, melynek kézírata megvolt Andreas Czemanka könyvtárában. Ez a

⁵⁴ KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 231, 356.

⁵⁵ AC, II, 158; LPC, 166. A magyar bursa névsorából hiányzik!

⁵⁶ KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 10.

⁵⁷ LPC, 154, 174.

⁵⁸ MOL, DF 218141 (1523. 04. 16.).

⁵⁹ FRAKNÓI, *A hazai és külföldi iskolázás*, 116; PAIKOSS, *A kassai helvét hitv. egyház*, 8; HÖRK, *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*, 25 sk.; BÉKEFI, *A népoktatás története*, 421 sk. (nr. 273); ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 60 sk. Ezzel szemben: KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 10.

⁶⁰ KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 53 sk.; ETE, I, 189 sk., 244 sk.; BÖNIS, 615 (nr. 4352).

⁶¹ ETE, II, 130–132 (1531. 04. 09.); ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 103 sk.

⁶² ETE, II, 216–224, 220; fordítás: V. KOVÁCS, 543–551, 547 (nr. 262).

könyvtár elégett, csupán katalógusa maradt fenn,⁶³ s ebből az egyetlen adatból konstruált Daniel Waechter kissebeni krónikája kerek történetet, melynek esszenciáját Johann Samuel Klein és Martin Klanicza tették közkinccsé kézikönyvükben.⁶⁴

Schröter írásának dátumából úgy tűnik, Schaidler Pál rövid regnálása után Hensel visszatért a körmöci plébániára, őt látogathatták meg érseki biztosok 1533 nyarán, neki szólhatott ezután a királyi leirat, s őt citálhatta a következő év elején maga elé Várdai Pál érsek.⁶⁵ Ezekhez az újabb tortúrákhoz valószínűleg nem volt elég türelme, ezért 1534. február 27-én végleg feladta a körmöci plébániát.⁶⁶

Kérdés, hogy ki lehet az a *magister Achatius*, akit a sziléziai irodalom 1525 és 1529 között reformátori szellemű troppai cseh prédikátorként tart számon, s aki 1527 májusában Kassán meglátogatta Johannes Henckelt.⁶⁷ Kézenfekvő, hogy személyében az egykori bártfai és eperjesi diakónust, Henselt lássuk, akinek így akkor átmenetileg meg kellett szakítania körmöcbányai foglalkoztatását (ha ez nem eleve későbbre tehető). Gyengébb érv szól amellett, hogy Kretschmar volt a kassai látogató, ti. az a körülmény, hogy akkor innen éppen szülővárosába, Boroszlóba indult volna Johannes Hesshez.

Hensel körmöci lemondása után Johannes Tropper⁶⁸ jágerndorfi lelkész vendége, illetve a város prédikátora lett. Erre az a levélváltás derít fényt, melyet Brandenburgi György örgróf a lelkészi állások betöltése ügyében folytatott sziléziai hercegségével. Miután 1535 elején mind Tropper plébános, mind Johannes Biber cseh prédikátor bejelentették távozási szándékukat, a már egy ideje a városban tartózkodó Achatust javasolták utódnak.⁶⁹ Úgy tűnik, sem a tartományúr, sem a szenátus nem akarta elfogadni a jelöltet, talán azért, mert a polgároknak nem tetszettek a pályázó túl visszafogott és így kevésbé megragadó prédikációi.

Ez Tropper leveléből lesz nyilvánvaló, aki azt írja az örgrófnak, hogy csak azért merte elfogadni a selmeci meghívást, mert egy képzett és istenfélő (*fromm*) prédikátor áll rendelkezésre, aki méltó a város alkalmazására. Azok persze, akik az igehirdetésben a hangzatos szavakat kedvelik, hiányolják ezt nála. De tudja, hogy a fejedelem szívét meg fogja nyerni, s egy másik Konrádot (*einen anderen Conrad*) fog felismerni benne, hiszen igehirdetési stílusa erre (Cordatus prédikációira?) emlékeztet. A kritikusok kifogásainak ezért a tartományúr ne adjon hitelt. Első hallásra Troppernek sem tetszett

⁶³ OSZK, Fol. Lat. 3415, 85r–97r (nr. 38): Index librorum impressorum partim, partim manuscriptorum ad illustrationem utriusque rei Hungariae permultum facientium ex Bibliothecis, quae sparsim habentur, fideliter congestus per Andream Czernak. Fol. 95v: „In Quarto. Chrystophori Schröteri Cibiniensis Elegia et Diplois adversus Achacium Cremniciensem P.E. MSC. 1533. & 5.”

⁶⁴ Daniel Waechter: *Status et fatorum ecclesiae evangelicae utriusque nationis Germanicae aequae ac Slavicae in regia ac libera civitate Cibiniensi succincta descriptio* (1778); KLEIN, II, 395; FABÓ 3, 233 sk.

⁶⁵ ETE, II, 261 sk., 287 sk. (1533. 10. 16.), 329 sk. (1534. 02. 21.). Vö. ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 106 sk.

⁶⁶ VESELÝ, *Die lutherische Reformation in der Slowakei*, 592.

⁶⁷ ETE, I, 325; KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 231, 356.

⁶⁸ Talán ő volt 1507-ben Johannes de Opaui néven a bécsi egyetem diákja: MUW, II, 344.

⁶⁹ Függelék, 25. sz.

Achatius szószéki teljesítménye, de azóta már belejött feladatába és alapos prédikációkat tart. A bírálatoknak az a valódi oka, hogy a leobschützi prédikátor igen nagy szónok, s itt mindenkit hozzá mérnek. Aki viszont a tartalomra kíváncsi, az nem törődik a felengzős szólamokkal és a cizellált fordulatokkal. Pál apostol példája arra tanít, hogy az igazság mindig többet nyom a latban és előbb célba talál, mint a szóvirágok (I Cor 1,17). Tropper ugyan Achatius helyetteseül szemelte ki, de ha ura elégedetlen vele, Achatius önként tovább áll, s ő meg más utódot keres.⁷⁰

Távozása indokait megvilágító következő levelében április 9-én Tropper visszatér Achatius személyére, megtudjuk, hogy már fél éve, szeptember óta lakik és étkezik nála mint prédikátor, az ifjúság oktatója, az új liturgia betanítója és a plébános reménybeli utódja. Kiváló jelleme mellett Achatius értékesé teszi, hogy három nyelven képes prédikálni. Ha jó volt Löwenbergben és Troppauban négy évig, Körmöcbányán pedig hat évig, akkor Jägerndorfban is biztosan beválik.⁷¹ Ez utóbbi kijelentés, megvallom, már teljesen zavarba hozott, holott úgy éreztem, a szóba jövő matrikulák és névsorok végigböngészésével sikerült minden rendű és rangú Achatiusok szakértőjévé képeznem ki magam. Vagy Tropper keveri itt Kretzschmart és Henselt, ami meglepő, mert személyes ismerősük volt, vagy bennem keveredtek össze végképp életrajzi adataik. És hogy teljes legyen a kép, tudnunk kell, hogy a sziléziai plébánia körüli vitával egyidejűleg Tropper ugyanezt a Henselt ajánlja Selmece maga helyett:

„Ha nagyon hosszúra nyúlna a rám való várakozás, magiszter Achatius, egykori körmöci lelkes, most az én vendégem a mai napon már útnak is indul. Válasszátok őt, mint Mária a jobb részt! Achatius magyarországi, a bölcsőtől fogva boron nevelkedett, nekem a mindennapi borivás igen ártalmas.”⁷²

Ez az idézet is egyértelművé teszi, hogy Tropper Henselről beszél, ő volt Körmöcbányán hat évig (1529–1534?), előtte pedig Löwenbergben (1525-ig, a bártfai és eperjesi fellépésig?) és Troppauban (1526–1529?). Akkor viszont a sziléziai történetírás szerepelteti e helyszíneken tévesen Kretzschmart Hensel helyett, s hazai hagyományunk indokolatlanul teszi meg Henselt már Mohács előtt körmöci plébánosnak. A bártfai magiszter Achatius a határok átlépésében így méltó párja a patschkauai Georg Wernhernek, továbbá Johannes Kreslingnek és Wolfgang Schustelnek.

Achatius Brandenburgi György hogy, hogy nem, nem tartotta alkalmas plébánosnak, ezért utasította helytartóját, hogy Boroszlóbból kérjen tanácsot Hestől és dr. Wipertus Schwab jogásztól.⁷³ Az alkalmatlanság indoklása, melyet a levél eredetileg mellékletként tartalmazott, sajnos nem maradt ránk. Jägerndorfban minden további nélkül alkalmaztak házaspapokat, s más botrányos esetek tudomásunk szerint nem tapadtak Achatius mester nevéhez. Achatius Hensel Tropperrel együtt elhagyta Sziléziát,

⁷⁰ StAN, BL 912:24–25; ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 21–23 (1535. 02. 24.).

⁷¹ StAN, BL 912:33–34; ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 25.

⁷² ETE, III, 8 (1534. 11. 11.).

⁷³ Függelék, 28–29. sz. (1535. 04. 26.).

1536–1538-ban hodrusbányai lelkész, ezután selmeci rektor lett, 1541-ben Johannes Panicula halála után újra Selmezbányán helyettesítette a plébánost, s 1549-ben halt meg mint a selmeci iskola rektora.⁷⁴

2/B. A biztonságos Alsó-Szilézia: Boroszló és Liegnitz-Brieg-Wohlau

Ebben a kapcsolatrendszerben Boroszló (és kisebb mértékben Schweidnitz) jelentette a főútvonalat, hisz a peregrinusok is a kereskedelmi forgalom irányát követték. Az Odera parti metropolisz papjai, Johannes Hess és Ambrosius Moibanus birkóztak meg többnyire a magyarországi egyházak káderproblémáival is, tanáccsal szolgáltak, üzeneteket, pénzküldeményeket továbbítottak.⁷⁵ Mint minden nagyváros, Boroszló iskolái nemcsak termelték a papjelölteket (Leonhard Stöckel és Antonius Pausius is itt jártak középiskolába), hanem ezek forgalmában a soktemplomú püspöki város felvevő piacként is számításba jött: Johannes Kresling és Aegidius Faber kaptak itt rövidebb időre állást (lásd II. 1., III. 1.). A sziléziai Grünberg városából érkezett Magyarországra Mathias Slesita Viridemontanus nős szerzetes, prédikátor is.⁷⁶

Liegnitz-Brieg-Wohlau hercegsége a biztonságot nyújtotta. Ha valakinek sürgősen távoznia kellett hazai szolgálatából, II. Frigyes hercegnél számíthatott befogadásra, hosszabb-rövidebb idejű alkalmazásra (Cordatus, Kresling, lásd I. 5., II. 5.). A schwenckfeldianizmus korábbi fellegvára 1535 után, az új *Gottesdienstordnung* bevezetésével teológiai szempontból is konszolidált, gyanúra okot nem adó hely lett. Protestáns lelkészeket Magyarországhoz legközelebb Briegben avattak,⁷⁷ az itteni szuperintendens feladatait az 1542-ben kibocsátott *Kirchenordnung* szabályozta.⁷⁸

A reformáció kezdetét Briegben ahhoz kötik, hogy az előző fejezetben bemutatott, Troppauból származó Johannes Tropper 1524. július 17-én a Szent Miklós-plébánia-templomban az egyházi visszaélések ellen prédikált. A következő év elején állandó szószéket kapott itt, s körülötte bontakozott ki a város evangéliumi mozgalma. Bevezette a mindennapi prédikációkat, és elérte néhány babonáságnak ítélt szertartás megszüntetését. 1526. május 15-én nősült meg, egy volt apácát vett feleségül. 1528 végén lemondott prédikátori állásáról és ismeretlen helyre távozott. Ennek nem Ferdinánd király erélyes fellépése és Tropper házassága volt a lehetett az oka, hiszen a helyére nyomban a tescheni Simon Bernhardt került, aki ugyancsak nős volt. A liegnitz-brieg-wohlau hercegség első protestáns egyházi rendtartásának bevezetésével Bernhardt lett a tartományi egyház első

⁷⁴ ETE, III, 74, 290, 542; BREZNYIK, *A selmezbányai*, 80, 82.

⁷⁵ Függlék, 25., 27., 29. sz.; ETE, III, 166, 195, 292, 440–444, 506, 536, 548, IV, 46, 521, V, 222, 522, 614 sk. Lásd V. 2.

⁷⁶ ETE, II, 274, 278, 303, 358. Lásd VII. 4.

⁷⁷ SOFFNER, *Ein Brieger Ordinationsregister*.

⁷⁸ EKO, III (1909), 419–441; BAHLOW, *Die Reformation in Liegnitz: Quellenbuch*, 39–43. Ennek a változásnak a jegyében érkezett ide Aegidius Faber, lásd VI. 3.

szuperintendense papszentelésre nyert felhatalmazással.⁷⁹ Bernhardt még 1537-ben is elhárított egy selmeci meghívást.⁸⁰

Az 1530-as évekre Goldberg vált a hercegség fontos szellemi központjává és a schwenckfeldianizmus elleni teológiai küzdelem bázisává. A liegnitzi egyetemalapítási kísérlet kudarca után Valentin Trotzendorf iskolája épült itt ki Johannes Kresling plébános hathatós támogatásával (1530–1535). Erről az aranykorról egy Ambrosius Moibanusnál megőrzött disztichon is tanúskodik:

Floruit Helmrico respublica consule, dicit,
Concio Creslingo salva docente fuit.⁸¹

A régió legkeresettebb középiskolájának Goldberg számított. Az 1551-től vezetett lőcsei *Testamentbuch* adatai szerint az ösztöndíjas diákok első számú úticélja Goldberg volt, megelőzve Bártfát és Boroszlót is, a lelkészjelöltek pedig többnyire Briegben jelentkeztek ordinációra.⁸² Goldbergben tanult Daniel Türk, aki Lőcsén rektor lett, majd a bírói hivatalig vitte, s Goldbergből érkezett Lőcsére rektornak Trotzendorf tanítványa, a leobschützi származású Benjamin Lybschwitz (1550–1553), aki később orvosdoktor lett és a bécsi egyetemen több évig töltötte be a magyar *natio* prokurátorának tisztjét.⁸³ Goldbergeri diák volt és további wittenbergi képzés után Briegben nyerte el papi hivatalát Antonius Platner, majdani lőcsei plébános és 24 városi szenior,⁸⁴ s ugyanezt a pályát futotta be Konrad Henckel, a humanista unokaöccse, kassai parochus is.

2/C. A jószomszédi Felső-Szilézia: Teschen, Troppau, Jägerndorf

A papszerzés legfontosabb utánpótlási vonala, mint Simon Bernhardt és Johannes Tropper esetében már láttuk, mégis a felső-sziléziai Teschenbe és Troppaubá vezetett, valószínűleg a közelség okán, hiszen e Piast-, illetve Habsburg-kézen lévő két hercegség hatalmi és egyházszervezeti viszonyai egymástól is jelentősen különböztek.⁸⁵

Tropper 1534. november 11-én kelt levelében így foglalta össze pályafutását:

⁷⁹ CDS 9, 186–189 (nr. 1322, 1324, 1329, 1333, 1345, 1410); lásd II. 5.; SCHIMMELPFENNIG, *Die Organisation der ev. Kirche im Fürstentum Brieg*; SCHOLZ, *Einführung der Reformation im Fürstentum Brieg*. Simon Bernhardtrol lásd II. 5.

⁸⁰ ETE, III, 195 (1537. 10. 19.).

⁸¹ BAUCH, *Valentin Trotzendorf und die Goldberger Schule*, 75 sk. MBW, nr. 1581.

⁸² Goldberger vonatkozó adatok: KATONA, *Caritas und Memoria*, 41, 45, 68, 73, 75, 115, 121 sk. Briegre vonatkozó adatok: KATONA, *Caritas und Memoria*, 184, 232, 238, 245, 282.

⁸³ SCHRAUF 3, 294, 296 sk., 301 sk., 308; HAIN, 96; KATONA–LATZKOVITS, 22–24 (nr. 13). Lásd X. 5.

⁸⁴ ETE, II, 430, 434–436, 445; KATONA–LATZKOVITS, 11–31 (nr. 3–19). Platner 1567. április 24-i briegi ordinációs bejegyzését a fennmaradt regiszter őrizte meg: SOFFNER, *Ein Brieger Ordinationsregister*, 294. Vö. HAIN, 111.

⁸⁵ BIERMANN, *Geschichte der Herzogtümer Troppau und Jägerndorf*; UÖ, *Geschichte des Protestantismus in Österreichisch-Schlesien*.

„A pápaság alatt egykor négy évig voltam Selmecen prédikátor [1521–1524?], megint négy évig Briegben Frigyes liegnitzi herceg uralma alatt [1525–1528], most Jägerndorfban is a negyedik év telik el [1531–1534], adja Isten, hogy mielőtt meghalnék, ugyanennyit töltsék el a selmeci szőszéken.”⁸⁶

Egy 1528. április 24-i leveléből viszont az derül ki, hogy a besztecebányaiak is tartoznak neki korábbi szolgálataiért, a pénz egy részét Simon Bernhardt hozta el neki, más részét Wittenbergen keresztül küldték a bíró, Valentin Schneider sógorával. Ebből világos, hogy Tropper valamikor, talán évekkal korábban prédikátora volt Besztecebányának, de levelében arra is utal, hogy rokoni kapcsolat köti oda (felesége révén?).⁸⁷ Érdekesen fonódik össze egymással a Teschen környéki (freistadti, Karviná, CZ) Bernhardt és a troppai Tropper pályája, mindketten megfordultak az 1520-as években mind Selmecen, mind Besztecebányán prédikátorként, egymással egy időben is, azután meg Briegben lettek kollégák. Valószínű, hogy egymást ajánlhatták e városok figyelmébe.

A fent idézett rövid életrajzi beszámoló szerint Tropper 1531-ben tűnt fel Jägerndorfban mint a város plébánosa, ahol a besztecebányai Johannes Biber (Castor) volt a cseh prédikátor, kézenfekvő, hogy ő közvetítette a meghívást. 1535-ben Tropper átment Selmecre, 1536-ban az ottani plébániáról is lemondott azzal, hogy visszatér Jägerndorfba, de ott nem bocsátották meg neki korábbi hűtlenségét.⁸⁸

A besztecebányaiak a mohácsi vereség utáni évben próbálkoztak eredménytelenül egy Georgius nevű tescheni prédikátor meghívásával,⁸⁹ akit a forrásokban később felbukkanó Georg Rotherrel is azonosíthatunk (lásd II. 5.). A tescheni Rother 1539-ben kapott Besztecebányáról ajánlatot, amelyet továbbadott a Pernstein család kezén lévő Freistadt cseh prédikátorának, Bartholomaeus Frančiknak, őt már tőle függetlenül a bányaváros József nevű tót prédikátora is javasolta az üres német kápláni állásra.⁹⁰ Frančik ezt a meghívást el is fogadta.⁹¹

Az 1530-as évek végén több jelöltet is megkerestek a bártfai megbízottak, hogy váljalják el a megüresedett lelkészi állást. 1540-ben Besztecebányáról Bartholomaeus Frančikot hiába hívta a tanács, őt a helyiek nem engedték el. Ezzel hosszas levelezés kezdődött a két város között e témában, melyből az *Egyháztörténelmi emlékek* csupán válogatást nyújt.⁹² Bártfára ugyan nem ment át Frančik, hanem Varkocs Tamás szolgálta

⁸⁶ ETE, III, 8.

⁸⁷ RATKOŠ, *Dokumenty*, 117 sk.

⁸⁸ ETE, III, 117.

⁸⁹ ETE, I, 361

⁹⁰ ETE, III, 350–353 (1539. 04. 17–28.).

⁹¹ ETE, III, 362 sk. (1539. 06. 08.).

⁹² A besztecebányaiak szerint eddigi papjaik mind rosszak voltak, Frančik viszont végre megfelelt az igényeknek, rajta kívül csak öreg „vnuz missierer”, haszontalan misemondóik voltak. Őket is figyelmeztette a király több levélben, hogy különböző eretnek és nő papokat ne fogadjanak be, de „die wissen auss gotlicher schrifftten, das der Eestand von got aufgesetz vnnd in der gotlichen schrifftten gegrundt, vnnd hat zwischen khainen personen, gaislichen, noch weltlichen khain oder ainigerlai vnndershaidt: so halten wir

tába állt, s onnan kívánczozott vissza Besztercebányára.⁹³ Kérdéses, hogy őt láthatjuk-e a lausitzi Sommerfeld prédikátorában, Bartholomaeus Franciusban, aki 1557-ben fordult Melanchthonhoz teológiai kérdésével.⁹⁴ A bártfaiak papkeresésébe (mely egészen Michael Radaschinus 1544-es meghívásáig tartott) a körmöciek is bekapcsolódtak, a Bártfának régóta lekötölezett Wolfgang Guglinger ajánlotta számukra a freistadti Martinus Hankót, aki szintén nem vállalta el a megbízást.⁹⁵

Az Észak-Magyarországgal ugyancsak szomszédos Jägerndorf viszont éppúgy rá volt szorulva a Garam menti bányavárosokkal való együttműködésre, mint azok örá. E két terület egyházai között alakult ki a legélénkebb kétirányú közlekedés.

A jägerndorfi hercegség első reformatori prédikátora, Johannes Biber Besztercebányáról érkezett mint *böhmischer prediger* 1528 körül, tehát nem sokkal azután, hogy az új birtokos, Brandenburg György 1527 decemberében hozzálatott az egyházi viszonyok rendbetételéhez (lásd V. 4.).⁹⁶ Besztercebányával később is tartotta a kapcsolatot, 1532 szeptemberében Valentin Schneider bírónak küldte meg az új hit tétéleit. Cordatus 1529-ben kifejtett gondolatmenetéhez hasonlóan Biber az 1532-es török hadjáratot is Isten büntetésének tekinti azért, mert Magyarországon és Ausztriában a hatóságok üldözik az evangélium hirdetőit.⁹⁷

Biber meglepő módon Ferdinánd királytól eredezteti hittétéleit. Állítása akár valós, akár megalapozatlan, háttérét mindenképpen az 1532 július–augusztusában Nürnbergben kötött fegyverszünet képezte (*Nürnberg Anstand*), melyben V. Károly császár, tekintettel a törökveszélyre, felfüggesztette a protestánsokra legutóbb az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen kimondott birodalmi átkot és az ellenük indított büntetőpéretet. Ezekkel a tárgyalásokkal ugyan Ferdinánd király nemhogy nem állt kapcsolatban, hanem a tartományaiban érvényesített valláspolitiká továbbra is szigorúan a korábbi protestánsellenes irányvonalat követte, ám a Nürnbergben tárgyaló küldöttek körében valóban született nem egy feljegyzés a megtűrendő vallási tanításokról. Ilyen felsorolás ugyan megegyezés hiányában végül nem került bele a fegyverszüneti szerződésbe, és Biber listája egyetlen ránk maradt fogalmazvánnyal sem azonos, de fel lehet fogni ezek kivonatos összefoglalásaként.⁹⁸

Biber azért közli értesüléseit a besztercebányai bíróval, hogy szülővárosát bátorítsa az új tanok befogadására és nyílt megvallására. A felsorolásban szerepel az egyedül hitből való megigazulás, az oltáriszentség két szín alatt vétele, a böjt és a gyónás kötelezettségének eltörlése, a papok házassága, a búcsúnak, az újabb misealapítványoknak

unns dem gotlichen beuelch nach, vnnd sagen, das Got mehr, als den menschen (doch von Got verordnet oberkheit in pilichen sachen vnausgeschlossen) zue gehorchen saij.” Azaz: engedelmességgel csak a Szentírással nem ellenkező dolgokban tartoznak a felsőbbiségnek. ETE, III, 463, 467 sk., 471–473, 522 sk.

⁹³ ETE, IV, 307–309 (1543. 11. 17.).

⁹⁴ MBW, nr. 8215; CR, IX, 152 sk.

⁹⁵ ETE, III, 534 sk., 549–553 (1541. 03. 06–07. 07.).

⁹⁶ Függelék, 24. sz. (1533. 10. 20.).

⁹⁷ Függelék, 23. sz.; vö. ROSENAUER, *A besztercebányai*, 6, 10.

⁹⁸ KOHNLE, *Reichstag und Reformation*, 395–406. A tárgyalások bőséges dokumentációja a DRTA.JR X. kötetében található.

és szerzetesi fogadalmaknak a tilalma, valamint a követelések a szentek ünnepeit és tiszteletüket is korlátoznák. Az egyik pont ráadásul a spiritualista vagy zwingliánus fel-fogás szerint Krisztusnak a földi jelenlétét is tagadja, de még szokatlanabb a szentségek számának meghatározása: kettő marad, mégpedig az oltáriszentség és a házasság. Ezek a példa nélkül álló gondolatok hitelesítik is Biber információit, nem a reformáció sztereotípiáit igyekezik rátukmálni Valentin Schneiderre (mondjuk az *Ágostai Hitvallás* kivonatolásával), hanem olyan konkrét információkat, melyek őt magát is meglepheték. A tételsor furcsaságaira két magyarázat képzelhető el: ez a szöveg valójában vagy sziléziai spiritualistáktól származott, vagy tényleg olyan királyi hivatalnoktól, aki tájékozatlanságból vagy tudatos hitelrontásból keverte a különféle reformációs irányzatok tanításait. Mint a következő fejezetben látni fogjuk, Johannes Eck is így járt el az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésre összeállított 404 tételében.⁹⁹

Biber 1553-ig mutatható ki Jägerndorfban, 1538-ban az ottani iskola színvonalának emeléseért veti latba az őgróf titkáránál ékesszólását és befolyását,¹⁰⁰ 1539-ben a polgárság körében eluralkodó laza erkölcsök, a *hurerey* és *bueberey* ellen emeli fel a szavát, 1541-ben pedig azokról a személyekről vezet pontos nyilvántartást, akik az evangélium botrányára nem hajlandók a két szín alatt kiosztott oltáriszentséghez járulni azzal az átlátszó kifogással, hogy megvárják a zsinat állásfoglalását.¹⁰¹

A jägerndorfi plébánia helyzete 1531-ben szilárdult meg a korábban Selmecen, Besztercebányán és Briegben szolgáló Johannes Tropper meghívásával,¹⁰² de ő 1534-ben Selmecről kapott ajánlatot.¹⁰³ Az őgróf megütközéssel vette tudomásul papjai távozási szándékát (Biber is ugyanekkor kapott ugyanis meghívást Zólyomból), s kikötve, hogy utódot kell állítaniuk maguk helyett, Troppernek búcsúajándékkul a nyomtatott *Kirchenordnung* két példányát adta új szolgálati helyén való üdvös felhasználásra.¹⁰⁴ György hozzájárulásának birtokában Tropper pozitív választ küldött Selmecre,¹⁰⁵ s megkezdődött az utód keresése. A jägerndorfi papok, Tropper és Biber együttesen, mint fent említettem, Achatius Henselt javasolták az őgrófnak mint egy „másik Konrádot”, amivel valószínűleg Cordatusszal való ismeretségére céloztak.¹⁰⁶ Mielőtt útnak indult volna Magyarországra, Tropper még egy utolsó levelében leszögezte, hogy isteni elhívás alapján és nem anyagi okokból választotta a bányavárosi állást.¹⁰⁷

Achatius Brandenburgi György nem tartotta alkalmas plébánosnak, ezért utasította helytartóját, hogy Boroszlóbból kérjen segítséget Hesstől és dr. Wipertus Schwab jo-

⁹⁹ QFGAB 2.

¹⁰⁰ Függelék, 33. sz. (1538. 08. 19.).

¹⁰¹ *Notbischof*, 40–42 (nr. 5–6); Függelék, 34. sz. Lásd V. 4.

¹⁰² StAN, BL 912:15–16; ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 18, 3(1887), 6.

¹⁰³ ETE, III, 7–9 (1534. 11. 11.).

¹⁰⁴ Függelék, 25–26. sz. (1535. 02. 04–05.). Vö. StAN, BL 912:20–21; ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 18 sk.; KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 43.

¹⁰⁵ ETE, III, 11 sk. (1535. 02. 09.).

¹⁰⁶ StAN, BL 912:28 (1535. 02. 25.); ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 22; KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 43.

¹⁰⁷ StAN, BL 912:33–34 (1535. 04. 09.); ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 23–25; KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 43.

gásztól.¹⁰⁸ A boroszlóiak valóban segítettek, és Goldbergból György régi ismerősét, Johannes Kreslinget közvetítették a megürült plébániára. Próbaprédikációja Hans Jordan helytartó szerint általános tetszéssel találkozott:

„Ma tartott itt egy első, s megítélésem szerint igazi, jó, keresztény prédikációt. Hangos, érthető és jó megszólalása van, amint Fejedelmi Kegyelmed, ha Isten akarja, szerencsés megérkezésekor maga is tapasztalni fogja.”¹⁰⁹

De a papkeresés egy év múlva újból kezdődhetett, mert Kresling visszavágyott Magyarországra és elfogadott egy korponai ajánlatot. Túlzás nélkül állítható, hogy a jägerndorfi polgárság megsiratta. A tanács így írt Kreslingről az örgrófnak:

„Egy évig látott el minket és egyházunkat Isten igéjének tiszta hirdetésével, mely a lélek tápláléka, és a szentségek kiszolgáltatásával, keresztény és tudós férfiú és az isteni ige megszólaltatásában a köznép számára igen érthető, amire nagy súlyt fektetünk, továbbá az egész város nagyon megszerette és mindenki szívesen itt tartaná.”¹¹⁰

Jägerndorf kapcsolata Magyarországgal Kresling távozásakor sem lazult, hiszen a selmeci plébánián Tropper utódja 1537-től az éppen ötöle ajánlott jägerndorfi születésű lelkész, Johannes Panicula (Kolb) lett, aki iskolamestert is hazájából szeretett volna hozni Selmecre.¹¹¹ Az iskolamester végül mégsem Jägerndorfból érkezett, hanem Boroszlóból, Ambrosius Moibanus tanítványa, magiszter Antonius Pausius, aki rövid selmeci és beszercebányai tanítóskodás után selmecbányai jegyzőként állapodott meg, s már ebben a minőségében gondoskodott az 1541-ben elhunyt Panicula özvegyéről.¹¹² Selmecen Kresling lett az új pap, de alig érkezett meg, a városi jegyző, Pausius már hivatást is váltott, s elfogadta a meghívást a jägerndorfi hercegségbe, Leobschütz városának plébániájára, ahol 1545-ig működött.¹¹³

2/D. A spiritualizmus melegágya: Morvaország

Sok rossz tapasztalat dacára a magyarországi városok újra meg újra próbálkoztak a radikális irányzatok (újrakeresztelők, szombatosok, táboríták) melegágyának számító Morvaországból érkező igehirdetőkkel.

¹⁰⁸ Függelék, 28–29. sz. (1535. 04. 26.).

¹⁰⁹ Függelék, 30. sz. (1535. 07. 24.).

¹¹⁰ Függelék, 31–32. sz. (1536. 03. 25.).

¹¹¹ ETE, III, 195, 197, 201, 290, 316, 433, 543; BÉKEFI, *A népoktatás története*, 452 sk. (nr. 315).

¹¹² ETE, III, 291 sk., 466, 548, IV, 46; MPEA, XI (1927), 12–15.

¹¹³ Martinus Dietz leobschützi plébános 1541 végén mondott le: ERDMANN, *Markgraf Georg von Brandenburg*, 2(1883), 27 sk.; SOFFNER, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, 139; SOFFNER, *Schlesische Fürstenbriefe*, 413; KARZEL, *Die Reformation in Oberschlesien*, 50.

Wolfgang Schustel helyét Bártfán pár évre Esaias Lang (1504–1578) foglalta el, aki-ről a szlovák szakirodalom azt feltételezi, hogy anabaptista tanok hirdetése miatt volt kénytelen távozni szülővárosából, Morvaiglóról.¹¹⁴ Lang családos emberként érkezett Bártfára, mikor ennek híre ment, az egyházi főhatóság az eltávolítását követelte. Az egri püspöki helynök, egyben kalocsai prépost, Mihály 1534 kora tavaszán Kassáról küldte harmadik felszólítását a bártfai plébánosnak, Matthias Bindernek, hogy a már máshonnan is elüldözött feleséges, gyermekes prédikátort bocsássa el. Levelében kifejezetten tiltakozott a két szín alatti áldoztatás miatt. Kérte, hogy az eretnek prédikátort tiltsa el az egyházi szolgálattól. Biztosította a plébánost, hogy ha az összetűzés miatt plébániáját elveszítené, Egerben kaphat állást.¹¹⁵

Ferdinánd király sem nézte jó szemmel Esaias Lang bártfai ténykedését. Megparancsolta a városnak, hogy a prédikátort, akinek rossz erkölcei és gonosz tanítása miatt már Morvaországból is távoznia kellett, azonnal vegyék őrizetbe, majd pedig adják át Mihály egri vikáriusnak.¹¹⁶ Néhány hónap elteltével Ferdinánd ismét megfeddte a várost. Holott azt remélte, hogy előbbi parancsának engedelmeskedve az eretneket már rég bilincsekbe verték, vagy legalább elmozdították hivatalából, ezzel szemben most arról értesült, hogy eretnekségét még most is a város hozzájárulásával nyilvánosan hirdetheti. Ezért újra megparancsolta, hogy azonnal tartóztassák le és további intézkedéséig tartsák fogva.¹¹⁷

Ferdinánd csaknem egy évvel az első parancsa után újból neheztelésének adott hangot, arról értesülve, hogy Esaias Lang távozása után hozzá hasonló eretnekek (talán morva hutteriták?) tűntek föl. Tiltakozott az ellen, hogy a város az Esaias Langot elűző plébánost elmozdítsa. Fej- és jószágvesztés terhe mellett parancsolta meg, hogy az igaz vallás korábbi gyakorlatán ne változtassanak, plébánosuk mellett pedig tartsanak ki.¹¹⁸

Bártfán az anabaptista tanokat hirdetőket, ha korábban megfordultak is ilyenek a városban, az 1535-ös münsteri katasztrófa után már biztosan nem nézték jó szemmel. Erre utal Ulrich Christoph Boczkovicz levele, amelyben tájékoztatta a bártfaiakat, hogy mint Perényi Péter tisztartójától megtudta, Patakon sem engedik meg az újrakeresztelőknek a letelepedést.¹¹⁹

Ferdinánd királynak egy 1538-ban Prágában kelt levele szerint Bártfa továbbra sem mondott le arról, hogy Esaias Langot alkalmazza, ezért küldöttséget menesztettek a királyhoz. A király értesítette a tanácsot, hogy hiába kérik, nem engedheti, hogy Esaias

¹¹⁴ BODNÁROVÁ, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten*, 30; SCHENNER 16(1912), 91 sk.; KLEIN, I, 173–176. Nem lehet azonos azzal a boroszlói Esaias Langgal, aki 1509-ben iratkozott be Lipcsébe: MUL, I, 494! A bártfai reformáció e szakaszát áttekinti és értelmezi: GUITMAN, *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere*. Az ETE-ben olvasható források tartalmának összefoglalásakor az alábbiakban Guitman regesztaszerű megfogalmazásait is fölhasználtam. Az adatokat értékelve azonban többnyire az övétől különböző megállapításra jutottam.

¹¹⁵ ETE, II, 336 sk. (1534. 03. 16.)

¹¹⁶ ETE, II, 356 sk. (1534. 06. 07.).

¹¹⁷ ETE, II, 370 sk. (1534. 11. 11.).

¹¹⁸ ETE, III, 21 sk. (1535. 03. 20.).

¹¹⁹ ETE, III, 62 (1535. 12. 29.). Elűzött anabaptisták engedélyt kértek a Sárospatakon való megtelepedésre: ETE, III, 59 (1535. 12. 17.).

Lang prédikatori állást vállaljon a városban, mivel az ellenkezne az egyház törvényével, miszerint házasember prédikátor nem lehet. Egyben utasította őket, hogy tegyék le hivatalából a nevezett prédikátort.¹²⁰

Esaias Langtól nem maradt fenn szövegünk, mely megerősíthetné vagy cáfolhatná az anabaptista nézeteivel kapcsolatos feltételezéseket, csupán egy hozzá intézett, igen izgalmas kontextusban megőrződött levél, melyet Wacław Urban adott ki a bártfai levéltárból egy meglehetősen téves interpretáció kíséretében, ugyanis a levél szerzőjének Andreas Fischert tekintette, ezt a beállítást azután Daniel Liechty meggyőzően cáfolta (lásd VII. 3.). A levelet 1534. február 22-én írja magiszter Andreas Cremnicianus eperjesi prédikátor Esaias Lang bártfai prédikátornak, a kézirat azonban az eredeti levél terjedelmét jóval meghaladó polemikus glosszákat is tartalmaz. Az ismeretlen glosszátor (aki talán a bártfai városi kancellária kötelékébe tartozott) igen képzett, jól ismeri Cremnicianust és maró gúnnyal figurázza ki ennek latin stílusát és irodalmi műveltségét, bár teológiai tartalmú kritikába nem bocsátkozik. Néhány szűkszavú megjegyzéséből mégis arra következtetni, hogy a reformáció szellemében gondolkodik. Utalást tesz Cremnicianus korábbi sziléziai, nem éppen dicsőséges tartózkodására is. A bíráló joggal tűzi tollhegyre a levélíró igencsak keresett, mesterkéltné, az érthetlenségig menően affektált kifejezéseit.¹²¹

Ki lehet a levélíró? Ebből a korszakból öt-hat Andreas Cremnicianust is említenek forrásaink, akiknek azonosítása és elkülönítése eddig is sok zavart okozott a szakirodalomban. Jelöltjeink közül biztosan kizárhatjuk a leghíresebbeket, a morva Andreas Fischert (lásd III. 6.) és a körmöci Andreas Meixnert, a bécsi egyetem tanárát (†1515).¹²² Mivel magisztert keresünk, komoly eséllyel jönnek szóba a körmöci Andreas Schondelig¹²³ és Andreas Voit.¹²⁴ Van egy náluk is idősebb Andrásunk, Andreas Kerl Cremnicianus, akit mint igen rosszhírű vibornai (Sörkút) plébánost 1536-ban, közel 60 éves korában Georg Leudischit adott össze Késmárkon egy kiugrott szerzetes ifjú leányával.¹²⁵ A Langgal vitázó eperjesi prédikátor valószínűleg nem vele azonos, hanem azzal az András mesterrel, akit Jacob Teinczer selmeci kántor közvetítésével 1534-ben Svedléről, illetve Szepesolasziból hívtak Selmece papnak, s aki 1538-ban Besztercebányán volt prédikátor. Mivel az *Egyháztörténelmi emlékek*ben közölt levelében öreg voltát emlegeti, ő lehetett harminc évvel korábban Schondelig néven bécsi és Andreas Georgy néven krakkói diák.¹²⁶

Ennek a Cremnicianusnak a kijelentéseivel a Langnak szóló levél tartalmát is összefüggésbe hozhatjuk, hiszen a selmecieknek egyrészt katolikus elkötelezettségét hang-

¹²⁰ ETE, III, 233 sk. (1538. 03. 16.).

¹²¹ URBAN, *Eine theologische Auseinandersetzung*, 151–158.

¹²² MUW, II, 230; SCHRAUF 3, 47, 80, 142, 269, 376 sk.; AW, nr. 21970, 22156, 22792, 23152, 23224, 23470, 24137, 24194, 25085, 25153, 25412, 25842; TUSKÉS, nr. 5574.

¹²³ MUW, II, 315 (1503. 10. 13.); valószínűleg azonos Andreas Georgy krakkói diákkal (imm. 1504 ősze), aki 1505-ben verekedésbe is keveredett. AC, II, 91; WISŁOCKI, 463 (nr. 2047).

¹²⁴ MUW, II, 443 (1517. 10. 14.).

¹²⁵ ETE, II, 393, 407, 414. Lásd VII. 4.

¹²⁶ ETE, II, 360 sk., 367 sk., III, 229.

súlyozza és panaszkodik az úgynevezett evangélikusokra,¹²⁷ másrészt az általa ugyanakkor használt zsargon (az apostoli üdvözletől az „isteni ige tiszta hirdetéséig”) már a reformáció hatásainak pozitív feldolgozását mutatja. Moralizáló hangja az erazmiánusokra emlékeztet.

A Bártfán őrzött és a glosszátor által ízekre szedett írásnak már első mondatából ugyanennek a humanista egységteológusnak az alakja lép elénk: *Gratia et pax a Deo pacis et non dissensionis, a spiritu, sed sanctae unionis*. Megengedve, hogy Krisztus az egyetlen közbenjáró (I Tim 2,5), kiáll a szentek tisztelete és segítségül hívása mellett, valamint az isteni ige tekintélyét védelmezi. Langot megtérésre, Erasmus szavával *resipiscentiára* biztatja. Levele végén nyilvános vitára hívja ki a bártfai prédikátort. Az episztola alapos bibliaismeretről tanúskodik (mely mégis könnyűnek találta a glosszátor mérlegén), de ennél is feltűnőbb a Szentlélekre való unos-untalan hivatkozás. Jellemzően forgatja ki, rántja össze Vergilius sorait (Aen. 6,726 sk.): a spirituális kozmológiából spirituális ekkleziológiát formál, nála nem az elme (*mens*) az, ami a holt tömeggel szemben örökifejtésre képes és a testnek életet ad, hanem a Lélek (*spiritus*).¹²⁸ Ha a tekintélytisztelést leszámítjuk, a soraiból rekonstruálható eklektikus tanítás leginkább a schwenckfeldianus teológiára emlékeztet, meglehetősen szívében szívtá magába.

És mit tudunk meg ezekből Esaiás Langról? Cremnicianus úgy szól hozzá mint elkötelezett lutheránushoz (*Lutherus tuus*), aki a szentek tisztelete ellen prédikál, akinek szabados tanítása aláássa az erkölcsöket, s aki a (skolasztikus) teológia élő és elhunyt tekintélyeivel száll vitába. Ez meglehetősen kevés információ (ilyen hosszú levélből), de inkább cáfolja, mintsem alátámasztja Lang esetében az anabaptizmus vádját.

A Lang távozása körüli huzavonában Bártfa plébánosa otthagyta az állását, ezért a tanács hosszú ideig tartó keresgélésbe fogott papjai pótlására. A bártfai születésű Erasmus Dyck a Liegnitz mellett Gränowitzból (Granowice, PL) írta, hogy Sziléziában kevesen vannak, akik az Isten igéjét igazul hirdetik, tanúul erre az akkor már Bártfán lévő Stöckelt hívta. Különböző szektákkal bővelkedik a tartomány, a néhány kivételes városban és faluban, ahol tisztán hirdetik Isten igéjét, minden prédikátor házas már.¹²⁹

A Morvaországgal való kapcsolatok az ottani rossz hírű eretnekségek dacára sem szakadtak meg. 1539-ben a közelebből nem ismert, de levele alapján lutheránusnak gondolható Christophorus Patavinust hívták Trübauból (Moravská Třebova, CZ) Besztercebányára,¹³⁰ 1545-ben pedig a budweisi származású, de sokáig Iglón és Selmeccen működő Jacob Teinczer kapott meghívást egy morvaországi plébániára.¹³¹ Albert Cruciger morvaiglói és lőcsei prédikátor személyével külön fejezetben foglalkozom (lásd VI. 5.).

¹²⁷ ETE, II, 360: „conformis sit ecclesie chatolice [!]”; uo., 367: „etlichen unverstendigen lewten, die sich dan evangelisch nennen”.

¹²⁸ URBAN, *Eine theologische Auseinandersetzung*, 152: „a Spiritu [...], qui agitat molem et magno se corpore miscet Ecclesiae [...]”.

¹²⁹ ETE, III, 445 (1540. 03. 11.).

¹³⁰ ETE, III, 342 sk. (1539. 03. 13.).

¹³¹ Triesch vagy Gross-Tajax? ETE, II, 362, 367 sk.; WO, I, nr. 668; MEEE, 6.

3. A NOTÓRIUS HATÁRSÉRTŐ: ANDREAS FISCHER

Andreas Fischernek, ennek a figyelemre méltó embernek az életrajzi rekonstrukcióját a 20. században három kutató kísérelte meg, mégpedig a szlovák Peter Ratkoš, a lengyel Wacław Urban és az amerikai Daniel Liechty.

3/A. Fischer kalandjai a történeti kutatásban

1957/58-ban Peter Ratkoš Fischert állította annak a művének a középpontjába, amelyet az újrakeresztelőknek a szepesi városok korai reformációjában játszott szerepéről írt. E koncepcióban összevonta Andreas Fischer alakját Andreas Kerl és Andreas Cremnicianus figuráival.¹³² E három személy kontaminált életrajzából alakította ki Andreas Fischer életének ellentmondásos részletektől hemzsegő bemutatását.¹³³

Wacław Urban 1966-os úttörő, ám nem kevés feltételezést alkalmazó kutatásai során (a Csehszlovákia területén jelentkező antitrinitarizmusról) többször utalt Fischerre is, átvéve Ratkoštól Fischer és Andreas Cremnicianus azonosítását,¹³⁴ s kiegészítve ezt egy felső-ausztriai *Andre Fischer*re vonatkozó adattal. A hivatkozott felső-ausztriai névsorban viszont vezetéknevként egy kivétellel foglalkozásnevek vannak megadva, tehát a *Fischer* szó is foglalkozásként értendő!¹³⁵

Végül Daniel Liechty állapította meg végérvényesen, hogy Andreas Fischer nem azonosítható Andreas Cremnicianusszal.¹³⁶ A vitatott kérdések tisztázása során olyan adatokra akadt, mint egy matrikulabejegyzés a bécsi egyetemen 1498-ból: *Andreas Vischer ex Lutovia*, ugyanez a személy 1505-ben magiszteri címet is szerzett ott.¹³⁷ A Liechty-féle életrajzi rekonstrukcióban jelenik meg viszont Fischer állítólagos sziléziai működése.¹³⁸ E három szerző állításait részletesen ismertette és bírálta Martin Rothkegel 2004-ben Budapesten a Fischerről mint félreismert ismerősről tartott előadásában.¹³⁹

¹³² ETE, II, 360 sk., 367 sk., 393, 407, 414, III, 229. Lásd VII. 2/D.

¹³³ Vö. RATKOŠ, *Die Anfänge des Wiedertaufertums in der Slowakei*; Uő, *Povstanie baníkov*, 62 sk., 148 sk., 225, 242.

¹³⁴ URBAN, *Andreas Fischer; ein radikaler Anabaptist und Spiritualist aus der Slowakei*; Uő, *Eine theologische Auseinandersetzung*; Uő, *Andreas Fischer*; BiDi 6, 71–88; Uő, *Der Antitrinitarismus in den Böhmischen Ländern und in der Slowakei*, 119–127.

¹³⁵ QGT XI, 139 sk. (nr. 90).

¹³⁶ LIECHTY, *Andreas Fischer. A Case of Mistaken Identity*.

¹³⁷ MUW, II, 265 (1498. 04. 14.). SCHRAUF 3, 48 (1505 nyara): „mag. Andreas Pisciculus ex Lutovio [!]”. Uo., 260 (1505. 06. 27.): „presentibus [...] mag. Andrea Pisciculo”.

¹³⁸ LIECHTY, *The Origins of Sabbatarianism*.

¹³⁹ Nyomtatásban: ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 329–334. Az előadás szövegének rövidített magyar fordítását Korányi András készítette el előre a hallgatóság számára. Jelen fejezetben ezt a kéziratot is használtam, de mindig az egy évvel később nyomtatásban megjelent német szöveg oldalszámaira hivatkozom. Korányi András találó fordítási megoldásaiért, melyeket szövegemben külön jelzés nélkül alkalmazok, ezúton mondok köszönetet.

Fischerről mindössze néhány beszámolót hagytak hátra a kortársak, amelyek adatai olykor zavarosak és tendenciózusan torzítottak. Fischer emlékeztétét mindenekelőtt a Szepességben őrizték meg. A kortárs löcsei tanácsos és krónikás, Conrad Sperfogel arról tudósít, hogy 1529 böjtjében (március 7-én) egy bizonyos Andreas Fischer, *eyn lutterist von Martino Lutter* Löcsén tűnt fel. Ez az Andreas Fischer gyűléseken követői kört gyűjtött maga köré, és Svedlénen prédikált, mégpedig nyilvánosan a templomban. Május 13-án Fischert feleségével együtt, aki követte őt mindenhová, Johann Katzianer kapitány parancsára elfogták és lutheránusként halálra ítélték. Fischer meglepő módon mégis túlélte az 1529. június 25-re kitűzött ítélet-végrehajtást, feleségét azonban vízbe fojtották.

Nagyon tanulságos egy szemtanúnak, a kivégzésért felelős csicsvai várnagynak, Peter Walachnak a történetekkel egykorú tudósítása:

„Az úr utasítása szerint Andreast gerendára feszítve és felakasztva kellett megfojtanunk és végül a mélybe taszítanunk. Másnap, mikor két kötéllel megkötöttük, a nyakán kívül a kezét és a lábát is, minden kötél elszakadt, és ő a vár magas tornyából fejével a sziklára zuhant. Aztán felkelt és elmenekült. Közben olyan mennydörgés, villámlás és szélvihar támadt, amelyet korábban sem nem láttunk, sem nem hallottunk. Úgy tűnt, hogy az egész vár lángokba burkolózott. Két kifeszített lepel tűnt föl, rajtuk égő gyertyák. Az összes ágyúk és puszkák mind csütörtököt mondtak, úgy hogy már életünköről is lemondunk. Másnap végül vízbe fojtottuk feleségét, és így helyreállt a nyugalom. Maga Andreas és a felesége ugyanis mindketten lutheránusok voltak.”¹⁴⁰

A várnagy beszámolója két hasonló tartalmú, ám különböző megfogalmazású változatban maradt fenn (mint Eperjesre és Bártfára egyidejűleg küldött eredeti levelek). Az eltérő részletek egyrészt Walach mentegetőző és önigazoló igyekezetét mutatják, másrészt az égi jelek és rendkívüli természeti jelenségek által kiváltott zavarodottságát. A hírek rövid időn belül az egész országrészt bejárhatták, növelve a Fischer iránti kíváncsiságot és babonás tiszteletet, azaz biztosítva további sikereit. 1529 júliusában Fischer ismét feltűnt Löcsén és Svedlénen. Az utóbbi városban, ahol megnyerte magának a tanácsot, 70-80 személyt keresztelt meg nyilvánosan, közöttük néhány löcseit is. Legké-

¹⁴⁰ ACB, Magistrát mesta Bardejov, Korešpondencia r. 1529; Martin Rothkegel kéziratossal anyaggyűjtésében (*Täuferquellen Oberungarn*) nr. 15290626. (Csicsva, 1529. 06. 26.): „Praesentibus significamus ex commissione d[omi]ni n[ost]ri g[raciosi], que acta sunt feria 6ta in crepusculo de quodam Andrea Ffisser, qui captus extitit apud nos, ut ipsum aut in aquam aut cum precipitatione mortis traderemus. Contigit, ut secundum mandatum domini ipsum Andream de turri alciori prius super trabes extensum et suspensum suffocaremus et tandem precipitaremus. Cum cras fuit ligaturque cordis duabus, super collum manus et pedes, omnes corde rupte sunt et ipse de turri alciori de castro precipitatus est super petram. Tandem affuit et evasit. Insuper venit tonitruus et fulmina, ventorum rabies, quae ante [nec] audite nec vise sunt. Castrum aparebat, quod ignis incremento ubique ardebat. Vela duo extensa, super quod vellum candelae vise sunt ardentes. Machine et pixides, quas habemus igni [...] omnes recusaverunt, ita quod iam de vita nostra desperavimus. Tandem die altera uxorem illius submersimus et facta est tranquillitas. Ipse enim Andreas et uxor illius Lutteriani ambo sunt.” Köszönettel tartozom Prof. Dr. Martin Rothkegelnek, aki az alábbiakban is idézett kéziratát rendelkezésemre bocsátotta.

sőbb ezen a ponton lesz Sperfogel olvasóinak nyilvánvaló, hogy Fischer egyáltalán nem lutheránus, hanem újrakeresztelő volt.

Fischernek azonban Löcsén is voltak követői, nemcsak a nép körében, hanem a tanácsban is. 1529. november 10-én elvette egy löcsei polgár lányát, a svédleri polgárság pedig ígéretet tett Fischernek, hogy megvédelmezik őt a szépeességi kapitány, Christoph Perner fenyegetése ellen (már megint az a veszélyes *bundschuchszerű* összeesküvés!). 16-án mégis megjelent Perner csapata a városban, Fischer pedig menekült. Krakkóba, majd Morvaországba akart menni, ahogy az a löcsei tanács tudomására jutott. Hittestvérei közül sokan voltak morva földön, és azt tervezte, hogy néhány tanult társával együtt rögtön Magyarországra jön, hogy tanait terjessze. Útja Kisszebenen keresztül vezetett, ahol nyilvános prédikációjának nagy sikere volt a lakosság és a tanács körében. 1530 augusztusában a löcsei tanács egy követe utazott Morvaországon keresztül, ahol arról értesült, hogy Fischer ott a legnagyobb tiszteletben áll, és szinte az egész országot újrakeresztelték (*sit in Moravia in summo honore et quod fere tota Moravia sit rebaptisata*).¹⁴¹ Eddig Sperfogel tudósítása, nehezen olvasható kéziratát sajnos több nekifutás után mindmáig sem adták ki, s ezért nyomtatásban csak Carolus Wagner és Kaspar Hain krónikái nyomán hozzáférhető.¹⁴²

Sperfogel többször is pontokba szedi Fischer tévtanait, részben ő maga, részben követői kihallgatása alapján (lásd II. 7. és Függelék, 4. táblázat), de kérdéses, mennyiben befolyásolták beszámolóját az újrakeresztelők ellen másutt folytatott korábbi eljárások, melyekről bíróként és tanácsúrként bizonyára jó értesülései voltak.¹⁴³ Elvben az is elképzelhető volna persze, hogy nem Sperfogel tudósítása volt sztereotip, hanem Fischer tanítása sablonos, de mivel az ő teológiájáról hitelesebb (alább ismertetendő) források is rendelkezésre állnak, feltűnik néhány súlyos különbség Sperfogel beállítása és a között a kép között, melyet Fischer saját (egészében vagy idézetként fennmaradt) szövegeiből nyerhetünk. A legkiugróbb eltérés természetesen ott található, hogy Sperfogel nem tud Fischer szombatos voltáról, de erre talán adódik időrendi magyarázat is, hisz meglehet, hogy a szombat megünnepléséről szóló tanítás csak az 1529-es magyarországi körút után jelentkezett Fischernél (először 1531-től kezdve vannak erre adatok). Áruklodó viszont az, amit Sperfogel tudni vél Fischer társadalmi tanításáról: vagyon- és asszonyközösség követelése, lehetőség biztosítása az elválásra, továbbá a felsőbbségnek való

¹⁴¹ HAIN, 42. A reformáció kezdeteihez Löcsén lásd BODNÁROVÁ, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten*; Uő, *Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách*.

¹⁴² Conrad Sperfogel naplója, autográf: AEEL, V/A/2 (nr. 86). Vö. CBS 3, 137–139 (nr. 137). Egy 18. századi másolat Budapesten található (OSZK, Fol. Lat. 3108). Kivonatosan: WAGNER, II, 129–188; HAIN, 40–42. A kérdéses részleteket Daniel Liechty a löcsei eredeti alapján adta ki: LIECHTY, *Andreas Fischer and the Sabbatarian Anabaptists*, 114–121 (Appendix II). Ez a közlés annyi nyilvánvaló félreolvasási és értelmezési hibát tartalmaz, hogy indokoltnak tartottam a szövegnek a budapesti másolatról való újbóli átírását: Függelék, 14. sz.

¹⁴³ Fischer bűnlajstromához feltűnően hasonlítanak a következő anabaptisták elleni vizsgálatok: QGT II, 33 (nr. 43), 66 sk. (nr. 74); QGT VII, 138–140 (nr. 116).

engedelmesség elvetése.¹⁴⁴ Mivel Fischer egyik leveléből kiderül,¹⁴⁵ hogy nem a társadalmon kívül álló vándorprédikátor volt, hanem egy kicsiny dél-morvaországi tartományi egyház rangos képviselője, ráadásul egy olyan irányzathoz tartozott, melyet a világi hatalom igénylése okán „kardosok”-nak neveztek, hiszen tanaik érvényesítésére a tartományúri karhatalmat is igénybe vették, így Sperfogel vádjai sokkal inkább alapulnak az újrakeresztelőkkel kapcsolatos közvélekedésen, mint Fischer egyedi esetén. Ez a felismerés sajnos a többi vádpont megbízhatóságát és hitelét is csorbítja.

Daniel Liechty azzal a fenntartással, hogy Sperfogel vádjait a vagyon- és asszonyközösséggel kapcsolatban megalapozatlan rágalomnak tekinti, igyekszik a tudósítást egészében komolyan venni, s ezekből az adatokból rekonstruálni Fischer teológiáját.¹⁴⁶ Ennek a kísérletnek az eredménye meglehetősen kétes értékű, amit egyetlen példával szeretnék illusztrálni, a krisztológia kérdésével. Sperfogel naplója három helyén is beszámol róla, hogy Fischer tagadja Krisztus istenségét, az inkarnációt. Ez durva leegyszerűsítése annak a már az Újszövetségben megtalálható teológiai gondolatmenetnek (I Io 4,2–3; II Io 7), hogy aki fenntartja a mózesi törvény kultikus előírásait, az semmibe veszi Krisztus testté lételét, hiszen Krisztus eljöttével a mózesi törvény érvényét veszítette. Sperfogel tehát egy Fischer szellemi környezetében zajló belső teológiai vitát referál meglepő tájékozottsággal, de félreérthető tömörséggel.

Liechty viszont Fischer antitrinitárius voltáról beszél, párhuzamokat keres a szombatizmus és a szentháromság-tagadás között, s végül döntő érvként felhoz az Egri Lukács elleni kassai nyomozásból (1568) egy öreg anabaptistát (Hannes Bainhawer), aki életkora alapján akár Fischer tanítványa is lehetett, évtizedekkel később pedig az antitrinitárius Egri uszályába került.¹⁴⁷ Ahogy Fischer antitrinitarizmusa mellett nehéz meggyőző érveket felsorakoztatni, ugyanolyan támadhatóak Liechtynél a Fischer pacifizmusával vagy perfekcionizmusával kapcsolatos érvelések.

Egy másik felső-magyarországi forrás Fischerről Georg Moller (Molitor, Mülner, †1558), a később lutheránussá lett lőcsei plébános írása, a szepességi papi testvérület protokolluma, a – szintén máig kiadásra váró – *Matricula Molleriana*.¹⁴⁸ Az egyik említés szerint 1542-ben az evangélikus Georg Leudischit (lásd VII. 4.) majdnem ugyan-

¹⁴⁴ Függlék, 14. sz. „Item alle haußfrauen sollen allen gemein sein” = „item virum mulierem uxorem posse relinquere et aliam ducere, similiter de mulieribus ita sentient”; „nemlich das man der oberkeit nicht solt gehorsam sein, item alle güter sollend gemein sein” = „item quod omnia debent esse communia; item quod superioribus non obediunt”.

¹⁴⁵ ETE, II, 375–378.

¹⁴⁶ LIECHTY, *Andreas Fischer and the Sabbatarian Anabaptists*, 75–79.

¹⁴⁷ Erre vonatkozik az 1570. évi városi jegyzőkönyv következő tétele: „Hannes Bainhawer. Ein alter man bey der statt gewesen, der ist so halsstarrig ynn der wyderthauffer yrthum geblyben, das er gar nichts hatt von der kleynen Kynder thauff, auch nicht von dem nachtmal und lecztem testament des leibes und bluttes Jesu Christi unszers heylands gehalten und auff vylfeltiges ermanen des herren pfarrers und eines ersamen ratts nichts gegeben, auch nit wider-ruffen wollen. Drumb hat in der püttel öffentlich aus der statt hynauss gefürt.” RÁTH, *Két kassai plébános*, 124 sk. = 23 sk.

¹⁴⁸ *Matricula Molleriana*, az eredeti a késmárki liceumi könyvtárban; 18. századi másolatok Budapesten (OSZK, Fol. Lat. 2331; Fol. Lat. 2110; Fol. Lat. 2086/2). Ezek és másutt őrzött másolatok alapján ki-
vonatosan kiadva: THURY, 412; ETE, II, 389–461, 391, 407, 417.

abban a sorsban osztozott, amiben az újrakeresztelő Andreas Fischer, akit Bebek Ferenc letaszíttatott Krasznahorka várfaláról.¹⁴⁹ Moller tudósítása szerint tehát Fischer 1542 előtt halt meg Krasznahorkán. Hogy miért is tartózkodott ott, nem közli.

Miközben Sperfogel és Moller beszámolóit ismételten felhasználta a 18. és 19. századi történetírás,¹⁵⁰ újabb források csak a 20. század elején kerültek elő Fischerről. 1904-ben jelent meg az *Egyháztörténelmi emlékek* 2. kötete, amelyben kiadták Fischernek 1534-ben a dél-morva mezővárosból, Unter-Wisternitzből (Dolní Vestonice, CZ) kelt, a besztecebányai tanácshoz intézett levelét. A besztecebányai lelkész, Antonius Philadelphus ugyanis tévtanítónak nevezte Fischert, aki erre felkérte a város tanácsát, hogy engedélyezzen nyilvános vitát közöttük. Saját előadása szerint jól ismerte a tanulatlan Philadelphust még egy korábbi kisszebeni találkozásuk idejéből, ahol a tanács disputát rendezett a városházán, amelyen Philadelphus nem jelent meg, ami azután elbocsátásához vezetett. A besztecebányai tanács válaszul útnak indította Philadelphust a morva Nikolsburgba. Az ottani földesúr, Leonhard von Liechtenstein menlevelet biztosított számára. A levélhez eredetileg még két, időközben elveszett irat is csatolva volt: a nikolsburgi egyházi rendtartás (*vnser Khirch Ordnund oder prauch*) és a nikolsburgi egyház védekező irata az *Ágostai Hitvallással* szemben (*ein Verantwortung auff die Lutherische Confession Khay. Majestät gethan*).¹⁵¹

Alžběta Göllnerová 1930-ban megjelent kutatásai igazolták, hogy Philadelphus valóban vonakodott a Fischerrel folytatandó disputától, amelynek nyomán a besztecebányai tanács meg akart válni lelkészétől. Philadelphus mégis helyén maradhatott 1538-ig, mert az esztergomi érsek interveniált az érdekében (holott Philadelphus a lutheránusokhoz húzott).¹⁵²

A Besztecebányára küldött levél megerősíti Sperfogel tudósítását, hogy Fischer 1529 vége felé nagy sikerrel prédikált Kisszebenben, és hogy szepességi tartózkodása után morva földre távozott. Fischer nyilvánvalóan egy dél-morvaországi reformatori egyház küldötte volt. A nikolsburgiak újrakeresztelő reformátora jól ismert, mivel iratait 1526/27-ben Nikolsburgban nyomatta ki: Balthasar Hubmaiert legalább egyéves működés után 1527-ben Nikolsburgban fogták el és 1528 folyamán Bécsben égették meg.¹⁵³ Fischer levele azt bizonyítja, hogy Hubmaier és az egykori olmützi segédpüspök, Martin Göschl nikolsburgi reformációja nem omlott össze a legfontosabb teológus

¹⁴⁹ THURY, 412; ETE, II, 407, 417. Ezen a két helyen, amelyek Andreas Fischert indirekt módon kapcsolatba hozzák Leudischit tevékenységével, nyugszik Andreas Schmal (1763) és Martinus Klanicza (18. század 2. fele) közlése, miszerint Fischer Leudischit előtt a lutheri reformáció kezdeményezője lett volna Gömörben; nyomtatásban: FABÓ 2, 51, 53; FABÓ 3, 3. Hasonlóképpen: BARTHOLOMAEIDES, *Incltyi comitatus Gömöriensis notitia*, 279 sk., 283 sk., 532. A későbbi irodalomban is szerepel Fischer gömöri működése: BRUCKNER, *A reformáció és ellenreformáció a Szepességen*, 63–65.

¹⁵⁰ Az előbbieken megnevezett műveken túl vö. KLEIN, I, 75 sk.; SZABÓ József, *Egy vértanu reformátor*.

¹⁵¹ ETE, II, 375–378. A levelet már kivonatossan közölte s a vitát fő vonalaiban ismertette: ROSENAUER, *A besztecebányai*, 11 sk.

¹⁵² GÖLLNEROVÁ, *Počátky reformace v Banské Bystrici*, 602 sk. Antonius Philadelphushoz vö. ETE, II, 91 sk., 117, 171, 274, 278, 303, 358.

¹⁵³ BERGSTEN, *Balthasar Hubmaier*; ROTHKEGEL, *Von der Schönen Madonna zum Scheiterhaufen*, 49–52, 67–70.

mártírhalála után, hanem még legalább 1534-ig fennmaradt. Így az sem meglepő, hogy Fischer levele egész sor hubmaieri teológiai kifejezést használ.

Egy további fontos forrásra a *Corpus Schwenckfeldianorum* hívta fel a figyelmet 1914-ben.¹⁵⁴ Leonhard von Liechtenstein nikolsburgi földesúr 1531 második felében a strassburgi humanistához és teológushoz, Wolfgang Capítóhoz fordult, hogy véleményt kérjen a nikolsburgi prédikátor, Oswald Glaidt egyik írásáról, amelyben az a szombat visszaállítását követelte. Capito és az éppen Strassburgban tartózkodó Schwenckfeld 1531 decemberében,¹⁵⁵ illetve 1532. január 1-jén írta meg véleményét.¹⁵⁶ Egy harmadik, időközben elveszett állásfoglalás Valentin Crautwaldtól¹⁵⁷ érkezett egyenesen Glaidt-hoz. Mindhárman elutasították a szombatista kezdeményezést. Erre Glaidt megkérte barátját, Andreas Fischert, hogy állítson össze egy újabb, részletes érvelést a szombat megtartása mellett, s küldje el Crautwaldnak, amit Fischer el is készített *Scepestes Decalogi* (A Tízparancsolat magyarázata) címmel. Ez az írás elveszett, de ismerjük Crautwald részletes cáfolatát Fischer érveire. Eszerint Fischer egy sor bibliai hellyel és egyházatyáktól vett idézettel próbálta alátámasztani nézetét, hogy a Tízparancsolat örökké és megváltoztathatatlanul érvényes, s így az Újszövetség sem hatálytalanította, az egyháznak pedig nincsen joga arra, hogy a hetedik napról az elsőre helyezze át a dekalógusban előírt nyugalom napját. Krisztus és az apostolok megszentelték a szombatot, a vasárnap tehát posztbiblikus emberi találmány. Crautwald elutasításából, amelyet 1996-ban adott ki Jürgen Kaiser,¹⁵⁸ kiderül, hogy Glaidt és Fischer – ellentétben a legtöbb újrakeresztelőkkel – helyeselték a halálbüntetést, és azt követelték, hogy ezzel sújtsák a Tízparancsolat megszegőit. Bár Glaidt és Fischer több kérdésben Hans Hut tanítványának bizonyulnak, nem találni náluk Hut khiliazmusát, ehelyett (humanista szokás szerint) szívesen élnek gyakorlati szempontokkal, valamint filológiai és történeti érvekkel. Kiténik továbbá az is, hogy Fischer – akárcsak Crautwald – ún. *homo trilinguis*, azaz a latinban, görögben és héberben egyaránt jártas tudós volt.¹⁵⁹

Crautwald írása ugyancsak azt igazolja, hogy Fischer 1531/32-ben a morvaországi Nikolsburg területén működött, ahol már 1530 és 1534 táján is találtuk. Fischernek kora körülményei között rendkívül képzett embernek kellett lennie, mivel az 1530-as években még igen ritka volt a görög és héber nyelvismeret Morvaországban és Magyarországon. Fel kell tennünk azt a kérdést is, mit takarhatott a szombat megszentelése, amivel a Fischerről szóló, korábban idézett adatokban (1529/30, 1534, 1542) nem találkoztunk. A titokzatos Andreas Fischer esetében tehát egy ragyogó személyiségről lehet szó, hiszen a Szepességben 1529-ben egyik várost a másik után tudta rövid idő alatt a maga oldalára állítani. 1532 körül állt elő a szombat megszentelésének szokatlan követelésével,

¹⁵⁴ CSch, IV, 450.

¹⁵⁵ Nyomtatásban: QGT VII/1, 363–385 (nr. 290a).

¹⁵⁶ CSch, IV, 453–518.

¹⁵⁷ ERB, *Valentin Crautwald*, BiDi 6, 9–58; SHANTZ, *Crautwald and Erasmus*.

¹⁵⁸ KAISER, *Ruhe der Seele und Siegel der Hoffnung*, 264–298.

¹⁵⁹ KAISER, *Ruhe der Seele und Siegel der Hoffnung*, 184–235; WEIGELT, *Spiritualistische Tradition im Protestantismus*, 113–126; UÖ, *Die Auseinandersetzung Valentin Krautwalds mit dem sabbatistischen Täufer-tum*; LIECHTY, *The Origins of Sabbatarianism*; ROTHKEGEL, *Die Sabbater*.

1534-ben pedig egy kis, nyilvánvalóan újrakeresztelő tartományi egyház prédikátora volt Nikolsburgban, amiről vajmi keveset tudunk, de fellépése a besztercebányai lelkész menesztéséhez vezetett.

3/B. A nikolsburgi anabaptista-szombatos egyház prédikátora

Az említett 1534-es, a besztercebányai tanácshoz intézett levélben Fischer úgy szólal meg, mint a nikolsburgi és környékbeli gyülekezetek prédikátora. Fischer említi, hogy ezek a helyi földesúr, Leonhard von Liechtenstein támogatását élvezik, és saját egyházi rendtartásuk van. Hogy Fischer ott valóban egy újrakeresztelő gyülekezet prédikátora volt, kitűnik egy hitvallási iratból is, amely a pozsonyi egyetemi könyvtárban maradt fenn, s amely ezzel zárul: *Hierinn in disem piechel sein die ordnung der prüeder, so man Sabbather nent*. A kötet Hubmaier hét írását foglalja magában. Nyolcadik helyen található egy kézirat a következő felirattal: *Bekantnus und rechenschafft der getauffte in den namen Jesu Cristi, zu Nicolspur und umb den Stain bey obgemelten Nicolspur im Marggraffthuem zu Merhern wonendt, von dem cristenlichen glauben*. A 14. év 1535. június 10-én kelt Nikolsburgban, aláírta Johannes Spittelmaier nikolsburgi prédikátor, valamint 4 környékbeli lelkész, köztük *Andreas Fischer zu Pollau* (Pavlov, CZ) is.¹⁶⁰ Ez a hitvallás az Apostoli Hitvallás felosztását követve mutatja be Hubmaier teológiáját. Az aláíró prédikátorok részben más forrásokban is mint Hubmaier követői tűnnek fel, akik már a nikolsburgi reformáció előtt is mint egykori katolikus papok a délmorva területen végeztek szolgálatot.

A hitvallás aktuális oka I. Ferdinánd császár 1535. május 23-án kiadott parancsa volt, amely betiltotta az újrakeresztelők istentiszteleteit, és elrendelte minden prédikátoruk elfogatását.¹⁶¹ Június 10-i hitvallásukkal a délmorva uraságok védelmét keresték a fenyegetett nikolsburgi prédikátorok (az anabaptisták kitiltását az 1535-ben bekövetkezett münsteri katasztrófa idézte elő). A Pozsonyban megőrzött hitvallási szöveg megerősíti a hutteri krónika közlését, miszerint Hubmaier követőit – azaz a nikolsburgi és környékbeli lelkészeket – a világi hatalom igenlése okán először „kardosok”-nak nevezték, majd ugyanők „szombatosok” néven váltak ismertté.¹⁶²

Nehéz megmondani, hogy mióta működött Fischer Nikolsburgban újrakeresztelő prédikátorként. A legkorábbi utalás egy Passauban elfogott újrakeresztelő kihallgatási jegyzőkönyvéből származik, aki azt vallotta, hogy 1528-ban *von ainem genannt Andre*

¹⁶⁰ Bratislava, Univerzitná knižnica, XXVI F 19028. KOTVAN, 95–99 (nr. 71–77); vö. ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 335.

¹⁶¹ ROTHKEGEL, *Bildersturm und Musenreigen*, 9–12. Ugyanezen nap (1535. 05. 23.) kérték morva szombatosok Brandenburi Albertet, hogy Poroszországba emigrálhassanak, de hiába. GStA PK, XX. HA, HBA A 5, nr. 230; OF 9:440–443. Magyarországi adat van rá 1535. december 17-ről, hogy elűzött anabaptisták engedélyt kértek a Sárospatakon való megtelepedésre: ETE, III, 59.

¹⁶² Vö. FRA.D 43, 72 sk.; ZIEGLSCHMID, 86: „Aber die zu Nicolspur behielten das schwert, daher sie Schwertler genennt, yetz aber Sabbather haissen und den Münsterischen geist haben.” A margón: „Schwertler haissen yetz Sabbather.”

Vischer kereszteltetett meg Dél-Morvaországban.¹⁶³ Ennek alapján abból indulhatunk ki, hogy Fischer már délmorva területen újrakeresztelő prédikátorként működött, mielőtt 1529-ben a Sperfogel által feljegyzett útra indult volna a Szepességbe. A szombatos teológia kezdetei viszont, melyeket Liechty már az 1520-as évek végén szeretne látni a forrásokban, valószínűleg csak a magyarországi kaland utáni időre datálhatók.¹⁶⁴ Ha figyelmen kívül hagyjuk a bizonytalan korú vagy eredetű adatokat, akkor a szombatoság első említése Johann Ecknek az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésre készített iratában olvasható. Eck itt ugyan személy szerint Hubmaierre hivatkozik, de ez az általa cáfolt tévtanítók szándékos összemosása, hiszen Hubmaier fennmaradt műveiből éppen a szombatoság elleni érveket lehetne összegyűjteni.¹⁶⁵

Úgy tűnik, 1531 körül teológiai vitára került sor a nikolsburgi újrakeresztelő egyházban a szombat megünneplésének szentírási alapjairól.¹⁶⁶ Fischer *Scepastes Decalogi* című írásának, amely 1531/32-ben keletkezhetett, mint láttuk, nyoma veszett. A vita kezdetéről azonban fennmaradt Oswald Glaidtnak egy traktátusa 1530-ból, amelyre Rothkegel úgy, hogy nem, Eperjesen talált rá. A 18 ívnyi szöveg címe: *Wye, wenn und wo mann das plüeth gesecz oder die gericht Gottes handlenn, fierenn und prau-chen boll. 1530. Osbald Glaydt*. Ez egy lőcsei patrícius, Heinrich Gnersich másolata 1545-ből,¹⁶⁷ tartalma pedig a dekalógus magyarázata, amely merev biblikus alapon azt követeli, hogy a Tízparancsolat bármiféle megszegését sújtsák halálbüntetéssel (a hitbeli eltéréseket azonban tűrje el a felsőbbség). Glaidt magyarázata természetjogi és biblikus érveléssel él, s gyakorlati következtetése ebből a szombat megtartásának követelése, melyről így ír:

„Mekkora zsibvásár lett a szombatból! De Nehémiás nagy bölcsességgel, fáradtsággal és szorgalommal oktatta a népet, és ismét bevezette, ami hanyagságból vagy gonoszságból feledésbe merült. [...] Tehát időről időre azt, ami leomlott, istenfélelemben újra kell építeni.”¹⁶⁸

A Morvaországból kapott hírek viszont mind Luthert, mind Erasmust arra a félreértésre vezették, hogy a morva szombatosokban ne anabaptistákat, hanem zsidó prozelitákat lássanak, s ezt a téves helyzetértékelést kortársaik és az utókor krónikásai kritika nélkül átvették tőlük.

¹⁶³ Idézi: ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 336.

¹⁶⁴ KAISER, *Ruhe der Seele und Siegel der Hoffnung*, 219–229.

¹⁶⁵ „Non desunt, qui sabbatum adhuc obsevandum existiment, quia de eo habemus scripturam, non de dominico die. Baldasar.” QFGAB 2, 125. Vö. QGT IX, 171, 476, 482 sk.

¹⁶⁶ A vitát részletesen elemzi, valamint a nikolsburgiaknak Hubmaiertől és Huttól történő teológiai elfordulását kimutatja ROTHKEGEL, *Die Sabbater*, 69–74.

¹⁶⁷ Prešov, Štátna vedecká knižnica, V/46 CI–1:40v–58v. CBS 3, 171 sk. (nr. 658).

¹⁶⁸ Idézi: ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 336: „Der sabbath was czu eynem wochenmarck gerotten, Nehemia aber hot mit großer weyßhey, mie unnd fleyß das volck unterwiesßenn und herwieder auffgericht, was aus ableißigkeyth und poßhey abkhommen was [...] Alßo boll man mith der czeyth mitßam yhn der forcht Gottes, was nidergefallen, wieder auffpauenn.”

„Azzal kapcsolatban, hogy Ön jelezte nekem, hogyan törnek be újra mérgező tanításukkal a zsidók a tartományokba, s néhány keresztényt már rá is szedtek, hogy körülmetélkedjenek és higgyék, hogy a Messiás vagy Krisztus még nem jött el, és a zsidók törvénye örökre áll, sőt a pogányokra is kiterjed stb., és most felvilágosításra vágyik, hogy lehet mindezt a Szentírásból megcáfolni, ez alkalommal, mivel most több időm van, e levélben szeretném véleményem és tanácsom röviden összefoglalni”¹⁶⁹

– írta Luther 1538-ban Wolf Schlick von Falkenau grófnak. A Nikolsburg központtal működő dél-morvaországi anabaptista-spiritualista szombatosok valójában a Tízparancsolat rigorózus képviselőivel (a hetedik nap megünneplésével, képrombolással) és a halálbüntetés szorgalmazásával keltettek feltűnést, viszont sem körülmetélkedésükről, sem tanításuk zsidó eredetéről nem tudni. A Schlick által említett esetek koholtak lehetnek, vagy a szombatos tanítás félremagyarázásából fakadhattak; a kortárs teológusok számára a judaizálódás árnya mégis reális veszélyként jelentkezett.

A nikolsburgi szombatosság hátterében sem nem zsidóskodás, sem nem hutterista ezeréves váradalom és eszkatológia, hanem a katolikus polemizáló teológia jól ismert érve áll: a reformátori szentírási alapelv a vasárnap ünneplésével összeegyeztethetetlen. Az *Ágostai Hitvallás* 28. cikke erről a következőképpen szól:

„Megemlítik a szombatnapot, amelyet nyilvánvaló módon a Tízparancsolat ellenére cseréltek fel a vasárnappal. Egyetlen példát sem hánytorgattak annyit, mint a szombatnap megváltoztatását. Bizony, nagy az egyház hatalma – állítják –, hogy még a Tízparancsolat egyike alól is feloldott!”¹⁷⁰

A katolikus teológus, Johannes Cochlaeus ezzel kapcsolatban arra hivatkozik, hogy minden apostol, Mária és a korai keresztények Krisztus feltámadása után még sokáig a szombatot és nem a vasárnapot tartották meg. Amennyire Crautwald elleniratából kiderül, éppen Cochlaeus érvelését fordította visszajára Fischer a *Scepastes Decalogiában*. Mint *argumentum ex absurdo* a reformátorok szentírási alapelvével szemben ez nemcsak Cochlaeusnál és Johann Ecknél,¹⁷¹ hanem először az olmtüzi humanistánál, Augustinus Moravusnál jelent meg, aki 1501-ben a cseh testvéreknek vetette a szemére, hogy nincs joguk az egyházi hagyományt a Szentírásra hivatkozva megváltoztatni, amíg nem

¹⁶⁹ WA, L, 312. Vö. *Zsidómisszió*, nr. 19, 22; WA.TR, III, 3768 (1538. 02. 22.): „Mint ma a morvaországi zsidók, a szombatosok készítetnek keresztényeket körülmetélkedni. Ez a körülmetélkedés nagy dolog a zsidóknál egészen Krisztusig, de hogy ők erre kényszerítsenek minket, az nem fog megtörténni. Nem hiszem, hogy olyan bolond leszek, hogy elfogadnám a körülmetélést. Előbb kellene levágtatnotok az én Katám s az összes asszony bal mellét. Mégis merik már a keresztényeket ezzel gyötörni. Nagyon haragszom Ferdinándra, hogy pusztítja az evangéliumi egyházakat, és beengedi ezeket a zsidókat.” Lásd még LB, V, 505D–506A (1533), 1038B (1535). Vö. DÁN, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, 19–26; LIECHTY, *Sabbatarianism in the Sixteenth Century*.

¹⁷⁰ BSLK, 125; KK, I, 57 sk.

¹⁷¹ CCath 34, 29, 77, 158–162. Cochlaeus érvelését Jürgen Kaiser elemezte az arra adott reformátori válságokkal együtt: KAISER, *Ruhe der Seele und Siegel der Hoffnung*, 136–161. Vö. MÜLLER, Richard, *Adventisten – Sabbat – Reformation*.

a szombatot tartják, mint az apostolok.¹⁷² Igen valószínű, hogy Andreas Fischer ezt a nyomtatásban 1512-ben Lipcsében megjelent írást is jól ismerhette.

Glaiddt és Fischer számára minden a Biblia tekintélyén, a szentírási elven állt vagy bukott, ennek kedvéért akár ádáz ellenfeleiktől is kölcsönöztek érveket, hogy azokat ellentétes előjellel ellátva, premisszát és következtetést felcserélve vessék újra harcba. A katolikus teológusok a szombattal érveltek a szentírási elv kizárólagos alkalmazása ellen, a morvák viszont a *sola scripturára* alapozták a szombattiszteletet, s egyidejűleg a szombattal tüntettek az Írás megkérdőjelezhetetlen tekintélye érdekében.

3/C. Bécsi magiszter, morva humanista, olmützi kanonok

Az említett nikolsburgi hitvallás tehát a nikolsburgi újrakeresztelők kis gyülekezetének szorongatott helyzetében született. Ezután Ferdinánd határozott fellépése nyomán valószínűleg már az 1535-ös évben megszűnt minden reformált morva területiális egyház létezése. Oswald Glaiddt, amint a hutteri krónikából tudjuk,¹⁷³ a délmorva Jamnitzban (Jemnice, CZ) telepedett le. A nikolsburgi újrakeresztelő prédikátorok után nyomozva Martin Rothkegel átvizsgálta a szerencsésen fennmaradt jamnitzi telekkönyvet. Habár Glaiddtról nem talált említést, két bejegyzés szerepel Andreas Fischerről: 1539-ben házát vett, amelyet 1540-ben el is adott.¹⁷⁴ Ez egybevág azzal a tudósítással, hogy Fischer 1542-ben vagy azelőtt valamely oknál fogva Felső-Magyarországra ment, és ott halt meg.

Mindkét bejegyzés egy bizonyos dr. Wolfgang Heiligmaiertől származik, aki jamnitzi hivatalnok volt. Azt gyaníthatjuk, hogy éppen ő volt az, aki Fischernek és Glaiddtnak lehetővé tette, hogy a királyi fenyegetés elől Jamnitzban húzzák meg magukat. Heiligmaier maga ugyan valószínűleg nem volt újrakeresztelő, de egy sor igazolható adat van a velük való kapcsolatáról. Bécsi egyetemi tanulmányai idején 1509 és 1518 között Joachim Vadianus humanista köréhez tartozott.¹⁷⁵ 1516-ban egyik alkalmi írását Martin Göschl segédpüspöknek ajánlotta, aki később Nikolsburg egyik újrakeresztelő reformátora lett. Göschl támogatásával kapott Heiligmaier még ugyanabban az évben egy kanonoki helyet az olmützi dómban. Már az 1520-as években csatlakozott a reformációhoz, megházasodott, orvosként és patikusként dolgozott 1533-ban Morvaiglon. 1535-ben lett Heiligmaier hivatalnok szülővárosában, Jamnitzban, 1539-ben, azaz Fischer jamnitzi

¹⁷² „Quero enim a vobis, qui vitam et disciplinam apostolicam vos per omnia sectari gloriamini, cur non veluti apostoli sabbatum observatis?” In hoc volumine [...] continentur: Duplex confessio Valdensium ad regem Ungarie missa. – Augustinus Moravus: Epistole contra perfidiam Valdensium. – Iacobi Ziegleri ex Landau Bavariae contra haeresim Valdensium libri quinque (Heinricus Kuna de Chunstat sua pecunia impressoriam officinam redemit. Melchiorque Loterus civis Lypsenensis excussit. Anno. M.D.XII). Fol. C3v. VD 16., Z 442; APPONYI H. 86.

¹⁷³ Vö. FRA.D 43, 152; ZIEGLSCHMID, 266. Glaiddt 1546-ban végezték ki Bécsben mint újrakeresztelőt, miután egy utazása során elfogták.

¹⁷⁴ ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 338.

¹⁷⁵ A jamnitzi Wolfgang Heiligmaier 1509-ben iratkozott be Bécsben, 1510-ben BA, 1513-ban MA, 1515-ben már examinátor és a magyar natio prokurátora: MUW, II, 360; AW, nr. 25312, 25709, 26160; SCHRAUF 3, 29, 51 sk., 63, 85–87, 173, 177, 268–272.

tartózkodása idején pedig meglátogatta őt *Iohannes Winderlius*, akit Vadianushoz intézett levelében *vetus ac fidus meus amicusként* említ.¹⁷⁶ Ez a Winderlius nem más, mint a híres spiritualista Johannes Bunderlin, aki 1515 és 1519 között, tehát Heiligmaierrel egy időben járt a bécsi egyetemre,¹⁷⁷ és strassburgi letelepedése előtt (1529) újrakeresztelőként Nikolsburgban tartózkodott.¹⁷⁸

A Heiligmaier és az újrakeresztelők, rajongók közötti kapcsolatról szóló tudósítások, amelyek mögött talán a bécsi tanulóévek régi ismeretségei rejlenek, ígéretes területnek tűnnek. Érdeemes tüzetesen megvizsgálni a Liechty által említett bécsi matrikulabejegyzést, amelyben a szombatista újrakeresztelő Andreas Fischert vélte felfedezni. 1498. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetemen *Andreas Vischer ex Lutovia*. Lutovia itt egyértelműen Litteria (Litovel, CZ) morva várost jelenti. Ott volt polgármester éppen 1498-ban *Stephen Fischer*,¹⁷⁹ akiben a Bécsben tanuló Andreas Fischer apját gyaníthatjuk. Végül 1505. február 22-én tette le magiszteri vizsgáját *Andreas Pisciculus ex Lutovia*, májusban került sor ünnepélyes avatására a karmeliták templomában, Fischer már magiszterként a következő téli szemeszterben Eukleidész első könyvét adta elő a bölcsészeti fakultáson, novemberben végül tanári kiváltsággal kulcsot kapott az egyetemi könyvtárhoz.¹⁸⁰

Ezenkívül Rothkegel fellelt néhány egyéb forrást is Andreas Fischerről olmützi, tropaui és morva-iglói levéltárakban. 1511-ben lett kanonok az olmützi dómban, és ekkor mutatta be hároméves tanári tevékenységéről a bécsi egyetem igazolását, amelyet az olmützi káptalani levéltár őrzött meg. A bizonyítvány szövege úgy szól Fischerről, aki közben már klerikus lett, mint *dominus magister Andreas Pisciculus diocesis Olomuncensis alias Andreas Vischl nuncupatus*.¹⁸¹ Mint kanonoknak birtokában volt egy 1514 és 1523 között több forrás által említett olmützi ház. 1519–1521 között és 1523-ban betöltötte az olmützi egyházmegye generális vikáriusi tisztét,¹⁸² amelyben 1503-tól 1512-ig Göschl segédpüspök állt.

Nyilvánvaló, hogy Andreas Fischer humanista érdeklődésű ember volt. Erről mindenekelőtt Stephanus Taurinus kanonok és prépost 1519-ben megjelent munkájának, a *Stauromachia*nak függelékében tett megjegyzése tanúskodik. Taurinus, aki még ugyanazon évben (1519) Nagyszebenben meghalt, Martin Göschl rokona volt. A *Stauromachia* jegyzeteiben Olmütz városának tudósai között nemcsak Göschlt említi megkülönböztetett tisztelettel, hanem Andreas Pisciculust is, aki kor- és szolgatársa (*symmysta*) volt.¹⁸³ Ezzel bizonyítékot találtunk arra, hogy a kanonok Andreas Vischer a későbbi

¹⁷⁶ VBS, V, 563 sk. (nr. 1063: Jamnitz, 1539. 06. 17.).

¹⁷⁷ A linzi Johannes Bunderlin 1519-ben lesz Bécsben BA. AW, nr. 26824, 26842.

¹⁷⁸ Bunderlinhez vö. GÄBLER, *Johannes Bunderlin von Linz*; Uő, *Johannes Bunderlin*, BiDi 3, 9–42.

¹⁷⁹ KUX, *Geschichte der Stadt Litteria*, 237.

¹⁸⁰ MUW, II, 265; „M. Andreas Pisciculus librum primum Euclidis” (1505. 09. 01.). AW, nr. 23906, 23977, 24175, 24260; SCHRAUF 3, 48, 260.

¹⁸¹ Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc: Wien, 1511. 06. 20. Vö. ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 339.

¹⁸² Számos levéltári adatot idéz Olmützből: ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 339.

¹⁸³ Stephanus Taurinus: *Stauromachia, id est cruciatorum servile bellum*. (Viennae Pannoniae, per Ioannem Singrenium.) [1519.] RMK III 5099; APPONYI H. 137; VD 16., T 274. Kiadása: TAURINUS, 62.

újrakeresztelő, Göschl püspök humanista köréhez tartozott. S mint láttuk, ide tartozott Wolfgang Heiligmaier is. Így abból indulhatunk ki, hogy Fischer és Heiligmaier legkésőbb Olmützben, hacsak nem már 1510/11-ben Bécsben megismerték egymást, ahol mint morvák mindketten a *natio Hungarica* kötelékébe tartoztak.

Az olmützi kanonok Andreas Fischer-Pisciculus nyomtalanul eltűnik az olmützi oklevelekből 1523 után, amikor is még utoljára generális vikáriusként szerepel – sem haláláról, sem további tartózkodási helyéről nincs említés. Csak 1543-ból tűnik fel egy újabb dokumentum arról a kusza jogvitáról, amely a néhai mag. Andreas Pisciculus kanonok korábbi háza körül tört ki.¹⁸⁴

Van tehát egy újrakeresztelő prédikátor Andreas Fischerünk, aki 1528 után hirtelen feltűnik Dél-Morvaországban mint három nyelvet bíró humanista, 1529-ben egy viharos missziós utat tesz a Szepességben, 1532-ben Oswald Glaidttal együtt a szombat bevezetéséért küzd, 1535-ig prédikátorként működik a Hubmaier és Göschl alapította nikolsburgi újrakeresztelő egyházban, 1538/39-ben Glaidthoz hasonlóan Jamnitzban tartózkodik, és talán 1542-ben erőszakos halált hal Felső-Magyarországon. S ugyancsak ismerünk egy azonos nevű humanistát és klerikust, akinek 1498-tól 1511-ig bécsi egyetemi, majd 1511-től 1523-ig egyházi pályája kitűnően dokumentált, aki Göschl püspök humanista köréhez tartozott, de 1523-ban hirtelen eltűnik a forrásokból, s 1543 előtt kellett meghalnia. A két személy azonosságára vonatkozóan nincsen okleveles adatunk, de további források felfedezéséig azzal a Martin Rothkegelnek köszönhető hipotézissel lehet tovább kutatni, hogy itt egy és ugyanazon személyről van szó.

4. A SZEPESI KÁPTALAN „RADIKÁLISA”: GEORG LEUDISCHIT

A Bécsben magiszteri címet, Olmützben kanonikátust szerzett, majd szombatossá lett Andreas Fischer ráirányítja figyelmünket a radikális reformátorra vedlett humanista kanonokok típusára, melynek hazai példái lehetnek Georg Leudischit, Kálmáncsehi Sánta Márton és Szegedi Lajos (mindhárman krakkói diákok, magiszterek,¹⁸⁵ Leudischit a szepesi, Kálmáncsehi a gyulafehérvári káptalan tagja, Szegedi székesfehérvári javadalma nem pontosan ismert). Talán ebbe a típusba sorolható volna Dévai Mátyás is krakkói tanulmányai és a fehérvári prépostsághoz fűződő valamilyen kapcsolata alapján, bár őt az említettektől eltérően Wittenbergben érték meghatározó hatások.

Biztosan nem tartozik viszont ide két kontaminált, egyenként legalább három személy adataiból összegyűrt életrajz, Szegedi Gergelyé és Váraljai Mátyásé. Szegedi Gergely neve alatt a következőket találjuk:

– a Krakkóban és Párizsban iskolázott nagyváradi ferences gvárdián és hitvitázó (†1550, lásd II. 3., VIII. 1.),

¹⁸⁴ Zemský archiv Opava, pobočka Olomouc. Vö. ROTHKEGEL, *Andreas Fischer*, 340.

¹⁸⁵ AC, II, 176, 222, 230; LPC, 170 sk.; SCHRAUF 2, nr. 648, 672; RMK III 274; 7349; *Krakkó*, 334 (nr. 39); ETE, IV, 551–553.

- a Wittenbergben járt Mizers Gergely debreceni plébános és énekszerző (†1566, lásd IX. 7.),
 - és az 1558 és 1569 között említett váradi, majd egri kanonok.¹⁸⁶
- Váraljai Mátyás esetében pedig a következők keverednek:
- a Krakkóban magiszterséget szerzett eperjesi származású szepesváraljai plébános, Matthias Kunsch (lásd II. 7.),¹⁸⁷
 - a szepesi kanonok és vikárius, majd mint szepesváraljai plébános az előbbinek utódja, Váraljai Máté,¹⁸⁸
 - és a sziléziai kiugrott szerzetes, szepesváraljai, majd leibici prédikátor, Matthias Viridemontanus (lásd VII. 2/B.).

A magyar történetírói hagyomány hajlik rá, hogy a gyulafehérvári káptalan tevékenységét a későbbi reformáció felől nézze, s a reformáció előkészítőit keresse az erdélyi kanonokok között.¹⁸⁹ A káptalan tagjai közül jó néhányan később a reformáció oldalára álltak. Csáky Mihály mint János Zsigmond fejedelem kancellárja az unitáriusok támogatója lett, Károlyi Boldi Sebestyén 1555–1557-ben evangélikus szuperintendensként írt alá több dokumentumot, míg Kálmáncsehi Sánta Márton a reformáció helvét irányzatát terjesztette az 1550-es években Kelet-Magyarországon, kimutatható ezenkívül a káptalan több tagjának (például Pesti Gáspárnak, Verancsics Antalnak) Johannes Honterrusszal ápolt baráti kapcsolata is,¹⁹⁰ ez a nézőpont azonban egyoldalú és megkérdőjelezhető.

A fent felsorolt példák viszont szemléletesen képviselik azt az életpályát, mely a társadalmilag megbecsült, kulturálisan magas színvonalú egyházi középrétegi státuszból az akkoriban legszélsőségesebb teológiai nézetek (szombatizmus, zwinglianizmus, antitritarizmus) terjesztéséhez és az ezekből fakadó egyházi cselekmények gyakorlásához vezetett. Ez az életpályatípus persze csak azokat lepheti meg, akik túlságosan hozzászoktak a „népi reformáció” fogalomvilágához, s elfelejtették, hogy Müntzer ugyancsak magiszter és plébános, Karlstadt professzor és prépost, Göschl, Glaidt és Crautwald pedig humanista kanonokok voltak. A radikalizálódó humanista kanonokok típusának felismerése módszertani alternatívaként relativizálja a kutatásban unos-untalan emlegetett „ferences reformátor” modell érvényességét, s árnyaltabban világíthat rá a reformátorrá válás összetett, mindig egyedi, de sokszor tipikus motívumrendszerére.

Georg Leudischitnek, ennek a sajátos pályát befutó figurának Daniel Veselý nemrég külön tanulmányt szentelt, de annyi hibával, hogy indokolt a tárgy újrafeldolgozása.

¹⁸⁶ BUCSAY, *Szegedi Gergely*, 82–88.

¹⁸⁷ AC, II, 66; LPC, 137; SCHRAUF 2, 9, 66 (nr. 207): Mathias Berenhardi de Epperes imm. 1501 tavasza; 1503: BA. Kunsch 1526 és 1531 között váraljai plébános: ETE, II, 140–150; PIRHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 172 sk.; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 93.

¹⁸⁸ ETE, II, 175, 408.

¹⁸⁹ Pl. BUCSAY, *Szegedi Gergely*, 84 sk.; JUHÁSZ, *Hitvallás és türelem*, 6. E nézet árnyalt összefoglalása: PIRNÁT, *Erich Roth*, 114.

¹⁹⁰ KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 64 sk.; BUNYITAY, *A váradi püspökség története*, I, 398. Ezen névsor összeállítása: BiDi 26, 11 sk.; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja*, I, 13.

Veselý a *Matricula Molleriana* rövid Leudischit-életrajzából¹⁹¹ indul ki, ám ezt olyan fantasztikus adatértelmezésekkel egészíti ki, hogy a majdani késmárki plébános már 1496-ban(!) hagyott volna egy könyvet unokaöccsének(!), Henckel Jánosnak.¹⁹² Forrása, Pirhalla Márton a rokonsági viszonyt megfordítva még Henckelt mondta ugyan nagybácsinak,¹⁹³ de mindkét interpretáció pusztán kronológiai okokból akkor is elvethető volna, ha nem lenne egyértelmű, hogy a könyvbejegyzés nem ajándékozásról, hanem örökhagyásról szól, s az örökös Henckel kezétől származik, miután az idősebb *Georgius Lewdischid* legkésőbb 1496-ban elhalálozott. A bejegyzés *avunculus* szava ráadásul Varju Elemér olvasatában *amiculusszá* torzult, innen Veselýnél a megfordított életkori viszony.¹⁹⁴ A közeli Leudischit–Henckel rokonságról s a végrendeletről korábban (III. 3.) már szóltam. A mintegy két nemzedékkal idősebb Leudischit titulátúrája jelzi, hogy az unokaöcsnek, a mi hősrünknek sem kellett túl meredek pályát befutnia ahhoz, hogy élete derekán *magister artium*, szepesi kanonok és vikárius legyen. A család hagyományaiban és kapcsolatrendszerében meg voltak alapozva ezek az esélyek.

Wacław Urban többé-kevésbé helyesen azonosítja Leudischitét egy krakkói diákkal, aki 1520-ban lett baccalaureus,¹⁹⁵ a későbbi reformátor eszerint az 1490-es évek végén születhetett. Urban adatait javítva és kiegészítve: Krakkóban 1517 nyarán iratkozott be *Georgius Theophori Leydyschyt de Levczouia dioc. Strigoniensis*, 1520 tavaszán lett baccalaureus mint *Georgius de Lewczovia*, és 1521 januárjában szerezte meg ugyanó a magiszterséget.¹⁹⁶ Legádázabb ellenfele, Georg Moller 24 városi esperes utólagos összefoglaló feljegyzése szerint:

„György diákból előbb udvari ember lett Krakkóban, majd úgy hírlík, a suszterséget tanulta ki Olmützben, Lőcsén végül a szűcs mesterséget űzte. Aztán visszatért Krakkóba az egyetemre, hazajöve a Kassa melletti Gönc iskolamestere lett. Innen Budára távozott és egy pápai legátustól három nap alatt felvette a papi rendeket, hogy aztán Lőcsén celebrálja első miséjét. Káplán lett ugyanitt, de egy férjes asszony miatt bajba keveredett. A várost elhagyva a Szepesszombat melletti Strázsán káplánkodott. Az említett asszonnyal végül, aki gyakran meglátogatta itt, Boroszlóba utazott, s ott házasságra lépve kereskedő lett. De mikor Johannes Katzianer királyi kapitány itt volt Lőcsén kíséretével és seregével, nehogy János király rátehesse kezét a felső-magyarországi városokra, és György Lőcsére jött némely olcsó árujával, a kapitány meghallva, hogy ez hite-

¹⁹¹ THURY, 403 sk.; ETE, II, 406 sk. OSZK, Fol. Lat. 2331; Fol. Lat. 2110; Fol. Lat. 2086/2. A *Matricula Molleriana* nyomtatásban eddig nem közölt részeit ezekből a másolatokból idézem, az eredeti lapszámozása szerint. A *Matricula Molleriana* és a rá támaszkodó egyháztörténeti irodalom a németes *Leudischer* családnévalakot preferálja, jöllehet a hős és családja egyértelműen a horvátos hangzású *Leudischit* névvel illette magát, így én ez utóbbit követem.

¹⁹² VESELÝ, *Georg Leudischer*; 70.

¹⁹³ PI RHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 191.

¹⁹⁴ VARJU, *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*; 241. „Iste liber fuit legatus mihi Joanni Henckel per pie memorie dominum Georgium Leudischid artium et decreterum doctorem cantorem canonicum et vicarium ecclesie Scepusiensis amiculum meum. Anno domini 1496.”

¹⁹⁵ URBAN, *Der Antitrinitarismus in den Böhmischen Ländern und in der Slowakei*, 126 sk. Urban egy névrokon, az 1518-ban beiratkozott Georgius Thome de Levczovia (AC, II, 187) mellett teszi le a garast.

¹⁹⁶ AC, II, 176; LPC, 170 sk. A magyar bursa névsorában nem szerepel!

hagyott lutheránus, lecsukatta, és kis híján – ha meg nem védik barátai és [Henckel] Sebestyén lőcsei plébános – felkötötte. A börtönben és a tanács előtti kihallgatásán először tagadta, hogy pap, meg hogy valaha misézett volna.”¹⁹⁷

Ennek az életrajznak a polemikus éle nyilvánvaló, de néhány eleme ellenőrizhető (a krakkói tanulmányok, a Katzianer-féle eretneküldözés, a Henckel-kapcsolat), s valószínűleg fogadható el az iskolamesterség, a budai ordináció s a boroszlói házasságkötés beállítása is. Katzianer lőcsei tartózkodása és Henckel Sebestyén említése alapján (aki 1529 őszén hunyt el) 1529 kora nyarára tehető Leudischit lőcsei elfogatása.¹⁹⁸ Meglepően pontosnak kell viszont minősíteni Moller értesüléseit, ha szembesítjük a szepesi káptalan levéltárában megőrzött tanúkihallgatási jegyzőkönyvvvel, melyben a miénkkel kétségkívül azonos *Georgius Lewdyschett* keresztfalvi és nagyőri pap, alsópoprádi esperes 1558. május 6-án magát (a kikövetkeztetett születési dátumot alátámasztva) mintegy hatvanévesnek és 34. éve papnak vallja.¹⁹⁹ A papszentelésre így Lorenzo Campeggio bíboros legátusi felhatalmazása alapján kerülhetett sor Budán 1525 tavaszán.

A börtönből és az akasztófa alól szerencsésen megszabadulva Leudischit a Szapolyai kezén lévő Késmárcra ment, ahová Katzianer hatalma nem ért el. A városi pénztárkönyv szerint 1531. szeptember 26-án vette át a plébánia leltárát, így ekkortól tekinthetjük késmárki plébánosnak.²⁰⁰ Késmárki bűnlajstromát Moller külön összeállította, majd egy panaszos levélben megküldte Lomnici Horváth János szepesi prépostnak.²⁰¹ Leudischit képességeit és elkötelezettségét János király is elismerte, és gondoskodott róla, hogy a János-párti ellenprépost, Bácsi Ferenc kanonokká és vikáriussá is kinevezze 1533. július 19-én.²⁰² János biztos lehetett Leudischit hűségében, hisz ez az életével játszott volna, ha megpróbál átállni Ferdinánd táborába. Amíg Szapolyai csillaga magasán állt, Leudischit is a hatalom erőterében sütkérezhetett, főleg a késmárki várkapitány, Hieronim Łaski jóvoltából. János-párti vikáriusként igyekezett a 24 plébánostól behajtani a székdíjat és a tizedből a prépostnak járó részt, hogy milyen sikerrel, az bizonyára a mindenkori hadi helyzettől és a késmárki vár politikai befolyásától függött.²⁰³ Mivel a

¹⁹⁷ ETE, II, 406 sk.; vö. uo., 417: Henckel Sebestyént Leudischit nagybátyjának (*avunculus*) nevezi Moller, valójában unokatestvérek voltak.

¹⁹⁸ ETE, I, 480 sk.; HAIN, 43 sk.

¹⁹⁹ PIRHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 192.

²⁰⁰ LIPTÁK, *Geschichte des ev. Lyzeums A. B. in Kesmark*, 14.

²⁰¹ ETE, II, 406, 414; lásd II. 7. Vö. HRADSKÝ, *A 24 kir. plébános testvérülete*, 149.

²⁰² WAGNER, I, 374; ETE, II, 268 sk.

²⁰³ *Matricula Molleriana*, p. 84; GENERSICH, *Merkwürdigkeiten der Königlichen Freystadt Késmárk*, II, 93; PIRHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 175: „Georgius Leucsovia, Plebanus in Késmárk et Canonicus ecclesiae S. Martini, nec non Rev. D. Franc. de Bachia Praepositi eccl. praedictae vicarius in spiritualibus et caussarum auditor generalis cet. [...] Credimus vobis constare, quod Serenissimus Rex Hung. praedictum D. Franciscum in praepositum eccl. S. Martini constituit et legitime ordinavit proventusque ad eandem pertinentes ad manus nostras dare et administrare regio et magnifici D. Hieronymi de Lászko [...] mandato commisit. Unde Vobis et unicuique Vestrum in solidum in virtute s. obedientiae et sub privatione bonorum Vestrorum committimus et mandamus, quatenus cathedratum et decimas anni praesentis solitas et consuetas ad festum b. Andreae apostoli ad manus nostras dare debeatis. Dat. ex Kesmark 1533.”

következő években folyamatosan anyagi nehézségekkel küzdött, próbálkozása valószínűleg jobbára eredménytelen maradhatott. Személyével a fraternitás ekkor még nem is nagyon foglalkozott.

Ilyen kettős helyzetben, a világiak kegye és kollégáinak lenézése közepette érte a besztercebányaiak meghívása előbb 1538-ban, majd ismét 1539-ben. Leudischit mindkét meghívást patrónusára, Łaskira hivatkozva háritotta el, de az ajánlatot annyira komolyan vette, hogy az ügyben személyesen tájékozódott Besztercebányán, s arra is utalt, hogy maga hajlana a helyváltoztatásra:

„Teljesen eltökéltem magam elmenni a Szepešséből. Testvéreim között úgy vagyok, mint struccok és sárkányok között az igazság és Isten igéje miatt. Hallgatnunk kell ugyanis Krisztusra, a mi tanítónkra, aki inti övéit: verjétek le a port lábatokról annak bizonyosságául, ha nem fogadnak be benneteket!” [Mt 10,14]²⁰⁴

Visszatérően emlegeti, hogy inkább lenne Besztercebányán kenyéren és vízen, mint a Szepešsében jó fizetéssel, mert ott tilos hirdetni Isten igéjét. Mégis Késmárkon maradt, míg János király halála és Ferdinánd hatalmának megerősödése menekülésre nem készítette. Leudischit pályájának a csúcát jelenti, mikor a János-párti országrészben, Késmárkon volt plébános legkésőbb 1531-től 1542-ig.²⁰⁵ Ilyen minőségében követte el azokat a botrányoztató tetteket, melyeket Georg Moller a fent idézett életrajz folytatásaként évekkel később a következőképpen summázott:

„Késmárki plébánosként tömegesen kezdett gyóntatni. Késmárkon két szín alatt áldoztatta a népet. Tagadta a szentek közbenjárásának és a bűjtnék a hasznát. Gyalázott minden papot, különösen a szepesi plébánosokat. Késmárkon nyilvánosan szakadást (*scisma*) hirdetett. Tagadta Krisztus testét az oltáriszentségben. A pápistákat nyilvánosan a nép hitetőinek nevezte. Nyilvánosan ócsárolta a miseáldozatot. Andreas Kremnitzianus [vibornai] papot Késmárkon összeadta egy lánnyal.²⁰⁶ Késmárkon a nagypénteki passióolvasás után sült húst evett.”²⁰⁷

1542-ben titokban Rozsnyóra szökött, majd Bebek Ferenc halálos fenyegetésétől megijedve Görgey Lőrincnél, Toporcon keresett menedéket. Itt érte a leibiciek meghívása. Horváth János prépost egy évre megbízta a plébánia adminisztrálásával, holott Moller szenior határozottan tiltakozott ez ellen.²⁰⁸ Amire a szeniornak kevés volt az eszköze, azt elérte a lublói sztarosza, Peter Kmitta, fegyvereseket küldött Leudischit elfogására, aki erre újra Toporcra menekült.²⁰⁹

²⁰⁴ ETE, III, 228 sk., 353 sk., 371 sk., 393 sk., idézet: 354.

²⁰⁵ LIPTÁK, *Geschichte des ev. Lyzeums A. B. in Kesmark*, 14 sk. Plébánosi járandóságát még 1545-ben is megkapta!

²⁰⁶ Vö. ETE, II, 393.

²⁰⁷ ETE, II, 407; vö. uo., 414.

²⁰⁸ THURY, 379; ETE, II, 395 sk. (1542. 07. 07.).

²⁰⁹ THURY, 380; ETE, II, 396.

A leibici papválasztás felhívta Moller figyelmét a 24 városban elharapózó veszélyre, s rávette a prépostot egy eretnekségellenes körlevél kiadására,²¹⁰ maga pedig a fraternitással együtt közvetlenül a királyhoz fordult segítségért az „új evangélisták” ellen.²¹¹

Amennyiben a *Matricula Molleriana* tudatosan szerkesztett szöveggént olvasandó, beszédes elem, hogy közvetlenül az uralkodóhoz intézett beadvány után kerül szóba a mühlenbachi (Malompatak) papválasztás.²¹² A megürült plébániát ez esetben is a Toporcon tartózkodó Leudischitnak ajánlották fel, akit ráadásul a szepesvári kapitány, Georg Pauschner is támogatott (Mühlenbach a vár uradalmához tartozott). Három szomszédos plébános viszont (Poprád, Felka, Szepesszombat) megtámadta a választás eredményét a szeniornak küldött beadványában.²¹³ Ebben a helyzetben Leudischit sem merte elfogadni a mühlenbachi meghívást. De miután megíúsult két további kísérlet a plébánia betöltésére,²¹⁴ újból Leudischitnek kínálták föl az állást. A frontok ekkorra megmerevedtek: a mühlenbachi polgárok és a várkapitány eltökélten kitartottak jelöltjük mellett, a szenior erőiesen tiltakozott, a prépost tétován próbált közvetíteni a táborok között, Leudischit pedig a biztonságos Toporcon várta ki a végkifejletet. A patthelyzetet az oldotta föl, hogy Pauschner egy löporrobanás során 1543. április 27-én meghalt,²¹⁵ s ugyanekkor érkezett meg Ferdinánd április 21-i levele, melyben fizikai megsemmisítéssel fenyegette az eretnek prédikátorokat.²¹⁶

A mühlenbachi plébánia betöltését viszont ez egy lépéssel sem vitte előre. A város polgárai ezért csendben megegyeztek a préposttal, hogy Leudischit három hónapig helyettesként szolgálhat náluk. Ez a megoldás újból kihívta az ádáz ellenfelek haragját, a szenior és a három szomszédos plébános ráadásul már Váraljai Máté szepesi vikáriust is megnyerték ügyüknek, s közös akcióba kezdtek a „fő lutheránus” (*archilutteranus*) Leudischit eltávolítására. A poprádi, felkai és szepesszombati plébánosok a vikárius levelével²¹⁷ jelentek meg Mühlenbachban, és követelték Leudischit adminisztrátori megbízólevelének visszaszolgáltatását. A bírót ezt hallva haragra gerjedt, s az asztalra csapva így válaszolt:

„Nem csalárd és hazug embert prezentáltunk, ebben igaztalanul vádolnak bennünket, hanem egy derék és tisztességes embert. A vikárius által kiállított megbízólevelet nem szolgáltatjuk a kezetekbe! Ah, ti a 24 plébános akartok nekünk tetszéseitek szerint papot állítani? Ebből nem esztek!”

²¹⁰ THURY, 381 sk.; ETE, II, 397–399 (1542. 07. 22.). Vö. RIBINI 2, 403–409; ETE, I, 143–147 (1524. 08. 20.).

²¹¹ THURY, 395 sk.; ETE, II, 399 sk.

²¹² THURY, 396 sk.; ETE, II, 400 sk.

²¹³ ETE, II, 407.

²¹⁴ THURY, 398–400; ETE, II, 401–403. A szepességi paphiányról a löcsei krónika is megemlékezik, HAIN, 85: „1541-ben az egész Szepességben nem voltak diakónusok, hanem minden plébános maga tartotta az istentiszteletet a háborús idők és az evangélikus hitújítás miatt.”

²¹⁵ THURY, 400 sk.

²¹⁶ RIBINI 1, 56–58; THURY, 401 sk.; ETE, II, 403 sk.

²¹⁷ THURY, 404 sk.; ETE, II, 408 sk. (1543. 05. 30.).

Mikor pedig a bírótól a plébániára tértek, Leudischit, elolvastva a vikárius utasítását, ilyen választ adott:

„Erre az utasításra semmit sem adok és fütyülök a tilalomra is. A prelátus úrtól három hónapra megkaptam az adminisztráció jogát. Ha saját levelével hívna vissza, távozom és visszatérek előbbi helyemre. Addig azonban itt kell maradnom, amíg Thurzó János [főispán] úr vissza nem jön, ő fog engem a királyi felségnél megerősíteni.”²¹⁸

A küldöttség kudarca után Moller összehívta a fraternitást, felolvasta Ferdinánd áprilisi levelét a lutheránus rablók ellen (*contra latrones lutheranos*), felszólította őket ágyasaik elbocsátására, s követelte a préposttól ennek a dögvészt hozó (*pestifer*) embernek az elűzését.²¹⁹ A prépost válaszában a mühlenbachiak papválasztási szabadságára hivatkozott,²²⁰ mire a szenior a fejére olvasta Leudischit teljes bűnlajstromát.²²¹ Leudischitnek azonban új támogatója akadt a szerencsétlenül járt szepesi várkapitány utódjában, Bornemisza Miklósban, aki mind az esperest, mind a prépostot felszólította, hogy Leudischit ügyét tárgyilagosan, elfogultságtól mentesen vizsgálják meg:

„Nem veszek itt észre más új tant vagy találmányt, mint az evangéliumi, keresztény és üdvös tanítást, s az evangéliumi ember nem is képes mást hirdetni, ha valóban evangéliumi, mint amit Krisztus és apostolai hirdettek és ránk bízta. Mert ha a rajongók vagy az anabaptisták aklából és zagyvalékából volna, botrány nélkül kitaszítható lenne az egyházból, de mivel Isten ígését vallja és az evangélium hirdetője, nem látom okát, hogy koldusbotra jusson, mikor [Krisztus] ígéri, hogy akik megvallják őt az emberek előtt, azokat ő megvallja, akik pedig megtagadják őt, azokat megtagadja az Atya és az ő angyalai előtt [Mt 10,32–33].”²²²

Ennek a közbenjárásnak természetesen semmi hatása nem volt Mollerre, aki újra a prépostot nógatta erélyes fellépésre.²²³ Horváthnak azonban kisebb gondja is nagyobb volt ennél, mert a király a Székesfehérvárról kiostromolt Besztercei Kretschmer Lőrinc prépostot, Miksa főherceg egykori nevelőjét 1543 októberében éppen az ő javadalmával kárpótolta.²²⁴ Bécsbe sietett és pénzt nem kímélve dolgozott préposti hivatala megtartásán. A Szepességben ezalatt fejtelenség uralkodott el. Moller belefáradva a szélmalomharcba 1544. május 9-én lemondott az esperességről,²²⁵ ugyanekkor halt meg Leudischit egyik esküdt ellensége, a felkai pap. A szeniori pozíciót sokáig nem sikerült betölteni,

²¹⁸ ETE, II, 409.

²¹⁹ THURY, 405 sk.; ETE, II, 410 sk. (1543. 06. 05.).

²²⁰ THURY, 409 (1543. 06. 06.).

²²¹ THURY, 409–411; ETE, II, 413–415 (1543. 06. 12.).

²²² THURY, 411 sk.; ETE, II, 416 sk. (1543. 06. 08.).

²²³ THURY, 412–414; ETE, II, 417 sk. (1543. 06. 14.).

²²⁴ MHH.S, I, 396; SZERÉMI, 281; KÖBLÖS, *Az egyházi közélet*, 356. Kretschmer 1544 nyarán meghalt, így Horváth visszatérhetett stallumába, melyről 1544 végén maga mondott le. PIRHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 198–200.

²²⁵ *Matricula Molleriana*, p. 398.

az elsőnek választott Hildebrand iglói plébános nem vállalta a funkciót, utána egyenest Leudischtre esett a választás, akit viszont ellenlábasai megakadályoztak hivatala átvételében.²²⁶ Az események végül odáig vezettek, hogy 1544. december 9-én Horváth János megnősült, s egy héttel később lemondott préposti hivataláról.²²⁷ A fraternitás történetében így ezt az évet tekinthetjük fordultnak, nem véletlenül datálja a löcsei krónika 1544-re a város reformációját, még ha a változást nem úgy kell is érteni, hogy a 24 város plébánosai egyik évről a másikra evangélikussá váltak volna.²²⁸

Magának Mollernek a pálfordulásáról vagyunk a legjobban informálva. Saját jegyzőkönyvén kívül mind Daniel Türk naplója, mind a löcsei krónika, mind könyvtárának fennmaradt darabjai jelzik, hogy miután másfél évtizeden át plébánosként és szeniorként határozottan, ám eredménytelenül próbált gátat vetni a reformáció terjedésének, végül maga is lutheránussá vált, Saulusból Paulus lett.²²⁹ Persze sem a későbbi annalesek, sem a possessorbejegyzések nem nyújtanak támpontot eme fordulat kronológiájához, az egyértelmű változást Moller magatartásában mégis dátumhoz és eseményhez tudjuk kötni: Bartholomaeus Bogner megjelenéséhez Löcsén 1544 tavaszán.²³⁰

A brassói Bogner 1538 nyarán érkezett Wittenbergbe.²³¹ Hazatérve Kisszebenben lett iskolamester. 1542. április 12-én ordinálták Wittenbergben eperjesi diakónusnak: *Bartholomeus Bogener vonn Cronstadt aus Siebenbuergenn, Schulmeister zum Czeben inn Hungernn, Beruffen genn Epperieß zwo meil vonn Czebenn zum priesterambt*.²³² 1544 nagyhétében lett prédikátor Löcsén.²³³ Az a Moller, aki korábban maga óvta kollégáit prédikátorok alkalmazásától,²³⁴ ahhoz járult hozzá, hogy saját löcsei plébániáján a Wittenbergben tanult és ugyanott pappá szentelt, evangélikus meggyőződéséről Ötváros-szerte ismert Bogner legyen prédikátor. Ennek a döntésnek az újszerű és merész voltáról tanúskodik Ferdinánd levele is, amelyben az uralkodó 1544. október 11-én azt követelte Löcsétől, hogy ezt a veszedelmes újításokat terjesztő, hamis prédikátort (*falsum concionatorem*) bocsássa el. Az utasítás indoklása egyértelműen tartalmazza azt a

²²⁶ PIRHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 200.

²²⁷ ETE, II, 420–422; HAIN, 92: „1544-ben lomnicai Horváth János úr, aki 1529 óta a szepesi Szent Márton káptalannak a prépostja volt, otthagya a prépostságot és nőül vette egy löcsei polgár leányát.”

²²⁸ HAIN, 85, 92. Moller még 1546-ig vezeti a matrikulát: *Matricula Molleriana*, p. 406. A szöveg két üres lap (p. 407–409) után felirat nélkül folytatódik Antonius Toppertzer szenior tevékenységével: p. 410–416 (az üres lapokon olvasható Dobai Székely Sámuel 1766-ból származó megjegyzése). A kihagyott lapok vizuálisan is megjelenítik a hagyománnyal való szakítást, melyet szervezetenként az Eperjesen ugyanekkor megalakított ötvárosi szeniorátus jelentett. RIBINI 1, 67–70; ETE, IV, 522–524. A kihagyásnak természetesen technikai magyarázata van: az utódlási zavarok miatt a jegyzőkönyv a lemondott Mollernél maradt, aki a Toppertzer előtti szeniorok (Hildebrand és Leudischit) feljegyzéseinek kívánt az üres lapokon helyet biztosítani. Köszönettel tartozom Szabó András Péternek, aki az eredeti matrikuláról készített fénymásolat felvételeit rendelkezésemre bocsátotta.

²²⁹ Függelék, 35. sz. (1557. 09. 09.); HAIN, 105; *Löcse*, nr. 197, 199, 210, 235–240, 243.

²³⁰ ETE, II, 423; KLEIN, II, 54–67; RIBINI 2, 413 sk.

²³¹ AAV, I, 171; SZÖGI, 2692.

²³² WO, I, 25 (nr. 387); MEEE, 5; WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer*, I, 112 (nr. 915). Vö. MBW, nr. 2943; SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése*, 202 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 195.

²³³ HAIN, 92, 106; SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 47 sk.

²³⁴ *Matricula Molleriana*, p. 391.

kifogást, hogy Bogner alkalmazása nem kapott az illetékes egyházi főhatóságtól jóváhagyást sem az *ordinatio*, sem a *confirmatio* értelmében.²³⁵ A jogi helyzet sajátos volt, hiszen a parochusétól eltérően a prédikátor beiktatása nem az egyházmegye, hanem a plébános hatáskörébe tartozott, az utóbbi pedig érvényesnek ismerte el a Wittenbergben nyert papi hivatalt.

1545 tavaszán Moller és Bogner együtt mentek Váraljai Szaniszló szepesi prépost-hoz (és egy személyben pécsi püspökhöz) látogatóba,²³⁶ s a barátságos beszélgetés során a prelátus többek között a liturgia reformjáról fejtette ki véleményét.

„De a [lőcsei polgárok] rábeszélésére, mivel megtudták, hogy ő is elfogadta az evangéliumi igazságot, én, a lőcsei plébános együtt prédikátorommal, a jellemes, erdélyi Bartholomaeus Bognerrel kimentünk a káptalanhoz. [...] [A prépost] ebéd után és a többiek távoztával mégis – Isten dicsőségére – igen ajánlotta az evangélikus tanítást, hogy a felesleges egyházi szertartásokat, melyek nincsenek a Szentírásban megalapozva, el kell törölni, de mégsem oly hirtelen, s megígérte, hogy kellő mérlegelés után mindezt meg fogja tenni.”²³⁷

Az irodalom igen elfogultan megosztott abban a kérdésben, kitől származnak a Moller lemondása utáni év hézagosa, reformációpárti bejegyzései. A *Matricula* eredeti példányát látva, semmi kétség nem merül föl bennem, hogy maga Moller rőttá ezeket az önmagát egyes szám első személyben szerepeltető sorokat, egy esetleges hamisításhoz senkinek semmilyen érdeke nem is fűződött volna.²³⁸

Moller 1544-es irányváltásának tükrében igen izgalmas lelet, hogy az azt megelőző, meglehetősen viharos évben Horváth János préposthoz írott két levele is az apostoli üdvözlést alkalmazza. Előbb még bizonytalanul: *gratiam et pacem per Jesum salvatorem omnium cum mei quoque humili commendatione*, majd egy héttel később a klasszikus formában: *gratia et pax a Deo patre per Jesum Christum*.²³⁹ Előjelét fedezhetjük-e fel ebben a hónapokkal későbbi változásnak, jóllehet éppen ezekben a levelekben az eretnek Leudischit ellen kel ki erőteljes kifejezésekkel? A magyarázat valószínűleg más. A június 14-i levélben, melynek éléről már a kötelező „alászolgája” is elmarad, ugyanúgy az apostoli tekintéllyel kíván hatni Horváth János prépostra, ahogyan Luther és más reformátorok léptek föl apostoli fegyverzetben világi előljáróik vagy gyülekezetük előtt. A tiszta tanítás megsértőinek kiközösítése mellett érvelve Moller kétszer is idézi

²³⁵ MPEA, XI (1927), 16.

²³⁶ Váraljai Szaniszlóról így ír a *Matricula Molleriana* 1545-ben: „de [...] domino vere christiano, evangelicae veritatis amatore ac fautore observantissimo”. ETE, II, 422. Pirhalla Márton és az ETE kiadói szerint ez már nem Moller keze, de ezekben a vitatott szerzőségű bejegyzésekben Moller két esetben magáról mégis egyes szám első személyben ír: uo., 421, 423 (a kézírás szerintem lehet Molleré). Azt is tudni, hogy – mint említettem – a jegyzőkönyv a szeniorválasztással kapcsolatos viták miatt 1546-ig Mollernél maradt. Szaniszló préposti működéséről: PIRHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 206–209.

²³⁷ ETE, II, 422 sk.; vö. BRUCKNER, *A reformáció és ellenreformáció a Szepességben*, 93.

²³⁸ A *Matricula* számtalan 18. századi másolata máig ható félreértéseket eredményezett a szakirodalomban, ráadásul a nyomtatásban megjelent részleteket is mind ilyen másolatok alapján adták ki.

²³⁹ THURY, 406, 412; ETE, II, 411, 417 (1543. 06. 05–14.).

Pál apostol Római levelét (Rm 1,32; 16,17). Úgy tűnik, hogy a reformátori szerep kellékeit már azelőtt magára öltötte, mielőtt elfogadta volna a reformátori tanítást.

És mi történt Leudischittel az 1544-es fordulat után? Ilyen változások közepette abamaradtak az ellene folytatott támadások, sőt – ha nem is egyhangúlag, de – szeniorrá választották, és a fraternitás 1547 novemberében Leudischit mühlenbachi plébániáján tartotta gyűlését,²⁴⁰ utólagos elégtételt szolgáltatva ezzel mind a sokat bíralt plébánosnak, mind sokat próbált egyházközségének. 1548-ban pedig a tekintélyes iglói állásra hívták meg, ahol 1556-ban maga Bogner lett az utódja.²⁴¹ Nem tudni, milyen szellemben működött itt nyolc éven át, arra nézve sincs támpontunk, miért távozott Iglóról. Utolsó adatunk, a már említett tanúkihallgatási jegyzőkönyv szerint 1558-ban Horváth Stansith Márkó szigetvári kapitány nagyőri (Nehre) birtokán lelkészkedett, és az alsópoprádi fraternitás szeniora volt.²⁴² Lehet, hogy az új birtokos csábította magához uradalmi központjába a tekintélyes lelkészt, hisz Leudischit egész pályája arról tanúskodik, hogy jól kijött a világi hatalmasságokkal. Szapolyai, Łaski, Pauschner, Bornemisza, Görgey rendre pártját fogták. Nem tudni, mennyire volt mély teológiai tájékozottsága, de jól képzett, világlátott, magas körökben is forgolódott emberként megtanult urak jelenlétében is fellépni, a nyelvükön beszélni, szokásaikhoz alkalmazkodni.

Hogy ő reformálta volna a Szepességet, az már más kérdés. Több évtizedes jelenléte biztosan hatással volt ezekre a folyamatokra, makacs önfejlősége is sokaknak imponálhatott, életrajzírói által emlegetett elkötelezett lutheranizmusa és morális példája viszont már nehezen fedezhető föl a forrásokban. Ha megvizsgáljuk az *Egyháztörténelmi emlékek*ben kiadott, Besztercebányára küldött három levelét, szinte csalódást kelt ezek hétköznapi tartalma.

Mollernek Leudischit elleni ádáz indulatát akkor vajon mi motiválta? Még a *Matriculát* olvasva sincs olyan benyomásunk, hogy valóban az egykori késmárki plébánosnak lett volna kitüntetett szerepe az eretnek tanok szepességi elterjesztésében, hogy ő lett volna a „fő lutheránus”, más források pedig még kisebb jelentőséget tulajdonítanak a Leudischit által hirdetett teológiai gondolatoknak. Előfutárai között a Szepességben ott találjuk Andreas Fischert, Matthias Kunsch váraljai plébánost, Matthias Viridemon-tanus váraljai prédikátort, Andreas Kerl és Andreas Cremnicianus személyét, akik ha nem is mind és nem is mindenben tekinthetők a reformáció hirdetőinek, kivétel nélkül normaszegő magatartást tanúsítottak. Az a benyomásom, hogy Moller többek vonásait egyesíti abban az ősellenségben, ördögi figurában, melyet jegyzőkönyvében megörökít. Feltűnő hasonlóság van például a Kunschnak és Leudischitnek felrótt botrányok között, különösen a *Salve Regina* kigúnyolásának emlegetése szembeötlő, hisz ez a vád egyébként Leudischit ellen másutt nem merült föl.²⁴³ Leudischit nyilvánvalóan származása, rokoni és politikai kapcsolatai miatt vált Moller szemében veszélyessé, lehetséges

²⁴⁰ *Matricula Molleriana*, p. 420.

²⁴¹ *Matricula Molleriana*, p. 427; ETE, II, 423; lásd X. 5.

²⁴² PIRHALLA, *A szepesi prépostság vázlatos története*, 192. Horváth 1556. szeptember 8-án kapta az első szepesi birtokadományt: MOL, A 57 (Libri regii), III, 326–328, 545. MOL, E 227 (Libri donationum), II, 210, 366.

²⁴³ ETE, II, 148, 418.

riválissá, akit minél távolabb szeretett volna tudni plébániájától és a fraternitástól. Ne feledjük, ez az ember krakkói magiszter volt, a közvetlen lőcsei plébános előd, Henckel Sebestyén rokona, egy kanonok unokaöccse, akit a Szapolyai-párt átmenetileg szépesi vikáriussá is tett.

Moller a szomszédos Béláról jött át Lőcsére, megválasztása sem volt sima, két versenytárstól, köztük egy Henckeltől is tartania kellett.²⁴⁴ Akkor lett először érdekes számára Leudischit személye, mikor ezt 1542-ben meghívták a leibici plébániára, azaz először tette be a lábát a 24 városi fraternitásba. Ekkor lett fő ellenség, akinek leküzdésére, elűzésére Moller nem kímélt időt, pénzt és fáradságot. Ráadásul ennek a természetes vetélytársnak és konkurensnek olyan politikai támogatói voltak, még a kettős királyság korának elmúltával is, amilyenekkel Moller, úgy tűnik, nem rendelkezett: Thurzó-familiárisok sora állt ki mellette, még Lőcséről is Moller tulajdon keresztkomája, Johannes Bobst.²⁴⁵ Ezért kellett a szeniornak saját eszközeit latba vetni, a fraternitást és a káptalant mozgósítani, a prépostot levelekkel bombázni, míg ez az egész egyházfegyelmi hadjárat az események rohamos előrehaladtával értelmét és célját nem veszítette.

Moller elbeszélésében visszatérő vád, hogy Leudischit paktumot kötött a mühlenbachiakkal: lemond a plébánia malmáról, ha megválasztják. Mindez a szenior szemében kimeríti a simónia tényállását, s kétségkívül veszélyes precedenst teremtett, mely egyrészt a plébániák anyagi alapjaira nézve járhatott katasztrofális következményekkel, másrészt üzleti versenytárgyalássá alacsonyította volna le a papválasztás és kinevezés folyamatát.²⁴⁶ Az utóbbi eljárásra, ha őt kérdezik, Horváth János prépost szívesen hajlott is volna, mindig a legbőkezeűbb pályázónak ígérve a megerősítést.

Megengedve, hogy a *Matricula* hitelesen tudósít a malomra vonatkozó megállapodás tartalmáról, a történet értelmezésére adódik egy másik lehetőség is, melyet alátámasztana az a megfigyelés, hogy a város polgárai milyen szívósan kitartottak választottjuk mellett, hogy minden követ megmozgattak a plébániára való behozatala érdekében. A mühlenbachiakkal kötött paktum akár olyan *bundok*hoz hasonló is lehetett, mint amilyeneket Speratus, Schustel és Fischer történetéből ismertünk meg, azaz nem a malom jövedelmének átengedése állhatott középpontjában, hanem a pap és a közösség közötti kétoldalú, írásba foglalt, esküvel megerősített véd- és dacszövetség. Ebben az esetben Moller eretneküldöző hevülete indokolt is lett volna, hisz ezek a reformatori paktumok valóban a felforgatás megítélése alá estek. Valószínűleg nagyrészt a mühlenbachi *bundschuh* értelmezésétől függ, besorolhatjuk-e hősünket a radikális kanonokok fent leírt típusába. Ezt a kérdést azonban egyelőre nyitva kell hagynunk.

A szépeességi történetről befejezésül térjünk vissza a humanista reformátorok, a kanonok reformátorok, a plébános reformátorok és a titokzatos ferences reformátorok általános problémájára. Pályájukat megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy ezen csoportok közös nevezője egy műveltségi, iskolázottsági minimum, mely előfeltétele lehetett új tanok megismerésének, befogadásának, kreatív továbbvitelének. Ezt a felismerést ál-

²⁴⁴ HAIN, 44.

²⁴⁵ ETE, II, 405.

²⁴⁶ THURY, 408, 410; ETE, II, 407, 412, 414.

talánosítva szögezhetjük le, hogy a késő középkori, kora újkori Magyarországon még *egyetlen* szellemi elit volt, melyet sem anyanyelvi, sem felekezeti, sem politikai határok nem szabdaltak szeletekre. A későbbi korokban valószínűleg meg lehet különböztetni katolikus és protestáns, udvari és városi, magyar és német nyelvű eliteket, melyek között inkább csak párbeszéd volt, mint átjárhatóság, de a 16. századra ez még annyira nem igaz, hogy a kettős királyválasztás és a kettős külpolitikai alternatíva követése sem tudta tartósan két részre szakítani az ország szellemi közösségét. Ezen elit tagjai ugyanakkor más-más társadalmi közegben voltak otthon: a humanisták a politikai és iskolai szférában, a kanonokok a városokban és az egyházi adminisztrációban, míg a ferencesek a mezővárosokban. Kinek-kinek megvolt a saját cselekvési tere, támogatói köre és közönsége, ezért is volna értelmetlen egyik vagy másik csoportot a történetírásban kiemelni és a többiekkel szemben favorizálni.

VIII. SZABADSÁG, EGYENLŐSÉG, KÖZÖSSÉG DÉVAI MÁTYÁS TANÍTÁSÁBAN

1. „MAGYAR NYELVEN MÁTYÁS VALA PRÉDIKÁTOR”

A Dévai Mátyás származására, életrajzára vonatkozó adatokat és egymással versengő hipotéziseket utoljára Botta István foglalta össze 1979-ben.¹ Az 1989-ben megjelentetett Dévai-bibliográfia e szempontból azóta is szinte teljesnek, egyelőre véglegesnek minősül, csak a művek értelmezése és hatástörténete területén születtek új eredmények.²

A reformátor családnevének, származásának kérdésében, azon kívül, hogy Botta hangsúlyozza Dévai közép-magyarországi kötődését (így az erdélyi Déva helyett az Esztergom megyeit részesíti előnyben), ő sem tud megnyugtató eredményekkel szolgálni, mégis figyelemre méltó egy megfigyelése: Dévai Mátyás későbbi patrónusai (szinte) kivétel nélkül a Mohács előtti magyar társadalmi és politikai életnek egy szűk szegmenséhez, zárt köréhez tartoztak. Bebek Imre, Nádasdy Tamás, Serédy Gáspár karrierje királyi vagy királynéi titkárként indult, Bácsi Ferenc (Fógel József szerint Bácsi János királyi titkár testvére) pedig Mária-párti köznemesként azonosítható. A tétel megfogalmazásának feszessége vagy lazasága csak azon múlik, hogy a közvetlen patrónusok körébe soroljuk-e Perényi Pétert és Drágffy Gáspárt, vagy nem, ahogyan Botta maga jár el. Ezek a szereplők szembekerülhettek ugyan olykor egymással a kettős királyság eseménydús évtizedeiben, de kapcsolatuk folyamatos maradt, pályájuk párhuzamosan ívelt felfelé, egyik bizalmi pozíciótól vagy birtokadománytól a másikig, természetesen Nádasdyé a legmagasabbra. Mivel ugyanebből a körből egy Dévai János kancelláriai jegyző is ismerős, Botta nem zárja ki a reformátor nemesi származásának lehetőségét, valamint azt, hogy Dévai Mátyás és Bebek Imre személyes kapcsolata talán már Mohács előtről, székesfehérvári egyházi intézményekből datálódik, hiszen az 1523-as krakkói anyakönyvi bejegyzés Dévait székesfehérváriként (az exempt székesfehérvári prépostság kötelékébe tartozó klerikusként?) jelöli meg, s ugyanitt lesz 1525-től Bebek a Szent Miklós-templom prépostja.³

¹ BOTTA, „*A Magyar Luther*”; BOTTA, *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár*.

² A régi Dévai-irodalom használható összeállítását nyújtja: BARTÓK Ilona. Az utóbbi két évtized termésére, Ács Pál, Jan-Andrea Bernhard, Botta István, Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányaira, valamint Sólyom Jenő reprintjeire a következő jegyzetekben egyenként hivatkozom.

³ BOTTA, „*A Magyar Luther*”, 47–49; MOL, DL 17032, 23236, 62101, 93852, 104465, 105257; MOL, DF 229765; ETE, I, 211, 268, 413, III, 528 sk.; FÓGEL, *II. Lajos*, 25, 42–44; KÖBLÖS, *Az egyházi középréteg*, 335 sk.; KUBINYI, *Politikai vitakultúra Magyarországon; Uő, A királyi titkárok II. Lajos uralkodása idején*.

„Mi időnkben Luther Marton által, illy ostromot kezdett volt az VVR Isten ez egez vilagon. Magyar orszagbanis Deuai Mathias által, mikor az baluanyozast előszer rontana Budan, es tiltul [erre-arra], Ez fele első ostrom mindenkor nagy gonddal lesz akar holis, Midőn valamelly varosba, orszagba leg előszer kezdetic az Euangeliomnac igaz predikallasa, Mert akkor kemeny haborusagoc tamadnac, es nagy erőszackal kel meg venni az Istenec orszagat”

– emlékezik Bornemisza Péter 1584-es *Foliopostillájában* a magyar reformáció kezdeteire.⁴ Vajon hogyan hangozhatott az evangélium ostromhoz hasonlítható első prédikálása, a bálványozásnak erőszakkal történő rontása? Súlyom Jenőnek igaza lehet abban, hogy a reformátorok nem az úrvacsorattal toboroztak maguknak híveket, nem az átlényegülés, a miseáldozat vagy akár az akaratszabadság problémája mozgósított tömegeket.⁵ Hallgatóik fantáziáját más mondanivaló ragadta meg, mások voltak azok az égető, szélesebb társadalmi rétegeket érintő kérdések, melyekre e prédikátorok új választ kínáltak.

Dévai Mátvás volt az, aki a reformáció tanítását elsőként képviselte Magyarországon teológiaiailag rendszerezett formában, átütő erővel, a hit által való megigazulás tézisének és a *sola Scriptura* elvnek gyakorlati következményeit határozottan érvényesítve az egyházi és társadalmi élet számos területén. Hogy Dévai ígéhirdetésének mozgósító hatását érzékelhetővé tegyem, három ilyen témát ragadok ki gondolatrendszeréből: az evangéliumi szabadság, a szentkultusz és az egyetemes papság kérdését.

Dévai nézeteinek legfontosabb, az alábbiakban sűrűn idézett forrásai időrendben a következők:

– A *Rudimenta salutis* című (1531-ben keletkezett, ám eredeti formájában elveszett) tételetor, melynek 52 cikkét Szegedi Gergely ellenirata⁶ és Dévai 1535-ben írt, 1537-ben megjelent védőirata⁷ alapján lehet rekonstruálni. E két művet ifj. Révész Imre szinopszisban ismerteti.⁸ A tételetorral egykorú volt és hasonló sorsot ért a *De sanctorum dormitione* címen emlegetett irat, melynek azonban mind genezise, mind rekonstrukciója bonyolultabbnak tűnik az előbbinél, itt a ferences ellenirat is csak Dévai válaszából ismert,⁹ így biztonságosabb helyette ehhez a válaszhoz, azaz az egyértelmű szerzőségű és tartalmú *Disputatio*hoz folyamodni.

⁴ RMNy 541. Reprint: Bp., 2000, fol. C6v. Vö. fol. B2v is.

⁵ SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 157.

⁶ Censurae Fratris GREGORII ZEGEDINI ex ordine diui Francisci, in propositiones erroneas Matthiae Deuai, sed vt ille vocat, rudimenta salutis continentes. [Viennae] Anno M.D.XXXV. RMK III 309.

⁷ DÉVAI, *Disputatio – Apologia – Expositio examinis*. E háromrészes Dévai-mű teljes német fordításban is megjelent a következő összeállításban: Historien, Der Heyligen Außewoelten Gottes Zeügen / Bekennern vnd Martyren [...] durch Ludouicum Rabus von Memmingen / der Heyligen Schrifft Doctorn [...] beschriben. [et]c. Der Sechste Theyl. Straßburg: Emmel, 1557. VD 16., R 47. A későbbi kiadást használtam: DÉVAI–RABUS, *Das Eylffte Capitel*. Fol. 564r–609r.

⁸ RÉVÉSZ Imre, *Dévay Biró Mátvás tanításai*, 63–106.

⁹ Lásd Dévai 1535. május 16-án Sárvárról keltezett ajánlását Bebek Imréhez: „Ezelőtt négy évvel, tisztelendő uram, amikor a király [I. János] Pécsre utazott, Méltóságod Őfelsége eltávózása után néhány napot Budán töltött követni akarván a fejedelmet: én akkor ott láttam el tisztemet. Egy napon, mikor már csaknem készen álltunk az útra, felkeresett testvéreink közül valaki, és igen nagyon kért, hogy küldjek neki

– Dévai bécsi kihallgatása 1533-ból, melynek mind jegyzőkönyve fennmaradt,¹⁰ mind Dévainak már Nürnbergben 1536-ban papírra vetett, 1537-ben megjelent előadásában olvasható (*Expositio examinis*, belső cím: *Articuli*). A két változat szinopszisa ugyancsak Révésznél található.¹¹

– A már említett, a szentek aluvásáról szóló, 1535-ben keletkezett *Disputatio* (belső cím: *Confutacio*) és az 52 tétel *Apologiája* (külső cím: *De praecipuis articulis*), megjelenésük ugyancsak: Nürnberg, 1537. A (külső vagy belső) címek talán nem teljesen következetes használatában íjf. Révész Imrét és a rá támaszkodó irodalmat követem.¹²

– Dévai valószínűleg 1538-as, krakkói magyar nyelvű kátéja, ahogyan az a kb. tíz évvel későbbi második kiadásból ismerhető.¹³

2. BEBEK PRÉPOST BUDAI MENYEGZŐJE

1533 nyarán Dévai Mátyás megszökött Ferdinánd fogságából, és János király ország-részébe, Budára menekült korábbi patrónusa, Bebek Imre székesfehérvári prépost védőszárnyai alá.¹⁴ A papi rendhez tartozó Bebek ugyanezen év karácsonyán lépett oltár elé jövendőbelijével, egy budai polgárlánnyal (a fáma szerint nem is a legszebb, nem is a legjobb családból való, nem is a legjobb hírű személlyel), hogy nyilvánosan

valamicske írást a szentek elszenderüléséről. Azt adta okául, hogy van néhány pápista, akik minden erejükkel tusakodnak a tudományunk ellen. Ennek a testvéremnek a kéréseitől meggyőzve, mivel különben is jó barátom volt és sokat köszönhettem neki, nagyjából summáztam a véleményemet, és pedig ahogy tudom csak, a szentek elszenderüléséről. Ő ezt a véleményemet átadta valakinek a testvérek közül, hogy tegye rendbe és saját ítélete szerint, ahol lehet, egészítse ki. Mivel a provincia elfogadta, rendbe tette, és azonfelül az egy közbenjáró Krisztusról, továbbá arról, hogy a szenteket nem kell segítségül hívni, s a halottaknak e földi élet utáni állapotáról egy igazi könyvecskét írt. Mikor ez a könyv egy franciskánus kezébe jutott, az egy Apológiát akart ellene kibocsátani. Hosszú ideig gyürkőzött aztán, és amivel sokáig vajúdott, végül is megszülte, szokása szerint mindenütt ócsárolva engem, bár amint mondtam, semmi másról nem írtam, csak a szentek elszenderüléséről, és arról is elnagyoltan, ahogy akkor az alkalom hozta. És a saját igazságait (ha tetszik az isteneknek, így mondja ugyanis) sokat emlegeti, diadalát hirdetve a győzelem előtt.” DÉVAI, *Disputatio*, fol. a3r [5]; ETE, III, 31; DÉVAI–RABUS, 570r; EMBER–BOTOS, 61 sk.; RMLT, I, 61–64 (nr. 3, Heltai János fordítása).

¹⁰ *Articuli inquisitorii*: TT 3 (1880), 6–10; ETE, II, 264–267. Lásd II. 7.

¹¹ RÉVÉSZ Imre, *Dévay Bíró Mátyás tanításai*, 106–113. Az *Expositio examinis* latinul hozza: EMBER, 80–88; németül, egy szép rézmetszettel illusztrálva: DÉVAI–RABUS (565v–569r); magyarul Dévai változatában: RÉVÉSZ Imre, *Dévay Bíró Mátyás*, 90–99; EMBER–BOTOS, 65–71; magyarul Fabri változatában pedig: NAGY Gábor, 58–60 (nr. A 24).

¹² A hivatkozásokban a latin nyomtatványnak Révészék által használt utólagos oldalszámozását az eredeti ívjelölés megadása mellett szögletes zárójelben közlöm.

¹³ RMNy 23. Vö. RMNy 78. Ennek hasonmása: DÉVAI, *Káté*. Az ebből vett idézeteket csupán tipográfiaiilag egyszerűsíttem és egységesíttem: æ, e, é, = é; a magánhangzók fölé írt e-t ékezetes magánhangzókka: ö, ü, ű, a mássalhangzók fölé írt lágyítójelet aposztróffal (') adom vissza.

¹⁴ ETE, II, 269, 275; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 97 sk. Dévai és Bebek kapcsolatához 1531-ben: DÉVAI, *Disputatio*, fol. a3r [5]; ETE, III, 30.

eljegyezze.¹⁵ E radikális, az egyházi kánonoknak fittyet hányó lépés háttérében nem annyira a szerelem kifürkészhetetlen hatalmát, mint a prépost házában nyilvánosan prédikáló Dévait sejtethetjük, legalábbis a félreérthetetlenül demonstratív, figyelemkeltésre törekvő elemek ezt a gyanút erősítik meg. Az egész történet megkomponált prófétai-prédikatori tettnek hat, hóseási előképpel, lözungszerű üzenetekkel, mozgósító példával. Bebek Imre tervezett házassága ugyan időben nem az első volt, melyre Magyarországon a reformáció korában papi személyek kapcsolatukat nyíltan, tudatos elvi döntésből vállalva vetemedtek, de a mágnáscsaládból származó prépost rangja, ismertsége és hangos nyilatkozatai miatt egyértelműen ez az eset verte föl a legnagyobb port. János király nem tétovázott: Bebeket és Dévait egykettőre fogságra vetették, az előbbi ugyan családja erőfeszítéseinek köszönhetően és különböző feltételek teljesítése után pár hét múlva visszanyerte szabadságát, de Dévai csak körülbelül egy év múltán szabadult. Erdődi Simon zágrábi püspök 1534. március 6-án a pápához intézett beszámolójában valószínűleg jól mérte föl a történetek hatását:

„Az a Bebek ugyanis, uramnak és fejedelmeknek a parancsára, még ha mágnások ősi családjából és a királyság előkelőinek sorából való és papi méltóságban állt is, mégis a tetteleg megkötött házasság miatt letartóztatott, majd óvadékos kezesség alapján szabadon bocsátott, de ítéletem szerint (ami Szentségek tekintete előtt a legkisebb) az ilyen nézeteket támogatókat nem csak figyelmeztetéssel, hanem a jog egész szigorával kellene az istentelen merényletektől visszatartani. Bizonyos legyen ugyanis Szentségek, Legszentebb Atyám, abban, hogy ha csak hol szeliden, hol erővel ellen nem álltak volna az ilyenek vakmerőségének az én kiterjedt egyházmegyémben, a klérusnak már nagyobb része ettől a legveszélyesebb szektától megfertőztetett volna.”¹⁶

A német reformációban 1522-től kezdve szaporodnak el a nyilvános és polgári jogilag érvényesnek tekintett házasságot kötő világi papok és volt szerzetesek (ezeknek a személyes döntéseknek az elvi, teológiai megalapozását az 1521–1522-ben keletkezett *De votis monasticis*¹⁷ és a *Vom ehelichen Leben*¹⁸ című Luther-művekben találni). 1523-ban Strassburgban már a sajtó segítségét igénybe véve folytatott vitát hét nős pap a püspökkel és tollforgatóival (köztük Martin Bucer egykori dömés barát, aki egy volt apácát vett feleségül), a küzdelemből önálló röpiratok szerzőjeként vette ki a részét Katharina, Matthias Zell plébános és székesegyházi prédikátor felesége is.¹⁹

¹⁵ Augustinus Musaeus Erdődi Simonnak, Buda, 1534. 01. 27: BESSENYEI, 202–206 (nr. XXXIV/1); MHH.S, II, 46; ETE, II, 321–323, 383 sk. Révész Kálmán szerint a lányt Arbanáz Ilonának hívták, és egy krétai görög aranyműves lánya volt: Révész Kálmán, *Dévay Biró Mátyás kétrendbeli fogsága*.

¹⁶ BESSENYEI, 176–179 (nr. XXX/2).

¹⁷ WA, VIII, (564)573–669.

¹⁸ WA, X/II, (267)275–304.

¹⁹ Christeliche verantwortung M. Matthes Zell von Keyserßberg, Pfarrherrs vnd predigers im Münster zu Straßburg / vber Artickel jm vom Bischöflichem Fiscal daselbs entgegen gesetzt / vnnd im rechten vbergeben: hyerinn findest Euangelischer leer gründtliche verklerung vnd reychliche Bericht, durch göttlich geschriff gar nahe aller sachen. Straßburg: Köpfel, 1523. VD 16., Z 351; Ein Collation auff die einfuerung M. Anthonij Pfarrherrs zu S. Thomans zu Straßburg / vnnd Katharine seines eelichen gemahels / von Mattheo Zeell von Keyserßbergk Pfarrherrn im hohen stift da selbst, do auch dise einfürung beschehen

Magyarországról csak 1531-ből ismerem az első hasonló, egyértelműen dokumentálható esetet, Staudacher Zsigmond selmecbányai plébános házasságkötését, akinek emiatt távoznia is kellett hivatalából, úgy hogy Wittenbergig meg sem állt. Staudacher többek között azzal utasítja el 1534-ben a selmeci plébániára szóló visszahívást, hogy nős voltával nem akarja kellemetlen helyzetbe hozni a meghívókat.²⁰ Erre jó oka is volna, hiszen Várdai Pál érsek a bányavárosi klerikusokhoz intézett, 1530. május 3-i utasításában az első helyen szólítja fel őket mind a házassági, mind a házasságon kívüli kapcsolatoktól való tartózkodásra.²¹ Brodarics Istvánnak 1533. augusztus 1-jén a pápához írott, a lutheranizmus terjedését panaszoló és a zsinatot sürgető levelében a klérus erkölcsi állapotát értékelve már hajlana is a papok törvényes házasságainak eltűrésére:

„Luther és az őt követők tanai lassan már szinte egész Magyarországon elterjednek, némely helyeken pedig – leginkább a még a legfenségebb királynak, Ferdinándnak engedelmeskedő részekben – mindent az ő tanai szerint kezdenek végezni és prédikálni. A papok nyíltan meg-nősülnek, a búcsúk, a felmentések és más effélék, amelyek valamikor értékesek voltak, ma megvetésben részesülnek. Mi sem tudjuk, akik az Apostoli Székre figyelünk, mit válaszoljunk az ilyen dolgokra, vagy miképpen cáfoljuk meg vélekedésüket. Ha ugyanis azt mondanánk, szentebb és Istennek kedvesebb, ha a papok inkább kurvát tartanak (ami szinte mindenütt történik), mint feleséget (hogy a sokkal rútabb dolgokról ne is essék szó), nem tudjuk, mennyire komolyan állíthatjuk azt.”²²

A Bebek Imre eljegyzéséről szóló két tudósításban csak annyi a különbség, hogy Augustinus Musaeus eljegyzéséről, Verancsics Antal pedig házasságkötéséről beszél, továbbá hogy Musaeus szerint Bebek már az esemény előtt folyamodott diszpenzációért, míg Verancsics szerint erre csak szabadulása után került sor. A két tudósítás annyit minden-

ist. Straßburg: Köpfel, 1523. VD 16., Z 354; Mathes Zell: Appellatio Sacre[!]dotvm Maritorvm, Vrbis Argentinae, aduersus insanam excommunicationem Episcopi. [Straßburg: Köpfel, 1524]. VD 16., Z 349; Den leyenden Christglaubigen weybern der gemain zu Kentzingen meinen mit schwestern in Christo Jhesu zu handen / Katherina Schützinn ein eegemahel Matthei Zell. [Augsburg: Ulhart], 1524. VD 16., Z 344; Entschuldigung Katharina Schützinn / für M. Matthes Zellen / yren Eegemahel / der ein Pfärher vnd dyner ist im wort Gottes zu Straßburg. Von wegen grosser lügen vff jn erdiecht. [Straßburg] 1524. VD 16., Z 343. Ezeket a röpiratokat feldolgozza: BAINTON, *Frauen der Reformation*, 56–59; KAUFMANN, *Pfarrfrau und Publizistin*; BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften*, 224–243; Uő, *Konkubinat und Pfarrerehe*; McKEE, *Katharina Schütz Zell*; MOELLER, *Wenzel Lincks Hochzeit*. A kérdés hazai vetületének új szempontú megközelítése: ERDÉLYI, *Szökött szerzetesek*, 25–56.

²⁰ „[...] gemelter Herr Magister Sigmund Staudacher und Anna, seine Hausfrau, alhie, zusammen in den Stand der heil. Ee gegeben, und mit einander nach christlicher Ordnung zu Kirchen und Gassen gangen und auch beide in iren ehestande von uns herzlich abgeschieden und an ander Ort armsantlich sich begeben.” ETE, II, 182. Vö. ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 46, 104; ETE, II, 327 sk., 338–340. Az 1524-es körmöci eset annyiban más, hogy ott egy kiugrott (!) barát kötött nyilvános házasságot („matrimonium publice [...] contraxit”): ETE, I, 177 sk. (1524. 11. 03.). Achatius Hensel körmöcbányai plébános házasságkötésének nyilvános külsőségeiről nem tudni ilyen részleteket. ETE, II, 130–132 (1531. 04. 09.). Lásd VI. 4. és VII. 2.

²¹ ETE, II, 37–39.

²² ETE, II, 272–274; BESSENYEI, 104–107 (nr. XIV/12).

esetre egyöntetűen emlékezetre méltónak tartott, hogy a lutheri tanoktól megfertőzött prépost (*Lutheranis dogmatibus imbutus; imbutus peregre lutheriana persuasione*) valamiféle állítólagos evangéliumi szabadságra hivatkozva (*stulta quadam, quam ipsi perperam vocant evangelicam, et sibi ficta libertate ductus; sequutisque praeceptis evangelicis, ut ipse aiebat*) a szertartást végző klerikus előtt a római egyház említésekor e szavakra fakadt:

„Ne a római egyházat emlegetsd nekem, hanem az evangélium szerint beszélj, melynek szabadsága szerint ezt a lányt eljegyzem magamnak feleségül.”

Letartóztatása után mind a vőlegény, mind az ara számot adott komoly szándékáról és eltökéltségéről. Bebek úgy nyilatkozott, hogy „a lányt teljesen a feleségül akarja, vele mint feleségével akar élni, akár ha fejét veszik és minden vagyonát elveszti is”. Míg a lány azt panaszkolta, hogy:

„[...] amíg a legrosszabb perszóna volt és a legrosszabb módon élt, mindenki neki tapsolt, most azonban, amikor elkezdené megjavulni és Istennek tetsző életet élni, akkor rács mögé zárják és fogva tartják, és az egész világ felkel ellene.”²³

Szerémi György szokott bennfentességével és adatainak megbízhatatlanságával minderről összefoglalólag ennyit örökít meg:

„Még ugyanabban az évben, Buda ostromlásakor, amikor 1536-ot írtak[!], Petrovytt Péter közvetítésével Bebek Imre Buda várában nőül vett egy görög leányt. A király nagyon haragudott ezért, s rokonának, a nevezett Péternek sem tudta ezt megbocsátani. Őrizet alatt tartotta fogságban Bebeket a budai vár közepén. És én igen gyakran miséztem Bebek Imre előtt.”²⁴

A papok házasságának, illetve a cölibátus kérdésének érdekes visszhangját találni Thurzó Eleknek egy 1532-ben kelt tréfás eljegyzési gratulációjában. A Nádasdy Tamásnak szóló, amúgy is rövid levélből a vizsgált téma összefüggésében elegendő csupán néhány sort idéznem:

„Gratulálok uraságodnak, hogy életét megváltoztatva és a barátcsuhát félredobva a mi férji rendünknek szentelte magát (*mutata vita et habitu monastico nostro ordini maritali se devorit* [!]). [...] Szívesen megtisztelném pedig jelenlétemmel az eljegyzés napját, ha szabad volna zsidóknak samaritánusokkal közösködni (*Iudaeis cohabitare Samaritanis*), de majd igyekszem ezt a

²³ Eddigi idézetek: MHH.S, II, 46; BESSENYEI, 202–206 (nr. XXXIV/1); ETE, II, 321–323, 383 sk. A jegyespárnak a kortárs tanúk által megőrzött nyilatkozatait hitelesíti Dévainak 1535. május 16-án Sárvárról keltezett ajánlása Bebek Imréhez: „Élj boldogul Krisztusban feleségeddel együtt, akiért, Isten Igéjétől megtanítva, inkább le akartál mondani minden atyai örökségedről, mint hogy, egyesek szokása szerint, kóbor kurvákkal, tisztességgel legyen mondva, henteregi.” DÉVAI, *Disputatio*, fol. a3r [5]; ETE, III, 31; DÉVAI–RABUS, 570r; EMBER–BOTOS, 62; RMLT, I, 61–64 (nr. 3, Heltai János fordítása).

²⁴ MHH.S, I, 292 sk.; SZERÉMI, 213.

menyegző alkalmával pótolni, ami talán meghiúsulna, de ez a hirtelen változás uraságodban, hogy római és egyházi férfiúból lutheránus lett (*ut ex Romano et ecclesiastico [!] viro Lutheranus fieret*), reményt ad majd további fejlődésére.²⁵

A jókívánságban Thurzó többszörös csavart alkalmaz. Utal egyrészt a maga házasságára (1528-ban vette el második hitvesét, Székely Magdolnát) és arra, hogy Nádasdy hosszú legényélet után jegyezte el a dúsgazdag örökösöt, Kanizsai Orsolyát. Céloz másrészt politikai pártállásuk különböző voltára is: a levél keltekor Thurzó Ferdinánd-, Nádasdy pedig János-párti politikus volt. A szöveget kiadó Erdélyi Gabriella magyarázata szerint ezt a szembenállást fejezi ki a zsidók és samaritánusok metaforájának emlegetése (azaz ezért nem volna ildomos Thurzónak megjelennie politikai ellenlábásának eljegyzésén), de azt is érzékelteti, hogy ebben a helyzetben hamarosan változás várható: a címzett képes a fejlődésre, ezért az egybekelésen már ő is ott lehet. Thurzó reményei beigazolódtak, az esküvő napja már valóban Ferdinánd táborában találta Nádasdyt. A családi állapot után ez tehát a második terület, amire a „változás” szó vonatkozik. Most már csak a barátsuha, illetve a római és lutheránus jelzők értelmezése van hátra. Hogy ezeket ugyancsak átvitt értelemben használja a levélíró, azt a viccelődő (időnként ironikus) stílus mellett az is egyértelművé teszi, hogy Nádasdynak se szerzetesi, se klerikusi múltja nem volt. Tévként vinne tehát annak latolgatása, hogy itt a lutheránus Thurzó ír-e a pápista Nádasdynak, vagy fordítva (jóllehet mindkettejük hitbeli hovatartozásának jelentős irodalma van).

A jókívánság kontextusában az agglegények barátsuhája áll szemben a házassémberek rendjével, illetve a római klerikusok nőtlensége a lutheránusok nősülési kedvével. Ezek a képek viszont csak a kivetkőző szerzetesek és házasságra lépő papok jelenségének háttérén kapják meg azt az értelmet, mely kielégíti a szövegösszefüggés követelményeit. A vicc hatásának előfeltétele, hogy a köztudat már egyenlőségjelet tegyen a nős és a lutheránus (pap) között, a közgondolkodásban kialakuljon a rendből kiugró és azonnal házasságra lépő barát sztereotip figurája, ideológiai határvonalként, ismertetőjegyként jelentkezzenek az óhitűek és az újhitűek között a papok házasságának kérdése. A *noster ordo maritalis* emlegetése ezentúl még valamit involvál: a változás (legalábbis a kép szintjén) nemcsak a fennálló státusz tagadását, hanem egyenrangú alternatívát kínál.²⁶ A kivetkőző barátok, a házasodó klerikusok egy másik rendbe, egy új testületbe tömörülnek. Thurzó szavai mindennek a tudomásulvételét feltételezik. Sem a levél írásához, sem olvasásához nem kellett Thurzónak vagy Nádasdynak lutheránusnak lennie, a kódoláshoz és a dekódoláshoz elég volt számot vetniük a helyzettel és komolyan venniük mindennapos tapasztalataikat.

Kérdéses, hogy ezek a tapasztalatok, illetve a belőlük leszűrt helyzetértékelés mennyire tekinthető, feltételezhető elterjedtnak, általánosnak. Thurzó Elek és Nádasdy Tamás messze az átlag felett tájékozott emberek voltak, így a fent ismertetett látásmód sem

²⁵ Thurzó Elek Nádasdy Tamásnak. Galgóc, 1532. 06. 26. ERDÉLYI, *Thurzó*, 379 (nr. 116).

²⁶ Péter Katalin számos példát hoz arra, hogy a kor emberei a házasságot magától értendő rendnek tekintették: PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon*.

feltétlenül az akkori magyarországi valóságot tükrözi, ugyanígy gyökerezhet olvasmányokban vagy a birodalomból érkezett hírekben, esetleg megalapozatlan híresztelésekben is. 1532-ben a hazai papság házassági hajlamáról, mint korábban már utaltam rá, még meglehetősen szórványos adatok tanúskodnak. A főpásztori körlevelek ugyanolyan eréllyel lépnek fel a klérus körében hagyományosnak mondható ágyastartás, mint a törvényesnek és nyilvánosnak szánt papi házasságkötések ellen. Bebek Imre döntését és eljárását 1533 karácsonyán ezért joggal minősíthetjük rendhagyónak és formabontónak.

3. A SZABADSÁG EVANGÉLIUMA

Az „evangéliumi szabadság” volna itt tehát a kulcsszó, a fehérvári prépost normaszegő tetteiben képviselt üzenet programszerű összefoglalása. Az 1520-ban németül és latinul egyidejűleg megjelenő *De libertate christiana* című Luther-traktátus²⁷ fejtette ki először részletesen, mind teológiai, mind gyakorlati példákon illusztrálva ennek a szabadságnak a mibenlétét. Frappáns, tételszerű, egyben a Lutherre jellemző antitetikus megfogalmazásban: a keresztény ember (hit által) szabad ura mindennek, ugyanakkor (szeretet által) alá van vetve mindennek.²⁸ A német változat hatása Magyarországon már 1523-ban kimutatható,²⁹ Dévai persze, ha ismerte a művet, a latin példányt forgatta.³⁰

Még nagyobb jelentőséget ad Dévai szabadságfelfogásának az a mód, ahogy a törvény és az evangélium viszonyáról, megkülönböztetéséről tanít, mely közismerten az egyik alappillére a reformatori gondolkodásnak. Mind Révész Imre, mind Súlyom Jenő felhívta rá a figyelmet, hogy Dévai nem vallja a törvény ún. harmadik hasznát (*tertius usus legis*), azaz szerepét az újjászületettek, a megigazultak életében, sőt Súlyom azt valószínűsíti, hogy Dévai nem egyszerűen nem ismeri, hanem tudatosan mellőzi ezt a nézetet, mely többek között Melanchthonra és Kálvinra jellemző.³¹

Hogy a Krisztusban felkínált kegyelem útján járó embernek milyen mértékben van szüksége Isten törvényére, ebben a kérdésben Luther és Melanchthon útjai elváltak egymástól. Míg Luther a törvény harmadik hasznáról nem beszél, addig Melanchthon úgy véli, a keresztény embernek egész életében szüksége van a törvény ellenőrző és útmutató használatára. Ifj. Révész Imre már 1915-ben felfigyelt rá, hogy Dévai Mátyás ezen a téren nem Melanchthont követte, jöllehet ő volt Dévai meghatározó tanítómes-

²⁷ WA, VII, (39)42–73. A latin szöveg fordítása: PRÖHLE, 25–73. A reformatori szabadságfogalom számos (teológiai, etikai, politikai) aspektusát tárgyalja: BLICKLE, *Reformation und Freiheit*.

²⁸ Vö. WA, VII, 49; PRÖHLE, 33. Vö. EBELING, *Luther*, 161–163; HAMM, *Martin Luthers Entdeckung der evangelischen Freiheit*.

²⁹ Lásd II. 2.

³⁰ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. r4v [136]: „Primum inficiari non potui, quanquam ex eorum predicationibus, cum Germanice nesciam, dixerim nihil profecisse.”

³¹ SÚLYOM, *A törvény haszna*; SÚLYOM, *Melanchthonforschung*, 178–188 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 85–93, 175–183. A következőkben Súlyom álláspontját saját 2004-ben megjelent magyar fordításom felhasználásával foglalom össze röviden anélkül, hogy külön jelezném a Súlyom 1961-es német előadásával való megfogalmazásbeli párhuzamosságokat.

tere. Révész annak idején a kérdést Luther, illetve Melanchthon teológiájának teljes összefüggésében vizsgálta.³² Mikor felismerte, hogy Dévai ebben a tekintetben nem a *praeceptorra* hallgatott, még nem tudhatta, hogy Luther a második antinomista-ellenes disputáció (1538. 01. 12.) hamisított tézisei miatt tűnt úgy a kutatók szemében, mintha átvette volna Melanchthontól a háromszoros *usus* tanítását.³³ Mióta azonban kétségbe vonták a tézisek hitelességét, s újra kirobbant a vita a törvény hasznáról,³⁴ Dévai erről szóló nézete ismét az érdeklődés középpontjába került.

1537 első felét Dévai Wittenbergben töltötte,³⁵ s ősszel utazott haza. Valószínűleg ekkor, Krakkóban adta ki magyar kátéját (példány ebből a kiadásból nem maradt fenn), melyben a törvény háromszoros hasznát tanítja, mégis anélkül, hogy Melanchthon felfogása megtalálható volna benne. Egyrészt maga is hármass felosztást alkalmaz, másrészt a melanchthoni *tertius usust* említés nélkül hagyja.³⁶ Kizárt, hogy Wittenbergben ne ismerte volna meg Melanchthon *triplex usus legis* tanítását (ahogy az a *Loci communes* 1535-ös kiadásában olvasható),³⁷ s az is valószínűtlen, hogy tudatosan kerülte volna az ún. *tertius usust*, ha már Luther is ezt tanítja. Ez alátámasztja Werner Elert véleményét, miszerint az utolsó tézisek hamisítványok.³⁸ Dévai eljárása annál érdekesebb, hogy már 1531-ben egy bizonyos *triplex utilitas legis* tanított. Ekkor közzétett írása, az 52 tétel miatt ugyanis vitába keveredett a ferences Szegedi Gergellyel, aki többek között éppen emiatt támadta meg 1535-ben. Erre válaszolt Dévai 1537-ben Nürnbergben kiadott elleniratában, és megvédte benne tanítását. A ferences bíráló – vagy ahogy Dévai maga sugallja, az írat javítgatója és kiadója, korábbi ellenfele, Johannes Fabri bécsi püspök³⁹ – hiányolta nála a törvény negyedik hasznát, Dévai erre válaszában kész volt a törvény négy hasznáról beszélni, de a vitáiratában olvasható négyes felosztás nem tartalmaz többet, mint a törvény első két hasznáról szóló lutheri tanítás.⁴⁰ A kontroverzia teológiai előtörténetének kutatásakor Sólyom Jenőnek sikerült Alexander Halensisnél egy jól felépített *triplex utilitas legis* tanítást találnia. Sólyom feltételezte, hogy a ferences vitapartner azért éppen ebbe a pontba akaszzkodott bele, mert a ferences teológián belül ismert volt számára Alexander Halensis álláspontja.⁴¹

³² RÉVÉSZ Imre, *Dévay Biró Mátyás tanításai*, 23 sk., 160–162.

³³ WA, XXXIX/I, 347–350.

³⁴ PINOMAA, *Der existenzielle Charakter der Theologie Luthers*; BRING, *Gesetz und Evangelium*; HAIKOLA, *Usus legis*; JOEST, *Gesetz und Freiheit*.

³⁵ MBW, nr. 1882, 1906, 1947, 1949; RITOÓKNÉ, *Dévai Mátyás*, 20; Uő, *Kutak*, 300 sk.

³⁶ DÉVAI, *Káté*, 10–12, 19.

³⁷ MStA, II/1, 321–326.

³⁸ ELERT, *Eine theologische Fälschung*; Uő, *Zwischen Gnade und Ungnade*, 161–165.

³⁹ Dévai keltezetlen ajánlása Bácsi Ferenchez: DÉVAI, *Apologia*, fol. h4r [63]; ETE, III, 71; EMBER-BOTOS, 62. Lásd továbbá: DÉVAI, *Disputatio*, fol. h3r [61]; Uő, *Apologia*, fol. l3r [85], ahol Fabrit és Szegedit mester–tanítványi viszonyba állítja.

⁴⁰ DÉVAI, *Apologia*, fol. k1r [73]: *Propositio septima*: „Usus seu officium legis triplex, ostendit naturae immundiciem, coerctet carnem, ne pro sua libidine vivat, dirigit ad Christum.” *Condemnatio censurae*: „Poteram quatuor legis officia seu usus dixisse, duos ad spiritum sive ad internum hominem pertinentes [...]. Tertius et quartus politicus [...]”

⁴¹ SÓLYOM, *Melanchthonforschung*, 186 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 92.

Egyébként létezik olyan történeti hagyomány, hogy eredetileg maga Dévai is ferences volt, de ez tudomásom szerint csupán egy nyilvánvaló félreértésen és egyetlen bizonytalan hitelű értesülésen alapul: Karácsonyi János egy helyütt Mátyás váraljai prédikátort, a Sziléziából futott domonkos szerzetest tévesen Dévaival azonosította,⁴² Conrad Sperfogel pedig naplójában mondja az 1531 novemberében elfogott kassai magyar prédikátorról, azaz Dévairól, hogy *qui fuit monachus profugus de claustro suo*.⁴³ A lőcsei Sperfogel nem feltétlenül rendelkezett közvetlen értesülésekkel a kassai zavargásokról (Dévai nevét sem említi, csak két fogolytársát, Antonius Philadelphusét és Bertalanét, akiket mint eperjesi és szepesváraljai illetőségűeket esetleg közelebből ismert). Másrészt Sperfogelről már Andreas Fischer kapcsán kiderülhetett, hogy messze nem rokonszenvezett az újhitű prédikátorokkal, így a szájából hangzó jelző, „kolostorából szökött barát” talán nem is akar többet mondani a kötelező közhelyes pocskondiázásnál, különösen, hogy Lőcse fő riválisa, Kassa magyar prédikátoráról volt szó. Ha Sperfogel jobban tájékozott lett volna, feltétlenül elárulja, ugyan melyik rendházból, milyen körülmények között ugrott ki az inkriminált prédikátor. Ezzel a gyenge lábakon álló életrajzi motívummal szemben Dévai nyilvánvalóan otthon érzi magát a szerzeteseket ostromozó és kigúnyoló világi pap hagyományos szerepében.⁴⁴ A magyar katekizmus szóhasználatában az ellenfeleire következetesen alkalmazott *barát(ok)* megjelölés ugyanolyan negatív töltetű, mint a Szegedi Gergelyre vonatkozó *pseudofrater* vagy a Johannes Fabrinak kijáró *Aposcopus* (‘messziről szemlélő’) a latin nyelvű nyomtatványban.⁴⁵ A „ferences Dévai” hagyománnyal szemben a legnyomósabb érvet az igen felkészült és tájékozott Szegedi és Fabri feltűnő hallgatása szolgáltatja, akik szemére vetik ugyan, hogy áldozópap létére nem miséz, de kivetkőzéséről nem szólnak.

A Dévainál olvasható hármas felosztásnak (mely valójában a törvény kettős funkcióját írja le) akad másik párhuzama, lehetséges forrása, mégpedig Luther 1522-es posztillájában: itt Luther szintén *triplex usus*ról szól, de a három kifejtett pont csupán két jól elkülöníthető funkciót, az ún. civil és a többféle névvel is illetett teológiai területet

⁴² KARÁCSONYI, *Szt. Ferencz rendjének története*, I, 91, 185. Ugyanezt a régi álláspontot képviseli: FREYER, *A ferences teológia befolyása a reformációra*, 146; ÖZE, *A ferencesek és a reformáció kapcsolata*, 170; ÖZE, *A határ és a határtalan*, 95. A „ferencesekből lett reformátorok” klisé indokolt, de már-már túlzó kritikáját találjuk: SZABÓ András, *Reformáció Északkelet-Magyarországon*, 47, hiszen pl. Szkhárosi Horvát András verseiben vall levetett kápájáról! Erdélyi Gabriellának vatikáni források alapján sikerült azt a szerzetesi tapasztalatokkal is rendelkező, mozgékony életformájú, új gondolatokra fogékony, javadalom nélküli papi-klerikusi réteget azonosítania, melyből valóban előléphetett a hazai reformátorok első nemzedéke: ERDÉLYI, *Szökött szerzetesek*, 97–113.

⁴³ WAGNER, II, 165; ETE, II, 177.

⁴⁴ Lásd pl. ETE, III, 522 (Dévai az abaújszántói ferenceseket gyanúsítja, hogy Szántai Istvánt 1541-ben „monachali arte” tették volna el láb alól). Tanulságos gondolatokat fogalmaz meg erről ERDÉLYI Gabriella, *Egy kolostorper története*, 160–162. Luther, Bucer vagy Szkhárosi Horvát András mint renegát kolduló rendi barátok ebben az esetben nem a tipikus életrajzi modellre (ahogy ezt Moeller feltételezi), hanem a kivételesre nyújtanának példát. MOELLER, *Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum*. A problémáról legutóbb: BULTMANN–LEPPIN–LINDNER, *Luther und das monastische Erbe*; ERDÉLYI, *Szökött szerzetesek*, 25–56.

⁴⁵ Pl. DÉVAI, *Káté*, 20; Uő, *Disputatio*, fol. a3v, h3r [6, 61]; Uő, *Apologia*, fol. h4r, l3r [63, 85]; ETE, III, 31, 71.

érinti.⁴⁶ Ezt a lehetséges összefüggést izgalmassá teszi egy Dévai környezetéből származó adat: közvetlenül Bebek Imre budai nősülése után, 1533/34 fordulóján a prépost titkára, Simontornyai Gergely⁴⁷ Luthernek egy közelebről meg nem határozott posztilláját ajánlja Gyöngyösi Coelius Gergelynek olvasásra. Minden bizonnyal a Martin Bucer által 1525-ben készített latin fordításról lehetett szó, melynek olvasói között így Dévait is joggal feltételezhetjük.⁴⁸

Közös vonás Dévai latin vitáirátában és magyar katechéisában, bármilyen formális felosztást és terminológiát alkalmaz is, hogy a törvény nála nem terjeszkedik túl a két klasszikus *usson*, a *politicuson*, azaz a jog profán alkalmazásán, és a *theologicus*-, *elenchiticus*-, *paedagogicuson*, azaz a vádló, töredelemre, bűnbánatra indító, Krisztushoz vezérlő funkción. Márpedig a korlátok közé szorított, a Krisztus áldozata révén immáron végleg betöltött, meghaladott törvény az evangéliumnak, a csupán szeretetből megzabolázandó szabadságnak hagy tágabb teret. Talán időben nem túl korai, térben nem túl távoli dokumentuma ennek a törvényértelmezésnek Batizi András 1530 karácsonyán, Kassán szerzett *Szentegyházbéli dicsérete*, melynek 60. sora így szól: „Kik ő benne hisznek, azok nincsenek az törvének kötelében.”⁴⁹

Nem csoda, hogy majd a 17. nagyváradi tézis (1544) a törvény használatának kettes, hármas vagy négyes felosztása helyett már a keresztény szabadság rétegeinek a struktúráját vázolja föl: szabadság (Krisztusban) a büntől és haláltól, szabadság (Krisztus által) az élet viszontagságaitól, szabadság a mózesi törvénytől, végül pedig szabadság az emberi hagyományoktól.⁵⁰ Ennek a rendszernek a közvetlen forrása Melanchthon *Locijának* 1543-as bővített kiadásában fedezhető fel.⁵¹ Dévai szempontjából azonban nem az az izgalmas kérdés, hogy megfordult-e kezében ez az új kiadvány, vagy esetleg 1541–1543-as wittenbergi tartózkodása idején szóban értesült-e Melanchthon ezen ötletéről,⁵² hanem az, hogy rá jellemző önállósággal és eklekticizmussal következetesen mellőzi az ugyanazon Melanchthon ugyanazon *Locijában* kifejtett *tertius usus legis* tant, ugyanakkor egy az egyben azonnal átveszi tőle a *quattuor gradus libertatis* elméletet.

A fenti kiindulópont, a kötöttség és szabadság egymáshoz való viszonyának ilyen felfogása következetesen tükröződik a keresztény élet és istentisztelet egyes részletekér-

⁴⁶ WA, X/I 1, 457. Újévi prédikáció Gal 3,23–29-ről.

⁴⁷ SCHRAUF 3, 189 (1528 I).

⁴⁸ „Figyelmeztetem Uraságodat, hogy Luther postilláját szerezz meg; mert ez a világ ezen postillánál szebb könyvet még nem látott.” ETE, II, 312; RMLT, I, 59 (nr. 1, Révész Imre fordítása). A latin posztilla: Martinus Lutherus: Primus Tomus Enarrationum in Epistolas et evangelia, ut vulgo vocant, lectiones illas, quae in missa festis diebus ex historijs evangelicis et scriptis apostolicis solent recitari. Straßburg: Hervagius, 1525. (A teljes *Kirchenpostille* latin fordítása 1527-ig összesen 5 kötetben jelent meg Martin Bucer előszavával, egyik kötetének – VD 16., B 8871 – bejegyzése szerint Iglóról került a gyulafehérvári Batthyáneumba: *Lőcse*, nr. 198.)

⁴⁹ RMKT 16., I, 57.

⁵⁰ „Libertas christiana quattuor habet species [...]”: BSRefK I/2, 437 (nr. 32). Vö. BSRefK I/2, 446 (nr. 33); JUHÁSZ, *Hitvallás és türelem*, 15–17.

⁵¹ MStA, II/2, 762–780; SUDA, *Melanchthons Lehre vom Menschen*, 260 sk.

⁵² RITÓKNÉ, *Dévai Mátvás*, 21 sk.; Uő, *Kutak*, 300 sk.

déseiről, a papok házasságáról (A), a böjtről (B), a gyónásról (C), a miséről és az ünnepekről (D), valamint az oltáriszentség két színéről és imádásáról (E) szóló tanításban.

1. Dévai fennmaradt irataiban szembeszökő hiányként mutatkozik a papok házasságának témája, erre vonatkozó véleményére ezért csak Bebek Imre fent idézett szavaiból következtethetünk, amennyiben megalapozott az a feltételezés, hogy Dévai tanítása áll a prépost nősülési szándéka mögött. E feltűnő hiánnyal összefügghet az az életrajzi megfigyelés (pontosabban: ugyancsak adathiány), hogy Dévait soha nem vádolták a papi nőtlenség megszegésével, nincs tudomás róla, kötött-e valaha házasságot.

2. A böjtről sem találunk aprólékos okfejtést. A *Rudimenta salutis* című tételsor 45., 47. és 49. darabja szélesebb összefüggésbe igyekszik állítani a böjtölés gyakorlatát: itt a gyengék megbotránkoztatásának tilalmáról, az isteni és az emberi előírások egymással való szembeállításáról, illetve az üdvösségre nézve közömbös dolgokban követendő rend viszonylagos érvényéről esik szó. Ezeket az elvi problémákat csupán illusztrálja a testi böjt, az ételek megkülönböztetésének az emlegetése.⁵³ A bécsi kihallgatáson adott válaszok is inkább a gyengék megbotránkoztatásának a tilalmára helyezik a hangsúlyt.⁵⁴

Dévainak az az általános igyekezete, hogy Pál apostol intését (Rm 14,1–3; 15,1–2; I Cor 8,8–13) és a wittenbergi gyakorlatot figyelembe véve tekintettel legyen a hitben erőtlenekekre, és ne botránkoztassa meg őket,⁵⁵ továbbá, hogy lehetőség szerint fenntartsa a hagyományos rendet (*propter servandum ordinem*),⁵⁶ teljesen valószínűtlenné teszi azt az egyébként is gyenge lábakon (és időrendi tévedéseken) álló hipotézist, mely az 1544. augusztusi brassói képrombolást Dévai állítólagos jelenlétével próbálja magyarázni.⁵⁷

Érdekes továbbá a böjt spiritualizálására való törekvés (45. tétel): Dévai (akárcsak mestere, Luther) előszeretettel alkalmazza az ellentétpárokban történő distinkciókat: testi (böjt) – szellemi (böjt), külső, emberek előtti (megigazulás) – belső, Isten előtti (megigazulás), hitbeli (gyónás) – szeretetbeli (gyónás) stb.⁵⁸ A böjt spirituális értelme Dévai szemében általánosabb, magasabb, egyben a Szentírásból jobban dokumentálható, mint a testi önmegtartóztatás: ez a bűnöktől való elfordulás.

3. A gyónást ugyanilyen kettős szembeállításokban tárgyalja a 35. és 40. tételben Dévai, mint a böjtöt: gyónás (mint a bűnös lét megvallása) hitben Isten előtt – és gyó-

⁵³ DÉVAI, *Apologia*, fol. p4r–q2r [119–124].

⁵⁴ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s4v [144]; ETE, II, 267.

⁵⁵ DÉVAI, *Expositio examinis*, (az oltáriszentség két színéről, a böjtről) fol. s4v [144], vö. ETE, II, 267 (a böjtről: „fatetur se praedicasse libertatem, sed non abusum propter infirmos”).

⁵⁶ DÉVAI, *Expositio examinis*, (az egyházi hivatalról) fol. s1v–s2r [138–139], (az ünnepekről) fol. s4v [144], vö. ETE, II, 267 (az egyházi hivatalról). Vö. DÉVAI, *Apologia*, prop. 49. fol. q2r [124]: „ut secundum ordinem fiant omnia”.

⁵⁷ ETE, IV, 324 sk., 351; SCHULLERUS, *Luthers Sprache in Siebenbürgen*, 414; KLEIN, Karl Kurt, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*, 266–268; RÉVÉSZ Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 450; REINERTH, *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, 46 sk.; KATHONA Géza, *Dévai Mátyás Brassóban*; ZIMMERMANN, *Johannes Honterus*, 20. Lásd IX. 7.

⁵⁸ DÉVAI, *Disputatio*, fol. h2r [59]; UÓ, *Apologia*, fol. m3r [93]; SÓLYOM, *Igaz Isten előtt – igaz emberek előtt* = in UÓ, *Tanuljunk újra Luthertől*, 183–185; EBELING, *Luther*, 16.

nás (a kölcsönös megbocsátás érdekében) szeretetben az emberek előtt.⁵⁹ Egy másik vissza-visszatérő megkülönböztetés: a szóban forgó vallásos gyakorlat (itt a gyónás) dicséretes, hasznos voltának elismerése (mint „tanítás, tanács és vigasztalás”), de a hozzá kapcsolódó visszaélések, babonás szokások (mint a klerikusok előtti fülbegyónás kényszere vagy a vétkek aprólékos felsorolására való törekvés) elítélése.⁶⁰

4. Az ünnepek megszentelésének kérdését elsőnek a 46. tétel veti fel. Az ünnepeket mint az istentisztelet rendelt idejét jónak tartja Dévai, csak számukat sokallja (azaz a hétközi ünnepeket, főleg a szentek napjait ritkítaná), továbbá a velük kapcsolatos hivalkodásokat és zsibvásárokat ellenzi.⁶¹

Az anyanyelvi szertartás nem tűnik Dévai számára részletes tárgyalást igénylő kérdésnek. Annak ellenére, hogy már a *Disputatio* ismeretlen ajánlója szükségesnek tartotta megjegyezni (amit későbbi forrásaink, Christian Schesaeus, Bornemisza Péter, Skaricza Máté, Telegdi Miklós, Severin Sculteti stb. is hangsúlyoznak), hogy Dévai anyanyelvén hirdette Kassán és másutt az evangéliumot,⁶² csupán az *Expositio examinis* egyik pontjában találunk egy rövid utalást: „Hogy köznyelven misézzenek. Válasz: az apostol a nyelveken szólást az egyházban bolondságnak mondja, I Cor 14.”⁶³ Fontos leszögezni, hogy ez nem az anyanyelvi prédikáció követelése, ami Dévai korában evidenciának számított, hanem az anyanyelvi misézése. Párhuzamként használható e kérdéshez az ezt megelőző pont a zsolozsmázásról: „ezt a szócséplést [*battalogiam*, vö. Mt 6,7], mely sem az olvasóknak, sem a hallgatóknak nem használ semmit, elvetem, mivel léleknek és testnek gyötrése [*quae est conscientiae et corporum carnificina*]”.⁶⁴ Logikus következménye ennek az állásfoglalásnak az anyanyelvi káté megjelentetése benne a három(!) szentségi szertartás tömör ismertetésével.

5. Viszonylag keveset tudunk arról az időszakról, amikor Dévai 1540-ben átmenetileg Perényi Péter pártfogása alatt működött Felső-Magyarországon. Csupán összekülönbözésük oka maradt fenn Dévai változatában, s ezt az információt is Stöckel Lénárd örököltette meg: „a körülhordozott vagy a szentségtartóba zárt kenyér nem szentség. Ő [Perényi] szentségnek tartja, és a szentség érvényességének feltételeit nem fogadja el.”⁶⁵ Itt

⁵⁹ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s4r–v [143 sk.]; Uő, *Apologia*, fol. o4v–p1r [112 sk.]; Uő, *Káté*, 109.

⁶⁰ Uo., és DÉVAI, *Apologia*, fol. p3r–v [117 sk.].

⁶¹ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s4v–t1r [144 sk.]; ETE, II, 267; DÉVAI, *Apologia*, fol. p4v–q1r [120 sk.]; DÉVAI, *Káté*, 36–42.

⁶² DÉVAI, *Disputatio*, fol. a2r [3]; ETE, III, 216.

⁶³ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. t1r [145]. A bécsi jegyzőkönyvben nincs megfelelője. Rabus fordítása (DÉVAI–RABUS, 569r) mulatságosan értelmezi Dévai követelését: „Er will man sol in gemeiner / verstandtlicher vnd Teutscher Sprach Meß lesen.” (Kiemelés tőlem: Cs. Z.)

⁶⁴ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. t1r [145]; ETE, II, 267. ÁCS, „*Elváltozott idők*”, 12 sk. a görög szó használatát Erasmus hatásának tudja be, akárcsak a *metanoia* szó ’észhez térni’ értelmezését: DÉVAI, *Apologia*, fol. l3r [85].

⁶⁵ „Idemque ad me scripsit ipse Deuai his verbis: Turbas et causas discessus mei a priore principe meo, tenere te credo. Summa controuersiae, Panis circumlatus, aut in cancellos inclusus, sacramentum non est. Ille pro sacramento habet, conditiones ad integritatem sacramenti pertinentes non admittit. Habet igitur Magn. vestra ex ipsius Deuai verbis, quare inter eum et dominum Pereni discessio facta est.” Stöckel Lénárd Révay Ferencnek. Bártfa, 1540. 07. 23. ETE, III, 466 sk.; ŠKOVIERA, 301 sk. (nr. 10).

nem a (valószínűleg a hagyományos vallási gyakorlathoz jobban ragaszkodó) patrónus nézetei érdekesek,⁶⁶ hanem az, hogy a kérdés kardinálisnak, azaz elég súlyosnak minősült Dévai szemében ahhoz, hogy a pártfogójával való szakításának, eltávolításának okaként szerepeltesse.

Nem hiszem, hogy a transzszubsztanciáció-tan vagy a reálprezencia-felfogások változatai közt kellene keresgélnünk e nézeteltérés értelmezésekor, mint ifj. Révész Imre tette,⁶⁷ ebben az összekülönbözésben is gyakorlati, mozgósító erejű szempontok, érdekek ütközhettek. A *turbas* szó használata meg a summázás módja érzékelteti ugyanis velünk, hogy a valódi történet ennél az elvi vitánál valamivel drámaibban zajlott és összetettebb volt. Ennek hipotetikus rekonstruálása helyett elegendő azonban annak leszögezése, hogy Dévai Stöckellel szemben kielégítőnek érezte a fent idézett magyarázatot, azaz a körmeneteken imádott és a tabernákulumban őrzött szentség megítélése az ő szemében nem volt az üdvösségre nézve közömbös dolog, melyben a botrány kerülése és a fennálló rend megőrzése lehetett volna a követendő szempont.

Dienes Dénes nemrég megjelent tanulmányában új magyarázatot adott Perényi és Dévai szakítására abból kiindulva, hogy a zempléni nagyúrral egyidejűleg Dobai András és Siklósi Mihály is konfliktusba keveredett, majd emiatt Bártfára távozott. Dienes szerint a vita tárgya politikai volt, Perényi tervezett átpártolása Szapolyaitól Ferdinándhoz, melyet papjai hitszegésként fogtak föl. Tehát az az indoklás, amit Dévai adott Stöckelnek, csupán diszkrécióból elkövetett porhintés, a valódi, sokkal kényesebb és kínosabb történet elleplezése lett volna.⁶⁸ Ha elfogadjuk Dienes értelmezését, akkor nem a valóságtartalma érdekes ennek a kegyes föllentésnek, hanem – mint az imént már utaltam rá – a meggyőző ereje és a hihetősége. Az *extra usum* teológiai problémáját Dévai kétségkívül elég nyomós indoknak gondolta távozásával kapcsolatban, Stöckel pedig valóban hitelt adott ennek a beszámolóknak és tovább terjesztette.

Dévai úrvacsora-felfogásának értékelésére később keríték majd sort, ebben a gondolatmenetben – a kontraszt kedvéért – csak arra utalok, hogy az oltáriszentség két szín alatt történő vételét Dévai 1533-ban ugyan szükségesnek és krisztusi rendelésnek vallotta, mégis a hitben gyengék igényeinek a figyelembevételét tartotta fontosnak hangsúlyozni.⁶⁹ A mise áldozatjellegét sem alapjában tagadja kátéjában, hanem a szokásos különbségtétellel állítja szembe az engesztelő áldozatot a hálaáldozattal, Krisztus egyszeri, megismételhetetlen, üdvösségszerző áldozatát a misében történő hálaadással.⁷⁰ Dévai az 1536-os *Wittenbergi Konkordia* útmutatását követve⁷¹ üzen hadat az oltáriszentség *extra*

⁶⁶ ZOVÁNYI, *Kisebb dolgozatok*, 51–54; DIENES, *Sárospatak reformációja*. Ugyanitt olvashatók a Szűcs Jenő és Barcza József közötti hosszú vita eredményei is.

⁶⁷ RÉVÉSZ Imre, *Dévay Biró Mátyás tanításai*, 174–176.

⁶⁸ DIENES, *Egy újhelyi és egy pataki prédikátor Bártfán*.

⁶⁹ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s4v [144]; ETE, II, 266.

⁷⁰ DÉVAI, *Disputatio*, fol. g4v [56]; DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s3r–v [141 sk.]; ETE, II, 266; DÉVAI, *Káté*, 96–98, 104 sk.

⁷¹ „Nam extra usum, cum asservatur in pixide aut ostenditur in processionibus, ut fit a papistis, sentiunt non adesse corpus Christi.” CR, III, 75 sk.; WA.B, XII, 209 sk.; magyarul: LVM, VII, nr. 3028+. A *Konkordia*-hoz lásd Függelék, 9. táblázat.

usum tiszteletének mint nyilvánvaló abúzusnak, s ezt az engesztelhetetlen hozzáállást tükrözi a 23. nagyváradai tézis (1544): a Krisztustól rendelt úzuson kívüli gyakorlat, egyszerűen és nyíltan mondjuk, bálványimádás és hamis istentisztelet, melyet az igaz evangélium hirdetői tiltani és lerontani kötelesek.⁷²

4. KÖZÖSSÉGBEN A SZENTEKSEL

A Stoltz Györgynek felrótt, fent ismertetett nézetek (II. 7., V. 3.) és Dévai cikkei között, de még inkább a Dévait illető inkvizitori vádak között jelentős átfedés fedezhető föl, ez önmagában azonban nem lett volna elegendő alap az erdélyi eretneknymozás felidézésére ebben az összefüggésben. A lényeges kapcsolópontot, közös platformot az a magatartásuk képezi, ahogy az ország politikai, katonai helyzetére, krízisére teológiai-lag reagálnak: a védőszentek, ereklyék, szent királyok, törökverő patrónusok, sőt maga a Patróna is kudarcot vallottak, méltatlannak bizonyultak a beléjük vetett bizalomra, a rájuk alapozott állami ideológia és szimbolikus reprezentáció megingott. A tanúvalomásokból ítélve azonban a hunyadi várnagy megragad a gondolatmenetnek ezen a pontján, legfeljebb a szarkazmus és a gorombaság ötvözésében igyekszik további lehetőségeket kimeríteni:

„Hol vannak ezek a latrok: Alamizsnás és Kapisztrán Szent Jánosok, valamint a többi magyar szent? Ha szentek, miért nem védik meg Budát és az országot a töröktől? És hol van a bátai szent vér? Miért engedi ez a kabala vér felperzselni és elpusztítani saját kultuszhelyét és Magyarországot, ha egyszer szent?”⁷³

Dévai viszont ugyanerről a kiindulópontból eljut a pokol, a purgatórium és a limbus tagadásáig, a szentek alvásáról szóló elméletéig, egy új Mária-képig s a szentekkel kialakítható újfajta közösségvállalásig. Súlyom Jenő alighanem jól becsülte föl Dévai híres-hírhedt alváselméletének szellemi hátterét és társadalmi hatását a Mohács utáni krízis közérzetében és gondolatvilágában, jóllehet magának az elméletnek nem szentelt akkora érdeklődést, mint más teológiai témáknak.⁷⁴ Ez a viszonylagos érdektelenség annál meglepőbb, minthogy Dévai *expressis verbis* megfogalmazza, milyen politikai posztulátumokkal járnak krisztológiai fejtegetései:

⁷² „Extra hunc usum cum secluduntur panis et vinum, vel cum circumgestantur, non sunt dignanda vel sacramenti vocabulo, sed simpliciter et aperte extra praedictum verum usum dicimus esse idolum, idolatriam et falsum cultum Dei.” BSRék I/2, 438.

⁷³ „Ubi sunt illi latrones: Sanctus Johannes Eleemosinarius ac Johannes Capistranus et ceteri Sancti de Hungaria? si sancti sunt, quare non defendunt nunc Budam et Hungariam a turcis? et ubi est in Batha sanguis sanctus? quare permisit ille Kabala Werh comburrere [!] et desolare locum suum et Hungariam, si est sanctus?” ETE, I, 287. Vö. Ács, „Elváltozott idők”, 21. Ugyanez a szellemi kontextusa a székesfehérvári védők blaszfémiajának is (1543). MHH.S, I, 393; SZERÉMI, 279.

⁷⁴ SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 120 sk. Vö. Ács, „Elváltozott idők”, 21 sk.

„A barátok szentori hangon hirdetik, hogy István, a magyarok első királya Szűz Máriának ajánlotta föl az országot. Ezért őt még a pénzérme verete is az ország Patrónájaként viseli. De ha így van, akkor állítom, hogy a királynak fogalma sem volt a hit természetéről és jellegéről, ti. hogy az egyedül Istenhez folyamodik, és egyedül Krisztusra szegezi tekintetét, fittyet hányva a szentekre és a Szent Szűzre, akiknek a tiszteletéről alább szólok.”⁷⁵

Nem véletlen, hogy egy név szerint ismeretlen magyarországi diák az *Asztali beszélgetések* tanúsága szerint 1538. január 10-én éppen a purgatóriumról és a szentek közbenjárásáról kérdezte Luthert.⁷⁶

Dévai későbbi küzdőtársának, Szkhárosi Horvát Andrásnak ennyire sem kell már vigyáznia a szájára, amikor 1542-ben szerzett énekében maró gúnnyal figurázza ki a szentekbe vetett hiábavaló bizodalmat és a szentektől haszontalanul várt segítséget:

Tisztet osztottunk az megholt szenteknek,
Porkolábságot adtunk szent Péternek,
Kik nem esmérik, mind kirekesztetnek.

Kozma-Szent-Demjén betegséghöz látó,
Szent Apalina vala fog-gyógyító,
Szent Katerina mester és tanyító.

Ottolia mert vakon született volt,
Ő nékie szolgált kinek szeme nem volt;
Ám lásd, ha az adja, kinek soha nem volt.

Nagy sok misénket szent István elvötte,
Az mi lovonkot szerencsésé tőtte,
Itt a papoknak sokszor kedvét tőtte.

Trinck Urbán! sokszor részegségben mondják,
Bornak bőségét, mert ő tüle várják,
Egér-üzőnek Kakukillát mondják

– és így tovább még strófaszámra.⁷⁷

Ács Pál friss Dévai-tanulmányának egyértelmű érdeme, hogy igyekszik annyira komolyan venni Dévai invenciózus gondolatait, mint korábban senki más, és az eddig figyelembe vettnél jóval tágabb eszmetörténeti keretben, a *psychopannychia* évezredes

⁷⁵ DÉVAI, *Disputatio*, fol. b4r [15]. ÁCS, „*Elváltozott idők*”, 22 a főszövegben id. Révész Imre finomított parafrázisát idézi: id. RÉVÉSZ Imre, *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*, 78.

⁷⁶ WA.TR, III, 3695. Vö. SÖLYOM, *Luther és Magyarország*, 151–154.

⁷⁷ RMKT 16., I, 164. A versfökbek: IN THALIAE ITA EST KONTRA REGNUM ANTICHRISTIANVM HODIEE.

keresztény tradíciójának kontextusában értelmezi őket.⁷⁸ Ugyanakkor azzal a komoly módszertani nehézséggel kell megküzdnie, hogy maga Dévai is elismeri, első – a vitát kirobbantó, számunkra azonban elveszett – rögtönzésszerű, sebtében papírra vetett iratában hevenyészve, kissé hozzávetőlegesen fogalmazott, továbbá az ezután történt idegen átszerkesztés(ek), kiegészítés(ek) miatt nem is vállalhat teljes felelősséget a neve alatt közkezen forgó traktátus tartalmáért.⁷⁹ Mindegy, hogy e mentegetőzés valós-e vagy műfaji kellék, hogy a töprengéssel töltött hosszú börtönének vagy a tulajdon bőrén megtapasztalt fájdalmas retorziók érlelték-e meg benne az átértékelést: a vitatott nézetektől való elhatárolódás, távolságtartás nyilvánvaló. Gondolatainak óvatosabb kifejtésére az is indíthatta a szerzőt, hogy időközben maga is felismerte azt, ami kritikusaiknak elsőre beugrott: ti. hogy az anabaptisták nézeteihez megtevesztésig hasonló elképzeléseket hirdet. Az 1535-ös münsteri katasztrófa után viszont ilyesmivel sem Németországban, sem Magyarországon nem lehetett viccelni. Az anabaptizmus gyanújának árnyéka nemcsak a lutheránus Martin Chemnitz klasszikussá váló ítéletében fogalmazódik meg,⁸⁰ hanem ezt sejthetjük a *Disputatió*t sajtó alá bocsátó nürnbergi Veit Dietrich átmeneti bizonytalankodása mögött is.⁸¹

A Dévai-féle *psychopannychia* részletes ismertetésétől a klasszikus tézisen túl: *sanc-ti mortui vivunt quidem Deo, sed nobis mortui sunt* – Ács Pál könnyen hozzáférhető dolgozatának hála – itt eltekinthetünk,⁸² nézzük inkább, milyen pozitív tanítás következik a hagyományos hierarchikus kozmológia tagadásából. Milyen új érdemeket tulajdonít Dévai a glóriájuktól megfosztott elhunytaknak, s ezután kihez folyamodhat szerinte segítségért a szentek gyámsága, oltalma alól kilépő keresztény, aki immár a bizalomnak szikrájával sem fordulhat az alvókhoz hasonlóan vak, süket és magatehetetlen lelkekhez?⁸³

1. A kiindulópont az embereknek (így a szenteknek is) egyetemes bűnössége, egyben kegyelemre szorult állapota. „Minden szent bűnös volt és bűnös. Képtelenség, hogy bűnös bűnösben bízzék, mind Krisztusra szorulnak, kinek kegyelme nélkül soha senki nem üdvözülhetett.”⁸⁴ Ezt a tételt a szokásos szembeállítás, ez esetben a *natura–gratia* ellentét pár finomítja: a szentek természetből fogva bűnösök voltak, de Krisztusban bízva kegyelemből megmenekültek, ebben nyújtanak számunkra követendő példát: ha hiszünk,

⁷⁸ E tradícióról részletesen: TÓTH Judit, *Test és lélek*, 153–160.

⁷⁹ DÉVAI, *Disputatio*, fol. a3r [5]; ETE, III, 31.

⁸⁰ CHEMNITZ, 659: „Fuit nostris temporibus quidam Matthias Dewayus Ungarus, qui sparsit opinionem, animas piorum post separationem a corpore, usque ad resurrectionem carnis dormire sine sensu et intellectu. Hoc paradoxon arripuerunt Anabaptistae, sed opinio ista publice reprobata est a nostris, et Apologia Confessionis Augustanae concedit: Sanctos in coelis in genere orare pro Ecclesia. Credimus igitur et confitemur, corpora piorum defunctorum, dormire in pulvere, in spe resurrectionis: Animas vero esse et vivere apud Christum.”

⁸¹ ETE, III, 109; EMBER–BOTOS, 63–65.

⁸² A témára vonatkozó legfontosabb helyek: DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s3r–v [141 sk.]; ÜÖ, *Disputatio*, fol. b1r–b2r [9–11]; ÜÖ, *Apologia*, prop. 51–52, fol. q3r [125]; ÜÖ, *Káté*, 67–69.

⁸³ DÉVAI, *Disputatio*, fol. b2v [12]. VÖ. ÜÖ, *Káté*, 77: „Azért eg’ más szemet se bizzon se Bodog aszsonba, se eg’éb szentbe se semmibe, hanem cz’ac ac Christus Iesusba, ha üdvözülni acaronc.”

⁸⁴ DÉVAI, *Disputatio*, fol. g1r [49].

mi is megtartatunk.⁸⁵ A közbenjárókból tehát példaképek lesznek. Nem feltétlenül erkölcsi példaképek, hisz az apostolok botlásairól a Szentírás is megemlékezik, hanem a hit példái. (Ennek előzménye a szentkultusz erasmianus változata, melyben az ereklyéről és tiszteletükről a morális példára és annak követésére helyeződik a hangsúly.) Még durvábban fosztja meg Dévai előjogaiktól a kanonizált szenteket, az ereklyetisztelettel kapcsolatban kajánul idézi a szállóigét: sokaknak tisztelik csontjait a földön, akiknek lelke a pokolban van.⁸⁶

2. Ez alól a felfogás alól az Istenszülő maga sem kivétel, nem mentes az eredendő bűn átkától, nem saját érdeméből, hanem idegen érdemnek köszönhetően (*alieno merito*), azaz kizárólag azért, hogy hittel fogadta Krisztus váltságát, üdvözülhetett. A bűnös Boldogasszony figurájához ezután egy meglepően pozitív és elismerő Mária-jellemzés kapcsolódik: ami a tényleges vétkeket illeti, ha valaki a szentek közül, akkor Mária mentes a leginkább ezektől, és így tettei és tulajdonságai révén (melyek nem játszanak ugyan szerepet a megigazulásban) ő a valaha volt szentek legkiválóbbika, méltó a megigazító hitre.⁸⁷ Nemcsak az itt alkalmazott hamartológia és krisztológia lutheri eredete egyértelmű, hanem ennek a Mária-értelmezésnek a párhuzamát is megtalálni két korai Luther-műben, a *Magnificat*-magyarázatban⁸⁸ és *A keresztyén ember szabadságában*, az utóbbi ismerete, fentebb láttuk, feltételezhető Dévainál. Itt Mária a hit példaképei között szerepel, aki tisztulásakor önként vállalt közösséget a többi asszonnyal.⁸⁹

3. Világos, hogy a mennyben Krisztus az egyetlen pártfogó, közbenjáró, de a földön sincs senki teljesen magára maradvá, önmagára utalva: itt kölcsönösen könyörögnék egymásért a keresztyének (Iac 5,16).⁹⁰ A láthatatlan szószólók helyett láthatókra tettek szert, a holt csontok (mint üdvösségszerző ereklyék) helyett élő oldalbordákra (vö. Gn 2,22!) és testvérekre, ezekre költsék inkább javaikat!⁹¹ Krisztusban nincs sem kisebb, sem nagyobb, sem kliens, sem patrónus, sem adós, sem hitelező, senki sincs közelebb a tűzhöz vagy éppen a peremre szorulva. Ahogy most egyenlők hitben, úgy lesznek egyenlők dicsőségben.⁹² A segítségnyújtás, a felelősségvállalás kölcsönös, erre épül egy új közösségtudat és a „nem vagyunk magunkban” bizodalma, ami mint mozgósító erejű ideológia versenyképesnek mutatkozik a krízisét élő hagyományos Patrona Hungariae-tannal és a bátai szent vér kultuszával. A majdani hódoltságból érkező és

⁸⁵ DÉVAI, *Apologia*, prop. 24. fol. n2r–3r [99–101]. Vö. Uő, *Káté*, 77–79.

⁸⁶ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s2r [139].

⁸⁷ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s2v [140]; ETE, II, 266: A bécsi jegyzőkönyv megfogalmazásában: az eredendő bűn tekintetében hasonlít Mária a többi asszonyhoz, a tényleges vétkek tekintetében viszont különbözik tőlük. A pozitív Mária-képből tehát nem következik automatikusan egy pozitív nőkép.

⁸⁸ WA, VII, (538)544–604 (1521); LVM, V, (203)209–262.

⁸⁹ WA, VII, 66 sk.; PRÖHLE, 62.

⁹⁰ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s3r [141]. Vö. ETE, II, 264, 266.

⁹¹ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s2r [139]. DÉVAI–RABUS, 567r: „Sonder wir haben lebendige Gebein / das ist / vil lieber Brüder / die sollen wir uns / wie Christus lehret Luce am 16 Capitel / mit Gold vnnd Silber zu Freünden machen.”

⁹² DÉVAI, *Disputatio*, fol. e4v [40]; DÉVAI, *Káté*, 75.

Európa-szerte lelkesedéssel olvasott beszámolók is ezt a szellemet lehelik, s ezen az alapon fogalmazódnak meg a jellegzetesen végvári világképet tükröző teológiai rendszerek a 16. század második felében.⁹³

5. FÉRFIAK, NŐK, GYERMEKEK: EGYETLEN PAPI RENDBEN

„Hogy nők prédikáljanak vagy szentségeket szolgáltatassanak ki, a reformátoroknál szóba sem jött” – él a kategorikus fogalmazással Ingetraut Ludolphy a *Theologische Realenzyklopädie* cikkében, hogy aztán néhány különleges kivételt fűzzön a tételhez (például apácák gyóntatása, bábák által végrehajtott szükségkereszttség).⁹⁴ Dévai Mátyás természetesen nem forgathatta ezt a ma megkerülhetetlen kézikönyvet, de e tétel tartalma számára még sokszor megtapasztalt valóság lehetett, így nem tudható be tájékozatlanságának, hogy a reformáció fősodrától eltérően megengedi az asszonyoknak a prédikálást és a szentségek kiszolgáltatását, mi több: a lexikoncikkéhez hasonló sarkos megfogalmazással, nem kizárólag a többször vitatott határesetekre célozva. Az sem mellékes, hogy minősített körülmények között szólal meg, *in statu confessionis*, Fabri püspök előtti nevezetes bécsi kihallgatásakor. A kihallgatás kettős hagyományozását figyelembe véve nyugodtan kizárható a lehetőség, hogy félreértésről, torzításról lenne szó a kihallgató oldalán, vagy éppen iróniáról, hüperboláról, esetleg más szokásos retorikai figuráról a kihallgatott oldalán e szokatlan állítások esetében. Dévai nyilvánvalóan komolyan gondolta válaszait: az asszonyok taníthatnak a maguk módján, és ha már egyszer prédikálhatnak, miért ne gyóntathatnának?!⁹⁵

A helyzet különös pikantériája, amivel Dévainak is tisztában kellett lennie, hogy Fabrit a kor közmondásosan nőgyűlölő teológusai között tartották számon. Szónoki kihírózásait is szerte emlegették, például amikor az 1530-as augsburgi birodalmi gyűlésen a császár hűgát gyalázta félreérthetetlen metaforákban,⁹⁶ de többek között az antik szerzők nőellenes sztereotípiáit felmelegítő nézeteit nyomtatásban is terjesztette (az asszony mint természeti csapás, mint szükséges rossz; „Három csapás rettentő: tűzvész, árvíz meg a nő”). Első ilyen művére⁹⁷ az újdonsült házasember Justus Jonas ellenirattal reagált,⁹⁸ s az ehhez a válaszhoz előszót író Luthernél is több, a nőgyűlöletet kritizáló

⁹³ SAE, III (1973), 891–928; ÖZE, *Felekezeti váltás a 16. századi végvári katona népességénél*; lásd X. 6–7.

⁹⁴ LUDOLPHY, *Frau VI. Reformationszeit*, 443. Vö. CONRAD, „In Christo ist weder man noch weyb”.

⁹⁵ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s1v–s2r, s4v [138 sk., 144]. Vö. ETE, II, 265, 267.

⁹⁶ NBD IV/2, 396.

⁹⁷ Joannis Fabri episcopi Constantiensis Opus adversus nova quaedam et a christiana religione prorsus aliena dogmata Martini Lutheri. Roma: Silber (Franck), 1522. Második kiadás: Leipzig: Lotther, 1523. VD 16., F 217.

⁹⁸ Justus Jonas: Adversus Iohannem Fabrum [...] pro coniugio sacerdotali [...] defensio. Wittenberg: Lotter, 1523. VD 16., J 871. Fol. C1r: „Creator ille et maiestas illa honorari vult, ut neque foemina contemnat masculum neque masculus foeminam. Ex hoc opinor minime obscurum est, quam impiis plane et Satanicis blasphemii, ut pote, Mulier est necessarium malum, Muliere nihil peius, et id genus conviciis, Philosophi gentium et ethnici scriptores hunc sexum et hanc bonam creaturam dei, inceserint. Quorum testimoniis et horrendis blasphemiiis quam apte in re sacra et disputatione hic Theologica usus sis, mirum si adhuc

megjegyzéssel találkozunk ez idő tájt elszórtan.⁹⁹ Fabri elvi pozíciója különösebben nem érdekes számunkra, bizonyára megvolt ennek a konkrét tapasztalati háttere, politikai célja, Jonas lelkes nőprogramja sem meglepő, ennek is megtalálni a párhuzamát egyéb írásaiban.¹⁰⁰ Nehezen tudjuk viszont a megfelelő skatulyába sorolni Dévai kijelentéseit, melyek messze túlmennek Jonasnak a rajongásig derűs színekkel festett nőképén.

Magyarázatot adna Dévai magatartására, ha az anabaptistákéval rokon álláspontot tulajdonítanánk neki. A lélekaluvással kapcsolatban láttuk, ez az asszociáció (ha nem is egyenesen vád) valóban felmerült Dévai kritikusaiban. Noha soha senki nem sorolta komolyan Dévait és teológiáját az újrakeresztelők táborába, nem zárható ki, hogy ő kezdetben még gyanútlanul használt olyan fogalmakat és képzeteket, melyek később mint tipikusan anabaptista ismertetőjegyek váltak szalonképtelenné akár tulajdon megítélésében, akár mások szemében (és ezért szakított velük, mint a *dormitio* képpel). Az újrakeresztelők mozgalma természetesen már Dévai wittenbergi tanulmányai idején közismert jelenség és számtalan vitairatban cáfolt teológiai rendszer volt mind Németországban, mind Magyarországon, az ellenük vívott harcban maga Fabri püspök is elévülhetetlen érdemeket szerzett,¹⁰¹ de Dévaiban talán csak idővel tudatosult, hogy ha a keresztség vagy a világi hatalom kérdésében nem is, viszont a *de anima* és *de femina* hitcikkekből hozzájuk hasonlóan gondolkodik.

Akárcsak a valdensek vagy a táboríták, az anabaptisták is teret biztosítottak nők egyházi szolgálatának, s ennek megfelelően sok nő szenvedett közülük vértanúságot.¹⁰² 1539-ben a sziléziai Sagan főterén fejeztek le két újrakeresztelő nőt Henrik szász herceg külön parancsára. A kivégzés előtt szózatot intéztek jelenlévő hittestvéreikhez, hogy álljanak meg az igaz tanításban.¹⁰³ A Grete Mecenseffy által kiadott osztrák nyomozati aktákban is számos, név szerint ismert anabaptista asszony bukkan fel.¹⁰⁴ Anabaptista női prédikátorok tevékenysége ellen Luther is szót emelt 1532-ben.¹⁰⁵

A wittenbergi vagy a helvét irányzatban azonban, mint az utóbbi adat is mutatja, más volt a helyzet. Jóllehet a legtöbb kézikönyvben vagy tanulmányban kísért a sztereotip állítás, melyet most Öze Sándor óvatos megfogalmazásában idézek: „a női emancipáció útját a reformáció is egyengette”,¹⁰⁶ a közelkép ennél kiábrándítóbb. A leegyszerűsítő

non videas.” Fol. Elv: „Ecce hic Deus et dominus ille maiestatis, mulierem adfirmat fore creaturam bonam, et vocat adiutorium. Ad hoc ergo verbum dei merito confunditur et contremescit Satanas cum tota philosophorum cohorte. Hic semel obturantur ora omnium, quicunque has blasphemias horrendas in hunc sexum Tria sunt mala pessima, Ignis, aqua, foemina. Item, Mulier est necessarium malum, et id genus conviciorum portenta iactarunt. Revera enim bona creatura dei est mulier, revera pium et sanctum vitae genus coniugium. Si vero tibi Faber aus quibuscunque tandem carnalibus et incredulis aliter videtur, vicium in te est, non in coniugio.” Vö. BUCKWALTER, *Die Priesterehe in Flugschriften*, 128–130.

⁹⁹ WA, X/II, 293, XII, (81)85–87, 233 sk. (mind 1522–1523-ból). Vö. WA.B, III, 128 (nr. 646).

¹⁰⁰ Zsidómisszió, 89, 153–156 (nr. 4, 28).

¹⁰¹ ROTHKEGEL, *Von der Schönen Madonna zum Scheiterhaufen*, 49–52, 57 sk.

¹⁰² BAINTON, *Frauen der Reformation*, 161–181.

¹⁰³ ROTHKEGEL, *Ausbreitung und Verfolgung der Täufer*, 187.

¹⁰⁴ QGT XI, XIII.

¹⁰⁵ WA, XXX/III, 524.

¹⁰⁶ ÖZE, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, 60.

megállapításoknak kétségkívül kedvez az a körülmény, hogy egyes rendkívül exponált, ugyanakkor elszigetelt adatok megerősíteni látszanak ezt a pozitív benyomást: például néhány kivételes egyéniség (mint Katharina von Bora) vagy magas társadalmi állású személyiség népszerűsége, elismertsége akár saját korában, akár az utókor ítéletében (mint Argula von Grumbach, Elisabeth von Rochlitz, Elisabeth von Braunschweig, Perényiné Frangepán Katalin, Nádasdyné Kanizsai Orsolya, Majláthné Nádasdy Anna). Vagy ugyanilyen hatást kelt néhány elszórt kijelentés a reformátorok aprólékosan feldolgozott életművében (mint Luther értékelése Katharina Zell vagy Katharina von Sachsen képességeiről, helyzetfelmérése, elvárásai egyházpolitikai szerepükkel, történelmi küldetésükkel kapcsolatban).¹⁰⁷ Ugyanúgy félrevezető lehet annak irodalomtörténeti felismerése, mennyire rokonszenves szerepet játszhatnak fiktív női szereplők a reformáció korának polemikus dialógusaiban és röpirataiban – ha ugyanakkor figyelmen kívül hagyjuk, hogy ugyanebben a műfajban a hasonlóan pozitív paraszti figura sem jelez elmozdulást az általános társadalomkép szempontjából.¹⁰⁸

Tény, hogy az egyetemes papság gondolata teológiailag felértékelte a női hivatásokat (kifejezetten a háziasszonyt és a cselédlányt is),¹⁰⁹ és a papok házasságának elterjedése új érvényesülési lehetőséget nyitott meg a nők számára, a papnéi pályát.¹¹⁰ A másik oldalon látnunk kell viszont, hogy a teológiai felértékelés nem vezetett szükségszerűen emelkedéshez a társadalmi presztízsből, és az új kibontakozási lehetőségek megnyílásával legalább ugyanennyi zárult be (például női szerzetesrendek).

A mai olvasó bizonyára szerencsés kivételnek tartja, hogy Rotterdami Erasmus nem osztotta humanista szerzőtársai általános nőellenességét (ebből Fabri és Jonas vitája ürügyén adtam ízelítőt), témába vágó műve, a *De vidua christiana* mégis zavaróan sablonos és unalmas olvasmány.¹¹¹ Noha a keresztény özvegy ideáljának hazai társadalomformáló hatásáról keveset állíthatunk, legfeljebb képzelődhetünk, annál nagyobb karriert futott be Magyarországon az 1516-ban megfogalmazott *Paraclesis* egy odavetettnek tűnő mondata: „Bárcsak minden asszony olvasná az evangéliumot, olvasná Pál leveleit!”¹¹² Közismert, hogy a *Novum Instrumentum*nak ezt az előszavát parafrázeálják az ún. erasmista magyar bibliafordítások Komjáti Benedektől Sylvester Jánosig. Az első magyar nyomtatott Biblia ajánlásában előadott akár fiktív, akár valós történet, ti. hogy Komjá-

¹⁰⁷ WA.B, VI, 26 sk., VIII, 569 sk. (nr. 1777, 3366); LVM, VII, nr. 1777, 3366; LUDOLPHY, *Die Frau in der Sicht Martin Luthers*, 212–214; LIENHARD, *Catherine Zell, née Schütz*, BiDi 1, 97–125; HALBACH, *Argula von Grumbach*; BAINTON, *Frauen der Reformation*, 56–83, 103–119, 134–160; BRÄUER, *Katharina – evangelische Landesherrin in Sachsen*; SOMOGYI, *Az 51. zsoltár magyarázata*.

¹⁰⁸ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom*, 186–193.

¹⁰⁹ WA, VI, 541; LM, II, 190; WA, XXX/I, 153; BSLK, 597 sk.; PRÖHLE, 154 sk. Vö. MOELLER, *Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum*, 88–91.

¹¹⁰ SCHORN-SCHÜTTE, *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit*.

¹¹¹ Erasmus: *Vidua Christiana per Des. Erasmvm Roterodamvm ad serenissimam pridem Hungariae Boemiaeque reginam, Mariam, Caroli Caesaris, ac Ferdinandi regis sororem*. Opus recens natum & nunc primum excusum [...] Basileae in officina Frobeniana, Anno M.D.XXIX. 8°. APPONYI H. 208; VD 16., E 3654. Magyar fordítása: ERASMUS, *Özvegy*. Vö. CHRIST-VON WEDEL, *Hatással voltak-e a magyar erasmisták Erasmusra? = Haben die ungarischen Erasmianer auf Erasmus einen Einfluß ausgeübt?*

¹¹² „Optarim, ut omnes mulierculae legant euangelium, legant Paulinas epistolas.” ERASMUS, III, 14.

ti úrnőjében, Perényi Gáborné Frangepán Katalinban leküzdhetetlen kívánság ébredt Szent Pál leveleinek olvasására, félreérthetetlenül utal az erasmusi óhajra.¹¹³

Bármennyire dicséretes, hogy a legtöbb magyar reformátor halhatatlan lelket tulajdonít a nőknek haláluk után, ez nem változtat azon, hogy életükben többnyire nem látnak mást bennük, mint a bűn inkarnációját. Nem mellékes körülmény az sem, hogy például Melius Juhász Péter szigorúan patriarchális nézetei talán anabaptista ellenféllel folytatott vitában fogalmazódtak meg. Számára az asszony már nem egyszerűen a bujaságnak, hanem a pápizmusnak és az eretnekségnek emblémájává is lett.¹¹⁴ Meliusnál az asszonyok egyházi szolgálatának kérdése az Arany Tamás elleni iratban is felmerül, de pont nem az Arany Tamással vitázó első részben, hanem (a címlap felirata szerint) az „egyéb sok tévelgések” körében. Sem Révész Imrének, sem Makkai Lászlónak nem sikerült ezeket a megcáfolt téziseket konkrét vitahelyzethez vagy ellenfélhez kapcsolnia azon túl, hogy az anabaptizmus és a spiritualizmus szellemét fedezték föl bennük.¹¹⁵

A XXV. tévelygést („Szabad mind férfinak és asszonyi állatnak keresztelni s prédikálni”) Melius három lépcsőben cáfolja, részben az elhívás és a kiválasztás bibliai példáira hivatkozva, részben a bábák által végrehajtott szükségkereszttségnek (az eleve elrendelés tézise szerint amúgy is felesleges) gyakorlatát elutasítva. Az asszonyok esetében természetesen Pál apostolt idézi, ugyanazokat a helyeket, mint Dévai, ugyancsak kreatívan értelmezve, csak az értelmezés iránya lesz teljesen ellenkező:

„Amint Szent Pál mondja: az asszonyi állattul a közönséges egyházi szolgálatot, prédikálást és a szent jegyeknek osztogatását megtiltja az Irás, hogy ugyan ne prédikáljanak. I. Cor. 14. [...] Megtiltotta az irás az tanéjtást és prédikálást a keresztyéni gyülekezetben a bábáktul, hát megtiltotta a keresztelést is, mint közönséges szolgálatot. I. Tim: 2. I. Cor: 14. Az asszony népek ne prédikáljanak a gyülekezetben.”¹¹⁶

A vizsgált probléma tekintetében az egyetemes papság teológiai programja a kulcsfogalom. Ezt a minden hívő egységes, hierarchia nélküli papi rendjére vonatkozó gondolatot Luther 1520-as nagy irataiban fejti ki, többek között a *De captivitate babylonica ecclesiae* és a Dévai feltételezhető olvasmányaként már fentebb idézett *De libertate christiana* címűben.¹¹⁷ Az előbbiben ráadásul a reformátor a szerzetesek fogadalmával és a papok szent cselekményeivel többek között éppen a háziasszony és a szolgálólány mindennapi tevékenységét mint Isten szemében semmivel sem értéktelenebb szolgálatot állítja szembe:

¹¹³ ZVARA, 36–40; ÁCS, *Paracletus*.

¹¹⁴ BARTON–MAKKAI, 159, 216; BSRék II/2, 401; KISS Áron, 519, 557; SAE, III (1973), 395; ÖZE, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, 60 sk.; NÉMETH Balázs, „...Isten nem aloszik, rejánk pislong...”, 84; ÁCS, „Az idő ósága”, 188–191.

¹¹⁵ RÉVÉSZ Imre, *Debrecen lelki válsága*, 31–40 = 66–75; MAKKAI, *Méliusz és Arany Tamás*.

¹¹⁶ SAE, III (1973), 482–484. Pál ezeket a feladatokat nem pontosan így konkretizálja.

¹¹⁷ WA, VI, 564–567, VII, 56–58; LM, II, 332–334; PRÖHLE, 44–47.

„Ezért senkinek sem tanácsolom, sőt mindenkit óva intek attól, hogy valamely szerzetbe belépjen vagy papi rendet felvegyen, hacsak föl nincs vértézve annak belátásával, hogy a barátok vagy papok tettei bármily szentek és rendkívüliek legyenek is, Isten szemében semmivel sem különböznek a földjén dolgozó paraszt vagy a háztartását vezető asszony munkájától, hiszen őnála minden csak a hit szerint nyom a latban. [...] Sőt nem ritkán megesik, hogy a szolgáló vagy a béres házi foglalatossága és kétkezi munkája kedvesebb számára, mint egy szerzetesnek vagy papnak minden börtje és igyekezete, ha ez híján van a hitnek.”¹¹⁸

Ugyanezt a teológiai álláspontot osztja Melanchthon 1521-es *Loci communes*,¹¹⁹ melynek alapos ismerete szintén kimutatható a magyar reformátornál.

Ahogyan a népfelség elve elvezet a képviseleti demokráciához, úgy alakul a wittenbergi reformátoroknál az ígéhirdetésről és a szentségek kiszolgáltatásáról vallott felfogás. Szerintük valamennyi keresztény megkapta Krisztustól a kulcsok hatalmát, a miszsiói parancsot (benne a keresztelezés feladatát) és a kenyér megtörésének hagyományát, de a jó rend kedvéért ezeket átruházzák elhívott, kiválasztott „szolgáikra”. Dogmatikailag valamennyien *sacerdosok*, de (protestáns) egyházjogi értelemben már csak az általuk megbízottak a *ministerek*.¹²⁰ Lényeges különbség viszont az ordinációhoz tapadó korábbi képzetekkel szemben, hogy a prédikálás, a szentségi szertartások végzése már többé nem előjog, kiváltság, hanem kizárólag feladat, küldetés.

Ingetraut Ludolphy szemléletes példákon mutatja be, hogy maga az egyetemes papság programjának meghirdetője, Luther milyen korlátok között alkalmazta saját tételét, ugyanakkor olykor saját maga is feszegette ezeket a korlátokat. Luther számára a rend és a tisztesség követelménye jelentett gátat a program kiterjesztése, azaz a nők papi szolgálata előtt. Ha prédikálnának, ez sértené a megszokás által szentesített közrendet és közerkölcsöt, botrányozást támasztana – ezzel ismét eljutottunk az evangéliumi szabadságnak szeretetből fakadó korlátjáig, a hitben gyengéknek már ismert védelmezéséig. Az önmaga által kijelölt határok megsértésére, áthágására pedig mi más ösztönözné a reformátort, mint a szükség, mely törvényt bont. Ha nincs, aki prédikáljon, az asszonyok prédikáljanak (hiszen szükséghelyzetben a kövek is kiáltanak, Lc 19,40).¹²¹ Ezt az álláspontot egy viszonylag kései (az 1539-es *A zsinatokról és egyházakról* című műből vett), de annál kifejezőbb idézettel szeretném illusztrálni:

¹¹⁸ WA, VI, 541; LM, II, 190. Ezt a szemléletes példát megismétli 1529-ben a *Nagy káté* is: WA, XXX/I, 153; BSLK, 597 sk.; PRÖHLE, 154 sk., valamint egy 1533. 01. 19-én Io 2,1–11 alapján elmondott prédikáció: WA, XXXVII, 9–12, LII, 112. E helyek összegyűjtéséért Reuss Andrásnak tartozom köszönettel. Vö. MOELLER, *Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum*, 88–91.

¹¹⁹ MStA, II/1, 156 sk.

¹²⁰ Borbás bíró magyar nyelvű megfogalmazásában: „Hogy nyilván megérted jó Antal bíró, a mint én hallottam, a predikációban, kétféle papság vagyon a szentírásban, egyik belső, másik kiűső, azaz egyik lelki, s másik testi. A belső lelki papság semmi nem egyéb, hanem az igaz keresztyénség, melybe mi nekünk főpapunk a mi urunk Jézus Krisztus.” RMKT 16., IV, 213–214; RMDE, I, 592. Köszönettel tartozom Hel-tai Jánosnak, aki a Sztárai Mihály-helyre felhívta a figyelmemet.

¹²¹ LUDOLPHY, *Die Frau in der Sicht Martin Luthers*, 212–214.

„Mégis igaz, hogy a Szentlélek e tekintetben [az egyházi hivatal tekintetében] kizárja az asszonyokat, gyermekeket és mihaszna személyeket, hiszen csak alkalmas férfiembereket választ erre a feladatra (kivéve a szükséghelyzetet), ahogy az Szt. Pál leveleiben többhelyütt olvasható. [...] Summa, egy ügyes férfi legyen ide kiválasztva, mert erre gyermekek, asszonyok és egyéb személyek nem alkalmasak, jóllehet képesek Isten igéjét hallgatni, a keresztségben, az oltáriszentségben és a feloldozásban részesülni, és a férfiakkal együtt ők is igazi szent keresztények, mint Szt. Péter mondja. Mert ez a különbség mind az emberi természetből, mind Isten teremtetési rendjéből adódik, hogy asszonyok (még kevésbé gyermekek vagy bolondok) nem kormányozhatnak és ne kormányozzanak, mint a tapasztalat tanítja és I. Mózes 3. mondja.”¹²²

Hasonló, egyben az egyetemes papság tételével is összefüggő következtetlenséget tanúsít Luther a két szín alatti áldozás kérdésében: kíméletből, a botránkoztatás elkerülése iránti igyekezetében éppen saját kritériumaival, elsősorban a biblikus érvelés követelményével kerül szembe („igyatok ebből mindnyájan”, Mt 26,27).¹²³

Véleményem szerint Dévai kérdéses magatartására, a bécsi kihallgatáson adott válaszaire is az egyetemes papság teológiai programja ad magyarázatot. Dévai ezt mindenki másnál komolyabban igyekezett venni, s ha említi (sőt mint láttuk, a két szín kérdésében kifejezetten alkalmazza) is a mesterei által állított korlátokat, azokat meglehetősen lazán és rugalmasan kezeli.¹²⁴ A magyar reformátor számára is egyértelmű, hogy a képviseleti elv értelmében a keresztények a nyilvános egyházi szolgálatot (*ministerium*) kiválasztott személyekre ruházzák, de ez a megbízás nála még kevésbé veszi fel az ordináció tradicionális formáját, külsőségeit, sokkal inkább mozgalmi, közösségi aktus. Nagyobb hangsúly esik a lelkészválasztás, mint a papszentelés eseményére, s a gyóntatás, a kulcsok hatalmával való élés esetében fontosabb számára a személyes rátermettség, mint a viselt (papi) hivatal.¹²⁵

Ezt a megoldási kísérletet három érveléssel tudom alátámasztani, Dévai olyan kérdésekre adott válaszaival, melyek az itt vizsgált problémával való szoros összefüggésük révén párhuzamként megerősítik feltételezésemet. Ez a három rokon téma: az egyetemes papság szerepének meghatározása, Dévai áldozópapi működése és a gyermekkeresztség értelmezése.

1. Luther a minden hívőt illető papi feladatokat, ha formális felosztás nélkül is, három területen jelölte ki: „Mert a papsággal méltók vagyunk arra, hogy Isten előtt megjelenjünk, másokért imádkozzunk, és egymást az Isten dolgai felől tanítsuk, mert ez a papok hivatása.”¹²⁶ Melanchthon a *Loci communes*-ban, ugyancsak formális felosztás nélkül, két

¹²² WA, L, 633; LM, VI, 413.

¹²³ WA, X/III, 45–47 (1522); MLF 3, 29 sk.

¹²⁴ DÉVAI, *Disputatio*, fol. e4v [40]; Uő, *Expositio examinis*, fol. r4v–s1r [136 sk.]; ETE, II, 267.

¹²⁵ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s2r [139]: „Pastor eligitur ab Ecclesia.” Fol. s4v [144]: „Si autem Pastor indoctus fuerit, vel suae functioni non responderit, doctorem medicum adibo, is quisquis sit, parum refert.” Vö. ETE, II, 265, 267. Dévaival ebben a kérdésben Honterus is egyetért: JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 9.

¹²⁶ „[...] quod per sacerdotium digni sumus coram Deo apparere, pro aliis orare, et nos invicem ea quae dei sunt docere. Haec enim sacerdotum officia sunt [...]” WA, VII, 57; PRÖHLE, 46.

ilyen feladatot lát: „Papok vagyunk, mert Istennek áldozzuk önmagunkat, és könyörgünk bűneink miatt.”¹²⁷ Hagyjuk most annak vizsgálatát, mennyiben fedi egymást vagy milyen irodalmi függésben állhat egymással ez a két definíció, nézzük inkább Dévai meghatározását, mely a fentiekől eltérően már formális felosztást is alkalmaz, és nyilvánvalóan e két minta elemeiből építkezik: „Mivel a papok feladata áldozni, prédikálni, imádkozni, és mivel Isten parancsa minden keresztényt erre kötelez, következik, hogy minden keresztény pap, hogy köteles bűneit megoldókölni, tanítani és egymásért imádkozni.”¹²⁸

Azaz Dévai Lutherrel tart a másokért való imádkozás hangsúlyozásában, Melanchthonnal az életáldozat teológiai értelmezésében és megint Lutherrel a tanítás szerepének beemelésében. Az első felsorolásban ugyan még „predikálást” említ, ezt azonban a folytatásban már „tanításként” konkretizálja, s amikor a cikk végén a nyilvános igehirdetést az elhívott *minister* feladataként határozza meg, ezzel világossá teszi, hogy az egyetemes papság szerepe nála sem lép túl „egymás” nem nyilvános tanításán (a *Disputatio*ban ez még konkrétabb: *privatim suam familiam doceat*). Tény azonban, hogy Dévai felfogása a tanítás tekintetében tartalmilag kibővíti a melanchthoni értelmezést, a lutherit pedig a hangsúlyok elhelyezésében haladja meg. Azzal ugyanis, hogy igehirdetésként aposztrofálja a tanító célú magánbeszélgetést (egyébként összhangban Luthernek és saját magának a gyónásról vallott új értelmezésével: „tanítás, tanács és vigasztalás”), egy kissé csökkenti a rendesen elhívott szolgák (*ministri rite vocati*) és a csupán egyetemesen pap hívők (*sacerdotes omnes Christiani*) között frissen húzott határvonal jelentőségét.

Dévai magyarázatának maradandó hatásáról tanúskodik Sztárai Mihály *Igaz papság tikörének* Borbás bírója, aki a külső és belső, testi és lelki papságról, azaz a *ministerium*-ről és a *sacerdotium*-ról, valamint feladataikról ekképpen szól:

„[...] kétféle papság vagyon a szentírásban, egyik belső, másik kiüő, azaz egyik lelki, s másik testi. A belső lelki papság semmi nem egyéb, hanem az igaz keresztyénség, melybe mi nekünk főpapunk a mi urunk Jézus Krisztus. Mert minden papnak főképpen három tiszti vagyon. Első az áldozás. Második a prédikálás. Harmadik az imádkozás.”¹²⁹

2. A bécsi kihallgatáson elhangzik: Dévai Wittenbergből való hazatérte után nem misézett, nem zsolozsmázott, nem élt a papi rendet megillető szertartási jogokkal és kötelességekkel, egyedül a prédikátori hivatást töltötte be, erre ő a kassaiakat hívja ta-

¹²⁷ „Sacerdotes, quia nos ipsos deo offerimus et interpellamus pro peccatis nostris.” MStA, II/1, 157.

¹²⁸ DÉVAI, *Expositio examinis*, r4v–s1r [136 sk.]: „Cum sacerdotum partes sint sacrificare, ut Rom. 12. I. Petri 2., praedicare, orare. Et cum ad tria haec omnis Christianus ex praecepto Dei obligetur, consequitur, omnes Christianos esse sacerdotes, ut sua peccata interna et externa occidant et mortificent, ut doceant, ut orent invicem, sicut docet Divus Iacobus. Caeterum in ecclesia vocatio expectenda est, iuxta illud: Nemo sibi sumat honorem, nisi qui vocatur a Deo, tanquam Aaron. Iam quatenus praedicat ecclesiae et administrat sacramenta, servus et minister ecclesiae dicitur: Pastor, Episcopus, Evangelista, alias est sacerdos, etiamsi haec communia officia non obeat, si est Christianus.” ETE, II, 267 mindezt meglehetősen leegyszerűsítve adja vissza. Ez a hármas felosztás (sacrificare, orare, praedicare), továbbá a nyilvános és a privát tanítás megkülönböztetése ugyanígy olvasható: DÉVAI, *Disputatio*, fol. g4v–h1v [56–58].

¹²⁹ RMKT 16., IV, 213–214; RMDE, I, 592.

núnak, akik 1531-ben magyar prédikátorként alkalmazták.¹³⁰ Botta István feltehetően téved, mikor Dévaival adatja össze Bebek Imrét és jövődöbelijét, Augustinus Musaeus korábban idézett beszámolója egyáltalán nem támasztja alá ezt a szereposztást.¹³¹ Dévait 1540-es rövid sárospataki tartózkodása idején is *concionator*nak címezték,¹³² ez az adat önmagában nem sokat jelentene, de mindenképp egybeesik a reformátor önértelmességével. A wittenbergi reformátorok is (kissé erőszakot téve a történeten) az Illés által legyőzött Baál-papokhoz hasonlították a miséző klerikusokat, míg a prófétát prédikátori szerepben képzeltek el.¹³³ Úgy tűnik, Dévai szándékosan mond le kánoni előjogairól és tudatosan hanyagolja kánoni kötelességeit, ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy személyes példájával hirdeti a laikusok és klerikusok közötti hagyományos megkülönböztetés tagadását.

Az előző állítás megfogalmazása szándékosan volt ennyire óvatos. Ha elővesszük a kihallgatás bécsi jegyzőkönyvét, „sajnos” meg kell állapítanunk, hogy a kérdések jóval egyértelműbb téziseket fogalmaznak meg ezen a ponton, mint a reformátor által ezekre adott válaszok. Hogy Dévai áldozópap létére nem akart misézni, hogy ugyanolyan papnak hirdette magát, mint amilyen bármelyik laikus, ezek az inkvizítor szavai. A kihallgatott erre úgy védekezik, hogy a kassaiaktól prédikálásra kapott meghívást, nem a szentségek kiszolgáltatására (itt legalább megjelenik a reformáció egyházfelfogása!), és hogy többek között szembaja akadályozta meg az előírt napi imák teljesítésében. Ezek a szálnalmasnak tűnő mentegetőzések mindazonáltal tudatosítják bennünk, mennyire éles helyzetben folyt a kihallgatás, milyen körülmények között vették fel a jegyzőkönyvet, így annál komolyabban vehetünk minden szót, melyet rögzítettek. Annyi azonban biztos, hogy Dévai – Luther véleményével összhangban – a nyilvános ígéhirdetés feladatát a gyülekezet felhatalmazásához kötötte, és klerikusi múltja dacára önmagára is vonatkoztatta a gyülekezet részéről történő *vocatio* és *electio* követelményét.¹³⁴

3. A gyermekkeresztség és a hit összefüggésében azt állítja Dévai, hogy a hit az üdvözülés elengedhetetlen feltétele, ez alól a kisdedek sem képeznek kivételt. Melancthon *Locijának* 1535-ös kiadását követve (az első kiadás még egyáltalán nem foglalkozott a gyermekkeresztség kérdésével, ennek alapos tárgyalására bevallottan csak a münsteri katasztrófa indította a szerzőt) leszögezi, hogy nem a mi dolgunk Isten hogyanjait fűrkészni, elég annyit tudni, hogy Isten a gyermekekben is elvégzi művét, ők is hisznek, és részük van az üdvösségben.¹³⁵ Dévai ezzel hihetetlenül széles alapra helyezi és a lehető legtágabban értelmezi az egyetemes papság tanítását. Az inkvizítor eredeti kérdése a

¹³⁰ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. r4v, t1r [136, 145]. Dévai korábbi boldogkői káplánkodásáról Szerémi György emlékezik meg: MHH.S, I, 201; ETE, I, 356; magyarul: SZERÉMI, 155.

¹³¹ BOTTA, „A Magyar Luther”, 49.

¹³² BOTTA, *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár*, 73.

¹³³ Lásd Batizi András levelét: MBW, nr. 3388; MPEA, XI (1927), 51–54 (1543. 12. 08.).

¹³⁴ ETE, II, 264–267.

¹³⁵ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s4r [143]: „Omnibus, qui salvari volunt, fides est necessaria, qua sine nemo potest placere Deo, Hebrae. 11. Et pueri credunt, sed quomodo, nihil ad nos.” Rabus fordítása (DÉVAI–RABUS, 568v): „So glauben die Kinder / Wie aber solchs zugang / gehöret uns nicht *spitzfindiger weiß* zu ergründen.” (Kiemelés tölem: Cs. Z.) Vö. MStA, II/2, 518.

hagyományos felfogásból indult ki, tudniillik hogy a jogi és a filozófiai gondolkodásban korlátozott tulajdonságokkal jellemzett gyermekek nem saját hitükre, hanem mások hitére tekintettel részesülnek előbb a keresztségben, majd az örök üdvösségben. Mi már tudjuk, hogy ez a hagyomány utóbb a protestantizmust is meg fogja hódítani, de Dévai ebben a cikkében még arra vetemedett, hogy teológiailag emancipálja a kicsinyeket, s ebben ráadásul a Szentírás is bátoríthatta („csecsemők szája által...”, Mt 21,16).

Szkhárosi Horvát András *Az Istennek irgalmasságáról, és ez világnak hálaadatlan-ságáról* szerzett énekében ugyanígy terjeszti ki az egyetemes papság fogalmát a papokról a világiakra (deák), a kicsinyekre és az alacsony megbecsültségű énekmondókra (hegedős): „Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják.”¹³⁶

A fent kifejtett három érv sorába szervesen illeszkedik az, amit Dévai a nőknek mint az egyetemes papi rend tagjainak az egyházi szolgálatáról akár Johannes Fabri püspököt is provokálva állít:

„Az asszonyok taníthatnak a maguk módján (*in suo genere*), ahogy Pál írja Titusnak: az öregasszonyok tanítsanak a bölcsességre, még a férfit is, ha tudatlannak bizonyulna. Így tanítja Priscilla és Aquila Apollózt az Úr útjára, de a gyülekezetben tiltja ezt az apostol. Egyébként, ha prédikálhatnak, miért ne szolgáltathatnák ugyanígy ki a szentségeket szükséghelyzetben, hisz az asszonyok most is megkeresztelik az újszülöttet, ezek [a papok] meg anabaptisták módjára újrákeresztelik e szavakkal: Ha nem vagy megkeresztelve stb. Lásd Ambrosius Ephes. 4. A rend megőrzése kedvéért (*propter servandum ordinem*) mégis elfogadom a megismételt keresztséget. Egyébként, hogy az asszonyok által megkeresztelt csecsemők újrákeresztelésében mekkorát tévednek és ezzel a donatizmus hibájába esnek, nem itt kell kifejtennem.”

Ugyanígy a gyónás kérdéséről: „Szükséghelyzetben bármelyik keresztény, az asszonyok is meghallgathatják a gyónást. Ha prédikálhatnak, miért ne adhatnának tanácsot vagy vigasztalhatnának magánbeszélgetésben.”¹³⁷

Akárcsak az első érv esetében, itt is visszaköszönnek a wittenbergiek kulcsszavai: a nyilvános szolgálat és a magánbeszélgetés, a közösség által elhívott, megválasztott *minister* és a többi keresztény megkülönböztetése, a páli maxima (I Cor 14,34) követése, a rend megőrzésének igénye, a szükséghelyzet kivételes szabályozása. Dévai mégis kicsit másképp intonálja ezeket az elemeket, aminek következtében üzenete is más hangon szólal meg. Ennek illusztrálására vegyük újra elő a tanítás, prédikálás, vigasztalás fogalmkörét. Aki fellapozza az első idézett helyet (Tit 2,3), mindjárt látja, hogyan lesz Dévainál a tiltásból feladat, a korlátozásból felhatalmazás.

¹³⁶ RMKT 16., I, 207, 245. Köszönettel tartozom Ács Pálnak, aki a Szkhárosi-helyre felhívta a figyelmemet.

¹³⁷ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s1v–s2r, s4v [138 sk., 144]; vö. ETE, II, 265, 267. Rabus fordítása (DÉVAI–RABUS, 566v, 568v) itt szükségesnek tart két pontosítót, megszorító beszúrást: „Das die Weiber für sich selbers in jhrem stand auch künden vnd mögen lehren / sage Paulus zu Tito im 2 Capitel [...]”; „Die weil die Weiber predigen könden / vnnd jhnen solches bißweilen zugelassen würt / warumb wollen sie dann auch / oder könden nicht etwann die Leut inn sonders trösten / vnn jhnen rhaten.” (Kiemelések tölem: Cs. Z.)

A prédikálás az a rugalmas fogalom, mely rést üt az *electio*, a *vocatio* és az *ordo* egyházjogi falán. Láttuk korábban, hogyan emelkedik a négy szemközti tanítás a prédikáció szintjére, ugyanez a gyónás egyik fajtájaként már-már a rítus igényével is léphetne föl, majd ebből a stílári fordulatnak, modoros szóhasználatnak tűnő különbségből hirtelen *theologumenon* lesz, szellemi fegyver, logikai érv: ha egyszer prédikálhatnak, miért ne szolgáltatathatnák ki a szentségeket?! Érdekes, hogy ez a tanítást, a gyóntatást és az ígehirdetést egybemosó gondolatmenet Dévai német fordítóját, Ludwig Rabét is megihlette. Ő, aki másutt inkább enyhíteni és a bevett konszenzusos formulák irányába téríteni próbálja Dévai merész kijelentéseit, még az inkvizitor egyik kérdésében is így adja vissza a *docere* igét: *lehren und predigen*.¹³⁸ Mi más volna ez, mint a páli parancs megkerülése, kijátszása.

Természetesen csak szükséghelyzetben megengedett mindez, de ennek értelmezése is meglehetősen változáson megy át Luthertől Dévaiig. Túl a szükségkeresztség unalomig diszkutált esetén, egyetért a két reformátor abban, hogy ha nincs alkalmas, elhívott személy (pap, férfi), aki prédikáljon, gyóntasson (ezt a két feladatot nevezik meg), akkor akár nőknek kell a helyükbe lépniük, helytállniuk az evangélium érdekében, a lelkiismeret vigasztalása érdekében. A különbség kettejük között az, hogy míg Luther reálisan nem számol ilyen szükséghelyzet beálltával, legfeljebb speciális helyszínen, például a már említett apácakolostorokban, ezért fejtegetése elméleti marad,¹³⁹ addig Dévai ezt szemlátomást gyakorlati kérdésként kezeli, számára a szükség valóban lebontja a törvényt, relativizálja Pál apostol jogalkotói tekintélyét, mely amúgy is korlátozott azok szemében, akik nem operálnak a *tertius usus legis* fogalmával.

Nyilvánvalóan más-más személyes tapasztalat és kreatív vízió áll a két gondolkodásmód mögött. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy most kikapcsolhatjuk a „rossz házasság – negatív nőkép, jó házasság – pozitív nőkép, nőtlenség – idealizált vagy demonizált nőkép” kényszeres és sehová nem vezető következtetéseit, hiszen Luther családi állapotáról meglehetősen jól vagyunk informálva, Dévaiéről meg szinte semmit sem tudunk. Ez a „semmi” egyben nagyon beszédes adat: a magyar reformátort egy ellenfele sem vádolta a cölibátus megszegésével, soha nem kényszerült látványos magyarázkodásra, mentegetőzésre vagy éppen ellentámadásra ebben a kérdésben. Kézenfekvő a következtetés, hogy egész életében nőtlen maradt. Ha ezzel a feltételezéssel olvassuk a hatodik parancsolat magyarázatát a magyar kátéból, az a benyomásunk, hogy Dévai (Pál apostollal együtt) önmagára mondja: keveseknek adatott meg a szüzesség ajándéka, hogy Istent annál készségesebben szolgálhassák (a többségnek ott van a házasság intézménye).¹⁴⁰

¹³⁸ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s1v [138]: „Quod mulieribus permittit docere & administrare Sacramenta”; DÉVAI–RABUS, fol. 566v: „Er sagt die Weiber mögen wol auch lehren vnd predigen / und die Heyligen Sacrament außspenden.”

¹³⁹ WA, VIII, 497 sk., X/III, 170 sk., 263 sk., XII, 309.

¹⁴⁰ DÉVAI, *Káté*, 50–52. Szüzességet fogadni ugyanakkor Dévai szerint bolondság és bálványimádás, ebből csak gonosz dolgok származnak: bordélyok és fattyúk. A másik embernek semmi haszna nincs belőle, sőt kockázatot jelent az emberi együttélésre.

Az eddig előadottak után az sem kísérthet többé, hogy Dévait a „feminista” anabaptistákkal boronáljuk össze. Ehelyett komolyan mérlegelni kell azt a körülményt, hogy Dévai bécsi kihallgatása, illetve annak utólagos megörökítése idején (1533–1536) Magyarországon politikai bizonytalanság és belháborús állapot uralkodott, három nagy török hadjárat és a két koronás király között állandóan változó hadiszerencse nyomait és terheit nyögte az ország, nagy volt a vérveszteség, a rombolás és a mentális krízis. Szükséghelyzet valóban (és talán folyamatosan) fennállhatott, és ami talán komolytalanul, játékos gondolatként, szándékosan harsány túlzásként merült fel pár évtizeddel korábban Erasmus bázeli vagy Luther wittenbergi dolgozószobájában, hogyan aktivizálódhatnak a nők keresztény hittestvéreik között, ez Dévai helyzetértékelése szerint reális eséllyé érett.

Péter Katalin komolyan számol azzal reformációesszéjében – sajnos csak analógiákra, feltételezésekre és nem konkrét forrásokra támaszkodva –, hogy az új hit terjesztői között Magyarországon férfiakat és asszonyokat egyaránt találunk.¹⁴¹ Az itt ismertetett Dévai-interpretáció, ha helytálló, ha meggyőzőnek bizonyul, mindenképpen alátámasztja ezt a reformációképet.

¹⁴¹ Péter Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 74–77. Kiábrándítóan semmitmondóak és megbízhatatlanok e tárgyban: Daniel, *Piety, Politics and Perversion*; Gaál, *A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon*.

IX. A HITVÁLTÓK HITVALLÁSA

I. Ferdinánd uralkodása (1527–1564) volt hazánkban az a korszak, melyben a Magyarországra máig oly jellemző felekezeti sokszínűség és tagoltság leginkább gyökeredzik, mégis ugyanezen időszak egyik meghatározó törekvése volt az egység, a vallási kérdésekben való egyetértés elérése, a katolicitás helyreállítása vagy új alapokon elképzelt megvalósítása. Ezeket a kísérleteket azonban az utókor felekezeti történetírása többnyire félreértette és – anakronisztikusan – saját kategóriái, célkitűzései szerint magyarázta. A következőkben ilyen félreértéseket igyekszem tisztázni, és például véve néhány, az 1540-es évek Magyarországon keletkezett szöveget, saját koruk kontextusában olvasni. A vizsgált források három csoportba sorolhatók, három kulturális, történelmi régióhoz, három egyháztörténeti kérdéskomplexumhoz kapcsolódnak: a tiszántúli magyar nyelvű, az erdélyi szász és a felső-magyarországi szabad királyi városi reformációhoz. Az értekezés végén megpróbálom majd ezeket az eltérő fejlődési vonulatokat egymással összehasonlítani, közös vonásaikat kiemelni, sajátos elemeikre magyarázattal szolgálni.

Caspar Hain 17. századi löcsei krónikájának széljegyzete a következőképp idézi fel a három említett reformációs góc egy-egy meghatározó személyiségének emlékét:

„Azok közül a tudós férfiak közül, akik Luther idejében, Krisztus után 1540 körül Magyarországra jöttek, és az iskolákat meg az egyházakat reformálták, első volt a bártfai Leonhard Stöckel, aki az ottani iskolának lett rektora, 2. Johannes Honterus az erdélyi Brassóból, aki szülővárosa egyházának papja és azon kerület szuperintendense lett, 3. a magyar Dévai Mátyás, aki a debreceni egyházban lett lelkész.”¹

Ez a sematikus hagyomány közvetve vagy közvetlenül Severin Sculteti bártfai lelkész és ötvárosi esperes 1599-ben kiadott *Hüpomnémájára* megy vissza.² A Sculteti-féle

¹ „De Viris Doctis, qui sub Luthero circa Annum Christi 1540 ingressi sunt Hungariam et Scholas atque Ecclesias reformarunt, Primus fuit Leonhardus Stökelius Bartphensis factus Scholae Patriae Rector. 2. Johannes Honterus Coronensis Transylvanus factus in Patria Ecclesia Pastor et illius tractus superintendens. 3. Matthias Deway Hungarus factus Pastor Debrecinensis Ecclesiae.” HAIN, 84 sk.

² Hüpomnéma sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa. Bartphae MDXCIX. RMNy 854. Függelék, 39. sz., fol. 18–19.

elbeszélés hatástörténetét Sólyom Jenő (1959) és Botta István (1990) tárta föl. Az ő feltételezésük szerint Thomas Faber bártfai rektor elveszett Stöckel-életrajza lehetett Sculteti forrása ezekre a néhány részletükben meglepő, egyértelmű üzenetükben pedig meglehetősen tendenciózus állításokra, melyek tartósan befolyásolták a hazai és nemzetközi történetírásnak e három reformátorról alkotott képét³ – egészen a wittenbergi vártemplom 20. századi üvegablakaiig. Érdekes, hogy a másik nevezetes Thomas Faber-tanítvány, Sculteti iskolatársa, az erdélyi Christian Schesaeus idevágó műveiben egyáltalán nem osztja ezt a sablonos történelmi képet.⁴

1. A VÁRADI VITA 1544-BEN

Az 1540-es években, úgy tűnik, a korábbiakhoz képest ugrásszerűen megnőtt a reformáció eszméit hirdető prédikátorok száma a magyar nyelvterületen.⁵ 1543 nyarán a nürnbergi Veit Dietrich arról értesült Dévától, hogy az a Tiszántúlon hirdeti az evangéliumot, állandó alkalmazás nélkül, hol itt, hol ott prédikálva, és már az ottani egész vidék ragaszkodik a tiszta tanításhoz és a szentségek helyes használatához.⁶

Nagyváradnak és környékének mind politikai, mind vallási orientációja 1544-ben még igencsak eldöntetlen kérdés volt. Nemcsak Dévai régi hitvitázó ellenfele, a ferences Szegedi Gergely működött itt, hanem a megyéspüspök, egyben kincstartó és a gyermek II. János király gyámja, Martinuzzi Fráter György is, aki titokban ekkor már Ferdinánd előretörését támogatta. Ferdinánd pár hónappal a nagyváradi gyűlés előtt szólította fel Várdai Pál esztergomi érseket és kancellárt, hogy Báthory András kapitánnyal együtt akár katonai erővel is lépjen föl az eretnek Dévai Mátyás és támogatója, Drágffy Gáspár ellen, mert nem tűrheti, hogy az eretnekség tovább terjedjen.⁷ Az eretnekség elharapózására (*haeresis continuo propagatur*) panaszkodik a váradi káptalan is

³ SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése* = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 185–212; BOTTA, *Dévai Mátyás, a magyar Luther*.

⁴ Honterusról: Christianus Schesaeus, *Elegiae in obitum trium illustrium virorum, eruditione, virtute et pietate praestantium m. Joannis Honteri, m. Valentini Wagneri, et d. Iacobi MelleMBERGERI, gubernatorum ecclesiae et scholae Coronensis in Transylvania. Clavdiopoli: Heltai, 1573. RMNy 325. Töredékek: SCHESAEUS, 332–334; Uő, *Oratio de origine et progressu inchoatae et propagatae coelestis doctrinae in Transsilvania et vicina Hungaria. Vorgetragen vor der Synode in Birthälm am 8. Mai 1580. In: TEUTSCH, II, 230–251; SCHESAEUS, 344–362.**

⁵ A wittenbergi matrikula adatait elemzi több szempontból: RITOÓKNÉ, *Miért Melanchthon?* Későbbi időszakra hasonló vizsgálatok: SZABÓ, András, *Die soziale Struktur der Universitätsstudenten*; Uő, *Ungarische Studenten in Wittenberg*.

⁶ Veit Dietrich Johannes Langnak, Nürnberg, 1543. 08. 05, közli: SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése*, 194 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 187. „Ante triduum ex media Hungaria scripsit ad me [...] Matthias Devay, qui nunc in iis partibus, quas Turca nondum occupavit, ultra Tybiscum, Evangelium docet, non in uno loco, sed sicut Apostolus iam hic, iam alibi. Indicat autem [...] eam terram omnem retinere Evangelii doctrinam puram et verum Sacramentorum usum.”

⁷ „[...] nec patiemur ut heresis hec latius serpat” ETE, IV, 340 sk.

a pápának, amikor a helyzetre tekintettel 1544. május 1-jén két segédpüspök felszentelésére kér engedélyt.⁸

Az északkeleti vármegyékben (Szatmár, Szolnok, Bihar) a reformáció már akkora támogatást élvezhetett, hogy 1544. július 20-ára egy – a későbbiekben meghatározandó műfajú és összetételű – gyűlést hirdettek Nagyváradon, ennek csupán előzetesen összeállított, megvitatásra javasolt tézisei (*propositiones*) maradtak fenn. Noha sem a tételsor szerzőinek, sem a vita résztvevőinek neve nem hagyományozódott, a tételek mind sajátos teológiájukban, mind jellegzetes szóhasználatukban félreérthetetlenül utalnak Dévai közreműködésére. Ezeket a tartalmi és terminológiai párhuzamokat a legegyszerűbb táblázatosan összefoglalni. A könnyebb összevethetőség kedvéért a magyar nyelvű kátét ezúttal nem idézem (Függelék, 6. táblázat).

A nagyváradi tételeket Hörk József fedezte fel és tette közzé saját fordításában 1880-ban fogalmazvány alapján, melyet az eperjesi városi levéltárban talált, és amelynek néhány helyét nem tudta kibetűzni.⁹ Iványi Béla jóval pontosabb másolatát ifj. Révész Imre közölte 1946-ban, miután kiderült számára, hogy az eredeti fogalmazvány eltűnt a levéltárból.¹⁰ A tézisek 2006-os új kiadása is csak Iványi Béla–Révész Imre szövegközlésére támaszkodhatott.¹¹

A szerzőség kérdéséről az eddigi kutatás nem alakított ki teljesen egyöntetű álláspontot. Zoványi Jenő Dévaiban látja a valószínű szerzőt, aki önállóan gondolkodik és a helvét felfogás irányába hajlik. Zoványi számára az is világos, miért éppen Eperjesről került elő a vita egyetlen fennmaradt dokumentuma, hiszen éppen az eperjesiek mutatnak 1544-ben intenzív érdeklődést Dévai „tévelygése” iránt.¹² Sólyom Jenő elfogadhatónak tartja ugyan a Dévai szerzőségét alátámasztó érveket, de Zoványi értékelését a teológiai irányultságról nem érzi elég körültekintőnek. Szerinte a 22. (úrvacsorai) tétel megfogalmazása mégis magyarázatot adhat arra, miért emlegette Stöckel Lénárd 1544-ben Dévaival kapcsolatban azt a bizonyos *media sententiát*.¹³

Dévai szerepének a hangsúlyozásában Miklós Ödön megy a legmesszebb. Nála Dévai bihari esperesként és debreceni plébánosként hívta össze a nagyváradi zsinatot mint korai protestáns önkormányzati intézményt. A tézisek célja Miklós Ödön értelmezésében – akit sajnós félrevezetett Hörk József pontatlan fordítása – a lelkészjelöltek vizsgáira bocsátása, melynek sikere után következhetett az ordináció. Az úrvacsorátételeket ő túl tömörnek tartja ahhoz, hogy teológiai irányuk pontosan meghatározható legyen, de a szörszálhasogató vitatkozás mellőzése éppen megfelelt a nagyváradi zsinat általa feltételezett céljának: ez a belső ellentétek elsimítása, a reformáció táborának megerősítése és a lelkészjelöltek vizsgálata. Miklós szeme előtt valószínűleg Melanchthon későbbi

⁸ ETE, IV, 355 sk.

⁹ Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 23(1880), 1427–1429 és 1455–1457.

¹⁰ RÉVÉSZ Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 437–441.

¹¹ BSRék I/2, 429–438 (nr. 32).

¹² ZOVÁNYI, *Adalékok a magyar protestantizmus multjából*, 39–42; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 182 sk., 282 sk.

¹³ SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 125–127. Stöckel Révay Ferencnek: Bártfa, 1544. 02. 02. ETE, IV, 338; ŠKOVIERA, 310–312 (nr. 18): „Matthias videtur mediam quandam sententiam tueri.”

*Examen ordinandorum*ja vagy az 1562-es *Debrecen–Egervölgyi Hitvallás* némely vizsgakérdés-jellegű részlete lebegett.¹⁴ Az *Expositio examinis* lelkészválasztással foglalkozó pontjában előforduló kifejezésekben is (*eligitur ab ecclesia; consensu seniorum; per impositionem manuum praesbyterii* [!], *quasi diceret senatus*)¹⁵ korai protestáns papi önkormányzati szerveket keres, holott ezeknek az őskeresztény/újszövetségi értelme az adott helyen egyértelmű. Két tévesen feloldott dátum miatt valószínűleg helytelenül mutatott rá Miklós arra a körülményre is, hogy a vita kitűzött időpontja, az apostolok oszlását követő vasárnap (1544. július 20-a) később a bihari fraternitás évi rendes gyűlésének ideje lehetett. Szerinte a bihari fraternitás 1561-ben és 1562-ben is ugyanezen a vasárnapon tartotta gyűlését, holott a két hivatkozott esemény ugyanazon év egymást követő napjaira, 1562. július 19–20., vasárnap-hétfőre esett.¹⁶

A szöveggel a legelmélyültebben foglalkozó ifj. Révész Imre szintén meggondolandónak tartja a Dévai szerzőségére vonatkozó feltételezést, de a maga részéről nem találja Dévai *media sententiáját*, azaz (a szokott értelmezésben) az átmenetet a wittenbergi és a helvét úrvacsora-tanítás között, melynek létre Stöckelnek Révay Ferenchez és Luthernek az eperjesiekhez¹⁷ írott leveléből következett. Révész szerint, s ezzel egyet kell értenünk, a tételek teológiai álláspontja mindvégig megmarad az 1536-os *Wittenbergi Konkordia* és az 1540-es *Variata*¹⁸ által kijelölt keretek között. Alapos elemzés után végül is kizárja Dévait mint lehetséges szerzőt.¹⁹ Révész két szálon futó érvelésében (az egyéb cikkekkel és az úrvacsorakérdéssel külön-külön foglalkozva) mégis olyan döntő észrevételeket és részmegállapításokat tesz, melyek minden korábbi elemzésnél (Zoványi, Solyom, Miklós) határozottabban mutatnak Dévai személyére.

A nem úrvacsorai tételek esetében Révész vagy arra az eredményre jut, hogy ezek túl általános megfogalmazásuk miatt nem köthetőek konkrét szerzőhöz (például 5., 13. és 25. tételek), illetve szűkszavúbbak, mint Dévai korábbi, jóval árnyaltabb állításai ugyanerről a tárgyról (például 6., 16. és 18. tételek), vagy tartalmilag különböznek az egyértelmű hitelű Dévai-művekben kifejtett gondolatoktól.²⁰ Néhány ilyen különbségre könnyű magyarázatot adni, hisz korábban már láttuk, hogy Dévai a *Disputatio* és a *Káté* szerkesztésekor Melanchthon 1535-ös *Lociját* használta, míg a nagyváradi vitatkozó bizonyíthatóan már az 1543-as kiadásra támaszkodott. Ezért jelenik meg a váradi tételekben Révész számára váratlanul többek között a keresztény szabadság négyes fel-

¹⁴ MStA, VI, 168–259; BSRefK II/2, 85–90; Kiss Áron, 181–187.

¹⁵ Dévai, *Expositio examinis*, fol. s2r [139].

¹⁶ Miklós, *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása*, 21–29, 152–160; Miklós, *Dévai Bíró Mátyás mint Debrecen papja*; Ember, 605; Kiss Áron, 83.

¹⁷ Wittenberg, 1544. 04. 21. WA.B, X, 555 sk. (nr. 3984), XIII, 326 sk.; ETE, IV, 350; LM, VI, 434 sk.

¹⁸ BSRefK I/2, 69–88, 137–221 (nr. 21, 24).

¹⁹ Révész Imre, *Magyar református egyháztörténet*, 61 sk.; Révész Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 442–449.

²⁰ Révész Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 443 sk.

osztása (17. tétel).²¹ Marad azonban három nehezen feloldható ellentmondás, melyek Révésznél döntő súllyal esnek a latba Dévai szerzősége ellen:

1. az 5. tétel két szentségről tud, míg a katekizmus a bűnbánatot is hajlandó ide sorolni;²²

2. a 14. tétel a bűnbánat hármass felosztását javasolja, míg az *Apologia* és a *Káté* Melanchthon kettős felosztását tanítja;²³

3. a 15. tétel ugyanígy a gyónás hármass osztályozását javasolja, míg az *Apologia* és a *Káté* kitart Melanchthon kettős tipizálása mellett.²⁴

1. A szentségek számának problémájára egyszerű a megoldás: Dévai – akárcsak Luther – bizonytalan volt ebben a kérdésben, s e dilemmáját a *Káté*-ban szóhoz is juttatta, kifejtve, hogy a feloldozás (*ódozat*) ugyan Krisztus szerzése és az üdvösség eszköze, de látható jel híján nem tekinthető a hit pecsétének, bélyegének, azaz szentségnek.

2. A 14–15. tételek által felvetett kérdésekre egészen hasonló válaszok adódnak. Az ezekben felsorolt három-három elem mind megtalálható a korábbi Dévai-művek megfelelő helyein, csak más, kétszer kettes struktúrába foglalva. Úgy látszik, hogy Dévai, aki korábban egyértelműen a bináris szembeállítások barátjának mutatkozott, ugyanazt a tartalmat később triadikus formulában fogalmazta meg. A bűnbánat esetében a három elem a töredelem (magunk ismerete), a hit (Krisztus ismerete) és a jó cselekedetek (felebaráti szeretet), az 1530-as évek írásaiban ezekből az első a másodikkal, illetve a második a harmadikkal van ellentétpárba rendezve.

3. A gyónásnál viszont a három típus az Istennel és az emberekkel történő, a Szentírás által tanított kiengesztelődés, valamint a *confessio ecclesiastica*, a magángyónás mint személyre szóló lelkigondozás hasznos és ápolandó emberi hagyománya. Itt is kétszer kettes felosztás fordul át hármassba, eredetileg az első áll szemben a másodikkal és a harmadik az első kettővel, a váradi 15. cikk viszont ráadásul meg is őrzi a kifejtés során ezt a bináris szerkezetet. Révész Imrének ezek a nyomós kifogásai tehát inkább erősítik, mint gyengítik a Dévai szerzőségére vonatkozó feltevést.

Révész gondolatmenete az úrvacsorai tételekről még ennél is izgalmasabb. A 22–23. tételek aprólékos elemzése alapján nemcsak azt szögezi le, hogy ezek teológiai tartalma szinkronban van Luther, Melanchthon és Bucer tanításával, valamint az általuk elfogadott kompromisszumos formulákkal (*Wittenbergi Konkordia, Augustana Variata*), hanem azt is, hogy lényegében nem különbözik Dévainak az 1530-as években képviselt úrvacsora-felfogásától és az annak kifejtésében használt teológiai terminológiától. Ezek után arra a következtetésre jut, hogy mivel Dévai hiteles adatok alapján 1544-re elhajolt ettől a reformátori egységfronttól, ezért a tételek szerzője nem lehet azonos Dévaival. A Révész számára meggyőző hitelű adatokkal alább (IX. 3.) foglalkozunk majd, egyelőre elégedjünk meg annak nyugtázásával, hogy Révész szerint egy 1544 előtti Dévai

²¹ RÉVÉSZ Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 444. Lásd VIII. 3. Hasonló magyarázatot találni az egyházdefiníció eltérésére is, lásd IX. 4.

²² DÉVAI, *Káté*, 93–95, 108–110.

²³ DÉVAI, *Apologia*, fol. l2v [84]; Uő, *Káté*, 13 sk., 25.

²⁴ DÉVAI, *Apologia*, fol. o4v–p1r [112 sk.]; p3r–v [117 sk.]; Uő, *Expositio examinis*, fol. s4r–v [143 sk.]; Uő, *Káté*, 108.

igenis lehetett a váradi úrvacsorátézisek szerzője.²⁵ A következőkben így azzal a feltevéssel dolgozhatunk, hogy a váradi tételsort Dévai életművének (időrendben utolsó ismert) részeként vizsgálhatjuk.

Zoványi és Sólyom viszont jól látta azt, amit az utánuk jövő kutatók a protestáns egyház kormányzati szervezkedés korai nyomait kereső igyekezetükben hajlamosak voltak figyelmen kívül hagyni, ti. hogy a váradi tételek éle a hagyományos, a római katolikus tanítás ellen irányult, nem pedig a protestáns táboron belüli tisztázást célozta.

Miklós Ödön érdeme viszont, hogy a váradi tételeket közvetlen kapcsolatba hozta Szkhárosi Horvát Andrásnak a kétféle hitről szerzett énekével, mely így datálódik:

Ezerötszázban és ím az negyvennégyben,
Váradon ezt szerzék, kele az káptalan szerben [...].²⁶

A vita lefolyásáról nem maradt fenn adat, de két résztvevőjét így feltételelesen azonosíthatjuk: ezek a tételeket nagy valószínűséggel megfogalmazó Dévai és az éneket szerző Szkhárosi. Botta ötlete szerint kettejük közös patrónusa, Serédy Gáspár kezdeményezhette a hitvitát nagyratörő egyházpolitikai (egész Kelet-Magyarországot érintő) tervei keretében. A vers „káptalan szerben” kifejezését én Bunyitay Vincével és Szilády Áronnal²⁷ egyszerű helyhatározónak (utca vagy városrész nevének) értelmezném, Miklós és Botta viszont intézményi értelemben véve a „káptalan évi fraternitási üléséről” beszél anélkül, hogy egyértelművé tenné: a székeskáptalan vagy a helyenként lelkészi/papi káptalannak is nevezett fraternitás tagságára gondol-e, a két szervezet összetétele ugyanis messze nem volt azonos. Serédynek valóban a székeskáptalannal volt 1541-ben birtokjogi konfliktusa,²⁸ de kétséges, hogy ezt utólag egy hitvita útján remélte volna megoldani, ezzel szemben az ülésnek talán hagyományos időpontja a nyár derekán, valamint a két ránk maradt szöveg igyekezete, hogy szembeállítsa egymással az igaz és a hamis hitet, a valódi és az álegyházat, arra utal, hogy a vita célja mégis a fraternitás tagjainak meggyőzése lehetett. Hogy ez a kísérlet milyen sikerrel járt, arra a következő év eseményeiből következtethetünk.

2. AZ ERDŐDI TIZENKÉT PONT 1545-BEN

Az 1545 júniusában Debrecenben tartott János-párti részországgyűlés 26. törvénycikke elrendelte a lutheránusok felkutatását és bebörtönzését. Fráter György elűzette Szegedi Kis Istvánt Csanádról, egy váradi egyházfit állítólag megégettetett, és több prédikátor

²⁵ RÉVÉSZ Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 445 sk.

²⁶ MIKLÓS, *Dévai Bíró Mátyás utolsó évei*; BOTTA, *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár*, 77 sk.; RMKT 16., I, 187. A versfőkből ez olvasható: SKHAROSI THÁLIAN SKRIPSIT IN GRACIAM SUMMI PONTIFICIS ET SUORUM STIPENDIARIORUM HODIE ET. Szkhárosi szerepére Heltai János hívta fel a figyelmemet, akinek ezúton mondok köszönetet.

²⁷ BUNYITAY, *A váradi püspökség története*, III, 137; RMKT 16., I, 455.

²⁸ ETE, III, 526.

is fogságba került.²⁹ A váradi püspök szeptemberben Ferdinánd engedélyét kérte, hogy felléphessen Drágffy Gáspár özvegye, Báthory Anna ellen, aki továbbra is pártolta a reformációt. Martinuzzi őt okolta, hogy egyházmegyéjében az új hit bámulatos módon terjed.³⁰

A János-párti főkapitány, Petrovics Péter azonban nem támogatta Fráter György igyekezetét, ezért kockáztathatta meg Drágffy özvegye erdői birtokán egy „zsinat” összehívását. Jó egy évre a nagyváradi hitvita után, 1545. szeptember 20-án gyűltek össze a Felső-Tiszavidék prédikátorai (főleg Szatmár, Szolnok, Bihar vármegyékből) Erdődre, és 12 pontból álló hitvallást fogadtak el. Fennmaradt a 29 aláíró neve is, ezek közül több a wittenbergi egyetem anyakönyvében is előfordul, de ami még ennél is fontosabb megfigyelés: a résztvevők kivétel nélkül magyar nemzetiségűek voltak.³¹ A névsor élén, mint valószínűleg legtekintélyesebb személyiségek, Kopácsi István,³² Székely Balázs,³³ Kalocsai János³⁴ és Tordai Demeter állnak.³⁵

Az *Erdői Hitvallás* azokat a fontos kérdéseket tárgyalja, melyeket az aláírók a maguk korában szükségesnek tartottak a hagyományos tanítással és gyakorlattal szemben biblikus érveléssel megválaszolni. A szöveg fő célja, mint annyi más kortárs hitvallás esetében, az eretnesség vádjának elhárítása. Minden cikk elsőnek az igaz hitet mutatja be, majd elveti a hamis tanítást, azaz szerkezetében akár az *Ágostai Hitvallást* is tekinthette modelljének. Mégis lényegesen különböznek ezek a *damnatio*k az augsburgiaktól, mivel nem ókori eretnességeket ítélnek el, még kevésbé rivális, náluk radikálisabb csoportokat, hanem szinte kizárólag a középkori teológiai tanításra és a római egyházban divó vallásos gyakorlatra mondanak átkot. Aki mégis azt olvassa ki e cikkekből, hogy az üldöztetés, a teológiai ellenlábasok politikai és katonai túlereje óvatosságra és visszafogott fogalmazásra készítette az erdői hitvallókat, annak füle bizonyára az évtizedekkel későbbi hitvitázó nyelvezet szókimondó gorombaságaihoz szokott.

Az *Erdői Hitvallás* teológiai mondanivalója ugyanaz, mint az egy évvel korábbi nagyváradi tételeké. Feltűnő és jellemző, hogy a szentek kultuszának és közbenjárásának a hazai reformációban kiemelt érdeklődéssel és rendkívül kritikusan kezelt kérdésével (akárcsak a váradi tételekben) két külön cikk is (2., 7.) foglalkozik. Természetesen más a stílus, más a cikkek felépítése, mivel nem előzetes vitatételekről, hanem már a

²⁹ RÉVÉSZ Imre, *A debreceni főiskoláról*, 403; RÉVÉSZ Imre, *Egy adat ahhoz, volt-e Szegedi Kis István Tasnádon?*; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 32; BUNYITAY, *A váradi püspökség története*, I, 398 sk.; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 175 sk., 184 sk.; KATHONA Géza, *Fejezetek*, 93, 120; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 16–17; ÖZE, *A határ és a határtalan*, 154–159.

³⁰ „[...] Lutherismus mirum in modum crevit in illis partibus”. ETE, IV, 436 sk.

³¹ EMBER, 93; EMBER–BOTOS, 75; BOD, I, 322; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 179–181.

³² Bécsi, majd 1542-ben wittenbergi diák: AAV, I, 196; BARTHOLOMAEIDES, 15 sk.; SZÖGI, 2718; SCHRAUF 3, 191; MPEL, 336.

³³ Krakkói diák 1527-ben: RMSz, I, 776; SCHRAUF 2, nr. 688.

³⁴ 1543-ban wittenbergi diák, 1544-ben ordinálják ugyanott Zilahra: BARTHOLOMAEIDES, 17; WO, I, nr. 634; MEEE, 6.

³⁵ További wittenbergi diákok: Batizi András 1542-ben, AAV, I, 193; BARTHOLOMAEIDES, 15; SZÖGI, 2711; RMSz, I, 74; és Mohi Ferenc 1543-ban, AAV, I, 202; BARTHOLOMAEIDES, 17; SZÖGI, 2733; MPEL, 411.

vitában kialakított közös állásfoglalásról van itt szó. Dévai jellegzetes kifejezései sem uralják annyira a szöveget, mint az 1544-es tételekben.

Az 1545-ben Erdődön összegyűlt lekipásztorok az első 11 cikkben részletesebben foglalkoztak egyes tételekkel, majd a 12.-ben a zsinati végzések befejezéséül így sommázták további tanításukat: „Egyebekben egyetértünk az 1530-ban Augsburgban benyújtott vallástétellel.”³⁶ A hitvallás szövege egyértelműen elárulja, hogy a *Confessio Augustana* akkor használatos szövege, az ún. *Variata* volt a kezükben. Ezeket a párhuzamos helyeket a legegyszerűbb táblázatosan összefoglalni (Függelék, 7. táblázat).

Az Ember Pál által közölt 12. cikk alapján sokáig tartotta magát az a nézet, hogy mivel a zsinat „egyebekben” (*in reliquis articulis*) értett egyet az *Ágostai Hitvallással*, akkor a többi tételelesen tárgyalt kérdésben biztosan nem. Ez a vélemény a teljes szöveg megjelentetése (1812) után tarthatatlannak bizonyult, mert mindenben ugyanazt fejtik ki a megfogalmazott cikkek, mint amit az *Ágostai Hitvallás* cikkei. Ennek az elhamarkodott, felületes értelmezésnek a pótlására aztán az a nézet formálódott, hogy mivel az úrvacsorai cikk a *Confessio Augustana Variatában* található fordulatot alkalmazza, tehát az erdői zsinat a hitvallás két ismert változata közül a *Variatát* fogadta el, és ezáltal a svájci úrvacsorai tanítás felé hajolt.³⁷

Ma már általános az a még tovább finomított álláspont, hogy az erdői zsinat 1545-ben valóban a *Variata* úrvacsoratanára, azaz Melanchthon véleményére támaszkodott.³⁸ Kérdéses viszont, hogy 1545-ben egyedül az „exhiberi” szó használata és más megfogalmazási hasonlóságok elegendőek-e arra a következtetésre, hogy az erdői zsinat tudatosan, a helvét irányzatnak tett engedményként és kiegyezésre törekedve tartózkodott volna a szigorúbb megfogalmazástól (*Invariata*). Ez annál vitathatóbb, mert az egyébként rövid hitvallás záró soraiban félreérthetően úgy fogalmaz, hogy az „1530-ban benyújtott” hitvallás mellett tesz hitet. Fölöttébb kétséges, hogy 1545 körül a *Variata* idézése magában foglalta volna már a *Invariata* elvetését, de ugyanúgy az is, hogy akkoriban az 1530-ban benyújtott hitvallásra való hivatkozás egyértelműen a *Invariata* követését jelentette volna.

Az *Ágostai Hitvallás* sietve összeállított, latinul és németül párhuzamosan, ám nem mindig egyöntetűen fogalmazott dokumentum volt, melynek aláírói az utolsó pillanatig haboztak, benyújtsák-e ebben a formában, vagy az érdekérvényesítés más útját járják. A hitvallásnak a császár elé terjesztendő, gondosan letisztázott példányán szerkesztője, Melanchthon még a benyújtás napján is utólagos javításokat, beszúrásokat és törléseket eszközölt. Az 1530. június 25-én Augsburgban felolvasott és benyújtott *Ágostai Hitvallás* ugyanis először csupán tárgyalási alapként szolgált volna, melyről vitatkozva aláírói szándéka szerint a birodalmi gyűlés eljuthat majd az áhitott keresztény egységig, az egyházpolitikai kompromisszumig. A főleg német nyelvű előzményekből született tehát előbb egy rövidebb latin hitvallás, majd abból egy bővebb német, végül egy még

³⁶ EMBER, 93; EMBER–BOTOS, 75; ETE, IV, 432; ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 177–179; BSRefK I/2, 448 (nr. 33).

³⁷ RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet*, 78 sk.

³⁸ TEMPFLI, *Melanchthon und die Synode von Erdőd*.

tovább írt, még terjedelmesebb latin, melyen a Praeceptor olyannyira az utolsó pillanatig dolgozott, hogy a végső változtatásokat már egyszerűen nem volt idő a felolvasott és benyújtott német változatba is átvezetni. Bár a szöveg egységdokumentum, a hitvallás eredeti aláíróit kötelező irat lett volna, Melanchthon mégis annyira a saját művének érezte, hogy a benyújtás után is tovább csiszolta, majd 1531-ben a hitvallás védőiratából, az *Apológiából* származó részletekkel dúsította, végül a teológiai tanfejlődést követve, a szöveget át- meg átszerkesztve jutott el önmaga és minden kortárs számára észrevétlenül egy évtized alatt az ún. „megváltoztatott” *Variatáig*, melyhez akkorra már a fél birodalom csatlakozott.

1545-ben még valószínűleg nem törődtek azzal, hogy az *Ágostai Hitvallásnak* a szövegét egyidejűleg legalább kétféle változatban nyomtatták, és még nem tekintették a Melanchthon által végrehajtott módosításokat lényegbevágó változtatásoknak. 1545-ben Erdődön nyilván azt a szöveget használták, amelyik a kezükben levő kiadásban volt található. Merész dolog lenne feltételezni, hogy kétféle lett volna előttük, és aztán körülményes vitákban kialakított teológiai állásfoglalással a *Variata* szövege mellett döntöttek. Hazai könyvtárban is található olyan kiadás 1542-ből, amelyik a *Variatát* tartalmazza anélkül, hogy a változtatásra bárhol utalna, sőt ellenkezőleg, előszavában azt állítja, hogy ez az 1530-ban benyújtott *Confessio Augustana* hiteles szövege.³⁹ Ilyen félrevezető következménye lehet olyan kiadásnak, amely tudatos áltatásból vagy jóhiszemű hírverésből az eredeti, a megbízható hitelű szöveg közlését ígéri – teljesen megalapozatlanul.

Az *Erdődi Hitvallást* később hitvallásának fogadta el mind a hazai evangélikus, mind a református egyház, valamint az erdélyi szászok egyházkerülete. Ennek köszönhetően jött létre a hitvallás két jól elkülöníthető szöveghagyománya, melyeknek teológiai tartalma mégis azonos. Az erdélyi szászok szuperintendensei rendre bemásolták a hitvallást protokollumaikba, így ma ez olvasható a Pancratius-, az Adami- és a Scharsius-kódexben, továbbá Georg Pöldner, Lukas Kolb és Georg Jeremias Haner kéziratoss egyháztörténeti gyűjteményeiben,⁴⁰ az utóbbiakból vette Bod Péter azt a viszonylag romlatlan szöveget, melyet *Historiájában* közreadott.⁴¹ Ebből a hitvallásos azonosulásból két egymástól független, egymást kölcsönösen kizáró tévhit keletkezett az erdélyi szász hagyományban. Korábban az, hogy szász küldöttek is részt vettek 1545-ben az erdődi zsinaton

³⁹ Confessio fidei exhibita invictiss. imp. Carolo V. [...] in Comiciis Augustae anno 1530. Wittenberg: Rhau, 1542. VD 16., C 4714. OSZK, Ant. 7775. Vö. VD 16., C 4713; CR, XXVI, 345–348.

⁴⁰ Codex Pancratius; Manuscriptum Adamianum; Georg Pöldner: Privilegia et acta synodalia von anno 1545 bis 1713; Georg Jeremias Haner: Isagoge in Historiam Transylvanicam trium recentissimorum saeculorum Ecclesiasticam (ma mindez megtalálható Szebenben: Archivele Statului Sibiu); Acta synodorum tam generalium, tam specialium ab ineunte aetate reformationis in Transylvania sive ab anno 1545 usque ad annum 1726 ab ecclesiasticis institutarum congesta a A. D. Luca Kolbio, decano Coronensi (Brassó, Fekete templom levéltára, Tf 74); Compendium actorum synodaliū inde a reformationis tempore a pastoribus Saxonis Augustanae Confessionis non variatae addictis in Transylvania consignatum, adornatum a summo venerabili clarissimo doctissimo domino Andrea Scharcio pastore ecclesiae Birtalbensis et reliquorum evangelicorum per Transilvaniam superintendente gravissimo (Biblioteca Universităţii Lucian Blaga Sibiu, Mss 908).

⁴¹ Bod, I, 322–325.

a hitvallás elfogadásában, ám miután Debreceni Ember Pál művéből közismert lett az erdődi névsor, ez a büszke hiedelem tarthatatlanná vált. Ettől (pontosan Georg Haner történetírói művétől) kezdve az 1545 májusában Medgyesen tartott gyűlésről (valójában a négy szász káptalan négy dékánjának egyházjogi tartalmú megegyezéséről) kezdtek az Erdődhöz fűződő dicsőséges emlékek mintájára úgy beszélni mint zsinatról, mely bevette volna az *Ágostai Hitvallást*.⁴²

A szöveg hagyomány másik ága magyar református közeghez kötődik: Dési István szászvárosi lelkész másolta be 1624-ben gyülekezetének jegyzőkönyvébe az *Erdődi Hitvallást*, innen vette Ajtai Mihály, majd tőle Benkő József a szöveget,⁴³ amelyet végül Tóth Ferenc jelentetett meg nyomtatásban.⁴⁴ Dési kézírata az enyedi kollégium 1849-es dűlása óta nem található, így itt a 18–19. századi másolatok jelentik a legrégebbi szöveg-tanúkat. Ez a szövegváltozat több hibát tartalmaz, mint a Bodnál szereplő, segítségével viszont megnyugtatóan pótolhatók annak nyilvánvaló csonkulásai. E református hagyománynak hála vette fel a hitvallás magyar fordítását mint az első hazai református zsinat végzését Kiss Áron a maga gyűjteményébe,⁴⁵ és jelent meg egy kritikai kiadás a református hitvallások nemzetközi kézikönyvének első kötetében.⁴⁶

3. DÉVAI MÁTYÁS KÜLÖNVÉLEMÉNYE

Az utókor szilárd meggyőződése ellenére a magyarországi úrvacsoravita nem Dévai *media sententiájával* vagy az erdődi zsinatnak az óvatoskodásnál is semmitmondóbb formulájával kezdődött, hanem Révay Ferenc és Luther többszöri levélváltásával 1538-ban!⁴⁷ Időben egybeesik ezzel a tárgy iránti hangsúlyozott érdeklődéssel név szerint nem ismert wittenbergi magyar diákok kérése külön úrvacsorai alkalomra – ez a kívánságuk akkor még nem teljesülhetett.⁴⁸ Ezekből az adatokból látszik: viszonylag későn került ez a téma a hazai reformáció teológiai vitáinak homlokterébe – hogy aztán tartósan ott maradjon. Az érdeklődésnek ez az áthelyeződése egy sokkal lényegesebb váltásnak a jele: ha egyelőre nem nyíltan is, de új frontok jelentkeznek, a viták többélűvé válnak (egyszerre szólnak a táboron belülről és azon kívülre), teológiailag tagoltabbá lesz a reformáció híveinek tömbje. A történet végének modern ismerői már

⁴² TEUTSCH, II, 1 sk.; ZOVÁNYI, *Magyarországi superintendenciák*, 6; BINDER, *Die frühesten Synoden*. Erich Roth mégis hitelt ad ennek a hagyománynak, mert a brassói radikális újítások utáni konzervatív fordulatot fedezi fel a medgyesi cikkekben: ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 169 sk.

⁴³ Ajtai Mihály: *Collectiones historiae ecclesiasticae, praecipue historiam Hungariae illustrantes*; Benkő József: *Synodi Erdödienses geminatae, prior generalis anno MDXLV, altera partialis anno MDLV a protestantibus verbi divini ministris in Erdőd oppido Hungariae celebratae*. E kéziratok ma megtalálhatók Kolozsvárott az Erdélyi Múzeum egykori gyűjteményében: Biblioteca Centrală a Universității Victor Babeș.

⁴⁴ TÓTH FERENC, *A' helvétziai vallástételt követő*, 247–262.

⁴⁵ KISS ÁRON, 9–14.

⁴⁶ BSRRefK I/2, 439–448 (nr. 33).

⁴⁷ WITTENBERG, 1539[!]. 08. 04. és 1538. 10. 01. WA.B, VIII, 258–261, 296–298 (nr. 3246, 3263); LM, VI, 433 sk. SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 156 meggyőző érvekkel mindkét levelet 1538-ra datálja.

⁴⁸ WA.TR, IV, 3947, 4020.

a helvét irányba való fordulás, hajlás, átmenet első dokumentumairól beszélnek, arról, hogy a magyar protestánsok elkezdtek előítéletek nélkül, kíváncsian körülnézni az európai szellemi porondon, ismeretekre éhesen, elfogulatlanul válogatni az eszmerendszerek kínálatában, de kétséges, hogy ezt a történetet valóban a vége felől kellene-e olvasni, hátulról lehetne-e megérteni. Annyi biztos, hogy a 6. erdői cikk ugyan még elsősorban a miseáldozatot és az oltáriszentség mindkét színének a laikusoktól való megtagadását ítéli el, de ezek mellett már (az anabaptistákra célozva) az eredendő bűn hatását és a gyermekkeresztség fenntartását is hangsúlyozandónak gondolja.⁴⁹

Noha Dévait 1544-ben Luthernél honfitársai bepanaszolták, hogy szentségtanában hűtlen lett hozzá, mert egy bizonyos közvetítő álláspontot hirdet, ezt a vádat sem Dévai ránk maradt közvetlen hitelű mondatai, sem a nagyváradi vitatételek nem támasztják alá. Későbbi kritikusaik állításai, hogy Dévai *devius a veritate factus*⁵⁰ terjesztette volna el Magyarországon Zwingli és Kálvin tévelygéseit, nem megbízható hagyományon, forrásszerű adatokon, hanem elsősorban elméleti konstrukciókon alapulnak. Nehézi az utókor tájékozódását, hogy Dévai szembaja súlyosbodtával egyre kevesebbet írt, szájára viszont feltehetőleg továbbra sem tett lakatot, szóban terjesztett nézeteinek sorsát viszont már nem volt módjában ellenőrizni és befolyásolni.

Dévainak a nagyváradi tézisekkel egybecsengő tanítása szerint, ahogy a Szentlélek a keresztségben az igével együtt a természetes víz által éri el a megkeresztelt megszentelődését és bűnbocsánatát, ugyanúgy működik együtt az úrvacsorában a Lélek az igével, hogy a kenyér és a bor mint nem egyszerűen üres jegyek, természetüket megőrizve, Krisztus lelki testét és vérért osztják ki az úrvacsorával élőknek. Az úrvacsorának a Lélek és az ige által nyújtott ajándéka lelki, és lelkileg vétetik, még ha testi jegyek közvetítik is. Luthernél Krisztus teste és vére, akárcsak a kenyér és a bor, maga a jel,⁵¹ a 22. nagyváradi tételben már csak a kenyér és a bor a jel, Krisztus lelki teste és vére ezzel szemben a jelölt oldalára került.⁵² Ugyanez a felfogás még egyértelműbb megfogalmazásban olvasható Dévai magyar kátéjában.

„Értjük immár, hogy az vég vacsora hitünknek jele, az jel kedég nem egyéb, hanem láthatatlan igéretnek avagy ajándéknak látható cégére. [...] Ab bort, ak kenyeret av vizet, kibe keresztelkedünk, látjuk, és mely bizonynyal látjuk, oly bizonynyal kell hinnünk Christusnak dicsőült testébe magunknak részeseknek lenni, mert at cégért hiába nem nyújtják ki ha bor nincsen ap pincében.”⁵³

⁴⁹ „Damnamus, qui extenuant originale peccatum, et eos, qui asserunt infantes non esse baptizandos.” BSRéK I/2, 445 (nr. 33).

⁵⁰ Andreas Schmal: *Adversaria ad illustrandam historiam ecclesiasticam evangelico-hungaricam pertinentia* (1765). In: FABÓ 2, 126. Vö. SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése* = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 185–212; BOTTA, *Dévai Mátyás, a magyar Luther*.

⁵¹ WA.B, VIII, 297 (nr. 3263); LVM, VII, nr. 3263 (Luther Révay Ferencnek 1538. 10. 01.): „Itt ki kell mondan, hogy Krisztus teste a szentségben nem jelölt dolog, hanem maga a szentség, azaz a jel a kenyérrel együtt. A jelölt dolog pedig a lelki evés vagy lelki táplálék.”

⁵² BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 278–281; BUCSAY, *A reformátorok úrvacsoravitái*, 17; BUCSAY, *A protestantizmus története*, 54 sk.; BSRéK I/2, 437 (nr. 32). Bucsay ezzel a felfogással hozza kapcsolatba Gálszécsi István töredékes kátéját is (BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 265). A töredék kiadása: SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 178–189.

⁵³ DÉVAI, *Káté*, 107, vö. uo., 95–98, 104 sk.

Ez a tanítás egyébként sem nem zwingliánus, sem nem kálvini, leginkább a szerez-tetési ígék melanchthoni exegéziséhez igazodik.⁵⁴ Dévai úrvacsora-felfogására jellem-ző, hogy a jel és a jelölt egymással valóságos korrelációban vannak. Amit a korábbi közvetítő teológiák (Oecolampadius, Bucer) a pecsét és a jegygyűrű képével fejeztek ki, arra az ő saját szemléletes példája a cégér és a bor kapcsolata: ezeket az ígért köti össze. Éppen a valós korreláció, az ígért, az adott szó súlya teremti meg a reálprezen-ciát, Krisztus valóságos úrvacsorai jelenlétét Dévainál. Ebben a kérdésben ő ugyanazt hangsúlyozza, mint Melanchthon, nem a jelenlét mikéntjét, hanem az okát, a krisztusi szót, az ígértet. Mivel ez a jelenlét nem a befogadó hitén, hanem a szentséget szerző Krisztus ígértén alapul, ezért objektív és feltétel nélküli adottság. A kenyér és a bor nem üres jegyek (*vacua signa; evanida signa*), tanítja Dévai, hanem pregnáns jegyek, az ígért tárgyával terhes jegyek.

Sólyom Jenő ugyan vissza-visszatérően figyelmeztet, hogy ezeknek a hitcikkek-nek az elemzését soha nem szabad elszakítani krisztológiai, ekkleziológiai háttérüktől, de az áttekinthetőség kedvéért és csak a kifejezések vizsgálata érdekében tekintsük át vázlatosan Dévai szentségteológiát időrendben a *Rudimenta salutis* 52 pontjától kezdve a nagyváradi tételekig, sőt a kontraszt végett még az azokkal közel egykorú, ám már a *Variata* kompromisszumos formuláját idéző *Erdődi Hitvallást* is bevonva. Megfigyel-hető ugyanis – és erre már ifj. Révész Imre is figyelmeztetett – a terminológiának egy bizonyos állandósága, mely függetlennek tűnik a Németországban dúló úrvacsoravita kilengéseitől és az ott időről időre kiharcolt egységdokumentumoktól. Az egyedüli lé-nyeges változás az egymást követő megfogalmazásokban az, hogy: a váradi és az erdődi formula feltehetőleg szándékosan nem foglalkozott a befogadói oldallal, mellőzve mind a *manducatio oralis*,⁵⁵ mind a *manducatio indignorum*,⁵⁶ mind a *manducatio (in)fide-lium*⁵⁷ megosztó képzetét. Ez a hallgatás még a *Wittenbergi Konkordiában* tanúsított-nál is nagyobb kompromisszumkészségről és békéltetési törekvésekről tesz bizonyosságot (Függelék, 8. táblázat).

Bucsay Mihály a középutas *media sententiát* konkrétan Oecolampadius, Bucer és a *Confessio Tetrapolitana* 1530-ban elfoglalt teológiai pozíciójával azonosítja,⁵⁸ mely valóban összefüggésbe hozható Dévai kátéjának magyarázatával⁵⁹ (ugyanakkor nem hozható közös nevezőre a latin nyelvű Dévai-iratok idevágó helyeivel!). De ennek az ötletnek a gyenge pontja mégis inkább időrendi, mintsem tartalmi jellegű: a megelőző évtized tanfejlődését, tárgyalásait és dokumentumait figyelembe véve a teljes tájékozat-lanság vagy szűklátókörűség jele lett volna Stöckel részéről Dévainak általunk pontosan nem ismert nézetét ebbe a dogmatikailag és egyházpolitikailag már teljesen irreleváns skatulyába besorolni. Tény ugyan, hogy Dévai korai műveiben nem minden részletké-résben osztotta a wittenbergi reformátorok felfogását, így az úrvacsoráról is meglehető-

⁵⁴ NEUSER, *Melanchthons Abendmahlslehre*, 51 sk.

⁵⁵ WA, XXVI, 506 (1528).

⁵⁶ BSRefK I/2, 86 (nr. 21).

⁵⁷ MStA, II/2, 524.

⁵⁸ BSRefK I/1, 447–494 (nr. 14).

⁵⁹ BUCSAY, *A reformátorok úrvacsoravítái*, 17 sk.

sen önálló és egyéni módon tanított. A filozófiai megközelítések, mint lényeg, jelenlét, Dévait nemigen hozzák lázba, az ő szempontja mindenekelőtt ekkleziológiai, felfogásában a hívő a jegyek vétele révén lesz az élő Krisztus spirituális, azaz megdicsőült testének, az egyháznak a tagjává. Mégis a *Wittenbergi Konkordia* 1536-os elfogadása és ennek többek között Luther, Melanchthon és Bugenhagen részéről történt aláírása után Wittenbergben már az ő sajátos megfogalmazása is tolerálható álláspontnak minősült.⁶⁰

Révész Imrének azon túl, hogy elődeihez hasonlóan híven regisztrálja Dévainál az említett kompromisszumos formulák jellegzetes kifejezéseit (*exhibitiva, extra usum*), két súlyos félreértést is sikerült eloszlatnia. Az egyik a dicsőült test/*corpus spirituale*, a másik a befogadók hite szerepének értelmezése. A Dévai-kutatók korábban mindkét elemet Zwinglitől, illetve a helvét gondolkodásból igyekeztek levezetni. Révész meggyőzően mutatja ki, hogy az I Cor 15,44-ből vett „lelki test” pont nem a délnémetek és a svájciak, hanem a Luther–Melanchthon–Bucer vonal előszeretettel használt fogalma. Az *in fide—in ecclesia* szembeállítás a bécsi kihallgatáskor, illetve ennek magyar parafázisa a *Káté*ban pedig pontosan megfelel a 6. váradi tételben is idézett melanchthoni–buceri egyházfogalomnak (*proprie–improprie*), melyet éppen a *Wittenbergi Konkordia* alkalmaz az úrvacsora befogadói oldalára, amikor bevezeti a hívők (*fideles*) és méltatlannok (*indigni*) kategóriáit. Pontos megfigyelései mindazonáltal – mint fent láttuk – nem óvják meg Révészt attól, hogy áldozatul ne essék a stöckeli *media sententia* megfoghatatlan, ám annál leküzdhetetlenebb fantomjának.⁶¹

Ritoókné Szalay Ágnes ezzel szemben a következőképpen rekonstruálja Dévai Mátyás itthoni meggyanúsításának, a kortárs bírálói által feltételezett „helvét elhajlásnak” a történetét.⁶² Stöckel Lénárd azt írta Révaynak 1543. június 30-án, hogy Dévai magával hozta Wittenbergből Luthernek egy saját kezű rövid kéziratát (*breve scriptum*), melyről 1544. február 2-án egy másik levelében azt mondja, hogy az úrvacsoráról szólt, és idehaza a nagy érdeklődésre tekintettel másolatban terjedt.⁶³ A téma ugyan ekkoriban igencsak napirendben volt Wittenbergben is meg Magyarországon is, a mű mégis nehezen azonosítható, mivel egyrészt itthoni másolata nem maradt fenn, másrészt Luther ilyen kis terjedelmű latin nyelvű úrvacsorairatát ezekből az évekből egyáltalán nem ismerni. Ritoókné feltételezi, hogy Luthernek az itáliai protestánsokhoz intézett hosszú levele idevágó részletéről lehetett szó,⁶⁴ mert az ennek genezisére vonatkozó adataink (a kapcsolatfelvétel útja, a megfogalmazás folyamata, a kortársak körében az ügy által kiváltott vita) nem zárják ki, sőt valószínűsítik, hogy az akkortájt Nürnbergben és Wittenbergben tartózkodó Dévai tudomást szerezhetett a szövegről és hozzáférhetett egyik korai fogalmazványához.

⁶⁰ DÉVAI, *Disputatio*, fol. e3v [38]; Uő, *Káté*, 107; BUCSAY, *A protestantizmus története*, 25 sk., 54 sk. A *Konkordia*hoz lásd LVM, VII, nr. 3028+ és Függelék, 9. táblázat.

⁶¹ KÖHLER, Walther, *Zwingli und Luther*, I, 462–562, II, 432–525; RÉVÉSZ Imre, *Bucer Márton*, 20–24; RÉVÉSZ Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 445–448.

⁶² MBW, nr. 3234a, szöveg: RITOÓKNÉ, *Ein unbekannter Brief*, 81 sk.; Uő, *Kutak*, 304; értelmezés: Uő, *Dévai Mátyás*, 22 sk.; Uő, *Kutak*, 302 sk.

⁶³ ETE, IV, 277, 338 sk.; ŠKOVIERA, 309–312 (nr. 17–18).

⁶⁴ WA.B, X, 328–333 (nr. 3885), XIII, 336.

Melanchthon – mint kiderült: joggal – attól tartott, hogy az irat kapcsán újra fellángol az úrvacsoravita,⁶⁵ de a Luther iránti lojalitásból reformátortársának ezt a következményekkel terhes levélváltását nyíltan nem kritizálta, annál inkább Veit Dietrichnek Nürnbergbe írott magánleveleiben és magánbeszélgetéseiben.⁶⁶ Az olaszoknak írott levélben ugyanis Luther (védelmébe véve a délnémeteket, külön említve név szerint Bucert, ám elítélve a svájciakat, különösen Zürichet) feleleveníti a *Wittenbergi Konkordiában* már szándékosan említés nélkül hagyott tanítást a hitetlenek úrvacsoravételéről (*manducatio infidelium*), továbbá a *Konkordia* formuláját a maga szájíze szerint olyan nyilvánvaló polemikus szándékkal értelmezi át, hogy azt már képtelenség lett volna jóhiszemű félreértésnek magyarázni.⁶⁷ Dévainak, aki Ritoókné szerint talán a Luther-szöveg nürnbergi kinyomatását is fontolgatta, könnyen tudomására juthatott Melanchthon álláspontja, lehet, hogy azonosult vele, lehet, hogy erről a sokaknak kellemetlen és kényes ügyről maga is önálló véleményt fogalmazott meg, melyet hazatérve nem rejtett véka alá. Ritoókné szerint az eleváció elhagyásáról szóló ismert vita mellett egy ilyen, Luthernek Itáliába küldött harcos teológiai állásfoglalását bíráló, megbékélésre ösztönző különvélemény – más szóhasználattal: *media sententia* – állhat az eperjesiek vádaskodása mögött. Ezt alátámasztja ugyanis, hogy Luther válaszában név szerint említeni és egyértelműen megvédeni kényszerül Melanchthont: „Philippus magiszterről semmi gonoszat nem gondolok, sem senkiről a mieink közül.”⁶⁸ Ez a határozott mentegető, tisztázó szándék Melanchthon-ellenes magyarországi vádat is feltételez, olyasmit, amire a wittenbergi tanítómester és tanítványa, Dévai közösen adhattak ürügyet vagy okot.

Ki botráncokozhatott meg Dévai tanításán és kérhette Luther írásbeli állásfoglalását? Luther válasza Eperjesnek és környékének lelkészeit szólítja meg, akik között Bartholomaeus Bognert is ott találjuk, talán éppen ő ütközött meg Dévai úrvacsora-felfogásán, s ő kezdeményezhette a levélváltást. A brassói Bogner 1538 nyarán érkezett Wittenbergbe, s az ottani liturgiában még az eleváció gyakorlatát élte át.⁶⁹ Hazatérve Kisszebenben lett iskolamester. 1542. április 12-én ordinálták Wittenbergben eperjesi diakónusnak (többek között éppen Dévai ajánlására, aki 1542. április 16-án írt érdekében Wittenbergből Eperjesre): *Bartholomeus Bogener vonn Cronstadt aus Siebenbuergenn, Schulmeister zum Czeben inn Hungernn, Beruffen genn Epperieß zwo meil vonn Czebenn zum pries-*

⁶⁵ WA.B, X, 384–388 (nr. 3908); LVM, VII, nr. 3908. Martin Luther: Kurzes Bekenntnis vom heiligen Sakrament (1544) WA, LIV, (119)141–167; LM, VI, 436–365. Prédikációban: 1544. augusztus 3-án és 10-én: WA, IL, 525–546 (nr. 29–30). Heinrich Bullinger: Orthodoxa Tigurinae ecclesiae ministrorum confessio [...] de Coena Domini [...] una cum [...] responsione ad vanas [...] Mart. Lutheri calumnias. Zürich: Froschauer, 1545. VD 16., B 9772. A vita elfajulását Martin Bucer előre látta, s 1544 januárjában jelezte is Hesseni Fülöpnek: PPSA 28, 241.

⁶⁶ MBW, nr. 3197, 3312, 3356.

⁶⁷ WA.B, X, 331: „Sed hanc subintroductionem et fraudem elusimus, cogentes eos concedere, quod et os impii acciperet corpus et sanguinem, dum panem et vinum accipit.”

⁶⁸ Wittenberg, 1544. 04. 21. WA.B, X, 555 sk. (nr. 3984), XIII, 326 sk.; ETE, IV, 350; LM, VI, 434 sk.; LVM, VII, nr. 3984. Vö. SÖLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése*, 205–207 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 198–201; NEUSER, *Melanchthons Abendmahlslehre*, 51.

⁶⁹ AAV, I, 171; SZÖGI, 2692.

terambt.⁷⁰ Csak 1544 nagyhetében lett prédikátor Lőcsén. Bogner így egyike lehetett a Lutherrel 1544 tavaszán levelező „Eperjes környéki” lelkészeknek, hiszen konzervatív liturgikus gyakorlatáról későbbi források is tanúskodnak.⁷¹

4. „A PÁPAI FOLTOS HITRŐL”

Dévai Mátyás feltűnően későn és feltűnően óvatosan kezdett csak el ekkleziológiai kérdésekkel foglalkozni. Ez a megállapítás természetesen nem vonatkozik két, már korábban tárgyalt problémára, melyek – ha úgy vesszük – az egyháztan területével érintkeznek, s melyeknek Dévai köztudottan egész pályája során kiemelt figyelmet szentelt: a szentek közösségének és az egyházi hivatalnak (*ministerium*) a problémájára.

A *Rudimenta salutis* 49. tételének általános megfogalmazása egyáltalán nem is érinti, csak a későbbi *Apologia* citálja ide illusztrációként az egyházi hatalom kérdését.⁷² A bécsi kihallgatás eredeti jegyzőkönyvében sem jön elő ilyen tartalmú vád, csak az 1536-ban utólag emlékeztetőből lejegyzett, Nürnbergben megjelent változatban.⁷³ Meglepő kontrasztként jelentkezik, hogy míg 1534-ben Budán Dévai közvetlen környezetében, Bebek Imre titkáránál, Simontornyai Gergelynél kimutatható a pápát az Antikrisztussal azonosító felfogás,⁷⁴ hasonló nézeteket Dévai ekkoriban született írásai egyáltalán nem tartalmaznak. Mindez természetesen egyszerű óvatossággal is magyarázható volna.

Időrendben tovább haladva a következő idevágó adat az 1535-ben Sárovarott papírra vetett és 1537-ben Nürnbergben megjelent *Disputatio*-ból származik, ebben Dévai Melanchthon *Locija* 1535-ben megjelent kiadásának témába vágó definícióját adja vissza, kézenfekvő tehát a feltételezés, hogy ez a mű közvetlenül a *Disputatio* sajtó alá rendezése előtt már Németországban lehetett friss olvasmánya, s ekkor iktathatta a kérdéses passzust kissé talán szertelenül is a megfelelő helyre. Noha a wittenbergi ekkleziológia fontos elemei már a korai nagy Luther-művekben, majd az *Ágostai Hitvallás* 7–8. cikkeiben rögzülnek, Melanchthon csak 1535-ben rendezi ezeket a Dévainál felbukkanó (eredetileg buceri) koncepcióba, melynek kulcsszavai az *improprie* és *proprie* (majd 1543-tól kezdve: a *visibilis* és *invisibilis*).⁷⁵

Ezen elképzelés szerint az egyház a jók és a gonoszok, igazak és képmutatók vegyülete, *corpus mixtum*, mely két koncentrikus körként ábrázolható: a látható egyház magában foglalja Krisztus igazi testét, a csak benne hívőket. De a külső, a látható egyházra

⁷⁰ MEEE, 5; WO, I, nr. 387; vö. MBW, nr. 2943; SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése*, 202 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 195. Lásd VII. 4. és X. 5.

⁷¹ HAIN, 92; SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 47 sk.

⁷² DÉVAI, *Apologia*, fol. q2r [124].

⁷³ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s3r [141].

⁷⁴ ETE, II, 312–316.

⁷⁵ DÉVAI, *Disputatio*, fol. e3v [38]: „[...] sciendum ecclesiam large captam comprahendere bonos et malos, qui tantum baptizati sunt, et Christiano nomine censentur, proprie tamen ecclesia sunt tantum vera Christi membra, quorum Christus caput est, id est qui tantum Christo fidunt, et eum solum agnoscunt.” Vö. MStA, II/2, 476.

is érvényes kritériumok Isten ígéjének tiszta hirdetése és a szentségek helyes kiszolgáltatása. Miért volt fontos Melanchthonnak, hogy a láthatón belül helyezze el a láthatatlant, hogy külső ismertetőjegyekhez kösse a belső tartalmat, és hogy az intézményes buroktól se tagadja meg az „egyház” minősítést? Ismét a rajongókra, az anabaptisták 1535-ös münsteri királyságára kellett tekintettel lennie.

Ezen látható, a csak külsőleg, formailag, jogilag (már megkeresztelt, még nem kiközösített) keresztényeket is magában foglaló egyház körén kívül (vagy ezzel szemben) helyezkedik el azonban még egy szervezet: a csupán névlegesen, tekintélyvel egyház (*quae titulos, auctoritatem verae ecclesiae sibi vendicat*), melynek még köze sincs Krisztushoz. Ez a képződmény megtévesztő érveket tud felhozni önmaga mellett: az atyák példáit, hívei tömegét, ősrégi voltát, külső ragyogásáról nem is szólva. Ennek ellenére mégsem Krisztus egyháza, hanem a sátán zsinagógája.⁷⁶ A két világ között Dévai számára nyilvánvaló az antagonisztikus szembenállás: a hamis egyház üldözi a szenteket, elnémitja az evangéliumot, nem hallgat Krisztusra, nem hallgat a Szentírásra, emberi találmányokkal homályosítja el az igaz tanítást. Ehhez az alapvető szembeállításához járul még a hagyományból vett néhány felosztási lehetőség, mint az egyetemes és a helyi egyház (*universalis – particularis*), a küzdő és a diadalmas egyház (*militans – triumphans*) megkülönböztetése – de ezek inkább csak a pontosság, a teljesség kedvéért szerepelnek, jelentős hangsúlyt nem helyez rájuk Dévai. Ugyanezt a nézetet foglalja össze röviden az ezzel egy időben keletkezett *Expositio examinis* megfelelő helye.⁷⁷

Az óhitűek felé nyitott fronton viszont az a tétel, hogy a hamis egyház üldözi az igazat, a római egyház megbélyegzése mellett újabb ismertetőjeggyel szolgál a látható igaz egyház számára, ez a kereszt. A szenvedés keresztjét Luther 1520-ban még az olyan szentségszerű cselekmények között sorolja fel az imával és az ígével együtt, melyekhez Isten ígérete kapcsolódik (ebben az értelemben tehát mint *medium salutis*nak van már valami lényegi kapcsolata az egyházfogalommal),⁷⁸ két évtized múltán, 1539-ben azonban (ugyanezen cselekmények körében) már kimondottan ismertetőjegye lesz az igaz egyháznak (*nota ecclesiae*). Az utóbbi helyen Luther a rá jellemző nyelvi erővel úgy ábrázolja ezt a viszonyt, hogy az igaz egyház egyenesen bele van csomagolva ezekbe a látható jelekbe, akár a gyermek a pendelybe, pólyába vagy pelenkába.⁷⁹ Batizi András az egyháznak ezt a kritériumát így verseli meg Kassán 1530-ban szerzett templomi énekében:

Szükség nekünk keresztyéneknek az keresztet viselnünk,
Nyomorúságnak kemény poharit ez világon kóstolnunk,
Holtunk után mindörökké véle ví[gadoznunk].

⁷⁶ DÉVAI, *Disputatio*, fol. e3v [38].

⁷⁷ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s3r [141]: „Ego credo Ecclesiam Catholicam in totum orbem dispersam, fidei tamen, charitatis, Sacramentorum unitate non dissidentem, etiamsi ad conservandum ordinem et in politicum finem dispares cultus habeat. Nego ergo Ecclesiam Romanam esse veram Ecclesiam, quae sanctos persequitur et tot malorum ansam praebuerit, nec sapiat genium capitis Christi, qui non venit perdere, sed salvare.”

⁷⁸ *De captivitate Babylonica ecclesiae*: WA, VI, 571 sk.; LM, II, 235.

⁷⁹ *Von den Konziliis und Kirchen*: WA, L, 641 sk., 651; LM, VI, 415 sk.

Isten által szent Pál azt mondja egyik írásában,
Valakik kívánnak kegyesen élni Krisztus Jézusban,
Háburúságot nagyot szenvednek itt ez világon.⁸⁰

A kereszttel mint szenvedés, nyomorúság Dévai 1538-ban megjelent magyar kátéjában két összefüggésben kerül elő, egyrészt (akárcsak Luthernél) a Krisztushoz tartozásnak, a hitnek, a kiválasztottságnak külső jele, ismertetőjegye a szentségekkel és az életszentséggel, a jó cselekedetekkel együtt, másrészt a szentségek haszna, hatása, tanítása a hittel, szeretettel és békeséggel együtt.⁸¹ A káté emellett azonban még az eddigieknél is visszafogottabban szól az egyház mibenlétéről, a korábbi definícióból a Credo magyarázatában már csak az egyetemes–részleges, és a küzdő–diadalmas felosztás marad meg.⁸² Meglepően hangzik talán, de úgy tűnik, Dévai sok elszenvedett üldöztetése, fogsága dacára később (így a váradai tételekben is) képtelen volt azonosulni ezzel a kereszttel és egyházzelfogással.

Magyarázatért megint csak Ritoókné Szalay Ágnes egyik életrajzi rekonstrukciójához folyamodhatunk. Dévai 1543 tavaszán Melanchthonhoz intézett levelében köszöntét fejezi ki mesterének, hogy az megszabadította ilyesféle kételyeitől: Miért tűrhet Isten ekkora tévelygést? Miért hagyta magára egyházát? Melanchthon nyitotta fel a szemét egy beszélgetésben arra, amit Krisztus tanítványainak jövendölt (Mt 24,15), tőle tanulta meg megkülönböztetni a valódi és a névleges egyházat, s ő most már bármit, akár megkövezést vagy máglyát is kész lesz elszenvedni az igazságért.⁸³ Ritoókné felhívja rá a figyelmet, hogy egy évvel korábban Dévai még megkeseredetten, az üldözések miatt kétségbeesve írt Révay Ferencnek.⁸⁴ A két levél közé esik hosszú wittenbergi tartózkodása, bizalmas testvéri beszélgetése Melanchthonnal, s hozzátehetjük, közvetlen személyes találkozása a wittenbergi apokaliptikus történelemszemlélettel, a reformátorok Dániel-értelmezésével és Antikrisztus-felfogásával.⁸⁵ Forgathatta, sőt idézhette Dévai korábban mestere könyveit, minden jel szerint csak ekkor, 1543-ban tette teljesen magáévá annak egyház- és történelemfelfogását.

⁸⁰ RMKT 16., I, 56.

⁸¹ DÉVAI, *Káté*, 94, 106 sk.

⁸² DÉVAI, *Káté*, 74.

⁸³ MBW, nr. 3234a, szöveg: RITOÓKNÉ, *Ein unbekannter Brief*, 81 sk.; Uő, *Kutak*, 304: „Sic enim cogitabam: Qui fieri potest, quod deus tantum errorem, quemadmodum loquuntur Lutherani, in ecclesia passus fuisset, qui reliquisset suam ecclesiam, cui promisit se nunquam defuturum? Neque cogitabam Christi vaticinium de abominatione futura in ecclesia neque sciebam discernere locos verae et eius, quae tantum titulum habet ecclesiae. At posteaquam mihi tecum colloqui et de rebus variis conferendi potestas data est, depulisti omnem errorem, et nunc animo, ut ego sentio, tranquillo et securo redeo. Video enim quasi oculis imaginem quandam veritatis et doctrinae syncerae. Video, quid posthac facere debeam, video inquam, quod mihi saxa et ignes ferendi sint, si res postulet. Et statui semel aut vincere aut mori. Deus mihi testis est me vera et ex animo sincero tecum locutum esse omnia haecque ad te scribere nunc eodem animi candore.”

⁸⁴ 1542. 03. 08. ETE, IV, 14–16; RITOÓKNÉ, *Dévai Mátyás*, 21 sk.; Uő, *Kutak*, 300 sk.

⁸⁵ SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 79–109; BOTTA, *Luther Antikrisztus-fogalmának hatása*; ÖZE, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, 100–110; LEPPIN, *Antichrist und Jüngster Tag*; IMRE Mihály, *Arbor Haereseon*, 64–73; ÁCS, „Az idő ósága”, 149–164; PÉTER Katalin, *Az utolsó idők hangulata*, 283–285.

Az 1543-as Dévai-levéiben megemlített mártírium ürügyén kapcsolom ide azt a Dévai-legendát, melyet az *Asztali beszélgetések* őriztek meg. Eszerint Fráter György Budán Dévait és pápista vitapartnerét istenítélet gyanánt egy-egy lőporoshordóra ültette volna. Mivel a pápista prédikátor Dévaitól eltérően nem vállalta ezt a próbát, Fráter György Dévait hirdette ki győztesnek, s hozzájárult, hogy az nyilvánosan hirdesse az evangéliumot. Történeti adatként nehéz a szöveget értelmezni, már mind a *Weimarana* kiadói, mind id. Révész Imre, Payr Sándor és Sólyom Jenő számára gondot okoztak az elbeszélésben található nyilvánvaló tévedések és kronológiai ellentmondások.⁸⁶ Legendaként való interpretációja annál hálásabb terület.⁸⁷ Mi lehet a valós magja ennek az exemplumnak, melynek erkölcsi tanulságát már maga az asztali beszélgető Luther levonja? Még ha „puskaporos” vándormotívumról volna is szó, ennek a magyar Dévaira történt alkalmazása a szövegben egyértelmű. A budai helyszínhez, mely ugyan vissza-visszatér Dévai életrajzában, nem kell feltétlenül ragaszkodnunk, ez lehet afféle *a minore ad maius* hagyományformálódás. Fráter György említett helytartósága és kormányzósága inkább a Luthernél „vajdának” titulált János király halála (és Buda eleste) utáni évekre irányítja a figyelmet. Dévai hosszas németországi tartózkodása (1541–1543) miatt leginkább utolsó hazai működésével hozható kapcsolatba az a történeti esemény, mely köré az elbeszélés fiktívnek tekinthető elemei szerveződtek. Megerősíti ezt a feltételezést, hogy ezekben a hónapokban Dévai valóban a Fráter György által ellenőrzött területen, az ő váradi egyházmegyéjében, illetve János Zsigmond királyságában prédikált. A történet valós magja lehetne akár az 1544-es váradi vita is, vagy bármely más ekkoriban Kelet-Magyarországon tartott disputáció, még ha ez talán nem végződött is a magyar reformátornak olyan fényes győzelmével, amilyenről az elbeszélő tudni vél.

Ugyan Dévai utolsó magyarországi tartózkodásáról (Miskolc, Tiszántúl, Erdély? 1543–1545?) rendelkezünk a legkevesebb adattal, s ezek is szinte mind másodkézből valók és korlátozott hitelűek, ám ha neki tulajdonítjuk az 1544-es nagyváradi tételeket, azok meggyőzően dokumentálhatják az imént ismertetett fordulatot Dévai tanításában: az addig elhanyagolt egyháztan került érdeklődése homlokterébe, a szöveg terjedelmének mintegy felét szenteli ennek a témának.⁸⁸ Természetesen a vita jellege, éle és célja is hozzájárult ehhez a súlypont-átrendeződéshez, már ha abból a fentebb ismertetett feltevésből indulunk ki, hogy a váradi vita a fraternitás papságát igyekezett magával ragadni az óhitről az újhitűek táborába. A legtöbb kérdésben világos alternatíva rajzolódik ki: a szentkultusz, a böjt, a házasság, a szentségek stb. hagyományos és reformátori felfogása feszül egymásnak a tételekben, de eddig ismeretlen elemként ugyanilyen alternatívában jelenik meg a régi és az új értelemben vett, a hamis és az igaz egyház. Szkhárosi Horvát

⁸⁶ WA.TR, VI, 6516 (1546. január–február); RÉVÉSZ Imre, *Dévay Bíró Mátyás*, 34; PAYR, *Dévay Mátyás Luther Márton házában*; SÓLYOM, *Luther és Magyarország*, 129; vö. BUCSAY, *A protestantizmus története*, 26. Az időrendi ellentmondások feloldására zavarbaejtő megoldást találni *A Magyar Református Egyház történetében* (Bp., 1949, 36): itt Fráter Györgyből budai török helytartó lesz. Más tévesztések mellett ugyanez a kézikönyv (27) Paulus Speratust a szepességi Iglón iktatja be prédikátornak.

⁸⁷ DÖMÖTÖR, *Hazai Luther-mondáink*, 329.

⁸⁸ BSRRefK I/2, 435 sk. (nr. 32). Az 1545-ös *Erdődi Hitvallás*ban nem szerepel ilyen súllyal a téma: uo., 447 sk. (nr. 33).

Andrásnak a váradi alkalomra vagy a váradi alkalom hatására szerzett éneke is az alapvető dichotómiára és a választás kényszerére épül, mely nála a Magyar Királyság kettős voltát is tükrözi:

Sokfelé eloszla ez világnak gondja,
Ki némettel tartja, ki törökkel tartja:
Ekképpen hasonlék az hitnek ő dolga,
Ki pápával tartja, ki Krisztussal tartja.

Itt azért im szóljunk az kétféle hitről,
A Krisztus hitiről – az keresztyén hitről,
Az pápai hitről – az színvesztő hitről,
Ennek röttenetes nagy csalárd voltáról.

[...]

Rövid beszéddel már im ezekről szóljunk,
Kit pápai hitnek, foltos hitnek mondunk,
Hogy mi az kettő közt választani tudjunk,
Az melyik jobbnak tetszik az mellett maradjunk.⁸⁹

A nagyváradi tételek, mint a korábbi fejezetekben már láttuk, a *Loci communes* legfrissebb kiadása szerint ismertetik Melanchthon felfogását a keresztény szabadság grádicsairól, valamint a látható és a láthatatlan egyház felosztásáról. Az 1543-as *Loci* ismeretéről a 6–7. tézisek szóhasználata is árulkodik, hisz ezek pontosan követik a wittenbergi mestert abban, hogy már nem *congregatió*ként hanem *coetus*ként határozzák meg az egyházat.⁹⁰ Ha egy évvel korábban azt írta Dévai, hogy korábban nem tudta megkülönböztetni egymástól a valódi és a névleges egyházat, a 7–8. tételekben a kettő közti határvonal már éles és egyértelmű szavakkal van megfogalmazva.⁹¹ Talán a wittenbergi történelemszemléletnek tudható be az, ahogy a 9. és 11. tétel az egyházi tekintély kérdésében szembeállítja a jelent Ágoston korával úgy, hogy amit az egyházatya kora római egyházáról mondott, azt a nagyváradi vitatkozó már saját korának igaz, azaz reformatori egyházára alkalmazza.⁹²

És megjelenik-e végre az üldözött egyház, a mártírok által hordozandó kereszt a váradi vita, azaz Dévai perspektívájában? Igen, de olyan sajátos kontextusban, ami vá-

⁸⁹ RMKT 16., I, 178, 181.

⁹⁰ A *Disputatió*ban (fol. e3v [38]): „coetus seu congregatio omnium fidelium”.

⁹¹ BSRefK I/2, 436 (nr. 32): „Qui vero persequuntur evangelium Christi, ne hypocritica quidem membra sunt ecclesiae, tantum abest, ut sint ecclesia [...] Quicunque igitur non audiunt vocem Christi, imo eum persequuntur, et suis traditionibus doctrinam eius deformant, nec ecclesia nec scripturae testes sunt.”

⁹² Uo.: „Quod autem dicitur, evangelio non crederem, nisi me autoritas ecclesiae commoveret, intelligendum est de testimonio verae et purae ecclesiae, nam Augustini tempore nondum erat haec facies ecclesiae, quae modo est deformata humanis traditionibus ad cultum, meritum et necessitatem institutis.”

laszt ad arra a kérdésre is, mi baja lehetett korábban Dévainak ezzel a témával, egyben újabb érvet szállít számunkra a szerzőség kérdéséhez. A 4. tétel Pál apostolt idézi: „örülök szenvedéseimnek, testem elszenvedi mindazt, ami Krisztus gyötrelmeiből hátravan” (Col 1,24), majd két másik páli idézettel (Hbr 10,14; I Cor 1,13) azonnal egyértelműsíti, hogy ezeknek a szenvedéseknek semmi közük érdemhez, üdvösséghez, megigazuláshoz, melyekből egyedül Krisztus kereszthalála révén részesülhetünk.⁹³ Dévai valószínűleg érzékelte a kockázatot, hogy a kicsírázó protestáns martirológia újabb érdemteológiát hajthat,⁹⁴ mely relativizálhatja a hit által, egyedül Krisztus kereszthalála révén történő megigazulásnak, üdvözülésnek az ő szemében abszolút érvényű axiómáját. Dévait teológiaiilag nem érdekli az egyház keresztje, a hívek szenvedése, egyedül Krisztus keresztje és szenvedése, s ebben az elkötelezettségben Váradon Szkhárosi is követte őt:

Mit járna hát Krisztus ott a keresztfával,
Rosszas seregével, pökdösött orczával,
Likas oldalával, sebes lábaival,
Ha pápa megváltott bűdös olajjával.

[...]

Nem lőn itt e földön Krisztusnak nyugalma,
Noha mennyen földön volna birodalma,
De nincs tisztessége ki őt magasztalja,
Eretnek pikhartnak mind ez világ mondja.⁹⁵

5. KRISZTUS ÉS AZ ANTIKRISZTUS

A wittenbergi reformátorok körében az 1530-as évekre egyöntetű és nyilvánosan vállalt tanítássá lett a pápának és az Antikrisztusnak, a római egyháznak és a Sátán zsinagógájának az azonosítása. Magyarországon ez a gondolat a nyilvánosságban meglehetősen későn jelentkezett, de hogy a magánszférában korábban is jelen volt, azt épp a Georg Stoltz elleni nyomozás, valamint Simontornyai Gergely és Gyöngyösi Coelius Gergely levélváltása bizonyítja.⁹⁶ A Luther posztillája nyomán kibontakozó írásbeli összekülönbözésben 1534. január 5-én kelt levelében Simontornyai többek között így ír pálos vitapartnerének:

⁹³ BSRefK I/2, 435 (nr. 32).

⁹⁴ Ács, „Az idő ósága”, 165–185.

⁹⁵ RMKT 16., I, 182.

⁹⁶ Lásd V. 3., VIII. 2. és IX. 4. Simontornyai első levele: ETE, II, 312; RMLT, I, 59 (nr. 1); Gyöngyösi első válasza: ETE, II, 312–313; RMLT, I, 59–61 (nr. 2).

„Félsz, hogy megmételjez a német fertő? De közben nem átallsz az Antikrisztus tanítványává lenni? Luthernek szemére veted a dezertálást? Jól mondod, ha úgy érted, hogy elhagyta az Antikrisztus táborát! [...] ha a pápa áll, Krisztus bukik, ha Krisztus áll, a pápa bukik. A német özönvíz (csodálom, hogy a pogányok mocskát nem tetted hozzá) alámosta a pápai zsarnokságot, mert a német birodalom az érsek-választófejedelmeket, azaz az Antikrisztus apostolait örökre elvetette, hogy ne dönthessenek világi ügyben. [...] Mert, barátom, ha eddig nem fogtad volna föl, tudd meg most, hogy a pápa maga az Antikrisztus és az ő összes teremtménye és követője az Antikrisztusnak apostola és tanítványa, akik az egész világot tévútra vezetik.”⁹⁷

A töröknek később sokat boncolgatott problémája, mely Wittenbergben is főleg 1541 után került napirendre,⁹⁸ ugyan nem jön elő a nagyváradi tézisekben, de Szkhárosi versében igen, mégpedig elsősorban teológiai kihívásként, a bálványimádás még a pogányok szemében is lejárátja a kereszténységet:

Im a rosszas tökét Krisztusnak kiáltják,
Meg sem tagadhatják, hátokon hordozzák,
Tisztességben tartják, térden csókolgatják,
Krisztus tisztességét az bálvánnak adják.

Oh mely szemérem ez az keresztyéneknek,
Hogy ily nagy vakságból fel nem ébrülhetnek,
Lám pogán törökök mind azzal mevetnek,
Hogy istenek töke az keresztyéneknek.

[...]

Oltalmaz úristen ez nagy foltos hittül,
Szabadíts meg immár nagy veszedelemtül,
Hogy szakadhasunk el az hitetlenségtül,
Oltalmaz pápátul és az törököktül.⁹⁹

A fenti idézetekből egyértelmű Szkhárosi harcos pápaellenessége, mely álláspont a váradi tételsorból azonban nem olvasható ki ilyen világosan. A tézisek nem nevezik nevén a vitatkozó ellenfelet, nem említik sem a pápát, sem a római egyházat (melyet

⁹⁷ ETE, II, 314. Az itt „német fertőnek”, majd „német özönvíznek” fordított *Germanica colluvies / illuvies* (Révész Imrénél: „német moslék”) már Coelius megelőző levelében szójáték, ugyanis ez a szókapcsolat idiómaként csatornaszennyet, piszkos áradatot jelenthet. Ezért hiányolja belőle Simontornyai a pogányok mocskát.

⁹⁸ Vö. IMRE Mihály, „Magyarország panasza”, 116–125, 166–173; FODOR, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája*, 37–39; SZABÓ, András, *Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation*; VARGA, J. János, *Europa und die „Vormauer des Christentums”*; ÖZE, *Apokaliptika és nemzettudat* = Uő, *A határ és a határtalan*, 263–269; Uő, *Az apokaliptika mint legitimációs eszköz*.

⁹⁹ RMKT 16., I, 186.

Dévai is egyedül az *Expositio examinis*ban minősít nem igaz egyháznak), hanem mindig körülírással élnek: „akik üldözik az evangéliumot... akik nem hallgatnak Krisztus szavára... akik azt állítják, hogy...” Hasonló problémával szembesülünk, mint Dévai 1533–1534-es budai tartózkodása idején, amikor az ő nyilvánosság elé szánt szövegeiben jóval mérsékeltebb megfogalmazásokkal találkoztunk, mint amilyen nézetek környezetében magánvéleményként fejeződtek ki.

Azt hiszem, megalapozottan járunk el, ha a váradi tézisek felelős visszafogottságában nem egyszerűen Dévai, hanem a nyilvánosságnak szánt gondolat kötelező óvatosságát, míg a Szkhárosi-vers szabadszájúságában a magánvélemény kötetlenebb műfaját ismerjük föl, különösen, hogy az utóbbi szöveg akár utólag, már a nyilvános vita keretein kívül, Szkhárosi tállyai parókiáján is keletkezhetett. Ezt a megkülönböztetést alátámaszthatja az a megfigyelés, hogyan kritizálja Szkhárosi két évvel korábbi, a szentkultusszal kapcsolatban fentebb idézett verse a római egyházat. Iróniából ugyan végig nincs hiány, de a legsúlyosabb teológiai vád kódolva van, egyedül a versfőkből olvasható ki: KONTRA REGNVM ANTICHRISTIANVM.¹⁰⁰ A pápának az Antikrisztussal való leplezetlen azonosítása a nyilvánosság előtt Magyarországon az ekkor Tokajban lelkészkedő Batizi András apokaliptikus énekében, a *Meglőtt és megleendő dolgoknak históriájában* olvasható először, 1544-ben, azaz éppen a nagyváradi vitatkozás évében.¹⁰¹ Természetesen akárcsak a váradi tételek esetében, ez is csak kéziratossá válik, a nyomdára Batizi énekének mintegy tíz évet kell várnia.

Mind a váradi egyházmegyei, illetve a Bihar vármegyei helyszín, mind az időrendi közelség, mind az ekkleziológiai kérdésfelvetés azt diktálja, hogy ne is annyira Batizi, mint Ozorai Imre művével hasonlítsuk össze a váradi tételeket.

1. Az 1530-ban Krakkóban, 1530/31-ben pedig Wittenbergben beiratkozó Ozorai Imre (*Emericus Galli de Osora dioc. Vespremiensis; Emericus osorinus ex Hungaria*) reformatori tevékenységét az egyháztörténeti hagyomány egyrészt Békés mezővárosával, másrészt a felső-tisza-vidéki Drágffy-birtokokkal hozza kapcsolatba.¹⁰² Ozorai nyomtatott vitairata annyiban erősíti meg ezeket a beszámolókat, hogy jól tájékozottnak mutatkozik a gyulai egyházi viszonyokról, ugyanakkor látókörében ott van Váradi, Bihar és Püspöki is.¹⁰³ Függetlenül attól, hogy megtesszük-e őt Békés plébánosának vagy reformátorának, hogy melyik nemesi család pártfogoltjának tekintjük, hogy összehasonlítsuk-e mint feltetelezett volt szerzetest az ozorai vagy a gyulai ferences kolostorral, hogy milyen mester–tanítványi viszonyba rendezzük Gálszécsi Istvánnal és Szegedi Kis Istvánnal, annyi mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a váradi egyházmegye kötelékébe tartozó klerikussal van dolgunk, aki szemlátomást megfordult már a püspöki székhelyen is. Egyetemet járt, író-olvasó emberként otthonos közeg lehetett számára egy teológiai disputáció.

¹⁰⁰ RMKT 16., I, 163–167.

¹⁰¹ RMKT 16., I, 95–113, az egyértelmű azonosítás: 103, 111.

¹⁰² AC, II, 253; SCHRAUF 2, 28, 99 (nr. 707); AAV, I, 141; SZÖGI, 2647. A hagyomány többé-kevésbé megbízható adatait ismerteti: RÉVÉSZ Imre, *Krisztus és Antikrisztus*, 168–173; ESZE, *Sztárai Gyulán*, 128–133.

¹⁰³ Más, nehezebben azonosítható, talán dunántúli helynevek mellett: OZORAI, fol. P7v–Q1r, Z1v.

2. Ozorai vitairata elsőnek ismert kiadása: Krakkó: Vietor, 1546.¹⁰⁴ Figyelembe véve, hogy Dévai Nürnbergben 1537-ben megjelent *Disputatio*jának szerzői ajánlása 1535-ből datálódik,¹⁰⁵ nem zárhatjuk ki a lehetőséget, hogy talán Ozorai viszonylag terjedelmes műve is hónapokig pihenhetett kéziratban, mire végül Krakkóba eljutva nyomdafestéket látott. Ha viszont itt is években volt mérhető az a folyamat, amíg a tiszántúli szerző nyomdaköltséget, nyomdászt hajtott fel, célba juttatta kéziratát, és a mű egy esetleges korrektúra után elhagyta a sajtót, akkor a „Krisztus és Antikrisztus” éppen a váradi vita idején vagy nem sokkal azután keletkezhetett. Ez a feltételezés még akkor is megállhat, ha az 1546-os kiadás Sinai Miklósnál megörökített utolsó szavait: *Sabbatho post Festum Circumcisionis 1546* nem kolofónnak, hanem a művet lezáró szerzői fohász keltezésének tekintjük,¹⁰⁶ hiszen ez, mint minden ajánlás vagy epilógus, utoljára fogalmazódik meg, vagy utólag is kapcsolódhat a már kész szöveghez.

3. Ahogyan Szkhárosi idézett antitetikus énekét a kétféle hitről a nagyváradi káptalanszeren lefolytatott hitvita motiválta, ugyanúgy motiválhatta ez az esemény Ozorai antitetikus traktátusát a kétféle egyházzól. A nagyváradi tézisek Melancthon 1543-as *Locijára* támaszkodó egyházfogalmáról fentebb szoltam. Érdemes egybevetni ezzel Ozorai definícióját. A „Krisztus és Antikrisztus” a következő egyszerű képletben határozza meg a két egymással szemben álló világot: a Krisztus egyházát alkotja, aki az ő beszédét és evangéliumát követi, míg az Antikrisztusét, aki az Antikrisztus beszédét követi és emberi szerzésekhez ragaszkodik.¹⁰⁷ A mű érvelő része pedig közvetlenül a záró fohász előtt e sorokkal zárul:

„Az Antikrisztus egyháza az – ha még ezerszer mondja, hogy ő a Krisztust vallja, öbenne bízik és az ő beszédét hiszi, követi –, aki az Istennek beszédének ellene él, nem vele, az Úristent nem szereti, nem bízik csak öbenne, atyjafiát nem szereti úgy, mint kellene, nincsen gondja arra, hogy Isten szerint éljen, és értvén-tudván Istennek ellene vet, nem él az Isten parancsolata szerint, amennyire embertől lehetne.”¹⁰⁸

A fő szabály és az ahhoz kapcsolódó aprólékos finomítás itt egybevág a buceri-wittenbergi egyháztannal. Elismerem, hogy ez a megfigyelés nem teljesen biztos. Gyengíti érvényességét a magyar nyelvű fogalmazás. Mint műve más helyein is, Ozorai csak hozzávetőlegesen, körülírva adja vissza a latin teológiai nyelv formuláit, kerüli a markáns állásfoglalásokat akár a magyar terminológia fogyatékosága miatt, akár feltételezett laikus olvasóközönségére tekintettel, akár tudatosan vállalt óvatosságból. Az idézett mondat valószínűleg a pápistákat akarja újra meg újra más szavakkal jellemezni, akik számukkal ugyan Krisztust vallják, de az Antikrisztus szerint élnek. Amennyiben Ozorai

¹⁰⁴ RMNy 64; HOLL.

¹⁰⁵ DÉVAI, *Disputatio*, fol. a3v [6]; ETE, III, 31.

¹⁰⁶ RMK II 18; HOLL, 170. Az 1550-re datálható második kiadás (RMNy Suppl. nr. 88B) egy másik, keltezetlen fohással, majd a 36. zsoltárral zárul.

¹⁰⁷ OZORAI, fol. Ff1v–2r.

¹⁰⁸ OZORAI, fol. Ff2r–v. Modern helyesírással és a nyelvjárási elemek köznyelvi helyettesítésével.

itt mégis a képmutatók, a csupán névleg keresztények besorolásában haladná meg a wittenbergi teológiát, akkor ebben a svájci egyháztan hatása volna felfedezhető.¹⁰⁹

Ez utóbbi lehetőség természetesen komoly hatástörténeti és kronológiai kérdéseket vetne fel. A második kiadás gondozója és az ajánlás szerzője, Szenterzsébeti Valentkóitsch/Valintz Márton, egykori bécsi és wittenbergi diák, kolozsvári lelkipásztor¹¹⁰ nyilvánvalóan nem magyarázta helvét értelemre Ozorai sorait. Krisztus ellenségei között ő elsőként a törököt sorolja fel, majd a zsidókat, végül a pápistákat (pontosabban nála az utóbbi kettő: „nem Istennek népe”).¹¹¹ Isten népén belül viszont tud gyarló keresztényekről is, azaz fenntartja a *corpus mixtum* elvét. Szenterzsébeti az egyház kebelén belül a következő gyarlóságokat, kísértéseket, illetve tévelygőket különbözteti meg: akik nem bíznak a gondviselésben és az isteni segítségben, akik nem bíznak a személyes bűnbocsánatban, végül pedig akik egyedül a kiválasztottak üdvösségét hirdetik (azaz a predestináció tanításának hívei).¹¹² Annyi biztos tehát, hogy a második kiadás ajánlásának kontextusában értelmezve Ozorai megmarad a melanchthoni teológiai keretek között.¹¹³

És kit tart Ozorai Antikrisztusnak? Itt kell megjegyezni, hogy az 1976 előtti teljes Ozorai-irodalom, így ifj. Révész Imre, Sólyom Jenő, Horváth János, Nemeskürty István, Esze Tamás a szöveg töredékessége miatt Szenterzsébeti Márton ajánlását is Ozorai művének részeként olvasta és magyarázta, ami számos tévedéshez vezetett.¹¹⁴ Szenterzsébeti ajánlásához képest Ozorai fogalmazása meglehetősen határozatlan, Révész Imre szavával: „szétfolyó körvonallú”.¹¹⁵ A pápát és a római egyházat a váradi tételekhez vagy Szekhárosi verséhez hasonlóan nem azonosítja expressis verbis az Antikrisztussal és egyházával, ugyanakkor ez az azonosítás a tételes érvelés alapján kézenfekvően adódik az olvasó számára.¹¹⁶ A bizonytalanságot fokozza, hogy Ozorai – I Io 2,18-cal összhangban – hol egyes, hol többes számban használja az Antikrisztus szót, amivel nem a testi és a lelki Antikrisztus Wittenbergben is honos régi duális hagyományához csatlakozik, hanem azt érzékelteti, hogy az „egy a fő, sokan vannak a tagok” egyházmodell az Antikrisztus nyájára ugyanúgy alkalmazható. A fő (azaz az ördög) tagjaiban, Krisztus ellenségeiben cselekszik. Leegyszerűsítve, anakronisztikus fogalmakkal élve, de talán Ozorai nézeteit mégsem torzítva így formulázhatjuk: a római pápa ugyan nem azonos a nagybetűs Antikrisztussal, de bíborosaival, püspökeivel egyetemben ő is egyike a kisbetűs antikrisztusoknak.

¹⁰⁹ Révész és Bucsay Ozorai úrvacsorai tanításában is felfedeznek helvét hatásra valló jeleket. Révész Imre, *Krisztus és Antikrisztus*, 189; BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 265 sk.

¹¹⁰ MUW, III, 64 (1539 II); SCHRAUF 3, 194 (1540 I); AAV, I, 227 (1545. 10. 14.); SZÖGL, 2780; MBW, nr. 4160 (1546. 02. 16.); MEEE, 7 (1546. 07. 21.).

¹¹¹ OZORAI, fol. A4v–5v; HOLL, 159–162.

¹¹² OZORAI, fol. A6r–v; HOLL, 162.

¹¹³ RÉVÉSZ Imre, *Krisztus és Antikrisztus*, 184–190.

¹¹⁴ Pl. Révész Imre, *Krisztus és Antikrisztus*, 174, 194 sk. Ugyancsak félrevezető és merész következtetésekre okot adó volt Holl Béla tisztázó közleményét megelőzően a mű jó évtizeddel korábbi, 1535-ös datálása, ez az évszám sajnos 1976 után is vissza-visszaköszön: pl. ÖZE, *A határ és a határtalan*, 146, 162, 204.

¹¹⁵ RÉVÉSZ Imre, *Krisztus és Antikrisztus*, 196.

¹¹⁶ OZORAI, fol. D7v–E2v, Cc1r–Dd1r.

6. HATALOM ÉS ENGEDELMESSÉG

„Istennek kell inkább engedelmeskedni, mintsem az embereknek” (Act 5,29) – ezt a vezérelvet alkalmazza Dévai 47. tétele védelmében: álláspontja szerint általában véve minden emberi hagyomány áthágható, ha ez nem botránkoztat meg másokat, ám ahol az isteni igazság forog kockán, ott a botrány is vállalható.¹¹⁷ Ez a szemlélet nem lephet meg senkit, hiszen ugyanezt az alapállást figyelhattuk meg az evangéliumi szabadság számos részletkérdésében.¹¹⁸ Az idézett helyre azért kellett külön felhívnom a figyelmet, mert az 1535-ben papírra vetett és 1537-ben nyomdába került *Apologia* itt feltűnően a melanchthoni *Loci* 1535-ös kiadására támaszkodik,¹¹⁹ vagyis a Nürnbergben és Wittenbergben időző Dévai friss olvasmányát dolgozta bele már kész szövegébe, még ha ezzel a tartalmi kiterjesztéssel egy kissé eltérítette is a 47. tétel eredetileg konkrétabb üzenetét. A 49. tétel védelmében pedig a püspökök hatalmáról (*potestas ecclesiastica*) szólva leszögezi, hogy noha ez a hatalom eredetileg kizárólag az evangélium hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására szóló megbízás volt, a püspökök a jó rend kedvéért mégis alkothatnak ilyen-olyan szabályokat, ám azzal a korlátozással, hogy ezek semmiképp sem köthetik gúzsba híveik lelkiismeretét.¹²⁰ Ez utóbbi érvelést az előző általánosabb gondolatmenet alkalmazásaként foghatjuk fel: a püspökök emberi jogon adják ki rendeleteiket, ezek, ha a szeretet, rend és béke így diktálja, betartandók, de ugyanakkor a hit és a lelkiismeret ösztönzésére figyelmen kívül is hagyhatók, meg is szeghetők.

Jürgen Kaiser a reformáció szombatértelmezéséről írt, fent idézett monográfiájában érdekes oldalát villantja fel ennek a problémának. Luther több előzmény után 1529-ben a *Nagy káté*-nak a harmadik parancsolathoz fűzött magyarázatában alakítja ki végleges álláspontját az ószövetségi törvényekről és az egyházi kánonokról. Ezek rendelkezéseit kizárólag természetjogi érvelés alapján, azaz emberi jogon ismeri el magára nézve kötelezőnek.¹²¹ Hasonló megközelítéssel próbálkozik Melanchthon 1530-ban az *Ágostai Hitvallás* 28. cikkében. Kettejük eljárása között nemcsak az a különbség, hogy Luther az ünnepnap konkrét esetétől jut el az isteni és emberi rendelkezések elvi szembeállításáig, Melanchthon viszont ellenkezőleg, az egyházi hatalom általános problémáját illusztrálja a szombati-vasárnapi ünnepnap egyedi példájával, hanem az is, hogy míg

¹¹⁷ DÉVAI, *Apologia*, fol. q1r [122]: „Infirmorum tamen ratio habenda. Sed velint, nolint, omnes humanae traditiones possunt extra casum scandali, etiam de rebus adiaphoris aeditae [!], violari. Quae vero pugnant cum fidei iustitia, etiamsi tota colluvies Pharisaeica scandalizetur, nihil refert, Deo magis obediendum quam hominibus, ad haec humanae traditiones non sunt veri cultus Dei.” Brandenburgi György is a péteri maximára hivatkozott a sziléziai vallásügyben: lásd V. 4.

¹¹⁸ Lásd VIII. 3.

¹¹⁹ MStA, II/2, 734 sk.

¹²⁰ DÉVAI, *Apologia*, fol. q2r [124]: „Etiam divina praecepta moderatur charitas et necessitas, quid dicemus de humanis praeceptis? [...] non habent episcopi ius condendi leges, sed praedicare legem et Evangelium, et ut secundum ordinem fiant omnia, possunt aliquid ordinare ad finem politicum, ut certas lectiones etc., non ad illaqueandas conscientias.” Vö. *Confessio Augustana Inv.* XXVIII. (1530) BSLK, 127: „Unde habent ius episcopi has traditiones imponendi ad illaqueandas conscientias?” KK, I, 59. Vö. DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. s1r [137]: „Caeterum primum officium Episcoporum est praedicare [...]”

¹²¹ BSLK, 580–582; KK, II, 107–109; PRÖHLE, 141–143; KAISER, *Ruhe der Seele*, 112–135.

Luther kizárólag a világi hatalomnak engedi meg az ilyen emberi jogen történő szabályozást (*iure humano*), azaz a vasárnapi ünnepnapot világi eredetűnek tekinti, addig professzortársa kényszerben igyekszik engedményeket tenni az egyházi hierarchiának azzal, hogy az üdvösségre közömbös ügyekben (*adiaphora*) a jó rend, a közjó kedvéért (*propter bonum ordinem, propter utilitatem*) elfogadja rendelkezéseit (*ordinationes*).¹²² Az érthető, hogy a kiélezett politikai helyzetben Melanchthon egyensúlyozni igyekszik az ellentétes érdekek között, és olyan praktikus formulákat keres, melyek mind az óhitű, mind az újhítű tábornak elfogadhatók. Eközben viszont mind bibliai, mind természetjogi érvelése hézagos marad (amit majd augsburgi vitapartnere, Johannes Eck válaszában derekasán ki is használ). Ennek eredményeként viszont nem a világi hatalom teológiai megalapozásához jutott el, mint korábban Luther (*ius politicum*), hanem az egyházi hataloméhoz (*ius ecclesiasticum*). A két gondolatmenet feszültségének maguk a wittenbergi reformátorok is tudatában voltak, és 1530 nyarán több hosszú levelet is váltottak e kérdésben.¹²³

Az 1538-as magyar nyelvű káté a negyedik parancsolat magyarázatában tér ki a hatalom kérdésre. Hogy, hogy nem, itt is Péter apostol nevezetes válasza lesz a maxima: „Istennek kell inkább engednőnc, hog’ nem embernek”, de ennek értelmezése már kissé elmozdul az *Apologia* álláspontjához képest. Itt egyedül a világi hatalom az a többség, melynek engedni kell – ám neki is kizárólag a hit számára közömbös dolgokban –, az egyházi hatalomnak viszont még ennyi tisztelet sem jár ki, nemcsak a hit korlátozza az iránta tanúsítandó engedelmisséget, hanem érvénye is viszonylagos, napjai meg vannak számlálva: Isten még eltűri ideig-óráig, de nem hagyja jóvá. Vagyis ez egyedül az átmeneti rendet, a külső szervezettséget szolgálja, míg más nem jön helyébe.¹²⁴ Látjuk, hogy míg a *Disputatio* ebben a kérdésben még Melanchthon véleményét követte, addig a valamivel későbbi megfogalmazású *Káté* már meghaladta ezt és Luther radikálisabb álláspontját tette magáévá.

Az 1544-es nagyváradi tézisek (10–12.) lényegében ugyanezt a nézetet képviselik amellet, hogy a megigazulás kérdését középpontba helyező vitahelyzetnek megfelelően jobban hangsúlyozzák: az egyházi hatalomnak, az emberi szertartásoknak nincs hatásuk, befolyásuk az üdvösségre. Ugyanezekben a tételtekben a szembeállítás szintjén, utalásszerűen mégis megjelenik egy új elem csirája: a helyesen értelmezett, eredeti megbízatásához visszatért egyházi hatalomé, ez az ige szolgálata (*ministerium verbi Dei*), az egész egyházra ruházott kulcsok hatalma. A váradi tételtekben így már egymással rivalizál az intézményes tekintély és a lelki, a karizmatikus hatalom, a fizikai erőszak

¹²² BSLK, 129–131; KK, I, 60 sk.; KAISER, *Ruhe der Seele*, 142–154.

¹²³ WA.B, V, nr. 1646, 1656, 1664, 1673, 1674; MBW, nr. 970, 986, 994, 1008, 1011.

¹²⁴ DÉVAI, *Káté*, 46: „[...] mind az által ha az euang’eliomot auag’ igazán predicálnác, auag’ predicáltatnác, auag’ cz’ac hadnác predicálni, mindent meg kellene nekic adni míg az ország más képpen látna iüuedelmechez, most kedég az Isten el engedi üdeig vraságocat, de bizon nem hagg’a iová, és nag’ iay az vége.”

és az ígéhirdetés formáló ereje, a hierarchia történelmi súlya és az önmagát szervező közösség mozgalmi lendülete.¹²⁵

Az erdői zsinat 1545-ben újra a péteri követelményt veszi elő, „Istennek kell inkább engedelmeskedni”, de a gyökeresen megváltozott helyzetben ez már egészen másra vonatkozik: Szívesen engedelmeskednénk a püspököknek, hacsak nem pártolnának el az evangéliumtól. De mivel megrontották a tiszta tanítást, és a szentségekkel való élésből zsibvásárt csináltak, Istennek kell inkább engedelmeskednünk.¹²⁶ A korábbi feltételeségből, korlátozott érvényességből („kivéve, ha...”), ideiglenesen elfogadott rendező elvből itt már semmi sem marad, ezek végérvényesen elutasítatnak, és a gondolat logikusan vezet a hagyományos egyházszervezetre kimondott *damnatio*hoz,¹²⁷ valamint az új egyházszervezet felállításához. Mert az egy évvel korábban feltűnt csíra időközben szárba szökken, a váradi tételekben még csak elméleti alternatívaként, a meglévő hatalom kritikájaként felmutatott *verum ministerium* időközben megélt valósággá lett, olyan kézzelfogható, szembeszökő botrányra, mely kivívta a másik oldal, a teológiai ellenfelek rosszálló ítéletét.¹²⁸

Az *Erdői Hitvallásban* jelenik meg Magyarországon elsőként a hierarchia joghatósága alól kiszabadult, ugyanakkor a mozgalmi kereteken túllépő, intézményesedő, önmagát az egyházként meghatározó, protestáns felekezet azáltal, hogy annak 10–11. cikke nem elégszik meg a római egyház bírálatával vagy elvetésével, hanem már pozitíve definiálja saját szervezeti rendjét. Az a körülmény ráadásul, hogy mindez apologetikus, öngazoló mondatokban szerepel a hitvallás szövegében, már végbement változásokról, mentegetésre érdemes újításokról tanúskodik.¹²⁹

Péter apostol slágerré vált kijelentését Johannes Honterus is érvként hozza fel, de őt már nem az egyházi hatalom kérdése izgatja, hiszen Brassó illetékes főpásztora, az esztergomi érsek nemcsak messze volt, de a kettős királyság politikai erőviszonyai között nem is gondolhatott rá, hogy joghatóságát az erdélyi szászok fölött ténylegesen gyakorolja. A brassóiaknak, ha meg akarták védeni egyházi reformjaikat, közelebbi, Gyulafehérvárról székelő hatalmasságokra kellett figyelemmel lenniük, Izabella királynéra és

¹²⁵ BSRefK I/2, 436 (nr. 32): „Authoritas autem verae ecclesiae, quae discerni debet a potestate civili coherentem vi corporali externe delinquentes, magna est et consistit in potestate ordinis seu ministerii ac iurisdictionis, h[oc est] in potestate excommunicandi ministerio verbi Dei [...]”

¹²⁶ BSRefK I/2, 448 (nr. 33): „Igitur testamur Deum nos libenter audire velle episcopos et illis obedientiam praestare, si modo non discederent ab evangelio. Sed cum et puram doctrinam depravaverint et legitimam sacramentorum administrationem profanaverint, oportet nos magis Deo, quam hominibus obedire.”

¹²⁷ BSRefK I/2, 448 (nr. 33): „Itaque damnamus eos, qui ecclesiam alligant ad ordinariam successionem episcoporum, quasi ipsi iure divino antecellant caeteris ministris evangelii et quasi ecclesia sit humana politia.”

¹²⁸ BSRefK I/2, 447 (nr. 33): „Nec sine ordine sumus. Est enim certus ordo pastorum, ministrorum et auditorum iuxta illud: Alios dedit apostolos, pastores et doctores, ne circumferantur quovis vento doctrinae. [...] Adversarii nostri calumniantur nos ab ordinaria successione episcoporum abscedere. Nos id non sine mandato Dei fecimus.”

¹²⁹ BSRefK I/2, 448 (nr. 33): „Item damnamus et eos, qui dicunt nullam esse ordinationem, nullum ministerium, nullam rempublicam apud eos, qui non habent episcopos ordinaria successione regentes, cum ecclesia non sit ordinata ad certum locum, aut certam personarum successionem.”

kormányzójára, a váradi püspök Fráter Györgyre. Honterus így 1543 nyarán megfogalmazott *Apologiájában*¹³⁰ a világi hatalom kérdésével volt kénytelen foglalkozni.

Gondolataiban Péter Katalin az alattvalók ellenállási jogának első hazai protestáns kifejtését fedezi föl, s tételében fontos szerep jut a péteri „Istennek kell inkább engedelmeskedni” mondat itt megfigyelhető alkalmazásának. Péter Katalin hiányolja Honterusnál a „lutheri” tanítást, a világi hatalommal szemben tanúsítandó feltétlen engedelmességet.¹³¹ Ehelyett ugyanis azt olvasni, hogy a brassóiak egyházi rendtartásuk bevezetésekor s annak nyomtatásban való közzétételekor nem vétettek a királyné és az ország nagyjai iránti engedelmesség követelménye ellen, mert azok sem fordultak Isten ígéje ellen.¹³² Vagyis Honterus nem a feltétlen, hanem a feltételes engedelmességről beszél, sőt Péter Katalin értelmezésében szinte fenyegetőzik: „addig vagyunk engedelmesek, míg az ellenkezőjére okot nem adtok.” A brassói reformátor ráadásul nem áttolja kioktatni a világi hatalmat arról, mi is Istentől rendelt feladata.¹³³

Péter Katalin szerint feltűnő továbbá, hogy a *Reformatio Ecclesiae Coroniensis* nem a lutheri magisztrátusi reformáció *Zwei-Reiche* tanítását követi az egyházi és világi hatalom megosztásával kapcsolatban (a világi természetű feladatok tekintetében: iskolák, szegénygondozás, árvák védelme stb.). Honterus azt állította ugyanis, hogy a hatalom nemtörődömsége miatt (*per incuriam magistratuum*) mind az igaz hit, mind a hasznos oktatás, ezáltal a haza (*patria nostra*) pusztulása fenyeget, következésképpen az iskolák és a fent felsorolt feladatok feletti ellenőrzési jog átszállt a közösségre.¹³⁴

Itt a szerző már óvatosan utal az alá- és fölérendelt hatalmak összetett rendszerére is, melynek teológiai elméletét (*magistratus superiores et inferiores*) a német tartományok politikai érdekeinek figyelembevételével Martin Bucer dolgozta ki.¹³⁵ Minden ilyen tárgyú szöveg esetében ugyanis az a fontos probléma, hogy a *magistratus* szó pontosan milyen szintű hivatalt vagy hatalmat takar. Ezt a kérdést sok korabeli szerző – kezdve

¹³⁰ Kiadása: NETOLICZKA, 29–46.

¹³¹ PÉTER Katalin, *Az alattvalók ellenállási joga*.

¹³² „Primum itaque confitemur et constanter affirmamus, quod in nulla parte istius minutissimi libelli aut ordinationis nostrae ecclesiae contra oboedientiam sacrae reginalis maiestatis Isabellae [...] attentaverimus [...]. Quod autem contra oboedientiam superiorum arguimur ordinationem instituisse, scimus et certi sumus, quod sacra reginalis maiestas, domina nostra clementissima, pro sua et suorum erga Deum omnipotentem pietate, nihil unquam ullo modo dixerit contra verbum neque prohibuerit ordinationem et praeceptum Iesu Christi, id quod etiam de ipsius Christianissima [...] sentire impium et absurdum fuerit.” NETOLICZKA, 30 sk.; BINDER, 188 sk.

¹³³ „Cum igitur Deus ibidem et passim alibi in scripturis dederit potestatem regibus et principibus non ad destructionem (ut Paulus ait), sed ad aedificationem et illos custodes ac defensores praeceptorum suorum esse iusserit, nullo modo contra officium regis et potestatis fecisse dicendus, qui id fecit, quod Deus superioribus praelatis ab omnibus subditis exigendum praecepit.” NETOLICZKA, 33; BINDER, 190 sk. Itt jön elő a Péter Katalin által ugyancsak hiányolt Rm 13-ra való utalás mint annak tartalmi parafrázisa.

¹³⁴ „Quod exemplum utinam et alii quam plurimi prependerent, et in tempore imitandum curarent, ne patria nostra inter medios hostes gratia Dei non incultissima, per incuriam magistratuum, ad quos hoc officium pertinet, brevi degeneret in impiam barbariem.” NETOLICZKA, 24; BINDER, 182.

¹³⁵ KROON, *Studien zu Martin Bucers Obrigkeitsverständnis*, 149 sk.

Valentin Eck művétől: *Dialogus de rei publicae administratione*¹³⁶ egészen a *Debrecen–Egervölgyi Hitvallásig*¹³⁷ – szándékosan hagyja homályban, hogy vitapartnerének minél kisebb támadási felületet nyújtson. Az öt felső-magyarországi szabad királyi város hitvallása, a *Confessio Pentapolitana* (1549) 8. cikkében az egyházzól szólva – Melanchthont követve – általában emlegeti a világi hatalmat, holott a városi tanácsok és a királyi hivatalok a vallásügyben (mind elvben, mind gyakorlatban) egymással sokszor homlokegyenest ellenkező álláspontot képviseltek:

„Noha pedig az ecclesia testében és ióságiban külső hatalmasság alá vettetett, mindazonáltal az religióban más egyéb feiet nem esmér senkit, hanem csak Christust. Eph. 1 [22]. Colos. 1[18].”¹³⁸

Péter Katalin a honterusi okfejtést a népi reformáció közösségközpontú, felkeléseket is igazoló érvelésével rokonítja, de ez csak részben igaz. Értelmezését Zászkaliczky Márton egy 2006-ban tartott OTDK-előadásában pontosította,¹³⁹ s Honterus gondolatmenetét a korai lutheránus ellenállásnak (1529–1530, 1546–1550) számára alapvető (a római jogra vagy a kánonjogra, főleg a *Digestára* visszamenő), részben magánjogi, részben természetjogi érvelésből vezette le. Amennyiben a felsőbbség nem tölti be megfelelően rábízott feladatát, például hatalmi visszaélés, hatáskör túllépése vagy hatáskörön belül elkövetett mulasztás, károkozás stb. révén, akkor nem tekinthető többé hatalommal felruházottnak. Ennek a teológiai álláspontnak a legfontosabb megfogalmazásai Andreas Osiander¹⁴⁰ és Lazarus Spengler szakvéleményei az 1528-as frank egyházlátogatásokkal kapcsolatban,¹⁴¹ valamint az *Ágostai Hitvallás* 16. és 28. cikkei,¹⁴²

¹³⁶ Valentin Eck: *De reipublicae administratione, dialogus. Epistola consolatoria ad [...] Alexium et Ioannem Thursones, ob mortem [...] Ioannis Thursonis episcopi Wratislaviensis*. Krakkó: Vietor, 1520. ESTREICHER, XVI, 9; APPONYI H. 139; *Krakkó*, 328 (nr. 13). ŠKOVIERA, *De reipublicae administratione dialogus*. Vö. Uő, *Der Dialog De reipublicae administratione*; KISS FARKAS, Gábor, *Humanist Ethics and Urban Patriotism*. Lásd III. 2.

¹³⁷ *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita, sacratissimo et catholico Romanorum imperatori Ferdinando, et filio sue i. maiestatis d. regi Maximiliano, ab uniuerso exercitu equitum et peditum s. r. m. a nobilibus item et incolis totius uallis Agrinae, in nomine Sanctae Trinitatis ad foedus Dei custodien. iuramento fidei copulatorum et decertantium pro uera fide et religione, in Christo ex Scripturis Sacris fundata*. Debrecen 1562. RMNy 176–177; teljes kiadás: BSRRefK II/2, 80–84; kivonat: BSRK, 313–316; magyarul: KISS Áron, 175–180. Lásd X. 7.

¹³⁸ Az öt szabad királyi városoknak felső Magyarországon, Cassanak, Lötsenek, Bárthának, Eperiesnek és Szibinnek keresztyéni tudományról és hitről való vallás tétele. mely be adattat az bodogh emlékeztető Ferdinánd királynak 1549. esztendőben. Es három nyelven, deákul, németül és magyarul nyomtatottat. Cassan Fischer Iános által 1613. eztendőben. RMNy 1053. BRUCKNER, *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés*, 89. Lásd X. 2.

¹³⁹ ZÁSZKALICZKY Márton, *Rezisztencia légius térben – A brassói reformáció, mint politikai cselekvés Honterus műveiben (a politikai cselekvés lehetősége a periféria politikai vákuumában)*. Károli Gáspár Református Egyetem, 2006. 04. 20. Vö. Uő, *A protestáns ellenállás angol és skót gyökerei*; Uő, „Istennek kell inkább engedni...”.

¹⁴⁰ OGA, III, 270–283 (nr. 101).

¹⁴¹ Ein christlicher Ratschlag. Nürnberg 1526. VD 16., S 8225–8227. SPENGLER, II, 67–107 (nr. 45). A „Notbischof” szerepéhez: uo., 274–301 (nr. 75). Vö. SCHMIDT–SCHORNBAUM.

¹⁴² BSLK, 71, 125; KK, I, 28, 57.

a Melanchthon-féle *Loci communes* második kiadása (1535).¹⁴³ Ezt az érvelést Luther is elfogadta, még ha hosszas ellenkezés és hezitálás után is. 1531-ben az *Intés a kedves németekhez* című munkájában¹⁴⁴ korábbi elképzeléseit meghaladva kimondta, hogy a hivatalának hatáskörét túllépő magisztrátus önmagát a magánember szintjére fokozza le.

Honterus közvetlen forrásaira Zászkaliczky sem kérdezett rá. Válasza egyszerű volt: ez az európai jogtudomány. Honterus szerint közvetítés nélkül, mint sajátját hasznosította az európai közjogot reformációs tevékenysége és városa építése során. Honterus fejében jelen volt a jogi igazolás. Erre a bizonyíték pedig Zászkaliczky szerint nem más, mint az a tény, hogy Honterus jogi tankönyveket állított össze, amelyeknek legfőbb forrásai pont a római jog és a kánonjogi összefoglaló, a *Digesta* voltak,¹⁴⁵ pontosan azok a kulcsszövegek, amelyek a nyugat-európai ellenállástani tradíciók egyikének, a magánjoginak a legfontosabb eszmei megalapozását jelentették (Melanchthon, Brück, Knox). Ez az általános feltételezés azzal egészítendő ki, hogy Honterus feltételezett nürnbergi és közismert bázeli tartózkodása során megismerhette a frank reformációt igazoló iratokat, az *Ágostai Hitvallás* tételeit és Luther *Intését*, biztosan ismernie kellett viszont Melanchthon teológiai munkásságát, hiszen arra maga hivatkozik.¹⁴⁶

A forráskérdés elhanyagolásával szemben Zászkaliczky érdeme, hogy ráirányította a figyelmet a brassói ellenállás politikai kontextusát képező légüres térre, hatalmi vákuumra.¹⁴⁷ Mindez miért minősül akkor ellenállásnak? Azért, mert a brassói közösség azáltal, hogy saját kezébe vett egy bizonyos, korábban szerintük is az uralkodó feladatának minősülő funkciót, azzal uralkodói jogot gyakorolt, vagyis sajátított ki,¹⁴⁸ és még csak nem is rendi szereplőként, hanem egy alacsonyabb rangú városi közösség nevében. Mindez természetesen nem független a 16. századi magyarországi várostörténet azon

¹⁴³ CR, XXI, 408 sk.; MStA, II/2, 734 sk. (VD 16., M 3614). Vö. SCHEIBLE, *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten*; WOLGAST, *Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände*; UÖ, *Die Religionsfrage als Problem des Widerstandsrechts im 16. Jahrhundert*; SKINNER, *The Foundations of Modern Political Thought*; BÖTTCHER, *Ungehorsam oder Widerstand?*; FRIEDEBURG, *Widerstandsrecht und Konfessionskonflikt*.

¹⁴⁴ WA, XXX/III, 252–320, kül. 291. LM, VI, 171–219, kül. 192 sk. Vö. BIRKÁS, *Reformáció, államhatalom, politika*, 49–65.

¹⁴⁵ Sententiae ex libris Pandectarvm ivris civilis decerptae Coronae, 1539. Compendium Juris Civilis in usum Civitatum ac Sedium Saxoniarum in Transylvania collectum Coronae, 1544. RMNy 35, 54, 55. Vö. P. SZABÓ Béla, *A jogtudós Honterus*.

¹⁴⁶ NETOLICZKA, 14 („ordinationem Wittenbergensem secuti propter astantes testes idiomate vernaculo pueros baptisamus”) és NETOLICZKA, 28 („ecclesiasticam ordinationem Wittenbergensium potissimum secuti sumus”), végül NETOLICZKA, 38 („quantum ad rationem de missa attinet, [...] optaremus, ut ex libris doctissimi Philippi Melanthonis [sic!] ac aliorum iudicia probatissimorum theologorum plenior declarationem, qui vellent, peterent”). BINDER, 172, 186, 195. Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 58, 138/35. jegyzet; MÜLLER, Andreas, *Humanistisch geprägte Reformation*, 92 sk.

¹⁴⁷ Lásd még: JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 6, 12–13.

¹⁴⁸ „Sed quicquid id est, quod agimus, iustissimis causis et diversis necessitatibus moti, propter mandatum Dei et communem salutem nostram suscipere coacti fuimus. Quae omnia si boni et aequi fautores verae religionis cognoverint et animadverint, non modo non indignabuntur fratribus suis aut sese iniuria affectos putabunt, sed speramus, et gratulabuntur et collaudabunt causas et factum nostrum.” NETOLICZKA, 31; BINDER, 189.

összefüggéseitől sem, amelyek bizonyos városi közösségek fokozatos jogi-gazdasági önállósodási folyamatait, növekvő közhatalmi feladatainak kialakulását írják le. Az, hogy a brassói reformációnak és Honterus tevékenységének volt politikai természetű vetülete, éppen azzal bizonyítható, hogy a hatalom felfigyelt rá. Honterust beidézték mind az országgyűlés, mind a gyulafehérvári kanonokok elé, de hittársai kérésére egyik helyre sem ment el. Az a tény azonban, hogy a hatalom nem tudta érvényesíteni akaratát, mivel a brassói reformáció nem torkollott nyílt konfliktusba, hanem csupán egy teológiai konzultációvá szelídülő kollokviumban végződött,¹⁴⁹ ismét csak a politikai és egyházkormányzati vákuummal, vagyis a szilárd hatalom hiányával magyarázható, mint később majd más hitvallások esetében is. Az ellenállás a megtorolni képtelen többséggel szemben is ellenállás, még ha az ellenállás fogalmát itt szélesebb értelemben használjuk is. Honterus akciója tehát ellenállás, kifejtett ellenállástan nélkül, de a lehetséges eszmei-ideológiai bázis birtokában.

Mondanom sem kell, a Honterus által képviselt feltételes engedelmesség elve pontosan megfelel az idevágó lutheri és melanchthoni tanításnak, *A világi felsőbbbségről* című alapműnek és az *Ágostai Hitvallás* 16. cikkének, mely utóbbi ráadásul ugyanebben az összefüggésben éppen Act 5,29-re hivatkozik.¹⁵⁰ De a jelen fejezet kontextusában Honterus *Apológiáját* nem annyira a német reformátorok gondolataival érdemes egybevetni, mint inkább Dévai katekizmusával, melyben a negyedik parancsolat magyarázatánál, mint láttuk, ugyancsak előjön a világi hatalomnak való engedelmisség kérdése. Dévai leszögezi, hogy a fejedelmek, még ha gonoszok volnának is, Isten eszközei, ezért tisztelni kell őket és engedni kell nekik mindenben, „kik Isten és ah hit ellen nincz’ enec”. A felsőbbbség hatalma ugyan Istentől van, de feladatát is Istentől kapta: köteles az igazságot védeni és szolgálni:

„[...] ha kedég Isten ellen hit ellen vag’ on ap parantsolat, mint euang’ eliomot ne hallani, szent irást ne olvasni, és efféle, köz regulánc vag’ on az Apastaloc mondása: Istenec kell incább engednőnc hog’ nem ember nec. Actu. 5.”¹⁵¹

Látni, hogy a Dévainál és a Honterusnál olvasható tanítás fontos elemei: a világi hatalom kötelessége és az engedelmisség korlátja, sőt ez utóbbinak bibliai megalapozása is (az idézett hely mellett Mt 22,21) egy az egyben megfeleltethetők egymásnak. A tétel első hazai protestáns megfogalmazójának címére tehát Dévai messze jobb eséllyel pá-

¹⁴⁹ QGSK, III, 602 sk.; ETE, IV, 324 sk., 567 sk.; OSTERMAYER, 37. Lásd IX. 7. Ezt jelentősen megkönnyítette Izabella királyné reálpolitikai megfontolásokból táplálkozó valláspolitikája, aki ugyan élete végig katolikus maradt, de kijelentette, hogy országa minden más felekezethez tartozó tagjai patrónusának is tekinti magát. Vö. PÉTER, Katalin, *Tolerance and Intolerance in 16th Century Hungary = Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon*; Uő, *A reformáció: kényszer vagy választás*, 100–108; BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció*, 11–36; BiDi 26, 21; Uő, *Dávid Ferenc életútja II.*, 13.

¹⁵⁰ WA, XI, (229)245–281, kül. 266–268; LM, III, 363–410, kül. 391–394; BSLK, 71; KK, I, 28; Vö. DÖRRIES, *Gottesgehorsam und Menschengehorsam bei Luther*; DÖRRIES, *Luther und das Widerstandsrecht*; WOLF, *Luther und die Obrigkeit*.

¹⁵¹ DÉVAI, *Káté*, 45 sk.

lyázna, de nem ez itt a legizgalmasabb kérdés, nem is kettejük irodalmi kapcsolata (hisz Honterus biztosan nem a magyar kátéból merített ötletet, bőven álltak rendelkezésére más olvasmányok), hanem az, hogy az engedelmességnek ez a bizonyos korlátja mennyire jelent számukra elméleti és mennyire gyakorlati követelményt.

A Krakóban megjelent káté (az egyházi hatalommal szembeállítva) jobbra pozitív értékeléssel szól a világi felsőbbbségről, a kérdéses megszorítás inkább kivételes helyzetként kerül bele a magyarázatba, nem pedig a reális veszélyre való figyelmeztetésként. Ez meg is felel a káté általában visszafogott, a kérdéseket nem élező, vitakerülő, sőt néhol kifejezetten konzervatív és hagyománytisztelő hangjának. A káté szerzője inkább az egyházi hatalom részéről számít olyan lépésekre, melyekkel szembe kell szegülni. És milyen hangot üt meg Honterus a közvetlenül ugyan a nyilvánossághoz címzett, ám vonatkoztatási pontként a gyulafehérvári udvart, továbbá a gyulafehérvári és esztergomi káptalanokat megnevező¹⁵² *Apologiában*? Az udvarias és tisztelettudó stílus, a királyné *pietas*ának többszöri felemlgetése sem enyhíti a következő mondat határozottságát:

„De szent mártírok példáiból és különböző bibliai helyek tanúságából bizonyosan tudni, hogy örök kárhozat büntetése alatt az olyan embereknek sem szabad engedelmeskedni, akik Isten törvényével a vallás és a hit dolgában ellenkeznek és ezt akadályozzák, Szent Péter közismert kijelentése alapján Istennek kell inkább engedelmeskedni, mint embereknek.”¹⁵³

Sem ebből, sem az ezt követő bibliai idézetek (főleg az istenteleneket sújtó átkok) sorából nem derül ki ugyan konkrétan, kik fektetnek Honterus szerint gátat Isten törvénye elé, de a vértanúk követésre méltó sorsa és a kárhozat elrettentő fenyegetése komoly súlyt kölcsönöz e szavaknak. A brassóiak eltökéltsége és igazukba vetett rendíthetetlen bizalma nyilvánvaló. Az ítéletet eljárásukról és védekezésükről a szerző egyedül Istenre és a kegyes olvasóra bizza.¹⁵⁴

7. JOHANNES HONTERUS REFORMÁCIÓFOGALMA

Hosszas regensburgi, krakkói és bázeli tartózkodás után 1533-ban tért haza a már metszetei és térképei révén¹⁵⁵ elismert Honterus „száműzetéséből” szülővárosába,¹⁵⁶ ahol néhány év leforgása alatt nyomdászként, költőként, városi tanácsosként, iskola- és egy-

¹⁵² NETOLICZKA, 29 sk., 37.

¹⁵³ „Quoniam vero sanctorum martyrum exemplis et variis scripturarum testimoniis constat, quod etiam hominibus contradicentibus ac prohibentibus praeceptum Dei in iis, quae ad religionem et ad fidem spectant, sub poena aeterna damnationis non sit parendum, iuxta dictum divi Petri notissimum act. 4, 19: Oportet Deo magis oboedire quam hominibus.” NETOLICZKA, 34; BINDER, 191.

¹⁵⁴ NETOLICZKA, 36, 46.

¹⁵⁵ PLIHÁL, *Erdély térképi forrásai a 16. században*.

¹⁵⁶ NETOLICZKA, 209; ETE, II, 257 sk.

házügyi szakértőként hírnevet és befolyást szerzett magának. 1539-ben hagyta el sajtóját az első kiadvány, ettől kezdve tudjuk pályáját közvetlen hitelű adatok segítségével nyomon követni.

7/A. A brassói-barcasági reformok

Ez az időszak mind Magyarországon, mind a birodalomban fontos egyházpolitikai fordulatokat hozott magával. Ferdinánd király csak rivalisa, I. János halála után (1540) tett szert nagyobb politikai mozgástérre, hogy vallási kérdésekben is aktívabban lépjen föl. Ugyanekkor III. Pál pápa diplomáciai erőfeszítései éppen a lutheránusok megnyerésére, visszahódítására irányultak, így kerülhetett sor a wormsi és regensburgi dialógusokra.¹⁵⁷ Ezeknek az eseményeknek a sodrában lettek figyelmesek a brassóiak Wittenbergre mint a korábbi szemellenzős Habsburg-orientációnak a megváltozott ideológiai környezetben immár nyíltan vállalható alternatívájára. Honterus legszemélyesebb hangú írásában, az *Apológiában* így emlékezik erre a folyamatra:

„Bizonyosságot szereztünk szavahihető tanúk beszámolójából és néhány nyomtatványból, melyek már Erdély-szerre terjednek, hogy a császári felség, a pápai legátus és a többi fejedelem meg birodalmi város küldötteinek, valamint a keresztény világ képviselőinek jelenlétében, az egyetemes zsinatot nem kívárva, egyhangúlag elhatározták és elfogadták Regensburgban, hogy az Úr vacsorájának vétele ettől kezdve szabad legyen Krisztus szerzése szerint két szín alatt minden országnak, városnak, községnek és bármilyen rendű embernek.”¹⁵⁸

1543 körül eseménydús volt az egyházi élet Brassóban és a Barcaságban.¹⁵⁹ A forrásanyag kényelmesen áttekinthető a *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen* és az *Egyháztörténelmi emlékek* köteteiben. A változások okának a külpolitikai körülményeken kívül elsősorban Johannes Fuchs 1541-es bíróné választása tekinthető.¹⁶⁰ Ennek ez évnek a végén még azzal magyarázza Bartholomaeus Bogner a reformáció brassói kudarcát, hogy a város Ferdinándtól vár segítséget a török és a Szapolyai-párt ellen:

¹⁵⁷ ETE, III, 332, 364–366; ARCEG, VI, 21–88 (nr. 2). Vö. MÜLLER, Gerhard, *Die Religionsgespräche der Reformationszeit*; GANZER–ZUR MÜHLEN, *Akten der deutschen Reichsreligionsgespräche*.

¹⁵⁸ „[...] compertissimum habemus ex relatione fide dignorum testium et ex quibusdam impressis libellis, qui iam per Transylvaniam circumferuntur, quod praesente Caesarea maiestate et legato summi pontificis ceterisque principibus ac imperialium civitatum legatis, omnium denique Christianorum statuum et ordinum hominibus, non expectato generali concilio Ratisbonae concorditer ab omnibus conclusum et susceptum fuerit, ut observatio cenae Domini iuxta institutionem Christi sub utraque specie omnibus provinciis, civitatibus, oppidis et cuiuslibet conditionis hominibus ab isto tempore debeat esse libera.” NETOLICZKA, 40. Vö. WITSTOCK, *Johannes Honterus*, 219; REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 90 sk.; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 6–9. Juhász szerint a mondatokban a dialógus zárszava (CR, IV, 622–630) visszhangzik.

¹⁵⁹ NUSSBÄCHER, *Johannes Honterus*, 79–83.

¹⁶⁰ OSTERMAYER, 35.

„Ami a vallás ügyét illeti, a városunkban a tiszta tanítás bőségesebb termést hozott volna, ha nem lenne igen félő, hogy ezt rossz néven veszik éppen azon a helyen, ahonnan egyetlen segítségünket várjuk a pártoskodók ármányai és a török zsarnokság ellen; időközben mégis napról napra hullik Isten ígéje, s az emberek szívében már szárba szökken a tiszta tanítás, melynek a földkerekségen való elterjedését kívánjuk.”¹⁶¹

Ám a politikai s vele a vallási orientáció is rövidesen megváltozik Fuchs alatt. 1542. május 14-én a brassói plébános, Jeremias Jekel megnősült, példáját hamarosan követte prázsmári kollégája is.¹⁶² Ezen év október 3-án vezették be Brassóban az új istentiszteleti rendet, majd a november 2-án tartott káptalani gyűlésen tárgyalták meg „az evangélium tiszta hirdetésének és a vallás reformálásának” (*causa evangelii pure praedicandi et religionis hic reformatione*) kérdéseit, azaz a brassói reformoknak az egész Barcaságra történő kiterjesztését.¹⁶³ Az egyházlátogatások decemberben folytak, ebben mind egyházi, mind világi személyek részt vettek, s a műveletlenségük vagy hanyagságuk miatt alkalmatlannak tekintett papokat elmozdították hivatalukból.¹⁶⁴ Hieronymus Ostermayer brassói orgonista krónikájának összefoglaló feljegyzése szerint:

„Ugyanebben az évben, október hónapban kezdtek a brassói egyházban evangélikus misét tartani, a pápistát pedig beszüntették, Isten és az ő szent nevének dicsőségére. Ámen. Továbbá Johannes Fuchs, a nagy bölcsességű és tudós férfiú, Johannes Honterus segítségével megszilárdította az egyház reformációját a Barcaságban, és nyomtatásban is megjelentette egyházszervezeti programját.”¹⁶⁵

A *Reformatio ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouvinciae*¹⁶⁶ című iratban igyekezett az addig leginkább az erazmiánusok táborába sorolható Johannes Honterus városi tanácsos utólag igazolni a brassói egyházi reformokat, melyeket a római reformtörekvésekkel is összeegyeztethetőnek gondolt. 1543 tavaszán hagyhatta el a nyomdát Honterus írása, mely többfelé visszatetszést keltett. A könyvecskét a szebeni plébános, Mathias Ramser elküldte a wittenbergi reformátorokhoz, ezek azonban nem találtak benne semmi kifogásolhatót, sőt a szebeniek számára is ezt ajánlották vezérfonalul.¹⁶⁷ Más-

¹⁶¹ Wittenbergi diáktársának, a későbbi bártfai rektor Leonhard Stöckelnek ír 1541. november 6-án: ETE, III, 559 sk.

¹⁶² QGSK, III, 600; ETE, IV, 42.

¹⁶³ QGSK, III, 178; ETE, IV, 118.

¹⁶⁴ QGSK, III, 180; ETE, IV, 131. „[...] et qui ad docendum non probarentur idonei, ab ecclesiasticis officiis in posterum abstinere [...]” NETOLICZKA, 13.

¹⁶⁵ OSTERMAYER, 36 sk.; QGSK, IV, 504; ETE, IV, 117: „Eodem Anno. Hat man im Monath October angefangen Ewangelische Mess zu halten in der Croner Kirch, und die Papistische weggeschafft, Gott und seinen heiligen Nahmen zu Ehren. Amen. Item hat H. Johannes Fux durch den hocheleuchten und rechtgelehrten Mann M. Joannem Honterum die Reformation der Kirchen aufgericht in Burzenland, und in Druck lassen ausgehen.”

¹⁶⁶ Brassó, 1543; RMNy 52. Második kiadás Melancthon előszavával (MBW, nr. 3310; CR, V, 172–174): Wittenberg: Klug, 1543 (VD 16., H 4776). Kiadva: NETOLICZKA, 11–28.

¹⁶⁷ ETE, IV, 296–298. Vö. WA.B, X, 391–393 (nr. 3910); LVM, VII, nr. 3910.

felől a gyulafehérvári udvar szólította föl számadásra a brassóiakat,¹⁶⁸ akik félelmükben el sem engedték Honterust, ám a küldöttségnek (többek között Johannes Fuchs városbíró, Nicolaus Stephani, a káptalan dékánja és Jeremias Jekel plébános voltak tagjai) végül haja szála sem görbült, mert csak egy ártatlan teológiai eszmecserére került sor.¹⁶⁹

1544-ben utólag nehezen értelmezhető zavargások közepette három városi prédikátor lemondott az állásáról, Jekel Prázmárra távozott, a helyére Honterust választották brassói parókusnak, s a templomból egy kivételével eltávolították az oltárokat.¹⁷⁰ Bár az irodalom előszeretettel emleget képrombolást (s egyes szerzők ezt Dévai feltételezett jelenlétével is kapcsolatba hozzák),¹⁷¹ tény, hogy a mellékoltárok eltávolítása a magisztrátus és a plébános, Honterus együttműködésével, tehát az illetékes hivatalok szervezett eljárása és nem spontán megmozdulás keretében történt. Gudrun Litz disszertációja részletesen mutatja be, hogy a képrombolás és a képtisztelet szélsőségei között a képekhez való elvi vagy gyakorlati viszonyulásnak milyen széles spektruma valósult meg a délnémet városokban.¹⁷² Szegedi Edit arra figyelmeztet, hogy az 1548-as augsburgi interim előtt az ún. *adiaphora* kérdésében jóval rugalmasabb, elnézőbb és gyakorlatiasabb álláspontok fogalmazódtak meg, mint később.¹⁷³ Luther *Invocavit-prédikációiban* (1522) például ezt olvassuk:

„Most pedig térjünk a képekre: A képekkel ugyanúgy áll a dolog: ők sem szükségesek, hanem szabadon használhatók. Fölállíthatjuk, de el is tehetjük őket, bár jobb lenne, ha egyáltalán nem lennének. Magam sem adózom nekik túl nagy tisztelettel. [...] Így hát meg kell vallanunk, hogy képeket tartani és készíteni szabad, de imádni nem, s ha valaki imádja a képeket, akkor azokat széttépní is szabad [...] Ezért kellett tehát úgy prédikálni, mintha a képek semmiségek volnának, mintha felépítésükkel nem mutatnánk be Istennek semmilyen szolgálatot. Így aztán azok maguktól semmivé foszlanának. [...] Te pedig oda akarsz menni, és csődületet támasztanál, az oltárokat ledöntened, a képeket meg szétszaggatnád? Azt gondolod, hogy ki tudod irtani a képeket? Nem; így csak még szilárdabbá teszed őket.”¹⁷⁴

A brassói történések értelmezésében Szegedi Edit nem arra helyezi a hangsúlyt, hogy mi került ki a templomokból, hanem hogy mi maradt bennük: bölcs kompromisszumként a főoltár.¹⁷⁵ Ezzel a döntéssel szerinte a városi hatóság a képtisztelet kérdésében

¹⁶⁸ ETE, IV, 567 sk.

¹⁶⁹ QGSK, III, 602 sk.; ETE, IV, 324; OSTERMAYER, 37.

¹⁷⁰ QGSK, IV, 505; ETE, IV, 351; Ostermayer krónikája itt félrevezető (OSTERMAYER, 38). Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 150–155.

¹⁷¹ KLEIN, Karl Kurt, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*, 266–268; RÉVÉSZ Imre, *Dévay Mátyástól erednek-e*, 450; REINERTH, *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, 46 sk.; KATHONA Géza, *Dévai Mátyás Brassóban*; ZIMMERMANN, *Johannes Honterus*, 20. Lásd VIII. 3.

¹⁷² LITZ, *Die reformatorische Bilderfrage*; vö. SCHNITZLER, *Ikonomiasmus – Bildersturm*.

¹⁷³ SZEGEDI, *Was bedeutet Adiaphoron / Adiaphora?*

¹⁷⁴ WA, X/III, 26–28; MLF 3, 21 sk.

¹⁷⁵ A vitatható hitelű krónikák és annalesek ellentmondásos adatait a tárgyi emlékekre vonatkoztatva értelmezi: WETTER, *Das vorreformatorische Erbe*, 22–26; Uő, *Überlegungen zum Bekenntniswert von Retabelausstattungen siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen*.

gerjedt konfliktust igyekezett kezelni, kifogni a képrombolók vitorlájából a szelet, egyben engedményt tenni azoknak, akik megszokásból vagy meggyőződésből ragaszkodtak a képek templomi használatához. Szegedi szakítani próbált azzal a történeti megközelítéssel is, hogy a brassói reformációt a teológiai források és a külföldi hatások szempontjából igyekeztek valamilyen típusba sorolni. Szegedi szerint a megvalósított reformok kulcsa a várost ért kihívásokban keresendő. A brassóiak nem kész recepteket követtek, hanem olyan kérdésekkel szembesültek, melyeket a hagyományos módon már nem tudtak megnyugtatóan megoldani, ezért folyamodtak külföldi mintákhoz, melyekből eklektikusan, mindig a hazai helyzetre tekintettel és a szükséghez mérten merítettek. Ezeknek a döntéseknek a pontos motívumait a városi levéltár elpusztulása miatt nem ismerni ugyan, de az adott válaszokból rekonstruálni lehet a kríziseket és konfliktusokat. A fő konfliktus Szegedi felfogásában a szenátus és az egyházi szervezetek (a káptalan és a plébánia) között abban a kérdésben nyilvánult meg: ki és hogyan reformáljon, majd a vita a laikusok egyértelmű győzelmével zárult, így iktathatták be a pappá soha nem szentelt Honterust a város plébánosának.¹⁷⁶

A brassói teológiai és egyházipolitikai irányváltás Honterus költői életművében is hagyott nyomot. 1542-ben jelent meg Brassóban a *Rvdimenta cosmographica* második, 106 verssorral bővült kiadása,¹⁷⁷ mely a várost a következőképpen dicséri: a felkelő nap elsőként ezt ragyogja be Európa azon városai közül, melyek Krisztus tanítását követik.¹⁷⁸ A brassóiaknak (mint az igaz, azaz a nyugati egyház keleti előőrsének) ez az öntudata, gondolom, ekkorra már nagy múltra tekinthetett vissza, s talán a felkelő nap képének költői alkalmazása sem Honterus leleménye. A téma reformatori átértelmezése mégis nyilvánvaló egy párhuzamos szövegből, hiszen maga e sorok költője Brassó felekezet-földrajzi fekvését pár hónappal később részletesen magyarázta a *Reformatio ecclesiae Coronensis*-ben: ez a Kelet és Nyugat határán álló kereskedelmi központ ki van téve a keleti kereszténység kritikus pillantásának, különös gondot kell fordítani a visszaélések megszüntetésére, mert egyébként a brassói polgárok a keletiekkel folytatott mindennapos vitákban mindig alulmaradnának, a vásárokat látogató görögök, bolgárok és románok megütközhetnek a bálványimádás külső jelein, az emberi találmányként bevezetett szertartásokon, és a polgárokkal vitába bonyolódva megingathatják ezek hitét.¹⁷⁹

¹⁷⁶ SZEGEDI, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext*, 136–139.

¹⁷⁷ RMNy 50. Első kiadás (1541) uo., nr. 44. Szövegkiadás: NETOLICZKA, 153–196. Vö: TÖRÖK, *Honterus: Rudimenta cosmographica*; BARTHA, *Johannes Honterus égbolttérképe*.

¹⁷⁸ NETOLICZKA, 166, 419–421 sorok: „[...] praecipitque sitam sub monte Coronam / Quam primam Europae Christi documenta sequentem / Sol oriens radiis lustrat propioribus urbem.” Vö. PHILIPPI, *Christi documenta sequi*; WITTSTOCK, *Johannes Honterus*, 223; REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 93.

¹⁷⁹ „Et emporium Coronense in ultimis partibus ecclesiae occidentalis constitutum assidue frequentari videamus a Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis Transalpinis ac aliis orientali ecclesiae subiectis populis.” NETOLICZKA, 12. A brassói nyomda termése is mutatja, mennyire tudatában volt a város ennek a kivételes helyzetnek.

„Nehogy megszokásaink miatt a keresztény hit rossz híre keljen azoknál, akik bármiféle saját rítusukat hitelesebbnek hirdetik és szemérmetlenül másoké fölé helyezik, ezért lelkiismereti okokból néhány kevésbé súlyos dologban kénytelenek voltunk engedni.”¹⁸⁰

Szegedi Edit az egész brassói hitújítást annak az identitásválságnak a keretei között próbálja értelmezni, melyet a keleti kereszténység jelenléte, valamint az innen érkező folyamatos kritika keltett Brassóban. Eggyel több ok volt így a brassói istentiszteletet megtisztítani a bálványoktól és a visszaélésektől, de inkább csak a saját hívek nyugalma, a támadások megelőzése kedvéért és nem missziós szándékkal. Erre a legkézenfekvőbb bizonyíték a magisztrátus patronátusa alatt álló román egyházközség, Brassó déli elővárosa, a Bolgárszeg, melynek vallási viszonyaiba soha nem próbáltak erőszakkal beavatkozni. A brassói polgárok saját önbecsülésük, lelkiismeretük miatt kerestek maguknak új vallási identitást, s a nyugati kereszténység teljes szellemi fegyvertárát, sőt a görög egyházatyák örökségét is felhasználva adtak választ a keleti ortodoxia teológiai kihívásaira.¹⁸¹

Honterus nyomtatványai számos érvet szolgáltatnak ehhez az értelmezéshez. De ennél is izgalmasabb megfigyelés, hogy a brassóiakkal csupán laza és közvetett kapcsolatban álló Melanchthon is teljesen tisztában volt a problémával, s ezt a *Reformatio Coronensis* wittenbergi előszavában a bibliai „maradék” (Is 37,4 par) fogalmával közelítette meg. Isten nem maximalista, számára a maradék is elég az új kezdethez:

„Kegyesen és bölcsen tesz Pannoniában néhány egyház, melyek a tanítás megtisztítására törekednek, részben azért, hogy a nép mostani megpróbáltatásaiban meggyőző vigasztalást kapjon, részben azért, hogy Krisztus neve ki ne töröltessék szívükből. Nem kétséges, hogy Isten ezeken a helyeken megőriz magának egynémely maradványt (*reliquias*), néhány gyülekezetet (*coetus*), valamennyi tudományt (*studia*), néhány iskolát (*scholas*), ahol a bálványok eltávolításával zeng az evangélium szava, és igazán hívják segítségül Istent a Fiúba mint közbenjáróba vetett bizalom által. Az igazak ezért igyekezzenek mindenütt, hogy egyházaikról őszinte számvetéssel gondoskodjanak.”¹⁸²

7/B. Kapcsolatfelvétel a német reformátorokkal

Az ún. *Album Oltardinum*, egy modern hamisításokkal meggyanúsítható családi krónika¹⁸³ szerint 1543-ban „küldte” Honterus „tanítványát”, a későbbi Heltai Gáspárt Wittenbergbe, s valószínűleg vele juttatta el első levelét és ajándékát Luther Mártonnak.¹⁸⁴

¹⁸⁰ „[...] ne fides Christiana propter nostras consuetudines male audiat apud eos, qui suos qualescumque ritus sinceriores gloriantur ac ceteris insolenter antepont, in quibusdam levioribus cedere coacti sumus propter conscientiam.” NETOLICZKA, 12.

¹⁸¹ Vö. PHILIPPI, *Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität*, 75 sk.; SZEGEDI, *Die Reformation als „Krisenmanagement”*; ÜÖ, *Reformáció és ortodoxia (keleti egyház) Brassóban*; BINDER, 239; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 13–15.

¹⁸² MBW, nr. 3310; CR, V, 174.

¹⁸³ V. ECSÉDY, *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*, 123–129.

¹⁸⁴ Vö. ETE, IV, 325; WA.B, X, 564–566 (nr. 3990); LVM, VII, nr. 3990.

Hogy az első brassói diákok valóban Honterus személyes ösztönzésére keresték volna föl a reformáció egyetemét, egyelőre semmivel sem támasztható alá.¹⁸⁵ De ha mégis így lett volna, akkor is hasznos tudatosítani a következőket:

1. Honterus brassói rektorságáról nemcsak hogy mélyen hallgatnak a források, de ez a feltevés teljességgel valószínűtlen is, hiszen ő nem kis elkötelezettséggel és szakértelemmel, de sokkal inkább egy szinttel feljebb, a városi tanács tagjaként felügyelte az iskolai oktatást.

2. Legjobb tudomásunk szerint Honterus sohasem fordult meg Wittenbergben.¹⁸⁶

3. Abból a 14 állítólagos levélből, melyet a Honterus-leszármazottak családi hagyománya szerint Luther intézett volna brassói reformátortársához, csak egynek ismerték 1944-ben megsemmisült, ám azelőtt többször is fotózott, kiadott autográf példányát.¹⁸⁷

4. A kapcsolatfelvétel így dokumentálható: Honterus 1544 februárjában először Melanchthonhoz fordult,¹⁸⁸ nevét a wittenbergiek ekkor már a szebeni Matthias Ramserrel folytatott levelezésükből ismerték,¹⁸⁹ Honterus 1544. február 13-i levele Lutherhez és Bugenhagenhez ugyancsak nem maradt fenn, csak az erre adott viszonylag kései válaszk.¹⁹⁰ Heinz Scheible mutatott rá arra a furcsa helyzetre, hogy Melanchthon látókörébe Erdély csak 1543 őszén került, éppen a szebeni küldöttségnek köszönhetően. Hiába fordultak meg korábban brassói diákok a wittenbergi egyetemen, egyesek a magiszteri fokozatig, majd az ordinációig is eljuthattak, Melanchthon ismeretei Magyarországról még igen hézagosak maradtak, s kifejezett érdeklődésről nem is beszélhetünk, ez a helyzet változik meg gyökeresen 1543-tól. Melanchthont elkezdi tartósan foglalkoztatni a magyar kereszténység „maradékának” teológiai kérdése.¹⁹¹ Ennek kiváltó oka természetesen Buda eleste és még inkább az 1542-es sikertelen visszafoglalási kísérlet volt (ebben ugyanis wittenbergi teológusok is részt vettek). Melanchthon 1543 elején megjelent Dániel-kommentárjában a tíz szarv értelmezésekor (Dan 7,7) – Justus Jonas 1529-es rövid Dániel-magyarozatát követve – már a kifejezetten Pannoniára is értett *Illyricum* provinciát sorolja föl.¹⁹²

¹⁸⁵ A brassóiak 1536-tól kezdve tűnnek fel a wittenbergi matrikulában: AAV, I, 162.

¹⁸⁶ KÖNIGES, *Honterus*, 46.

¹⁸⁷ WA.B, X, 732, XIII, 327; WITTSTOCK, *Johannes Honterus*, 246 osztja ezt a családi szájhagyományt. Ezzel szemben: REINERTH, *Zum Bullinger-Brief an Johannes Honterus*, 291 sk.; Uő, *Zu Oskar Wittstocks neuem Honterusbild*, 42.

¹⁸⁸ Melanchthon válasza: 1544. 03. 12. MBW, nr. 3473.

¹⁸⁹ Luther és Melanchthon válasza Ramsernek: 1543. 09. 01–03. WA.B, X, 391–393 (nr. 3910); MBW, nr. 3309; LVM, VII, nr. 3910. JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 7–8.

¹⁹⁰ Luther és Bugenhagen válasza: 1544. 05. 11. ETE, IV, 325; WA.B, X, 564–566 (nr. 3990); LVM, VII, nr. 3990; WITTSTOCK, *Johannes Honterus*, 244 sk.; Melanchthoné: 1544. 06. 24. MBW, nr. 3602.

¹⁹¹ SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 52–54; MBW, nr. 3343, 3364, 3427. Köszönettel tartozom Imre Mihálynak e kérdést érintő pontosító észrevételeiért.

¹⁹² Jonas 1529-es részleges magyarázata Melanchthon előszavával: VD 16., J 897; ZV 26521; M 4001. A későbbi teljes kommentár: CR, XIII, 823–979, a tíz szarv értelmezése itt: CR, XIII, 859. Vö. Luther értelmezését: LVM, V, 408. A melanchthoni Dániel-kommentár magyar vonatkozásairól: RITOÓKNÉ, *Miért Melanchthon?*, 501 sk.; Uő, *Kutak*, 214 sk.

5. A Valentin Wagner wittenbergi diplomáciai küldetéséről és a brassói reformok közvetlenül innen való importjáról szóló elterjedt elképzelés kizárólag egy korábban tévesen datált Melanchthon-levélen alapult.¹⁹³

6. Heltai nem az iskolapadból, hanem felszentelt papként, plébánosként érkezett Wittenbergbe, ahol 1543. február 17-i beiratkozása után csak pár hetet tölthetett. Időrendi okokból sem tartható az a feltételezés, hogy ő kézbesítette volna a (valószínűleg csak később megjelent) brassói nyomtatványt a wittenbergieknek.¹⁹⁴

A Honterus reformatori iratának *Formula reformationis* című, állítólag 1542-ben megjelent korábbi változatára vagy első kiadására vonatkozó régi feltevéshez az RMNy szerkesztői pozitív adatok híján meglehetősen szkeptikusan állnak hozzá.¹⁹⁵ Teljesen tarthatatlanná vált ugyanis a hagyományos álláspont azóta, hogy az 1543-as kiadás példányból is ismeretes, hiszen ez semmilyen utalást nem tartalmaz semmiféle előzményre,¹⁹⁶ ráadásul önmagában is valószínűtlen az ötlet, hogy Honterus az 1542-es iratot a címből csupán egy szót lecsípve egy évre rá „kis változtatásokkal”, „új előszóval” „új kiadásban”¹⁹⁷ utánnymotta volna.¹⁹⁸ Mégis, az 1542-es kiadási évszám így még az új kiadású *Religion in Geschichte und Gegenwart* 2000-ben megjelent kötetében is kísért.¹⁹⁹

A *Reformatio ecclesiae Coronensis* a következő 14 cikkre tagolódik: 1. a tanításról, 2. a keresztségről, 3. a magánmiséről, 4. a nyilvános miséről, 5. a többi szertartásról, 6. a betegek lelkigondozásáról, 7. a feloldozásról, 8. az egyházi átokról, 9. a lelkészek elhívásáról, 10. a lelkészek hivataláról, 11. az iskolákról, 12. a szegényekről, 13. az árvákról, 14. a keresztény szabadságról. A mű teológiai irányzata (ti. hogy inkább svájci vagy inkább wittenbergi) és feltételezhető forrása máig tartó vitát váltott ki az egyháztörténeti szakirodalomban. Erich Roth egyértelműen egy nürnbergi iratot, a *Verzeichnus der geenderten misspreuch und ceremonien* címűt (Lazarus Spengler-től? 1524/25?) tekintette Honterus műve modelljének,²⁰⁰ míg Karl Reinert megkérdőjelezte ezt a közvetlen összefüggést.²⁰¹ Minden vitán felül áll azonban a kutatásban két tétel:

¹⁹³ MBW, nr. 7081. REINERTH, *Des Kronstädter Magisters Valentin Wagner Wittenberger Studium*; SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 56–58. A diplomatalegendához: ZIMMERMANN, *Johannes Honterus*, 22; KÖNIGES, *Honterus*, 49 sk. Wagner későbbi pályájához: MÜLLER, Andreas, *Reformation zwischen Ost und West*.

¹⁹⁴ AAV, I, 201; SZÖGL, 2731. Vö. ZACH, „...Eine kleine Biblia...”; SZEGEDI, *Die Reformation in Klausenburg*.

¹⁹⁵ RMNy 52; WITTSTOCK, *Johannes Honterus*, 221–224; KÖNIGES, *Honterus*, 50.

¹⁹⁶ NETOLICZKA, IX–XI; BINDER, 96.

¹⁹⁷ Az idézetek forrása: WITTSTOCK, *Johannes Honterus*, 225, 227; KÖNIGES, *Honterus*, 51 sk.

¹⁹⁸ Karl Reinert mégis hajlandó volna némi hitelt adni a kérdéses nyomtatványra vonatkozó hagyománynak, mivel Honterus ismerhetett ilyen című délnémet programiratokat: REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 97/134. és 98/135. jegyzet.

¹⁹⁹ „[...] schon 1542 nach Kontaktaufnahme mit Wittenberg”: ZIMMERMANN, *Honter*, 1896.

²⁰⁰ ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 56–85. A nürnbergi irat szövege Theodor Kolde korábbi kiadása alapján uo., 197–207. A Lazarus Spengler-összkiadás „korlátozott szerzősége” miatt (azaz mivel a városi tanács hivatalos álláspontját fejté ki) nem vette fel ezt a művet: SPENGLER, I, XIII sk. Vö. PFEIFFER, *Quellen zur Nürnberger Reformationsgeschichte*, 440–447; SCHWOB, *Kulturelle Beziehungen*, 85–89, 223 sk.

²⁰¹ REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 93–121.

1. A két vizsgált szöveget összekapcsolja, hogy nem teológusoktól, hanem a vallási kérdésekért felelősséget vállaló politikusoktól, tanácsdagoktól származnak. Mindkét irat a városi hatalom nevében és tekintélyével szólal meg. A brassói reformok mögött ugyanis kétségtelenül nem egyházi, hanem világi kezdeményezés áll (mint Fuchs bíró és Honterus tanácsdag), itt az egyházlátogatások is politikusok vezetésével és ellenőrzésével folytak.²⁰²

2. Sem a *Verzaichnus*, sem a *Reformatio ecclesiae Coronensis* nem programirat, hanem számadás már végrehajtott reformokról, azok nyilvános ismertetése és indoklása. Az önigazoló megfogalmazás a brassói könyvecske több pontján is feltűnő.²⁰³ Felépítésében is hasonlít a nürnbergi szöveghez, azzal a különbséggel, hogy ott az egyes cikkeket nem előzik meg feliratok.

3. Tekintettel arra, hogy Honterus 1543-as iskolai törvényei is (*Constitutio scholae Coronensis*)²⁰⁴ nürnbergi mintára mennek vissza,²⁰⁵ jó okkal feltételezhető a brassói reformátor múltjában vagy egy személyes nürnbergi látogatás, vagy legalább intenzív kapcsolattartás a frank metropolisszal. Kimutatható továbbá, hogy Honterus az 1533-as nürnbergi egyházi rendtartást is ismerte.²⁰⁶ Ez a két párhuzam is támogatja Roth hipotézisét, hogy a nürnbergi tanács *Verzaichnus*-át vegyük figyelembe Honterus forrásaként. Nem szabad ugyanakkor megfeledkezni arról, hogy a *Reformatio ecclesiae Coronensis* konkrétan a wittenbergi rendtartásra hivatkozik, az *Apologia* pedig Melanchthon úrvasorát ajánlja az olvasó figyelmébe.²⁰⁷

Roth azonkívül azt is felvetette, hogy a brassóiak, miközben elsősorban a wittenbergi mintát követték, egyidejűleg délnémet és svájci hatások elől sem zárkóztak el. Szerinte ezzel magyarázható, hogy olyan, eredetileg szász lutheránus teológusok, mint Heltai Gáspár vagy Dávid Ferenc, később utat találtak a helvét, majd az antitrinitárius irány-

²⁰² QGSK, III, 181; ETE, IV, 131; ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 118 sk.

²⁰³ „Quamquam ne nos quidem a sanctorum patrum institutis in ulla re dissensisse possunt arguere, si modo intelligant primos patres apostolos, qui per evangelium Christi genuerunt nos in fide [...]” (NETOLICZKA, 11 sk.) „Ac ne offendantur quorundam ingenia, cum ab osoribus veritatis haec omnia interpretari audiunt in deteriore partem, visum est, palam rationem reddere ordinationis ecclesiarum nostrarum, sperantes futurum, ut et ceteri pietatis studiosi cognita veritate aliquam ex his capiant consolationem.” (NETOLICZKA, 12 sk.) „Hortamur itaque omnes, in quorum manus haec scripta inciderint, [...] ut neglectis impiorum obtreactionibus causam nostrae religionis diligentius perpendant atque examinent.” (NETOLICZKA, 27). Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 60 sk.

²⁰⁴ RMNy Appendix nr. 10. Kiadás: NETOLICZKA, 47–54. Az első rész származhat Honterustól: BINDER, 89–95. Vö. NUSSBÄCHER, *Die Schulreform des Honterus*.

²⁰⁵ SCHWOB, *Kulturelle Beziehungen*, 132–135, 224–226; ZIMMERMANN, *Honters Humanismus*, 252; ZIMMERMANN, *Johannes Honterus*, 19.

²⁰⁶ EKO, XI, 140–205; ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 84 sk. Felesleges tehát azon gondolkodni, hogy vajon ki hozta haza Wittenbergből a nürnbergi szöveget: KÖNIGES, *Honterus*, 50.

²⁰⁷ NETOLICZKA, 14: „ordinationem Wittenbergensem secuti propter astantes testes idiomate vernaculo pueros baptisamus”, uo., 28: „ecclesiasticam ordinationem Wittenbergensium potissimum secuti sumus”, továbbá uo., 38: „quantum ad rationem de missa attinet, [...] optaremus, ut ex libris doctissimi Philippi Melanthonis [sic!] ac aliorum iudicia probatissimorum theologorum plenior declarationem, qui vellent, peterent”. Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 58, 138/35. jegyzet; WITTSTOCK, *Johannes Honterus*, 232; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 8–9.

zathoz.²⁰⁸ Roth ötlete természetesen heves (és tegyük hozzá: megalapozott) kritikával találkozott. Reinerth természetesen tartotta, hogy Honterus bázeli tartózkodása során szerzett liturgikai tapasztalatai később rányomhatták a bélyegüket a *Reformatio ecclesiae Coronensis* megformálására, de csak olyan mértékben, hogy annak egyértelműen wittenbergi teológiáját nem érintették.²⁰⁹ Ludwig Binder nyomós érvként hozta föl, hogy Honterus kizárólag a wittenbergi úrvacsorai gyakorlaton tájékozódott.²¹⁰ Végül pedig Christoph M. Klein cáfolta meg Roth döntőnek szánt bizonyítékát, ti. hogy Honterus a gyónásról és feloldozásról szóló cikkben a magángyónás és egyéni feloldozás elhagyásával svájci példát követett volna.²¹¹ Ez a hipotézis tehát többé-kevésbé megdőlt. Mégis a másik oldalon Harald Zimmermann lexikonicikének megállapítása, hogy a svájci hatás kérdését a Honterus-szakirodalom „negatív eredménnyel”²¹² tárgyalta volna, zavaróan egyoldalú, mert ez a leegyszerűsítő beállítás nem ad választ a probléma számos, Roth által jogosan felvetett részletkérdésére, mint például a *lectio continua* brassói bevezetése.²¹³ Sebastian Münster 1543. május 10-i levele ugyanis nem azért izgalmas, mert Honterus tíz évvel korábbi bázeli tartózkodását bizonyítja (erre közvetlenebb adatok is léteznek), nem is azért, mert Honterust Oecolampadius tanítványaként mutatja be (ennek eldöntésére is vannak elsődleges forrásaink), hanem azért, mert egyértelműen a legelső külföldi visszhangja a brassói reformációnak.²¹⁴ A *Reformatio ecclesiae Coronensis* egy példánya ezek szerint hónapokkal korábban jutott el Bázélba, mint Wittenbergbe, és a bázeliak ugyanúgy a maguk álláspontját olvasták ki belőle, ahogy majd ezt Melanchthon teszi fél évvel később.

7/C. A *reformatio* szó értelme

Milyen üzenetet hordoz az 1543-as Honterus-mű felirata? A *Reformatio ecclesiae Coronensis* cím problémátlannak tűnő értelmezése sok csapdát rejteget. A latin *reformatio* szó a 16. század első felében még nem a magyar „hitújítás” megfelelője. A kifejezésnek ma magától értődően használt jelentése csak a 17. századig vezethető vissza, ugyanis az

²⁰⁸ ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, II, 32–36. Heltai brassói kötődéséről fentebb már esett szó. A későbbi kolozsvári nyomdász Hoffgreff György 1544-ben, Dávid Ferenc pedig 1545-ben iratkozott be a brassói iskolába. NUSSBÄCHER, *Die Schulreform des Honterus*, 152 sk.; BiDi 26, 10 sk.; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja I.*, 12 sk.

²⁰⁹ REINERTH, *Martinus Hentius aus Kronstadt*; Uő, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 131.

²¹⁰ BINDER, *Johannes Honterus und die Reformation im Süden Siebenbürgens*; Uő, *Neuere Forschungsergebnisse zur Reformation*, 107–111.

²¹¹ ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 109–116; KLEIN, Christoph M., *Die Beichte in der ev.-sächsischen Kirche*, 32–53; Uő, *Die Versöhnung in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, 67–74; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 10–11. A gyónás és feloldozás kérdésében Honterus csak egy árnyalattal volt radikálisabb reformer, mint Dévai!

²¹² ZIMMERMANN, *Honter*, 1897.

²¹³ A perikóparend reformjára lásd NETOLICZKA, 16; ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 70 sk.

²¹⁴ NETOLICZKA, *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus*, 11; BINDER, 247.

első centenárium ünnepségeinek sodrában alakult ki, és főleg Abraham Scultetus és Johann Gerhard hatására terjedt el.²¹⁵ Ugyan hasonló mű címében már 1526-ban előfordul (ez a *Reformatio ecclesiarum Hassiae*),²¹⁶ sőt Karl Reinerth még egy strassburgi *Formula reformationis*ról is tud az 1530-as évekből,²¹⁷ mégsem állítható, hogy a szó gyakran felcsendült volna a német reformátorok ajkán. Luther csak korai írásaiban használja, ezekben is csak ritkán. Az *Ecclesia semper reformari debet* pseudo-lutheri szállóige köztudottan modern eredetű, és eszmeileg is az ún. második reformáció gondolatvilágában gyökerezik.²¹⁸ Melanchthon még Luthernél is kevésbé él vele, s mai értelmében elterjedt a *reformatio* szó csak nemzedékekkel később válik.²¹⁹ Hogyha Johannes Honterus környezetében keresgélünk tovább, akkor is csak olyan kontextusban találkozunk ezzel a szóval, ami az 1543-as nyomtatvány címére utal.²²⁰ Mindez arra indít, hogy a hesseni és strassburgi előzmények ellenére a címet Honterus gondolkodására jellemzőnek, eredeti ötletnek tekintsük, mely nem valamilyen modellt követett, hanem éppen maga szolgálhatott modellül, például az 1545-ös *Reformatio Wittenbergensis* számára.

A *reformare*, *reformatio* szócsalád – eredetileg technikai kifejezés: ’helyrehoz’ – a 16. század első felében még középkori értelmét őrzi, elsősorban jogi terminus technicus, az eredeti normákhoz való visszatérést vagy egyszerűen a kodifikált érvényes előírásokat jelenti, és egyházi kontextusban (például a kolostori reformok esetében) is mindig elért eredményeket fejez ki, s nem a változtatás szándékát.²²¹ A korábbi reformzsinatok zsargonja (*reformatio in capite et membris, causa reformandi ecclesiam*) vagy a Zsigmond császárnak tulajdonított tervezetek nyelvezete (*reformatio utriusque status*, 1439) alig volt hatással erre a jelentésfejlődésre. A brassói hatás szempontjából azonban nagyon fontos körülmény, hogy mind a zsinati reformmozgalmat, mind a Zsigmond-féle tervezetet a keleti skizma feloldásának szándéka motiválta!²²²

A német humanisták szájában viszont a *reformare* és a *renasci* szinonimák lettek, a keresztény humanizmus pedig, mint például Erasmus teológiája, az egyházi élet újjászületését is az irodalmi reneszánsz párhuzamaként a múlt példáira tekintve képzelte el.

²¹⁵ Johann Gerhard: *Beati Lutheri ad ministerium et reformationem legitima vocatio*. Jena 1617. Vö. Eike WOLGAST, *Reform, Reformation*, 329–332; HATOS, *A reformációkép történeti jelentésváltozásai*.

²¹⁶ EKO, VIII, 10–15.

²¹⁷ REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 94/125. jegyzet.

²¹⁸ Lásd MAHLMANN, *Reformation*, 420 sk.

²¹⁹ Vö. SEEBAB, *Reformation*, 391–393.

²²⁰ QGSK, IV, 504; ETE, IV, 117 sk., 297 sk.; OSTERMAYER, 37.

²²¹ Eredetileg értékítélet nélkül, semleges értelemben pl. Ovid. Met. 11,254, de már az antikvitásban morálisan pozitív jelentést is hordozhat: Plin. min. Panegy. 53,1. Kodifikatív értelemben pl. „Reformation der Stat Nüremberg” (Peypus: Nürnberg 1522; VD 16., N 2027–2028) vagy a széles körben ismert „Ordnung und Reformation güter Pollicei imm Heyligen Römischen Reich anno 1530. zu Augspurg auffgericht” (Schöffner: Mainz 1530–1531; VD 16., D 1052–1057).

²²² Néhány példa: „Ein Reformation des geistlichen vnnd weltlichen stands durch Keyser Sigmundum hochlöblicher gedechtnuß fürgenommen vnnd doch auß vrsachenn wie auff dysenn tag verhindert” (Schürer: Straßburg 1520; VD 16., R 524) vagy „Ein Reformation notturfftig in der Christenheit mit den Pfaffen vnd jren Mägten wil Gott haben entlich wan jr schentlich leben mag Gott nit mer leyden” (Schürer: Straßburg 1523; VD 16., K 1921). A zsinati nyelvhasználathoz lásd a konstanzi zsinat dekrétumait: 1415 és 1417: QGP, I, 477 sk. (nr. 767–768).

Luther is ebben a retrospektív, konzervatív, normatív értelmében ismeri a szót, de még jellemzőbb rá az, hogy szinte kivétel nélkül negatív kontextusban használja. A példákat *A 95 tétel magyarázatából*, *A jócselekedetekről* szóló és *A német nemzet keresztény nemességéhez* címzett, 1518–1520-as nagy művekből lehet idézni. Ezekben többször visszatér az a gondolat, hogy reformálni nem mi, hanem egyedül Isten ígéje képes. A 89. tétel magyarázatában például így ír Luther:

„Röviden és bizalommal szólva: az egyháznak reformációra van szüksége, és ez nem egy embernek, a pápának, sem a sok bíborosnak dolga, amint ez a legutóbbi zsinaton bebizonyosodott, hanem az egész világé, sőt egyedül Istené. E reformáció idejét egyedül az ismeri, aki az időt teremtette. Addig a tisztára nyilvánvaló hibákat el nem tagadhatjuk. A kulcsok hatalmával visszaélnek, pénz- és dicsőségahajhászás szolgálatára fordítják, és rés támad a gáton: nincs erőnk, hogy betömjük. A mi gonoszságaink méltók hozzánk, és kinek-kinek teher a maga beszéde.”²²³

Egyedül az egyetemi reformokról szólva hangsúlyozza Luther saját kezdeményezését és felelősségének fontosságát.²²⁴

Mit érthetett Honterus *reformatión*? Jóllehet Honterus művének elején és végén a wittenbergi egyházi rendtartásra hivatkozik,²²⁵ a honterusi reformáció gyökereit mégsem a wittenbergi teológiában kell keresnünk. Mivel idegen kéz lejegyzésében maradt fenn, a fenti idézetnél ugyan kisebb súlya van annak a mondatnak, mely kétszer is előfordul Luther *Asztali beszélgetéseiben*, mégis érdemes Honterus könyvecskéjével szembesítenünk. „Hiábavaló az erkölcsök reformálása, ha a tanítás marad a régiben” (*Doctrina non reformata frustra fit reformatio morum*).²²⁶ Művének első fejezetében Honterus – talán politikai óvatosságból – mégis elzárkózik a dogmatikai kérdések tárgyalásától, bár a későbbiekben olykor-olykor ki kell térnie rájuk, és olvasóit inkább a meg nem vezetett tekintélyekhez utalja:

„Nem a mi feladatunk, hogy bárki számára előírjuk a tanítás módját, de az a véleményünk, hogy azt a jó szerzők műveiből kell meríteni, és arra kell figyelni a prédikációkban, hogy az evangéliumok szövege után a helyek egyszerű és tiszta magyarázata következzen, mégis úgy, hogy a prédikátorok a nyilvánvaló Íráson és Isten biztos ígétjén kívül semmit se keverjenek bele saját vagy mások véleményeiből.”²²⁷

²²³ WA, I, 627 sk.; LM, I, 223. Vö. WA.TR, IV, 4134 (1538) felirata: „Reformatores Dei scioli / Die Welt will Gott immer reformieren”. Lásd még WA, VI, 258; TAKÁCS, 70. Vö. CAMPENHAUSEN, *Reformatorisches Selbstbewußtsein und reformatorisches Geschichtsbewußtsein bei Luther*; LIENHARD, *Luther avait-il conscience de réformer l'Église?*

²²⁴ WA, VI, 457–462; LM, II, 94–100. A német nemzet keresztény nemességéhez.

²²⁵ NETOLICZKA, 14 és 28.

²²⁶ WA.TR, V, 6006: „Nam doctrina non reformata frustra fit reformatio morum. Ich schisse in alle ceremonien sine verbo, quamvis papistae nihil umquam de veris ceremoniis docuerunt. Wer ecclesiam wiel haben, der haltte sich an das wordt; illo omnia servantur. Olim multa legebantur, scribebantur sine intellectu, nunc magna profecto nobis lux orta est, ubi et rem et verba intelligimus secundum testimonia veterum.” Párhuzam: WA.TR, IV, 4338.

²²⁷ NETOLICZKA, 13. Lásd továbbá uo.: „Opiniones enim neminem salvabunt, mandatum vero Dei est vita aeterna.”

Ez a tanító igehirdetésre és a gyakorlati reformokra koncentrááló magatartás²²⁸ leginkább a filológiai-pedagógiai indíttatású erasmusi mozgalomhoz kapcsolja Honterus könyvecskéjét, a cím hesseni és strassburgi párhuzama pedig a felső-rajnai humanista körök hatására irányítja figyelmünket. Ezeknek a felfogása azonos ugyan annyiban a wittenbergiekével, hogy a reform forrása itt is, ott is Isten ígéje, mégis megfigyelhető az a különbség, hogy a humanista-városi tradíció a Szentírás tudományos módszerekkel feltárt szövege (mint régi-új norma) érvényesítésének nagyobb szerepet szán, mint az északi reformátorok, akiknél a hirdetett ígén volt inkább a hangsúly.²²⁹ Ezt a „polgári” elemet – ha nem is egyértelműen – Honterusnál is felfedezhetjük,²³⁰ de még lényegesebb annak a megállapítása, hogy a brassói *reformatio* nem annyira teológiai, mint a délnémet hagyománynak megfelelően jogi kategória, nem tartalmaz sem újítást, sem javítást, legfeljebb helyreállítást, egy korábban is érvényes rend újbóli kodifikációját.

De Honterus művének a címe nemcsak a délnémet városi reformáció hátterén értelmezhető, hanem az előbb a Német-római Birodalomban, majd utóbb Magyarországon is kibontakozó katolikus megújulás atmoszférájában is. Ennek az egyházpolitikai tényezőnek, mely többek között a zsinati mozgalom és a késő középkori obszerváns reform ideológiai, szellemi muníciójából is táplálkozott, meg kell különböztetnünk egymástól két fázisát: korábbi, kiegyezésre törekvő és későbbi, az erő nyelvén beszélő irányvonalát. Ez a megkülönböztetés azért is fontos, mert a két fázis szókincse azonos (például a *reintegratio*, *restitutio*, *reformatio* terminusok használata), de a szavak jelentése a megváltozott erőviszonyok között már egészen más.²³¹ A békülékeny, „kiskatolikus” megoldásra törekvő egyházpolitika első hazánkra vonatkozó dokumentuma III. Pál pápa 1539-es követutasítása, melyben a lutheránusok megnyerhetőségét hangsúlyozza.²³² Girolamo Aleandro pápai legátus jelentéseiben is újra meg újra a fenti szócsalád származékaival él, ha a hagyományos kultusz tárgyalásos úton történő helyreállításáról van szó.²³³ Birodalmi szinten pedig a már említett wormsí és regensburgi megbeszélések jelölik ki ennek a politikának az irányát (1540–1541).

Még Luther *Asztali beszélgetéseiben* is találni adatokat erre a római reformnyelvezetre. 1539-ben (Aleandro küldetése idején) a következőképpen kritizálta a wittenbergi reformátor a pápistákat: Azzal dicsekednek, hogy ők az egyház, és náluk van a zsinat

²²⁸ Uo.: „Prospiciant itaque posthac omnes, qui officium docendi et sacramentorum administrandorum sustinent, ut bonis ac probatis auctoribus et certiore scripturarum cognitione sint instructi; nec tantum dicendo, sed etiam honeste vivendo et faciendo doceant [...]”

²²⁹ Ennek a kérdésnek meggyőző tárgyalását még mindig a fél évszázada megjelent klasszikus, egyben úttörő monográfiában találjuk: MOELLER, *Reichsstadt und Reformation*.

²³⁰ „Quae perversa temeritas pseudoprophetarum usque adeo invaluit, ut nisi Deus per scripturam verbum suum sacratissimum diffudisset in orbem, actum hucusque fuisset de religione.” NETOLICZKA, 12. Vö. WIEN, *Die Humanisten Johannes Honterus und Valentin Wagner*.

²³¹ VERCRUYSE, „*Reformatio*» in *katholischer Perspektive*.

²³² ETE, III, 364–366. A „kiskatolikus” kifejezés – a kisémet és nagyémet terminusok párhuzamaként – a lutheránusok integrációját, ám a radikálisabb irányzatok elutasítását jelenti. A problémához lásd MÜLLER, Gerhard, *Duldung des deutschen Luthertums?*; UÖ, *Religionsgespräche der Reformationszeit*.

²³³ NBD, IV/2. Vö. MÜLLER, Gerhard, *Die drei Nuntiatoren Aleanders in Deutschland*, 254–276 = in UÖ, *Causa Reformationis*, 281–303.

tekintélye. Mindent reformálni szeretnének, pedig fogalmuk sincs a Szentírásról. Még a szadduceusoknál is rosszabbak, akik legalább a látszatra ügyeltek. Pont ezek az istentelen, istenkáromló szodomiták akarják az egyházat reformálni felületes ceremóniákkal és fegyelmezással! Pedig hiábavaló az erkölcsök reformálása, ha a tanítás marad a régiben, hiszen a babona és a képmutatás lelepleződik az ige és a hit fényében!²³⁴ Ezek a megjegyzések leginkább a Lorenzo Campeggio-féle 1524-es *Constitutio*²³⁵ új kiadására vonatkoztathatók: *Reformatio cleri Germaniae ad correctionem vitae et morum ac ad removendos abusos* (1539).²³⁶

Reinerthnek valószínűleg igaza van abban, hogy ekkor kerül Wittenberg mint egy Róma által elismert reformmozgalom központja a brassóiak látókörébe.²³⁷ Ez az a külpolitikai környezet, mely lehetővé teszi Fuchs bíró és a brassói tanács orientációváltását, és ebben a várakozásban jelenik meg Honterus reformáció-könyvecskéje. A *Reformatio ecclesiae Coronensis* mint igazoló irat azzal az igénnyel lép föl, hogy az egyházi és világi felsőbbség által is elfogadható reformokról számol be, mivel az immár „Róma-konform” wittenbergi egyházi rendet követi, ezért nem szakadár, hanem integrálható közösség nevében szól.

„Tudják meg ezután és győződjenek meg róla, hogy az egyetemes egyháztól és az igaz hittől, valamint az evangéliumi igazság tanításától (*ab ecclesia catholica et orthodoxa fide atque ipsa evangelicae veritatis doctrina*) egy jöttányit sem tértünk el!”

– szólítja fel rágalmozóit Honterus az irat végén.²³⁸ A mű tehát egészében azoknak a mérsékelt reformereknek a nyelvén beszél, akik számára az egyetemes egyház és az evangéliumi igazság képviselője összhangba hozható volt, s akik programjuk centrális elemének éppen ennek az összhangnak a megteremtését tartották. Ez az Erasmustól és más humanistáktól származó elemeket is felölelő koncepció áll Honterus tevékenységének középpontjában akkor is, amikor a brassói iskolát a humanisták mintájára *ludus litterarius*sá formálja át.²³⁹ Erről éppen az a Pesti Gáspár az egyik legfontosabb forrásunk, aki az 1541-ben Brassóban megjelentetett *Adagia*-válogatásban (RMNy 43) felsorolja azokat a nyomtatványokat, amelyeket Honterus az új szemléletű iskola szolgálatában Brassóban kiadott. A gyulafehérvári iskolában tanult Pestinek a pályaképe is

²³⁴ WA.TR, IV, 4338.: „De papistis. Papistae gloriantur se ecclesiam et concilii auctoritatem penes se stare seque omnia reformaturos, cum alienissimi sint a cognitione sacrae scripturae et peiores Saduceis, qui tamen aliquomodo habuerunt externam iustitiam. Illi plane impii et blasphemi et Zodomitae et volunt ecclesiam reformare externis ceremoniis et moribus! Sed doctrina non reformata frustra fit reformatio morum, nam superstitio et ficta sanctitas non nisi verbo et fide cognosci potest.” Párhuzam: WA.TR, V, 6006.

²³⁵ *Constitutio ad removendos abusos et ordinatio ad cleri vitam reformandam*: VD 16., C 614–619 (latin), 621–625 (német).

²³⁶ Quentel: Köln 1539; VD 16., C 620.

²³⁷ REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 89–93. A közeledéshez lásd a *Regensburger Buch* szövegét: ARCEG, VI, 21–88 (nr. 2).

²³⁸ „[...] sciant posthac et persuasum habeant, quod ab ecclesia catholica et orthodoxa fide atque ipsa evangelicae veritatis doctrina in nullam partem declinavimus.” NETOLICZKA, 26.

²³⁹ WIEN, „*Sis bonus atque humilis*”.

jelzi ugyanakkor a brassói Honterus és a gyulafehérvári káptalan szoros, a nagypolitika mindennapjaiba is beágyazott kapcsolatát. A tanulmányait a gyulafehérvári káptalani iskolában befejező Pesti ugyanis a kanonokok közül a legintenzívebb kapcsolatot Verancsics Antallal tartva hamarosan világi pályára lépett, előbb János király titkára lett, hogy aztán a király halála után rövid brassói megtelepedést követően ismét a legmagasabb szinten, az erdélyi politikát meghatározó Martinuzzi Fráter György mellett teljesítsen titkári szolgálatot egészen ennek haláláig.²⁴⁰

A brassói egyházpolitikai fordulattal egy időben jelent meg Martin Bucer és Philipp Melanchthon kölni *Reformatioja*,²⁴¹ melyben – párhuzamosan a római zsargonnal – felismerhető a *reformare* ige jelentésének eltolódása, illetve bővülése: kialakul a tipikusan egyházi jelentéstartalom. A jelentésfejlődésnek ugyanebbe az irányába mutat a brassói káptalan számadáskönyvének 1542-ből származó bejegyzése: *causa evangelii pure praedicandi et religionis hic reformatione*.²⁴² A brassóiak nem véletlenül nyúltak ehhez a Rómából jövő kifejezéshez, hogy a kultuszt érintő önkényes intézkedéseiket igazolják.

Talán a katolikus reform korai szakaszának párbeszédet kereső politikája ad magyarázatot Verancsics Antal gyulafehérvári kanonok 1540. március 7-én Jekelnak címzett, sokat vitatott levelére is.²⁴³ Roth a levél alapján Verancsicsot tekinti lutheránusnak és Jekelt pápistának, Reinertth éppen fordítva, értelmezésükben csak az a közös elem, hogy Honterust mindketten Verancsicssal közös platformra helyezik.²⁴⁴ A vita eldöntésére nem vállalkozom, csupán arra hívom föl a figyelmet, hogy Verancsics levele ugyanúgy az evangéliumi igazságtól (*a veritate evangelii*) való eltérést emlegeti, mint pár évvel később Honterus irata. A használt szókincs alapján szerintem nem az óhitűek vagy az újhitűek táborában kell Verancsics – a későbbi egri püspök, majd esztergomi érsek – helyét keresni, hanem a közvetítők és közeledők körében, a humanista egysegkövácok, a mérsékelt reformerek között, s ugyanennek az integrációpárti olvasóközönségnek a megértésére számít a *Reformatio ecclesiae Coronensis* szerzője is.²⁴⁵ Már ezért is anakronisztikus kísérlet volna a brassói reformációnak ezen dokumentumát valamelyik későbbi (akár lutheránus, akár kálvinista) felekezet nevében lefoglalni, könyvtárába betuszkolni.

A két tábor közötti határok tehát átmenetileg feloldódtak, a békülékeny politika azonban csak néhány évig tartott. V. Károly császár 1547-es katonai győzelme lehetőséget teremtett arra, hogy a katolikus oldal diktálja a feltételeket, s ezek 1548-ban fogalma-

²⁴⁰ BiDi 26, 12 sk.; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja I.*, 13 sk.

²⁴¹ „Von Gottes genaden vnser Hermans Ertzbischoffs zu Cöln vnnd Churfürsten etc. einfaltigs bedencken / warauff ein Christliche [...] Reformation an Lehr / brauch der Heyligen Sacramenten vnd Ceremonien [...] anzurichten seye”. Müll: Bonn, 1543; VD 16., K 1734. Latin: uo., 1545; VD 16., K 1738. Kiadása: BDS, XI, 1 (1999).

²⁴² QGSK, III, 178; ETE, IV, 118.

²⁴³ MHH.S, IX, 71–73; ETE, III, 442 sk.

²⁴⁴ ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 86–106; REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 83–87.

²⁴⁵ JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 8–9.

zódta meg az augsburgi birodalmi gyűlés *Formula reformationis* című végzésében,²⁴⁶ valamint a pozsonyi országgyűlés törvényeiben (lásd X. 1.).²⁴⁷

Ez a fejlemény viszont már nem hatott az erdélyi szászok egyházi rendtartásaira. A *Reformatio ecclesiae Coronensis* sikere ugyanis gyors és átütő volt. Melanchthon saját előszavával még 1543-ban újra megjelentette Klugnál Wittenbergben,²⁴⁸ továbbá mintául vette saját két évvel későbbi *Reformatio Wittenbergensis* számára.²⁴⁹ A történet fintora, hogy a szebeniek vádaskodó levelének mellékleteként került kezébe a Honterus-irat, de e vádakát Melanchthon és reformátortársai vagy félreértették, vagy alaptalannak találták, ettől kezdve mindenesetre csak elismerően nyilatkoztak a brassói humanistáról.²⁵⁰ Honterus műve Erdélyben alapul szolgált az 1547-ben Brassóban megjelent, 1550-ben a szász *universitas* által törvényerőre emelt *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum in Transylvania*²⁵¹ számára, ez utóbbi szövege egyrészt felépítésében híven követi az 1543-as iratot, másrészt szó szerint vesz át belőle hosszú passzusokat. Jóllehet ezen utóbbi rendtartásnak általában nem megszövegezését, csak németre fordítását és kiadását tulajdonítják Honterusnak, a szoros irodalmi függés alapján mégis kijelenthető, hogy a brassói humanista teológiai teljesítménye tartósan meghatározta az erdélyi szászok egyházi életét.²⁵²

Rövid elemzésemben talán sikerült bemutatnom, milyen összetett erőterben született a brassói istentiszteleti reform: Bázeli és Wittenbergi, Ferdinánd és Izabella, az egyházszakadás és az egyházegyesülés feszültségében. Az 1540-es évek elején a frontok átmenetileg összekuszálódtak, sőt el is tűntek. A *Reformatio ecclesiae Coronensis* az egyetemes kereszténység mellett kötelezi el magát, s szerzője nem kíván letérni a mások által járt útról, hanem lépten-nyomon ezek példáját tartja szem előtt.²⁵³

²⁴⁶ Kiadása: ARCEG, VI, 348–380 (nr. 20). A „Formula reformationis” a hivatalos nyomtatványok címe, egy kézirat felirata azonban: „Reformatio per sacratissimam caesarem maiestatem statibus ecclesiasticis in comitiis Augustanis loco directorii oblata.”

²⁴⁷ MHH.MC, III, 217–219; CIH, II, 224–226; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 37–40.

²⁴⁸ RMK III 348; VD 16., H 4776. Melanchthon előszava: MBW, nr. 3310. JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 7–8.

²⁴⁹ EKO, I, 209–222; ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 180; REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 175.

²⁵⁰ Lásd WA.B, X, 391–393 (nr. 3910); LVM, VII, nr. 3910: Luther válasza Ramsernek, 1543. 09. 01.; MBW, nr. 3309: Melanchthon válasza Ramsernek, 1543. 09. 03. E kettő, továbbá még Johannes Bugenhagené (ETE, IV, 296–298) megjelent 1563-ban Brassóban: *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae*, RMNy 190. Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 139; SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 51–59.

²⁵¹ RMNy 68 (német: *Kirchenordnung aller Deutschen in Sybembürgen*) és RMNy 69 (latin). A két verzió párhuzamos kiadása: NETOLICZKA, 55–125. Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, II, 24–28; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 10–11.

²⁵² Vö. ZACH, *Religiöse Toleranz und Stereotypenbildung in einer multikulturellen Region*; Uő, *Stände, Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen*; Uő, *Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen*.

²⁵³ „Qua quidem in re diligentissime cautum est, ne quid novi sine testimonio scripturarum aut exemplo clarissimarum urbium in ulla parte susciperetur.” (NETOLICZKA, 12.)

Csak ebben a szellemben magyarázható az erdélyi szászok – utólagos nézőpontból: képmutató vagy önbecsapó – igyekezete, hogy még 1555-ben is megfizették az esztergomi érseknek a székdíjat (*census cathedralicus*),²⁵⁴ pedig ekkor már évek óta reformátori egyházszervezettel, jogszabály erejű egyházi rendtartással, Wittenbergben vagy egyáltalán nem ordinált lelkészekkel és maguk választotta szuperintendenssel rendelkeztek.²⁵⁵ Ennek ellenére a székdíj megfizetésével igyekeztek fenntartani a fikciót, hogy – akárcsak a milkói püspökség pusztulását követő évszázadokban – most is az esztergomi főegyházmegye kötelékébe tartoznak. Az érsek a maga részéről ugyancsak érdekelt volt a fikció életben tartásában, ezért az egyházmegyei zsinatokra rendre meghívta a szebeni és brassói dékánokat, akik természetesen nem jelentek meg, ám (és ez volt a kivételes eljárás) távolmaradásukért már semmilyen büntetés nem sújtotta őket.²⁵⁶

8. KÁLVIN HATÁSA 1551 ELŐTT?

Jan-Andrea Bernhard svájci egyháztörténész egy éven belül (természetesen a Kálvin-jubileum alkalmából) három változatban is közzétette Kálvin magyarországi hatásáról írt tanulmányát (németül és magyarul; egy rangos münsteri kiadó patinás sorozatában és a kolozsvári Református Szemlében).²⁵⁷ Önmagában ez a bibliográfiai tény is indokolja, hogy reagáljunk a szerző azon igyekezetére, hogy alapjában írja fölül a kérdésről alkotott eddigi tudományos közvélekedést.²⁵⁸ A hazai Kálvin-recepciót Draskovics György (Juraj Drašković) váradi kanonok (későbbi kalocsai érsek) 1551-ben megjelent vitairatával szokták kezdeni (természetesen egyelőre mint negatív recepcióval),²⁵⁹ Bernhard dolgozata megpróbál ennél korábbi adatokat összegyűjteni. Munkáját irigylésre méltó teológiatörténeti vértetéssel, szakirodalmi tájékozottsággal és forrásismerettel végzi, ugyanakkor súlyos módszertani fogyatékokkal és filológiai pontatlanságokkal is küzd.²⁶⁰ Az alábbiakban ezekre mutatok rá tíz pontban, hogy a tanulmány összefoglaló megállapításait megfelelő helyükön kezelhessük. A magyar fordítás ráadásul számos helyen hibás, így például nem szeretném, ha az összegzés következő megállapítása: „[Magyarországon] Kálvin művei már az 1520-as években elterjedtek és több helyen

²⁵⁴ ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, II, 16–19; PHILIPPI, *Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität*, 73.

²⁵⁵ JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 11, 18.

²⁵⁶ ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, II, 17; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 18; PÜSPÖKI NAGY, *A reformáció feltűnése az Esztergomi Főegyházmegye területén*, 19–23. A zsinatok összehívásáról: 1559. évi XLI. tc. CIH, II, 464 sk.

²⁵⁷ BERNHARD, *Kálvin hatása*; Uő, *Calvins Wirkung*. Az egyszerűség kedvéért a magyar változatot fogom idézni, a németet csak akkor, ha ezt értelemszavaró félrefordítások teszik szükségessé.

²⁵⁸ PL. HÖRCSIK, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója*; VLADÁR, *Die Calvinrezeption in Ungarn*.

²⁵⁹ Részletes ismertetése: BERNHARD, *Kálvin hatása*, 724–728; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 26–32.

²⁶⁰ Bernhard néhány alább bemutatandó vitatható megállapítása már itt is olvasható: BERNHARD, *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn*.

is olvasták őket” axiómaként vonulna be honi tudományos irodalmunkba (a német eredeti ezt – helyesen – Luther műveiről állítja).²⁶¹

1. Magyarországi Kálvin-olvasók 1551 előtt

Bernhard számára kiindulópontul Ambrosius Moibanus boroszlói lelkész 1550. szeptember 1-jén és 1552. március 24-én kelt két levele szolgál, mely szerint Lengyelországban és Magyarországon intenzíven foglalkoznak Kálvin írásaival. Itt mindjárt pontosítanunk kell, mert az 1550-es levél csupán Lengyelországról szól, Magyarországot csak 1552-ben említi a levélíró.²⁶² Moibanus értesülését próbálja Bernhard olvasmánytörténeti adatokkal alátámasztani, zömmel a szegedi olvasástörténeti kutatócsoport által kiadott hagyatéki jegyzékekből. Mivel ezeknek a forrásoknak a többsége viszonylag kései, itt csak az 1560 előttiakat említem meg.

– 1553-ban az eperjesi plébánia könyvtárában megtalálható volt Kálvin *Institutio*-ja – értelemszerűen egy 1536 és 1550 között megjelent kiadás.²⁶³

– A beszercebányai Dernschwam-könyvtárban megvolt az *Institutio* 1550-es kiadása (ez a részletes címleírásból állapítható meg), továbbá Kálvin kommentárjai a próféta-
khoz, a zsoltárokhoz, az evangéliumokhoz és a páli levelekhez (az 1551–1557 évekből), kisebb traktátusai (1549), végül a *Genfi Káté* (1550) is.²⁶⁴

– A sárvári Perneszyth György, Nádasdy Tamás gazdatisztje 1560. május 9-én kelt hagyatéki leltárában szerepel: *Institutio C[hristianae] R[eligionis]*, amit a cím szórendje alapján az 1539–1559 közötti valamelyik kiadással azonosíthatunk.²⁶⁵

Olvasmánytörténeti exkúrsát Bernhard a következő megállapítással summázza: „Tény az, hogy Magyarország és Erdély különböző vidékein már a 16. század közepén jelen voltak a *Calvinianák* és megtörtént recepciójuk. Ezzel erősíthető meg Ambrosius Moibanus megjegyzése, hogy Magyarországon behatóan foglalkoztak Kálvin írásaival.”²⁶⁶ Ehhez a „tényhez” a következő megjegyzést fűzöm: bár mindhárom fent idézett könyvjegyzék figyelemre méltó, mégsem bizonyítják, hogy 1551 *előtt* jelen lettek volna Magyarországon Kálvin művei (jóllehet ezt a feltételezést nem is zárják ki). A felsorolt művek Magyarországra kerülésének *terminus post*ja minden esetben a nyomdai megjelenés dátuma, míg a *terminus ante* vagy a jegyzék elkészülte, vagy a possessor halála. Ezért elsősorban az 1536-os és 1539-es *Institutiónak* volt komolyabb esélye hatást kifejteni Magyarországon, például az eperjesi példánynak, az 1536-os kiadás azonban még igen korlátozottan tükrözte Kálvin jellegzetes teológiáját.

²⁶¹ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 745; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 55.

²⁶² CR, XLI (Calvini Opera 13), 638: „Polonia ita incumbit tuis scripturis, ut nihil videatus illis receptus.” (1550. 09. 01.) CR, XLII (Calvini Opera 14), 307: „Tua magno plausu excipiuntur in Polonia et Hungaria: tuis scriptis tantopere incumbunt, ut videatur illis, et merito, nihil [receptus?].” (1552. 03. 24.)

²⁶³ Adattár 11, 361.

²⁶⁴ Adattár 12, 121, 130, 160, 211, 215, 230, 235.

²⁶⁵ KOVÁCS Sándor Iván, *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke*, 85; Adattár 13/1, 13–14. A Perneszythre vonatkozó adatokat összegyűjtötte: SCHULEK, *Bornemisza Péter*, 10–12.

²⁶⁶ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 731; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 37.

Ami viszont még fontosabb: recepcióról ezek a jegyzékek egyáltalán nem szólnak. Az olvasástörténetnek ugyanis az a nagy tanulsága, hogy egy könyv meglétéből nem következtethetünk nyomban arra, hogy olvasták is. Az olvasás tényét csak az olvasás nyomaival (széljegyzetek, kopások, esetleges újrakötések) bizonyíthatjuk. A könyvtárában a legtöbb Kálvin-könyvet birtokló Dernschwamról pontosan tudjuk, hogy bibliofil könyvgyűjtő, nem pedig könyvmoly olvasó volt. A *desunt* bejegyzések (épp három Kálvin-kötet esetében is) nem feltétlenül arra utalnak, hogy a beszercebányai humanista kölcsönkönyvtárat üzemeltetett volna, hanem arra, hogy ezek a művek az 1575-ben Bécsben végzett leltározás előtt (és talán csak a tulajdonos 1568-ban bekövetkezett halála után) valamiképp kikerültek a gyűjteményből. Lopásról, a szállítás közben történő elkallódásról ugyanúgy lehetett szó, mint tisztességes kölcsönzésről.²⁶⁷

Mivel Bernhard következetesen „Magyarországon és Erdélyben” kutatja Kálvin nyomait, röviden felidézem a kolozsvári Ősz Sándor Előd könyvtörténeti kutatásait is, aki az elmúlt két évben összegyűjtötte az Erdélyben fellelhető 16–17. századi Kálvin-kiadásokat (szám szerint 350-et), és egyet sem talált, amely feltehetően 1551 előtt érkezett volna a Kárpát-medencébe, sőt maguknak a kiadásoknak a többsége eleve 1551 utáni. A kezében megfordult 350 kötetből egyetlenegy érkezett bizonyosan az 1550-es években Magyarországra: Szegedi Gergely debreceni prédikátor Kálvin 1559-es Ézsaiás-kommentárját köttette be a megjelenés évében. A legkorábbi erdélyi könyvjegyzék pedig, amelyikben előfordul Kálvin-kiadvány, az a brassói gimnázium bibliotékájának inventáriuma 1575-ből.²⁶⁸

Nem akarok belemenni abba a vitába, hogy mi minősül *Helveticának*, de Bernhard tanulmányának kontextusában bizonyára mellékes, hogy Erasmus művei és a Frobeniusnál megjelent egyházatyák milyen hazai könyvjegyzékekben fordulnak elő. Ezen kiadványok jelenléte amúgy nem 1551 előtt, hanem már Mohács előtt kimutatható Magyarországon.²⁶⁹ Bernhard könyvlistáját egyetlen adattal egészíteném ki, mely a kálvinizmus után való nyomozásban ugyanígy mellékes: az óvatos reformer Georg Moller löcsei plébános és szepességi 24 városi esperes (†1558) könyvtárában is megvoltak Bullinger, Musculus, Oecolampadius művei, a kötések tanúsága szerint mind az 1550-es évekből való beszerzések, *Calviniana* itt nem található.²⁷⁰

²⁶⁷ Adattár 12, 215, 314.

²⁶⁸ Ősz, *Kálvin Erdélyben*; Uő, *Kik olvasták a kora újkori Erdélyben*.

²⁶⁹ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 730 sk.; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 34–36. Például az Egyetemi Könyvtár Vet. 16/54. jelzete alatt a *Novum instrumentum* első, 1516-os kiadása (BH, I, nr. 588), vagy a keszthelyi Helikon Theol. 78. jelzete alatt ugyanennek harmadik, 1522-es kiadása (BH, I, nr. 1843); vagy az újszövetségi parafrázisok 1523-as kiadása az Iparművészeti Múzeum 62.1514. jelzete alatt (BH, I, nr. 618), vagy ugyanennek 1524-es kiadása az OSZK Ant. 415. jelzete alatt (BH, I, nr. 1544). A lappangó kötetek között pedig a Thurzó Eleknek ajánlott 1525-ös kiadású Plutarkhosz-fordítás (BH, III, nr. 1544).

²⁷⁰ Lásd X. 7.

2. Az Isten félelme az ismeret kezdete

Bernhard a kálvinista eszmék terjedésének dokumentálására egy kassai statútumot idéz 1557-ből(?), melyben Isten ismeretéről is szó van (*in warem erckentnus und furcht gottes*).²⁷¹ A magyar fordítás félrevezetően Ferdinánd király rendeleteként állítja be a dokumentumot, melynek bevezetőjéből mégis az derül ki, hogy ezt az egész közösség képviselői terjesztették a városi tanács elé. Tény, hogy Kassa városában a 16. század közepétől kezdve fokozatosan erősödő „helvét” hatással számolhatunk, elsősorban a magyar etnikum körében, de később elszórtan a németek között is, mégis feltűnő volna, ha már az 1550-es években az egész polgárság által egyhangúlag támogatott javaslatban (mely többek között a német, magyar és szlovák nyelvű evangéliumi prédikációt szorgalmazta) Kálvin teológiai hatását mutathatnánk ki. Márpedig Bernhard erre tesz kísérletet:

„Ez a statútum kifejezetten megemlíti Isten megismerését, és ez annak bizonyítéka, hogy Kálvin teológiája ekkor már ismert volt. Kálvin tanításának az a specifikuma [...]. Ezzel a szemponttal sem Luther, sem pedig Melanchthon nem foglalkozik ennyire centrálisan és átfogóan.”²⁷²

Nem akarok senkit arra biztatni, hogy egy-egy bármennyire sajátos kifejezés előfordulásából messzemenő következtetéseket vonjon le. Egy másik magyarországi „protokálvinista”, Wolfgang Schustel már 1531-ben azt írta bártfai híveinek, hogy az embernek Isten ismeretében, azaz istenhitben és Isten iránti szeretetben kell élnie.²⁷³ A Selmezbányán 1515-ben adatolt *Verbi Divini Minister* sem jelenti azt, hogy a városnak ekkor már protestáns papja lett volna²⁷⁴ (noha néhányan komolyan szeretnék ezt állítani).

Az is tény, hogy az ismeret annyira nem központi fogalom Melanchthonnál, hogy már 1521-es *Lociját* ezzel kezdi (a bevezetésben, még az egyes *locus*ok tárgyalása előtt, ugyanitt foglalkozik a Szentírással is).²⁷⁵ Nem állítom, hogy Kálvin ebben Melanchthon tanítványa lett volna, inkább mindkettejük gondolkodásának közös humanista gyökerei vezettek a megismerés szerepének kiemelt bemutatásához. Egyébként ugyanígy jár el, ugyanezt a talán Kálvintól vett sorrendet alkalmazza Dévai Mátyás is magyar nyelvű kátéja bevezetésében,²⁷⁶ amiről ez Bernhard összefoglaló ítélete: „Vitathatatlan tehát, hogy Kálvin hatással volt Dévaira.”²⁷⁷ De ismerhették a kassaiak Melanchthon tanköny-

²⁷¹ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 730 sk.; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 35; KEMÉNY, *Kassa város legrégibb statútuma*, 579. A dátum Keménynél: „155?”.

²⁷² BERNHARD, *Kálvin hatása*, 731, vö. 734; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 35, vö. 40.

²⁷³ Függetl., 22. sz.: „Wenn Got, alß er denn menschenn geschaffenn hath, ym gebenn eyn gesecz, dardurch er in gotlicher erkentnis, daß ist in glaubb unnd lieb gegenn Got, mässig unnd zuchtig gegenn ym selbesth unnd dem nágsthenn söl lebenn.” (1531. 10. 05.) Lásd VI. 2.

²⁷⁴ BREZNYIK, *A selmezbányai*, 39. Lásd II. 5.

²⁷⁵ MStA, II/1, 167–172; CR, XXI, 347 sk., 603–607. A *cognitio* fogalom alkalmazására jó példa a megigazulástan tárgyalása már az 1521-es kiadásban: MStA, II/1, 106; CR, XXI, 176. Természetesen ettől még kálvini specifikum marad az istenismeretnek a megismerésből való kibontása.

²⁷⁶ DÉVAI, *Káté*, 3–6 [= A2r–3v]

²⁷⁷ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 734; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 40. A magyar nyelvű kátéban ifj. Révész Imre is kimutatta Kálvin 1536-os *Institutiójának* hatását, de erről a recepcióról, ti. hogy teológiai hatásnak tekinthető-e, lásd Révész összefoglaló véleményét e fejezet végén.

vét? Hogy olvasták-e, nem tudom, annyi biztos, hogy amikor 1546-ban az eperjesi zsinaton csatlakoztak az ötvárosi esperességhez, akkor az *Ágostai Hitvallás* mellett a *Loci communest* fogadták el alapidatul.²⁷⁸

3. Dévai Disputatioja svájci kontextusban

A könyvtörténeti kitérő után érkezik el Bernhard Dévai Mátyás személyéig, aki végül valóban 1551 előtt fejtette ki munkásságát. Eredményei kifejtését egy kritikus megjegyzéssel kezdi: „A szakirodalom sokat beszél Dévai Bíró Mátyásról, viszont kevés munka foglalkozik a forrásokkal.”²⁷⁹ Hogy eldönthető legyen, ki veszi a fáradságot Dévai olvasására, ki nem, kínálom egy kritériumot. Dévai latin nyelvű műve, a *Disputatio* ma már teljes szövegében hozzáférhető az interneten, így könnyen ellenőrizhető.²⁸⁰ A könyvnek, mint a vele egykorú nyomtatványoknak általában, ívjelzése van, így sem folyamatos lapszámozás, sem folyamatos oldalszámozás nem található benne. A Révész család birtokában levő példány, melyből Dévai monográfusai, id. Révész Imre és unokája, ifj. Révész Imre dolgoztak, kézírásos paginációt tartalmaz, eszerint idézte máig alapvető munkáiban a két Révész Imre. Úgy gondolom, azoknak volt kezében Dévai műve, akik az eredeti föliószámozás szerint idéznek belőle, míg akik a másodlagos oldalszámozásra hivatkoznak, azok idézeteiket másodkézből, főleg a két Révéstől veszik.

Bernhard kutatásainak egyik „korszakalkotó” eredménye, hogy Dévai hely nélkül megjelent *Disputatio*jának nyomdahelye nem Nürnberg lett volna, ahogy a VD 16. bibliográfusai gondolták (Ritoókné Szalay Ágnes és a wolffenbütteli Ulrich Kopp tipográfiai kutatásai alapján), hanem Bazel, ahová már Szabó Károly is sorolta az RMK-ban az egyháztörténeti hagyomány alapján. Ennek a hagyománynak a geneziséét részletesen elemezték Sólyom Jenő és Botta István, és a 16–17. század fordulóján uralkodó etnikai-felekezeti ellentétekre vezették vissza.²⁸¹ Kopp azonban nem egyszerűen Dévai és Veit Dietrich barátságára hivatkozva vitte el Nürnbergbe a nyomtatványt, hanem a betűtípusok vizsgálata alapján kötötte az ottani Petreius-nyomdához. Eddig azt hittem, ezek nyomós érvek. Magyarországon legalábbis komoly hagyománya és szakértőgárdája van ennek az eljárásnak az Országos Széchényi Könyvtár RMNy-csoportjában, segédeszközként használható kézikönyv is született hozzá.²⁸² Bernhard szerint azonban nemrég fellelték a mű nyomdai kéziratát a bázeli egyetemi könyvtárban (a könyvtár kézirat-katalógusa 1982-ben írta le),²⁸³ így vitán felül áll a mű bázeli megjelenése.²⁸⁴

²⁷⁸ „Articuli doctrinae christianae retineri et doceri debent hi, qui in confessione Augustana et locis communibus Philippi propositi et editi sunt, eadem forma et ordine, quo ibi continentur.” RIBINI 1, 67–70; ETE, IV, 522–524. Lásd X. 2.

²⁷⁹ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 732; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 37.

²⁸⁰ DÉVAI, *Disputatio – Apologia – Expositio examinis*. Elérhető a www.vd16.de oldalról a D 1300 sorszámon.

²⁸¹ SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése*, = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 185–212; BOTTA, *Dévai Mátyás, a magyar Luther*.

²⁸² V. ECSÉDY.

²⁸³ STEINMANN, 563.

²⁸⁴ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 733, 741 (teljesen torz és értelmetlen magyar fordítás); BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 38, 50.

Mintha nagy súllyal esne a latba, éppen hol őriznek ma egy amúgy teljességgel ismeretlen provenienciájú kéziratot. De ha valakit komoly tépelődésre készítetne a mű „nyomdai kéziratának” felbukkanása (melyet én amúgy a nyomtatvány egyszerű másolatának tartok), megnyugtathatom, hogy Blázy Árpád megvizsgálta a kézirat vízjeleit. A másoló több különböző papírt használt, melyek közül a vízjelkutatás a legkorábbit 1545-re datálja, a legkésőbbit pedig 1567-re (bázeli és Bazel környéki papírmalmokból).²⁸⁵ A bázeli megjelenés melletti döntő érv ezzel igencsak megrendült.

4. Luther mint Dévai kritikusa

Bernhard a következőképpen parafrázeálja Luthernek az eperjesiekhez 1544 áprilisában írott levelét: „Luther mégis sajnálattal jelentette ki, hogy Dévai Bíró Mátyás a *sakramentariusok* úrvacsoratanának követője.”²⁸⁶ Majd jegyzetben idézi a latin levél közismert, rengeteg kiadásban (magyar fordításban is) hozzáférhető sorait.²⁸⁷ A levélből azonban kiderül, hogy nem Luther minősítette Dévait sakramentáriusnak, hanem az eperjesi prédikátorok, többek között a más forrásokban is konzervatív teológusnak mutatkozó Bartholomaeus Bogner.²⁸⁸ Luther csodálkozik Dévai ilyen besorolásán, majd azzal magyarázza a vádat, hogy a magyar reformátor – összhangban a wittenbergiekkel, de ellentétben az eperjesiekkel – elvetette az oltáriszentség felmutatását, az elevációt. Implicit módon ezzel megvédi Dévait a sakramentárius elhajlás vádjá ellenében, amit levele végén explicit módon tesz meg Melanchthonnal: „Philippus magiszterről semmi gonoszat nem gondolok, sem senkiről a mieink közül.”

5. Dévai már 1533-ban Kálvin tanítványa volt

Ha a terjedelem alapján ítélünk, tanulmányának fő részében Bernhard Dévai teológiájának forrásaival és besorolásával foglalkozik. Ifj. Révész Imre 1915-ben megjelent értekezése²⁸⁹ óta erről (apró kilengésekkel) az a *communis opinio*, hogy bár Dévai egyik mesterének sem volt szolgai követője, sőt, eredeti ötletei is voltak, gondolatait leginkább Melanchthon tág ölelésű rendszerének keretei között lehet elhelyezni. Az 1537-ben megjelent *Disputatió*ban a melanchthoni *Loci communes* 1535-ös kiadásának (*secunda aetas*), míg a Dévai utolsó fennmaradt művének tekinthető *Nagyváradi tézisekben* (1544)²⁹⁰ a *Loci* 1543-as kiadásának (*tertia aetas*) szövegszerű hatását lehet kimutatni. Gyakori és hosszú németországi tartózkodásainak köszönhetően Dévai e

²⁸⁵ BLÁZY, *Simon Griner*, 162; TSCHUDIN, nr. 147, 298.

²⁸⁶ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 733; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 39.

²⁸⁷ Wittenberg, 1544. 04. 21. WA.B, X, 555 sk. (nr. 3984); vö. XIII, 326 sk.; ETE, IV, 350; LM, VI, 434 sk.; LVM, VII, nr. 3984: „Amit különben Dévai Mátyásról írtok, azon felette igen csodálkozom, mert őneki nálunk olyan jó híre van, úgy hogy magam is nehezen tudom azt elhinni, ha mindjárt írjátok is. De legyen bár, amint van, a sakramentáriusok tanát bizony mégsem tőlünk tanulta.” Masznyik Endre fordítása. Lásd IX. 3.

²⁸⁸ SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 47 sk. Lásd VII. 4. és X. 5.

²⁸⁹ RÉVÉSZ Imre, *Dévy Bíró Mátyás tanításai*.

²⁹⁰ RÉVÉSZ Imre, *Dévy Mátyástól erednek-e*, 437–452; BSRefK I/2, 429–438 (nr. 32). Lásd IX. 1.

dogmatikai kézikönyvnek mindig a legfrissebb kiadását tudta felhasználni művei megfogalmazásához.

A szabad akarat kérdéséhez Bernhard Dévainak az 1533-as, Johannes Fabri püspök előtti bécsi kihallgatásából idéz. Ez az eszmecsere, mint fent kifejtettem, kettős (egymást kölcsönösen hitelesítő) hagyományozásban maradt fenn, nemcsak Dévai 1537-ben megjelent megfogalmazása hozzáférhető (*Expositio examinis*),²⁹¹ hanem a kihallgatási jegyzőkönyv is a bécsi udvari levéltárban.²⁹² Mivel a kronológiának itt döntő szerep jut, a korábbi, 1533-ban keletkezett forrást idézem: „[...] úgy tagadja a szabad akaratot, amiként Augustinus a Hypognosticon 3. könyvében, elismeri ugyanis a szabad akaratot azon parancsok iránt, amelyek Mózes második tábláján vannak, de tagadja a szabad akaratot az első tábla parancsaival kapcsolatban.”²⁹³ Ez összhangban van Melanchthon 1530-as *Ágostai Hitvallásának* 18. cikkelyével, mely hosszan idézi Pseudo-Augustinus idevágó helyét.²⁹⁴ Bernhard itt megállapítja, hogy Kálvin 1539-es(!) *Institutiója* (és több későbbi Kálvin-mű is) ugyanígy Ágostonra támaszkodik, majd eljut a tanulsáig: „Noha Dévai a *liberum arbitrium* kérdésében Augustinust nevezi forrásának, mégis vitathatatlan, hogy fejtegetései Melanchthon és Kálvin hatása alatt születtek meg.”²⁹⁵ Hm! Jobb nem kommentálnom ezt a kronológiai gondolatmenetet.

Ugyan nem ilyen egyértelmű kronológiai következetességgel (mert Fabri püspök színe előtt erről nem esett szó), de hasonló meggyőző erővel fedezhetjük föl Melanchthon hatását Dévainak a kiválasztásról, a predestinációról szóló tanításában. Ebben a kérdésben a *Praeceptor* az 1520-as évek második felétől kezdve az ún. üdvuniverzalizmust, más néven az egyszeres predestinációt vallotta, azaz tudatosan nem szólt az elvetetetről, az örök kárhozatra ítéletekről. Ez a felfogás került be a *Loci* 1535-ös átdolgozott kiadásába is,²⁹⁶ melynek alapján és mellyel összhangban Dévai már Nürnbergben, közvetlenül a sajtó alá bocsátás előtt több ponton kiegészítette *Disputatióját*, így egy *De praedestinatione* toldalékkal is.²⁹⁷ Bernhard ezeket a gondolatokat elemezve megjegyzi, hogy Kálvin 1536-os *Institutiója* még ugyanígy az egyszeres predestinációról beszél, csak az 1537-es *Instruction* és az 1539-es *Institutio* jut el a kettős predestináció klasszikus tanításáig (mely szerint a kiválasztottak üdvösségre, az elvetettek kárhozatra rendeltettek el). Végül így summázza vizsgálatai eredményeit: „Dévai fejtegetései szükségszerűen Kálvin 1536-os *Institutiójához* vezetnek és nem az 1537-es *Instructionhoz*. [...] Dévai predestinációtanról szóló fejtegetései azt tükrözik, hogy ismerte és olvasta

²⁹¹ A két változat szinopszisa ifj. Révésznél található: Révész Imre, *Dévay Biró Mátyás tanításai*, 106–113. Az *Expositio examinis* latinul hozza: EMBER, 80–88; magyarul: EMBER–BOTOS, 65–71; Révész Imre, *Dévay Biró Mátyás*, 90–99. Lásd VIII. 1.

²⁹² *Articuli inquisitorii*: TT 3 (1880), 6–10; ETE, II, 264–267. Magyar fordítása: NAGY Gábor, 58–60 (nr. A 24).

²⁹³ ETE, II, 267; NAGY Gábor, 60.

²⁹⁴ BSLK, 73 sk.; KK, I, 29 sk.; PL, XLIV, 1623.

²⁹⁵ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 735; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 42.

²⁹⁶ MStA, II/2, 594–597; CR, XXI, 450 sk.

²⁹⁷ Az irodalmi függés dokumentálására Melanchthon és Dévai szövegét szinopszisban mutatja be: Révész Imre, *Dévay Biró Mátyás tanításai*, 105 sk.

Kálvin *Institutió*jának első kiadását.²⁹⁸ Nem volna lehetséges, hogy 1536–1537-ben mind Dévai, mind Kálvin Melanchthonnak ekkor már széles körben elterjedt műveit ismerték és olvasták?

A gyónás kérdéséről a bécsi jegyzőkönyv sajnos szűkszavúan szól, ezért Dévai véleményét erről csak 1537-es művéből ismerjük. „A fülbegyónás sákramentum jellegének elutasításánál Dévai ugyanazokat az argumentumokat használja, mint Kálvin²⁹⁹ – írja Bernhard. Az egyik ilyen feltűnő közös argumentum a Nectarius konstantinápolyi pátriárka példájára való hivatkozás. Ezt ugyanúgy megtaláljuk Melanchthonnál is, mind a *Loci* 1521-es, mind a *Loci* 1535-ös kiadásában.³⁰⁰ További közös érvek – mindhárom említett reformátornál – a bűnök kimerítő felsorolásának lehetetlensége és a gyónási kötelezettség emberi eredete (lásd VIII. 3.).

Nem tér ki viszont Bernhard Dévainak már az 1533-ban felvett jegyzőkönyvben megjelenő igencsak eredeti, minták nélkül álló gondolatára: „Szükséghelyzetben bármelyik keresztény, az asszonyok is meghallgathatják a gyónást. Ha prédikálhatnak, miért ne adhatnának tanácsot vagy vigasztalhatnának magánbeszélgetésben.”³⁰¹

6. Régi-új adalékok Dévai életrajzához

Bernhard bemutatásában Dévai Mátyás életrajza olyan részletekkel gazdagodik, melyeket forrásszerű adatokkal ugyan nem lehet alátámasztani, de annál ismerősebbek a régi irodalomból. Dévai nemcsak ferences volt, de sikeresen prédikált ferences rendtársai között.³⁰² „Legtöbbet Wittenbergben és Bázelen tartózkodott”, utóbbi városba maga Melanchthon küldte.³⁰³ „Vándorprédikátorként működött Felső-Magyarországon, Erdélyben és végül Debrecenben.”³⁰⁴ Azt, hogy Dévai debreceni papsága egyszerű logikai konstrukció, mely először a 17. században fogalmazódott meg, Sólyom Jenő és Botta István mutatták ki fent hivatkozott műveikben. Hogy Dévai bihari esperesként vett volna részt a váradi (a magyar fordításban ráadásul: „törvényhozó”³⁰⁵) gyűlésen, magam fentebb a fennmaradt vitatételek szövegéből igyekeztem cáfolni: ezek ugyanis

²⁹⁸ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 736 sk.; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 43 sk.

²⁹⁹ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 738; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 45.

³⁰⁰ MStA, II/1, 153; CR, XXI, 218, 493.

³⁰¹ DÉVAI, *Disputatio*, fol. s4v; vö. ETE, II, 265, 267. Lásd VIII. 5.

³⁰² BERNHARD, *Kálvin hatása*, 732, 741; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 35, 51. A ferences kérdésről legutóbb 2009–2010-ben folyt vita: SZABÓ András, *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében*; ÖZE, *Még egyszer a ferencesekről*; SZABÓ András, *Hogyan használjuk Zoványi Jenő lexikonát*. Lásd VIII. 3.

³⁰³ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 739, 741; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 47, 50.

³⁰⁴ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 739; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 47. MIKLÓS, *Dévai Bíró Mátyás mint Debrecen papja*. Adat csupán tiszántúli működéséről szól. Veit Dietrich Johannes Langnak, Nürnberg, 1543. 08. 05.; közli: SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése*, 194; SÓLYOM, *Tanuljunk újra Luthertől*, 187. „Ante triduum ex media Hungaria scripsit ad me [...] Matthias Devay, qui nunc in iis partibus, quas Turca nondum occupavit, ultra Tybiscum, Evangelium docet, non in uno loco, sed sicut Apostolus iam hic, iam alibi. Indicat autem [...] eam terram omnem retinere Evangelii doctrinam puram et verum Sacramentorum usum.” Lásd IX. 1.

³⁰⁵ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 739; helyesen „Pfarrkonvent”: BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 47.

az óhitűek és az újhitűek közötti disputációról tanúskodnak, nem reformatori kánonalkotásról (lásd IX. 1.). Erdélyi működéséről pedig csak annyit tudni, hogy állítólag elindult oda, s utólag ez bizonyult utolsó útjának.³⁰⁶

7. Dévai halálának időpontja és ez Erdődi Hitvallás szerzősége

„Dévai 1545 júniusának elején halt meg, ahogy ezt Leonhard Stöckel jelenti Melanchthonnak.”³⁰⁷ 1545. június 12-i levelében Stöckel azonban nem jelenti a halálhírt, hanem reagál Melanchthon április 17-i (elveszett) levelére, melyben az már megemlékezik Dévai haláláról.³⁰⁸ Ha a *Praeceptor* Wittenbergben ekkor már értesült az eseményről, akkor az legkésőbb 1545 első hónapjaiban bekövetkezett. A halálozási dátum *terminus ante*-ja mindenesetre 1545 áprilisa.³⁰⁹

„Az erdődi zsinatra Dévai által készített Hitvallást 29 magyar anyanyelvű erdődi [!] lelkész fogadta el 1545. szeptember 20-án.”³¹⁰ A 29-ek amúgy a Felső-Tisza-vidék prédikátorai voltak, tehát a szó történeti értelmében nem erdőlyiek. Dévai szerepe a zsinaton már kronológiai szempontból is kérdéses volna, hogyan készíthette elő a halála után bő fél évvel összeülő zsinatot. A hitvallás szövegét olvasva azonban még inkább kételkedhetünk Dévai szerzőségében. Amennyire visszaköszönnek a *Nagyvárad*i tézisekben az ő jellegzetes gondolatai és kifejezései,³¹¹ annyira hiányzik mindez az *Erdődi Hitvallás*ból. A szerző(ke)t inkább az aláírók névsora élén állók között kell keresnünk: Kopácsi István, Székely Balázs, Kalocsai János és Tordai Demeter.³¹²

8. Az egységeológus Honterus

Helyesen tekinti Bernhard tanulmánya Honterus reformtevékenységét olyannak, amely az egyház egységét szolgálta.³¹³ A *Reformatio ecclesiae Coronensis* – amint azt Bernhard kiemeli – valóban nem említi Luthert, explicit hivatkozik viszont a wittenbergi egyházi rendtartásra és Melanchthon teológiai munkásságára.³¹⁴ A brassói reformáció helvét besorolásával ma már óvatosabbak a kutatók, mint azt Erich Roth tette az

³⁰⁶ „[...] nunc enim audio eum Coronam usque concessisse.” Leonhard Stöckel Révay Ferencnek: Bártfa, 1544. 02. 02. ETE, IV, 338 sk.; ŠKOVIERA, 310–312 (nr. 18).

³⁰⁷ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 739; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 47.

³⁰⁸ „Tunc enim omnino sperabam illud tempus iam advenisse, quo ex huius vite erumnis in eum coetum migraturus essem, in quo Mathiam nostrum iam versari scribis [...]” MBW, nr. 3915; MPEA, XI (1927), 60–63; ŠKOVIERA, 323–325 (nr. 25).

³⁰⁹ SCHEIBLE, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum*, 50.

³¹⁰ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 739; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 47 (eredetileg: „mit vorbereitete”).

³¹¹ Függelék, 6. táblázat. Lásd IX. 1.

³¹² EMBER, 93; BOD, I, 322. Lásd IX. 2.

³¹³ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 745; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 55 sk.

³¹⁴ NETOLICZKA, 14 („ordinationem Wittenbergensem secuti propter astantes testes idiomate vernaculo pueros baptisamus”) és uo., 28 („ecclesiasticam ordinationem Wittenbergensium potissimum secuti sumus”), végül uo., 38 („quantum ad rationem de missa attinet, [...] optaremus, ut ex libris doctissimi Philippi Melanthonis [sic!] ac aliorum iudicia probatissimorum theologorum plenior declarationem, qui vellent, peterent”). Lásd IX. 7.

1960-as években.³¹⁵ Elismerve Honterus észak- és délnémet elemeket ötvöző eklektikus teológiáját, hangsúlyozzák a humanista elkötelezettséget, s éppen ez közelíti Honterust leginkább az egységteológus Melanchthonhoz.³¹⁶ A brassói „képrombolással” a városi hatóság és a plébános, Honterus a képtisztelet kérdésében gerjedt konfliktust igyekezett kezelni.

9. A szakramentáriusok kitiltása mint Kálvin jelenlétének a bizonyítéka

„Az 1540-es években mégis akadálytalanul kezdtek terjedni a zürichi reformáció írásai, anyyira, hogy I. Ferdinánd kénytelen volt törvényes rendelkezéseket kiadni az *eretnkség* ellen, amelyhez főképpen az anabaptistákat és a *sacramentarius*okat sorolta.”³¹⁷

– olvasni Bernhardnál. Ferdinánd természetesen nemcsak ekkor kezdett el foglalkozni a problémával, még magyar királlyá való megkoronázása előtt, 1527. augusztus 20-án kiadta első ilyen, Magyarországon hatályos eretnekellenes rendeletét (cseh királyként ennél is korábban).³¹⁸ Ez a párhuzam felveti a kérdést, hogy például egy Zwingli-ellenes rendelettel bizonyítható-e a zwinglianizmus jelenléte az adott tartományban. Nem sokkal kézenfekvőbb-e a következtetés, hogy Ferdinánd a birodalomban szerzett általános tapasztalatait alkalmazta Magyarországra anélkül, hogy pontosan tájékozódott volna a helyi viszonyokról. Ez is lehetséges, de 1548-ban talán valami másról volt szó.

A pozsonyi országgyűlés nyolc törvénycikke közül általában csak egyet emlegetnek, azt, amelyik szerint az anabaptistákat és a szakramentáriusokat ki kell űzni az országból.³¹⁹ Nyilvánvaló, hogy a király a Morvaországból ekkoriban bevándorolt és elsősorban Nyugat-Magyarországon egyes uradalmakban letelepedett hutteriták, cseh testvérek kiűzését próbálta elérni – de nem a magyarországi, hanem éppen a cseh és az osztrák tartományokban szerzett kellemetlen tapasztalatai miatt.

10. Miért adta ki Heltai Bucer úrvacsora-traktátusát?

Röviden reagálok Bernhardnak arra a felfogására, mely szerint Heltai Gáspár 1550-ben „nyilvánvalóan *sacramentarius* befolyás alatt állt”.³²⁰ Bernhard alapvetően

³¹⁵ ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I–II.

³¹⁶ Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, I, 58, 138/35. jegyzet; MÜLLER, Andreas, *Humanistisch geprägte Reformation*, 92 sk.; WIEN, *Die Humanisten Johannes Honterus und Valentin Wagner*; Uő, „*Sis bonus atque humilis*”.

³¹⁷ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 745; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 56.

³¹⁸ Abschrift Kü. Ma. zw Hungern vndd Behaim etc. offen mandatz das jr. Kü. May. jetzt am jüngsten zů Ofen wider die Lutherisch Carolostadisch, Zwinglisch vnd Oecolampadisch, auch jren anhängen Ketzerisch vnnnd verfierisch leren hat lassen ausgeen [...] Geben im vnnser küniglichen Stat Ofen, am zwaintzigisten tag des Monats Augusti, im fünffzehundert vnd sibenundzwaintzigisten, vnseren Reiche im ersten Jaren ad mandatum domini Regis proprium. Bécsi és krakkói kiadásai: VD 16., O 491–497; RMK III 269, 5144, 5147; RIBINI 1, 21 sk.; ETE, I, 333; QGT XI, 3–12 (nr. 3); LAUBE, I, 484–493.

³¹⁹ 1548. évi XI. tc. Lásd MHH.MC, III, 219; CIH, II, 222–227; ETE, V, 81–83. Lásd X. 1.

³²⁰ BERNHARD, *Kálvin hatása*, 742; BERNHARD, *Calvins Wirkung*, 51.

abból következtet erre, hogy Heltai 1550-ben kiadta Bucer úrvacsorai traktátusát (RMNy 84). Ezt a gondolatmenetet több ponton is korrigálni kell.

Először is: nem mindig elég azt vizsgálni, hogy egy nyomdász milyen teológiai tartalmú műveket jelentet meg, erre számtalan egyéb motívuma is lehet azon kívül, hogy gondolataikat egyetértőleg kívánja terjeszteni. Heltai ugyanebben az évben saját fordításában Luther kátéját is megjelentette (RMNy 86; lásd X. 6.), ezt talán tudathasadás-ként kell értékelnünk? Másodszor pedig: nem az az érdekes számunkra, hogy Luther gyanakodva tekintett Bucernak erre a művére, hanem hogy Heltai mit látott benne és szerzőjében. Heltai számára Bucer nem szakramentárius elhajló volt, hanem elismert egységteológus, akit törekvése Melanchthonnal kötött össze. Heltai előszavát kétszeresen is komolyan kell vennünk, egyrészt el kell hinnünk neki, hogy ezidőt valóban megjelentek Erdélyben a wittenbergi úrvacsora-értelmezés kritikusai, az ún. szakramentáriusok, másrészt, hogy ő Bucer segítségével ezek ellen igyekszik fölvenni a harcot. Az első állítását alátámasztja az a fejlemény, hogy néhány évvel később az 1554 márciusában Óváriban összegyűlt prédikátorok első cikkükben – igaz, már Kálmáncsehi Sánta Márton fellépését követően – éppen a buceri–melanchthoni közvetítés eredményét, a *Wittenbergi Konkordiát* vetették megsemmisítő bírálat alá,³²¹ a második állítást pedig az a körülmény hitelesíti, hogy Heltai kiadványa nemcsak Bucer szövegét, hanem Johannes Brenz kifejezetten Luther melletti poleмикus levelét is tartalmazza.³²²

Heltai még 1557–1558-ban is kitart a melanchthoni felfogás mellett, amit nemcsak kiadványai (RMNy 143, 147) támasztanak alá, de a *Consensus doctrinae* aláírása is bizonyít (RMNy 143). „Nyilvánvaló szakramentárius hatás” – akárcsak Dávid Ferencnél – csak 1559-ben jelentkezik nála (RMNy 153, 155).³²³

* * *

Mit is állíthatunk akkor Kálvin hatásáról Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt? Nem szeretném, ha fenti érvelésből bárki arra következtetne, hogy alapjában tagadom Kálvin gondolatainak korai jelenlétét Magyarországon. Nem általában kérdőjelezem meg ezt, hanem abban a formában, ahogy ezt Jan-Andrea Bernhard felvetette. Elfogadhatónak tartom viszont ifj. Révész Imre kiegyensúlyozott összefoglaló ítéletét, mellyel a Dévai tanításának forrásai után nyomozó és azokat dokumentáló kiváló szinopszist zárta. Gondolatait kivonatolva, de irányukat tekintve torzítatlanul idézem:

„Mindezen előbb tárgyalt hatások mellett egészen másodrendűeknek mutatkoznak azok, amelyeket a magyar katechismusát író Dévay [...] Calvin Jánostól vett. [...] Dévaynak, magyar katechismusa írása idején, csakis a legelső és legrövidebb Institutio-kiadás, az 1536-iki, állhatott a szeme előtt (amint láttuk a paralellek valóban ebből is valók). Az pedig tudvalevő, hogy ebben

³²¹ BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 269–271; BUCSAY, *Szegedi Gergely*, 14–18; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 19. Az óvári cikkeknek pár évvel korábbi előzményeiről is tudunk, ezek azonban nem maradtak fön. Függelék, 9. táblázat. Lásd X. 6.

³²² JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 21.

³²³ BSRék II/1, 97–115 (nr. 52); BiDi 26, 149–169; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja*. Lásd X. 6.

[...] Calvin [...] a lényeges kérdések mindegyikében teljesen a luther-melanchthoni tanítás alapján áll. [...] Így nem csoda, hogy az 1537-iki Dévay az 1536-iki Calvintól [...] a lényeges dolgokban semmi újat nem tanulhatott. [...] Hogy egyébként az Institutio-val párhuzamban feltüntetett gondolatai csakugyan onnan erednek: annak legerősebb próbája ép az, hogy a latin munkáiban még e gondolatok egyikével sem találkozunk, legalább is nem abban a jellemző formában, amelybe Calvin öntötte őket. [...] A Calvintól eredő többi hatás Dévaynál már nem is annyira theologiai, mint inkább irodalmi értékű. [...] Különben is »kálvinistá«-vá, a szó kiforrott, történelmi értelmében, épúgy nem tehetett senkit az 1536-iki Institutio, mint »lutheránus«-sá nem a 95 tétel.”³²⁴

³²⁴ RÉVÉSZ Imre, *Dévay Biró Mátyás tanításai*, 170–173.

X. A FELEKEZETSZERVEZŐDÉS ÚTJÁN: (HELVÉT) FORDULAT ÉS (RÓMAI) REFORM

1. REFORMATIO CLERI ET ECCLESiarUM HUNGARIAE (1548)

1548-ban a pozsonyi országgyűlés nyolc törvénycikkben rendelkezett az egyházi ügyekről. Többnyire csak egy rendelkezést emlegetnek közülük, azt, amelyik szerint az anabaptistákat és a szakramentáriusokat ki kell űzni az országból.¹ De még ezt a rendelkezést sem idézik teljes terjedelmében, hanem figyelmen kívül hagyják az anabaptisták és a szakramentáriusok jelzőjét: „akik még az országban vannak”, és elhallgatják az utána következő tilalmat, hogy többé ne fogadjanak be ilyeneket az ország határai közé. A teljes törvénycikkből világos, hogy kiket céloz a kitiltás: a külföldről az országba menekült anabaptistákat és a menedéket kereső szakramentáriusokat, illetve olyanokat, akiket felületességből ilyeneknek tartottak. Az anabaptisták kitiltásával kapcsolatban elsősorban az 1535-ben bekövetkezett münsteri katasztrófára kell gondolni, de magyarországi vonatkozásban az ezzel egyidejű morvaországi üldöztetésükre is utalni kell.² Adat van rá 1535. december 17-ről, hogy elűzött anabaptisták engedélyt kértek a Sárospatakon való megtelepedésre, de Patak ura, Perényi Péter nem tűrte meg őket.³ Ugyancsak ide tartozó adalék Anna királynénak Bécsből, 1540. február 24-én kelt parancsa, hogy a király által Triesztbe küldött 81 anabaptistát a gályákra vinni el ne mulasszák.⁴ De ami az országgyűlés közvetlen előtörténetéhez leginkább tartozik: éppen 1547-ből van adat anabaptisták tömeges bevándorlására.⁵ Ezekhez a körülményekhez viszonyítva nyer értelmet és jelentőséget a jelző: „akik még az országban vannak.” Minthogy pedig az 1548 előtti időből nincsen adat szervezett helvét szellemű

¹ 1548. évi XI. tc. Lásd MMH.MC III, 219; CIH, II, 222–227; ETE, V, 81–83; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 39. Az 1548. 10. 03-i kiűzésre: FRA.D 43, 181; ZIEGLSCHMID, 322. E fejezet 1–3. alfejezetének megfogalmazásakor felhasználtam Sólyom Jenőnek az én szerkesztői közreműködésemmel és kiegészítéseimmal 1999-ben posztumusz megjelent cikkének részleteit, de ezekkel az adatokkal mind Sólyom véleményétől, mind saját 1999-es felfogásomtól gyökeresen eltérő álláspontot igyekszem alátámasztani.

² Lásd VII. 3.

³ ETE, III, 59: „[...] prefatos Anabaptistas profligatos et ex ditionibus Regie Maiestatis undique pulsos ac eiectos [...]”

⁴ ETE, III, 440.

⁵ FRA.D 43, 165, 177–180; ETE, IV, 564. ZIEGLSCHMID, 264 sk., 317–320.

közösségekről,⁶ a szakramentáriusok esetében szintén fontos kitétel: ilyeneket senki se merjen befogadni az országba. Egyébként is a *szakramentárius* szó túlságosan tág kategóriát takart: az adott kontextusban a morva utraquisták körében hódító zwingliánus és schwenckfeldianus irányzatokat érthetjük rajta (lásd VI. 1.). Nyilvánvaló, hogy a király nem a városi polgárság körében kívánt nyomozni anabaptisták vagy szakramentáriusok után, hanem a Morvaországból bevándorolt és elsősorban Nyugat-Magyarországon egyes uradalmakban letelepedett hutteriták, cseh testvérek és más vallási disszidensek kiűzését próbálta elérni.

A protestáns történeti hagyományban elterjedt értelmezéssel⁷ ellentétben szó sincsen a törvénycikkekben az ágostai hitvallásúak megtűréséről. Még olyan értelemben sincsen, hogy ideig-óráig nyugton hagynák őket. A törvények alapvető rendelkezésének a célja a római katolikus egyház reformálása volt, mégpedig most már a *reintegratio ecclesiae*,⁸ azaz az ősi egyház reformok útján történő helyreállítása értelmében, hogy az igaz istentiszteletet helyreállítsák. Ide tartozik például az a rendelkezés, hogy a főpapok látogassák meg a helyi egyházakat, vizsgálják meg, szabályosan felszentelt papok végzik-e az istentiszteletet és élvezik-e a papi javadalmakat, milyen a tanítás, állítsanak be a szolgálatba szabályosan felszentelt klerikusokat. Így tehát mindazok a helyi egyházak veszélybe kerültek, amelyekben a főpapok, illetve a király megbízottjai a törvény célkitűzésével ellentétes állapotokat találnak.

Különösen veszélyeztetett helyzetbe kerültek pedig azok a közösségek, amelyekben érvényesült a wittenbergi irányzat. A prelátusok arra is utasítást kaptak, hogy büntessék meg a szolgálatra méltatlanokat, azokat, akik szentségi ordináció nélkül végeznek szolgálatot. A méltatlanul prédikálók sorában biztosan voltak a törvényben külön említett rajongó kézművesek is, de olyanok is, akiket protestáns szuperintendens ordinált Wittenbergben, Briegeben vagy másutt. Az első ilyen név szerint ismert lelkész a brassói Bartholomaeus Bogner, akit 1542. április 12-én ordináltak Wittenbergben eperjesi káplánnak (később lőcsei prédikátor, majd iglói plébános lett), de 1548-ig 21 magyarországi nevet sorol fel a wittenbergi ordinációs anyakönyv.⁹

A számonkérés és tiltás azonban csak a rendelkezések egyik oldala volt. A másik az egyházépítés: a prelátusok minden mezővárosban és faluban állítsanak be olyan parochusokat, akik ismerik az igaz tanítást, azt oktatják, és a szentségeket a szent katolikus egyház rítusa szerint szolgáltatják ki. Az, hogy itt nincsenek külön említve a szabad királyi városok, korántsem értendő úgy, mintha azok szabadok volnának a vallás vonatko-

⁶ Buzogány Dezső a szebeniek 1544. 12. 24-i levele alapján (WA.B, X, 715 sk., nr. 4055; MBW, nr. 3767: „propter Sacramentarios”) számol a szakramentáriusok ekkori erdélyi jelenlétével, holott ez a kitétel egyszerűen a brassóiakat illető nyilvánvaló inszINUÁCIÓ. BUZOGÁNY, *Melanchthon úrvacsorata levelei alapján*, 94/193. jegyzet.

⁷ ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 286; BUCSAY, *A protestantizmus története*, 83; SCHWARZ, *Die Reformation in der Zips*, 63; FABINY, *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*, 26; SCHWARZ, *Praeceptor Hungariae*, 64.

⁸ 1548. évi VI. tc. Uo. mint I. jegyzet. A kifejezéshez lásd még ETE, III, 332 sk., III, 364–366 (mindkét adat 1539-ből). A X. tc.-ben a „reformatio religionis” terminus fordul elő.

⁹ WO, I, nr. 387–953; MEEE, 4–8.

zásában. A törvény a városok irányában a kegyúr, azaz a szabad királyi városok esetében az uralkodó útján akarta a célt elérni. Mindezeket együttvéve tehát a törvény 1548-ban elindította a Magyar Királyságban a *reformatio catholicát*.

A szakirodalomban kísérletek történtek az 1548. évi magyar vallásügyi törvények és a német birodalmi ún. interimek közötti kapcsolat bemutatására.¹⁰ A német birodalomban egyfelől az augsburgi, másfelől a lipcsei interim próbálta 1548-ban azt a célt elérni, hogy a schmalkaldeni háború után a császár és az evangélikus rendek között átmenetileg, azaz a zsinat várt döntéseiig rendeződjenek a vallási ügyek. Tanulságos az augsburgi interimet tartalmazó nyomtatványok címe is:

„A császári felségnek az augsburgi gyűlésen 1548. május 15-én beterjesztett és az összes birodalmi rend által elfogadott nyilatkozata, hogyan kell élni a vallás ügyével a birodalomban az általános zsinat határozataig.”¹¹

Mind a két fél részéről megvolt a várakozás, hogy a tridenti zsinat lehetővé teszi majd az egyház egységének helyreállítását. De akár az azonnali ellenállást tekintjük,¹² akár az 1552-es passauai szerződés és az 1555. évi augsburgi vallásbéke tükrében látjuk az interimek letagadhatatlan kudarcát,¹³ szükségtelennek mutatkozik az interimek és az 1548. évi magyar vallásügyi törvény elemző összehasonlítása.¹⁴ Ellenben annál hasznosabb lenne a kapcsolat vizsgálata a *reformatio et reintegratio ecclesiae* magyarországi megindítása és a német-római császár által az augsburgi birodalmi gyűlésnek benyújtott és az által elfogadott, 1548. június 14-re datált *Formula reformationis* között.¹⁵ Hogy világosan lássuk az interimek és a *Formula* tartalmi és funkcionális különbségeit, vala-

¹⁰ ZSILINSZKY, *A magyarhoni protestáns egyház története*, 76 sk. Az „interim” szó későbbi megjelölés, az augsburgi dokumentumok szövegében ehelyett a „medio tempore”, „mitler zeit” határozók fordulnak elő.

¹¹ Der Römischen Kaiserlichen Maiestat Erklärung, wie es der Religion halben im hailigen Reich biss zu Ausstrag des gemainen Concili gehalten werden soll auff dem Reichstag zu Augspurg [...] im 1548 [...] publiciert. Getruckt zu Augspurg, durch Philipp Ulhart. [1548.] VD 16., D 938 etc.; Sacrae Caesareae Maiestatis declaratio, quomodo in negocio religionis per Imperium usque ad definitionem concilii generalis vivendum sit. Augustae Vindelicorum, Philippus Ulhardus excudebat. [1548.] VD 16., 949 etc. Szövegkiadás: MEHLHAUSEN.

¹² KAUFMANN, *Das Ende der Reformation*; SCHORN-SCHÜTTE, *Das Interim 1548/50.*; DINGEL–WARTENBERG, *Politik und Bekenntnis*.

¹³ SCHILLING, Heinz, *Veni, vidi, Deus vixit*; WÜST–KREUZER–SCHÜRMANN, *Der Augsburger Religionsfriede 1555*; SCHILLING, Heinz, *Der Augsburger Religionsfrieden 1555*; SCHILLING–SMOLINSKY, *Der Augsburger Religionsfrieden*.

¹⁴ Fraknói Vilmos (MHH.MC, III, 173) hangsúlyozza, hogy a pozsonyi törvények (és politikai hátterük) mind a Mohács előttiektől, mind az ekkoriban külföldön hozott törvényektől lényegükben különböznek.

¹⁵ *Formula reformationis per Caesaream Maiestatem stantibus ecclesiasticis in comitiis Augustanis ad deliberandum exhibita et ab eisdem probata ac recepta*. In: ARCEG, VI, 348–380 (nr. 20). VD 16., D 968 etc. A „reformáció” szó használatával és a német birodalmi előzményekkel kapcsolatban hadd utaljak Honterus kiadványára, a *Reformatio ecclesiae Coronensisre*: lásd IX. 7/C. Az erdélyi száz reformáció az 1541-es *Regensburgi Irattal* (ARCEG, VI, 21–88. nr. 2) hozható összefüggésbe. Vö. REINERTH, *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, 38 sk.; REINERTH, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, 87–93.

mint mind létrejöttüknek, mind fogadtatásuknak eltérő politikai közegét, szükséges az 1548-as augsburgi birodalmi gyűlés lefolyásának rövid összefoglalása.

Ferdinánd már 1546/47 telén szorgalmazta a zsinati határozatokig tartó átmeneti rendezést. Károly éppen öccse unszolására hívott össze 1547 nyarán Augsburgba neves teológusokat (többnyire keményvonalas konzervatívokat), hogy a wormszi és regensburgi dialógusok mintájára a kiegyezés és a megújulás útját keressék.¹⁶ Már ezekből az előkészítő lépésekből is nyilvánvaló, hogy a császár a szemben álló irányzatok közötti dogmatikai és az egyházpolitikai kiegyezést valódi egyházi reformokkal kívánta összekapcsolni. Mindkét elkészült munkaanyag (*De reformatione morum; Reformatio in doctrina controversa usque ad concilii generalis...*) többé-kevésbé szigorú intézkedéseket javasolt a protestánsokkal szemben. Az első tervezet ugyan az egyházon belüli visszaélések felszámolásával foglalkozott, de egyáltalán nem vette figyelembe a protestánsok által már korábban életbe léptetett reformokat. A másik javaslat pedig a skizma felszámolását a protestánsoknak a római egyházhoz való feltétel nélküli visszatérésében valósította volna meg.¹⁷ A császár elvetette ezeket az ötleteket, mivel egyáltalán nem feleltek meg a teológiai kompromisszumok révén politikai stabilitásra törekvő elképzeléseinek.

Az első kísérlet kétes sikere után 1548. január 14-én a császár a birodalmi rendeket szólította föl egy paritásos interimbizottság létrehozására. Ebben a levélben (mely egyben nyomatékosan követeli a zsinatnak Bolognából Tridentbe történő visszahozatalát) Károly azt javasolja, hogy:

„[...] a rendek válasszanak néhány alkalmas, tapasztalt és istenfélő személyt, akikhez öfelsége is kijelöli képviselőit, akik keresztény indulattól vezetve, valamint a mindenható Isten dicsőségére és szolgálatára minél előbb minden viszály nélkül tárgyaljanak egymással, hogy öfelsége a kérdések ismeretében belátása szerint annál megalapozottabban dönthessen.”¹⁸

De az a próbálkozás is teljes kudarcra volt ítélve. A bizottság felállítása hetekbe telt, s közben kitört a vita, van-e egyáltalán értelme ilyen megbeszéléseknek. Az érsek-választófejedelmek kerek-perec megtagadták az együttműködést, mivel ódzkodtak olyan dogmatikai közeledéstől és megállapodástól, melynek utólagos pápai elismeretésére vajmi kevés esély mutatkozott. Nem vállalták a felelősséget a protestánsoknak tett olyan ígéretekért és kedvezményekért, melyek szembe mentek volna a zsinat tekintélyével.¹⁹ A bizottságról folytatott vita mégsem tisztán a felekezeti frontvonalak mentén folyt. Az ekkor artikulálódott feszültségekben és ellenérdekekben már világosan kirajzolódott az interimis rendezés szükségszerű kudarcra. 1548. február 10-én alakult meg a bizottság, ám három ülés után munkája végleg megfeneklett az áthidalhatatlan érdekellentéteken.²⁰

¹⁶ ARCEG, V, 29–31, 33 sk. (nr. 12–13, 15–16).

¹⁷ „Dezemberformel”: ARCEG, VI, 258–301 (nr. 17).

¹⁸ ARCEG, V, 196–199 (nr. 60), idézet: 198.

¹⁹ ARCEG, V, 199–207 (nr. 61–62).

²⁰ ARCEG, V, 207–238 (nr. 63–67).

Károly belátta, hogy a rendek delegálta bizottság képtelen konkrét és részletes javaslatokat kidolgozni a vallásügyi kérdés átmeneti megoldására, így saját kezébe vette a feladatot. Tervezetét egyenként gondolta egyeztetni a legfontosabb rendi szereplőkkel, hogy a birodalmi gyűlés három kúriájának tárgyalásain annál biztosabban, viták nélkül mehessen keresztül. A császár által létrehozott bizottságba Ferdinánd javaslatára ezúttal konciliáns katolikus teológusok is meghívást kaptak (az erasmianus Julius Pflug és Michael Helding), továbbá a berlini udvari prédikátor, Johannes Agricola. Ennek a munkacsoportnak a sikerét már az összetétele is garantálta: minden tagja megegyezésre törekedett.²¹ Március közepére el is készültek kompromisszumos javaslatukkal. Ez a tervezet minden további nélkül megengedte a papok házasságát és az oltáriszentség két színét a protestánsoknak, s a magánmisék felszámolását is szorgalmazta, egyedül a hit és a cselekedetek kérdését kerülte kínos igyekezettel. A protestánsoknak a római joghatóság elismerését is le kellett nyelniük.²² A szöveget a birodalom mindkét felekezetének szánták mint közös hitvallási formulát. A cikkek az adott erőviszonyokat követve természetesen közelebb álltak a katolikus gondolkodáshoz, mégis egyértelműen felvették a reformáció tanításának számos alapvető pontját. A császár igen elégedett volt ezzel az eredménnyel, s azt remélte, hogy immár karnyújtásnyira van a régóta égető probléma megoldásától.

Az év eleji meddő vitákra emlékezve Károly már külön-külön igyekezett megnyerni a fontosabb fejedelmeket, ebben kapóra jöttek neki az óvatos reformerek, Brandenburg és Pfalz választófejedelmei, akik garantálták a választói kollégiumban a császár javaslata melletti többséget. A protestáns oldalon meglepetésre Károly korábbi szövetségese, Szász Móríc választófejedeleme volt a legmakacsabb ellenfél, a szász reformáció vívmányainak neofita védelmezője. A katolikus táborban az örök rivális, Bajorország magatartása volt aggasztó. IV. Vilmos herceg köntörfalazás nélkül kijelentette, hogy az interimhez semmi köze a rendeknek és a birodalom katolikusainak, akik eddig is jól tudták, mit higgyenek és mihez tartanak magukat a keresztény egyházban. Ez csak a protestánsok dolga, a császárnak őket kell utasítania, vagy ha úgy tetszik inkább neki, velük kell megegyeznie.²³

Mikor a rendek berzenkedése nem akart csitulni, Károly április 9-én személyesen szólalt föl a birodalmi gyűlésen. Világosan megmondta, hogy nem akarja az egyház rendjét fenekestül felforgatni, sem a pápa vagy a zsinat hatáskörébe ártani magát, de azt sem tűri, hogy a zsinat befejezéséig csak úgy sodródjanak az ügyek. Az egyházi fejedelmeket Júdához hasonlította, aki harminc ezüstért adta el Krisztust.²⁴ A prelátusok és a katolikus tartományok ellenállását ezzel sikerült megtörni,²⁵ de új nehézségek adódtak a pápa részéről, aki kritikusan nézte a protestánsoknak tett engedményeket, még egy újabb római–francia szövetség árnya is előrevetült. A császárnak azzal a veszéllyel kellett számolnia, hogy a pápa befolyása az interim megszavazását a birodalmi gyűlésen az utolsó pillanatban is meghiúsíthatja.

²¹ ARCEG, V, 239–252 (nr. 68).

²² „Märzformel”: ARCEG, VI, 308–348 (nr. 19).

²³ ARCEG, V, 280–285 (nr. 83).

²⁴ ARCEG, V, 267–272 (nr. 80).

²⁵ ARCEG, V, 278–280 (nr. 82).

Ebben a helyzetben Károly váratlan és gyors cselekvésre szánta el magát. Május 15-én Miksa főherceg előterjesztette a rendeletet – melynek hatálya alá immár csak a protestánsok tartoztak volna. A császár mindenesetre nem rejtette véka alá, hogy korábbi reformterveit sem adta föl teljesen:

„Ő császári felsége mindazonáltal szorgalmasan dolgozik egy keresztény reformáción, és kegyelmesen el van tökéltve ezt még ezen a birodalmi gyűlésen a rendek elé terjeszteni abban a kegyelmes reményében, hogy az az említett zsinat rendelkezéséig nem kevés eredménnyel fog járni sok visszaélés és botrányozás felszámolásában, továbbá a keresztény fegyelem, élet és erények elterjesztésében, valamint megőrzésében.”²⁶

A rendek meghökkenve fogadták a fordulatot, majd alig egyórai tanácskozás után a mainzi érsek mint a birodalom kancellárja az egész rendi gyűlés nevében kijelentette, hogy a császár kívánságát illő engedelemmel teljesítik.²⁷ Az addigi megveszekedett ellenfelek, mint Szász Móríc, viharos gyorsasággal elutaztak, hogy ne kelljen részt venniük a szavazáson, írásbeli tiltakozások is érkeztek, de a császárnak sikerült megosztania az evangélikus tartományokat, így az ünnepélyes közös protestáció ezúttal elmaradt.²⁸ Az ellenálló városokat, elsősorban Strassburgot, spanyol és olasz katonaság bekvártélyozásával térítette észre az uralkodó. Ilyen módon az előzetes kancellári támogató nyilatkozat érvényben maradt, s az interim június 30-án mint az 1548-ban hozott birodalmi törvények 10. §-a hatályba lépett.²⁹

Ez az eredmény természetesen távol volt a császár eredeti elképzeléseitől. A zsinat nem jött vissza Tridentbe, hogy ott protestáns küldöttek is részt vegyenek rajta. Nem sikerült a zsinat remélt határozataiig vallási békét teremteni a birodalomban, sem mindkét felekezeti tábor számára elfogadható kompromisszumokat kidolgozni. Ezekben az ügyekben a pápa volt az, aki a császár mozgásterét korlátozta és törekvéseit zátonyra futtatta. Az a program viszont, hogy a felekezeti szakadás áthidalását alapvető egyházi reformokkal kapcsolják össze, elsősorban a katolikus rendek ellenállásán bukott meg. A császár minden igyekezete dacára az interim végül csak a protestánsoknak szóló külön rendelkezés, a veszített háború indokolta büntető intézkedés maradt. Károly korábbi szándéka teljesen egyértelműen az volt, hogy mindkét fél számára kielégítő, tartós megoldást teremtsen, ám ezzel kudarcot vallott.

Az egyházi reformintézkedéseknek, azaz a visszaélések megszüntetésének a tervét Károly az interim körüli huzavonák közepette sem adta föl. A birodalmi gyűlés záró szakaszában eltökélten tért vissza ehhez a programjához. Június 14-én terjesztette be a *Formula reformationis* tervezetét, hogy a visszás egyházi állapotoknak immár a régi hit táborában is véget vessen. A *Formula* elsősorban a klérus életmódján kívánt változ-

²⁶ Propositio: ARCEG, V, 283–286, 285 sk. (nr. 83B); MEHLHAUSEN, 28–37, 34–35.

²⁷ ARCEG, V, 286–289 (nr. 84–85).

²⁸ ARCEG, V, 290–293 (nr. 86).

²⁹ A törvénykönyv bevezetése (mely a május 15-i interim-előterjesztésnek csupán stiláris változata): MEHLHAUSEN, 148–157.

tatni, egyben gátat vetni a kolostorok elnéptelenedésének és a szerzetesek elvilágiasodásának.³⁰ Az egyházi rendek ezt a kezdeményezést sem üdvözlötték, nem mintha a reformok lettek volna ellenükre, inkább a pápa és a zsinat érzékenységeire igyekeztek tekintettel lenni, ezek ugyanis kezdettől fogva kritizálták a császár önkényes lépéseit. Károlynak mégis sikerült az utolsó pillanatban, június végén meggyőznie a még Augsburgban jelen lévő püspököket,³¹ így – a jobb sorsra érdemes, ám korlátok közé szorított interimet kiegészítve – a *Formula* is része lehetett a törvényes rendezésnek.

Az interim magán viselte viszontagságos születésének minden következményét, és csak fárasztó tárgyalások árán sikerült az utólagos egyházi jóváhagyást kiharcolni hozzá. A protestánsokra vonatkozó szabályozás bármennyire is ütközött heves teológiai és politikai ellenállásba (úgyhogy érvényességének napjai eleve meg voltak számlálva), az abba beépített engedmények (a két szín alatti áldozás és a papok házassága) mégis tartós vívmányoknak bizonyultak, a zsinat végéig legalábbis. A pápa áldását végül nem nyerte el sem az egyik, sem a másik irat, mert ezt senki nem is kérte tőle. A *Formula* egyes részletkérdéseiben III. Pál – ugyan vonakodva és meggyőződése ellenére – később mégis hajlandó volt engedni.

Ugyan a két törvénytöredék, a Károly-féle *Formula* és Ferdinánd dekrétuma között nincs közvetlen irodalmi függés, közös vonásuk, hogy a *reformatio* szón a katolikus kultusz visszaállítását értik.³² Ha figyelembe vesszük, milyen aktív szerepe volt Ferdinándnak mind Augsburgban az interim és a *Formula* előkészítésében, mind később a tridenti zsinaton,³³ nem csoda, hogy a pozsonyi országgyűlésen is egészen hasonló elképzeléseket szorgalmazott. Akár a pozsonyi törvények tömör megfogalmazását vesszük figyelembe, akár a magyar helytartótanácsnak azt a valamivel részletesebb, pontos dátum nélküli felterjesztését, mely a bécsi udvari levéltárban maradt fenn,³⁴ megállapítható, hogy a magyarországi *reformatio* három fontos pillére:

1. megfelelő személyek kinevezése a hierarchiának mind felső, mind közép-, mind alsó szintjén, akik székhelyükön tartózkodnak és elfoglaltságuk esetén helyettest rendelnek;

2. az egyház anyagi alapjainak megerősítése;

3. megfelelő igehirdetők kiküldése és az eretnek prédikátorok visszaszorítása.

Mindezen rendelkezések párhuzama (valamivel bővebben és az egyházi tanításra vonatkozó cikkekkkel is kiegészítve) megtalálható a császári reformiratban. A pozsonyi 1548. évi X. törvénycikk például a harmadik pillérrel kapcsolatban (Márkus Dezső fordításában) így fogalmaz:

³⁰ ARCEG, VI, 348–380 (nr. 20).

³¹ ARCEG, V, 314–318 (nr. 100–101).

³² Szoros kapcsolat fedezhető fel viszont a *Formula reformationis* és zsinóváraljai zsinat (1558) határozatai között: BREZNYIK, *A selmechányai*, 129–134.

³³ KASSOWITZ, *Die Reformvorschlüge Kaiser Ferdinand I.*

³⁴ ETE, V, 114–117. Külső címe: *Reformatio cleri et ecclesiarum Hungarie*. Belső címe: *Modus reformationis ecclesiarum Dei in Hungaria*. Vö. HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon*, 220–223.

„Továbbá, mivel eddig sok helyen, több urak s nemesek engedélyével, rajongó emberek, többnyire kézművesek és mások, nem állottak predikátori hivatalban működni: az ország karai és rendei úgy találják, hogy a predikátorok, esperesek, alesperesek s mások, kik a fentebbi módon a főpapok által a vallás reformálására (*ad reformationem religionis*) kiküldetnek, gondoskodjanak arról, hogy az ilyenek eltiltassanak, és a korábbi igaz vallásra visszatéríttessenek. Kik ha kijózanodni (*resipiscere*) nem akarnának, akkor birtokaikból kidobassanak és érdem szerint büntetessenek [...]”³⁵

Ennek ismeretében végképpen csődöt mond az a szemlélet, hogy az 1548-as magyarországi vallásügyi törvény az *Ágostai Hitvallás* követőinek és színlelőinek bármiféle védelmet biztosított volna. A törvény végrehajtásának az ország némely területén, a kiváltságos városokban és nagyurak birtokain végbement története téveszthette meg a törvény értelmezőit, mert figyelmen kívül hagyták a másutt látható folyamatokat: az immár megbélyegző értelemben prédikátoroknak mondott papoknak az üldözését. Ferdinánd 1546 decemberében a városokat és a vármegyéket az általánosítva lutheránusként és anabaptistaként meghatározott eretnekek elleni fellépésre utasította. Ezek a pár héttel korábban tartott eperjesi lutheránus zsinatra reagáló rendelkezések közvetlen kapcsolatot teremtenek a városi reformációnak az uralkodó részéről történő visszafogása és az 1548-as törvények között – szemben a szakirodalomban eddig uralkodó felfogással.³⁶

Fentebb (IX. 7.) említettem, hogy a katolikus reform terminológiája a szerzetesrendi reformok és a zsinati mozgalom szókinséből merített. Az idézett szöveg felhívja a figyelmet még egy fontos fogalmi forrásra: a humanista egyházjobbító törekvésekre, hisz a *resipiscere* igét Erasmus használta teológiailag rendkívül pregnáns értelemben a *metanoein* ’megtérfi, észre térfi’ görög ige találó fordításaként. A magyarországi reform elindító és következetes végigvivői között ott találjuk az erazmiánus Oláh Miklóst és Verancsics Antalt is.³⁷

³⁵ MHH.MC, III, 219; CIH, II, 226; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 39.

³⁶ GUITMAN, *Reformáció és felekezetszerveződés Bátfán*, 260; Ferdinánd Szepes vármegyének (1546. 12. 27.), ACL, Spišská župa, Grófský archiv, Sign. 268/1546, inv. č. 361, odd. kongr., kart. 10, f. 8. Martin Rothkegel kéziratosszerű anyagyűjtésében (*Täuferquellen Oberungarn*) nr. 15461227: „Intelligimus perniciosam illam Lutheranam, anabaptistarum et aliarum haeresum sectam non solum in istum comitatum Scepusiensem, verum etiam ad loca vicinia irrepisse et suo venenoso contagio animas piorum Christianorum inficere, quae haereses, cum non solum sancto Christi, salvatoris nostri, evangelio apostolorumque doctrinis contrariae, sed etiam inde ab initio sanctorum patrum et conciliorum decretis perpetuo condemnatae sint et ob id dignae, quae ab ecclesia Dei sancta et fidelium communione procul arceantur, ne renascens haec pestis in ovili Christi ulterius grassari possit, fidelitati vestrae et vestrum singulis harum serie sub indignationis nostrae gravissima poena mandamus firmissime, aliud habere nolentes, protinus statim visis praesentibus praefatarum et aliarum haeresum ab ecclesia Christi orthodoxa et sanctorum patrum institutionibus ac decretis alienarum autores, si qui isthic sunt, e medio vestri atque adeo ex ipsa ditione nostra expellere et haeresim eorundem radicibus tollere debeatis, ne cum perniciem animarum vestrarum reliquorumque Christianorum ea ulterius serpere possit.” Lásd X. 2.

³⁷ FAZEKAS, *Oláh Miklós*; UÖ, *Miklós Oláhs Reformbestrebungen*; BIRNBAUM, *Humanists in a Shattered World*.

2. „...VALLÁS TÉTELT ADÁNAK BÉ, MELYET ELSŐ FERDINANDUSNAK ITILETI HELYBEN HAGYA...” (1549)

Az *Ötvárosi Hitvallás*³⁸ eredetének nyomozásához vissza kell nyúlnunk 1549-ig, és ott kell keresnünk az egykorú forrásokat. Célszerű azonban és tanulságos is, hogy Ribini János sokat használt művéből, a *Memorabiliából*³⁹ induljunk ki. Ribini ugyanis egyszerre volt két hagyomány feljegyzője és továbbörökítője. Mivel pedig szívesen hivatkoztak könnyen elérhető kézikönyvére, leginkább ő zavarta meg a kutatókat.

2/A. Kortárs tudósítások és helyi eredetmítoszok

Ribini szövegének ismertetése előtt mégis szükséges leszögezni, hogy helyesen látta egyik felhasznált adatában a tévedést. Felrótta Gottfried Schwarznak (írói nevén Lorandus Samuelfynak), hogy nem vette észre az ellentmondást az augusztus 14-i dátum és a „vigilia Stephani” szavak között.⁴⁰ Ribini jól ajánlja augusztus 19-re a helyesbítést.⁴¹ Daniel Türk (Türck, Turcus) naplójából származik ugyanis az adat, és bár az eredeti nem maradt ránk, két másolatból ismerhetjük.⁴² A korábbi (16. századi) még tükrözi az eredeti feljegyzést annyiban, hogy abban az idevágó sorok előtti jel figyelmeztet: ez a szöveg bár az írótól magától származik, mégis betoldás. Minthogy pedig előzően augusztus 13-ra vonatkozó bejegyzés volt, egy vagy több másoló a figyelmeztető jellel nem törődve vagy azt nem értve önkényesen folytatta a napok sorát. Így került be a későbbi másolatba augusztus 14. Ezt a hibát mutatja a 18. századi másolat, és nyilvánvaló, hogy Gottfried Schwarz ugyanilyen hibás másolatból ismerte Türk diáriumát.

Ribini először tehát Daniel Türk löcsei szenátor (később jegyző, majd bíró) naplóját idézi.⁴³ 1549. augusztus 19-én két királyi biztos, Sbardellati János Ágoston váci püspök⁴⁴ és Sibrik Gergely helytartótanácsos jött a felső-magyarországi városok egyházi viszonyainak a vizsgálására. Jöttükre sokan igen megijedtek, félve az istentisztelet

³⁸ BRUCKNER, *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés*, 42–46, 63–92; HAJDUK, *Die Confessio Pentapolitana*; Uő, *Tri vyznania vieri zo 16. storia*; Uő, *Melanchthons Beziehungen zur Slowakei*; DANIEL, *Highlights of the Lutheran Reformation in Slovakia*; Uő, *The Reformation and Eastern Slovakia*; SUDA, *Der Melanchthonschüler Leonhard Stöckel*; Uő, *Der Einfluß Philipp Melanchthons auf die Bekenntnisbildung in Oberungarn*.

³⁹ RIBINI I. Ribini forrásait Sólyom Jenő azonosította 1976-ban: SÓLYOM, *Az Ötvárosi Hitvallás*, 283–285.

⁴⁰ DUDITH, *Orationes*, 24 sk.

⁴¹ RIBINI I, 77. a. jegyzet.

⁴² OSZK, Quart. Lat. 556. és Fol. Lat. 3117. Függelék, 35. sz. Vő. BARTONIEK, *Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyarországi történetírás történetéből*, 136–138; GARÁDY (FABÓ), *Türk Dániel naplója*. Türk naplójának részleteire a bejegyzés dátuma alapján hivatkoztam.

⁴³ RIBINI I, 76 sk. Türk kassai származású, Goldbergben tanult, 1544–1547 löcsei iskolamester, ezután tanács-tag, 1552-től jegyző, 1555-től bíró, majd 1558-tól ismét jegyző, 1568-ban még élt. HAIN, 92 sk., 98, 101.

⁴⁴ Ribininél Stephanus Bardala, nyilvánvalóan a Sphbardala vagy Sfbhbardala olvasat téves felbontásából. Sbardellati 1548–1552-ben volt váci püspök. Unokaöccse, Andreas Dudith ugyancsak használta ezt a családnévet. Vő. ÚMIL, III, 1778; ETE, V, 90; CHOBOT, *A váci egyházmegye történeti névtára*, II, 544;

megváltoztatásától. De a biztosok barátságosabban jártak el. Eperjesre érkeztek, ahol a városok gyűlést tartottak. A biztosok előadták megbízatásukat és követelték a városoktól hitvallásuk bemutatását.

„A mieink – Michael Kromer, Bernhardus Henckel, Thomas Sartor és én, Daniel – a parochussal és concionatorral visszatértek a gyűlésből [Löcsére]; a Philippus [Melanchthon] *Loci communes*éből Michael Radaschinus bártfai parochustól készült valamilyen rövid kivonatot – csekély hozzáttételekkel – oda visszaküldtük. De mielőtt odavitte a levélvivőnk, az eperjesi urak már benyújtottak [egy] hitvallást, de nem tudjuk, hogy csak a maguk vagy mindenki nevében közösen. [...] Augusztus 22-én ide hozzánk [Löcsére] összegyűltek a városok követői, és 23-án a városházán a tanács előtt Emericus eperjesi bíró és jegyző bőven előadta a városok és a királyi biztosok között folyt vallásügyi tárgyalásokat.”⁴⁵

Ezen a ponton hivatkozik Ribini a forrására, Gottfried Schwarz ama munkájára, amelyben az Türk naplójából idézett. Csakhogy Ribini elhallgatta a Schwarznál olvasható idézet folytatását. Türk folytatólagosan följegyezte a városok löcsei tanácskozásáról, hogy egyhangúan megállapodtak: fel kell keresni az akkor Stefensdorfban tartózkodó Nicolaus Salm főkapitányt, s mivel ő is egyike a biztosoknak, meg kell kérni – hiszen neki sincsen ellenére az igaz istentisztelet –, hogy segítse elő a királynál a városok ügyét. A városok közös megfontolásával Emericus elkészítette a királynak küldendő levelet. Schwarz az idézet utolsó szavaival csak utalt rá, hogy Türk naplója a levél szövegét is tartalmazza. De enélkül is nyilvánvaló, hogy a városok akkor még nem látták megnyugtatónak a történeteket. Vagyis nincsen nyoma annak, hogy hitvallásuk benyújtásával, illetve a királyi biztosok részéről annak átvételével valamilyen számukra kedvező kimenetele lett volna a biztosokkal való tárgyalásnak.

Ez még világosabb a levél szövegéből.⁴⁶ A városok közlik a királlyal, hogy a vallás dolgát (*summam totius religionis*) előadták a biztosoknak és írásban is előterjesztették. Rosszakaróik ellenében hangsúlyozzák, hogy a városok közt nincsen széthúzás vallási tekintetben (*nulla sit [...] dissensio religionis, neque secta aliqua*), sőt nagy a tanításbeli és rendtartásbeli egyetértés. Kérik a királyt, hogy ne akadályozza a lelki egyetértést és az alattvalók nyugalalmát. Figyelnünk kell rá, hogy szó sincsen a levélben a biztosoknak átadott hitvallás mellékeléséről, még kevésbé annak jóváhagyásáról. A személyesen a királynak való benyújtás tehát legfeljebb úgy magyarázható bele a tudósításba, hogy a királyi biztosok az átvett vallástételt felterjeszthették a királyhoz.

E nyomdorny tartalmával rokon az a dátálatlan, de valószínűleg az 1554-es országgyűlésre készült követutasítás, melyben az Ötváros már a bányavárosokkal és a

Vácegyházmegyei Almanach, 148. Igen tréfásak azok a kiadványok, melyeknek névmutatóiban mind a Bardala, mind a Sbardellati alakok megtalálhatók: SCHWARZ–ŠVORC, *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, 45, 61; FRANK–TREU, *Melanchthon und Europa*, I, 196, 261.

⁴⁵ Függelék, 35. sz. (1549. 08. 19–22.).

⁴⁶ Függelék, 35. sz. (1549. 08. 22.).

felső-magyarországi vármegyékkel való egyeztetést sürgeti, hogy együttesen értsék el az uralkodónál hitbeli egyetértésük és nyugalmaik biztosítását.⁴⁷

Visszatérve Ribini előadására, ő könnyed fordulattal: *iuvat in hanc rem* („megerősíti ezt a történetet”) rátér egy könyvészetileg problémás, de valóban megjelent mű idevágó részletének ismertetésére.

Ribini *Jubilaum Bartphense* címmel hivatkozik egy nyomtatványra: szerinte 1586-ban jelent meg, ajánlását *Martinus Vagner Pastor, Thomas Fabry Rector, Severinus Sculteti Lector* írták alá. A művet Gradeci Horváth Stansits Gergely szepesi alispánnak ajánlották. Ilyen című nyomtatvány eddig nem volt főlálható, az RMNy nr. 575 alatt ír róla, mert hivatkozással Ribinire „feltételezhető”-nek fogadja el. Éppen a Ribininél olvasható utalás és idézet segítette hozzá Súlyom Jenőt 1976-ban a felismeréshez, hogy a *Jubilaum Bartphense* nem más, mint az 1590-ben Bártfán nyomtatott *Apologia examinis ecclesiae et scholae Bartphensis* című nyomtatvány (RMNy 637). Ez voltaképpen Martin Wagner műve: betegségében tett végakarata szerint a halála után került nyomdába Jacobus Wagner, Thomas Faber és Severinus Sculteti gondozásában. Ők ajánlották Gradeci Horváth Stansith Gergelynek. Ribini (illetve forrása) Wagner keresztnévét és a megjelenés évét azért téveszthette el, mert az általa felsorolt személyek írták 1586-ban az ugyancsak Bártfán megjelent *Exament* (RMNy 576). Az *Apologia examinis* ennek volt a védőirata.⁴⁸

Maga Ribini János nem vádolható felületességgel, mert ő egyszerűen Johannes Burius *Micae* című kéziratot művére hagyatkozott. Ezért most már Buriust kell szembe-tesnünk az *Apologia examinis* című nyomtatvánnyal. Az *Apologia examinis*ben a következő szöveg olvasható (a Ribini, illetve Burius által felhasznált sorokat a magyar fordításban dőlt betűvel kiemeltem):

„Mindenekelőtt, mikor 1548-ban [...] Ferdinánd király ezekbe és a bányavárosokba küldött azzal a megbízással, hogy adjanak neki számot az egész egyházi berendezkedésről, különösen pedig a vallási tanításról, a városok bátran és nyíltan megvallották, hogy az Ágostai Hitvallást köve-

⁴⁷ ACL, Tr. V, 2/29. Másolat. Martin Rothkegel kéziratot anyaggyűjtésében (*Täuferquellen Oberungarn*) nr. 15490819: „Domini nuncii civitatum conferant cum nunciis comitatum Saros, Wywar, Zemlin, Ungk etc. et cum civitatibus montanis super negocio religionis, loquantur regnicolis, ut unanimiter supplicent regie maiestati vel saltem domino cancellario et reliquis prelatis in maiori consilio, ne sinant perturbare concordiam in hiis ecclesiis, ubi vera religio docetur nec sunt aliqua schismata vel hereses, non anabaptistae nec sacramentarii nec Echonomadii, ne ad accusationem aut fassionem aliquorum de religione male sencientium pastores pii inaudita causa condemnentur vel parrochiis suis expellantur, sed detur eis securitas, ut in loco communi causam dicere et de doctrina sua rationem reddere possint, ne eo pacto infiniti errores, confusio et extrema barbaries cum innumerarum aliarum iactura sequatur, ut iam quibusdam in locis et versus Agriam revenisse videmus, ubi nulli predicatorum reperiuntur et proinde proxime, cum ibi vigeret pestis, multa milia hominum perierunt sine confessione et sacramentis, infantes sine baptismo, pro quibus olim Deus omnipotens gravem rationem exacturus est ab hiis, qui causa sunt persecucionis et expulsionis piorum praedicatorum et recte docentium. Et dicatur palam hos comitatus et civitates ab agnita veritate Deo adiuvante nolle discedere, eciam si extremum discrimen capitum et fortunarum sit subeundum.”

⁴⁸ RÁTH, *A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról*; Uő, *Pilcz Gáspár és ellenfelei*, 35–37 = 10–12.

...tik, jóllehet tudták, hogy ez a hitvallás sem veszélytelen, ám a derék és állhatatos férfiak mégsem tagadták meg a veszély elhárítása végett hitük igaz tanítását. [...] Mikor pedig Ferdinánd (helyén hagyva az Ágostai Hitvallást, de a városokban zwingliánus vagy anabaptista tévelygést gyanítva, mely az Ágostai Hitvallás takarója alatt rejtőznék) követelte, hogy külön iratban adjanak számot az egyházi tanításról, ez a rövid összefoglalás fogalmazódott meg, okosan egybeszedve az Ágostai Hitvallás igaz értelmének legfontosabb elemeit, és megcáfolva többek között az anabaptisták és a szakramentáriusok tévedéseit is [...]. Ezen városok egyházai ráadásul annyira elátkozták a szakramentáriusok szektáját, hogy egyetlen ilyen tanítású embert sem voltak hajlandók megtérni az egyházi szolgálatban egészen 1560-ig, azaz Fülöp haláláig, akinek hiányában egyes fanatikusok az ő és Luther neve alatt elkezdtek belopózni és betörni a szomszéd egyházakba. De Leonhard Stöckel tollat ragadott a városok hitvallásának összeállítására.”⁴⁹

Ha felületesen olvassuk Ribini, illetve Burius forrását, az *Apologia examinist*, az a benyomásunk támad, hogy ez még kétszeri számonkérésről beszél és 1560-ra teszi Stöckel részvételét a *Confessio Pentapolitana* megszerkesztésében. Innen értjük meg az irodalom megoszlását a többszálú hagyomány felhasználásában. A szöveg gondolatmenete kifejezetten nehézkes, és zavaróan hat, hogy nem időrendben, hanem egy vitahelyzet érvelési kényszerében beszéli el az eseményeket. Wagnerék szövege nem egyebet akar bizonyítani, mint hogy Ferdinánd korában az Ötvárosban nyoma sem volt a helvét tévelygésnek, s állítását a hitvallás benyújtásának aktusával, a hitvallás szövegével, az egyházi és a politikai városvezetés egységével (*ab utroque statu*), valamint a szerző személyével próbálja alátámasztani. Ez a beállítás az úrvacsoravita fölemlegetésével meglehetősen anakronisztikus, ráadásul határozottan polemizál a Daniel Türk emlékeztetésében megőrzött keletkezéstörténettel. Burius és a nyomában Ribini viszont észrevették ezt az ellentmondásos és félrevezető szerkesztést, és elbeszélésük hitele kedvéért bölcsen mellőzték Stöckel nevének említése előtt az 1560 körüli időre vonatkozó, a vitapartnerét, Pilcius Gáspárt diffamáló beszúrást.

A zavart fokozza a szerzősége vonatkozó részlet keresett, hiperurbánus szóhasználat. A lap margóján ez áll: *A statu Ecclesiarum & authore qui calamum adhibuit*. Tehát a könyv szerzőnek nevezi ugyan Stöckelt, de csak így: *qui calamum adhibuit*, „tollat fogott”, hasonlóan a főszövegben: *manum adhibuit*, vagyis „hozzáfogott”. Egyik kifejezésből sem következik kényszerűen, hogy Stöckel be is fejezte a hitvallást. Ha komolyan vesszük a közvetlenül előtte álló „Melanchthon halála után” időmegjelölést, ideje sem igen lehetett rá, mert mestere halála után 50 nap elteltével, június 7-én meghalt.⁵⁰ A bemutatott részletnek ilyen félreolvasásban az volna a csattanója, hogy amikor – Melanchthon halála után, mert ő már nem volt tanú arra, mit tanított Luther – a szomszédos egyházakba kezdtek belopakodni a „rajongók”, Stöckel csak akkor fogott hoz-

⁴⁹ Függelék, 38. sz. A *Micae* másolatainak lelőhelyei: EOL, AGE, IV.e.2, 61r; OSZK, Fol. Lat. 2063, 42r. Burius sem közvetlenül idéz, hanem Daniel Lanius művére hivatkozik: *Ignea veritatis evangelicae columna*. I. Wittenberg 1654. II. Lipcse 1659. RMK III 1920, 2065, ahol viszont ez az idézet nem található.

⁵⁰ ETE, IV, 425; Christian Schesaeus: *Oratio Describens Historiam Vitae Praecipuam Clarissimi Viri Leonharti Stöckelii...* Wittenberg 1563. RMK III 523. SCHESAEUS, 92.

zá a városok hitvallásának a megírásához. Az *Apologia examinis* figyelmetlen olvasóit megerősíthette a hitvallás kétszeri megszületésére, kettős redakciójára vonatkozó véleményükben, hogy a *Pentapolitanának* a 16. század végéig visszavezethető kéziratos hagyománya valóban kétféle, fontos teológiai eltéréseket mutató szöveget hoz, melyek egyike „gnéziolutheránus” terminológiát használva a helvét irányzattal polemizál.⁵¹

A hagyomány elágazódásának van még egy rétege, ez pedig a földrajzi. A Türk-naplóban előadott történet a hitvallás benyújtásának eperjesi helyszínét, sőt az eperjesi magisztrátus kezdeményező szerepét hangsúlyozza. Ezt a beszámolót alátámasztja az a körülmény, hogy a kassaiak tíz évvel később az Eperjesen őrzött példányról másoltatják le maguknak a hitvallás szövegét.⁵² Az ízig-vérig bártfai érdekeket képviselő és bártfai hagyományból táplálkozó *Apologia examinis* viszont erről tudni sem akar, a Wagner–Faber–Sculcteti-émlékezet csak 1564-ig nyúlik vissza, amikor a bártfai zsinaton először olvasták fel nyilvánosan és először írták alá a jelen levő lelkészekkel az 1549-ben benyújtott hitvallást.⁵³ Az ő szemükben nemcsak a stöckeli szerzőség, hanem a nyilvánosságba való kilépés is bártfaivá teszi az öt város vallástételét. Hogy ennek az eseménynek már a helvét irányzattal kezdődött rivalizálás volt a háttere, az magától értetődik, ennyiben nem is csal az *Apologia* ajánlóinak memóriája.

Ráadásul az ő elbeszélésüket is megerősíti egy levél: Thomas Faber – amint tudjuk, Leonhard Stöckel veje – 1565 és 1566 fordulóján elhagyta bártfai iskolaigazgatói állását, átment Selmecre. A bártfai városi tanácsnak bemutatja munkája egy másolatát,

⁵¹ Erre a változatra megy vissza a Ribininél kiadott, bibliai helyekkel bővített szöveg is, első előfordulása egy 1585 körüli lőcsei kéziratban. OSZK, Quart. Lat. 1169, 115v–120v; OSZK, Fol. Lat. 2077, 178r–180v; AEEL, V C23a, nr. 1. A cikkek bővületei a *Formula Concordiae* magyarországi bevezetése utáni viták kifejezéseire emlékeztetnek. Vö. RÁTH, *A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról*. A kassai kiadáshoz képest jelentkező többletet kurziválva: „III. De peccato originis. Docemus et credimus primos parentes origine iustos fuisse, in lapsu autem iustitiam amisisse, *illique horribilem depravationem et mortis coecitatem, voluntatisque aversionem inexplicabilem successisse*, omnesque homines cum originali iniustitia et peccato, quod aeterna morte dignum est, nasci, neque ab hoc ullis suis viribus liberari. Iuxta illud Psal: 51. Ecce in iniquitatibus conceptus sum, etc. Et Gen. 6. et 8. Omnis cogitatio humani cordis ad malum prona est. X. De Coena Domini. In Coena Dominica docemus et credimus, verum *et essentiale, non typicum aut figuratum* corpus et sanguinem Domini, de Virgine natum et in cruce passum, sumi ab Ecclesia. Dicit enim Dominus, hoc est Corpus meum, quod pro vobis traditur, etc. Unamque communem coenam sive missam, ut vocant, quolibet die festo celebrantes, porrigimus singulis, aut pluribus, qui coram Sacerdote rationem suae fidei reddentes, emendationem vitae promittunt, petuntque consolationem, absolutionem et in confirmationem fidei suae usum venerabilis Sacramenti: Iubet enim Dominus coeli et terrae, integro uti Sacramento, idque mandatum dat omnibus. Et Paulus universae Ecclesiae Corinthiorum usum integri Sacramenti commendat. *De indignorum manducatione docemus, quod et illi participes fiant corporis et sanguinis, sed cum careant fide, sumunt sibi ad iudicium. I. Corin. II.*”

⁵² „Demnach E[were] N[amhaffte] W[eisheit] uns anlanget ein abschrift der Confession, so vor etlich iaren durch die erbarn Stett geschehen und eingeraicht ist worden, vorginnen schicken wir mit tzaiger ditz dieselbig abschrift E.N.W. dieselbig bittend, das sie die abschrift auffß ehest uns widrumb tzue stellen wollen.” Eperjes válasza Kassának („Eperies den 2. Januarii im jar 1560”). KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 97.

⁵³ RIBINI 1, 85: „Exhibita est haec confessio in Eperies, Commissariis regiae Maiestatis. An. C. 1549. Et postea Episcopo Agriensi 1560. Hanc postea anno salutis nostrae 1564. die 8. Iun. in Conuentu Bartphensi, relegimus, et consensimus in eam omnes, quorum nomina subscripta sunt.” Vö. OSZK, Fol. Lat. 2059/3, 175–176.

amelyet az elmúlt évben a vallási viszálykodások történetéről írt. Nem kíván saját magának mást, mint az átadott példánynak az ottani városházán való megőrzését, mert tudomása szerint itt őrzik a Ferdinánd király elé terjesztett hitvallásuk egyetlen példányát, tartalmilag ide tartozik hát saját irata is.⁵⁴ A hagyomány ezen két ágát többen próbálták egymással összhangba hozni, a legszebb harmonizálási kísérlet a bártfai Johann Samuel Kleiné, akinél az 1549-ben benyújtott hitvallást 1560-ban Bártfán nyomtatják ki.⁵⁵

A helyi tradíciók ismertetése után térhetünk ki egy valóban 1549-ből származó adalékra. Melanchthon azt írta 1549. november 16-án kelt levelében, hogy Ferdinánd két olasz püspököt küldött a magyarországi bányavárosokba az egyházak zaklatására, amelyekben az evangélium szava hangzik. De közmegegyezéssel hitvallást nyújtottak át nekik és kinyilvánították, hogy az egyháznak az egyetértését ne háborgassák; erre azok eltávoztak.⁵⁶

Melanchthon a bányavárosokról írt, de semmi okunk sincsen feltételezni, hogy csupán félreértésből említette ezeket a szabad királyi városok helyett. Bizonyára mind az ún. alsó-magyarországi bányavárosokat, mind az ún. felső-magyarországi szabad királyi városokat végiglátogatták a biztosok. Helyes volt tehát az *Apologia examinis* értesülése, mikor így írta: *ad has et Montanas civitates* küldött parancsot a király – még ha kissé tévedett is az évszámban és 1548-at írt 1549 helyett. Melanchthon hírének az a különleges értéke, hogy egykorú tanúság egy igazoló hitvallás benyújtásáról. Az érdekessége pedig az, hogy az irodalomban alig történik említés⁵⁷ a bányavárosok 1549-ből való ezen hitvallásáról, viszont annál több szó esik a szabad királyi városokéről. Most már tehát hiteles bizonyosság számol be az öt szabad királyi városhoz, továbbá, mint tudjuk, az ún. alsó-magyarországi bányavárosokhoz és bizonyára más városokba is küldött királyi biztosok valóságos feladatáról.

Amikor tehát 1549-ben a királyi biztosok az öt városban nem éltek erőszakkal, akkor pusztán az erőviszonyokhoz igazodtak. A tanításról írt vallástétel szövegét átvették, de korántsem fogadták el a jóváhagyás vagy megerősítés értelmében. Az 1549. augusztusi események sorába efféle beleerőltetni nevetséges. De ugyanilyen naiv volt a német birodalmi eseményekkel való analógia alkalmazása is: a Ferdinánd királynak való benyújtás emlegetése és felértékelése nem volt más, mint kreatív átformálása annak a ténynek, hogy az evangélikus rendek Augsburgban 1530-ban V. Károly császárnak valóban átnyújtották hitvallásukat (aki azt teológusaival rögvest megcáfoltatta). Ennek a

⁵⁴ RÁTH, *Pilcz Gáspár és ellenfelei*, 70 sk. = 45 sk. Ezt a Faber-kéziratot felhasználta Sculteti is a *Hüpomnémában*: RMNy 854.

⁵⁵ KLEIN, I, 190: „Ist in lateinischer, ungarischer und deutscher Sprache 1560 in 4. zu Barthfeld gedruckt worden. Dieses Glaubensbekenntniß ist dem damaligen Könige Ferdinand dem I. 1549 unterthänigst übergeben worden, um zu zeigen, daß darinnen keine Zwinglische oder Calvinische Lehre enthalten sey.” Vö. OSZK, Quart. Lat. 1105, 6v; RMNy Appendix 21–22.

⁵⁶ Melanchthon Lipcséből 1549. nov. 16-án: „Rex Ferdinandus duos Italicos episcopos misit in oppida Metallica Pannonie ad turbandas ecclesias, in quibus sonat vox evangelii. Sed consensu communi confessio eis exhibita est, et denunciatum, ne hunc consensum ecclesie turbarent; ita illi rursus discesserunt.” MBW, nr. 5679; ETE, V, 235.

⁵⁷ Kivéve: ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 260 sk., de ő is csak a Melanchthon-idézet kapcsán.

benyújtásnak azonban csak 1555-ben a szintén Augsburgban tartott birodalmi gyűlésen lett jogi ereje, de egy újabb jogi aktussal, az augsburgi vallásbékével. Valószínű az is, hogy csak ezután formálódik úgy a magyarországi hagyomány, hogy a hazai evangélikus hitvallások benyújtásának közjogi erőt tulajdonítottak.

2/B. Későbbi fordítások és kiadások

A német⁵⁸ és a magyar fordítás⁵⁹ keletkezéséről semmi bizonyosat nem tudunk. Nem tarthatjuk megbízhatónak azt a közlést Johannes Samuel Klein bártfai egyháztörténeti adatgyűjteményében,⁶⁰ hogy Bártfán megvan az öt városnak 1549-ben Ferdinánd elé terjesztett hitvallása *in linguis latina et germanica*. Feltehetőleg a jóval későbbi kassai kiadások darabjairól van szó (RMNy 1053, 1585). Az ötvárosi esperesség gyűlésein a latin szöveget volt szokás felolvasni, csak az 1634. május 3–4-én Bártfán tartott gyűlésről tudjuk, hogy azon (valószínűleg a második nyomtatott kiadás megjelenése alkalmából) az öt város cikkeit *idiomate Latino, Germanico et Hungarico* felolvasták.⁶¹

A két nyomtatott kiadásban olvasható magyar fordítás pontosan követi ugyanezen kiadványok latin szövegét,⁶² ezért feltételezhető, hogy egyenesen a kassai megjelentetés céljából született. A német változat viszont sokkal bőbeszédűbb, terjengősebb, s olyan tartalmi többleteket is hoz, melyek alapján nyilvánvaló, hogy nem a nyomdába szánt latin szöveg, hanem egy másik minta alapján készülhetett, mely közelebb áll a Ribinél megőrzött változathoz⁶³ és a 16. század végéről fennmaradt legkorábbi kéziratos emlékekhez.⁶⁴

Akármikorról való is a német szöveg, van egy olyan sajátossága, amelynek a létrejötte inkább tehető a 16. század utolsó évtizedeire, mint későbbre. A kényes úrvacsorai cikk német szövege a *Confessio Augustana Variatára* emlékeztet. Amíg a latin és a

⁵⁸ Bekantnus christlicher lehr und glaubens der fünff königlichen freystädt in ober Hungern, Caschaw, Leutsch, Bartfeldt, Epperies unnd Zeben. König Ferdinando hochmiltister gedechtnüs im jar 1549. ubergeben. In dreyen sprachen, lateinisch, deutsch und ungrisch gedruckt. Zu Caschau durch Joann. Fischer 1613. RMNy 1053.

⁵⁹ Az öt szabad kiralyi varosoknak fölső Magyarorszagban, Cassanak, Lötsenek, Bártphának, Eperiesnek és Szibinnek keresztyéni tudományról és hitről való vallás tétele. mely be adattat az bodogh emléközetü Ferdinánd királynak 1549. esztendőben. Es három nyelven, deákul, németül és magyarul nyomtattatot. Cassan Fischer Iános által 1613. eztendőben. RMNy 1053.

⁶⁰ OSZK, Quart. Lat. 1105, 6v.

⁶¹ OSZK, Quart. Lat. 1169, 55v.

⁶² Confessio christianae doctrinae quinque regiarum liberarumque civitatum in Hungaria superiore, Cassoviae, Leutschoviae, Bartphae, Epperiessini ac Cibinii. Exhibita laudatissimae quondam recordationis regi Ferdinando anno 1549. In tribus linguis, Latina, Germanica et Hungarica impressa. Cassoviae per Ioannem Fischer anno MDCXIII. RMNy 1053.

⁶³ Erről Ribini megtévesztően azt állítja, hogy a kassai nyomtatványokból vette: „Est ea quidem anno 1613. Cassouiae typis publicis exscripta, sed cum exempla iam rariora sint, inibimus haud dubie a lectoribus gratiam, si praecipuum hoc Lutheranismi Hungarici monumentum, oculis eorum lustrandum subiiciamus.” RIBINI I, 78.

⁶⁴ AEEL, V C23a, nr. 1.

magyar szöveg a 10. cikkben fedi egymást, a német mellőzi a Krisztus testét és vérének meghatározó kifejezéseket: *de virgine natum et in cruce passum* vagy „[...] mely az szueztuel szueletet, és az kereztfn szenvedet...”; és Krisztus teste és vére jelenlétének módját ezzel a vitatott értelmű határozóval fejezi ki: *mit dem Brot und Wein*. Ha a magyar szöveg is ezzel a fordulattal élne, akkor a jelenséget az irénizmus, a wittenbergi és a svájci irányzatokat heidelbergi szellemben való egyeztetés alapján álló kiadónak, Alvinczi Péternek tulajdoníthatnánk. Így azonban értetlenül állunk vele szemben.

Nem marad más hátra, mint azt a lehetőséget számba venni, hogy történetesen az *Ágostai Hitvallásnak* olyan német szövege volt a német fordítás készítője kezében, amely a *Variatával* egyezett.⁶⁵ Azt viszont semmi okunk nincs feltételezni, hogy éppen a német nyelvet használó papok tudatosan alkalmazták volna az akkor már elvetett *Variata*-szöveget, azaz akár a 16. század végén, akár a 17. század elején a helvét irányba fordultak volna. Ha a szóban lévő fordulatot (latinul: *cum pane et vino*) valamilyen jöhiszeműségnek vagy tájékozatlanságnak tulajdonítjuk, akkor ez a felismerés hasznos a reformáció korabeli könyvhasználat történetére vonatkozóan. Mint már említettem, hazai könyvtárban is található olyan kiadás 1542-ből, amely a *Variatát* tartalmazza anélkül, hogy a változtatásra bárhol utalna, sőt ellenkezőleg, előszavában azt állítja, hogy ez az 1530-ban benyújtott *Confessio Augustana* hiteles szövege.⁶⁶ Fordított az eset Michael Radaschinusnak Kassára írott 1557-es levelében, amikor az *Invariata* német szövegét, illetve ennek rögtönzött latin fordítását idézi Szegedi Gergely fejére (Bucsay Mihály szerint rosszindulatú csúsztatással), holott ő sem válogatott, hanem azt citálta, ami kéznél volt. Bizonyára nem bíbelődött volna a latinra való visszafordítással, ha van a közelben bármilyen latin példány.⁶⁷

Az 1634-es második kiadás ajánlást is tartalmaz. Ennek nagyobb fele általános tájékoztatás a hitvallás keletkezéséről és a nyomtatásban közzététel céljáról, tehát éppen-séggel helyet kaphatott volna az első kiadásban is. Az ajánlás ezután utal az újabb kiadás szükségességére.

Az ajánlás alap gondolata az, hogy az Isten ígéje bőségesen hangzik, még az ige ellenségei is kiáltják: Isten ígéje! De nem minden bölcsességgel mondják. Bár jönne vissza Ferdinánd király ideje! Ő úgy akarta, hogy az Isten ígéjének a világosságát a keresztény hit ágazatai szerint megvizsgálják. A latin és német szöveg szerint 84 évvel ezelőtt, a magyar szerint „csak nem régen” történt ez. A rövid formában összevont hitvallást be-

⁶⁵ *Confessio Augustana Variata* (1540), 10. cikk: „De coena Domini docent, quod *cum pane et vino* vere exhibeantur corpus et sanguis Christi vescentibus in coena Domini.” Az sem zárható ki, hogy az 1530-as *Invariata* német szövege befolyásolta a fordítást: „Von dem Abendmahl des Herren wird also gelehrt, daß wahrer Leib und Blut Christi wahrhaftiglich *unter der Gestalt des Brots und Weins* gegenwärtig sei und da ausgeteilt und genommen werde. Derhalben wird auch die Gegenlehr verworfen.” A vitatott *cum* már a *Wittenbergi Konkordia* előtt is föltűnik Melanchthonnál a vizitációs cikkekben és az *Apológiában*. BSLK, 62 sk., 248, 977; CR, XXVI, 19; BSRéK I/2, 86, 161 (nr. 21, 24); NEUSER, *Die Abendmahlslehre Melanchthons*, 268 sk., 384 sk.

⁶⁶ *Confessio fidei exhibita invictiss. imp. Carolo V. [...] in Comiciis Augustae anno 1530. [...] Impressum Vitebergae, per Georgium Rhau, 1542. OSZK, Ant. 7775.*

⁶⁷ BUCSAY, *Szegedi Gergely*, 48–50, 114 sk. Bucsay itt három hasámban hasonlítja össze a *Confessio Augustana* változatait, ilyen szerencsés helyzetben a magyarországi reformátorok nem lehettek.

nyújtották Ferdinándnak és ő azt jóváhagyta (*approbata fuit; approbieret und gebilliget worden*; „helyben hagyta”). Most ezeket a cikkeket minden idegen toldástól megtisztítva (*ab omni glossa aliena vindicati; ohn einige frembde glossa und zusatz*; „minden idegen értelemről megh tisztított”) közzéteszik.⁶⁸ Ez húsz esztendővel ezelőtt a városi tanács rendelkezéséből történt. Most pedig ugyanez a magisztrátus, látván a példányok elfogyását, elrendelte a vallástétel újabb kiadását.⁶⁹ Az ajánlás imádsággal fejeződik be: az Isten hallgassa meg az anyaszentegyház imádságát, mindenkit világosítson meg, hogy megvesse az Isten ígében kívül és ellen gondolt emberi vélekedéseket, s az egy igaz közönséges hit az egész keresztény világon mindenek felett uralkodjék. E zárómondat akkori jelentőségéhez ismernünk kell a latin szöveg kifejezését: *una fides catholica*.⁷⁰ Csak így látjuk teljesen az *Ötvárosi Hitvallás* történetét és e kiadások funkcióját.

Tehát mind a két kiadás azt igényli, hogy a felső-magyarországi öt szabad királyi város: Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes és Kisszeben nyomtatásban közzétett vallástételét úgy tekintsük, mint az általuk 1549-ben Ferdinánd királynak benyújtott és általa jóváhagyott hitvallást.

2/C. A *Confessio Pentapolitana* politikai szerepe és hatása

Mindennek a tisztázása után folytathatjuk az *Ötvárosi Hitvallás*ról fennmaradt tudósítások vizsgálatát. Figyelmünk összpontosítása végett mellőzhetjük a következő évek országgyűlési tárgyalásaiból a közvetlenül nem fontos mozzanatok ismertetését, bár valamennyi ide tartozik annyiban, hogy hozzásegítenek a tisztánlátáshoz: az öt város egyházi viszonyainak alakulását nem a hitvallás szabta meg, hanem az erőviszonyok, a török előnyomulása, az erdélyi függőség-önállóság, az uralkodó általános politikája stb.⁷¹

Az 1550-ben tartott országgyűlés vallásügyi végzései nagyjából egyeznek az 1548. évi törvénycikkekkel, csak hogy most már kifejezetten szó esik a zsinatról, amelynek feladata a hitben és istentiszteletben való reformálás.⁷² Ettől mindkét fél, ti. a római katolikus és az evangélikus „a szent és katolikus” egyház egységének a megőrzését remélte. De a római katolikus fél ezt egynek vette a római egyházzal, a másik fél pedig megnyugodott a szövegben, mert a tanácskozásokból azt a hangulatot érezték, hogy az eretnokség fogalmába nem értik bele a lutheránus tanítást. Ezt tudva kell tehát értelmeznünk a lőcsei követek hazaküldött jelentésében ezt a mondatot: „a mi hitvallásunk nem került szóba.”⁷³ Ezt legalább háromféleképpen lehet érteni. Úgy is, hogy az 1549-ben Eperjesen a királyi biztosoknak átadott hitvallás „nem került szóba”; úgy is, hogy az

⁶⁸ Ezt az emendációt indokolják az egyes kéziratokban található, említett gnéziolutheránus ízű beszúráások.

⁶⁹ Vö. KEMÉNY, *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói*, 230, 232.

⁷⁰ Függelék, 40. sz.

⁷¹ Reálisan mutatja ezt be: RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet*, 329.

⁷² 1550. évi XII. tc. Lásd MHH.MC, III, 298; CIH, II, 262 sk.; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 45; HAIN, 94 sk.

⁷³ „Unsere Confession ist nicht gedacht”: MHH.MC, III, 259/2. jegyzet; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 49.

Ágostai Hitvallást követő helyi egyházakra nem vonatkozik „az ősi istentisztelet helyreállításának” az elrendelése; sőt lehet úgy is, hogy a Lőcsén vallott tanítás és hit nincs veszedelemben.

Az 1554-es év újfent a vallási állapotokat vizsgáló királyi biztosokat hozott a királyi városokra. Egyes helyekről elmenekültek a papok, mint Kassáról Konrad Henckel, a löcseiek az ajándékok útján történő meggyőzés módszerét választották. E látogatások után indultak a városok követei az országgyűlésre, ahol súlyos vitákra számítottak, hisz az előző két évben is komolyan felmerültek egyházi viszonyaikat érintő intézkedések.⁷⁴

1554-ben Lőcse követei Pozsonyból azt jelentették, hogy a felső-magyarországi öt királyi város küldöttei benyújtották hitvallásukat. A híradást csak Fraknói Vilmos parafrázisából ismerjük.⁷⁵ E tudósítás azért meglepő, mert a hagyományban egyszer sem fordul elő 1554 mint a hitvallás előterjesztésének, illetve jóváhagyásának az éve. A Fraknóinál olvasható mondatra azonban a következő a magyarázat. Kemény Lajos közölte a kassai levéltárból az 1554-es országgyűlésre induló ötvárosi követeknek szóló utasítást, ebben a hitvallásról a következőket olvashatjuk: „Nem tanítanak Kassán más tant, mint a többi városban, melyről [a kancellár] főtisztelendőse a néhai főtisztelendő váci püspöktől kapott [tájékoztatást].”⁷⁶ A követek ekkor tehát egyszerűen a Sbardellati püspöknek korábban benyújtott hitvallásra hivatkoztak, ezért nem hagyományozódott az 1554-es évszám. Hogy ekkoriban a már előterjesztett hitvallás az öt város körén belül is ilyen hivatkozási alapul szolgált, megerősíti Daniel Türk (ekkor már löcsei bíró) pár hónappal későbbi, az eperjesiek magatartását rosszálló, talán a Lauterwald-féle vitára utaló naplóbejegyzése: *prioris confessionis habita ratione in negotio religionis*.⁷⁷

Az 1556-os országgyűlés más vonatkozásban érdekes tárgyunk szempontjából. Itt már nincsen szó a szakramentáriusok elűzéséről, hanem csak az anabaptistákéról: Az urak és nemesek a birtokaikon lévő anabaptistákat négy hét alatt távolítsák el.⁷⁸ Ez azonban éppen úgy nem jelentette a szakramentáriusok ezutáni hallgatólagos megtűrését, mint ahogyan az 1548. évi sem a lutheránusokét. Tény, hogy az északnyugati vármegegyékben még tömegesen éltek ekkor is hutteriták, míg morva szakramentáriusok betelepüléséről nincsenek ekkori adataink.⁷⁹

Az 1557-es és 1559-es országgyűlési tárgyalások említése annyiban kívánczik a sorba, amennyiben a tudósításokból nyilvánvaló, hogy az öt város egyházai sem érezték magukat biztonságban, mintha az ekkor vagy akkor benyújtott hitvallásuk védené őket.

⁷⁴ Függelék, 35. sz. (1552. 03. 05.; 1553. 05. 13. és 16.; 1554. 01. 22. és 02. 08.); KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 18.

⁷⁵ MHH.MC, III, 466/1. jegyzet; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 66 sk.

⁷⁶ KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 62: „No[n] docetur Cassoviae alia doctrina, quam quae in aliis civitatibus traditur, de qua reverendissima dominatio sua ex reverendissimo condam domino Vacienne accepit.”

⁷⁷ Függelék, 35. sz. (1555. 01. 14.).

⁷⁸ 1556:XXVI. tc. MHH.MC, III, 575; CIH, II, 406 sk.; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai*, I, 75.

⁷⁹ Tóth István György ezt a mondatot meglepő naivitással (összhangban a régi protestáns egyháztörténet-írással) a kálvinizmus implicit befogadásának érti: TÓTH, István György, *Widersprüche der katholischen Erneuerung*, 156.

A városok országgyűlési követei tisztán látták a római katolikus reintegráció lendületét, azt a törekvést, hogy „a lutheránus eretnekek mind üzessenek el”,⁸⁰ bár látszott, hogy „az anabaptisták gonosz felekezetének”⁸¹ kiirtását merőben más eszközökkel akarták véghez vinni. Türk naplója részletesen beszámol az 1559. évi tárgyalásokról, melyeknek eredményeképpen a prelátság joghatóságát megerősítő XLI. tc. megszületett.⁸²

Tárgyunkat közvetlenül érintő esemény, hogy az ún. alsó-magyarországi bányavárosok 1559-ben szintén szerkesztettek egy hitvallást, ebben az összefüggésben mégsem szükséges annak keletkezését lépésről lépésre követnünk.⁸³ De egy mozzanat igen fontos az *Ötvárosi Hitvallásra* nézve is. 1559-ben a magyar kamara a bányavárosokra 4000 forintnyi cenzust vetett ki. Ebben az ügyben a bányavárosok küldöttséget menesztettek az Augsburgban tartózkodó királyhoz, Ferdinándhoz, aki akkor már császár is volt. A körmöci tanácsnak 1559. július 18-án kelt, a selmeci tanácshoz intézett levele rendkívül érdekes tudósítást tartalmaz a király kifakadásáról a bányavárosi viszonyok ellen. A küldöttek azzal védekeztek, hogy náluk az egyházi rendtartás az *Ágostai Hitvalláshoz* igazodik. Erre így válaszolt a király: „Az *Ágostai Hitvallás* a birodalom dolga, nem vonatkozik Magyarországra.”⁸⁴

A király kijelentése minden bizonnyal közismertté vált az érdekelt városokban. Ha tehát eddig az időpontig fel is lehet tételezni, hogy a felsőség elé készült vallástételek utalások voltak az *Ágostai Hitvallásra* (noha ez 1555 előtt a birodalomban is csak korlátozott értelemben számított elfogadottnak), ettől fogva szükség volt olyanra, amely ha mintául vette is az *Ágostait*, arra nem hivatkozott. Ezért aligha véletlen, hogy 1559-ből van teljes hitelű s egykorú adatunk és egykorú szövegünk egy hitvallás készüléséről. Ez az alsó-magyarországi bányavárosok vallástétele volt, a Hétvárosi Hitvallás (*Confessio Montana seu Heptapolitana*).⁸⁵ Elképzelhető, hogy Ferdinándnak ez a nyilatkozata épült bele a hagyományba, olyan módosulással, hogy az öt város által első ízben felterjesztett hitvallással elégedetlen volt.⁸⁶

⁸⁰ MHH.MC, IV, 18–19; ZSILINSZKY, *A magyar országgyűlések vallástügyi tárgyalásai*, I, 77/1. jegyzet.

⁸¹ CIH, II, 432 sk.

⁸² GARÁDY (FABÓ), *Türk Dániel naplója*, 25 sk. A zsinatok összehívásáról: 1559. évi XLI. tc. CIH, II, 464 sk.

⁸³ BREZNYIK, *A selmecbányai*, 142–160; BRUCKNER, *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés*, 47–53, 94–102.

⁸⁴ „Zuvor in Sachen der Religion, wie uns der Bischof von Gran, bei ihrer Mjt. zum höchsten angegeben und verleumdet hat, also, dass die Gesandten in forcht der Gefengnisz gestanden seindt, und sie J. Kais. Mjt., als principales, hart angeredet; so rancide von der Städte Kirchendiener Meldung gethan, da er gesagt, sie wären so wenig priester, wie seine Hund, und köndten uns so wenig das sacrament administrieren, als sein Hund, dass es erschrecklichen zu hören ist. Item, wir nehmen Schuster und Schneider zu Kirchendiener auf, und füreten ein ganz unchristlich leben und wesen, und wollten keine reformation leiden. Wie aber die Gesandten solche defendiret haben und gesagt, dass wir solche leut nicht zu Kirchendienern hätten, sondern unsere kirchenordnung wär nach der Augspurgischen Confession angestellt, hat J. Mjt. zu antwort geben: die Augspurgische confession, die gehört in das Reich und nicht in Hungeren.” BREZNYIK, *A selmecbányai*, 143 közlésének sajtóhibáit javítottam.

⁸⁵ Az editio princeps ugyan csak 1578-ból való (Gregorius Meltzer: *Confessio verae religionis...*, RMNy 407 függelékeként), de az 1559-ből származónak gondolt selmeci kézirat alapján adta ki: BREZNYIK, *A selmecbányai*, 146–158; BRUCKNER, *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés*, 94–102.

⁸⁶ Lásd RIBINI 1, 78 és ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 261.

A három észak-magyarországi evangélikus hitvallás, a *Confessio Pentapolitana*, a *Confessio Heptapolitana* vagy *Montana* és a *Confessio Scepusiana* hagyományozott szövegei (melyek összegyűjtve például Bruckner Győző 1930-as kiadásában érhetők el)⁸⁷ egyértelműen a fenti keletkezési sorrendről árulkodnak: azaz a *Bányai Hitvallás* irodalmilag függ az *Ötvárositól* (míg a *Szepesi* ettől a kettőtől). A *Montana* megőrizte a *Pentapolitanának* nemcsak felépítését, hanem szinte teljes szövegét, ám azt több helyütt pontosította, valamint bibliai és patrisztikus idézetekkel egészítette ki. Vagyis a most nem részletezendő összehasonlító filológiai vizsgálat eredménye megerősíti azt az egyháztörténeti hagyományt, melyet az 1549–1559–1569 évszámok ritmusa az emlékezetbe belevésett.⁸⁸

A fennmaradt szövegtanúk kora ezzel szemben a következő: az 1559-es *Bányai Hitvallás* érhető el számunkra a legkorábbi, talán egykorú, de legkésőbb az 1570-es évek szövegállapotát tükröző változatokban, míg a két másik hitvallás első szövegemlékei az 1580–1590-es évekből, azaz már a *Formula Concordiae* és a *Konkordia Könyv* hazai bevezetését követő csatározások korából származnak.⁸⁹ Ez többek között azt jelenti, hogy az *Ötvárosi Hitvallás* létezésére az első szövegszerű bizonyítékunk éppen az ennek alapján készült *Bányai Hitvallás*.

Mint láttuk, megbízható adataink vannak arra, hogy az ún. Ötváros (Bártfa, Eperjes, Kassa, Kiszseben és Lőcse) 1549-ben benyújtotta hitvallását, s erre az aktusra a következő években is rendre hivatkozott, csak azt nem tudni, pontosan milyen szöveget nyújtottak be ekkor, s ez milyen viszonyban van a későbből fennmaradt szövegekkel. Még az sem zárható ki biztonsággal, hogy az 1549-ben benyújtott szöveg az *Agostai Hitvallással* azonos, melyet az öt város első eperjesi zsinatán 1546-ban Melanchthon *Locijával* együtt alapidokumentumul fogadtak el.⁹⁰

1546 novemberében a szabad királyi városok az első cikkelyben ugyanis kinyilvánították a *Confessio Augustanához* és Melanchthon *Loci communes*éhez való ragaszkodásukat, amelyeket az öt város hitvallási alapíratának fogadtak el. További témák voltak:

⁸⁷ BRUCKNER, *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés*, 61–111.

⁸⁸ Évekkel ezelőtt elkészült a *Synopsis trium confessionum evangelicarum in Hungaria septemtrionali – Pentapolitanae, Heptapolitanae et Scepusianae – apparatu critico necnon locis parallelis Bibliorum, patrum ac confessionum adhibitis edita emendataque* című négy nyelvű (latin, német, magyar, szlovák) kiadvány kéziratát Csepregi Zoltán, Karl Schwarz, Daniel Škoviera és Max Josef Suda munkájaként azzal, hogy a *Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte* című érdemdús sorozat új folyamának első köteteként lásson napvilágot, de végül az eperjesi egyetem vállalta a kiadást.

⁸⁹ Fennmaradt két fontos cikk szövege 1589-ből, mégpedig a 10.-é az úrvacsoráról és a 13.-é a szentségekkel való éléssel. Kaspar Pilcius márkusfalvi lelképásztor az *Assertio* című vitairatában (RMNy Appendix 47) ezt a cikket szegezte szembe Martin Wagner és társai *Examen* című művével (RMNy 576), azt állítva, hogy Wagnerék tértek el a szabad városok és az összes szepesi város ősi és közös hitvallásától, minthogy az ubiquitas-tant, Krisztus mindenütt való jelenlétének érvét védelmezik. Pilcius *Assertio*jára készült válaszul az *Apologia examinis* című vitairat (RMNy 637). Az *Apologia* ajánlásának írói a 13. cikknek csak az értelmezéséről vitáznak Pilciusszal, de nincs kifogásuk a cikkek idézett szövege ellen.

⁹⁰ „Articuli doctrinae christianae retineri et doceri debent hi, qui in confessione Augustana et locis communibus Philippi propositi et editi sunt, eadem forma et ordine, quo ibi continentur.” RIBINI 1, 67–70; ETE, IV, 522–524; OSZK, Fol. Lat. 2059/3, 175r; OSZK, Fol. Lat. 3517; OSZK, Quart. Lat. 1196, 67r.

az iskolák irányítása, az ünnepnapok megtartása, a magisztrátus szerepe az egyházi javak kezelésében, a lelkészi szolgálat, az egyházfegyelem, a kapcsolat a helyi egyházak és a szenior között, aki rendszeres vizitációra volt kötelezve. A 14. cikk kimondta, hogy a szeniornak jogában áll a tanítók tevékenységét és az egyes lelkészek életmódját ellenőrizni, továbbá jogosult lelkészeket avatni. A cikkelyek szellemében az öt királyi város egyházközsegeinek élére Michael Radaschinust választották szeniornak. Valószínűleg erre a lépésre reagált pár héttel később I. Ferdinánd abban az 1546. december 28-án Prágából Bártfára írt levelében, amelyben *pseudoarchidiaconus*-nak titulálta Radaschinust, és eltávolítását sürgette. Ugyanezt a vádat és követelést ismételte meg Oláh Miklós 1549-ben, kiegészítve azzal az értesüléssel, hogy Radaschinus immár titkon papokat is szentel (*clam sacerdotes ordinaret*).⁹¹

Radaschinus hainburgi lelkészi szolgálata után 1540 tavaszán Pozsonyban tartózkodott javadalom nélkül, itt értesülhetett arról, hogy a bártfaiak már jó ideje keresnek papot. A besztercebányai tanács és a pozsonyi Leopold Kophart levelezéséből tudjuk, hogy az utóbbi javasolta számukra Radaschinust mint békeszerető és felforgatásra nem hajlamos lelkészt:

„Van nálunk egy hírnöke az isteni igének, Michael Radaschinus Liburnus, akinek élete és tanítása tiszta, aki jellemes, komoly és ízig-vérig evangélikus (*totus evangelicus*), most azonban független és szabad minden elkötelezettségtől, aki ha bárhová meghívást kapna (mert nem vár másra, mint erre), hiszem, hogy nyomban örömmel indulna oda. Az elmúlt évben a hainburgiaknál hintette Isten igéjét.”⁹²

A bányavárosiak viszont már elégedettek voltak prédikátorukkal, a bártfaiak által is sűrűn kért Bartholomaeus Franciusszal, ezért nem tartottak Radaschinusra igényt, csak a vele együtt ajánlott hainburgi iskolamesterre,⁹³ ellenben talán ők hívhatták fel Radaschinus figyelmét az üres bártfai állásra. Életrajzírói azonosítják őt a zágrábi egyházmegegyében született, Wittenbergben 1529. július 31-én beiratkozó Michael Liburnusszal.⁹⁴ Ha valóban ő tanult itt, akkor sincs semmi adat rá, hogy merre járhatott az 1530-as évek-

⁹¹ MPEA, XI (1927), 22 sk. (1549. 06. 06.). GUITMAN, *Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán*, 260. A kiadott források tartalmának összefoglalásakor az alábbiakban Guitman regesztaszerű megfogalmazásait is fölhasználtam. Az adatokat értékelve azonban többnyire az övétől különböző eredményre jutottam. – Ferdinánd 1546-ban egyidejűleg más városoknak és vármegyéknek is írt, az általánosítva lutheránusként és anabaptistaként meghatározott eretnekek elleni fellépésre utasítva őket. Ferdinánd Szepes vármegyének (1546. 12. 27.), ACL, Spišská župa, Grófský archív, Sign. 268/1546, inv. č. 361, odd. kongr., kart. 10, f. 8. Martin Rothkegel kéziratos anyaggyűjtésében (*Täuferquellen Oberungarn*) nr. 15461227, idézve: X. 1., 36. jegyzet. Tudomásunk szerint Radaschinust csak 1563. április 15-én, a kisszebeni zsinaton választották a papszentelést is gyakorló szuperintendenssé, és név szerint csak három általa ordinált személyt ismerünk (Eperjesen 1565. február 20-án): SZELESTEL, *Naplók és útleírások*, 26, 29.

⁹² ETE, III, 446–448 (1540. 03. 18.). A *Liburnus* melléknév Dalmácia északi részének lakóit jelöli. Radaschinus horvát származását a *Matricula Molleriana* is említi: ETE, II, 427. Kophart levele szintén az apostoli üdvözléssel indít!

⁹³ ETE, III, 482 sk.

⁹⁴ AAV, I, 136; SZÖGI, 2635.

ben. A horvát lakosságú Hainburgba horvát nyelvtudása vezethette. Bártfán 1544-től kezdve mutatható ki. A szeniori tisztséget 1546-tól haláláig, 1566-ig töltötte be, részt vett az 1550–1560-as évek hitvitáiban (Lauterwald, Stancaro, Szegedi Gergely, Thuri Farkas Pál), de a Lauterwald-féle vitán kívül nem tartott kapcsolatot a wittenbergi professzorokkal. Fia is csak apja halála után kereste fel az Elba-parti egyetemet.⁹⁵

3. AZ ÖTVÁROSI HITVALLÁS VITATOTT SZERZŐSÉGE

A Buriusra hagyatkozó Ribininél található ellentmondások és elhallgatások felismerése után, Türk diáriuma alapján fennmarad az a hitelt érdemlő közlés, hogy 1549-ben valóban készült valamilyen hitvallás a felső-magyarországi öt szabad királyi város egyházai részéről. Viszont semmiféle egykorú feljegyzésből nem bizonyítható, hogy annak elkészítésében Stöckelnek bármilyen része lett volna. Az irodalomban ismétlődő állítás viszont, hogy a király elégedetlen volt az először előterjesztett hitvallással,⁹⁶ bizonyára az egy évtizeddel későbbi viszonyokra, a bányavárosi követek augsburgi rendreutasítására utal (lásd X. 2.).

Egyetlen név említhető az 1549-es vallástétel szerkesztésével kapcsolatban, és ez Michael Radaschinus bártfai lelkipásztoré. Stöckel nevét csak annak a feltételezésével vihetnénk bele Türk tudósításának értelmezésébe, hogy a bártfai parochus munkájában részt vett volna az előjárósága alatt működő bártfai iskolai rektor.⁹⁷ De ezzel az erőltetéssel sem jutnánk sokra, mert Türk maga írja, hogy amikor a levélvívó elvitte Eperjesre a Radaschinus által készített s mások által bővített cikkeket, az eperjesiek – talán mind az öt város nevében – már előbb átadtak a biztosoknak egy hitvallást.⁹⁸ A Stöckel szerzőségére vonatkozó feltételezésnek éppen ez a legkényesebb pontja: hogyha ő írta volna a benyújtott cikkeket, akkor feleslegesen fáradó hivatali főnöke, Radaschinus joggal csinálhatott volna hiúsági kérdést hoppon maradásából és sértődhetett volna meg. Kettejük viszonya azonban minden jel szerint barátságos maradt, ha voltak is konfliktusaik – akkor nem egymással.

Mi okból, ez nem világos, de bizonyos, hogy Stöckel 1555/1556-ban a végleges távozás szándékával Késmárkra utazott. Ezt szívesen adta elő az irodalom úgy, hogy a város polgársága nem becsülte meg eléggé a kitűnő tanítót. Csakhogy – és ezt megint Türk naplójából tudjuk – nem egyedül távozott Bártfáról, hanem a plébánossal, Michael Radaschinusszal. Ebből az is következik, hogy Stöckel nem a közvetlen előjárójával nem fért össze, hanem súlyosabb okból kívánczolt másfelé. Egyébként egy vásárra (más változatban: esküvőre) utazás ürügyével távozott el hivatalából. Együtt hagyták el Bártfát, hogy előbb Késmárkra utazzanak, majd onnan új állásra pályázzanak. Mind-

⁹⁵ JANKOVIČ, *Dve postavy zo začiatkov reformácie v Bardejove*. Radaschin lánya 1571-ben Lipszébe ment férjhez: VD 16., H 1920; RMK III 5340.

⁹⁶ Pl. MPEL, 496; HAJDUK, *Melanchthons Beziehungen zur Slowakei*, 154.

⁹⁷ Ilyen megoldásokkal kísérletezik a legfrissebb Stöckel-irodalom: SCHWARZ, *Leonhard Stöckel und das reformatorische Schulwesen in der Slowakei*; HAJDUK, *Leonard Stöckel. Život a dielo*.

⁹⁸ Függelék, 35. sz. (1549. 08. 19.).

ketten meghívást kaptak többek között Kassára és Lőcsére rektornak és prédikátornak. Stöckelben az a terv is felvetődött, hogy Wittenbergbe utazik, és megint, mint egykor ifjúkorában, Németországban keres magának megélhetést.⁹⁹

Stöckel levelezése teljesen hallgat a hitvallásról. Leveleinek összegyűjtője és kiadója, Daniel Škoviera ezért visszafogottan ír a kérdésről, Stöckelnek szerinte „döntő része lehetett” a *Pentapolitana* létrejöttében. Hasonló óvatos fogalmazást alkalmaz David P. Daniel, mikor azt feltételezi, hogy Stöckel „előkészítette” a hitvallás benyújtását.¹⁰⁰ Amikor Thomas Faber, Stöckel veje és hivatali utódja menyegzőjére készülve egy meghívólevélben nekrológszerűen méltatta apósa érdemeit, a hitvallást nem említette, de ugyanúgy említetlenül hagyta pár évvel később a szerzőt, mikor pont a hitvallás volt egy másik levelének tárgya.¹⁰¹ Ezek a hiányjelek azonban *argumentum e silentio*ként nem zárják ki teljesen Stöckel szerzőségét, hiszen a hitvallások mindig közösségi dokumentumok voltak, melyeknek szerzője rendszeren a háttérben maradt.

Az 1560. évhez, Leonhard Stöckel halála évéhez betoldott ugyan Stephanus Xylander 24 városi szenior, majd ötvárosi szuperintendens (†1619) a *Matricula Mollerianá*ba egy Severinus Sculteti 1599-es *Hüpomnémáján* alapuló megemlékezést a bártfai iskola rektoráról,¹⁰² de e tudósítás hitelét a már 17. századi bejegyzés korát tekintve kell megítélnünk. Ellenben annál figyelemre méltóbb egy majdnem egykorú másik nekrológ, Christian Schesaeus műve 1563-ból: *Oratio describens historiam vitae praecipuam clarissimi viri Leonharti Stöckelii*. Ebben időben közeli tanúsága van annak a tevékenységnek, amelyet Leonhard Stöckel végzett az öt város egyházainak védelmében:

„Hadd szóljak csupán a külső dolgokról. Jóságos Isten, hány ellenféllel szállt szembe! Hány eretnokséget cáfolt meg és szorított vissza végképpen! A pápaságot elűzte ugyanazokról a helyekről; jó néhányszor benyújtotta azoknak az egyházaknak az apológiáját Ferdinánd győzhetetlen császárnak, és azt igen súlyos fenyegetések között rendíthetetlenül védelmezte.”¹⁰³

Ez az emlékezés lényegében egyezik azzal a hagyománnyal, hogy Stöckel műve volt az öt város vallástételének a szövege, de éppen a többlet teszi kevesebbé Schesaeus tudósítását. Ha ugyanazt írta volna, mint amit a hagyomány – ennek elágazódása ellenére azonosan – őrzött, hogy ti. a Ferdinándnak benyújtott hitvallást szerkesztette, akkor ez világos beszéd lett volna. De a „jó néhányszor”, mégpedig „általa” történt benyújtás állítása aláássa Schesaeus szavainak a hitelét. Schesaeus tudomásunk szerint 1563-ban

⁹⁹ Függelék, 35. sz. (1556. 07. 08. és 10.); ŠKOVIERA, 338–340 (nr. 36; 1555. 09. 20.); KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 22.

¹⁰⁰ ŠKOVIERA, *Leonhard Stöckel und die Antike*, 41; DANIEL, *Das umstrittene Erbe Melanchthons*, 260. Melanchthon levelezése szintúgy hallgat a *Pentapolitanáról* és szerzőjéről. Az ötvárosi zsinatok aktái a hitvallást csak címe szerint emlegetik.

¹⁰¹ MPEA, XI (1927), 91–94 (1561. 08. 07.); RÁTH, *Pilcz Gáspár és ellenfelei*, 70 sk. = 45 sk. (1565. 12. 14.).

¹⁰² ETE, IV, 425; SCHWARZ, *Praeceptor Hungariae*, 66.

¹⁰³ „Quot se bone Deus aduersarijs opposuit? Quot hereses refutauit planeque repressit? quod summum officium est boni doctoris. Papatum ex iisdem locis depulit, aliquoties Apologiam istarum Ecclesiarum Inuictissimo Imperatori Ferdinando exhibuit, eamque inter saeuissimas minas intrepide defendit.” SCHESAEUS, 91.

már újra Erdélyben élt, a hozzá eljutott hírekből olvasmányos művet ötvözött. Mégis nehéz azt vélni, hogy az Erdélyben terjedő hírek között lett volna egy olyan, amely Stöckelnek egy egyszeri, kiemelkedő hitvallásírói tevékenységéről szólt, és ezt Schesaeus egyszerűen belevegýtette a többszöri „apológia” fogalmába.

Végül is azonban elgondolkodtató marad Schesaeus emlékezésében, hogy Stöckel „apológiájának” Ferdinándhoz történt néhányszori benyújtásáról van szó benne. Ha le is kell hántanunk a hírről azt a túlzást, hogy maga Stöckel volt a „benyújtó”, akkor is valamilyen iratnak az uralkodóhoz való juttatása van benne. A hitvallás szerzőségének a kérdésében végeredményben sem cáfolat, sem bizonyíték nem található az egykorú emlékekben.

Zavarja tisztánlátásunkat, hogy Stöckel 1558-ban ilyen művet írt: *Apologia ecclesiae Bartphensis*.¹⁰⁴ Schesaeus maga is ezzel kezdte: „Jóságos Isten, hány ellenféllel szállt szembe! Hány eretnekséget cáfolt meg és szorított vissza végképpen!” Soroljuk fel röviden ezeket a megcáfolt eretnekségeket:

1. 1554-ben az akkor eperjesi lelkész Matthias Lauterwalddal¹⁰⁵ keveredtek a bártfaiak hitvitába. Mivel nem tudták Lauterwaldot meggyőzni, a viszálytól pedig ódzkodtak, a döntést Wittenbergre bízták, Melanchthon javaslatát és a fakultás ítéletét kérve, akik a vitatott kérdésben Stöckelnek és Radaschinusnak adtak igazat.¹⁰⁶

2. 1555-ben Bártfán Stöckel nyilvánosan vitázott Stancaróval,¹⁰⁷ majd ugyanekkor kezdődött Kálmáncsehhel egy tollvita.¹⁰⁸

3. A Kálmáncsehi-féle irodalmi vitában született Stöckel elveszett, Zwinglit, Oecolampadiust, Karlstadtot bíráló és a hagyományos szertartásokat védő *De Antichristója*, melyből az 1596-os kiadású posztillájának ajánlása idéz hosszú részleteket.¹⁰⁹

4. 1557 nyarán a Wittenbergből hazatért Szegedi Gergelynek az *Ágostai Hitvallástól* eltérő tanai keltettek nagy felindulást Kassán. Stöckel egy rövid levélben szólította föl a kassaiakat, hogy tiltsák meg Szegedinek a tévтанítást.¹¹⁰

De ezek a művek, köztük az egyedül fennmaradt *Apologia ecclesiae Bartphensis* pontosan az ellenkező irányban nyitottak frontot, mint a királyhoz eljuttatott hitvallás!

¹⁰⁴ MPEL, 557 sk. Erney József hivatkozik egy kézirat gyűjteményben található adalékra: „Ismeretes, hogy már az 1580. körmöci zsinat kimondta a zwingliánusok és calvinisták condemnatioját, a híres Stöckel *Apologia contra barbarorum blasphemias id est Zwinglianistos Hungaros* [...] írásával.” ERNEY, *Régi cseh telepítések hazánkban*, 79.

¹⁰⁵ Lauterwaldról legbővebben Martin Stupperich ír Osiander-monográfiájában (STUPPERICH, *Osiander in Preussen*), a régebbiek közül Klein feldolgozását érdemes megemlíteni. (KLEIN, I, 185–192).

¹⁰⁶ A vita anyagát lásd: CR, VIII, 352–361 (nr. 5672/A–5673/B); MBW, nr. 7136, 7254–7258, 7270, 7300–7301. E hitvitalista összeállítását: GUITMAN, *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere*, 118–133.

¹⁰⁷ „Stanckarum hominem fanaticum et erronem et viva voce coram suis auditoribus Bartphae de errore convict.” SCHESAEUS, 91. Vö. ROTH, *Die Reformation in Siebenbürgen*, II.

¹⁰⁸ KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 74–79; ŠKOVIERA, 351–354 (nr. 46; 1557. 08. 13.).

¹⁰⁹ Postilla siue enarrationes erotematicae epistolarvm et evangeliorm annversariorm. Bartphae MDXCVI. RMNy 773. GUITMAN, *Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán*, 264.

¹¹⁰ „Interea vestri erit officii non concedere, ut is, quicunque est author rerum novarum, in vestra ecclesia doceat”; „[...] utinam prius auditus esset privatim quam publice.” ŠKOVIERA, 350 (nr. 45; 1557. 08. 11.). Szegedi és a bártfaiak vitáját Bucsay Mihály részletesen feldolgozta: BUCSAY, *Szegedi Gergely*, 37–57.

Az *Apologia*, Stöckel latin nyelven megfogalmazott irata a bártfai egyházat ért vádakat cáfolja, hogy ez megtűri a képeket, és visszautasítja az eretnokség és a bálványimádás vádjait. Ez az írás éppen a reformáció egymással rivalizáló irányzatai között született. A mű másolata Bécsben maradt fenn egy két részből álló kéziratban.¹¹¹ A negyedréti kolligátum első része a bártfai írást tartalmazza, míg a második része Luther hasonló témájú művét, a *Wider die himmlischen Propheten von den Bildern und Sakrament* címűt, amely eredetileg 1525-ben jelent meg.¹¹²

Stöckel lehetett országos híru iskolai rektor és teológus, bártfai hazájában annyi becsülete volt, mint a prófétáknak szokott lenni, a polgárság részéről több kritika érte, mint elismerés. Mellékes, mennyire voltak ezek a bírálatok megalapozottak, fontosabb körülmény az, hogy minden jel szerint kiváltották Stöckel környezetében az ellenhatást, a kompenzálást, s a kisvárosi pedagógust halála után elindították a hírnév és a felmegasztosulás útján.

A konfliktusokon és rágalmakon kívül közrehathatott a családtagok igyekezetében Stöckel életpályájának az a sajátossága, hogy akadémiai-egyetemi képzettsége és elismerten kiváló képességei ellenére élete végéig megmaradt a bártfai iskola rektorának, vagyis vezető tanítójának, és nem ment át sem otthon, sem másutt lelkipásztori állásba, holott az ilyen feljebb jutás a lehetőség mértéke szerint általános jelenség volt. Ha csak a löcsei rektorokat és tanítókat vesszük példának: Türkből és Paul Horlerből városbíró lett, Albert Crucigerből prédikátor, Konrad Henckelből kassai plébános, Matthias Heblerből nagyszebeni szuperintendens. Ez a körülmény valamilyen kisebbségi érzést válthatott ki, amelyet Stöckel maga a tanítói munkát meghaladó teológiai tevékenységgel, családjá pedig a szintén tanári státuszú, de a teológiában vezető szerepű Melanchthon példájának rá való kivetítésével kompenzált.

Érdekes részlet található Daniel Türk naplójában. 1558. november 6-ról azt jegyezte be, hogy vele együtt volt vendégségben Albert Cruciger concionator, és ez italo állapotban lekicsinylően szólt Bartholomaeusról (predikátor elődjéről, Bognerről), szintúgy Stöckelről; azt mondta róla, hogy laposan, puhán, nőiesen és gyerekesen írt Kálmáncsehi és a képrombolók ellen. Türk elítélően jegyezte fel a becsmérést, de amit írt, így is tanúság arra, hogy Bártfán akadtak, akik elégedetlenek voltak Stöckellel.¹¹³ Cruciger ugyan semmiképp sem a képek védelmét kevesellhette, inkább a személyes féltékenységgel szólt belőle (lásd X. 5.).

A másik ilyen bírált mozzanat volt Stöckel magatartása az úrvacsorai tanítás kérdésében. Melanchthon teológiájának követőjeként abba a hírbe keveredett, hogy tanításával áthajolt a szakramentáriusokhoz.¹¹⁴ Ugyanaz a vád érte, amelyet ő maga kovácsolt Dévai Mátyás ellen. Stöckel gyanakvó tudósításai – bár csökkenő hatással, de máig megtévesztően – okozták, hogy Dévai még életében a helvét irányba hajlás hírébe ke-

¹¹¹ Codex Vindobonensis, ÖNB, Cod. 13034, 1r–73v (nr. 1). Leonhardus Stoeckel: Tractatus cuius titulus desumptus est ex 1 Ioan. 2,18 apologiam ecclesiae Bartphensis continens contra barbarorum blasphemias, qui accusabant eam ut haeticam et propugnatricem idolorum, a. 1558. 4°. 16. századi másolat.

¹¹² WA, XVIII, (37)62–214; LM, IV, 263–428.

¹¹³ Függelek, 35. sz. (1558. 11. 06.)

¹¹⁴ NEUSER, *Melanchthons Abendmahlslehre*, 58; MBW, nr. 9015; CR, IX, 849 (nr. 6791; 1559. 07. 31.).

veredett.¹¹⁵ Sikerült-e Stöckelnek magának tisztáznia a félreértést, nem tudhatjuk, de az megállapítható, hogy hívei, de kiváltképpen családja tagjai és örökösei gondoskodtak a jó híreről. Sőt talán ez a szeretetből fakadó jóhírverés volt az egyik szítója annak a hagyománynak, hogy Stöckel a szerzője az öt város hitvallásának, amely végül 1613-ban jelent meg nyomtatásban.

1590-ben az *Apologia examinis* ajánlásában a mű kiadásának gondozói – köztük Thomas Faber, aki 1561-ben és 1565-ben még hallgatott apósa eme dicsőséges tetteréről – első ízben kapcsolják össze Leonhard Stöckel nevét az 1549-ben felterjesztett hitvallással. Ezután az 1593. október 5-én és 6-án Eperjesen tartott ötvárosi zsinaton esik szó már a „Stöckel által írt” hitvallásról. Jelentéktelen hibából a zsinat irataiban 1548 olvasható, ez a hiba vagy közönséges elírás, vagy a vallástétel és az ezt kiváltó országgyűlési törvény éveinek az összetévesztése.¹¹⁶ 1596-ban az ifjabb Leonhard Stöckel és a többi örökös az irathagyatékból kiadták *Postilla* címmel (RMNy 773) a vasárnapi és ünnepi evangéliumok és epistolák magyarázatát. Az ajánlásban felsorolják a prédikációs-könyv hasznait, ötödikként ezt: hirdeti ez öt város hitvallását, azt ugyanis ezeknek az egyháznak a parancsára az ő apjuk írta, és azt 1549-ben Ferdinánd királynak, majd 1560-ban és 1573-ban Verancsics püspöknek benyújtották. Minden jel arra vall, hogy az összekapcsolás Thomas Faber mellett Severinus Scultetinak tulajdonítható.¹¹⁷ Ebből a szempontból is sajnálatos, hogy Faber műve, Stöckel életrajza, kéziratban maradt, és nincsen tudomásunk annak fennmaradásáról.

Mínthogy az *Apologia examinis* meglehetősen ismeretlen maradt, az 1593. évi eperjesi zsinatról készült feljegyzés pedig először 1614-ben egy wittenbergi nyomtatványban, Leonhard Hutterus *Concordia concors* című művében került nyilvánosságra,¹¹⁸ az 1596-ban Bártfán nyomott *Postilla* továbbá terjedelménél fogva aligha forgott nagy példányszámban közkézen, leginkább az 1599-ben nyomtatott latin nyelvű *Hüpomnéma* (Figyelmeztetés) című könyvecske tette közkeletűvé azt az állítást, hogy az 1549-ben

¹¹⁵ Lásd SÓLYOM, *Dévai Máttyás tiszántúli működése*; BOTTA, *Dévai Máttyás, a magyar Luther*.

¹¹⁶ MPEA, II (1903), 23. A közlés az OSZK Quart. Lat. 1169 és Fol. Lat. 2059/3 kéziratain alapul, ezek viszont Leonhartus Hutterus *Concordia concors* című nyomtatványának (Wittenberg, 1614) 53. fejezetét másolják: Acta synodi Epperiensis in Hungaria, quinto et sexto die octobris anni 1593. celebratae. „Respondent Politici per legatum Cassoviensem, se unà cum ecclesiis suis, in Confessione sua D. Ferdinando Imp. Anno 48. [!] exhibitâ, per gratiam Dei constanter perseverare & perseveraturos esse, tanquam in Confessione ex verbo Dei desumptâ & orthodoxâ. Senior laudat hanc Politicorum constantiam, simul indicans, hos ipsos articulos jussu harum quinque liberarum civitatum à D. Leonharto Stockelio sanctae memoriae conscriptos, ut Summam, & quasi extractum Confessionis Augustanae olim Anno 30. Carolo V. Imp. exhibitae. Indicat simul, quâ occasione dicti articuli Ferdinando Imp. ab his civitatibus fuerint exhibiti. Quia enim, inquit, Anabaptistae & Sacramentarii passim tum oberrabant & irrepebant, venerunt apud Ferdinandum in suspicionem hae quoque civitates & ecclesiae, quasi ab Augustana Confessione, quae tum permittebatur plerisque [sic!] ecclesiis libera, secessionem facerent, amplectendo dogmata hominum fanaticorum. Hac suspicione, ut se civitates liberarent, hos articulos Imperatori exhibuerunt, & simul retulerunt se ad Confessionem Augustanam, in quâ Ecclesiae orthodoxae disertè sejungunt se à Zwinglianis.”

¹¹⁷ Scultetiről: DANIEL, *The Acceptance of the Formula of Concord in Slovakia*; HAJDUK, *Severin Škultety*.

¹¹⁸ Leonhartus Hutterus: *Concordia concors. De origine et progressu Formulae Concordiae ecclesiarum confessionis Augustanae Liber unus...* Witebergae MDCXIV. Caput LIII. Fol. 365.

a királynak felterjesztett vallástétel Stöckel műve volt.¹¹⁹ Összeállt az a hagyomány, amely a bevett hitvallás, a *Pentapolitana* keletkezését visszavitte Stöckel 1549-es szerzőségére.¹²⁰

Stöckel Lénárdnak az *Ötvárosi Hitvallással* kapcsolatos szerzőségét, melyet ezek szerint csak az 1590-es években kezdtek mind örökösei, mind hivatali utódai hangoztatni, előbb (az 1949-es évfordulótól kezdve Sólyom Jenő) finoman, majd a legutóbbi években már határozottan megkérdőjelezte a kutatás (elsősorban a bécsi rendszeres teológus Max Josef Suda), anélkül, hogy bárki újabb szerzőjelölttel tudott volna előállni. Suda 2001-ben egybevetette a *Pentapolitanát* Stöckel egyik hitelesnek tekinthető teológiai szövegével, az 1561-ben megjelent *Annotationesszel*,¹²¹ és háromszoros érveléssel (stilisztikai érvek, teológiai érvek, emlékezetből vett bibliai idézetek használata) kétségbe vonta a szerzőséget: „Stöckel bátran aláírhatta az *Ötvárosi Hitvallást*, de írni biztosan nem ő írta.”¹²²

A szerző nélkül maradt hitvallás körül újra föléledtek a régi hipotézisek, s a figyelem a korabeli forrásokban egyetlen név szerint említett szerkesztőre, Radaschinusra összpontosult. Az ő szerzősége mellett szólna szeniori pozíciója, ellene pedig éppen az a Türk-féle naplóbejegyzés, mely sikertelen hitvallásírói szerepét rögzítette, s mely fenti gondolatmenetünkben Stöckel szerzősége ellen is komoly érvet szolgáltatott. Hiszen Türk a *Loci communes* említi Radaschinus forrásául, míg ehelyett az összes ránk maradt észak-magyarországi hitvallás az *Ágostai Hitvallást* követi! Mennyire lehetett jól értesült Türk? El kell-e neki hinnünk, hogy Radaschinus a *Locit* kivonatolta, nem pedig az *Augustanát*, ahogy ezt a ránk maradt *Pentapolitana* teszi? Honnan tudhatta, hogy valóban elküldött Radaschinus Eperjesre küldött szövege, s ha igen, honnan kerülhetett hirtelenében elő az a másik, a biztosoknak átadott hitvallás? Az elmúlt tíz évben ezeket a kérdéseket mérlegelte a kutatás, s ugyan pontos válaszokkal nem szolgálhatott, Stöckel helyett több helyütt mégis Radaschinus kezdett szerepelni az *Ötvárosi Hitvallás* szerzőjeként.

Ebben a vitában magam a bártfai hagyomány formálódására igyekeztem koncentrálni. Az ötletet az *Apologia examinis* idézett ajánlása adta, mely Melanchthon halálához köt bizonyos fejleményeket. 1560-ban halnak meg Melanchthon és Stöckel, 1566-ban Radaschinus, 1589-ben a bártfai plébános és ötvárosi szenior Martin Wagner, 1592-ben a bártfai rektor Thomas Faber. Amíg a tradíció megfogalmazásában a bártfai rektor Faber, majd plébános és szenior Severinus Sculteti (minden bizonnyal meghatározó) sze-

¹¹⁹ Függelék, 39. sz.

¹²⁰ Sculteti könyve nemcsak az egyházi hagyományt határozta meg, hanem a tudományos kutatást is Ábel Jenőtől szinte máig, pl.: DANIEL, *Hungary*.

¹²¹ *LOCi Communes Theologici*, SVMMA CVRA AC Diligentia postremò recogniti, et aucti, PER PHILIPPVM Melanthonem. ITEM Appendix Disputationis de Coniugio: AD HAEC, Definitiones Theologicae, quarum in Ecclesia usus est, eodem autore. Accesserunt praeterea LEONARDI STECKELII Barthensis Scholae apud Vngaros rectoris Annotationes, in Locos communes [...] nunquam prius editae. Basiliae, per Ioannem Oporinum, 1561. VD 16., M 3664. RMK III 483, 5284.

¹²² SUDA, *Wer verfaßte die Confessio Pentapolitana?*, 23. A stöckeli szerzőségnek ezután is akadt védelmezője: HAJDUK, *Augustana a Pentapolitana*.

repére figyeltem, addig az utóbbi két halálozási évszám tűnt jelentősnek, hiszen az egy nemzedékkel fiatalabb Sculteti náluk szabadabban fantáziálhatott a fél évszázaddal korábbi eseményekről (Wagner és Faber még Stöckel diákjai voltak, Sculteti ugyancsak Bártfán tanult, de már Faber keze alatt). A műnek és a szerzőnek egyértelmű egymáshoz rendelése pedig először éppen az 1593-as eperjesi zsinaton, Sculteti esperes nevezetes szónoklatában történt.

Annak felismerése ellenben, hogy Faber – feltételezhetően – nemcsak elveszett kéziratában, hanem az *Apologia examinis* nyomtatásban fennmaradt ajánlásában is tevékenyen művelte a családi propagandát, Radaschinus halálozási évszámára irányította a figyelmet. Hiszen éppen Faber hagyta említetlenül 1561-ben és 1565-ben (még Radaschinus életében és hivatali idejében) Stöckel nagyszerű tettét! Negyedszázaddal később pedig, ugyan még bizonytalankodó megfogalmazásban, bátran hirdethette e fegyvertényt a család dicsőségére. Ennek alapján a hagyomány kiépülésének lépcsőiben és időrendjében is Radaschinus szerzőségét alátámasztó érvet láttam.

Ebbe a vitába robbant bele Guitman Barnabásnak egy 2007-es előadásában nyilvánosságra hozott felfedezése. Ő a lőcsei levéltárban talált Radaschinus levelére, mely 1556. augusztus 8-án a lőcseiek egy hónappal korábbi meghívását visszautasítva így fogalmaz:

„[...] tudják ezt mind a művelt, mind a tanulatlan emberek a városokban, akik részben maguk hallgattak engem, részben a hitvallásomat olvasták vagy hallották, melyet a városok egyhangúlag elfogadtak és a királyi felség biztosainak benyújtották.”¹²³

Az *Ötvárosi Hitvallás* szerzőségének problémáját ezzel akár le is zárhatjuk. Radaschinusnak egyéb nyomtatott munkája nem jelent meg, levelein kívül egy kézírata lelhető föl Berlinben, az első Timóteus-levél magyarázata,¹²⁴ ezt érdemes volna a Suda által kipróbált módszerrel elemezni, hisz ez a vizsgálat nemcsak a szerzőség kérdésének szállítana megerősítő vagy esetleg gyengítő érvet, hanem a *Pentapolitana* szövegtörténete számára is, hiszen annak legmegbízhatóbb szövegét máig az 1613-as kassai kiadásban találjuk, s a 16. századi szövegtanúk jobbára csak felépítésére, tartalmára nézve szolgáltatnak adatokat. Erre a homályra deríthet némi fényt az új lendületet kapott Radaschinus-kutatás.

¹²³ „[...] das wissen beyde gelerte vnd vngelerte leut in den steten, die mich ein teil selbs gehöret haben, ein teil mein confession selbs gelesen oder gehöret, die die stete eintrechtiglich an genamen, vnd den comissarien königlichen Maiestet gereicht haben.” ACL V, 15/3, 15. Bártfa, 1556. 08. 08. GUITMAN, *Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán*, 261. E mellett a levél mellett találni Stöckel hasonló visszautasítását: ŠKOVIERA, 344 sk. (nr. 40). A lőcsei meghívásra: Függlék, 35. sz. (1556. 07. 08. és 10.).

¹²⁴ Fennougrisches Institut der Humboldt Universität zu Berlin, tom. 62:1–78. Enarrationes In Epistolam Ad Timotheum, ad calamum datae à Michaele Radaschino Pastore et ministro verbi diuini apud Bartphenses A. Dni MD. LXVI. [...] Inchoavit aut(em) 13. d. Augusti. (Intercisa est haec lectio [...] per mortem [...] Michaelis Radaschini Bartphae. Qui obdormivit 21. d. Oct. [...] Sepultus est 23. Oct. A. D. 1566.). PÁLFY, 172.

4. ELSŐBŐL UTOLSÓ? KÍSÉRLETEK AZ ÖTVÁROSI HITVALLÁS KÉSEI DATÁLÁSÁRA

Az *Ötvárosi Hitvallás* kései datálására vonatkozó régi és új kísérleteket három csoportban ismertetem.

– Az 1549-es mellett hagyományozódik egy 1560-as keletkezési évszám is (számunkra először az 1589-es *Apologia examinis*ban¹²⁵ elérhetően),¹²⁶ melyet a bontakozó protestáns historiográfia – hogy az ellentmondást feloldja – különbözőképpen értelmezett: félreértésnek, nyomtatásban való megjelenésnek, újbóli benyújtásnak stb. Ennek lecsapódását találni ma a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetének Függelékében (RMNy App. 21–22).

– A szöveghagyomány egyenlenségeit és a historiográfiai hagyomány elágazásait elsőként Súlyom Jenő vette komolyan. Az 1949–1950. évi Belmissziói Munkaprogramban annak megengedésével, hogy „a kritikai kérdések nem valók gyülekezeteink elé”, a következő megoldással kísérletezik:

„Bennem azonban, minden idevágó adatot összevetve, az a feltevés alakult ki, hogy a három hitvallási szövegnek egy olyan szöveg volt az őse, amely szinte azonos volt a Szepesi Hitvallás szövegével, viszont az a szöveg, amelyet ma Ötvárosi Hitvallásnak mondunk, nemhogy a legrégibb volna, hanem ellenkezően a legfiatalabb.”¹²⁷

Lényegesen árnyaltabban fogalmaz halála évében íródott, befejezetlenül maradt, majd 1999-ben megjelent tanulmányában:

„Minthogy pedig még a hagyomány egyik ága is az 1560. évi keletkezés mellett szól, mindjárt megújul a kérdés, hogy az 1564-ben felolvasott szöveg nem az 1559. évhez kapcsolódó Bányavárosi Hitvallás szövegének a hatására jött-e létre. [...] Óvakodnunk kell attól, hogy az 1549-ben Eperjesen átadott, az 1554-es országgyűlésen a király elé benyújtott, a feltehetőleg 1559-ben vagy még inkább 1560-ban készült, az 1564 óta az esperességi zsinatokon és gyűléseken felolvasott és aláírt szövegeket azonosítsuk.”¹²⁸

Súlyom Jenő mind a Belmissziói Munkaprogramban, mind későbbi tanulmányában kétségbe vonja, hogy Stöckel Lénárd szerkesztette volna az 1549-es hitvallást, de megengedi azt a feltételezést, hogy a ma ismert szöveg Stöckel későbbi (1559–1560?) fo-

¹²⁵ Függelék, 38. sz. Lásd X. 2.

¹²⁶ Pl. OSZK, Quart. Lat. 1137, 25r–28v; Quart. Lat. 1169, 116r–120v; Quart. Lat. 1196, 67; Fol. Lat. 2059/3, 175 sk.; Fol. Lat. 2077, 178r–180v. Vö. Johann Samuel Klein kéziratosszerkesztésével is: OSZK, Quart. Lat. 1105, 6v.

¹²⁷ SÚLYOM, *Az Ötvárosi Hitvallás jubileumára*, 146. Súlyom Jenő az 1948/49-es tanév őszi félévében szemináriumot is tartott az *Ötvárosi Hitvallás*ról.

¹²⁸ SÚLYOM, *Az Ötvárosi Hitvallás*, 288, 292.

galmozásában vagy átdolgozásában keletkezett volna. Alátámasztják ezt a kéziratban fennmaradt, teológiaiilag releváns bővületeket tartalmazó változatok.¹²⁹

– Remi Kick 1983-ban benyújtott strasbourgi magiszteri dolgozatában,¹³⁰ majd a *Szepesi Hitvallás* ennek alapján készült 1987-es nyomtatott kiadásában¹³¹ – Botta István szíves közlésére hivatkozva – egyértelműen az 1560-as évszámhoz köti a *Confessio Pentapolitanát*. Botta István álláspontja az 1991-ben megjelent Huszár Gál-monográfiában ellenőrizhető: ő kassai adatok alapján kételkedik a hitvallás 1560 előtti létezésében, s feltételezhető megszövegezését az 1560-as kisszebeni zsinattal hozza összefüggésbe.¹³²

A kései datálások fenti három csoportja természetesen nem független egymástól. Sólyom Jenő számára (egyéb szempontok mellett) az ugyan gyengébben reprezentált, de eredetileg önálló keletkezési hagyomány hiteles adatainak rehabilitálása volt a vezérelv. Botta István (illetve a rá hivatkozó Remi Kick) pedig Sólyom Jenő már publikált és még publikálatlan nézeteinek ismeretében dolgozta fel Huszár Gál kassai működését.

A hagyomány elsőként Sólyom Jenő által felismert többszólamúsága, melyen nemcsak a korábbi és későbbi keletkezési évszám kettőssége, hanem az *Agostai Hitvallás* és az *Ötvárosi Hitvallás* hazai rivalizálása is értendő, természetesen magán viseli a hagyományformálódás minden tipikus jegyét, a kollektív emlékezet összes gyermekbetegségét az *a minore ad maius* öntudatlan nagyzólv elvétől kezdve az ősiség rafináltan tudatos igényléséig (*qui prior tempore, potior in iure*). Így érthető, hogy az emlékezők vágyaiban a hitvallást átvevő, sőt jóváhagyó világi és egyházi hatóság lehetőleg német-római császári vagy esztergomi érseki titulust kap, még ha anakronisztikusan is (itt a két elv szemben is állna egymással, mert a korábbi, 1549-es keletkezést érvényre juttatva csak királyi és püspöki méltóság lehet a potenciális partner). Illetve alig egy emberöltővel később akad olyan szerző, aki a hazai hitvallás augsburgi betérjesztéséről tud, vagy a teljesség és a biztonság kedvéért olyan fórumok jóváhagyását is felsorolja, melyek biztosan nem voltak illetékesek a szabad királyi városok egyházaira nézve.¹³³ Összezsúszik az *Augustana* és a *Pentapolitana* (az utóbbi amúgy is az előbbinek a kivonata!), felcserélődik a két Habsburg császárfivér személye, keverednek az augsburgi birodalmi gyűlések 1530-ban, 1548-ban, 1555-ben és 1558-ban. Alvinczi Péter megnyilatkozásaiban, ugyan már a 17. században, pedig teljes lesz a helyet, időt, személyeket és helyszíneket zagyváló zavar. 1625-ben így ír Kassa hitvallásáról:

¹²⁹ OSZK, Quart. Lat. 1169, 115v–120v; Fol. Lat. 2077, 178r–180v; AEEL, V C23a, nr. 1.

¹³⁰ KICK, „*Correspondens Confessioni Augustanae*”, 9 sk.

¹³¹ BARTON–MAKKAI, 226.

¹³² BOTTA, *Huszár Gál*, 154–159.

¹³³ 1596-ban Joannes Rimanoviani murányi és kishontvölgyi esperes még ilyen értelmetlen meghatározással írja alá az *Agostai Hitvallást* és az *Ötvárosit*, mint amelyet(!) V. Károlynak és Verancsics egri érseknek 1530-ban benyújtottak: „Ego Joannes Rimanovianai, Crucensis, subscribo pura mente, sincero animo et candido corde Confess. Augustanae et elencho doctrinae 5. civitatum in Ungaria: Cassoviensis, Eperiesensis, Leutschoviensis, Bartphensis et Cibiniensis exhibitae confessioni Carolo V. et episcopo Agriensi Verantio, anno M.D.XXX. [sic!] nec non adprobo hosce Articulos Muranenses. Actum et scriptum Muran. Anno 1596. Jan. 14. die.” OSZK, Quart. Lat. 1169, 109r. MPEA, II (1903), 68. Ez utóbbi kiadás OSZK, Fol. Lat. 2059/3-at követi.

„Juthat jól eszében kegyelmeteknek, hogy az 1613. esztendei országgyűlésébe Pázmány Péter mostani érsek igen urgeálta az harmadik religiót is, hogy szabadosan folyjon mindenütt; mert Kassán – úgymond – két religio vagyon: Lutherana és Calviniana, azért méltó, hogy az Catholica is benne legyen Kassában. Akkor mindjárt convocálván az öt városnak követeit, mint szedegettek ki az Augustana Confessióból – melyet Augustában anno 1549 az első Ferdinánd császárnak beadtanak, az honnét ugyan eredeti is van s az nevé, és comprobáltatott – egynehány articulust, az melyeket magyar, német és deák nyelven kinyomatván oda felküldöttük, úgy dugtuk be a szájakat, hogy csak az egy igaz biblica religio vagyon itt.”¹³⁴

Ez a levél egyrészt olyasmit állít, hogy a Kassán kinyomtatott szöveg csak 1613-ban keletkezett, másrészt teljesen egybecsúsztatja az *Augustana* és a *Pentapolitana* benyújtásával kapcsolatos adatokat. Az anakronizmusokból is nyilvánvaló, hogy Alvincziban a hagyományok összekeveredtek. Korábban még csak tartalmilag tekintették egymással egyenértékűnek a két hitvallást, ekkorra viszont már teljesen elmosódik köztük a különbség. Kilenc évvel későbbi végrendeletében, 1634 novemberében Alvinczi, amikor tanítása tisztaságát igyekszik igazolni, már egyenesen azonosítja a Kassán kiadott szöveget azzal, amelyet V. Károly császárnak Augsburgban benyújtottak:

„Noha az emberek közül ki így, ki amúgy értett felőlem, és ki emennek, ki amannak nevezett, holott én senkitől való féltemben meg nem tagadtam ezt, hogy én az igaz, pura Augustana Confessiót, az melyet typis kézzől-kézre is attunk, melyet Carolo V. Imperatori Augustae Vindelicorum és azután első Ferdinandus királynak exhibeáltanak volt, tueáltam, vallottam és tanítottam.”¹³⁵

Sor került-e egyáltalán az *Ötvárosi Hitvallás* jóváhagyására, vagy teljességgel egy jóhiszemű fikcióval van dolgunk? Hogy ezeket az állítólagos *comprobatiókat*, jóváhagyásokat az adott kor egyházpolitikai realitásai között leginkább *pia fraus*nak vagy *pium desiderum*nak értelmezhetjük, az már ifj. Révész Imre számára is napnál világosabb volt.¹³⁶ Bár a tudósítások kritikus vizsgálata arra az eredményre vezetett, hogy ezek forrásértéke igen korlátozott, mégsem zárható ki teljesen az *approbatio* lehetősége, még ha ezt viszonylag későinek, egy adott helyzetben tanácsos taktikai húzásnak vagy az explicit hozzájárulás helyett inkább a hallgatóságos megtűrésnek kell is feltételeznünk. Hogy ennek a vallási türelemnek a feltétele mégiscsak egy korábban benyújtott hitvallás lehetett, egy példaértékű történet bizonyítja 1557-ből. Oláh Miklós érsek maga elé idézett 14 ún. exempt plébánost, hogy igazolják hivatalukhoz és javadalmukhoz való jogukat, mert püspöki jóváhagyás nélkül, csupán a patrónus önkényes eljárása révén iktatták be őket plébániájukra. Csak egy részük jelent meg az érsek előtt, a többiek kimentés nélkül távol maradtak. A kirendelt vizsgálóbíróság erre engedetlenségük miatt kiközösítette a bányavárosi plébánosokat (Körmöc, Besztercebánya, Zólyom, Selmec),

¹³⁴ Kassa, 1625. 09. 29. RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért*, 19/1. jegyzet; Irodalomtörténeti Közlemények, 1904, 239–241; ALVINCZI, 223.

¹³⁵ RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért*, 25, 85 sk.

¹³⁶ RÉVÉSZ Imre, *Magyar református egyháztörténet*, 329.

míg a többi távolmaradót megintette és újfent megidézte. Az ítéletben viszont egy szó sem esik a szabad királyi városok távol maradt plébánosainak (Lőcse, Kassa, Eperjes, Bártfa) elmarasztalásáról (büntetéséről vagy figyelmeztetéséről). Ezt a kivételes eljárást valószínűleg az magyarázza, hogy az érsek tekintetbe vette: ezek a városok hitvallásuk benyújtásával korábban már igazolták együttműködési készségüket. Talán ugyanezen okból nem szankcionálta Nagyszeben és Brassó dékánjainak meg nem jelenését sem.¹³⁷

Eperjes városa 1558-ban minden eszközzel igyekezett elérni, hogy Verancsics Antal egri püspök náluk rendezze be új székhelyét. Aggódtak viszont nemrégén bevezetett istentiszteleti reformjaik miatt:

„Mivel különféle szóbeszédemből eljutott hozzánk, hogy Főtisztelendőséged templomunkba vallásunknak és istentiszteleti rendünknek valamilyen szokatlan megváltoztatását készül bevezetni, szemben a szabad királyi városokkal együtt sok éve bevett közös rendünkkel, igen kérjük Főtisztelendőségedet mint legkegyesebb urunkat, hogy a közbéke és a köznyugalom fenntartása érdekében, mert a népünk nehezen tűri annak elvesztését, amihez régóta hozzászólt, méltóztatásuk ebbeli szándékát mielőbb írásban feltárni előttünk...”¹³⁸

Az eperjesiek úgy beszélnek püspökük előtt az öt városban végbevitt egyházi reformokról mint szerzett jogról, megőrzendő *status quó*ról, amellyel szemben a prelátus lépne föl az újító szerepében. A városok oldaláról ezek szerint már a benyújtás aktuusa sokat jelentett: azt az igényt, hogy saját egyházi szervezetük keretei között saját tanításuk szerinti egyházi gyakorlatot élhessenek meg. Ez a szempont lehetett döntő Lőcse városa számára, mikor önként csatlakozott az ötvárosi szeniorátushoz, miközben megtartotta helyét és vezető szerepét a 24 városi fraternitásban (mely csak évtizedekkel később fektette le saját hitvallását, a *Scepusianát*). A szabad királyi városok szövetsége és a királyi mezővárosok közössége természetesen azonos jogálláson alapuló politikai egységet jelentett, de az ötvárosi esperesség már hitvallási alapon szerveződött, az ebben való részvétel szabad döntéssel nyugodott. A *Pentapolitana* volt az alap, melyen az egymással rivalizáló és gazdaságilag konkuráló városok érdekszövetsége és egyházi szervezete létrejött.

A későbbi hagyományformálódáshoz képest üdítően pontosan fogalmaz Briccius Cocavinus nagysárosi lelkész naplójában az 1564-es bártfai zsinatról, amikor 21 társával együtt először írták alá az *Ötvárosi Hitvallást*.¹³⁹ Ahogy Faber 1565-ben, ő sem említi Stöckelt mint szerzőt, tud a Ferdinánd királynak és Verancsics egri püspöknek való benyújtásról (azaz nem keveri a személyeket, funkciókat, helyszíneket és időpontokat), végül pedig kizárólag a benyújtás aktusáról beszél (*exhibita*), s eszébe sem jut valamilyen jóváhagyást emlegetni. Ez az előnye a kortársnak a fantáziáló utódokhoz képest!

A városok és az egyházi-világi felsőbbség közötti hallgatóságos tudomásulvétel, csendes kompromisszum, *modus vivendi* mindig képlékeny és törekeny maradt. 1573-ból

¹³⁷ PÜSPÖKI NAGY, *A reformáció feltűnése az Esztergomi Főegyházmegye területén*, 16–19.

¹³⁸ MHH.S, XXXII, 329 sk. (nr. 71; 1558. 11. 13.).

¹³⁹ SELESTEI, *Naplók és útleírások*, 27; RIBINI 1, 85 sk.

hiteles feljegyzés maradt ránk Verancsics Antalnak az öt város egyházai irányában tanúsított eljárásáról és magatartásáról. Verancsics már érsekként Eperjesre utaztában május 12-én megállt Lőcsén, megebédelt, és mivel a lőcsei plébános nem jelent meg előtte tisztelgésre, kemény hangú levelet írt a városi tanácsnak, és felrótta a parochus távollmaradását. „Intsék meg – írta a magisztrátusnak –, hogy ismerjék el, hallgassák és tiszteljék előljáróikat.” A Briegeben protestáns szuperintendens által felavatott parochus, egyben a fraternitás szeniora, Antonius Platner igazolni akarta magát, utánament az érseknek Eperjesre. A találkozásról fennmaradt feljegyzésében arról esik szó, hogy beszélgettek a papok házasságáról, az érsek átvette az ajándékot, és végül keresztet vetvén püspöki áldásával elbocsátotta Platnert és társait. Az érsek június 12-én még Eperjesen meghalt.¹⁴⁰

A hagyományformálódást elősegítette bizonyos események és körülmények ciklikus ismétlődése. Most nemcsak olyan banalitásokra gondolok, hogy az augsburgi birodalmi gyűlési helyszín folytán összecsúsznak az 1530-as, 1548-as, 1559-es év eseményei, elősegítve az *Ágostai*, az *Ötvárosi* és a *Bányavárosi Hitvallás* azonosítását; vagy hogy összekeveredik, mit tett Verancsics Antal előbb egri püspöki, majd később esztergomi érseki minőségében.¹⁴¹ Lényegesebb párhuzamokra hívom fel a figyelmet. Az 1548-as pozsonyi vallásügyi törvény meghozatalát követően jártak királyi biztosok országszerte, egyetlen, Melanchthon levelezésében található utalásból tudni, hogy a bányavárosokban ugyanúgy megfordultak, mint a szabad királyi városokban (jóllehet a történetírói emlékezet csak utóbbi látogatásukat tartotta számon). Hasonlóképpen Ferdinánd 1559-es rendelete értelmében egyidejűleg kérték számon 1559/60-ban Oláh Miklós esztergomi érsek és Verancsics Antal egri püspök a szabad királyi és bányavárosokon hitvallásukat, itt viszont éppen megfordítva, a történet ötvárosi oldaláról vagyunk hézagosan, néhány elszigetelt adatból értesülve. Kemény Lajos forrásközlése szerint a kassaiak éppen az eperjesiektől kérték 1559 és 1560 fordulóján a hitvallás szövegét lemásolásra. Az első hitvallás eperjesi keletkezését (Türk naplójával összhangban) erősíti meg ez a Kassán őrzött levél. A kérés időpontja érthető az 1559–1560-ra vonatkozó adatokból.¹⁴²

Ha szabadon engedjük kombinációs készségünket, akkor megkockáztathatjuk, hogy valószínűleg mind a két városszövetség többször egymás után és egy időben került a *status confessionis* kényszerű helyzetébe, vagyis az elsőnek Súlyom Jenő által komolyan vett, századokon át háttérbe szorult keletkezési hagyomány és Botta István elmélete a kasszebeni zsinat korszakos jelentőségéről jól értelmezhető az 1560-as év egyházpolitikai keretei közt. De ha ilyen jól illeszkednek egymáshoz a mozaik darabjai, miért merült valaha feledésbe az Ötváros ezen másodszori vallástétele? Erre is akad válasz: mert mindez Stöckel halálát követően történt, s az órá koncentráció emlékezésnek ezen

¹⁴⁰ ETE, II, 430–431. Platnerről lásd VII. 2/B.

¹⁴¹ OSZK, Quart. Lat. 1169, 115v; Fol. Lat. 2077, 178r. „Exhibita Imperatori Ferdinando Anno partae salutis 1530 et Archi-Eppo Agriensi [sic!] Antonio Verantio in octava Eppereschini 1574. Amplexa et suscepta ab alma Fraternitate Muranensi 1594.”

¹⁴² KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 97; BOTTA, *Huszár Gál*, 156–159.

a ponton kötelezően kellett hallgatnia, még ha Stöckel lett is volna – legalábbis Solyom szerint – a később kanonizált hitvallási szöveg megfogalmazója.

A fentiekből az következhetne, hogy az ősiségre vonatkozó vágyalmok kritikus vizsgálata automatikusan a hagyományosnál későbbi datálásokhoz vezet, ráadásul ha mindent még olyan megbízható adatok is támogatják, melyek szerint éppen az 1559–1560 körüli évek kedveztek volna Magyarországon az *Ágostai Hitvallást* helyettesítő, ám arra kimondottan nem hivatkozó hitvallások (mint a fent említett három szöveg) létrejöttének (itt idézendő Ferdinánd híres kijelentése: az *Ágostai Hitvallás* a birodalomé, nem a magyaroké).¹⁴³ Vagyis minden együtt van ahhoz, hogy igazat adjunk Solyom Jenőnek és Botta Istvánnak: van egymást kölcsönösen hitelesítő elsődleges forrásunk, történeti hagyományunk, kritikai módszerünk a szövegek *Sitz im Leben*jének meghatározására... Mi kell akkor még?! Miért nem mondjuk ki egyszerűen, ahogy ezt Remi Kick már húsz éve meg is tette: az *Ötvárosi Hitvallás* keletkezése 1559–1560-ra tehető? A hitvallások egymástól való irodalmi függésének kérdésén igazán túltehetjük magunkat, különösen azért, mert hogy ezt viszonylag kései/bizonytalan korú szövegek vizsgálata alapján állapítottuk meg.

Hogy nem elégszem meg ezzel a válasszal, annak az a magyarázata, hogy nem Solyom és Botta tételeinek, hanem módszerességének szeretnék hű követője lenni. Mindketten felhívták ugyanis a figyelmet arra, hogy a hitvallások funkciója időről időre változott: gondoljunk csak az *Ágostai*-ra, mást jelentett 1530-ban Augsburgban, mást 1531-ben Schmalkaldenben, mást az 1540–1541-es dialógus idején, s megint mást 1555-ben ugyancsak Augsburgban. Az 1549-ben benyújtott *Ötvárosi Hitvallás* a kifelé való számadást és öngazolást szolgálta. Átadásával feladatát betöltötte, legfeljebb hivatkozási alapul szolgált a későbbiekben, de ekkor sem maga a szöveg, hanem a benyújtás aktusa. A nyomdai lehetőségek hiánya mellett ez is a magyarázata annak a sajátos körülménynek, hogy nem egyszerűen nem maradt fenn, de – mint tudható – még az okmány által képviselt egyes városok sem rendelkeztek saját másolattal.¹⁴⁴

1560-tól a hitvallás gyökeresen új funkciót kap (akár – Botta szerint – már a kislebeni zsinaton, akár – aláírásokkal bizonyíthatóan¹⁴⁵ – legkésőbb az 1564-es bártfai zsinaton): a tanításban való belső egyetértésnek lesz a záloga. Egyszerre fontossá válik a tartalma is, másolatok készülnek, az ötvárosi zsinatokon rendre felolvassák és aláírják. Összetartásra természetesen ott van szükség, ahol a széthúzás jelei mutatkoznak; s az írott tekintély is az élő autoritások halálával értékelődik fel: nem véletlenül említi az *Apologia examinis* épp az 1560. évet az *Ötvárosi Hitvallás* keletkezésével kapcsolatban:

¹⁴³ BREZNYIK, *A selmechányai*, 143.

¹⁴⁴ KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 97. Thomas Faber fent ismertetett levele szerint Bártfa városa viszont 1565-ben már igen!

¹⁴⁵ RIBINI 1, 85. „Exhibita est haec confessio in Eperies, Commissariis regiae Maiestatis. An. C. 1549. Et postea Episcopo Agriensi 1560. Hanc postea anno salutis nostrae 1564. die 8. Iun. in Conuentu Bartphensi, relegimus, et consensimus in eam omnes, quorum nomina subscripta sunt.” OSZK, Fol. Lat. 2059/3, 175r–177v: „1564. jun. 7–8. Bartphae, ubi primum praelecta Confessio 5. Libb. Cittum 1560. Imp. Ferdinando, et AEppo Strig. [sic!] Ant. Verantio exhibita et approbata, cui omnes legati subscripsere.”; vö. OSZK, Quart. Lat. 1196, 67; SZELESTEI, *Naplók és útleírások*, 27.

ad obitum Philippi.¹⁴⁶ Vagyis a keletkezés vonatkozásában máris pontosítanunk kell: megkülönböztetve a szöveg és a szöveghez kötődő funkció keletkezését. Itt értünk tehát a történet ciklikus ismétlődésén túl a többszólamú hagyomány többszólamúságának gyökeréhez. Nem a hagyomány ambivalens tehát, hanem maga a keletkezéstörténet. Hadd utaljak itt újra az *Ágostai Hitvallás* többszöri megszületésére (négy, időben egymást követő változat található a *Corpus Reformatorum*ban).

Most válik világossá, miért nem volt Huszár Gálynak – ahogy erre Botta felhívja a figyelmet – semmi dolga az *Ötvárosi Hitvallással*: kassai magyar prédikátorsága idején még nem létezett ez az újabb keletű funkció, az irat jó esetben a városi levéltárban porosodott, de szórványos megnyilatkozások alapján feltehető, hogy ott sem volt megtalálható.

„Termékeny és tanulságos tévedések”: ezt a címet is adhattam volna gondolatmenetnek. Súlyom Jenő 1949-ben tett úttörő kérdésfelvetései, illetve ezek megválaszolási kísérletei azt a függőnyt libbentették ugyanis fel, melyet az *Ötvárosi Hitvallás* újabb, a sorban immár harmadik, legitimációs funkciója húzott a múlt elé. Ez a legitimációs kihívás egyszerre volt egyháztörténeti-teológiai, melyben a nagy hitvalló elődök, Stöckel és Melanchthon, valamint a nagy hitvalló aktus, az 1530-as birodalmi gyűlés játszottak szerepet, s egyszerre volt közjogi-egyházpolitikai, melyben a minél korábbi benyújtáson és a minél magasabb fórumokon való jóváhagyáson fordult meg minden. Ezúttal már a közös emlékezeten túl zsinati állásfoglalásokban és az országgyűléshez benyújtott beadványokban, s a nyomtatott szó közegébe is kilépve hivatkoznak a 16–17. század fordulóján a szabad királyi városok és egyházaik fél évszázados privilégiumaikra és mindenkor tiszta, egyöntetű tanításuk zálogára, az *Ágostai Hitvallásra*, melynek az *Ötvárosi* csupán hiteles kivonata. Ahogy az 1597-es lőcsei zsinat jegyzőkönyvében olvasni:

„A két hitvallás [Ágostai és Ötvárosi] felolvasásakor sor került az egyes cikkek hasznos kollációjára, azaz egybevetésére, összehasonlítására és magyarázatára, s ebből az az eredmény született, hogy az öt város hitvallása az Ágostai Hitvallásnak valódi extractuma, azaz kivonata, és ezzel messzemenőig, minden cikkelyben és pontban egyöntetűen megegyezik.”¹⁴⁷

S ennek a többszörös önigazoló igyekezetnek a gyümölcse az (amúgy helvét tanítást követő) Alvinczi Péter által gondozott *editio princeps* (1613)¹⁴⁸ és a Stöckel Lénárd személye köré tudatosan szőtt mítosz (legcélzottabban posztillája posztumusz kiadásának előszavában: 1596).¹⁴⁹ Ezt az ellentmondásos jelenséget a formálódó tekintélyelvű orto-

¹⁴⁶ *Apologia examinis ecclesiae et scholae Bartphensis*. Bártfa, 1590. RMNy 637. Fol. 6r. Függelék, 38. sz.

¹⁴⁷ „In welcher verlesung beider Confession / eine nützliche Collation / oder zusammenhaltung / vergleichung / vnd erklerung geschehen ist eines ieglichen Artickels / vnd befunden / das diser fünff stedt Bekentnus / ein warhafftiger Extract / oder Außzug sey der Augspurgischen Confession / vnd mit derselbigen aller ding / in allen Artickeln vnd puncten einhellig vber ein stimme.” Severinus Sculteti: *Hypomnima*, das ist ein kurtze nothwendige Erinnerung etc. Bartfeld 1599. Fol. B3v. RMNy 853. Hasonló véleményt képvisel az *Apologia examinis*: Függelék, 38. sz.

¹⁴⁸ RMNy 1053.

¹⁴⁹ RMNy 773.

doxia és a városok izmosodó konfesszionizmusa közötti érdekszövetség magyarázza (védekezőként a szintén konfesszionizálódó szomszédos hatalmakkal szemben).

Takargatni pedig a múltból volt mit, így a felejtés tárgyainak és motívumainak feltárása a modern kor kutatóinak kincsesbányájává vált. Vonatkozik ez az ún. Dévai-kérdésre, Sólyom és Botta másik fontos kutatási területére,¹⁵⁰ a Honterus-problematikára – ahol talán, a nemzetközi együttműködésnek hála, tisztábban látunk már – ugyanúgy, mint ahogy a felső-magyarországi városok egyházainak történetére.

5. LŐCSEI LITURGIA

A lőcsei krónika 1544-re teszi a hitújítás kezdetét a városban. A bejegyzés szókinccse jellegzetesen 17. századi, ezért ez a részlet biztosan nem kortárs feljegyzésre megy vissza, de az archontológiai adatokat, illetve Bogner és Türk jellemzését más források is megerősítik:

„1544-ben hívták meg az erdélyi Brassóból származó nagytiszteletű Bartholomeus Bognert, az egyház reformálásánál lutheránusnak és az Ágostai Hitvallás hívének mutatkozó lelkészt Ladislaus Polierer úr bírói működése alatt, akinek a hivatali idejében támadt az evangélium világossága. Bogner a nagyhéten kezdett prédikálni az oltáriszentség két színéről. Az iskola rektora Daniel Türk úr volt, ezen a poszton ugyancsak az Ágostai Hitvallás első követője, aki később jegyző lett.”¹⁵¹

Ugyancsak 1544 nyarán iratkozott be Wittenbergben *Albertus Lanio Leutzschouien-sis*.¹⁵² Mivel a lőcsei *Testamentbuch* 1554-ben az iskolamesterről úgy emlékezik meg, hogy: *Dem Hern Schulmeister Alberto Her Thebus ffleschers son*,¹⁵³ biztosra vehetjük, hogy ugyanaz a lőcsei Albert tért vissza tanulmányai után szülővárosába. Daniel Türk lőcsei bíró és Hain krónikája viszont az iskolamestert Albertus Crucigerként említi,¹⁵⁴ ezzel bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a Wittenbergből, Waldsassenből és Morvaiglórról ismert Albert Cruciger/Kreutzer, akit az eddigi külföldi szakirodalom ismeretlen származásúként jelöl meg, valójában lőcsei születésű.¹⁵⁵ A lőcsei diákok Wittenbergből

¹⁵⁰ SÓLYOM, *Dévai Mátyás tiszántúli működése* = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 185–212; BOTTA, *Dévai Mátyás, a magyar Luther*.

¹⁵¹ HAIN, 92. Beszúrás ugyanide: „1544-ben lomnicai Horváth János úr, aki 1529 óta a szepesi Szent Márton-káptalannak a prépostja volt, otthagya a prépostságot és nőül vette egy lőcsei polgár leányát.” Bogner haláláról (HAIN, 104; 1557. 06. 25.) ezt olvashatjuk: „Is primus fuit Apostolus et Evangelista Leuchovien-sium.”

¹⁵² AAV, I, 214; SZÖGI, 2749. Ugyanő 1549-ben mint Albertus Creuzer Leuschouien-sis már a bécsi egyetem diákja: MUW, III, 87; 1551. 01. 17-én teszi itt le a baccalaureusi vizsgát mint Albertus Craitzer Leopolditanus: AW, nr. 28907, 28942.

¹⁵³ KATONA, *Caritas und Memoria*, 129.

¹⁵⁴ Függelék, 35. sz. (1555. 09. 02.).

¹⁵⁵ HAIN, 99, 106.

1556–1557-ben küldözgetett leveleikben már *magister Albertus*ként emlegetik,¹⁵⁶ fokozatát itt szerezte 1556-ban,¹⁵⁷ s lelkésszé is itt avathatták, bár erre vonatkozó pontos adatot nem sikerült találnom.

Albertus 1544-es wittenbergi útját nem kellene feltétlenül kapcsolatba hozni Bogner prédikátori meghívásával és reformátori szellemű ígehirdetéseivel, hiszen messze nem az első diák volt itt Löcséről, az a mód viszont, ahogyan egy 1563-ban kelt levelében az 1544-es évre visszaemlékszik, azt támasztja alá, hogy nemcsak a jóval későbbi veretes lutheránus városi hagyomány kapcsolta ehhez az évhez a löcsei reformáció kezdetét, hanem ezt az időpontot a kortársak is pontosan számon tartották. Paul Eber wittenbergi professzornak ugyanis úgy ír ekkor Cruciger, hogy a löcseiek immár 19 éve hallgatják az evangélium romlatlan szavát.¹⁵⁸ Bogner löcsei működése Cruciger életében is fordulatot hozott, így találhatjuk őt pár hónappal később már Wittenbergben.

Mintegy tízévi peregrináció után, 1553-ban tért vissza hazájába Albertus a városi iskola rektorának, s ezt az állást 1555-ig tölthette be.¹⁵⁹ A források ambiciózus és hiú emberként mutatják be, iskolai pályája nem volt konfliktusoktól mentes, de valószínűleg közvetlenül nem ezek, hanem inkább tudományos tervek készítették arra, hogy ismét praeceptora, Melanchthon támogatását keresse. Ezzel egyidejűleg két meghatározó változás történt 1556 nyarán a város egyházi életében: másfél évtized prédikátorkodás után váratlanul Iglóra távozott Bartholomaeus Bogner, és részben emiatt a bíró az akkor éppen önkéntes száműzetésben Késmárkon időző Radaschinust és Stöckelt udvarolta körül és próbálta megnyerni löcsei prédikátornak, illetve rektornak.¹⁶⁰

Nehéz eldönteni, hogy itt egymással összefüggő vagy csupán közel egyidejű eseményekről van-e szó.¹⁶¹ Türk naplója utal rá, hogy a tanács nem volt megelégedve az iskola színvonalával, s az is egyértelmű, hogy erőnek erejével próbálták Bognert tartóztatni. Elképzelhető, hogy Cruciger a megüresedő prédikátorságra aspirálva maradt hoppon, vagy éppen az az igyekezet sértette, mellyel a szenátus épp az ő állását kínálhatta Stöckelnek, mindenestre újra Wittenbergben bukkant föl, ahonnan Melanchthon pár hónap elmúltával Morvaiglóra ajánlotta be prédikátornak.

Itt ugyanis ismét patthelyzet alakult ki a tanács és a seelaui apát, egy személyben a város plébánosa, Martin Strahlitzer között a prédikátori állás betöltésével és a mise gyakorlati kérdéseivel kapcsolatban (papi ruha, egy szín – két szín, melyik oltárnál?),¹⁶² ezért fordultak közös egyetértéssel a wittenbergi tekintélyhez.¹⁶³ Az iglói küldötteknek

¹⁵⁶ KATONA–LATZKOVITS, 38, 41 (nr. 23, 25).

¹⁵⁷ RITOÓKNÉ, 237; Uő, *Kutak*, 234.

¹⁵⁸ SZELESTEI, *Albertus Cruciger löcsei pap levele*, 152.

¹⁵⁹ HAIN, 99: „Albertus Lasius alias Cruciger, Kreützer.” HAIN, 106: „Magister Albertus Lavius oder Creütziger.” Ezekkel és a másutt található *Laius*, *Lauio* olvasatokkal szemben a *Lanius* és *Lanio* névnek kell elsőbbséget adnunk mint a *Fleischer* latinositott megfelelőjének.

¹⁶⁰ Függlék, 35. sz. (1556. 07. 08.–08. 19.); HAIN, 103.

¹⁶¹ Már 1555-ben Paulus Horler, Cruciger addigi beosztottja szerepel rektorként, Cruciger már 1556 tavaszán Wittenbergben időzik. HAIN, 101; KATONA–LATZKOVITS, 38 (nr. 23). Horler 1546-ban lett lipcsei diák: MUL, I, 662.

¹⁶² Lásd VI. 1. LEUPOLD, 105–107.

¹⁶³ LEUPOLD, 105, 107; SCHENNER, 16(1912), 94.

Melanchthon személyesen mutatta be jelöltjét, Crucigert,¹⁶⁴ akinek fiatal voltán ugyan megdöbbenek (pedig ekkor harmincéves lehetett), de a professzorok véleménye és a Crucigertől a vártemplomban meghallgatott próbaprédikációk végül meggyőzték őket. Cruciger mégis túl tapasztalatlanak bizonyult a kényes iglói helyzet kezeléséhez, pedig a város küldöttei előre beszámoltak neki arról, hogy a plébániatemplomban még pápista misét is tartanak, igaz, hogy kisszámú és egyre fogyó hallgatóság számára, és figyelmeztették, hogy amíg ez a babonáság magától ki nem hal, a gyengékre addig is tekintettel kell lennie, s a misét nem szabad kritizálnia.

Cruciger viszont lelkiismereti okokból képtelen volt elviselni saját templomában, saját hívei körében a bálványimádást, s Isten átkával fenyegette meg az azon részt vevőket. Prédikációk sorát szentelte ennek a kérdésnek, nem is hatás nélkül, mert az iskolamester (a jeles humanista Johannes Tapinaeus) és húsz kóristája megtagadták, hogy tovább énekeljenek a pápista szertartáson. Bár a polgárság zöme e vitában Cruciger mögé állt, Martin Strahlitzer apát és a vallási villongásokat kínosan kerülő és a felsőbbség beavatkozásától jogosan tartó tanács nem tűrhette az amúgy is ingatag *status quo* ilyen felrúgását, a nagy nehezen kivívott béke veszélyeztetését. Crucigert, a rektort és a kórust a városházára idézték, ahol visszafogottságra intették őket. Érdekes a lutheránus többségű várost vezető lutheránus többségű tanács érvelése: Tény, hogy a mise nem isteni, hanem emberi szerzés, ezért is járnak rá olyan kevesen, de attól még nem szabad egyik napról a másikra betiltani, hanem ki kell várni erre az alkalmas időt (maga az apát sem állt szemben ezekkel a tanokkal, amit az említett közös wittenbergi küldöttség is bizonyít).¹⁶⁵

A prédikátor megfogadta ugyan, hogy lakatot tesz a szájára, de ígéretét képtelen volt betartani, karácsony táján képrombolásra biztatta hallgatóságát, s jó példával elől járva a misekönyvet maga vágta a szolgálatára készülő káplán arcába. A diákok erre bibliai citátumokkal megtűzdelt írásukban tagadták meg a misén való éneklést. A tanács annak rendje és módja szerint az év végével felmondott Crucigernek és a rektornak, míg a diákokat karcerral sújtotta (ez a büntetés hatott, az iskolában és a misén rövidesen helyreállt a szokott rend). Figyelemre méltó, hogy e vitában valaki Zwinglivel és a münsteri újrakeresztelőkkel hasonlította össze Crucigert: ugyanis az evangéliumra hivatkozva okoz felfordulást.¹⁶⁶

Cruciger fő támasza a polgárok körében a szenátor Hans Leupold volt, Speratus barátjának a fia s a városi krónika szerzőjének az apja, így a Leupold-féle feljegyzés a vitát Cruciger szemszögéből írja le, s a helyzet elfajulásáért az ingatag és intrikus apátot teszi felelőssé, aki nem is annyira Cruciger nézetein ütközött meg, inkább az váltotta ki féltékenységet, hogy az ifjú prédikátor az egész plébánia népét megnyerte magának. Ugyanebben a beállításban idézi fel az eseményeket az a Cruciger-párti és apátellenes gúnydal, melyet Leupold szemérmesen csak kezdősorával említ, de Schenner teljes terjedelmében közöl.¹⁶⁷

¹⁶⁴ MBW, nr. 7921, 7923 (1556. 08. 17–20.); LEUPOLD, 108.

¹⁶⁵ LEUPOLD, 108 sk.; SCHENNER, 16(1912), 95.

¹⁶⁶ LEUPOLD, 109 sk.

¹⁶⁷ LEUPOLD, 110, 112; SCHENNER, 16(1912), 96 sk.

Az elbocsátott Cruciger 1557. január 11-én indult vissza Wittenbergbe, s a város kapujában több száz híve előtt tartotta búcsúprédikációját.¹⁶⁸ A tanács természetesen nem akarta, hogy Melanchthon vagy az egyetem megorroljon rá, hisz később is rá volt utalva végzett diákjaikra, ezért január 24-i levelében igazolni igyekezett eljárását, részletesen felsorolva Cruciger kilengéseit, aki nemcsak a misét, a pápát, a bíborosokat és a püspököket ostromozta, hanem a város földesurát, Ferdinánd királyt is a fáraóhoz hasonlította, aminek az egész morva tartományban híre ment, úgyhogy az egyik királyi hivatalnok panaszt is tett ezért a tanácsnál, s súlyos következményeket helyezett kilátásba.¹⁶⁹

A tanács és Martin apát Melanchthonnak küldött leveleit valószínűleg megelőzte Cruciger személyes beszámolója, mert az iglói követeket a professzor igen hűvösen fogadta, választ nem is adott, csak írásban igazolta a küldemények átvételét, ebben rosszzallotta Cruciger elbocsátását és az iskolamester lecsukását, valamint a misét maga is bálványimádásnak bélyegezte. Ez a magatartás annyira kínosan érintette a követeket és a városháza őket fogadó hivatalnokát, hogy Melanchthon sorait egyszerűen elsikkasztották.¹⁷⁰

Cruciger 1557. május 26-án még Wittenbergből igen gorombán reagált az ellenfelei által összeállított bűnlajstromra, majd egy nyomtatott „vigasztaló iratban” próbálta utólag igazolni saját ígéhirdetéseit s a lehető legrosszabb színben feltüntetni a tanács eljárását.¹⁷¹ Pár hónap múlva Cruciger a Cseh-erdőben fekvő Waldsassen szuperintendense lett, ismét Melanchthon ajánlotta oda, de mint egy bizalmas leveléből kiderül, már maga a praeceptor sem volt meggyőződve Cruciger alkalmas voltáról.¹⁷² Nem tudni, hogyan birkózott meg ottani feladataival,¹⁷³ de 1557 novemberében megint szülővárosában találjuk mint a Bogner távoztával megürült s a Thurzók jóvoltából igen előkelően dotált prédikátori állás várományosát.

Lőcsén az 1550-es évekre régi és új elemeket ötvöző vegyes egyházi szervezet alakult ki, melynek élén a plébános állt, az akkorra már lutheránussá lett Georg Moller.¹⁷⁴ A plébánia még megőrizte egykori jövedelmeinek jelentős részét (tized, ingatlanok), ebből a plébános saját magán kívül két káplánt tartott el, s a tanárok étkeztetésével hozzájárult az iskola fenntartásának költségeihez is. Moller plébános nem misézett és nem prédikált,¹⁷⁵ hanem adminisztratív feladatokkal foglalta el magát, holott ekkorra már nem ő töltötte be a 24 városi fraternitás esperesi tisztjét. Lőcsei plébánosként egyrészt az esztergomi érsek, másrészt a szepesi prépost joghatósága alá tartozott (az 1546-ban alakult ötvárosi szeniorátussal kapcsolatban a neve nemigen fordul elő).

¹⁶⁸ LEUPOLD, 110 sk.

¹⁶⁹ MBW, nr. 8108; LEUPOLD, 111.

¹⁷⁰ MBW, nr. 8116, vö. 8130; LEUPOLD, 111.

¹⁷¹ LEUPOLD, 112; SCHENNER, 16(1912), 99. M. Albertus Creutzer: Ein Trostschrift vnd gründlicher Bericht des Abschieds von der Stad Jgla in Meiherern gelegen. Wittenberg, 1557. 4° [20]. VD 16., C 5800.

¹⁷² MBW, nr. 8176 (1557. 04. 04.).

¹⁷³ LEUPOLD (112 sk.) teljes terjedelmében közli egy 1557. szeptember 13-án Waldsassenből iglói híveinek küldött rövid, a bálványimádást ostromozó pásztorlevelét.

¹⁷⁴ HAIN, 105. Lásd VII. 4.

¹⁷⁵ A lőcsei krónika rendkívüli állapotként emlékezik meg róla, hogy „1541-ben az egész Szepességben nem voltak diakónusok, hanem minden plébános maga tartotta az istentiszteletet a háborús idők és az evangélikus hitújítás miatt.” HAIN, 85.

A két káplán egyikét „windisch”-ként emlegetik a források, a másik pedig egyértelműen német anyanyelvű volt (egy alkalommal: „Subenburger”).¹⁷⁶ A városban tartózkodott a Thurzó család házikáplánja is, Martin Bopst (majd 1561-től utódja, a Wittenbergben Thurzó-ösztöndíjas Martin Barth), de ő közvetlenül a Thurzóktól kapott fizetést, és a plébániatemplomban semmilyen szolgálatot nem végzett.¹⁷⁷

Az istentiszteletek szempontjából a város által alkalmazott prédikátor volt a legfontosabb személy. Fizetését – az alapító kifejezett szándéka szerint, melyet az uralkodó is jóváhagyott – a Thurzó-alapítványból fedezték, ezt az évi száz forintot még természetbeni juttatások (gabona, fa) egészítették ki:

„Száz forintért tartsanak egy tanult és alkalmas prédikátort, katolikust, aki sem lutheri, sem más eretnokségtől nem fertőzött, hanem az üdvös tant hirdeti, hogy Isten ígését szorgalmasan prédikálja.”¹⁷⁸

A két káplán, az iskolamester és a tanítók annyiban kaptak pénzbeli és természetbeni fizetséget a várostól, amennyiben részt vettek a templomi szertartásokban és szolgálatokban (miséztek, katekizáltak, prédikáltak).¹⁷⁹ A város által biztosított fizetésre azért volt szükség, mert a miscalapítványok és egyéb szertartási bevételek addigra már megszűntek. Thurzó Elek iskolai alapítványa biztosította mind a klerikusok, mind a skolasztikusok utánpótlását. Az ösztöndíjas diákok középiskoláikat Goldbergben, Boroszlóban vagy Bárfán végezték, ezután Wittenbergbe, Lipcsébe (vagy jóval ritkábban Krakkóba) mentek egyetemre.¹⁸⁰ Paphiány esetén ezeket a végzett diákokat vagy a tanítók egyikét ordináltatták, többnyire a közeli Briegeben (ez volt a leggyorsabb és a legolcsóbb megoldás).¹⁸¹ A Wittenbergben ordinált löcsei lelkészek (Bogner, Johannes Sommer,¹⁸²

¹⁷⁶ KATONA, *Caritas und Memoria*, 129.

¹⁷⁷ Bopstot eredménytelenül hívják Kassára német prédikátornak. KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 18.

¹⁷⁸ „Videlicet Concionatorem doctum et Idoneum, virum Catholicum et neque Lutherana, neque alia vlla haeresi infectum, sed sanam doctrinam profitentem in ecclesia parrochiali Leuchouiensi Stipendio florenorum centum fouendo, vt verbum Dei diligenter predicet.” KATONA, *A löcsei Testamentbuch alapiratai*, 237; KATONA, *Caritas und Memoria*, 36–40, 108, 111.

¹⁷⁹ Hain krónikája szerint 1558-ig a subconcionator (a tót prédikátor, a káplánok egyike) javadalmát a plébános és a tanács fele-fele arányban biztosította (HAIN, 98, 106). A Testamentbuch, a Türk-napló és a krónika egybehangzó adatai alapján a költségek hasonló megosztását (évi 12-12 forint) tételezhetjük fel a többi káplán esetében is. Függelék, 35. sz. (1557. 12. 06.).

¹⁸⁰ KATONA–LATZKOVITS, 6 sk.; KATONA, *Eine humanistisch-reformatorisch geprägte Stiftung in der Zips*; Uő, *Caritas und memoria: ein Beispiel für die Bildungsförderung in der Zips der 16. Jahrhunderts*; KATONA, *Caritas und Memoria*, 105–115.

¹⁸¹ Lásd VII. 2/B. Hain krónikája 1567-ben Antonius Platner prédikátor briegei ordinációjáról emlékezik meg (HAIN, 111). Türk is ezt a lehetőséget latolgatja: Függelék, 35. sz. (1557. 12. 07.).

¹⁸² Bognerről lásd IX. 3. Johannes Sommer késmárki, 1541-ben wittenbergi diák, 1548-ban ordinálják Késmárkra, 1551-ben löcsei diakónus, 1553-ban kassai prédikátor, majd 1577-ig késmárki plébános. AAV, I, 191; SZÖGI, 2710; MEEE, 8; HAIN, 98; KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 18, 59; BRUCKNER, *A reformáció és ellenreformáció a Szepességen*, 89 sk.; MBW, nr. 5530.

Gregorius Meltzer¹⁸³) kivétel nélkül eredetileg máshova kaptak meghívást, s később kerültek Lőcsére. A lőcsei klerikusok többsége tehát már protestáns papszentelésen esett keresztül és házasságot is kötött.

A templomi szertartások ugyan már lutheri, de meglehetősen konzervatív szellemben folytak. A változtatásoktól való ódzkodást egyrészt az idős plébános, Moller felügyelete, másrészt a prédikátor Bogner óvatos wittenbergi magatartása biztosította. Mindketten szemben álltak a radikális újításokkal (lásd VII. 4., IX. 3.). A tanács és a polgárság ugyancsak partnerük volt a hagyományok őrzésében és a stabilitás fenntartásában. Bogner sokak által megsiratott távozása, Radaschinus és Stöckel sikertelen meghívása, valamint Cruciger iglói és waldsasseni kudarcra után 1557 novemberében került sor arra, hogy Cruciger hazatérjen szülővárosába, s meghívják a betöltetlen prédikátori állásra. Beiktatása a tanács és a plébános jelenlétében történt:

„Kértük, hogy mivel jól tudja, nálunk tiszta a tanítás, azt szorgalmazza. A szertartásokon se változtasson, csak ha szükséges. Bár meglehetősen sok van belőlük, ez a nép fegyelmezésére szolgál, ami a nép tünysége miatt kívánatos. És a plébános tudtán kívül semmin se merjen változtatni, amit ő mind megígért azzal együtt, hogy nem tér el az Ágostai Hitvallástól. A szertartások neki is tetszenek, csak azt kifogásolja, hogy néha az iskola rovására mennek. [...] Azt is kérte, ne rójuk föl neki, ha nem maradna sokáig egyedül, hanem megházasodna.”¹⁸⁴

Az iglói történet ismeretében igen érdekes felhangja van minden idézett mondatnak. A lőcseiek tisztában voltak Cruciger nehezen alkalmazkodó természetével, s a másutt esett botrányokról szóló hírek is biztosan megtalálták az utat szülővárosába. Az első konfliktus már beiktatása napján megtörtént, Johannes Melasszal,¹⁸⁵ a diakónussal került összeütközésbe, aki már több mint egy éve fungált helyettes prédikátorként, s nem könnyen viselte, hogy új előjárót kapott. A lelkészek között közvetítő városbíró naplója részletesen beszámol minden egyes lépésről. Egy hétbe sem telt, hogy kiderüljön, a hazatért prédikátornak valami baja van a liturgiával, pedig az valószínűleg cseppet sem változott Lőcséről való távozása óta:

„Aznapi voltak nálam Albert magiszter, prédikátor és Johannes Melas, akik azt mondták, hogy megállapodtak a plébánossal a templomi szertartásokról. De Albert nem akarja a misét énekelni, nem tudom, mit kifogásolva benne, mert fogalmam sincs, mi hibája lehetne, ő a járatlanságát hozza fel ürügyül. Ehelyett egész nap prédikálna, ünnepnapokon is és szerdánként. Amikor ráér, szívesen keresztel. Melas viszont hat napon át a kátét tanítja, amit vasárnap délutánonként ki kérdez, és a misét is énekl.”¹⁸⁶

¹⁸³ Gregorius Meltzer szepesváraljai, 1555-ben ordinálják ugyanide, aztán kassai, rozsnyói prédikátor, 1565–1567 Lőcsén, majd Selmecen, végül haláláig Besztercebányán. MEEE, 14; KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 22 sk.; HAIN, 110; KATONA, *Caritas und Memoria*, 42, 166, 170, 174; BREZNYIK, *A selmebányai*, 202–207.

¹⁸⁴ Függelék, 35. sz. (1557. 11. 24.). Cruciger csak 1559 nyarán nősült meg: ETE, II, 424.

¹⁸⁵ Johannes Melas 1559-től kassai, majd rozsnyói tót prédikátor. HAIN, 106; KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 23

¹⁸⁶ Függelék, 35. sz. (1557. 11. 29.).

Türk ekkor állapítja meg csalódottan (németül, amit a naplóban a ritka, bizalmas bejegyzéseknél alkalmaz): „belőle sem lesz Bartholomaeus” (ti. Bogner). Egy hét múlva Cruciger nagy szónoklatot tartott a szenátus előtt arról, hogy ő a prédikálásra kapott elhívást, s hogy erre alaposan fel tudjon készülni, nincs ideje más szertartásokat végezni. Ez kapóra jött Melasnak, aki késznek mutatkozott minden olyan feladatra, amit Cruciger a prédikatori méltóságon alulinak tartott (misézés, a szentségek kiszolgáltatása).¹⁸⁷ Ha Cruciger konfrontatív személyiségének megrajzolásán túl szabad teológiai következtetéseket is levonni ezekből a vitákból, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a szakramentarizmus felé nyitott racionális tanítás gyakorol itt kritikát a liturgikus cselekmények felett. Hogy Crucigerre nem ragasztották a helvét elhajlás bélyegét, az annak volt köszönhető, hogy Löcsén is tisztában lehettek vele: álláspontja nem megy túl a melanchthoni teológia keretein.

A városbíró Türk hajlandó lett volna belemenni az igeszolgálat és a liturgikus szolgálat ilyen megosztásába, s a plébánossal már újabb káplánok sziléziai felavattatására szőtt terveket, akik már főleg a Thurzó-alapítványból kapták volna járandóságukat, de a tanács véget vetett ennek az álmodozásnak: az egyházi szolgálatokat a meglévő embereknek a meglévő anyagi alapokból kell ellátniuk. A plébános annyi és olyan káplánt tart el, amennyi és amilyen jólesik neki, de a szolgálatokat alkalmas lelkészeknek kell végezniük.¹⁸⁸ Ez a huzavona lehetett annak a fordulatnak a háttere, hogy a plébános pár héttel halála előtt, 1558. május 25-én átadta a plébánia vagyonát, követeléseit és kötelezettségeit a városnak:

„1558-ban a pünkösd előtti szerdán nagytiszteletű mag. György úr, lőcsei plébános újból, ahogy már sokszor megtörtént vele, lemondott a tizedről és a plébániai gazdaságról, és olyan panaszt tett, ahogy azt kérvénye és írása mutatja, hogy a tanács magáévá tette panaszát, és a plébános kívánságára meg kellett adnia neki a hetenkénti, minden pénteken esedékes 3 forintot az eltartásra, valamint évente gabonát is, 10-10 köből rozsot és búzát, ugyanígy 2 köből komlóval főzött sört, fát, amennyire szüksége van, egy hizott disznót, egy mázsa sót és 2 tehéntartást. A tanács a diakónusok eltartásáról is így állapodott meg, hogy a két káplán évi 24 forint fizetése mellé évente 20 forint 20 dénárt kap kosztra [...], összesen 44 forint 20 dénárt.”¹⁸⁹

Ez a változás, valamint a Moller halála és a plébánia betöltésével kapcsolatos egyházi nehézségek¹⁹⁰ együttesen vezettek oda, hogy a prédikátor presztízse és fizetése megnőtt, személye felértékelődött. A lőcsei egyház életét egyértelműen Cruciger, majd utódai, Gregorius Meltzer és Antonius Platner prédikátorok működése határozta meg. Ez a súlypont-átrendeződés kielégíthette Cruciger hiúságát (bár kezdetben igen rossz néven vette, hogy mellőzték a plébánia betöltésénél),¹⁹¹ így magyarázható, hogy ko-

¹⁸⁷ Függelék, 35. sz. (1557. 12. 06.).

¹⁸⁸ Függelék, 35. sz. (1557. 12. 07–08.).

¹⁸⁹ HAIN, 106. A plébánia vagyonának összeírása és városi kezelésbe vétele uo., 107.

¹⁹⁰ Függelék, 35. sz. (1558. 10. 09.). Laurentius Serpilius lesz végül az új plébános. Vö. HEPDING, *Quendel-Serpilius*.

¹⁹¹ Függelék, 35. sz. (1558. 11. 06.).

rábbi súrlódásai ellenére végül tartósan 1565-ig megmaradt Lőcsén.¹⁹² Utolsó lőcsei éveiből Briccius Cocavinus naplója is megőrizte Cruciger egyik konfliktusát. 1563. április 15-én döntött az ötvárosi zsinat Kisszebenben a házassági esküről, amelyet a lőcsei prédikátor egyetlenként, ráadásul nyilvánosan ellenzett. A feszültség több mint egy évig tartott, csak 1564. április 25-én adta be Cruciger a derekát és engedett a zsinati többségnek e kérdésben.¹⁹³ A következő évben távozott Rozsnyóra, innen 1566-ban Selmece hívták át, egy ansbacher meghívást betegségére hivatkozva mondott vissza, 1570-re már meghalt.¹⁹⁴

Korábbi pályája ismeretében csodálkozást kelthet, hogy a nyughatatlan Cruciger nyolc teljes évig töltötte be a lőcsei prédikátorságot. Ezt a képet árnyalják az arról szóló adatok, hogy eközben sem szűnt meg iglói visszatérésén munkálkodni. 1563-ban szinte Speratus stílusában írt Leupoldnak, hogy az iglóiak emléke nem halványult el a szívében. Első jelentkezésére a tanács elutasítóan válaszolt. Három évvel később már személyesen jelent meg Iglón, hogy a nyomtatásban kiadott gyalázkodásait visszavonó írásbeli bocsánatkérését átadja, s azt élőszóval is megtámogassa. A bocsánatot és a város ajándékát elnyerte, az állást nem. Közben megbetegedett, majd 1567 őszén meghalt Cruciger fő ellenlábasa, Martin Strahlitzer apát és plébános, ami új reményeket élesztett a visszautasított pályázó számára, de olyan riválisra akadt, akivel képtelen volt felvenni a versenyt. Johannes Gasst ugyanis nem egyszerűen iglói származású, protestáns meggyőződésű és a seelaui konvent utolsó élő tagja, így az apáti cím reményteli várománya volt, hanem a Habsburg-család magyaróvári prédikátora is, s jelentkezését azzal a fenyegetéssel támasztotta alá, hogy a Miksa császárhoz benyújtandó fellebbezését már előre megfogalmazta, s ha a város részéről elutasítással találkozna, azt haladéktalanul a császár kezébe juttatja.¹⁹⁵

Az *Apologia examinis* ajánlásának szerzői nem álltak távol a valóságtól, mikor azt állították, hogy 1560 táján kezdtek a szakramentáriusok beférközni az Ötváros egyházaiba,¹⁹⁶ hisz láttuk, Cruciger Lőcsén mindent megtett azért, hogy felkeltse a gnézio-lutheránusok gyanúját és magára vegye a kriptokálvinizmus bélyegét. Más kérdés, hogy az igaz hit bártfai őrei nyilvánvalóan nem rá gondoltak vádjaik megfogalmazásakor, hanem elsősorban Szegedi Gergelyre és Thuri Farkas Pálra. Erre a szelektív emlékeztet-
re ugyanaz a magyarázat adódik, mint arra a tendenciózus cserére, hogy ugyanezek a szerzők képzeletükben Honterust viszik el Wittenbergbe és Dévait Bázélbe (lásd VIII. 1. és IX. 7.). A század végén már nyelvi és etnikai szempontok kezdték színezni a tagolt felekezeti képet.

¹⁹² KATONA, *Caritas und Memoria*, 42, 45, 129, 132 sk., 139, 154, 159, 164, 166, 211, 214; HAIN, 103, 106, 110, 277 sk.

¹⁹³ SZELESTEL, *Naplók és útleírások*, 26 sk. Hat héttel később, az 1564-es bártfai zsinaton írta alá lőcsei prédikátorként az *Ötvárosi Hitvallást*. KLEIN, III, 114; RIBINI 1, 85.

¹⁹⁴ BREZNYIK, *A selmechányai*, 200 sk. Ritoókné 1569-re teszi a halála évét: RITOÓKNÉ, 237; Uő, *Kutak*, 234.

¹⁹⁵ LEUPOLD, 128, 141; SCHENNER, 16(1912), 100–102.

¹⁹⁶ Függelék, 38. sz.

6. HITVALLÁS MAGYARUL: MAROSVÁSÁRHELY, 1559

Az első magyar nyelvű reformatori hitvallás már a helvét (protokálvinista) teológiai irányzat mellett kötelezte el magát. Ennek az irányzatnak a magyarországi elterjedése csak az 1548-as pozsonyi országgyűlés után kezdődött, s részben a bullingeri úrvacsoratanban, részben egyszerűbb szertartási formák bevezetésében mutatkozott meg. Ezen tanok mind a királyi hatalom, mind a prelátusok részéről igen heves elutasítással és üldöztetéssel találkoztak, a svájci teológia befolyása mégis évről évre több jelben mutatkozott meg. A *Consensus Tigurinus* kéziratát még nyomdába adása előtt egyes magyarok véleményezték.¹⁹⁷ Még az udvari kancellárián is akadt híve Bullingernek, Fejérthóty János, aki 1551-ben azzal a kéréssel fordult a zürichi reformátorhoz, hogy küldje el neki a keresztény hit cikkeiről szóló tanítását.¹⁹⁸ Bullinger válasza évekig terjedt másolatokban, míg végül 1559-ben egyszerre két helyen jelent meg, Huszár Gálnál Magyaróvárott és Heltai Gáspárnál Kolozsvárott.¹⁹⁹ Ugyancsak magyar kérésre jelent meg Zürichben 1559-ben Ludwig Lavater irata: *De ritibus et institutionibus ecclesiae Tigurinae opusculum*.²⁰⁰ Ez a mű is jelentősen hozzájárult a magyarországi bullingeriánus közösségek istentiszteleti formáinak egységesüléséhez.

Ezek a későbbi szóval „reformátusnak” nevezhető közösségek elsősorban a hódoltság és a végvári ütközőzóna területén tűntek fel, közvetlen külföldi minták nélkül, inkább a megváltozott körülmények hatására: a keresztény egyházi és világi hatóságok eltűnése, a korábbi jogi, szervezeti és kultikus normák megkérdőjeleződése folytán (lásd X. 7.).²⁰¹ A hódoltsági reformáció is lutheri alapokon indult el. Első sikeres terjesztője és szervezője, Sztárai Mihály 1551-ben már hét éves tevékenységéről számolt be, nevezetesen arról, hogy 120 gyülekezetben kezdte hirdetni a kereszt igéjét:

„Az Úrtól lett ez és csodálatos a mi szemünkben, hogy az a kő, Krisztus, akit nemcsak a magyarok, hanem minden más nép megvetett, most a török zsarnokságtól sanyargatott és a többi nemzettől sorsára hagyott Magyarország fejévé lett [Ps 118,22–23]. Istent illeti hát a hála, aki a szolgaságban szabadsággal, a megaláztatásban nemességgel, s Krisztus ellenségeinek diadalakor a halál és a pokol fölötti győzelemmel ajándékozott meg bennünket.”²⁰²

¹⁹⁷ Bullinger Vadianushoz 1551. 03. 08. CR, XLII (Calvini Opera 14), 71 (nr. 1461).

¹⁹⁸ ETE, V, 499.

¹⁹⁹ RMNy 152, 157. Kiadás és magyar fordítás: *Bullingeri Epistola*; vö. LOCHER, „*Perseverantia in viis Domini*”; BERNHARD, *Reformatori üzenet és ökumenikus szellem*.

²⁰⁰ VD 16., L 828.

²⁰¹ BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 268.

²⁰² „A Domino enim factum est istud, et est mirabile in oculis nostris, ut lapis Christus non solum ab Hungaris, sed etiam ab omnibus aliis nationibus reprobatus sit caput Hungariae Turcica tyrannide oppressae, atque omni auxilio aliarum nationum destitutae. Deo igitur gratia, qui dedit nobis sub servitute libertatem, sub ignobilitate nobilitatem, sub victoria hostium Christi victoriam mortis et inferni.” EMBER, 103; EMBER–BOTOS, 82; ETE, V, 543 sk.; KEVEHÁZI, „*A kereszt igéjét hirdetni kezdtem*”, 88 sk.

Sztárai munkatársai és tanítványai, így Szegedi Kis István tolnai rektor, majd lelkész is, már a helvét teológia irányába tájékozódtak. A tolnai iskola népszerűségéről és színvonaláról 1556 táján az akkori rektor, Thuri Farkas Pál tájékoztatta a német tartományok egyházait.²⁰³ A zürichi teológia első jelentős magyar képviselői (az említettek mellett Kálmáncsehi Sánta Márton és Melius Juhász Péter) mind a hódoltságból vagy a végvárból jöttek (onnan származtak és/vagy korábban ott működtek).

Martinuzzi Fráter György váradí püspök halála (1551) után a Tiszántúlon is terjedni kezdtek a bullingeri eszmék, főleg Kálmáncsehi jóvoltából, aki debreceni plébános lett. A váradí egyházmegye papjai Beregszászon 1552-ben már egy feltehetőleg helvét szellemű úrvacsorai egységdokumentumot fogadtak el, melynek szövege azonban nem maradt fenn.²⁰⁴ Az 1554 márciusában tartott óvári zsinaton, melyen a tiszántúli egyházvidék szuperintendenst is választott, a végzések egy kivételével istentiszteleti és rendtartási kérdésekkel foglalkoztak, az első cikk pedig elég terjedelmesen az úrvacsora kérdésében nyilvánította ki az egybegyűlték álláspontját. Első látásra felismerhető, hogy az artikulus a *Wittenbergi Konkordia* szövegét használja fel, de azt a formai és tartalmi azonosságok mellett stílusnak tűnő változtatásokkal és értelemzavaró módosításokkal hozza (lásd Függelék, 9. táblázat). Erre már a szöveg 19. századi közreadója, Tóth Ferenc is felfigyelt, s a hitelesség bizonyítékát fedezte föl benne. Révész Imre őszintén elismerte a változtatások teológiai elemzése közben: „Én akár mennyi fejtöréssel sem bírok a változtatásokban logikusan keresztülvitt egységes céltat fölfedezni.”²⁰⁵

A megfejtés kulcsára Bucsay Mihály jött rá: a *Wittenbergi Konkordia* eredeti és megváltoztatott szövegét párhuzamosan kell olvasni, mert minden változtatás az eredeti megfogalmazással vitatkozik, azt fordítja ellentétébe. Az óvári mondatok magukban zavarosak, de az 1536-os egységformula tükrében értelmet nyernek. Az 1554-es cikk éppen nem azt bizonyítja, hogy Óváriban a konzervatív szárny a *Wittenbergi Konkordiót* idézve próbálta volna Kálmáncsehiék radikálisabb irányzatának előretörését megfékezni, hanem pont fordítva, a zsinaton összegyűlték többsége már túl volt a *Konkordiában* rögzített kompromisszumokon, a buceri–melanchthoni közvetítő teológián, és nyílt vitába szállt ezzel.²⁰⁶

Politikai támogatást 1556-tól élveztek a helvét irányzat képviselői Petrovics Péter temesi bán személyében, aki 1556-ban kiverte Ferdinánd csapatait Erdélyből, s a Lengyelországba száműzött kiskorú János Zsigmondot ültette a trónra. Petrovics egészen haláláig (1557) igyekezett azt a felfogást érvényesíteni, amely aztán a 16. század végéig

²⁰³ Idea christianorum Hungarorum in et sub Turcismo. Kassa 1613 (RMNy 1054), Oppenheim 1616 (RMK III 1174); KATHONA Géza, *Fejezetek*, 61–65; fordítás: KATHONA Géza, *Fejezetek*, 66–70; SAE, III (1973), 915–920.

²⁰⁴ EMBER, 104; RIBINI 1, 98; KISS Áron, 22–26.

²⁰⁵ TÓTH Ferenc, *A' helvétizai vallástételt követő*, 258–262; RÉVÉSZ Imre, *Bucer Márton*, 28.

²⁰⁶ BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 269–271; Uő, *Szegedi Gergely debreceni reformátor*, 14–18; JUHÁSZ István, *Hivallás és türelem*, 19. Bucsay megfejtése jó példa az intertextuális elemzési módszer eredményes alkalmazására.

uralkodóvá vált az erdélyi politikában. Beletörődött abba, hogy az új erdélyi állam a török adófizetője lett, függetlenségéért cserébe azonban autonómiát kapott belső ügyei szabad intézésére, s lassú gyarapodással készült fel arra, hogy az alkalmas pillanatban a török kiűzésének és Magyarország újraegyesítésének a kiindulópontjává váljék. E vízió képviselői szívesen képzelték el Erdélyt protestáns országnak, és semmiképpen sem kívánták politikai megfontolásokból korlátozni a reformáció újabb és újabb irányzatainak fellépését.²⁰⁷

Kálmáncsehi halála (1557) után utódai, Szegedi Gergely debreceni plébános és Melius Juhász Péter prédikátor álltak a tiszántúli protokálvinista mozgalom élére. Helyes helyzetértékelésükre vall az, hogy belátták, a keleti országrész politikai és kulturális centrumát képező, valamint gazdaságilag is rendkívül gyorsan fejlődő Kolozsvár támogatása nélkül képtelenek lesznek teológiai látásmódjukat érvényesíteni az egyházi tanítások egyre bővülő piacán. Kolozsvárott már nagyon erős protestáns közösség létezett, hiszen a város plébánosa, Heltai Gáspár 1550-től kezdődően egy sor evangélikus tartalmú nyomtatványt tudott itt megjelentetni. Hosszas tárgyalások árán sikerült Meliuséknak megnyerni a kolozsvári központú magyar egyházkerület püspökét, Dávid Ferencet és Heltai Gáspárt a helvét szellemű – főleg Kálmáncsehi és Szegedi Gergely vitái során Debrecenben kidolgozott és kiérlelt – úrvacsoratanak.²⁰⁸

Dávid ún. magyar egyházkerület élén állt, ugyanis Erdélyben az egykori gyulafehérvári és milkói katolikus püspökségek örökébe lépő protestáns szuperintendencia etnikai és földrajzi alapon vált ketté, hiszen ekkor még a kolozsvári és a szebeni egyház álláspontja között dogmatikai különbség gyakorlatilag nem volt. A szász és a magyar szuperintendencia úgy alakult ki, hogy az egyházi beosztás követte a politikai szerveződést: így a szász székek területén jött létre az egyik püspökség, amelynek központja Szebenben volt, a másik pedig a döntően magyarok lakta magyar vármegyékben alakult ki, s székhelye a szászok és magyarok lakta Kolozsvár lett. Ez azt jelentette, hogy az adott területen élő gyülekezetek a szebeni vagy a kolozsvári püspök fennhatósága alá tartoztak, függetlenül attól, melyik irányzatát fogadták el az időközben több ágra szakadt protestantizmusnak. Többnyire 1556-ot vagy 1557-et jelölik meg a szétválás időpontjaként, a Kolozsvár székhellyel létrejött magyar szuperintendencia első vezetője pedig Dávid Ferenc lett.²⁰⁹

Dávid korábban felvette már a küzdelmet azokkal, akik Zwingli, majd más svájci reformátorok tanaival megismerkedve egyre inkább eltávolodtak a lutheranizmustól. Cáfo-

²⁰⁷ BiDi 26, 18; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja II.*, 11. Ettől a ponttól kezdve a fejezet végéig – eseménytörténeti átvezetésül a *Marosvásárhelyi Hitvallás* teológiai értelmezéséhez – szövegem tartalmilag többnyire szorosan követi Balázs Mihály hivatkozott írásait. Gondolatait, megállapításait lerövidítve átvettem, de sajátos nyelvi fordulatait stiláris okokból tudatosan mellőztem, ezért nem alkalmazok idézőjeleket.

²⁰⁸ BiDi 26, 16; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja II.*, 10. Dávid Ferenc korai műveire és a kolozsvári reformációra nézve jól használható Balázs Mihály újonnan megjelent bibliográfiája: BiDi 26. Vö. még JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 20–28; SZEGEDI, *Die Reformation in Klausenburg*.

²⁰⁹ JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 6–7; BiDi 26, 19; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja II.*, 12.

ló iratokat írt a Petrovics által támogatott Francesco Stancaro²¹⁰ és az új irány sikeres hazai hirdetői, Kálmáncsehi és Szegedi Lajos ellen,²¹¹ sőt püspöki beosztásában 1557-ben két zsinatot is összehívott, amelyek tévtanoknak minősítették Kálmáncsehi és követői tanításait.²¹² A felforgatónak ítélt tanok ellenében Dávid nem habozott a város segítségére támaszkodni. A világi többséggel való együttműködésére utal a Stancaro ellenében írott újabb munkájában (*Apologia adversus maledicentiam et calumnias Francisci Stancari*).²¹³ Kifejezetten hangsúlyozza, hogy a kolozsvári tanács beleegyezésével vett részt a hitvitán Szentersébeti Márton tordai lelkész és más papok társaságában azért, hogy hazáját megóvja az ilyen veszedelmes tévtanoktól. Ilyen politikai támogatással jelent meg az első nyilvános pengeváltásra 1557 decemberének utolsó napján, s nyilvánvalóan ez is szerepet játszott abban, hogy Stancaro hamarosan elhagyta Kolozsvárt.²¹⁴

A kolozsváriak 1557-ben a szászokkal együtt dolgoztak ki és fogadtak el egy melanchthoni szellemű *Consensus doctrinae* című dokumentumot,²¹⁵ melyet 1558 elején a tordai zsinaton a Praeceptor Germaniae levélben küldött jóváhagyásával be is cikelyeztek.²¹⁶ Tordán Dávid Ferenc és hívei lutheránus szellemben kifejtették, hogy a képek és szobrok vitájában elegendő leszögezni, hogy nem szabad ezeket imádni. A továbbiakat az időre kell bízni, s erőszakos eltávolításukkal semmiképpen sem szabad zavargást előidézni. Esztelenségnek tartották azt is, hogy bárki prédikáljon a gyülekezet előtt. De intézkedtek arról is, hogy a papok albában misézzenek. Dávid tehát határozottan szembehelyezkedett a kultusz radikális megtisztítását követelő Kálmáncsehivel. A zsinati aktákon az áll, hogy részt vettek rajta a később „részeknek” (*partium*) nevezett

²¹⁰ *Dialysis Scripti Stancari Contra Primvm Articvlvm Synodi Szekiensis, qui de doctrina controuertitur, conscripta, Per Franciscum Daudis. Psalmo XXXI. Muta fiant labia dolosa quae loquuntur aduersus Iustos dura superba & contumeliosa. Kolozsvár: Hoffgreff, 1555. RMNy 127. JAKAB, Dávid Ferencz emléke, I, 17–26; BiDi 26, 149–152; ZOVÁNYI, A reformáció Magyarországon, 354, 360–362; RÉVÉSZ Imre, Méliusz és Kálvin; RÉVÉSZ Imre, Magyar református egyháztörténet, 90–92; JUHÁSZ István, Hitvallás és türelem, 25–27.*

²¹¹ Dávid Ferenc: Responsio ministrorum ecclesiae Colosvariensis ad scripta varia Martini a Calmancha in causa coenae Domini edita Colosvarini anno MDLVI die XXV. Julii. RMNy Appendix nr. 20; BiDi 26, 152–159. PAPP Gusztáv, Kálmáncsehi Sánta Márton, 61–77; ROTH, Die Reformation in Siebenbürgen, II, 29–36. Lásd továbbá: *Protestatio ministrorum* (ugyanekkor Szegedi Lajos ellen). BiDi 26, 269–271.

²¹² BINDER, Die frühesten Synoden, 238–241; HOLL, Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck.

²¹³ *Apologia adversus maledicentiam et calumnias Francisci Stancari, iussu et voluntate omnium docentium coelestem doctrinam incorrupte in ecclesijs Transylvanicis conscripta. Per ministros ecclesiae Claudiopolitanae in eadem Transylvania. Kolozsvár, Hoffgreff, 1558. RMNy 148; BiDi 26, 164–167.*

²¹⁴ BiDi 26, 20 sk.; BALÁZS, Dávid Ferenc életútja II., 13. A Stancaro elleni mű János Zsigmondhoz intézett bevezető verssorai kifejezik, hogy Erdélyben az uralkodó pártfogásába veszi az igazakat. Szerinte az uralkodói kegyuraság kiteljesedése lesz, ha a protestáns gyülekezetek pártfogójává válik. Vö. Heltai Gáspár ajánlását az 1560-as zsoltárfordításokhoz: ZVARA, 118–120; BALÁZS Mihály, Heltai Gáspár zsoltárfordításáról.

²¹⁵ *Consensus doctrinae de sacramentis Christi pastorum et ministrorum ecclesiarum in inferiori Pannonia et nationis utriusque in tota Transylvania. Kolozsvár 1557. RMNy 143; BiDi 26, 17 sk., 159–162. Kiadása: TEUTSCH, II, 7–20. Vö. ROTH, Die Reformation in Siebenbürgen, II, 37–45; BINDER, Melanchthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche.*

²¹⁶ MHH.E, II, 93; MBW, nr. 8498. Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transylvania. Kolozsvár 1558. RMNy 147; BiDi 26, 162–164. Vö. NEUSER, Melanchthons Abendmahlslehre, 58.

Alsó-Magyarország papjai mellett Erdély mindkét nemzetének, a magyaroknak és a szászoknak a lelkészei, s az aláírók között Károlyi Boldi Sebestyén, Matthias Hebler és Franciscus Davidis neve mellett az is szerepel, hogy alsó-magyarországi, erdélyi szász, illetve erdélyi magyar szuperintendens.²¹⁷

1557 körül Magyarországon zavarok származtak abból, hogy Melanchthon nem szólalt meg a vitás úrvacsoratanban. Huszár Gál 1557-ben azzal a kéréssel fordul Bullingerhez, hogy ösztönözze Melanchthont egyértelmű állásfoglalásra az úrvacsora kérdésében:

„Igen jól tennéd, ha Melanchthon Fülöp doktort is biztatnád, hogy nyíltan fogalmazza meg és mielőbb tegye végre közzé véleményét az úrvacsora szentségéről. Az ő színlelése ugyanis nem kis vizsályt szült eddig Krisztus egyházának.”²¹⁸

Ennek ismeretében várható volt, hogy Melanchthon 1558-ban mégis beleavatkozott az erdélyi úrvacsoravitába, véleménye azonban, úgy tűnik, nem volt elég határozott ahhoz, hogy a svájci irányhoz húzókat tekintélyével visszatartsa, míg a wittenbergi tanítás hívei Melanchthon levelében saját konzervatívabb véleményük igazolását látták. Zoványi Jenő joggal állapította meg: Melanchthon tanítványaiból mind a lutheri, mind a helvét irányzatnak jutottak lelkes támogatók.²¹⁹ A magyar reformátorok esetében nem elég pusztán terminológiájukat vizsgálni, hanem teológiai szándékuk szerint kell értékelni őket. Csak így találhatunk magyarázatot arra, hogy Melanchthon egyidejűleg lehetett tekintély lutheránusok és a svájci hatás alatt állók számára. Figyelemre méltó Bucsay Mihály véleménye:

„A magyar lutheránusok magatartása Luther életében nem volt merev, hanem megbékélő. Ez mindenekelőtt az úrvacsora értelmezése körüli vitában nyilvánult meg. Ezt a kérdést a magyarok inkább Melanchthon, mint Luther szemével nézték. Zwinglivel és Bullingerrel nem hadakoztak, hanem inkább igyekeztek áthidalni az ellentéteket. A lutheránusságnak ez a szabadabb, magatartásában önállóbb fajtája a magyar lutheránusokat Luther halála után akaratlanul közelebb hozta a helvét irányzatú teológusokhoz. Tanulságos lenne ezt a fejlődést minden vitás kérdésnél követni.”²²⁰

²¹⁷ BiDi 26, 19; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja II.*, 11 sk. JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 27 sk., 32 sk. Vö. KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 64 sk.

²¹⁸ „Optime faceres si et D. Philippum Melanchthonem adhortaveris, ut suam iam tandem sententiam aperte ederet et publicaret tempestive de Sacramento Eucharistiae. Dissimulatio enim ipsius non parum discriminis peperit hactenus Ecclesiae Christi.” EMBER, 115; EMBER-BOTOS, 91. Vö. NEUSER, *Melanchthons Abendmahlslehre*, 53 sk. E levél pusztá léte elég volna ahhoz, hogy reformátusnak nyilvánítsuk ezt a híres nyomdász-reformátort. Ám Huszár Gál nyomtatott műveiből kiderül, hogy éppen úrvacsora-felfogásában megmaradt a wittenbergi felfogás keretei között. RMNy 151; BOTTA, *Huszár Gál*, 340–362.

²¹⁹ ZOVÁNYI, *A reformáció Magyarországon*, 385.

²²⁰ BUCSAY, *A protestantizmus története*, 53. A magyar reformációtörténetben teljesen hiányzik pl. annak a kérdésnek a kutatása, mennyiben hatott Melanchthon szociáletikája és államtana a magyar reformációra, ezekben a kérdésekben ugyanis ő a délnémet reformátorokkal tartott. Vö. ELERT, *Morphologie des Luthertums*, II, 23–37, 185–189, 334–350.

1559 augusztusában Nagyváradon mégis eredményre vezettek a tiszántúliai (Mélius és Kopácsi István) és a kolozsváriak (Dávid, Heltai és Molnár Gergely) közötti tárgyalások.²²¹ Ez a magyarázata annak, hogy maga Dávid, akinek meghatározó szerepe volt abban, hogy 1557 júniusában még lutheránus szellemű iratban fejezték ki az erdélyi protestánsok egységét, 1559-ben már felhagyott a lutheranizmus védelmével, s egy Kálvinéhoz nagyon közel álló úrvacsorátant kezdett hirdetni.²²²

A tárgyalópartnerek azt a forgatókönyvet választották, hogy a mindenszentek napján Marosvásárhelyen tartandó egyházkerületi gyűlés úrvacsorai hitvallásként fogja megállapodásuk tartalmát elfogadni és végső formába önteni. Hogy ki vállalta magára a megszövegezés feladatát, nyitott kérdés, a szakirodalom általában Meliust említi szerzőként, bár az ő jellegzetes stílusa egyáltalán nem ismerhető föl a *Marosvásárhelyi Hitvallás* fennmaradt szövegében, mely műfaját tekintve úrvacsorai prédikáció.

A hitvallás szövege több mint 300 éven át ismeretlen volt, míg Fraknói Vilmos a kassai kamara 1584-es pénztárkönyvének fedőlapjából ki nem áztatta (a kolozsvári kiadásnak ez az egyetlen példánya ma az OSZK-ban található).²²³ Fraknói minden lelkiismeretessége ellenére viszont a *Magyar Könyvszemlé*ben megjelent szövegkiadás nem teljesen kifogástalan, két helyen csonka maradt, összesen 14 szó hiányzik belőle.²²⁴ Az ezt felhasználó két későbbi, modernizált helyesírású közlésből ráadásul még egy teljes bekezdés is kimaradt.²²⁵ A szövegnek mint első magyar nyelven fennmaradt hitvallásnak a jelentőségén kívül ezek a hibás kiadások is indokolják újbóli megjelentetését.²²⁶

A hitvallás német fordítása 1563-ban jelent meg Heidelbergben.²²⁷ A magyar eredetihez képest ez rövidebb kiegészítéseket tartalmaz, melyek a teológiai mondanivalót

²²¹ Defensio orthodoxae sententiae de caena Domini ministrorum ecclesiae Claudiopolitanae et reliquorum recte docentium in ecclesiis Transylvanicis. Kolozsvár 1559. RMNy 153; BiDi 26, 167–169. Jellemző, hogy Dávidnak e váltás utáni első ránk maradt megnyilatkozásában két tényező kap nagy hangsúlyt. Egyrészt arról beszél, hogy legfőbb célja az erdélyi egyházak egységének megteremtése, másrészt álláspontját szinte a régi folytatásaként tünteti fel, amikor úgy fogalmaz, hogy ő és társai azon a véleményen vannak, amelyet Isten nyilvánított ki Melanchthon, Kálvin és Pietro Martire Vermigli műveiben, s egy jótányit sem térnek el attól, amit a szász egyházak nevében 1551-ben a tridenti zsinat elé terjesztettek (*Confessio doctrinae Saxonicarum ecclesiarum*), s amit a legszeretettebb tanítómester, Melanchthon 1557-ben megküldött az erdélyi egyházaknak.

²²² BiDi 26, 21; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja II.*, 13.

²²³ Az vrnac vaczoraiarol valo közenséges keresztyéni vallás, melyet a keresztyéni tanító mind egész Magyar Országból s mind Erdélből a vásárhellyi szent sinatba töttéc es kiattác a Christus Iesus szentegyházának épitéssere, MDLIX esztendőbe Mind szent napian. Kolozsvár: Heltai, 1559. [8] fol. 8°. RMNy 155; BiDi 26, 22 sk., 289 sk.

²²⁴ FRAKNÓI, *Könyvtárláokban fölfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok*, leírás: 264, szövegközlés: 277–282.

²²⁵ KISS ÁRON, 48–53; INCZE–DÁVID. Ez utóbbi sajnós értelemzavaró sajtóhibákat is tartalmaz.

²²⁶ Függelék, 37. sz.

²²⁷ Beschlus vnd Form der lehr vom Testament vnd Abendmal vnsers Seligmachers Jesu Christi, gründtlich vnd warhafftiglich beschriben, öffentlich bekennet vnd vnderscriben von allen Pastorn vnd Seelhirten ausz Öbrem vnd Nidrem Vngerlandt, vnd allen Christlichen Lehrern Vngrischer Nation (jhr wenig aufgenommen) in gantz Sibenbürgen, Mit sampt den Dienern der Kirchen zu Clausenburg. Im heyligen Synodo vnd Priesterlicher Samlung zu Newmarck in Sibenbürgen. (Erstlich in Truck auszugangem zu Clausenburg

igyekeznek a kálvini felfogás értelmében pontosítani. Fordítóként – nyelvismeretük révén – elsősorban Dávid és Heltai jöhetnek szóba. A fordítás azt igyekszik érvényre juttatni, hogy a *Marosvásárhelyi Hitvallás* teológiája a *Consensus Tigurinus* nyomdokán halad. Nem lehet véletlen, hogy a német fordítás éppen 1563-ban és éppen Heidelbergben jelent meg, akkor és ott állt ugyanis a helvét típusú teológiák, főleg a bullingeri és a kálvini közötti közeledés és kiegyenlítődés az érdeklődés homlokterében.²²⁸ Ez az egységtörekvés pár évvel később Debrecenben is meghozta gyümölcseit, mikor az 1567 februárjában ülésező zsinat a *Heidelbergi Kátét* és a *Második Helvét Hitvallást* fogadta el a tiszántúli egyházvidék hitvallásaiként.²²⁹

A magyar nyelvű úrvacsora-hitvallás Bullinger és Kálvin között igyekszik egyensúlyozni a *Consensus Tigurinus* szellemében, anélkül hogy átvinné ennek jellegzetes fordulatait. A szöveg ugyan (Zwinglivel és Bullingerrel) a befogadó oldalán a hitet az úrvacsora ajándékában való részesülés előfeltételének tekinti, de (Kálvinnal) tud egy másik alapvető tényezőről is, a Szentlélek működéséről. Az ígért, a hit és a Szentlélek párhuzamosan, egyidejűleg hatnak, a Zwingli-féle szubjektivizmus helyére így a buceri és kálvini objektivizmus lép. Krisztus teste és vére sem nem fizikai módon egyesítenek Krisztussal (*manducatio oralis*), sem pedig kizárólag a szubjektív hit révén lesznek az örök életre szóló táplálékká, hanem a Szentléleknek az evéssel és a hittel (*edere – credere*) egyidejű munkájának köszönhetően:

„Ennec à Christus Iesussal valo részessüléssünknek czatornáia a szent Lélec, ki által minden iauaitis reánc öfli, es velünc közli à Christus Iesus, mint szent Iános mondgja [I Io 3,24].”²³⁰

A német fordítás az [5.] cikkben ehhez még Kálvinhoz hű precíz igyekezettel azt is hozzáteszi, hogy nemcsak javait közli velünk, hanem önmagát is (*sich sebst*). Az idézett mondatban a „czatornáia”²³¹ szó szintén árulkodó, Kálvinra jellemző metafora. A másik oldalon a zürichi spiritualizáló teológia emléke az, hogy a vásárhelyi szöveg János 6-ot is az úrvacsorát megalapozó *locusként* értelmezi. Ez ugyanaz a felfogás, mint amellyel a

in Sibenbürgen, im jar 1559. Jetzund auffß new in der Churfürstlichen Statt Heydelberg getruckt, durch Johannem Mayer, Anno 1563.) RMK III 507; VD 16., B 2207; BiDi 26, 23, 290. Modern kiadás: BSRefK II/1, 109–115 (nr. 52).

²²⁸ JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 34–38.

²²⁹ „Inter reliquas vero confessiones recepimus et subscripsimus Helveticae confessioni anno D. 1566 editae, cui et ecclesiae Genevensis ministri subscripserunt. Et quicunque confessionem nostram in synodis confirmationem et hanc confessionem Helveticam Tiguri editam aut articulos hos ex verbo Dei temere reiecerit, solverit et contrarium docuerit, iurisdictione ecclesiastica puniendum statuimus. Finis. 22. Augusti an. D. 1567.” (*Articuli maiores*, RMNy 226, Fol. H4v, hasonló megfogalmazás az ívjelzés nélküli ajánlás végén). Kiss Áron, 563, 612. Vö. JUHÁSZ Tamás, *Mirabilis est cursus verbi Dei!*

²³⁰ Függelék, 37. sz. [3.] cikk. Németül: BSRefK II/1, 111.

²³¹ Vö. *Genfi Káté*, 340: „par la communication de son corps et son sang noz ames sont nourries [...]” (BSKORK, 38; BSRefK, I/2, 355), továbbá *Confession de foy*, 1559, Art. 36: „[...] nous croyons, que par la vertu secrete et incomprehensible de son Esprit il nous nourrit et vivifie de la substance de son corps et de son sang (I.Cor.10.16). Nous tenons bien, que cela se fait spirituellement (Jean 6.63) [...] pource qu’il est celeste, il ne peut estre apprehendé que par foy” (BSKORK, 74).

későbbi magyar református hitvallásokban az 1562-es *Confessio catholicá*tól az 1570-es *Csengeri Vallástétel*ig még részletesebb kifejtésben találkozunk.²³² A vásárhelyi úrvacsoratan mégsem kompiláció, bullingeri és kálvini helyek összefércelése, inkább egy sokévi exegetikai munka vitákban kiérlelt gyümölcse. Kidolgozói Melanchthon iskolájából indultak el, majd termékeny ötleteket kaptak az oecolampadius–buceri közvetítő vonaltól is, döntő hatást gyakorolt rájuk Bullinger krisztológiája,²³³ melyet – a később tévesnek bizonyuló híresztelések szerint – 1557-ben wittenbergi praeceptoruk is magáévá tett, végül pedig Kálvin olvasása révén jutottak el a Melius által következetesen képviselt, stabilnak bizonyuló rendszerig.

Az 1930–1940-es évek irodalma szívesen aposztrofálta ezt a teológiát a magyar népiségből következő autochton tanításnak. Több évtizeden átívelő kontinuitása, egyéni, eredeti vonásai valóban felismerhetők ennek a felfogásnak, de tény, hogy a magyar reformátorok olvastak, élénk kapcsolatokat ápoltak német és svájci mestereikkel, ezáltal nyitottan mérlegelték a több felől érkező hatásokat.²³⁴ A *Marosvásárhelyi Hitvallás* történelmi jelentősége az, hogy szerves rendszerbe foglalta össze a helvét irányzathoz sorolható gondolatokat, és egy táborba gyűjtötte ezek magyarországi képviselőit.

Ezen egység teológiai megalkotói a Melanchthontól is tanuló svájci teológusok voltak, magyarországi és erdélyi alkalmazói pedig a debreceni Melius Juhász Péter, valamint Dávid Ferenc és Heltai Gáspár. Elengedhetetlen a nemzetközi párhuzamok hangsúlyozása, hiszen Erdélyben valóságos verseny indult meg a protestáns irányzatok között a nemzetközi elismerésért és támogatásért. Bár Petrovics Péternek köszönhetően Erdélyben született olyan országgyűlési határozat, amely teret adott a reformátusoknak is,²³⁵ törvények által tartósan elismert vallásnak a katolikus mellett az evangélikus számított,²³⁶ s a lutheránusok kiadványaikkal tudatosan hirdették, hogy nagy német szellemi és politikai központok támogatását élvezik.²³⁷ A nemzetközi kapcsolatrendszer megteremtésére egyidejűleg ugyanilyen erőfeszítéseket tettek a helvét szelleműek is. Ennek legfontosabb dokumentuma *Az Úrnak vacsorájáról való közönséges keresztyéni vallás* című magyar nyelvű hitvallás Heidelbergben megjelent német fordítása.

Mindkét fél külföldi tekintélyekre való hivatkozással akarta tehát eldönteni azt a küzdelmet, amelyben Dávid célja egy olyan protestáns egyház megteremtése volt, amely képes egyesíteni az új ország lakosainak jó részét. Ez ugyanakkor a Habsburg-fennha-

²³² BSRék II/2, 55–62, III/1, 38–41; KISS Áron, 143–152, 508–518, 664–668; BSRK, 298–302, 451–453; BARTON–MAKKAI, 154–158, 266 sk.; BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 277–281; BUCSAY, *Szegedi Gergely*, 60–73.

²³³ JUHÁSZ István, *Von Luther zu Bullinger*; BUCSAY, *Bullinger Henrik gondolatainak kisugárzása Magyarországon*.

²³⁴ RÁTH, *Bullinger Henrik és a magyar reformáció*; SCHLÉGL, *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn*; NAGY, Barna, *Quellenforschung zur ungarischen Reformationsliteratur*; Uő, *Bullingers Bedeutung für das östliche Europa*; ZSINDELY, *Bullinger und Ungarn*; BRYNER, *Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen*.

²³⁵ MHH.E, II, 78.

²³⁶ MHH.E, II, 93, 98, 218, 223 sk.

²³⁷ *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis prouinciae*. Brassó 1563. RMNy 190. JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 38–40; BiDi 26, 23; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja III.*, 15.

tóság alatt élőkkel való egyházi közösség fenntartását is jelentette volna, hiszen hasonló dogmatikai erjedés zajlott le egész Kelet-Magyarországon, s Melius debreceni püspöksége olyan egyházakat is felölelt, amelyek politikailag a királyi Magyarországhoz tartoztak. Az újabb összecsapásokban azonban Dávidnak meg kellett tapasztalnia, hogy a helvét úrvacsoratan nem képes magával ragadni a szász gyülekezetek többségét, s így az áhított egység nem valósítható meg. Mindenképpen figyelemre méltó lépése volt Dávidnak ugyanakkor, hogy 1559-ben, e küzdelem elején, amikor még az erdélyi magyar egyházak között is kisebbségben volt álláspontjával, lemondott püspöki címéről.

A helvét teológusok kitartó térítő munkával próbálták híveket szerezni álláspontjuknak, hosszú ideig a fejedelmi hatalom ellenében munkálkodva, hiszen 1563-ig János Zsigmond katolikus maradt, s a protestáns felekezetek közül egyedül az evangélikusokat tartotta elfogadhatónak. A helyzet 1563 táján változott meg gyökeresen. A helvét tábor fokozatos gyarapodása ekkorra vezetett el odáig, hogy immár megkerülhetlenné vált helyzetük rendezése. Mindebben meghatározó szerepet játszott az is, hogy Erdélybe érkezett és a fejedelem udvari orvosa, tanácsosa lett az a Giorgio Biandrata, aki a megelőző években döntő hatást gyakorolt a lengyel protestantizmus fejlődésére is. Minden jel arra mutat, hogy Biandratát és Dávidot tekinthetjük az események fő mozgatóinak. Ők járták ki a fejedelemtől 1564 elején, hogy rendezzen országos hitvitát, majd az áprilisban létrejött összejegyzésnek ők lettek kulcsfigurái. Biandrata jelentette be még a zsinat megkezdése előtt, hogy a király Dionysius Alesius megfosztotta a magyar egyházak püspöke címétől, majd az ő előterjesztésére választották meg másodszor ugyanerre a posztra Dávid Ferencet. Felolvasták a király Dávidot támogató levelét, majd maga Dávid olvasta fel a király levelét is, amely Biandratát az összejegyzés moderátorává nevezte ki, türelmes és az egyetértést kereső vitatkozásra szólította fel a feleket, s megfogalmazta a legfontosabb vitakérdéseket is.²³⁸ A királyi előterjesztésből is világos, hogy a zsinat előkészítői már számoltak a megegyezés lehetetlenségével. Enyeden, majd az azt követő tordai országgyűlésen valójában azt mondták ki hivatalosan is, hogy Erdélyben két törvényesen elismert felekezet van, a szebeni vallásnak nevezett evangélikus s a kolozsvárnak nevezett református.²³⁹

7. A VÉGSŐ DOLGOKRÓL A VÉGEKEN: EGER, 1562

Annak hála, hogy több nekifutás után végre reményteljesen elindult a református hitvallások kritikai kiadására szerveződött nemzetközi vállalkozás, s a kronologikus rendet követő kötetekből 2002 és 2012 között hat már meg is jelent,²⁴⁰ ugyanitt 2009-ben a

²³⁸ Az enyedi zsinaton megfogalmazott *Modus concordiae* (1564), mely Kálvintól hosszú passzusokat idéz: BiDi 26, 271–273. Megjelent: TEUTSCH, II, 78–101; BARTON–MAKKAI, 25–34; magyarul: KISS Áron, 420–437. Vö. RÉVÉSZ Imre, *Kálvin az 1564-iki nagyenyedi zsinaton*; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 29.

²³⁹ BiDi 26, 23 sk.; BALÁZS, *Dávid Ferenc életútja III.*, 16. MHH.E, II, 231 sk. Vö. BINDER, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen*, 57–88; JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem*, 28; BALÁZS, *Felekezeti és fikció*, 11–36; Uő, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*; Uő, *Tolerant Country*.

²⁴⁰ BSRefK.

Confessio catholica, azaz a szakirodalomban elterjedt megjelöléssel a *Debrecen–Egervölgyi Hitvallás* teljes szövege is – 1562 után első alkalommal – újra napvilágot látott.²⁴¹ Főleg a szöveg terjedelme a bűnös abban, hogy az utókor eddig a kivonatos kiadásokat részesítette előnyben.²⁴² Ezt a fogyatékoságot egyedül a magyar nyelvű tudományosság nem szenvedte meg, hisz rendelkezésére állt Kiss Áron 1881-ben megjelent teljes magyar fordítása,²⁴³ ezt a helyzeti előnyt a magyar etnográfia és történeti antropológia alaposan ki is használta,²⁴⁴ de a korszakkal foglalkozó külföldi irodalom számára a latin szöveg eddig jobbra ismeretlen maradt.

A szerzőség, valamint a keletkezés- és kiadástörténet kérdéseinek vonatkozásában nemigen sikerült továbblépni azokon a az eredményeken, melyeket ifj. Révész Imre 1934-es monográfiájában²⁴⁵ és a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* cikkeiben találunk. A hitvallás legalább négy előzményként szolgáló szövegből van jól-rosszul összeháttárolva, s az ajánlásokból három személy neve merül föl mint lehetséges társszerző: Melius Juhász Péter püspök, Szegedi Gergely debreceni parochus és Czeglédi György nagyváradai lelkész neve, a bibliográfusok külső és belső testimóniumok alapján általában Meliust tekintik szerkesztőnek.²⁴⁶

Előrelépés a források azonosításában történt. Ugyan maradtak még ezen a téren is rejtélyes kérdőjelek, mégis több száz idézet és hivatkozás bizonyult azonosíthatónak, néhány esetben a használt kiadásokig menően. A szerzők vagy inkább a szerkesztő könyvespolcán ott sorakoztak a kánonjogi kézikönyvek, valamint a görög és a latin egyházatyák igényes kiadásai, az utóbbiak többnyire Frobenius-kiadványok, összesen legalább harminc nagy formátumú kötet. Ez a könyvtár nem maradt ránk, ha egykor Debrecenben állt, akkor valószínűleg a nagy tűznek esett áldozatul 1564-ben, ha Váradon, akkor a török ostromnak. Izgalmas elgondolkodni a proveniencia lehetőségein: kik lehettek Debrecenben ilyen humanista könyvgyűjtők? A ferencesek? A Török család? Az ifjú lelkészek, Melius és Szegedi? Meliusról, ha azonos a bebörtönzött Somygyi Péterrel, tudjuk, hogy könyvei nélkül érkezett Debrecenbe. Szerepet játszhatott itt Kálmáncsehi Sánta Márton vagy Huszár Gál hátrahagyott útipoggyásza? A káptalani iskolával, kolostorokkal és egy sor bibliofil püspökkel, kanonokkal dicsekedő Váradon mindez kisebb súlyú kérdés lenne.²⁴⁷ Érdekes, hogy a három ajánló közül pont a váradai Czeglédi sorolja fel név szerint a leggyakrabban citált auktorokat:

„[...] kérjük, hogy elsőben a forrásokat tekintsék meg: azután az atyákat, kiváltképen Ágostont, Jerómost, Ambrust. Kryosztomot, Cyrillt, Cypriánt, Lombárdot s harmadszor a józanabb

²⁴¹ BSRefK II/2, 1–165 (Nr. 58).

²⁴² BSRK, 265–376.

²⁴³ Kiss Áron, 73–285.

²⁴⁴ BARLA, *Az 1562-évi debreceni hitvallás népies vonatkozásai*; NÉMETH Balázs, „...Gott schläft nicht, er blinzelte uns zu...” = „...Isten nem alszik, rejánk pislong...”; ITTÉZS-VENÁSCH, *A babonától a hitig*.

²⁴⁵ RÉVÉSZ Imre, *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum*.

²⁴⁶ KATHONA Géza, *Méliusz Péter és életműve*, 132; NAGY Barna, *Méliusz Péter művei*, 206–210.

²⁴⁷ JAKÓ Zsigmond, *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*; EMÖDI, *Nagyvárad katolikus könyvgyűjtemények*; KRISTÓF, *A várad káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban*.

zsinatokat, Grácián gyűjteményét és az újabbak hű magyarázatait; a honnan mi ezeket a szentírás után nem minden munka nélkül gyűjtöttük össze.”²⁴⁸

Ez az apróság és a váradi helyszín – szemben két sokoldalú szerzőtársával, Meliuszal és Szegedivel – a szöveg keletkezésének összetett vizsgálatában éppen Czeplédi szerkesztői szerepét erősítheti.

A keletkezéstörténet forrásait Verancsics Antal egri püspök levelezésén kívül a két kiadás ajánlásai jelentik. Verancsics 1560. február 21-én fordult először Ferdinándhoz azzal a súlyos váddal, hogy az egri katonák nemcsak eretnekek, de felség- és hazaárulásban is vétkesek.²⁴⁹ A végváriak (ezt már a nyomtatvány címlapjáról tudjuk)²⁵⁰ a korai reformációban tapasztalható jelenséghez hasonlóan valóban véd- és dacszövetséget kötöttek a városnak és környékének lakóival *ad foedus Dei custodiendum* (lásd Thomas Müntzer, Paulus Speratus, Wolfgang Schustel *bundschuh*-eseteit). A királyi vizsgálóbizottság 1561 karácsonyán jelent meg Egerben. Ferdinánd küldöttei előtt a katonák cáfolták az eretnekség vádját és kijelentették, hogy inkább elhagyják a várat, mint hogy prédikátorukat elbocsássák. A vizsgálóbizottság hitelveiket erre írásban követelte tőlük. Az egriek sürgetésére Debrecenben állítottak össze és nyomtattak ki sietősen egy hitvallást (*Confessio catholica*), melyet Eger és környékének lakói (katonák, polgárok és parasztok) a királyhoz való benyújtás előtt esküvel is megerősítettek.

Az ajánlások dátumaiból kiderül, hogy fél évig tartott, míg a terjedelmes irat kikerült a prés alól és eljuthatott az ajánlások címzettjeihez. A Ferdinándhoz és Miksához intézett, 1562. február 6-án kelt ajánlásban az egriek azt kérik az uralkodóktól,

„engedjék meg, hogy az igaz és katolikus hitben s tudományban megmaradhassunk, s az Isten legtisztább ígéjével tápláló lelkipásztorokat tarthassunk, birhassunk.”²⁵¹

Meliusnak és Szegedinek a második kiadáshoz írott, Némethi Ferencet megszólító ajánlása már 1562. augusztus 27-én kelt, ugyanezen teológusok mindkét kiadásban közös előszava június 27-én, míg Czeplédi György július 17-én. Botta István figyelt föl

²⁴⁸ Kiss Áron, 82 sk. Talán ezekre a körülményekre gondolt Botta István, mikor különösebb indoklás nélkül Czeplédi szerzői és szerkesztői szerepét hangsúlyozta: BOTTA, *Huszár Gál*, 233.

²⁴⁹ MHH.S, XIX, 144–151 (nr. 45). Lásd még uo., nr. 51, 58, 61–63, 65–66, 68, 71, 80. Az ajánlások: KISS Áron, 73–83. A részleteiben kevésbé ismert egri reformációra vonatkozó további irodalom: NAGY József, *Adalékok a XVI. századi egri reformációhoz*; SZABÓ János Győző, *Egyház és reformáció Egerben*.

²⁵⁰ *Confessio catholica de praecipuis fidei articulis exhibita, sacratissimo et catholico Romanorum imperatori Ferdinando, et filio sue i. maiestatis d. regi Maximiliano, ab universo exercitu equitum et peditum s. r. m. a nobilibus item et incolis totius vallis Agrinae, in nomine Sanctae Trinitatis ad foedus Dei custodien[dum] iuramento fidei copulatorum et decertantium pro vera fide et religione, in Christo ex Scripturis Sacris fundata. Anno MDLXII. Debrecini. Huic confessioni subscripserunt Debrecien[sis] et locorum vicinorum ecclesiae.*

²⁵¹ KISS Áron, 80. Latinul: EMBER, 121: „concedat in vera et catholica fide et doctrina permanere, pastores alere et habere pascentes nos purissimo Dei verbo”.

rá, hogy Huszár Gál csak az első két, szinte hibátlan ívet nyomtathatta, utódja munkája már gyatra latintudásról (jellegzetes félreolvasási és ragozási hibákról) árulkodik.²⁵²

Bár a régi irodalom a hitvallást a korszak más szövegeitől az egyértelmű „egervölgyi” jelzővel különböztette meg, Révész Imre, Bucsay Mihály²⁵³ és Esze Tamás²⁵⁴ a „Debrecen–Egervölgyi” megjelölést terjesztették el a szakirodalomban abból a megfontolásból, hogy bár a szövegnek ún. egri kiadása időben valóban megelőzte az ún. debreceni kiadást (természetesen mindkét kiadás Debrecenben jelent meg, s a kiadványokat csupán eltérő címlapjaik és ajánlásaik különböztetik meg), maga a hitvallás a kiterjedt debreceni püspökség zsinataira vagy zsinatain született, s ezt az egri katonaság szorult helyzetében mintegy csak kölcsönvette. Ez a gondolatmenet kiemeli a művet a végvári kontextusból, s visszaadja úgymond törvényes szülőjének, a tiszántúli reformátusságnak. Azon a technikai szemponton túl, hogy a debreceni nyomdából ekkoriban kikerült hitvallások nagy száma miatt mégiscsak szerencsésebb volna az 1562-es hitvallást társaitól nem pont a „debreceni” jelzővel megkülönböztetni, érdemes feleleveníteni néhány körülményt, melyek a mű végvári genezisének hangsúlyozzák, s tarthatatlanná tesznek egy olyan beállítást, hogy a várkatonák egyszerűen eltulajdonították volna a tisztas civisek fogalmazványát:

1. az első, ún. egri kiadást (RMNy 176) nagyrészt az egriek finanszírozták,
2. a második, ún. debreceni kiadást (RMNy 177) Némethi Ferenc tokaji várkapitány anyagi támogatása tette lehetővé,²⁵⁵

3. a két kiadásban azonos szövegű hitvallás olyan cikkeket tartalmaz, melyek csakis végvári kezdeményezésre kerülhettek a szövegbe, mint:

[196] *De bello et vindicta.*

[197] *De praesidio.*

[211] *An liceat orare pro hostibus et contra hostes?*

[212] *Licet violare foedus militare?*

[213] *Licet debellare cum Turcis?*

4. az utolsó cikket is – [233] *De poligamia* [!] *patrum* – a török többnejűség kihívásával szokás magyarázni.²⁵⁶ Ezt a gondolatmenetet valamelyest mégis gyengíti az, ha a szöveget összevetjük a majdnem egy időben keletkezett, Arany Tamás ellen írt vitairat (RMNy 181) megfelelő helyeivel: XXXI. tévelgés: Szabad a keresztyéneknek a pogánynyal együtt hadakozni... XXXIII. tévelgés: Szabad a frigyet felbontani... Egyes cikkek háttérében ezek szerint nemcsak a vitézek igénye, hanem akár a radikális vitapartner, Arany Tamás megcáfolásának szándéka is állhatott.²⁵⁷

²⁵² BOTTA, *Huszár Gál*, 231–234. Ezt a fogyatékoságot mentegetik mind a debreceni lelkészek, mind Czeglédi György előszavai: Kiss Áron, 80–82.

²⁵³ BUCSAY, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl*, 277–281; Uő, *Szegedi Gergely*, 64–77; Uő, *Bullinger Henrik teológiája és igehirdetése a Decades tükrében*; Uő, *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás*.

²⁵⁴ ESZE, *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás*. Itt említem meg a sok újat nem hozó legfrissebb irodalmat: PAPP Klára, *Méliusz és a Debrecen-Egervölgyi hitvallás*; ZÁSZKALICZKY, „Istennek kell inkább engedni...”.

²⁵⁵ SZABADI, *Némethi Ferenc és a reformáció*; SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei*.

²⁵⁶ A felsorolt cikkek: BSRefK, II/2, 139 sk., 151 sk.; BSRK, 357, 366 sk.; Kiss Áron, 253 sk., 268–270, 285.

²⁵⁷ MAKKAJ, *Méliusz és Arany Tamás*, 490–493.

Végleges formájában ezért a hitvallás – nemcsak a sokrétű előzmények vagy a szerkesztési hiányosságok folytán – reménytelenül igyekszik összeegyeztetni legalább két célt és funkciót: az apológiát, tehát az uralkodó előtt való megfelelést, az igazhívóság igazolását (ezt szolgálná a töméntelen ókori és középkori tekintély citálása is) és a tanítás pozitív, normatív kifejtését, azaz a frissen egybeszerveződött tiszántúli protestáns egyházvidék tanításbeli egységét, intézményesítését (például a lelkészjelöltek vizsgakérdéseivel, a babonás vagy eretnekségnek tekintett hiedelmek cáfolatával). Kevésbé fontos harmadik célként és funkcióként társul olykor ezekhez a polémia, a Róma-kritika és Róma-ellenes propaganda.

A végvári problematika okán szeretnék most egy könnyed ugrással áttérni Őze Sándornak *A határ és a határtalan* címen 2006-ban megjelent könyve méltatására. Eközben azonban Meliusról és az egri hitvallásról sem feledkezem meg teljesen!

A délvidéki reformáció, főleg annak helvét irányzata Őze szerint az új védelmi-végvári rendszer „lelki-ideológiai struktúrájának leképeződése”. Az új teológia az átalakuló korszak számára alkalmazhatóbb (apokaliptikus, üdvtörténeti) idő- és térszemléletet hozott, a bünbocsánat svájci felfogása kedvezett a zavaros idők túlélési gyakorlatának, s az eleve elrendelés tanítása erősítette a katonák küldetéstudatát, sorshitét.²⁵⁸

Őze a déli végvárvonal reformátorainak alapján igyekszik kimutatni, hogy legtöbbjüknek szülőhelye is a határvidék, tehát személyes örökségük a török felett aratott diadal vagy az elszenvedett vereség élménye éppúgy, mint a háborús helyzetből fakadó nyomorúság. A reformatori tanítást követők döntése szerinte így inkább személyes jellegű, a döntés háttérben viszont közös tapasztalat és hagyomány áll, és a döntés általában tükrözi a délvidéki lakosság lelki igényeit. A második nagy fejezet ezért Szegedi Kis István reformátor (Skaricza Máté által írt) életrajzát elemzi, s életének főbb állomásait értelmezi. Szegedi állomáshelyei Cegléd kivételével mind a dél-alföldi vársoron helyezkedtek el. A végvárakban és környékükön bizonytalanság volt az úr, a katonák számára beszűkült a tér, egyre növekedett az újabb területek elvesztésével fenyegető apokaliptikus félelem (ahogyan a tér- és időbeliség koordinátái másutt is hangsúlyosan jelennek meg az egyháztörténeti kutatásokban).²⁵⁹ Ebben a helyzetben fordultak a várkapitányok a reformáció felé.

A református irányzat hazai elterjedésével kapcsolatban az a kérdés fogalmazódott meg már régen, hogy elsősorban miért a tisztán magyarlakta területeken terjedt el. Őze leszűkíti megfigyeléseit a fent nevezett, tevékenységére nézve legjelentősebb, forrásokkal legjobban dokumentált személyre, Szegedi Kis Istvánra. A tüzetesebben vizsgált területeket is Szigetvárra és Gyulára csökkenti (a két várat összekötő kapocs Kerecsényi László, aki e korban mindkét várnak kapitánya volt). Őze a felekezeti képződést és a tanítványi kör kialakulását kívánja Szegedi Kis életrajzában kimutatni, ezek alapján igyekszik ugyanis a reformáció hazai terjedésére vonatkozó következtetéseket levonni.

Hogy miért volt fogékony a délvidéki katonaság Szegedi tanaira? Mert azt hirdette, hogy aki hisz, az üdvözl, bármilyen förtelmes életet élt is. A katonák Isten eszközei,

²⁵⁸ ŐZE, *A határ és a határtalan*, 259 sk.

²⁵⁹ SPANNENBERGER, *Konfessionsbildung unter den Grenzsoldaten im osmanischen Grenzraum Ungarns*.

ennek következtében lelkiismeretük megnyugodhatott, elkövetett bűneik másodlagossá váltak. Temesvár eleste után Szegedi Wolfgang Musculus hatása alá került, mivel az zsolnárkomentárjában²⁶⁰ a 74. és 79. zsoltárt a török elleni aktuális háborúra vonatkoztatta (az ellenállási, önvédelmi gondolkodásmód Magyarországon pontosan megfelelt az adott kor igényének).²⁶¹ Ezek a nézetek Őze szerint sokkal jobban leírták a magyar viszonyokat, mint a korábban általános melanchthoni történetfelfogás. Az eleinte lutheránus végvári katonaság időhöz, térhez és csoporthoz kötött apokaliptikus időszemléletét fokozatosan felváltja a predestináció tanításában hirdetett lehetőség: személyes kapcsolódás Isten teremtéséhez, a történelemhez.

„Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely kapcsolódik egy apokaliptikus idősíkhöz. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között élnek. Összedőlt a mezőgazdaság világa, életük szakaszossá lett, hullámmóddá vált. A háború éltette, vagy pusztította a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléledt, a portya, vagy a támadás kivédése volt. Itt az egyéni kegyelemre szabott a népesség gondolkodása, ez kimunkált egy sorshitét, amelyben a sors alakított mindent. Eszerint lényegtelen momentummá vált még a túlvilág is. A jelen ugyanis már része volt annak. A borzalom csak pillanat az apokalipszist megelőző idő és az azt követő krisztusi földi uralom csak a határ időbeli két oldala, maga a földi lét csak kis akciók sora. Az emberi élet belefolyik ebbe a nagy egészbe, mely maga az apokaliptika.”²⁶²

A hódoltsági reformációt Őze a határvilág strukturális törvényszerűségeiből, speciális lelki-szellemi igényeiből vezeti le, és Skaricza Máté szövegét felhasználva (*Szegedini vita*), összefüggésbe igyekszik hozni a protestáns, elsősorban helvét teológiai rendszerekben rejlő válaszlehetőségeket a végváriak és a várak tágabb környékén háborús sokkban élő katonaparasztok köréből érkező kihívásokkal. Ugyanezt az ötletet építette tovább Őze 2007-es konferenciaelőadásában immár egy másik megkerülhetetlen szerző, Melius Juhász Péter irányába, akit „katonacsalládból származó”, a sárvári „helyőrségi iskolát” látogató teológusként jellemez.²⁶³ Nagy kár, hogy Őze eddig elmulasztotta bővebben kiaknázni a *Debrecen–Egervölgyi Hitvallás* szövegében rejtőző lehetőségeket elmélete alátámasztására.²⁶⁴

Sok pontatlan megfogalmazása és torzító általánosítása dacára (például nyakló nélkül dobálózik a „kálvinista” jelzővel) Őze ötletét izgalmasnak és figyelemre méltónak tartom. Mindenképpen meggyőzőbb magyarázatot nyújt a helvét irányzat hódoltsági terjedésére, mint a régi irodalomban favorizált „a török a puritán templombelsőt szerette” vagy „a török úgysis elrabolta a kegyszereket” típusú indoklások (lásd XI. 2–3.).

²⁶⁰ Wolfgang Musculus: In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii. Basileae, per Ioannes Heruagios, 1556. VD 16., B 3197.

²⁶¹ ŐZE, *A határ és a határtalan*, 210. Vö. ZSINDELY, *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai*.

²⁶² A 2007. november 7–9-i budapesti reformációtörténeti konferencián elhangzott előadás megjelent változata: ŐZE, *A művelődés közege és szektorai a XVI. századi magyar határvidék népességénél*, 307 sk., vö. 304, 310.

²⁶³ Uo. 307, 310.

²⁶⁴ ŐZE, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”, 129.

Őze érvelésének pongyolaságaiba kapaszkodik bele kritikusa, Pénzes Tiborc Szabolcs az *Irodalomtörténeti Közleményekben*, főleg időrendi okokból kétségbe vonva, hogy a kettős predestináció tanítása felszabadító erővel hathatott volna Szegedi Kis végvári prédikációiban. A Kálvin-szakértő Alister McGrathra hivatkozva a bíráló megjegyzi, hogy az eleve elrendelés tanítása Kálvinnál egyrészt viszonylag későn jelentkezett, másrészt amúgy sem játszott rendszerében központi szerepet.²⁶⁵ Kálvinra nézve ez biztosan igaz, nem mernék erről a témáról vitatkozni egy neves teológiai professzorral, de nem is Kálvin vagy Béza viszonylag kései magyarországi hatása érdekes ebben a kérdésben.²⁶⁶ Ha megvizsgáljuk a magyarországi helvét teológia első fennmaradt (igen-csak rendszertelen és eklektikus) kifejtéseit, az 1562-es *Debrecen–Egervölgyi Hitvallást* vagy Melius ezzel egyidős „Arany Tamás”-át, továbbá kátéját (RMNy 182), végül az ezeknél valamivel rövidebb és összeszedettebb 1567-es *Debreceni* (RMNy 228) és 1570-es *Csengeri Hitvallást* (RMNy 278), akkor konstatálnunk kell, hogy azokban igenis központi szerepet játszik a kettős predestináció tanítása, és ha megengedhető a szójáték, ezen a téren még Kálvinnál is kálvinistábbak.²⁶⁷

A két utóbbiban ugyan csak egy-egy (bár elég részletesen kifejtő) cikk foglalkozik az eleve elrendelés tézisével,²⁶⁸ az ezeknél terjedelmesebb kátében már kiemelt, hangsúlyos helyen bukkan föl a kiválasztás témája. Bucsay Mihály, aki összességében Kálvin *Genfi Kátéját* tekinti Melius (ugyan nem egyedüli és nem szolgáian másolt) legfontosabb forrásának, itt felhívja rá a figyelmet, hogy a predestináció kérdésének a tartalmi felépítésben Melius kátéja sokkal előkelőbb helyet szán, mint bármelyik vele párhuzamba állítható kálvini dogmatika.²⁶⁹ A *Debrecen–Egervölgyi Hitvallásról* viszont túlzás nélkül állítható, hogy a legtöbb hittételt a kiválasztottak (*electi, vasa misericordiae*) és az elvetettek (*impii, vasa irae*) kettős szembeállításában fejt ki. Az ezekben tárgyalt kérdések felölelik a bűnbeesés, a törvény és a kegyelem, a gondviselés és a szabad akarat, a halál és a feltámadás klasszikus nagy témakörein túl a szentségeket és szentségszerű egyházi szertartásokat, az angelológiát, a szenvedés problémáját egészen a törvénytelen származás vitatott esetéig. A következő cikkek²⁷⁰ épülnek föl ebben a szimmetrikus struktúrában:

[10] *De lapsu.*

[11] *De peccato.*

[14] *De angelis.*

²⁶⁵ PÉNZES, Őze Sándor: *A határ és a határtalan*.

²⁶⁶ RÉVÉSZ Imre, *Kálvin az 1564-iki nagyenyedi zsinaton*; Uő, *Méliusz és Kálvin*; Uő, *Magyar református egyháztörténet*, 112, 257; BERNHARD, *Beza Tódor magyar kapcsolatai és hatása*.

²⁶⁷ Vö. DREES, *Prädestination und Bekenntnis*.

²⁶⁸ BSRefK II/2, 387–389 (*Contra holopraedestinos*), III/1, 41 (*De aeternitate*); BARTON–MAKKAI, 150 sk., 267 sk.; KISS Áron, 500–503, 668.

²⁶⁹ BUCSAY, *Méliusz teológiája kátéja tükrében*, 323–326; Uő, *Méliusz katekizmusa*, 230–233 ([64–87.] kérdések).

²⁷⁰ BSRefK II/2, 14–19, 21, 25–28, 30–32, 47, 50 sk., 55, 61 sk., 96, 114–116, 124 sk., 132 sk., 143–145, 162; KISS Áron, 88–93, 96, 103–108, 110–112, 132 sk., 137 sk., 143, 150 sk., 195, 219–221, 232 sk., 243 sk., 258–260, 282.

- [17] *De verbo Dei.*
 [24] *De impletione legis.*
 [34] *De praedestinatione electorum ad vitam, reprobatorum ad interitum aeternum.*
 [35] *Causae a priore iudicantur in Deo electionis, iustificationis, extra homines.*
 [36] *De induratione, excaecatione, quomodo Deus dicatur decipere, peccata peccatis punire.*
 [38] *De providentia.*
 [44] *De necessitatibus.*
 [45] *De voluntate Dei.*
 [46] *De vocatione.*
 [70] *De clavibus.*
 [76] *Differentia sacramentorum.*
 [82] *An non baptizati pereant?*²⁷¹
 [89] *Naturam elementorum quomodo Cypria[nus], Ambro[sius], Theophi[lactus], Chrysost[omus] mutari dicant?*
 [136] *De cruce.*
 [160] *De actionibus Dei.*
 [172] *De limbo ementito patrum, de animarum receptaculis.*
 [182] *De morte.*
 [203] *De resurrectione.*
 [228] *An salventur spurii?*²⁷²

Ebben a megközelítésben az a jellegzetes, hogy a legtöbb korabeli helvét szellemű hitvallástól eltérően a reprobációra, az elvetésre ugyanakkora hangsúly esik, mint a kiválasztásra, az üdvösségre való elhívásra. Nem is annyira az *electus*, mint a *reprobus* jelző gyakori használata és az irgalom edényeinek a harag edényeivel való szimmetrikus és rendkívül szemléletes szembeállításuk különbözteti meg ezt a szöveget kortársaitól. Lehet az 1562-es hitvallás szerkesztettség dolgában „amúgy vasvillával egymásra dobált tankazal”²⁷³, az eleve elrendelés kérdésében nem vitatható el tőle a strukturáltság és a következetesség. A Melius-kátéval való tartalmi egybevetés alapján viszont ezt a sajátos, talán neofita lelkesedést tükröző predestinációértelmezést egyértelműen Meliusnak kell tulajdonítanunk.²⁷⁴

Az egri katonák által benyújtott szöveg szellemi felmenői között ezért nem is annyira a genfiak után kell nyomoznunk, mert a kettős predestináció (egyébként Ágostonnál és Zwinglinél gyökerező) tanítása sokkal inkább a schmalkaldeni háború és az augsburgi interim utáni teológiai krízishez, a strassburgi és a londoni (1548–1553) emigráns-gyülekezetekhez, valamint Magdeburg ekkori ostromához kötődik.²⁷⁵ Már ez a rövid

²⁷¹ Vö. Arany Tamás: „XXVII. tévelgés. Mind elkárhoznak, akik keresztelek nélkül meghalnak [...]” SAE, III (1973), 486 sk.

²⁷² Vö. Arany Tamás: „XX. tévelgés. Soha a fattyak nem idvezülhetnek [...]” SAE, III (1973), 474 sk.

²⁷³ RÉVÉSZ Imre, *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum*, 9.

²⁷⁴ Ugyanerre a következtetésre jutunk a jellegzetesen meliusi írásműnek tekinthető 1567-es *Articuli maiores* (RMNy 226) 59. cikkéből: KISS Áron, 593 sk.

²⁷⁵ DINGEL–WARTENBERG, *Politik und Bekenntnis*; KAUFMANN, *Das Ende der Reformation*.

felsorolás is felvillant egy lehetséges tipológiai párhuzamot, és Őze ötletét igazolandó újra a háborús, a végvári kontextusra irányítja a figyelmet.

A kapcsolat és az irodalmi függés filológiai eszközökkel sajnos egyelőre nehezen dokumentálható. Melius Juhász Péter és Szegedi Kis István ilyen tárgyú műveinek közvetlen forrásai Béza hitvallása (*Confessio christianae fidei*, 1560), illetve az erről kóppintott *Tarcal–Tordai Hitvallás* mellett (RMNy 197)²⁷⁶ leginkább Wolfgang Musculus,²⁷⁷ Pietro Martire Vermigli²⁷⁸ és Martin Bucer²⁷⁹ iratai lehettek. Ezt az irodalmat egyébként nagyon szépen együtt találjuk a Dernschwam-könyvtárban is, ahová ezek éppen az egri vallástétellel egy időben érkezettek.²⁸⁰ A Kálvin-problematikát (lásd IX. 8.) szándékosan nem vonom bele ebbe a találgatásba, hisz Melius 1562-es kátéjáról, mely címlapján hordozza ugyan Kálvin nevét, máig egymással homlokegyenest ellenkező teológiai értékelések születnek a „fordítás” műfaji besorolástól egészen a szkeptikus „közé sincs hozzá” elkönyveléséig.²⁸¹ A töredékesen fennmaradt, ugyancsak 1562-ben megjelent meliusi „A lélek könyve” (RMNy 184) viszont a következő 16. századi szerzőkre hivatkozik név szerint: Brenz, Bullinger, Kálvin, Luther, Melanchthon és Musculus.²⁸² Az óvatos reformer Georg Moller szepességi 24 városi esperes könyvtárában is (Kálvin kivételével) megvoltak ezek a szerzők, a kötések tanúsága szerint mind az 1550-es évekből való beszerzések.²⁸³

Természetesen Szegedi Kis 1585-ben Bázelen posztumusz megjelent dogmatikai műve, a *Theologiae sincere loci communes*,²⁸⁴ ahol sok szó szerinti idézet alkalmazása mellett forrásait is megnevezi a szerző, bőséges adalékkal szolgálhat az irodalmi függés kérdéseinek eldöntéséhez, csak éppen a kettős predestinációs tanítás megjelenésének pontos datálásához nem nyújthat közelebbi felvilágosítást. A kronológia problémája pedig megkerülhetetlen. Melius írói munkásságának kezdetén az említett feltételezett olvasmányok közül még alig valami juthatott el Magyarországra. Az Imre Mihály által feldolgozott 1564-es kiadású debreceni Vermigli-példány széljegyzetei²⁸⁵ ugyancsak izgalmas információkkal szolgálnak a hazai protokálvinista irányú gondolkodás elterjedé-

²⁷⁶ BSRK, 376–449; Kiss Áron, 295–411. Vö. BUCSAY, *A tarcali zsinatok és a Tarcal–Tordai Hitvallás jelentősége*; KATHONA Géza, *Fejezetek*, 167–176; BiDi 26, 290.

²⁷⁷ Wolfgang Musculus: *Loci communes in usus sacrae theologiae candidatorum parati*. Basileae, per Ioan-nem Hervagium, 1560. VD 16., M 7292. Vö. KATHONA Géza, *Fejezetek*, 148–167.

²⁷⁸ Lásd az 1551-től kezdve megjelent ószövetségi és újszövetségi kommentárok alapján posztumusz összeállított kompilációt: Pietro Martire Vermigli: *Locorum communium theologicorum ex ipsius scriptis sincere decerptorum* toms 1–3. Basileae, ad Perneam Lecythum, 1580–1582. VD 16., V 824–827. Vö. KATHONA Géza, *Fejezetek*, 181–186.

²⁷⁹ Martin Bucer: *De regno Christi libri duo* (1550). Basel: Oporinus, 1557. VD 16., B 8906. Ed. François Wendel. BOL 15,1. Vö. RÉVÉSZ Imre, *Bucer Márton*.

²⁸⁰ Adattár 12.

²⁸¹ A legárnyaltabb értékelés ebben a kérdésben: BUCSAY, *Méliusz teológiája kátéja tükrében*, 346 sk., 350 sk. és BUCSAY, *Méliusz katekizmusa* magyarázó jegyzeteiben.

²⁸² TÓTH-MIHALA, *Méliusz tanítása az örök életről*, 69.

²⁸³ *Lócse*, nr. 197, 199, 210, 235–240, 243.

²⁸⁴ Szegedi Kis István: *Theologiae sincere loci communes de Deo et homine*. Basileae, ex officina Pernea, per Conradum Waldkirch, 1585. RMK III 740; Apponyi H. 512. VD 16., S 10448.

²⁸⁵ IMRE Mihály, *A Vizsolyi Biblia egyik forrása*; DIENES, *Kit rejt az S. F. monogram?*

sére nézve, de ez az adategyüttes viszonylag kései volta miatt épp a mi kérdésünket nem oldja meg. Még az is kiderülhet talán egyszer, hogy autochton kiválasztásteológiával van dolgunk, és ez a gondolat a magyaroknak fontosabb volt, mint strassburgi és svájci mestereiknek?

A helyzet ennél azért kedvezőbb. Fontos leszögezni, hogy Melius ún. helvét fordulata idején, mikor Skaricza beszámolója szerint talán 1558–1559-ben meggyőzte őt Szegedi Kis,²⁸⁶ egyértelműen még csak a helvét szellemű krisztológiáról és úrvacsoratanról folyt a vita, ezeket a nézeteket osztotta már évek óta Melius debreceni paptársa és majdani szerzőtársa, Szegedi Gergely is, s kizárólag ebben jutottak az év folyamán egységre a kolozsvári lelkészekkel, Dávid Ferencsel és Heltai Gáspárral (RMNy 153, 155). Melius első nyomtatásban megjelent önálló műve, az 1561-es évszámot viselő Kolossé-magyarázat (RMNy 171) így tükrözhet már bullingeri krisztológiát, de még melanchthoni predestinációfelfogást.²⁸⁷ A fordulat az Őze Sándornál kiemelt érdeklődéssel kezelt teológiai kérdésben tehát mind a tiszántúliaknál, mind a tarcali hitvallást elfogadó tiszáninnenieknek legkorábban 1561/62-re tehető, és semmi nyomós okunk nincs feltételezni, hogy ezen a téren évekkel megelőzte volna őket Szegedi Kis István, aki így korábbi dél-alföldi végvári állomáshelyein nehezen hirdethetett ekkor még a svájciak számára is vadonatúj gondolatokat.

Őze Sándornak egy dolgot sikerült könyvében meggyőzően bizonyítani: a határvidéknek és a transzcendens kérdéseknek, a beszűkült térnek és a kitágult időnek a szoros kapcsolatát, összefüggését. Adós maradt viszont ennek a viszonyoknak a pontos meghatározásával. Őze után már senki sem vetemedhet arra, hogy a magyarországi reformáció problematikáját a törökkérdéstől elvonatkoztatva tárgyalja, vagy hogy a magyar reformátusság bölcsőjét másutt keresse, mint a hódoltságban és a végvárakban, nyitott kérdés maradt azonban, hogy honnan vették üzenetük magvát ezek a hódoltsági és végvári prédikátorok, kik voltak mestereik (amikor már nem Melanchthon szellemében prédikáltak), vagy lehetséges-e, hogy egyedül saját tapasztalataikból szűrték le a kettős predestináció elvét középpontba állító teológiai rendszerüket, amilyen formában az a legkorábbi fennmaradt szövegeikben előttünk áll. Pillanatnyilag pontosan nem meghatározható, hogyan és mikor vezetett el a hazai református „magyar vallás” útja a határtól a határtalanig.

A szűkmenet–tágmenet problémának sajátos, egyben a régióra nézve tipikus változata merül fel több magyarországi reformátor életrajzának és teológiai besorolásának vizsgálatakor (lásd III.). A kérdés egészen hasonlóan jelentkezik a magyarországi reformációban: az 1520-as években a lutheri, az 1540-es években a melanchthoni, az 1560-as években pedig a kálvini hatások szempontjából. Ugyanilyen folyamatnak lehetünk tanúi évtizedekkel később is az antitrinitárius Erdély vonatkozásában.

²⁸⁶ KATHONA Géza, *Fejezetek*, 93, 120.

²⁸⁷ BOTTA, *Melius Péter ifjúsága*, 168 sk.; MAKKAJ, *Des Péter Melius Abendmahlslehre*. A debreceniek körében a Kálvin iránti érdeklődés első megfogható nyoma a Szegedi Gergely által 1559-ben beszerzett Ézsaiás-kommentár, lásd IX. 8. Hasonló kronológia következik a *Marosvásárhelyi Hitvallás* bullingeri szellemű magyar (1559) és kálvini szellemű német szövegének (1563) egybevetéséből, lásd X. 6.

A kálvini tanítást és a *Második Helvét Hitvallást* az 1567-es debreceni zsinat tette kötelező normává a tiszántúli református egyházkerületben.²⁸⁸ Az ezt megelőzően született eklektikusabb, még a tájékozódó tágmenet jegyében fogalmazódott teológiai szövegek kiszorultak a használatból, illetve utólag átértelmeződtek. Hála a debreceni nyomda 1560-tól kezdve folyamatos működésének, ezek a korai művek, mint a *Debrecen–Egervölgyi Hitvallás* is, mégsem vesztek el számunkra, hanem beszédesen tanúsodnak arról az átmeneti korszakról, amikor Melius sajátos rendszerbe igyekezett illeszteni a különböző olvasmányjaiból vett gondolatokat, amikor a kétszeres predestináció tanítása kínált elementáris erejű választ a legkülönbözőbb vitakérdésekre. Hál’ Istennek fennmaradt a „kálvinista” Meliustól is több nyomtatvány, melyek – akár tetszik ez az utókornak, akár nem – árnyaltan mutatják, miként tanított „Péter pápa” az 1567-es szűkmenetet megelőző években.

A *Debrecen–Egervölgyi Hitvallást* Bod Péter a *confessio pulcherrima* minősítéssel illette.²⁸⁹ Mivel ezt a jelzőt a mű nyilvánvalóan nem nyelvi vagy kompozíciós kvalitásai révén érdemli ki, az a benyomásom, hogy az 1562-es hitvallásnak e pálmát a filológus Bod Péter nyújtotta, akit a tanfejlődésnek nem a végeredménye, hanem a folyamata izgatott. A *Debrecen–Egervölgyi Hitvallás* szövege még sok titkot és szépséget rejteget azok számára, akiket érdekel a „magyar kálvinizmus” genezise.

²⁸⁸ *Articuli maiores*, fol. H4v. RMNy 226. Kiss Áron, 563, 612. Lásd X. 6.

²⁸⁹ Bod, I, 184.

XI. ÖSSZEFOGLALÁS ÉS EGYENLEG

1. VÁLTOZATOS HITVALLÓ HELYZETEK

Érdeemes feltenni a kérdést, milyen általánosabb tanulságok vonhatók le az előzőekben ismertetett három reformációs góc és protestáns egyházszervezeti kezdeményezés, a magyar Tiszántúl, a szász Brassó és a kulturálisan sokszínű Felső-Magyarország vizsgált forrásainak (például az *Erdődi Hitvallásnak*, a *Reformatio ecclesiae Coronensis*-nek és a *Confessio Pentapolitanának*, továbbá az ezeket követő újabb közösségi dokumentumoknak) az összehasonlításából (lásd Függelék, 10. táblázat).

1. A Német-római Birodalom egyházpolitikai fejleményei komoly hatást gyakoroltak Magyarországra. Mind a schmalkaldeni háború előtti békülékeny hangnem, mind az evangélikus rendek leverését követő császári túlhatalom nyomot hagyott a hazai hitvallásokban. Még szorosabb viszont a kapcsolat a németországi teológiai fejlődéssel és ennek szövegszerű dokumentumaival: közvetlen irodalmi függés mutatható ki a nürnbergi *Verzeichnus* és a Honterus-irat, a *CA Variata* és az *Erdődi Hitvallás*, továbbá a *CA Invariata* és az *Ötvárosi Hitvallás* között. Melanchthon *Locijának* újabb és újabb bővületei is pár hónap leforgása alatt rendre megjelennek Magyarországon keletkezett szövegekbe ágyazva.

2. Mivel e hitvallások egyes közösségek egységdokumentumaiként születtek, szerzőik, összeállítói vagy meghúzódtak a háttérben, vagy hírnevük dacára a teljes névtelenségben maradtak. Egyedül Honterus szerzőségéről szólnak közvetlen adatok, ám iratát ő sem személyesen védte meg Gyulafehérvárott, hanem ezt a város és a brassói egyházszervezet hivatalos képviselői, a bíró, a plébános és a káptalan dékánja tették meg helyette.

3. Honterus nyomdatulajdonosként sokat tehetett a *Reformatio ecclesiae Coronensis*, illetve az arra épülő további szövegek (*Reformatio ecclesiarum Saxonicarum* stb.) népszerűsítéséért és terjesztéséért. A brassói présnek köszönhetően ismerjük ma e művek eredeti, megbízható szövegét. Ezzel szemben a Királyhágón innen a nyomdai kapacitásnak akkori teljes hiánya felelős azért, hogy mind az *Erdődi*, mind az *Ötvárosi Hitvallás* szövegahagyománya meglehetősen problematikus. A szövegek ismerete és recepciója itt messze elmaradt a hitvallások aktusának ismerete és recepciója mögött. Valószínűleg még az ötvárosi szövetség tagjai sem rendelkeztek a benyújtott hitvallásból saját másolat példánnyal. Ezért is nyílt széles tér a későbbi fikciók és spekulációk számára mind a dokumentumot megalkotó testület összetételének, mind a felsőbbség részéről történt

jóváhagyás szintjének és időpontjának a kérdésében. Közismert és egyöntetűen rögzített szöveg hiányában folyamatosan megvolt továbbá a lehetőség és az igény a hitvallások továbbírására: javításukra és kiegészítésükre, akár az esetleg közben már megváltozott teológiai alapokhoz igazítva is.

4. A hitvallások létrejöttekor szolgált célokhoz képest idővel újabb funkciók tapadtak a szövegekhez, melyek egy többszintű befogadási folyamatot idéztek elő. Az iratok eredetileg számadásul és igazolásul szolgáltak, az egyházi és világi felsőbbség előtt kellett bizonyítaniuk a benyújtók tiszta tanítását és helyes vallási gyakorlatát. Ezen túl (akár a német reformátorok bevett hitvallásaival együttesen) írásban rögzített alapját is képezték a képviselt közösség egyházi szerveződésének. Később a lelkészek tanításbeli egységét biztosították, ekkortól jelennek meg az aláírások a szövegek végén. Végül pedig hivatkozási alapul szolgáltak a közösségnek, hogy valós vagy vélt régi privilégiumokra (például egykori uralkodói jóváhagyásra) támaszkodva új előjogokat (például az adott területen felekezeti dominanciát vagy kizárólagosságot) harcoljon ki magának.¹

5. Az *Ágostai Hitvallás*nak csak az itt vizsgált korszak után nőtt meg az egyházjogi jelentősége. Addig a Magyarországon keletkezett hitvallások voltak a középpontban, talán mert jobban alkalmazkodtak a sajátos politikai és jogi körülményekhez. A hazai és a külföldi hitvallások rivalizálásának az vetett véget, hogy egyházi fórumok után a politikai hatalom is, más országok példáját követve és elejét véve további teológiai vitáknak, az *Ágostai Hitvallás* normáját írta elő a protestánsok számára mint egy Európa-szerte bevett, bevált, közismert, elismert és ezért ellenőrizhető, számon kérhető rendet (elsőként az erdélyi fejedelem 1571-ben).² A magyarországi hitvallásokat ezután a *Confessio Augustana* hú kivonataiként, pontos megfelelőiként kezdték értékelni. Ez a tartalmi azonosítás és tekintélyátvitel hamarosan az iratok gyakori összetévesztéséhez és meghökkenően tájékozatlan történelmi képzetekhez vezetett, melyre fent már számos példával szolgáltam.

6. A tridenti dekrétumok elfogadása és közzététele előtt a katholicitásnak egy tágabb, rugalmasabb felfogása uralkodott, mely az egyházi rítus számos kérdésében megtűrt eltérő véleményeket és gyakorlatokat. Az elemzett hitvallások mind ennek a katholicitásnak a keretei között mozogtak, amennyiben előszeretettel hivatkoztak a Szentírás mellett – általánosan vagy név szerint – hagyományos tekintélyekre, főleg az apostoli és egyházatyákra, de szórványosan skolasztikus teológusokra is.

Befejezésül a korábban már sokat citált Berndt Hamm 2011-ben, Budapesten tartott előadását idézem. A reformáció hajtóerőinek problémáját gondolatmenetében igen árnyaltan megközelítő kutató e mondatokkal összegezte véleményét:

„Így a reformáció összes hajtóereje (a középkorra visszamenők is) a változásnak olyan dinamikájába került, mely már összeegyeztethetetlen volt a régi egyház hihetetlen pluralitásával is, az újonnan születő római-katolikus egyházba pedig végképp nem lehetett integrálni, mert az

¹ ZACH, *Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen*.

² BINDER, *Die Konkordienformel und die evangelisch-lutherische Kirche in Siebenbürgen*; BARTA, *Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen*.

újkori katolicizmus a késő-középkori vallási sokszínűséget ugyanúgy újrafogalmazta – erősítve, gyengítve, szelektálva és átalakítva –, csak éppen más eredménnyel, mint a protestantizmus. A reformációnak az volt a tragédiája, hogy minden szándéka ellenére sirásója lett a késő-középkori plurális, nyitott katolicizmusnak, és önmaga reakciójaként világra segített egy új, beszűkült, militáns katolicizmust. A reformáció legtöbb célja nem valósult meg, különösen az egész egyház reformja nem. Amit viszont tartósan létrehozott, az többnyire szándéka ellenére volt. A hajtóerők dinamikáját a szereplők nem tudták sem felismerni, sem befolyásolni. Senki sem volt ennek jobban tudatában, mint Luther. Abban az eseménysorban, amit ma reformációnak hívunk, sokkal inkább passzív, mint aktív szereplőnek látta magát. És abban a reformációban reménykedett, amit majd Isten maga fog végbevenni. Ebben az értelemben a reformáció beváltatlan ígéret maradt.”³

2. SZEMÉLYISÉG ÉS KÖZÖSSÉG

A magyarországi reformáció korai történetének alapkérdése a közösségnek és az azt reformáló személyiségnek a viszonya. Az elmúlt évtizedben ekörül bontakozott ki a legátfogóbb vita. Mind a két nagy átmenetnek (előbb a lutheri, majd a helvét reformációnak) ez vált a kutatásban központi problémájává: ki a kezdeményező, ki határozza meg az igaz tanítást, ki jelöli ki a követendő utat, a klerikus vagy éppen ellenkezőleg, a laikusok gyülekezete? A legújabb tanulmányokban tanulságos példákat olvassunk olyanra is, hogy a prédikátor formálja gondolataival a közösséget (mint Heinrich Keschinger a korponaiakat, Andreas Fischer a svedlérieket és kisszebenieket), de a fordítottjára is, amikor mégis a mégoly képzett és tehetséges lelki vezető alkalmazkodik hívei nézeteihez (mint Balázs Mihály bemutatásában Heltai Gáspár a kolozsváriakéhoz). Akad persze tömördek ellenpélda is hiányzó összhanggal, közösségüknek hátat fordító vagy éppen onnan kiebrudalt papokkal.

Mégis kirajzolódik az a modell, melynek segítségével a fenti feszültségek és ellentmondások föloldhatók. A közösség oldalán bonyolult személyi struktúrákat, ingatag egyensúlyi helyzetet, az országos tendenciákat nem feltétlenül leképező helyi erőviszonyokat feltételezhetünk, s ennek a kihívásnak kell megfelelnie, ezekre a problémákra kell választ találnia a prédikátornak, a reformátornak. A siker titka mindenképpen (a vallásos közösség részéről) az igényes kereslet és (az egyházi hivatal, szolgálat részéről) a versenyképes kínálat találkozása. Kész sablonokkal, merev hitelvi tézisekkel a klerikus nem mehet sokra, sőt, szükségszerűen kudarcot vall, ilyenkor még a szónoki kvalitások vagy a személyes varázs sem mindig segítenek, de ha kreatívan, problémaérzékenyen tudja alkalmazni tudományát, teológiai olvasmányait, azaz képes értelmiségi teljesítményre, akkor vezetőjévé tud válni közösségének.

Különösen érdekes a kulcspozíciók és a kulcsszemélyiségek kapcsolata. Az utóbbiakon a „kanonizált”, lexikoncikké vált reformátorokat értem, akiket az irodalomtörténet-írás is régi magyar szerzőként tart számon. De melyek voltak a kulcspozíciók a 16. századi Magyarországon? A katonailag jól védhető, privilegizált „igazi” városok?

³ HAMM, *A reformáció hajtóerői*, 410.

A főúri udvarok, amelyekre Horváth János koncentrált? A gazdagodó mezővárosok a Makkai–Klaniczay–Szakály-féle elmélet szerint? Vagy a nagyobb területet is ellenőrző végvárok Őze Sándor ötletét követve? A kérdés némileg elméleti is, mert például Sárvár, Pápa, Patak, Gyula egyszerre sorolható az egyik és a másik kategóriába is.

A vitélő rend, nemcsak etnikailag és társadalmilag, de valószínűleg ideológiailag is igen heterogén volt. Mégsem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy – egy hosszú listát itt pár névvel összefoglalva – Szegedi Máté Szigetvárt, Szeremlyéni Mihály Kanizsát, Szegedi Kis István Temesvárt, Sztárai Mihály Gyulát mint végvárat minden bizonnyal kulcspozíciónak tekinthette. Olyan állásnak, melyet érdemes volt betölteniük, mely befolyásban, biztonságban, lehetőségekben vetélkedett városi plébániákkal és udvari prédikátorságokkal.

A végvári helyszíneken a közösségnek és a prédikátornak a fentebb ábrázolthoz hasonló, bonyolult összjátékára, kölcsönhatására kerülhetett sor, még ha ezekből a történetekből jóval kevesebb részletet ismerünk is, mint például a szabad királyi városok esetében. Közvetlen dokumentumok ebből a közezből gyakorlatilag nem maradtak fenn, annál nagyobb becsben kell tartanunk és annál aprólékosabban kell elemeznünk a végvári reformációról szóló közvetett, teológiaiailag értelmezhető híradásokat, mint például Skaricza Máté Szegedi Kis István-életrajzát, vagy az egrieknek a debreceniek által 1562-ben megfogalmazott hitvallását. Ilyen kerülő utakon lehet föltérképezni a magyarországi reformációkutatás ezen még mindig fehér foltjait.

3. TEOLÓGIA ÉS NYELVHASZNÁLAT

A 16. századi Magyarország nyelvhasználati viszonyaira jellemző, hogy egyrészt az írásbeliség és a szóbeliség nyelvei gyakran elváltak egymástól, másrészt az egyik nyelvről a másikra történő fordítás nem volt olyan természetes és elterjedt gyakorlat, mint a későbbi évszázadokban. A párhuzamos többnyelvűségben ugyanis mindegyik nyelv használatának megvan a maga körülhatárolható tere, funkciója, nem cserélhetők fel szabadon egymással. Ezért a párhuzamosan használt idiómáknak a reformáció korában is külön fogalmi és formulakészletük alakult ki, melyek csak kis mértékben, korlátozottan hatottak egymásra. Közvetítő nyelvként a latin szolgált, de egymás anyanyelvét csak ritkán tanulták meg az ország lakói (leszámítva azokat az arisztokrata és értelmiségi családokat, melyek rokonsági kapcsolataik miatt eleve többnyelvűek voltak). A nagyobb városokban egymás mellett működött latin és német írnok, akik a beérkező leveleket azok nyelve szerint válaszolták meg, de csak kivételesen fordítottak egyik nyelvről a másikra. Ennek a poliglott rendszernek csak egy szeletét tudtam dolgozatomban vizsgálni, elsősorban a latin és német írott forrásokat, s ha ezekben kimutattam is a reformáció elterjedéséhez köthető sajátos fordulatokat, mégsem tudom, jelen voltak-e ezek vagy ezekhez hasonlóak az írásbeliség-szóbeliség, szent és profán, magyar–német–szláv „anyanyelv és apanyelv” bonyolult rendszerében.

16. századi reformátoraink modernnyelv-ismerete közel állt utódaikéhoz, az átlagos mai magyarokéhoz (természetesen azzal a különbséggel, hogy ők legalább kiváló lati-

nisták voltak). Kivételt képeznek ebben az eredetileg kétnyelvűek, a horvát Dráva mentéről származó Sztárai Mihály vagy az erdélyi szász Heltai Gáspár és Dávid Ferenc. Dévai Mátyás, Sylvester János és Bornemisza Péter többször is sok évet töltöttek német nyelvterületen, de németül ennek ellenére kimutathatóan nem tanultak meg jól, Dévai ezt meg is vallja.⁴ Még inkább igaz ez azokra a diákokra, akik fél-egy év után haza is tértek az egyetemekről. Ugyan már ebben a korban is elterjedt volt az iskolázási mobilitás, a peregrináció,⁵ de feltűnő, hogy a szlovákok szívesebben mentek Morvaországba, a németek Sziléziába vagy más német polgárságú városokba (például Morvaiglóra), a magyarok pedig Erdélybe. Igaz, hogy a latinnal mindenütt egyformán lehetett boldogulni, de ki-ki a maga anyanyelvéhez hasonló környezetet részesített előnyben. Jóval később alakul ki az a szokás, hogy „a nyelv kedvéért” küldik szülei a diákot hol ide, hol oda, és jóval később fogalmazódik meg az az igény a polgárság körében, hogy illik ismerni „az ország nyelveit” (ezek közül legalább hármat). Ezt a később gyakran visszatérő kifejezést: „a nyelvtanulás kedvéért” leírva először 1599-ben, a későbbi szuperintendens, Stephanus Xylander önéletrajzában láttam (*ad linguas Slavonicam, Hungaricam & Polonicam addiscendas*).⁶

Az itt tárgyalt folyamatok értelmezése kapcsán a latin nyelv szerepét is érintenem kell. A nemzetközi reformációkutatásban jelenleg igen erős az a felfogás, mely a felekezeti differenciálódáshoz vezető teológiai vitákat többek között nyelvi különbségekkel, a skolasztikus latin és a humanista latin, a felnémet és alnémet nyelvjárások, a latin terminológia gazdagsága és az anyanyelvi terminológia szegénysége közötti eltérésekkel magyarázza. Ennek a nyelvi megközelítésnek egy szelete Magyarországon is közzismert, nevezetesen az, hogy a latinul jól, de németül nem tudó magyar diákok Wittenbergben szívesebben látogatták Melanchthon ékesszóló előadásait és latin prédikációit, mint Luther gyakran keveréknnyelven tartott bibliamagyarázatait és német igehirdetéseit. A probléma azonban még ennél is súlyosabb. A latinnak létezett teológiai szókincse, az anyanyelveknek ekkor még nem. És itt nem csak az olyan kis nyelvekről beszélek, mint a magyar, hiszen az *Ágostai Hitvallás* latin és német verziója közötti teológiai különbségeket is részben ugyanez a körülmény magyarázza. A teológiai vitákat, egymással versengő, egymással ellentétes álláspontokat anyanyelven nem vagy csak jelentős torzításokkal lehetett visszaadni. Amilyen világos például Dévai tanítása latin nyelvű *Disputatiójában*, ugyanolyan homályos, nehezen besorolható magyar nyelvű *Kátéjában*. Ozorai Imre esetében pedig, akinek csak magyar nyelvű művét ismerjük (RMNy 64), mai értelmezői körében még szélsőségesebb teológiai értékelések és ítéletek fogalmazódnak meg. Tehát a reformációnak nem maguk a teológiai vitái és egymással szembenálló pontos nézetei fogalmazódnak meg például magyarul, hanem inkább csak a vita által felvert hullámok, amelyek még akkor is továbbgyűrűznek, mikor a belévetett követ már rég elnyelte a viz.

⁴ DÉVAI, *Expositio examinis*, fol. r4v [136]: „Primum inficiari non potui, quanquam ex eorum predicationibus, cum Germanice nesciam, dixerim nihil profecisse.”

⁵ ERDÉLYI, *Szökött szerzetesek*, 81–95.

⁶ WO JGPÖ, nr. 580; MEEE, 120.

Az anyanyelvi identitás meghatározó voltához tartozik az a kérdés is, mit kezdhetünk a különböző nyelvű prédikátorokra vonatkozó szófukar adatainkkal. Arra gondolok, hogy a 16. század első feléből ismerünk például Brassóból, Kassáról magyar prédikátorokat, Lőcséről, Bártfáról vagy Selmezbányáról szlovák prédikátorokat, általában csak keresztnéven vagy még azon sem, tehát a közelebbi azonosításuk, megismerésük akadályba ütközik. Katolikus vagy reformatori szellemben prédikáltak-e híveiknek? Hasonló kérdés merül föl fél évszázaddal későbből a dunántúli protestáns horvát prédikátorokkal kapcsolatban (Kismartonban, Rohoncon, Németújvárott): evangélikus vagy református ígehirdetőknek tekintjük-e őket? A városukban kisebbségben élő ígehallgatókat, gondolom, a legkevésbé sem foglalkoztatta ez a kategorizálás, annak örültek, hogy anyanyelvükön prédikáltak nekik. Ezeknek a lelkeseknek mindig a nyelvük a legfontosabb tulajdonságuk, sohasem az általuk hirdetett tanítás. A források is így tartják számon őket, legfeljebb közvetett utalások alapján tudjuk feltételezen vallási irányzatokhoz kapcsolni őket.

Valószínűleg ezek a részletmegfigyelések: a nyelvismeretnek, a fordítói kultúrának, a teológiai szaknyelvnek a hiányosságai, az anyanyelvi és területi alapú interkonfesszionális és szuprakonfesszionális szerveződések vezetnek el a magyarországi reformáció történetének legfontosabb és lényegében máig megoldatlan kérdésének megválaszolásáig: Miért csatlakozott a 16. században a magyar etnikum döntő többsége a helvét irányzathoz, eltérően más hazai nemzetiségektől és eltérően sok más szomszédos nemzetől? Egyelőre olyan válasszal kísérletezem, hogy a magyarok viszonylagos nyelvi elszigeteltségükben saját útjukon jártak. Befolyásolták őket természetesen a svájci és délnémet példák, kimutatható valamelyest a középkori és a humanista örökség hatása is. A helvét teológia diadalmenetének útvonala (a hódoltságból a Tiszántúlra, majd onnan Erdélybe, legvégül a Nyugat-Dunántúlra és a Felvidékre) egyértelművé teszi azt, hogy a török hódításnak és a végvári küzdelmeknek is szerep jutott ebben a történetben, talán még a pusztásodásnak és a mezővárosok gazdasági felértékelődésének is, hiszen Bernd Moeller is hasonló párhuzamosságokat mutatott ki a német reformáció társadalomtörténeti és eszmetörténeti folyamatai között.⁷ Mindezek mellett szembeszökő viszont a magyar nyelvű reformáció öntörvényű fejlődése, eredeti teológiai gondolkodása, a hazai református hitvallásokban szövegszerűen megragadható külön anyag. Ennek a felekezeti elkülönülésnek a motorja, ennek a teológiai erjedésnek a kovácsa volt – amint már ezt régóta tudja a történeti kutatás – a wittenbergi magyar coetus.

Ha megnézzük a wittenbergi magyar diákok coetusának vagy bursájának névsorát, kiderül, hogy az egyetemi nációktól eltérően nem területi, hanem anyanyelvi alapon szerveződött, alig találunk köztük nem magyar vezetéknevűeket, s ezeket is csak nyelvi-leg vegyes lakosságú területekről.⁸ A magyar coetus, jegyzőkönyvét bár latinul vezette, üléseit minden bizonnyal magyarul tartotta, kizárva ezzel a más anyanyelvű honfitársakat.

⁷ MOELLER, *Reichsstadt und Reformation*.

⁸ SZABÓ Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg*.

Ez a nyelvi alapú, előbb teológiai, majd felekezeti differenciálódás a 16. század végére nyilvánvaló etnikai bizalmatlansághoz és ellentétekhez vezetett. A paletta ugyan jóval tarkább volt annál, mint amit a történelemkönyvekben a „lutheránus németek, vendek és tótok versus kálvinista magyarok” sablonja állít, hiszen minden etnikum körében jelentős frakciót képviseltek Melanchthon tanítványai, akiket ellenfeleik hol „filippistáknak”, hol „kriptokálvinistáknak” csúfoltak, a velük szemben álló szigorú Luther-követők viszont a szent harc érdekében még a flaciánusokkal is hajlandók voltak szövetkezni, pedig ezeket elítélte a saját maguk által propagált *Egyességi Irat (Formula Concordiae)* is. Hasonlóan megosztott volt belül a „helvét” irányzat is. Sólyom Jenő és Botta István mutatták ki, hogy ezekben a hitvitákban egyértelműen etnikai előítéletek is fontos szerephez jutottak, felgyorsítva az anyanyelvi határok mentén való felekezetesedés folyamatát.⁹ Ezek az előítéletek – természetesen nem a 19–20. századi mértékben – már a késő középkorban kimutathatók, s mihelyt funkcióhoz jutnak, például a teológiai ellenfél lejáratásában, hallatják a hangjukat. A felekezeti identitást tudvalevőleg nem a hitvallások, hanem a teológiaiilag közömbös elemek teremtik meg, amilyen az anyanyelv is (*adiaphora*).¹⁰ Így beszéltek Erdélyben „kolozsvári” és „szebeni” vallásról,¹¹ s így alakult ki az egész országban hosszú távra „magyar vallás”, valamint „német” és „tót” vallás.

⁹ SÓLYOM, *Dévai Máttyás tiszántúli működése*; BOTTA, *Dévai Máttyás, a magyar Luther*.

¹⁰ SZEGEDI, *Was bedeutet Adiaphoron / Adiaphora?*

¹¹ MHH.E, II, 231 sk.

FÜGGELÉK

Az átírásról

Az eredeti íráskép sajátosságaira a szövegközlés nincs tekintettel: a kerek és a hosszú *s* között pl. nem tesz különbséget.

A [...], [!], [?] jelöléseket a szokásos funkcióban alkalmazom.

A nyomtatványok átírásakor, amennyire ez technikailag lehetséges, általában betűhívségre törekszem, de:

- a felső vonallal jelzett nazálisokat kiegészítem,
- a betűk fölé írt *e*-t a németben és a magyarban két ponttal adom vissza (Umlaut: *ö ü ä*),
- a ligatúrákat és összevonásokat feloldom (a rövidítéseket viszont megtartom), az *ß*-t a magyarban ligatúrának tekintve *sz*-ként oldom fel,
- az *ę* betűt a magyarban *é*-ként írom át.

Kéziratok átírása esetén:

– Az *u* és *v*, valamint az *i* és *j* betűket mindenütt hangértékük szerint alkalmazom, a latinban azonban az *i* használatát egységesítem. Az eredetihez híven őrzöm meg a *ß*, *w* és *y* betűk használatát.

- A latin ékezeteket (hangsúlyjeleket) nem tartom meg.
- A külön- és egybeírásnál az eredeti írásmódot követem.
- A központosítást normalizálom.
- A nagybetűk használatát egységesítem: a nagybetűs írást csak a tulajdonnévként használt szavakban, ill. mondat elején tartom meg, azaz a német közneveket is kisbetűvel írom.

Zárójelek használata:

[kiegészítés]

<törölve>

[a kiadó megjegyzése]

<a másoló vagy későbbi kéz megjegyzése>

1. Paulus Speratus az iglóiaknak

Olmütz, 1523. május 21.

Cerroni-gyűjtemény, Moravský zemský archiv, Brno, G 12, I 17, fol. 19r–21v. Másolat.

<Briefe des Paul Speratus an den magistrat in Iglau von wort zu wort aus den originalien von mir Joh. Peter Cerroni 1789 eigenhändig copirt>

Gnad und frid in Christo Jesu.

Es s[p]richt der haylig Paulus: ich befind ain ander gesetz in meinen gliedern, das do ist wider dem gesetz meines gemüt [Rm 7,23]. Auch Christus selbs gesprochen: der geyst ist wol peraytt und willig, aber das flaysch ist gar schwach unnd krank [Mt 26,41 par], das prüf und erlern ich auch jetz an mir selbs in meiner widerwertigkeit. Dieweyl nun Paulus abermal spricht: vil lieber geprauch dich der freyheit, magstu ledig werden [I Cor 7,21], und auch in Christo befunden wird, das er dem fleysch, ee er in das leyden tratt, doch so vil raum gelassen hat, pis es sein sach verführet, gedenk ich, mir soll weniger verunglimpfft werden, so ich nun do less dem fleysch in mir so vil zugib, damit es auch dassein versuchen mug. Darumb nach fleysch ruff ich also zu euch an Gottes statt, ir liebsten brueder in Christo, den ich hoff in euch durch den glauben wonhaftig. Ist es muglich von Gott durch euch, so werd hingenommen dyser gelich von mir, doch nit mein, sunder Gottes wille geschech.

Erman eüch auch weytter, ir wollt abermals nach dem flaysch anstehen, eur grosse vertroistung aynstayls des andern halben, was grosser nachred auff euch erlautten wird, wo ir mich verliesset? Wann nit vor vil tagen hab ich nit mit klaynen schmerzen in mein selbs verhören müssen von aynem, der zu mir also sprach, ir sollt eüer nit gefolget haben, sy ziehen den kopff auss der schlingen, lassen euch hie allayne in pad sitzen, gegen welchen ich eur eer nach krefft treulich geschützt hab, was mag dann ausserhalb mein und euer von manchen gerett werden, der auf unnser peeder tayl wenig geneygt ist?

Zu dem dritten mag euch nach dem fleysch nit wenig schrecken der zornig und grawsam volg, die sich auss dem rosth Johannis Hussen in Behem genomen hat. Gar sellten unschuldiger todt ungerochen pleybt, vor auss deren, die umb des wort Gottes willen denselbigen erlitten haben. Auch Christus also sprach zu Jerusalem: O Jerusalem, Jerusalem, die du tödtst die propheten, die zu dir geschickt seind; und bald hernach: es wird über diss geschlacht khummen alles plut, das vergossen ist worden von dem gerechten Abel her pis auff das plut Zacharie, den ihr erwirgt habt zwischen dem altar und tempel. [Mt 23,35–37] Dergleichen auch die aynig ursach anzeygt da [!] geschrifft der zerstörung gemellten Jerusalem, daß sie nit erkennen wollten die zeyt irer haymsüchung. Ich mochte dyser warhayt vil zeugniß anzeygen auss der geschrifft, so es die zeyt und not erfordern wollt.

Liebsten prüder, tayllt es zum pesten, das ich euch also mit sollichen worten ansüch. Es überdringt mich das flaysch, das ja krank ist, wie in allen menschen. Christus muß ee den plutigen schwayss im garten schwitzen, ee er gegen seinen fleisch absieget. Fürwar, es geet nit mit schlaffen zu, aüch müß im ee von himel ein engel geschickt werden, der in trostett. Nit daß ich mich dem flaysch gar gefangen gebe, das, wöll Gott, nit peger ich, doch darpey nit mein, sunder Gottes will geschech. Wann dann je sein will war, das ich ja sterben sollt, so müst on alle ausred das fleisch sich dem geist ergeben, verhoffe, Got wird euch alsdann durch sein gnad sterken, damit ich dem

fleysch sein trützen und unwillen abtringen mocht und also lang matten, pis es nymer mocht sich wider den geyst auffpämen.

Versich mich aber gegen eüch, ir wert desshalben nach dem flaysch mit mir ain mitleyden haben, und angesehen ehgemelthe ursach, so vil eüch möglich, mir verhalffen sein, doch albeg pey eüch auch dergleychen firgesetzt den willen Gottes, dareum [!] ich pisher, alls ich in der warhayt reden mag und albeg reden will, euch nit anderst dann als pesunder treue, redlich leüt befunden hab. Wollt noch pesteen, das ich hoff, damit wider diese pilligkeyt euer fleysch dem geyst nit obsig, dann ich eur plödigkeit in dysem fall auss mir selbst woll erwegen kann. Dieweil ich kein unbilliges peger, sunder das man mich nur zu verhör firderlich khommen laß, weytter das unschuldig plut, so es vergossen wirt, nicht allein beflekt die tätter, sunder auch in die springt, welche, so sie mochten und schuldig waren, domit es unvergossen plib, nit nach kreften gehindert haben. Das sey dem fleysch auss dissmaal sein raum gelassen, verner muß es nur schweigen und sein maul zu halten.

Gott woll uns im geyst allenthalben sterken und aufrichten, damit wir vor dyser wellt weder glück noch unglük, weder eer noch uneer, weder lust noch unlüst, weder leyden oder rue, weder freund noch feind, weder leben noch tod anstehen in den dingen, darinn der namen Gottes soll geheyligt werden. Amen. Geben aus der gefangknis Ollmitz donnerstag nach Exaudi inn MDXXXIII jar.

Eur aller und jeden
williger
Paul Speratus
Gottes gefangen

Ich hab gar eylend geschriben und pöss genüg. Wo es eur ratt wird, wollt ich, das disser prieff und der vorig, den ich an euch geschickt hab, verdolmetschth wird in pehemisch sprach und den herrn zugeschickt, als den von Pernstein, den alten hauptman und andern, ir wirt nu wol thuen.

<Adresse:>

Den ersamen und weysen hern hern Stanisslas N., her Sebastian Wisski, her Mathens Lydel, her Augustin Friduss, her Andre Kitzmägel, her Hansen Stübik, her Vinzenz Kolizel, anstat eines ersamen rath und gemain der stat Iglaw, seinen günstigen lieben hern.

<[Cerroni, fol. 5r:] De dato Ollmitz aus dem gefängniß donerstag nach Exaudi 1523. Ein trostschreiben unterschrieben: Eüer aller und jeden williger Paul Speratus Gottes gefangen. Er bittet diesen und den vorigen an sie geschickten brief ins bohmische zu [über]setzen und dem hn. von Pernstein, dem alten landeshauptman und anderen zu senden. Adress: Den ersamen, fursichtigen und weysen hern richter, burgermeister und rath der koniglichen stat Iglaw, seinen gunstigen, lyben hern und freunden in Christo.>

2. Paulus Speratus az iglóiaknak

Prága, 1523. szeptember 29.

Cerroni-gyűjtemény, Moravský zemský archiv, Brno, G 12, I 17, fol. 22r–v. Másolat.

Gnad und frid in Christo, firsichtig, weys herren.

Lieben brüder in Christo, hiemyt schik ich eur lyb ain schahtel mit furschrifft von hertzog Carln an k[önigliche] m[ajestät], an dy konigin, an hern marggrafen, auch an her pischoff von Watz. Wollend dy überschiken hern Jan von Pernstain auff das peldist pey gewysser potschafft. Wird sich sein gnad auch wol wissen zu halten. Darneben auch pittend und ermanend, wellt meines urlaub meines ingedächting sein. Was ich da gerett hab, davon wird ich nit weychen ains härlins prayt. Soll auch nithcs [!] von meinem furnemen abschrecken, thuet als frum leut, des wert ir eer haben vor Got und der wellt, das will ich auch thon. Wollt aüch an meiner statt annemen und in kristenlicher prüderschafft lyben und hanthaben her Hansen. Ob Got will, wird sich pald schiken, das wir in kirch all erfreuet werden. Dy glock ist schon gossen, werden wir leütten, so soll man wunder sehen. Hiemit Got bevollen. Datum Prag Michaelis MDXXIII.

Euer herlikeyten
getrewer
P. Speratus
vast eylend geschrieben

<Adresse:>

Den ersamen fursichtigen und weysen herrn richter, burgermayster und ratt der konigklichen stat Iglaw, seinen gunstigen, lyben hern und freunden in Christo.

<[Cerroni, fol. 5r:] De dato Prag Michaelis 1523. Mit diesem sendet Speratus dem stadtrath eine vorbitte des herzog Karl an den könig, an hn. marggrafen, an den bischof von Watz mit dem ansuchen, sie an hn. Johann von Pernstein zu übergeben. Unterschrieben: Eur herlikeyten getrewer P. Speratus. Address: Den ersamen und weysen hern hern Stanislas N., her Sebastian Wisski, her Mathens Lydel, her Augustin Fridussch, her Andre Kitzmägel, her Hansen Stübik, her Vinzenz Kolizel anstat eines ersamen rath und ganzer gemain der stat Iglaw, seinen günstigen, lieben hern.>

<[Leupold, 55:] Als er nu nach seinem Abschied nach Prag khomen, hat er an den Rath Zur Iglaw geschickt ein Scatl mit Vorschriften vom hertzog Carl an König Ludwig dann an die Königin, an herrn Marggraffen, auch an herrn Bischoffen von Watz, die befelh er dem herrn Jan von Pernstein ehstes Zuzuschikhen. Darneben ermahnet er sie, sie wolten seines Vrlaubnehmens vnd seiner Vermahnung ingedenkh sein, dauon wolle er nicht eines herleins breit weichen etc. das solten sie auch thun, Das schreiben ist datirt Prag Michaelis des 1523. Damals schickt ihnen Speratus ein Diaconum mit nahmen Johannes.>

3. Mária királyné Hans von Besenradénak és Meineke von Schierstädtnek

[Buda, 1524. szeptember]

GStA PK, XX. HA, HBA A5, Kasten 267:34. Autográf. Részlet.

Instruction

Was wir, Maria von Gots gnaden zu Hungern, Beheym etc. konnigin etc., unßern reten, unßern lieben, getreuen Hanßen von Bysenrade und Mennecke von Schirstedt, beyden zweyen churfürsten Meintz und Brandenburg etc. außzurichten in bevelh getan.

Erstlich irn beden liebden, unßern fürstlichen gnaden, unnd was wir ein liebs und guts vermegs zu schigen, und wo es den selben irn liebden und den irigen gluckselig nach irem selbst wolgefallen genge, wer uns zu erfarn eer sunderliche trostunge, und nachvolgendt dißen ersten bevelh in grosser geheym einem ydenn churfürsten persentlich antzutzaigen und muttlich forzutzaigen.

Wie nicht alleine bebstliche hayligkeit, sundern kay. mat. und die erthhertzog zu Osterreich als stadthalter etc., beyde unßer fürstliche lieben her und bruder, irn ehest jeher undertheniger gehorsamen, guten willen vor andern wol vormerkt wyder die luterischen secten, sunder uns auch wol wissentlich unßers bedenckens, sie sollchs billich zusambt gotlicher belonung genossen entpfinden bolten, szo haben wir durch gemeine erfahrung vernomen, wie sich im Romischen reich und sunderlich in ir lieb landern und andern nahent darbay liegende derhalben conspiracy villeichte iren liebden nachteil erwirken solle, ob nun denn alßo, mochten wir gar gerne ein aygentlichen grundt wissen.

[...]

Maria regina etc. manu propria

4. Heinrich Keschinger a bártfai tanácsnak

Korpona, 1525. február 12.

ACB, nr. 5376. MOL, DF 218309. Autográf.

Gnad und fride Gottes durch Cristum bevar euch alle zeyt eyntrechtiglich gesynnet in Christo zu aynem vollkommenlichen endt etc. Namhaftigen, ersammen und waysen hern richter und rathman der stat Bathpha, ewer wayshait schreyben an mich gethan hab ich grundlich vernomen, auch ain frolocken darynnen gehabt angesehen den cristenlichen fleyß, so ewer w[eisheit] als trewlich furweter zu besserung ewer und der ewern in aynem cristenlichen wesen. Der halben ewer w[eisheit] mich oder ainen andern so herctlich hersuchet und fordert, euch und den ewern in sollicher haylsamen leer trewlich vorzusthen. Got wol ewer cristlich begern nach seynen gottlichen willen alle zeyt gnädiglichen herfallen. Demnach so ich gemerckt hab sollich cristlich beruffung, am maisten mich an treffendt, wo ich mich als paldt unverzugenlich nach begern ewer w[eisheit] het kunden stellen, hab ich die sach gehandelt mit beywesen meines hern pfarrers, richter und rathmannen, die mich dan auch eyntrechtiglich auff genomen haben, diese haben erkendt

allen ewer weyshait angewenten fleyss mit erpiettung bruderlicher und cristlicher lieb, allezeyt so ferr nu das muglich kan sein, sich allezeyt gegen ewer w[eisheit] nachtparlich zu erzaigen, gedacht hat, das itzund nicht sein mugen, das ewer w[eisheit] begirt het mugen erfult werden, mich bald zu stellen, ursach der klainen zeyt, so ich pey in pin neulich nur ain halb iar, und ettlich noch schwach sind, der halben pitten sie mit mir ynen ain gedult zu haben. Weyter so ist auch muglicher fleyß angekert werden, ob ewer weyßhait het mit aynem andern itzt mugen versorgt werden, ist kainer verhanden gewesen, der halben, angesehen ewr w[eisheit] ernstlich pit und cristlich ruffung, haben sie auß guttem gewissen nit ab mugen schlagen, mich euch zuvergynnen auff pfingsten, sy welten dan [?] wider gottlichen willen und bruderliche lieb gehandelt haben, das fern sey, doch mit sollcher unterschaid, kann e[wer] w[eisheit] mit der zeyt versorgt werden mit aynem pessern, wollen sie auch Got fleissig pitten, wo des nicht sol ewer w[eisheit] meiner halben g[...] sein, mich ob es sich begeb, mit der zeyt nach gottlichen willen [...] ynen widrub nicht mer sorgten. Hiemit mein fleissig gepet mit gantzen [hertzen] des gleichen hoffen wir widrub. Geben zu Cärpen 12. Febr. im jar Cristi 1525.

Henricus Kesching
ewr w[eisheit] williger

[Külzeten:] Den ersamen und [weysen hern richter] und rathman der [stat Bartpha, seinen] besondern gunstigen [herrn]

5. Heinrich Keschinger a bártfai tanácsnak

*Korpona, 1525. április 3.
ACB, nr. 5394. MOL, DF 218327. Autográf.*

Gnad und frid von Got durch Jesum Cristum etc. Ersame, weyse hern richter und rathman der statt Bartpha, ewr weyshait nachst schreiben hab ich vernomen und frew mich ewer aintrachtikait mit sampt ewre hirten. Got wol das zu ainem gutten end aussfuren, wie erß dan on zweyffel hat angefangen. Wie wol ich mit sampt meinen hern gehofft haben, ewer w[eisheit] solte sunst versorgt sein werden, odr [!] durch andre sachen etwan verhindert[!], do mir es hindrstellig [!] wer worden, des ursach gnug hin und her gangen sindt, die ich itzund kurtzerhalb nit ertzelt, angesehen aber gottl[iche] verordnung und ew[er] w[eisheit] ernstlich begern, geschehe der willen des almechtigen Gottes, der halben versehe sich ew[er] w[eisheit] meiner gewissen zukunfft auf den bestympten tag pfingsten, wo das nit mercklichen von Got gehindert wurd. Es lassen ewr weyßhait grussen fleissig an u[nterlaß?] die Fostanling zu Kärpen und befehlen sich in ewer andechtigs gebeth, des gleichen werden sie widrumb thun. Got helff uns allen zu handeln nicht anderst, dan was sey zu lob unnd eer seinem gottlichen namen etc. Datum eylendt zu Kärpen montag nach Judica anno 1525.

Heinrich Keschinger
ew[er] w[eisheit] williger

[Külzeten:] Den ersamen und weysen hern richter und rathman der stat Bartpha, seinen besondern gunstigen herrn

6. Heinrich Keschinger a bártfai tanácsnak

Korpona, 1525. május 6.

ACB, nr. 5408. MOL, DF 218341. Autográf.

Gnad und frid in Christo unserm Hern etc. Namhafftige, weyse hern, nach wol erkanter ursach meynes schreybens verhoffe ich mein anlangen an ewer w[eisheit] nicht zu unbilligen, besunder so mich noth, lieb und fleyß meines ampts dar tzu tzu zwingt, sonst wuste ich auch gantz kain ursach. Die noth, so mich dar zu dringt, ist nemlich nichts anderst, dan die verpflichtung meines ampts, das selbig zu volstrechn fleyssiglich an denen, von welchen ich aintrachtiglich pin erfordert worden. Furderlich so ich aus iren anklagen ir schwachheit erkennen mag, alß dan mit der gemain zu Cärpen geschehen ist, on welcher wissen und willen sollich eylend zusagen geschehen ist, und sich nun dem rath erzaigt mit anlangender pit, solliches zu untersthen, do mit yn als den anfenglichen gut ergerß entspringen mecht, wo ich in mit sollichen kurtzen abschied entfremdbt würdt, hyrumb haben sie mich auch mit sampt der gantzen gemain trewlich ermandt, fleissig neben yn zu schreiben an e[wer] w[eisheit], ob sollichs mecht von e[wer] w[eisheit] erlangt werden, do mit sie nicht yn sollicher schwachait, yn irtumb fielen, mich ynen lenger zu vergynnen, seytemol ewer weyßhait an zweyfel mit eynem bessern und verstendigern mag versorgt werden. Solliche noth, namhafftige hern, meyn ampt zu volstrecken in den schwachen, hat mich benothigt an ewer herschafft so ernstlich neben ynen zu schraybn. Weyter so dringt mich die lieb dar zu, so ich auß meynen ampt verpflichtet bin, nämlich nichts anderst zu suchen, dan irer seelen sälikait, welches ich dan nach meynem vermugen auß gottlichn hulff piß hir her nicht gespart hab, unangesehen auch aller unser widerwertigen grausamkait, welchen dan aus Gottes verordnung nicht gelungen hat, uns zu verhindern, wie wol vil angetragen ist worden, aber nichts geholfen, dan Got verdirbt den anschlagk der gotlosen und macht yr furnemen zu nichte, so ich dan nun merck ir begirdt und lieb zu dem wort Gottes, als sie furgeben, des mich feer geyamert hat, und ich auch an ynen spur, ist wol billich, das ich in widrub solliche lieb erzaig, gern bey ynen zu bleyben, als gern sie mich haben, angesehen ir shwachait, der sie gern geholfen wolten haben von mir, als von aynem, des sie nun gewont haben. Der halben ist meyn fleyssig gepeth neben ynen, e[wer] w[eisheit] wöl sich mir ain ernstlich und wol bedacht antwort zu wissen thun und mir nichts verhelen, dan mir nicht verporgen ist, das ich ainträchtig nicht erwelt pin worden. Auch hapt ir nämlich nun prieff von Gron auffß wenigst von dreyen, mich zu verhindern, euch in dem wort Gottes zu dienen. Got hat lob, das es dar zu komen ist, das man sichtlich erfert, wie seine diener umb seines namen willen sollen verfolgt werden, des wir nit ain wenig erfarn haben, aber nun dreyn hergeben in Gottes namen, dan das ewangelium kann nicht gepredigt werden on das creutz. Hie mit Got befohen mit begerung freuntlicher antwurdt. Datum eylend zu Cärpen am sonnabent vor dem sonntag Jubilate im jare 1525.

Heinrich Keschinger
e[wer] w[eisheit] williger

[Külzeten:] [Den ersa]men und [weysen] herrn richter [und ra]th der stat [Bartpha], seynen besundern gunstigen hern

7. A korponai tanács a bártfai tanácsnak

[Korpona,] 1525. május 7.

ACB, nr. 5409. MOL, DF 218342. Eredeti.

Gnad und frid in Christo unserm haylandt! Ersamen, wolweisen, liebenn herrn und brwder! Alß e[wer] w[eisheit] nitlangst vergangen durch botn und briffe herrn Hannrich unsern prediger und liebsten freundt zwm predigampt beruffen hat, das selbig er onverzogentlich uns angezaigt hat, alß der on unser wissen und bewillung nichts [!] zwsagen oder furnemen woltd. Darauff wir, doch on die gmain, die wir so eylend nitt versamlen kundn, ratig wordn, ym alles yn seinen willen gestellt haben. Also doch, das er e[wer] w[eisheit] mitt ain andern nach laut ewers schreibens (wo er nitt kund) versehen soldte, wo nitt, das er selbs auß brwderlicher lieb, so er und wir zw e[wer] w[eisheit] tragen, auff ain zeit zw euch ziehen möchte, doch wo wir sein zwkunfftig nit entpern kunden, als dann gwislich geschehen miest, das e[wer] w[eisheit] der gleichen widerumb brwderlich zw uns genaygt yn on sonder ausred oder verzug uns wider folgen lies. Dises ist desselben malß unser alzw eylendt antwordt gewest, wellche er ongezweifelt e[wer] w[eisheit] auch zwgeschribn hat. Do aber das unser gmain erfarn hat, ist sy versamelt vor unß erschienen, aufs höchst und fleissigst uns vermonth und gepeten, das wir kain mye, kost und fleiyse sparn solten, damitt dieser unser prediger, dessn kawm gewonh hetn, so schier nit von ynen absched, förderlich so sy nye in sein abzwg verwilligt heten, und bis hieher noch wenig verstands des heyligen word Gottes erlangt, sonder von tag zw tag aus Gottes gnadn merern yberkomen verhofften, auch ytzund erst den siessen gschmack der edeln waid des ewangeliums anfiengn zw riechen, und wo er also schier von uns ziehen soldte, do Gott vorse, alss wir dann noch gantz schwach ym christlicher erkantnuß und newling sein, wer zw förchten, das uns nit klainer schadn und seln hunger daraus entstien wirdt. So haben wir auch seinetweegen vil verfolgknuß und grosse leibgefär von den tyrannen und vilen andern bis hieher erlitten und noch täglich leydend, und verhoffen erst sollichs leidens und betrwbnus durch sein ewangelische haylsame leer ergetzt werden. Derhalben, vorsichtign, ginstign, liebn herrn und freind, ist unser und der gmain gantz fleissig pitt an e[wer] w[eisheit], angesehen unser schwachaid und seln schadn, so daraus entstien wird, wold unß disen unsern prediger noch so schier nit entwenden, und ynen seines zwsagens und verwilligung las und ledig sagen, do weyl e[wer] w[eisheit] sich vil geringer und schierer, dann wir, mitt aim andern so guten oder bessern versehen mag, als dann ytzund her Gorg prediger von Teschen, ain frumer, gelerter, ewangelischer man yns Neusol kumen ist, den prediger do selbst bis zw seiner widerkunfft verwesend, derhalb wo er durch e[wer] w[eisheit] christlicher weis erfoderdt wurd, gedenckn wir nitt, das erb abschlagen wurd. Wo e[wer] w[eisheit], als wir gepetn haben und ongezweifelt hoffen, thun wurd, welln wirs umb die selbenn in andern oder der gleichen nach allem unserm vermugen gutwillig verdienen. Pitten hiemitt e[wer] w[eisheit] umb gehoffte brwderliche antword. Gottes frid sey mitt euch, amen! Gebenn suntag nach Sanct Pilipps und Jacob im jar etc. 1525.

Richter und radt der statt Kerppen e[wer] w[eisheit] lieben freindt

[Külzeten:] Den ersamenn, wolweisenn herrnn richter und radt der statt Bартphe, unsernn sonder ginstigenn, liebenn herrnn unndt frewndenn

8. Mária királyné Brandenburgi Albertnek

Pozsony, 1527. január 26.

GStA PK, XX. HA, HBA, A1, Kasten 1:31. Autográf.

Hochgeborner furst, lieber vetter, nach wunschen gotliche gnad und frid thue ich euch zu wissen, das ich euer schreiben, das dat. stet Jagerdorff den 20ten Desembris, empfangen hab und darinn vernomen euer frolockens, so ir habt, das ich mein beschwerdnutz Gott hartt gesetz halb [?] jetz mich kristlich ermant, fest in den gelauben zu bleiben etc., des ich euch freundlich danck, und pitt den almechtigen mir die gnad zu verleihen, so den mirandt than kan, das ich mug den teufel, weld und mein aigens flais widerstandt than, des so ir mich pitt, euer schreiben in freundlich willen anzunemen, auch wo ir wist, das ir nicht pey den vorigen guetten willen wer, so ich zu euch gehabt, so wist ir euch derglaichen schrifft zu enthalten, lieber vetter, nicht das ich euer schreiben solt in unfrendlichen willen annemen, sunder ich danck euch auch um dasselbig, auch solt ir nicht anderß gelauben, das ich den guetten willenn und vertrauen, so ich zu euch gehabt, noch hab und haben will, und verhoff, ir werde mich nicht anderß erfunden, als euer getreue muem.

Die bekantnus halben, sie ann mir begert, der 9000 ff. halben wer ich gantz willig zu than, aber in anseung, das mein her und bruder zu Unger und Pehem zu kenig gewiltdt ist, des halb sein lieb solche schuld zu stellen zu sein wurd, so wer mein guett beduncken, das ir sein lieb zu erpiedt oder schrib, das euch mein her und gemahl loblicher gedechtnis solche summa schuldig wer worden von des wegen, des so ir sein lieb wol wist an zu saigen, wie ich den auch deshalb guet wissen weis, und sein lieb also mag unterricht von mir empfangen, als dan setz ich akin zweifel, sein lieb wird solche unterricht von mier begern, des ich den die bilikait und euch zu guet gern thet, und pin gantz guetter hoffnung, wen sein lieb solches hat von mier vernomen, er wurd sich die bilikait nach gegen euch halten, darob ir zu finden wurdten. Solches hab ich euch auff euer schreiben in pesten nicht wollen verhalten, und thue euch den almechtigen befellgen. Datum gar eillend Presburg, den 26ten Jenuarii anno etc. 1527.

E[uer] g[etreue] m[uem]

Maria etc. manu propria

9. Brandenburgi György Thurzó Szaniszlónak

Jägerndorf, 1527. december 2.

StAN, BL 1131:14v–15r; MOL, Mf. 10673. Másolat.

An Byschof zu Ollmutz

Unnser freunntlich dinst, und was wir lybß und guts vormugenn, zuvor, hochwirdiger in Got besunder lyber her und freundt. Nachdem wir e[uer] l[yb] vormalß vorstendigt, wy dorch dy fursten und stende in der Schlesien zwischen den geistlichen jees zustandts halben ein gemeyner beschlos unnd eynkeyt gemacht, nu also gehaldenn wirt, dass man ihenn funff guldenn vom hundert gipt. Nu haben wir unss desselben allemal gen der geystlikeyt in e[uer] l[yb] bistum erboten und e[uer] l[yb], wy wir anderss nicht wissen, zugeschryben und gebetten, ire geistlikeyt dohin zu

weißen, daß sy sich doran, auch dyweyl wir ditz ortes gesessen, do es dermassen gehalten bemugen lassen, und dasselbig von unss zu dann empholn woltenn, es haben aber dy geistlichen solche antzunemen bysher veracht und unser undertone mit uffhaldung zu beschwern understanden, des unss nit unbillich zu beschwer reicht, derwegen bitten wir e[uer] l[yb] freuntlich, diselbe wolle unss zugefallen mit iren geistlichenn, so auff unsern furstenthum schuld haben, mit vleis handeln und sy dohin halten, iren zusant unnd tzinns von uns dermassen, wy es ander fursten unnd stennde inn Schlesien geben, antzunemen unnd sich gutwillig gen uns zu verhaltenn, so wollenn in dasselbige unverzuglich entrichten und folgenn lassenn, wo sy aber doruber unss weytter nottigen uber gemeynen beschlos und unser gleich bittenn beschwern wolten, so wollen wir uns auff e[uer] l[yb] und unsers freuntlichen lyben ohems und schwagern hertzog Kasimirs alss uberhauptmans in der Schlesy erkenntnis und weysung erpoten habenn, und wass e[uer] l[yb] beyde darin vorpiltlich ansehen, damit wir alltzuhoch nicht beschwert gerne nochkomen, und halten der zuversicht, e[uer] l[yb] werden mer geistlikeit nicht gestatten, doruber unser undertone mit auffhaldung ader andern antzugreifen, dyweyl wir uns noch aller tzuwillicheyt gen inen zu verhalten und e[uer] l[yb] selbst weisen zu lassen gneigt. Dass wollen wir umb e[uer] l[yb] freuntlich. Dathumm Jegerdorf, montag noch Xndre anno XXVII.

Geor [!] von Gots gnaden m[arkgraf]

10. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

[Bártfa, 1528]

ACB, nr. 6083. Autográf.

Hilw unnd genadt vonn Got dem vatter durch denn sonn in dem heyling geysth.

Namhafftige weysse richter unnd herren, nach dem alß ich erkenn, daß ich disem meinem dinsth nicht genugsam pynn, yn tzw verwessen, darynn mich daß gantz jar genugsam verschucht, auch darnewenn vil synn, dy mein weyß nicht kunenn tragen, alß ich daß oft temtirth hab, so sag ich denn selbigen e[uer] n[amhaftigen] w[eisheit] mit grosser dankperkayth auff. Wenn ich hab mir gantzlich vorgesetzt, mein fuß weytter tzw setzen, auch dise ii jar in meinen wil nye kumen ist noch denn aller kleynisthen gedanken nye gehabt, hie tzw pleyben, alß auch daß e[uer] n[amhaftigen] w[eisheit] oft unnd dick in meinen worthen gemerkt unnd erkandt hat.

Doch yn dem sol sich e[uer] n[amhaftige] w[eisheit] nicht bekumern, wenn ich wil e[uer] n[amhaftigen] w[eisheit] dyn 1 fiertl jar, auch 1 jar, so lang e[uer] n[amhaftigen] w[eisheit] ein genugsamen wirt vinden, auch dy weyl mit akern unnd andern dingen fleyß thuenn, alß es mir selbest sol, alß auch e[uer] n[amhaftige] w[eisheit] sicht, waß ich ewrem tzkunfftigen pfarrer mit der wintter sath frum hab gesucht, auch mit akern auff dy fasthe tzw der gersten, auch seyn broth, fiech unnd schweynn wirdt findenn.

Mit dem pit ich e[uer] n[amhaftige] w[eisheit] umb Gotz willen, ir wolt nicht eyynn possen willen gegen mir haben, wenn wo mich Got hynn schikt, wil ich alleczeyth mit grosser dankperkayt e[uer] n[amhaftigen] w[eisheit] lieb unnd er breysen. Mit dem se[i] e[uer] n[amhaftige] w[eisheit] mitsampt der gantzen gemeine Got befolhen.

Wolfgang Schustel

Dy ursachen meines abschaydenß, alß ich oft auff dem rathausß, auch in der kirchen gemelth hab, so sy e[uer] w[eisheit] wil horen mit sampt der ersamen gemayn, ich wil si erzellen, daß ein yder mag sprechen: Ja, er hat redliche ursach, man kan yms nicht vor ubel haben. So mann si aber nicht begerth tzw horen, denn bleyben sy ym namenn Gottes in derr federn. Personlich hieth ich dyse auffsayung gethann, so ich nicht westh, d[aß] e[uer] n[amhaftige] w[eisheit] vil haben tzw schiken.

11. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

[Bártfa, 1528]

ACB, nr. 6085. Autográf.

Namhefftige weysse richer unnd herrenn, eß ist am tag, daß ewer namhaftige weysshayth viel bekumernuß hath, in welicher auch wir alle wol mogen mitlauffen. So ist eß doch war, wie dem gotforchtigen alle ding tzw pesthenn werden geschickt, alß daß erscheyneth in Job, Abraham, Mose, David unnd in viel anderen außerwelten. Wenn nichtz lasth Got geschehenn, dor auß er nicht waß gutz mocht schaffen. Dor nebenn auch an seym gotlichen wil nicht eyenn sperling felth auff dy erdt [Mt 10,29 par], wenn er isteß ye, welicheß seynn reich unnd lanth unnd derr gantz umkreyß der erdt, unnd wem er wil, dem gibt err sye. Darumb bith ich, legt ewr bekumernuß eyenn wenig in denn winckel unnd vernempt eyenn wenig mein begerr, nämlich dy herr nach volgt.

Tzw ersten istz ewer w[eisheit] offenwar, alß ich war angesagt derr kirchen, wie ich wolt behalten daß geystlich schwerdt unnd e[uer] v[eisheit] befehlen daß weltlich, wen ich wil mit derr fidel nicht wucheren, Waß ich mit Worten nicht kann schaffen, das selbig e[uer] w[eisheit] schafft mit der tath, wenn dar auß kumpt grossere forcht unnd gehorsam.

Tzw anderen hab ich verklert, warum dy kalennde S. Steffan hat auff gesetzt, unnd nämlich not wär, eß in dem jar auch durch ew[er] w[eisheit] tzw besuchen, wie sich eyn jederr hielt mit seinem gesindt unnd mit wer er sich ernerth in seynem hauß, unnd untzimlikayt, also geschehen in vil heysseren, wurth gestrafft unnd hyn gelegt.

Tzw driten hab ich verklert denn mißbrauch deß selbigen umgan[g]ß, der doch nicht paldt, sunder mit der tzeyt mag absteht werden.

Tzw fierden hat eß sich begeben, daß ayner auß denn capellann mit namen herr Gabriel ist eyn gangen mit dem creutz tzw eynem wirdt mit namen Lucas Schuster, von dem selbigen vor allem volk ubel gehandelt worden, groß schmach unnd schandt, auch mit troenn ym tzw geschimpt worden. Darumb bit ich, denn anderen tzw ayner ebenpilt, vor welichen er sich solicher boshayt berumeth hat, daß er gestrafft wer, auff daß auß eynem solchen aygenwilligen bok wurd eyn gehorsamb schefflen. Eß tzimpt sich nicht mit dem kop durch dy wanth, alß etzlich meien, sunder alß Paulus sagt, daß dy schwachen in dem glauben solen gedult werden unnd lieblich underweyst, nicht daß eyn yeder götz koch tzwischen der gemein alß ymß gut dunkt [I Cor 8].

Wolfgang Schustel e[uer] w[eisheit] capellann

12. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

[Bártfa, 1528]

ACB, nr. 6086. Autográf.

Namhefftige weyße heren, liebe frewnth unnd bruder, ich hab newlich verschinn auff gesagt meinenn dinst unnd dor nebenn drey christliche ayth gethann unnd gesagt worlich, worlich unnd widerumb worlich, daß ich weytter ewr dinerr nicht wil seynn unnd nicht wolt tausenth gulden nemenn in solicher weyß hie tzw bleyben. In welcher weyß nemlich? In solicher ungeharsam aygenwikayth, in verachtung deß gottlichenn wortz, inn frefflicher unnd posshefftiger abtzihung meineß soltz unnd anderer ursach merr, dy ich yetzundt in derr federr laß. Unnd von eynem solchen ayth mag mich nyemanth entpinden dann <dann> yerr selbesth, nemlich daß yrr eynn newenn menschen antzicht, dar tzw ich euch offt unnd dick vermaneth hab, unnd ayn andere weyß an euch nemphth, welche ich in denn nachvolgenden articeln wil außß drucken.

Derr erst articel

Daß yer ewr obrikayth, richter unnd herren wolt vor augen haben, ynn geharsam seynn yn allem dem, daß sich tzewcht tzw versehenn eynn gemaynem nutz, alß ewch lernth Paulus tzw denn Romern an dem XIII. c. [1–7] unnd Petrus in seyner Canonica [1 Pt 2, 13–17].

Derr anderr articel

Daß yr weytter in denn winckeln nicht wolt ratschlahen, alß eß sich nicht geburth christlichen menschen tzw handeln in der finsternuß, Johannes ann dem III. c. [2], sunder auffrichtige redliche sachenn sollenn auffrichtig redlich unnd offenwar tracktirth werden, alß sich Christus auch vor Anna entschuldiget unnd sagt, er hyeth offenwar geretj in dem tempel, wo alleß volk war gesamelt [Io 18, 20]. Wenn soliche winckel ratschlahung tzewcht sich allwe[i]l tzw krieg unnd tzwitracht, unnd der teufel, der do ist eynn anhetzer allerr krieg, der findt sich in dy mithe. Wenn alß Christi stel ist in dem fridt, also dy stel deß teufelß in krieg unnd tzwitracht.

Derr dritt articel

Daß mann in kaynem hauß schenk, daß do ligt in winckeln unnd abseytten außwendig unnd ynwendig der stat, unnd in solichen hewsern, sunderlich vor der stat, wo sich loterey mocht versamen unnd soliche, dy do maynen, derr stat tzw schaden tzw vor in diser verdachten tzeyt. Auch wo sunsth anderr untzuchtikayt moch geschehen, alß dann layder offt ist geschechen.

Der IIII. articel

Daß an dem sonntag vor der vesperr kayn gesessner man sich in denn lewthewsern laß finden, unnd verhalt denn sonntag alß denn ostertag. Wenn alle sonntag wegeen wir daß gedechtnuß der frolichen auffersteung Christi, in welchem wir itzunt seynn aufferstande in der hoffnung, unnd tzw dem letzten gericht werden auffersteenn mit der tath, welcheß ist der hawptarticel deß christlichen glaubens, denn wir an dem sonntag wol sollen betrachten unnd durch daß gotliche wort, in der predig gehort, dor yn besterken. Wenn wo der mensch fest hent an disem articel, spricht Chrisostomus, so mag er leycht vermeyden dy sundt unnd wurken dy frucht deß glaubens unnd

der lib unnd also lob, preyß unnd dank sagen Christo, unnd mit rew pitten von Christo vorgebung seyner sundt. Unnd dises alleß kan nyemant hun in den lewthewsern, unnd darumb laß ym eyn frumer gesessnerr man hollen in seyn hawß an dem sonntag wein aber pir unnd waß er vermag mit seyer frawen unnd gesindt yn gotlicherr unterweyßung unnd vermagnung.

Der V. articel

Daß an kaynem tag Christi alß am ostertag, pfingstag etc. sich eynn gesessnerr man laß finden auch nach der vesper in eynem lewthauß.

Der segst articel

Daß nyemanth an fewrtag yn seynem haus ausgeb gebrantten weyn noch trinkerr eynlaß, sonderr der do gbranten weyn wil verthuenn, der setz yn vor dem freythoff auff eyn tischlen, auff daß, der in dy kirchen oder auß der kirchen geth, fur dy böß lusth mög eyn wurtzlen,¹ unnd eyn trincklen nemen unnd eylandt dar von, unnd nicht da gestanden tzw schwatzen.

Der sibenth articel

Daß eyn yder gesessnerr an dem sonntag tzw vor sich findt in dy kirchen tzw horen daß gotlich wordt, welicheß allayn, alß Petrus sagt in seyner Canonica, yn mag selig machen [*I Pt 1,25?*], unnd so ayner tzw schiken hat, daß er her auß gee, wen man 1 articel volendt und nicht also plutzling do yn lauff.

Der acht articel

Daß nyemanth sich von der straff wegen durch das gotlich wort wolt winckeln, alß piß hie herr ist geschehen, daß von wegen der straff Got unnd seyn gotliches wort haben veracht unnd mich dardurch getrutzt. Wenn Got sagt durch Esayam an dem 58. c. [*1*]: Schrey unnd hör nicht auff unnd verkundige meinem volk ire sundt. Also vermo[n]th Paulus Timotheum, er sol verkundigen daß gotlich wordt guttig unnd auch ernsth, gebitich unnd ungewitig, nach dem alß daß volk geschickt ist. [*III Tim 4,2; Tit 2,15*] Derr sich der straff schuldig weyß, der dank Got, daß er gestrafft wer, unnd pesserr sich. Derr sich unschuldig weyß, der schweyg unnd schawe, daß er nicht strefflich erfunden wer.

Der 9. articel

Daß aynes gegen dem andernn, eß sey man oder weyb, reych oder arm, junk oder adt, allenn neuth [?] unnd haß wek leg unnd sich bruderlichen libenn, als Christus sagt, Johannes ann dem XIII. c. [*13,35*]: In den wirth man erkennen, daß ir meine junger seyt unnd ware christenn, so ir euch tzwischen eyn anderr libeth. Aynem ydenn sol Christus unnd seynerr sel selikayt liber seyn dan daß koth tzeitlicher gutter, dan weltliche err, dan leypliche wollusth.

Der tzehenth articel

Daß ich anderß nicht hie bleyb, dann yn yeder gelub mir in mein hant solliche articel tzw halten, unnd daß mag geschechen vor dem ersamen rath, also daß auff eyn tag dy gantz gemayn

¹ Értsd: *Bevor sich die böse Lust einwurzeln kann.*

unnd alle tzechen werden versamlet. Unnd der yn solchen articeln wurdt ubertreten, nach der schwärhyt der ubertretung auch leyde dy größ der straff.

Der XI. articel

Daß mir nyemant tzw trutz von wegen der straff wolt abtzihen unnd halten meinen dinst, alß piß hye herr ist geschehen, daß vil man unnd frawen mir tzw trutz haben abgetzogen dy fier offer, dor mit ich ire capellan sol speysen, unnd haben mit solchen trutz mit mir gespilt alß junge kinder unnd sich, wenn sy vernunfft hieten, sollen im hertz schemen. Wenn sy wellen mich halten vor eyn larff unnd scheych yn eynem crawtgarten, dy nichtz thut noch redt, unnd sol yn iren willen lassen.

Der XII. articel

So ich yn eyn wustung pin gesetzt worden unnd yn solicher tewerer unnd schwerer tzeyt meyn schwäß, denn ich herr bracht hab, unnd dor mit hiet mogen waß pawen, alß ich yn willen het, vertzerth hab unnd eyngebracht, so begir ich, daß solliche bawfellikayth wer wider bracht. Wenn mit dem gelt, daß ich dise kurze tzeyt hab verthon, hiet ichs mit der hilff Gottes selbest mogen thun, alß ich auch in willen het. Weyl auch dy posshayt unnd ungehorsam deß volkeß also groß ist, pin ich gantz schellig worden.

Der XIII. articel

So mir dyse articel tzw halten nicht wirdt verheyssen tzw halten in mein handt offwar vor dem gantzen radt und gemayn unnd eyn yderr in sunderhayt, so hab ich eyn erliche ursag abtzw-scheyden. Wenn ich peger, pegerr nichtz, allain daß erlich gotlich ist unnd unß allenn mit eynn anderr seliklich unnd nutzlich ist, unnd mit dyser newen weyß sich eyn yder mocht ernewenn unnd wolgehaben. Acu ist mein abschayden der stat kayn neuer, wen ich hab in den negsten brieff auch geen Erlen geschriben, wie meiner dy Partpheler pegerten, sunder von wegen sollicher teweren tzeyt getraw ych mich nit auff tzw halten, darumb ich gedenk Bartphal tzw lassen.

Der XIII. articel

Wo mir soliches in meyn handt von allen unnd sunderlich von einem yden nit wirt gelobt, so bleyb ich yn keynerley weyß, unnd ist mir nicht tzw bleyben, auch mich nit weyter in dem antzwlangen, wenn man wur[d] mich nur schelliger machen.

13. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

1528 körül

EOL, AGE, Ia.24.4.2. Autográf.

Gnadt unnd fridt von Got dem vatter durch seynen sonn in dem heylygn geysth. Namhafftige, weise unnd vorsichtige hern, in Christo gelibthe brüder! Wisth, daß ich ein armeß, tzenichtiges würmlen pin, daß nichtz wäß noch kan, eß wär dan sach, daß Got durch mich alß ein unwirdigeß instrumenth gerucht tzw wurckn, an welchn wir nicht genugsam seyn, waß gutz tzw gedenkn, vil

weniger tzw thon, sünder all unser gnugsamkayth ist allain von ym har ab fliessen in unnß [*II Cor 3,5*]. Darumb ich nicht kum vor eur herschafft alß ein rathgeber, sunder alß ein getreuer vormaner, unnd dy erst mein vermanug ist: daß ir eur getrawn, glaubn unnd hoffnug in allem trewbsall wolt setzen tzw Got, wen eß spricht Paulus tzw den Römern an dem 8.: so Got mit unnß, den kan niemant, ob auch ayner wolt, unnß schaden [*Rm 8,31*]. Unnd in dem 90. Ps. spricht Got durch den propheten, der außerwelt in seynen trewbsal wirdt tzw mir ruffn unnd ich wir yn erhoren, wenn mit ym bin ich in dem trewbsal, ich wir yn freyen unnd glorificirn [*Ps 91,15*]. Weytter spricht der prophet in der person deß betrewbten: der Her ist meyn helffer, darumb acht ich nicht, waß mit mir thuth der mensch [*Ps 118,6 par*], sunder denn ist Got mit unnß, wen wir mit ym seyn, unnd den seyn wir mit Got, so wir unnß erkennen arm, dursstig unnd gebrechlich, unnd mit diemudt unnd vernichtug unser selbest unß untergeben seynen gotlichn wil, unnd bekennen eynder insun[der]hayt daß alleß, daß wir leydn, unser sundt, daß verdinet habn, unnd also unnß rey unnd läydt auß gantzem hertzn alß dy niemant formiren, unnd mit yn solche rew auß wenig mit den fruchten deß gelaubn ertzaygn. Darneben auch unsere hawsfrawn, kinder unnd hausgenossn tzw solchem haltn, also daß eynder auß unnß sprech mit dank: ich hab gesundt, ich bin, der vor deyner gotlichn maiesthet hat gesundt, yn mich, Her, ker dy straff. Darumb bit ich von gantzem hertzn, eynder wolt do heympt in seyne haus Joas seyn [*II (IV) Reg 12–14*], soliches predign so[nder] gesundt, unnd mit der tath an ym selber am ersten beweyn unnd seyn eynder ewenbilt. Wen wir ein soliches leben werdñ habn, den seyn wir mit Got unnd Got mit unnß, denn furchtn wir kaynen menschen. So aber er mit unnß nicht ist, eynder yder, auch der aller verachtetst mensch ist von unnß zw furchtn, darumb daß unnß Got durch den aller tzwnichtigisthen menschen mag straffn. Darumb daß wir durch soliche straff solln erkennen unnsere übermut unnd seyn gotliche gewalt. Also er auch dy Egiptier nicht mit loben, kometn unnd andern grawssame thiern, sunder mit fliegen und heyschrekn hat gestrafft. Herwider ist Got mit unnß, auch durch den allergeringsthn menschen mag er unnß erlosn.

Dy ander vermagnug, daß wir in solcher tzw versicht tzu Got nicht solln loß unnd versawmlich seyn unnd unß auff Got verlassn, wen daß wer nicht eynder tzwersicht, sunder eynder versuchung Gottes. Unnd wie wol daß kayn rath, weyhayt [!] noch kunst ist wider Got pro[nus;], so sollen wir wissn, daß eynder rath, weyshayt unnd kunst eyneß frumen manß ist allayn Gottes horn, der soliches tzw trost eynder gemayn wurcht in dem menschn. Wen alß posser rath ist von dem tewffl, also eynder gutter von Got. Unnd darumb sollen wir solchen gutten unnd gotlichen rath voling unnd darnach thuen, gleych unnß Got selbest sageht, alß er in dem Alten Testamenth durch Mosen unnd prophet dy kinder Irsl [!] vermanet hat unnd yn gerathn. Wen Got wurcht durch mittel unnd durch dy creatur, er verleycht aynem menschen, daß er dem andern versagt, also her wellen durch Mosen unnd nicht eynder andern dy kinder Irsl [!] freyen auß Aegiptn.

Dy drit vermagnug, daß ewr herschafft gebewt eynder itzlichn wirdt, daß er sich versech mit layttern, fewrhakn unnd wasser yn seynen hauß, unnd so eß gefewr, daß erß in der stubn holt unnd offft verwegsel, daß eß nicht schtink, deß gleychn in den melgheysern unnd brewhewsern, daß man auch berayt sey mit emern unnd schlechteln.

Dy virdt vermagnug, daß man bewar dy brun mit emern unnd kothn bey zeytn, daß man nicht in der nacht durff tzwm schundt lauffn.

Dy fundt vermagnug, daß – Got vorsey – den vorstetern pefel tzwn pfortlen her eynder tzw lauff, daß man nicht dy gantz stat offneth.

Dy sechst vermagnug, daß man tzw ersten dy heyser nache bey der kirchen ab schlag, daß dar yn mag sicher seyn, waß daß volck hyn ein flihet.

Dy sibent vermagnug, daß man dy thor also versech, daß sy – Got behut – durch daß fewr werdn nicht berneth.

Dy acht vermagnug, daß man vermane daß volck sich tzw versechn mit getreydt, unnd ob manß nicht her eyn gen markt brecht, daß sich eyn yder auff den dorffen, wo er bekanth, wolt versechn, er geb gelt, schuch, leymat, bir, unnd waß er vermag dor fur.

Dy neunt vermagnug, daß do ungedroschn getraydt haben, daß yn den stroe her eyn furn, legenß yn thostner, aber untter rathawss auff, daß – Got behut – vor fewr damfft daß sich tzesn hyeth.

Mit dem wil ich nyemat unterweyssen, sunder eur herschafft, rath unnd eyn yder insunderhayt unnd ksampt here auß daß, daß westh, wen Got allayn ist unser ratgeber, pesthutzer unnd beschirmer, der unnß den bey stet, so wir unnß mit eynen dyemutign hertzn tzw ym kern, als er spricht durch den propheten Esaye an dem letzten c., daß seyne gotlichen augn sechn auff dy diemutign hertzn [*Is 66,2*].

Wolffgan Schustl ewr dyner

Hec oro prestancia vestra toti ut communitati proponat.

[*Külzeten:*] Wolffgangus Schustel vester

14. Conrad Sperfogel naplójából, 1529–1530

Conradi Sperfogelii de Constantia ad lacum Bodamicum nati civitatis Leutschoviensis concivis ab anno 1516 usque 1538 conscriptum fide dignum diarium.

OSZK, Fol. Lat. 3108. Sinai Miklós másolata, 1764–1765.

[104r] De lutheranis 1529. mit namen Andreas Fischer fon der Cremnitz¹

Item ohngefährlich auf mitfasten ist kommen Hans Mülners bruder in Capellers mühl ein lutherist fon Martino Luther und in des jungen Blasch Schüsters hauß und in Capellers mühl und anderswo heimlich hat gepredigt und hat fiel lutheristen zu ihm gezamt und fil zvitracht und hurerey zu gericht. Also ist sollichs kommen durch etliche erbar leut for ein radt. Da hat man ihn forgeruffen und ihn fon der stadt veggeboten, ist er veggezogen und an fil ordten gepredigt und zvitracht gemacht und im Schvedler hat er offenbarlich in der kirchen gepredigt eyn unferstendlicher groberley. Und vievol er das vort Gottes hat gesagt, so hat er doch fil gift darunter gemengt, als nehmlieh man soll den priestern und andern obern nicht gehorsam seyn und alle christliche ordnung und gevoohnheiten veren alle sund und Gott viderig und die materlich kirch ver ein offenbarlich frauen oder huren hauß. Item fon der jungfrau Maria und allen Gottes heiligen hielt er nichts. Sollich und andere grausame stück mehr mengt er in das vort gottes und all sein meinung var, aufruhr und zvitracht zu zu richten. Darum hieß ihn ein erber rath veg ziehen. Also um drey vochen nach seinen abscheiden var er in Schvedler. Sind etliche fon der Leutsch zu ihm kommen

¹ Vö. HAIN, 40 sk.

und (als man sagt) der obersten einer und haben ihn wiederum heissen in die Leutsch kommen. Als ist er am sonntag nach Crucis inventionis kommen und hat viderum seinen lutheristen heimlich gepredigt. Ist das der herr pfarrer gevar vorden, hat das ein erberen rath geklagt und begert sollichen nicht zu gestatten. So ist der gröste theil des raths des villens gevesen, ein sollichen nicht hie zu leiden und ihn auch zu straffen, daß er ohn erlaubniß vider in die Leutsch kommen väre, so sind etliche in rath gevesen, die das nicht haben volt gestatten und haben forgeben, er väre nicht zu straffen, denn er predigt das vort Gottes. Also ist in rath grosse zvitracht und uneinigkeit vorden, die in langer zeit nie gehört ist. Gott erbarmß! Und der oberster hat der gemeine geklagt, vie das ihm der rath nicht gehorsam volt seyn, das kompt alles fon wegen des lutherischen predigers. Item nota, der herr Hans Catzianer oberster feld-hauptmann die zeit mit seinen heer in der Honmel <Homonna> ist gevahr vorden des lutherischen predigers und hat dem magistro Sebastian Saur auf der Schmolnitz strenglich gebotten, [104v] den zu fachen mit seyner hausfrau, denn sie hat auch in der Leutsch gepredigt und ihm die selbigen gebunden zu zuschicken, velches er gethan hat am donnerstag fon pfingsten. Vird der herr Catzianer erkennen, ob er gerecht oder ungerecht sey, und ob man ihn soll predigen lassen oder nicht. Item am freytag nach pfingsten hat der herr Hans Catzianer auß dem tabor fon Tsitsva unßren richter, Peter Gütlich und Peter Möntzer durch unßre eydbrüder anbotten, so er nicht vird ablassen fon seiner lutherischen veyß, so voll er ihn mit seinen zweyen anhangern und mit andern lutherischen im rauch gen himmel senden, das soll er geviß seyn, und sollichen hat herr Catzianer for allen städten unsren eydbrüder gesagt und strenglich gebotten, unßrem richter anzusagen. Sollichen haben unser eydbrüder dem richter angesagt am sonnabend Trinitatis. Da fon der richter sehr erschrocken ist und nicht unbillich, venn jeneß for nie gehört, das ein richter in der Leutsch so ferlich und schmelich ver zu entpotten, velches nicht allein dem richter, sonder der gantzen stadt eyn groß hinderniß ist. Item an dem obgenanten sonnabend hat der Catzianer uns ein brief geschrieben und bey ferlierung aller unser privilegiis und gerechtigkeit, das man ihm solt senden den brief, velchen der obgenant Andreas Fischer lutherist in die Leutsch geschrieben hat, velcher het vol 12 bletter sein eigen handschrift und kein andre, und ohn allen ferzug solt man ihm den senden, hat man die gemeine am sonnabend nach mittag geruffen und ihm den brief Catzianers gelesen und ihm auch angesagt die zu entpottung des Catzianers dem richter, ab velchem die gemeyn sehr erschrack und nicht unbillig und fragten, ver doch den richter also gegen Catzianer het eingeben, und man kunt nicht gevahr verden, das ihn jemand het eingegeben, sonder man gedenkt, das jeneß fon dem komt, das er lange zeit ferdacht gevesen, das er den lutheristen sehr beystend, denn fil lutheristen haben sich seines anmachts sehr gefreyt und gesprochen, sie haben einen der sie beschürmen und ferfechten vird (quod, ut multi dicunt, factum esse Deus scit) und fon sollich gerüchts wegen gedenkt man, das der herr Catzianer ist vorden beveget vieder ihn, venn die lutherei ist dem Catzianer sehr vider und nicht unbillich, denn jeneß kompt nichts guts darauß, allein zvitracht, zertrennung, aufruhr, ungehorsam, mord, honeneyen, ungehorsam, fressen, sauffen, hurerey, Gott und aller seiner heiligen ferachtung, lästerung und summa summarum alles böses, als man leider alle tag for augen sicht, Gott erbarmß und erlöß uns daraus und geb unß allen ein rechten varen christenlichen glauben und ein eintrechtig brüderlich christenlich leben. Amen.

De luterana 1529 heresy

[105r] Item am montag nach Trinitatis ist der radt, der herr pfarrer magister Sebastianus Henkel und die gantze gemeyn auf dem rathauß bey einander gevesen und betracht, vie man den Catzianer möcht stillen, das er nicht solchen ungunst und unmüt auff den herren richter trug, ist eintrechtiglich betracht, das man dem Catzianer schreiben solt, vie das der richter, der radt, der pfarrer, die gantze gemein eintrechtiglich beschlossen het, vo man ein hort oder merckt, der die lutherischen leer halten oder auspreiten vurd, den volt man also straffen, das jederman erkennen vurd, das vir kein lutterische leer bey uns vollen lossen aufkommen. Sollichs hat man dem herrn Catzianer geschrieben, an dem ist er vol content gevesen und forbaß nicht meer darnach gefragt. Item an dem obgenanten montag ist auch ein forführung und eintracht gemacht zvischen dem herrn pfarrer und herrn richter Gregor Kienabß, velche fon vegen der lutterischen sindt ein zeitlang nicht freund gevesen. Gott hab lob und ehr und ferleich uns alle ein rechten varen glauben und eintrechiges freundliches brüderliches christenliches leben unser leben lang und nach diesem leben das evig leben. Amen. Item man sagt uns, das der Catzianer den lutterischen prediger dem konig zugeschickt hab (quod si sic est, nescio).

[105v] Item am sonntag nach Viti, da der Catzianer auss der Leutsch gezogen ist, hat er strenglich gepoten im namen königlicher majestät, das vir alle lutterischen, vo vir die erfurendt, am leib und leben ernstlich straffen soltend. Item am freytag for Visitationis Marie hat man den büben Andrean Fischer und sein haußfrau zu Tsitsva gericht als ein lutterischen ketzer und ferführer des armen unferstendigen folks. Man hat seiner gesellen 7 in Teuschlanden gericht, sie haben grosse ketzerey zu gericht, die formahls nie gehöret ist, als nemlich das man der oberkeit nicht solt gehorsam sein, item alle güter sollend gemein sein, einer soll schlemmen und temmen, der ander sol ihm forarbeiten, item alle haußfrauen sollen allen gemein sein, item das man die menschen nicht tauffen soll for 30 jahren, und die getauft sind darfor, die soll man vider tauffen, item Cristus ist gevesen ein purer mensch und nicht Gott, item alle, die solches glauben, die sind gerecht und können nicht sündigen. Sollich und ander fil unchristenlicher artickel haben in der gestalt des vorts Gottes dem arme folk forgeben und in grossen irrthum gebracht.

De hereticis [!]

Item man hat sein veib ertrenckt und ihn zu dem schloß auf gehangen, da hat er (als man sagt) etlich stund gehangen und darnach herabgefallen und darfon gangen gar wenig ferseert. Also ist er darnach vider heimlich zu der Leutsch kommen, zu velchen sein anhanger kommen sind und seine predig gehört und ein grossen trost fon ihm empfangen und sprechen, venn er ungerecht ver, Gott het ihn nicht darvon geholfen, ob das von Gott ist, kan ich nicht wissen, jeneß virt grosser irrthum zwischen dem folk fon seint vegen, Gott voll jeneß zum besten fügen. Amen.

Item er ist bald darnach vider in Schvedler kommen und da geprediget und vider getauft meer denn 80 menschen, auch etlich ausz der Leutsch. Item er halt nichts fon sacrament, fon der tauff und fon der jungfrau Maria und fon der menschenverdung Christi und ander unzehlig irthum prediget er und das folk hengt ihm seer an und ist auf Martini im 1529 im Schvedler darzu kommen, das sie mit ihm vollen sterben und ihn mit gevalt ferfechten for allen, die ihn fachen vellen. Mich jammert, daß die herrn aus der Leutsch den ihren gestaten, zu ihm zu ziehen, Gott weiß das jeneß mir leyd ist, ich hab gnug darvider geredt, der oberst vils nicht hören, in namen Gotts virt jeneß gut, ich sichs gern, Gott helf, das die Leutsch dardurch nicht zu schaden, schmacheit und schand

komm, das ver mir fon hertzen leyd, so solches geschech. O Domine Jesu Criste, libera a tali maxima haeresi propter nomen tuum sanctissimum. Amen.

[106r] De ista pessima haeretica secta vide inferius circiter festum sancti Martini,
quid actum sit

Item nota, qualis dissensio facta sit inter senatores propter istam sectam. Altera die post Conversionis Pauli 1530, quum sutores venerunt ad consulatum petentes, ut domini honorem ipsorum velint defendere contra rebaptisatos de ipsorum artificio, quos in zecha sua habere non liceret, et nota, quod praesidens solus cum duobus aliis sc. iudex Gregorius Kyenaß (caeteris de consulatu resistentibus), qui fovet partes haeticorum, voluit iustificare haeticos et intrudere ad zecham sutoribus petentibus, ne fieret, et propter hoc maximus exortus est in consulatu tumultus, qualis tempore meo nunquam fuit. Doleat Deus de tanta caecitate praesidentis et illuminet cor eius. Amen.

Item iudex periit subitanea morte altera post Lucae evangelistae anno 1530., ut patebit infra.

[119v] 1529. Mors plebani, nota lamentabilem eventum et vere dolendum²

Item nona die Novembris, quae erat feria 4. ante Martini, venerabilis dominus magister Sebastianus Henckel, plebanus Leutschoviensis soluit carnis debitum inter horam septimam et octavam post meridiem, qui fere per 7 annos fuit plebanus. Nam anno domini 1522. in vigilia Lucia confirmatus erat in plebaniam, quam rexit usque ad tempus superius enarratum. Item nota, quod fuit vir omni laude dignus et vere pater patriae nuncupandus. Nam pauperum fuit adiutor, miserorum protector, divitum consotius [!] et breviter nemini odiosus, nisi malis luterianis et voluntarie et nequitiose errantibus in fide, quibus se (et non indigne), quantum potuit, semper opposuit malens in corpore, quam in anima periclitari. Et nota, quod luteriani, quorum pro tunc maxima erat copia Leutschoviae, summo prosequabantur odio et livore mitissimum virum, quibus si non in tantum restitisset, timendum fuisset, quod tota civitas tali haeresi infecta fuisset. Nam rector civitatis fautor et protector erat talium haeticorum, sc. Gregorius Mild. O! Domine Jesu Christe, per ineffabilem misericordiam tuam miserere animae domini Sebastiani Henckel, da requiem sempiternam et lux perpetua luceat ei. Amen. O! Domine Deus noster, concede nobis gratiam tuam, ut per te eligere possimus plebanum tibi placentem et animabus nostris utilem, qui vivis et regnas Deus per omnia saecula. Amen.

[120r] Item 15. die Novembris unanimi consensu totius civitatis ex instinctu (ut pie creditur) Spiritus Sancti electus est in plebanum Leutschoviensem venerabilis et egregius dominus doctor Johannes Henckel pro tunc praedicator Mariae reginae Ungariae relictæ Ludovici regis.

De haeretica secta Andreae

Item nota, quod illo tempore in Schvedler fuit Andreas Fischer haeticus maximus, de quo superius est mentio facta, qui nunc ultra haeresin, quam prius evomuit, sacramentum eucharistiae, baptismi totaliter reiicit et iam de novo baptisavit in Schvedler ultra 70 homines et cottidie baptisat et multi de Leutschau ad eum confluunt et, ut dicitur, ab eo baptisantur et in errores maximos ducuntur ita, quod negant Christum incarnatum, item Mariam beatissimam virginem negant esse

² Vö. HAIN, 44; WAGNER, II, 154.

virginem et alios infinitos errores ab eo hauriunt et nemini volunt praestare obedientiam, quare timendum est, quod in brevi fiet maximus tumultus in populo, quod Deus avertat. Nam praesidentes corrigere nolunt, sed perspiciunt per cancellos aliqui errantibus consentientes, quorum unus est primus civitatis. Dominus Deus noster dignetur eum illuminare sua sanctissima gratia, ut tandem suum recognoscat errorem et ad unitatem christianae redeat ecclesiae. Amen!

Iudex Gregorius est fautor et promotor haereticorum

Anno Domini 1529. in vigilia sanctae Catharinae virginis der eydt, so die ketzer und viderteuffer haben, gethan. Darauff man sie den frey hat gelossen.

Ich schveer Got und allen heyligen, das ich alle die leer vider das hochvirdige sacrament Gottes leychnams und vider die tauff, auch sunst alle ketzerische leren, die ich gehört und emphanen hab fon dem ketzer Andrea, viderruff, ferleugen und absteen vil. Ich vill auch forbaß meer mit demselbigen Andrea und allen, die ihm anhangen, veyter keyn gemeynschaft haben, auch mit keynen andren fon solchen falschen und ketzerischen leren, reden, handeln und disputiren und ich geb mich fon ytzem viderumb yn dy gemeynschaft und ordnung und aufsetzung der heyligen christlichen kirchen, fon velcher ich durch den ketzer Andream abgefürt byn vorden. Ich vill auch forbaß meer ir alte gevonheytt, ordnung, aufsetzung und geprauch nicht forlachen, forspotten noch ferachten, sonder vill die haben und eren und ir gehorsam seyn als eyn christlichen [120v] menschen gepürt und zusteet. Auch vill ich meynen oberkeiten geistlich und veltlich in allen billichen sachen gehorsam seyn und sie eeren. Auch, vo mich die oberkeit erfordern virt, vil ich mich gestellen und meine burgen yn der burgschaft nicht lossen, und vo ich eynen oder mer obgescriben artickel oder ander, die in königlicher mayestat mandat begriffen syndt, vissentlich und villentlich nicht halten virdt, so vill ich leib und gutt on alle urteyl forfallen seyn, also var, helf mir Gott der fatter, Gott der sohn und der Heyliger Geist, Maria und alle Gottes heyligen. Amen.

Tale iuramentum praestiterant omnes anabaptistae, qui detenti fuerant in carceribus, quum soluti et dimissi sunt. Item nota, quod plerique facti sunt periuri et in suis erroribus obstinati.

De haereticis rebaptizatis

Item altera post Martini Leutschoviae detenti sunt et capti et in carceres ducti propter haeresin circiter 12 viri et omnes mulieres, qui omnes rebaptisatos se esse fatebantur publice. Item de sacramento eucharistiae, quod presbiteri consecrant, nihil omnino tenent, sed diabolicam illusionem vocant. Item de beatissima virgine Maria nihil sentiunt, nisi quantum de una alia quavis muliere sive proba sive meretrice, quod est abhominabile [!] audire. Item omnem ritum et consuetudinem ecclesiae damnant et vilipendunt. Item de sanctis nihil tenent. Item imagines sanctorum ubique dehonestant. Item virum mulierem uxorem posse relinquere et aliam ducere, similiter de mulieribus ita sentiunt. Item quod omnia debent esse communia. Item quod superioribus non obediant et alios infinitos errores tenent, quare timendum est (quod Deus avertat), quod demum ad hoc deveniat, quod unusquisque vivat et faciat, sicut sibi placet omni timore et obedientia abiecta et sprete et fiet nullus ordo, sed sempiternus horror. O! Domine Deus, converte nos et averte iram tuam a nobis et reduc nos omnes ad unitatem verae fidei et obedientiae. Amen.

Nota de haereticis³

Item egregius ac nobilis dominus Christophorus Perner de Schachen supremus capitaneus Scepusiensis ubi rescivit crescere talem haeresim in Schvedler per haeticum Andream Fischer de Cremnitz, qui est fons et origo, seminator et praedicator talis haeresis, quem sui sequaces [121r] tanquam virum sanctum colunt et aliqui pro Deo tenent, continuo misit ad magistrum Sebastianum Saur in Schmolnitz praecipiens, ut praedictum haeticum captivum ad se duceret ad castrum Scepusiense mandato regio. Ille vero praenotatus magister tanquam obediens mandato regio venit in Schvedler petens, ut caperent Andream, ipsi vero de Schvedler tanquam inobedientes et rebelles talem capere nolebant, sed dicebant potius se velle mori cum eo, nam esset vir sanctus et verus christianus. Post haec mandavit dominus Christophorus, quod tres aut quatuor de senatu de Schvedler ad eum venirent ad castrum, qui superbe responderunt se nolle venire. Ita demum die 16. Novembris dominus Christophorus cum suis equitibus et 30 peditibus et dominus praepositus Ioannes cum suis equitibus et 50 pedites stipendiarii Leutschovienses exiverunt unanimiter ad Schvedler ad considerandum, si isti de Schvedler in sua obstinata haeresi perseverare velint, an ad unitatem ecclesiae redire? Dominus Deus illuminet corda ipsorum, ne in periculum animarum, corporis et omnium bonorum veniant. Nam mandato regio dominus Christophorus aliter facere et contra ire non audet, sed omnes cum bonis eorum exstirpare, si non resipiscant.

De haereticis 1529.

Item quando praefatus dominus Christophorus cum suis venit in Schvedler, omnes rebaptisati dederunt fugam petentes salvum conductum, quibus ipse dare noluit, sed ad gratiam redire concessit, dum autem venissent, interrogavit eos, si resipiscere ab ista haeresi velint, an non? Tunc aliqui recognoscentes errorem fassi sunt se male deceptos per seductorem Andream et se velle de caetero a tali haeresi abstinere et ad unitatem ecclesiae redire, quibus ipse exhibuit gratiam ita, quod eis multam 200 fl. imposuit. Aliqui vero ex eis se dicebant velle mori in tali fide, quorum fuerunt 10, quos captivos duxit ad castrum. Item plurimi etiam nolebant venire ad eum, sed hinc inde vagantes in fuga permanserunt. Item iudex, qui pro tunc erat in Schvedler, in tali haeresi mortuus esse tertia die post baptismum reassumptum, qui sepultus est in horto suo post horreum. Item nota, quod maior pars hominum in Schvedler, senes et iuvenes, viri et mulieres rebaptisati sunt. Item Andreas seductor ille ubi rescivit adventum domini capitanei Christophori, dedit fugam una cum sua iuvenula uxore, quam in vigilia Martini [121v]⁴ secundum ritum suum duxerat, filiam Ioannis Maloryn de Leutscha. Condolendum est pauperulae sic miserabiliter per latronem hunc seductae. Item cum eo dedit fugam Michael Sutor de Leutscha, qui fere omnes seduxit, qui de Leutschovia huic malefactori et haeretico Andreae adhaeserunt, quorum etiam non parvus erat numerus.

Item Leutschoviae incarcerati sunt feria sexta et sabbatho et feria 2. post Martini Petrus Sattler, Balasch Schuster, Ioannes Zvilchner cum uxore, item Gabriel Zvilchner cum uxore, item uxor Petri Sattler, item uxor Balasch Schuster, item Georg Rupitzer, item Strach Hans sutor, item Ioannes Aurifabri cum uxore, item Lorentz Schüstel, item Michel Schüsterin, item Anna uxor Alexii, item frater Petri Sattler, item servus Petri Sattler, item Iacob Schneyder.

³ Vö. HAIN, 41 sk.

⁴ Vö. WAGNER, II, 154.

Item in vigilia sanctae Catharinae dimissi sunt de carcere Ioannes Aurifabri cum uxore, item Lorentz Schüstel, item Georg Rüpitzer, item Strach Hans, item Michel Schüsteryn, item Anna uxor Alexii, item uxores Zvilchner eo modo, quod primo iuraverunt strictissimo iuramento se abnegaturos tempore vitae suae talem haeresin eorum, sicut iuramentum continetur infra, item quod posuerunt fideiussores, si superiores nostri tales velint habere, ut sisterent eos iudicio.

[130v] De haereticis

Item feria 2a in vigilia Cathedrae Petri in Plautsch suspensus est quidam Ioannes discipulus Andreae Fischers haeretici, qui nihil tenuit de sacramento altaris, de confessione, de baptismo, de sacerdotibus et refutavit omnes caerimonias, usus et ritus ecclesiae. Item omnes ordines monachorum, monialium dixit esse damnabiles. Item admonitus per stipendiarios et per sacerdotes, ut a tali errore desisteret et renuntiaret, ipse respondit: non sum ego Petrus, ut negare velim et abnegare fidem meam, sicut Petrus negavit Christum, sed dixit se velle mori in tali proposito. Item dicebat, quod Turcus aequè bene in fide sua salvatur, sicut christianus. Item dicebat, quod christianitas ultra mille annos errasset. Haec et multo plura haeticus dixit et in his mori voluit et suspensus est. Item fuit ab Andrea missus ad Schvedler et Schmolnitzium et ad alia quaedam loca, quae dicere noluit, ubi multas haereses seminavit. Item dicebat, quod Andreas ante sex dies ivisset Cracoviam, dehinc ad Moraviam, ubi magnus numerus fratrum vel haeticorum esset congregatus, qui mittendi essent in diversas partes per fratres ad seminandam ipsorum sectam et ad confortandos fratres, quos Andreas prius in sectam ipsorum induxerat. Item dicebat Andream in brevi cum doctissimis fratribus ad Ungariam rediturum. Nota in summa, quod talem haeresin confessus est, qualis a tempore Christi non est audita, et sponte in ea mortuus est. O! Domine Deus noster creator coeli et terrae, illumine, rege, conserva, protege et defende ecclesiam tuam ab omni haeretica pravitate per filium tuum dominum nostrum Iesum Christum. Amen.

Item nota, si luterani ad unum tantum diem tardassent, tunc omnes fuissent interfecti, sic enim per capitaneos regis Ferdinandi ordinatum erat, sed avisati erant nequam illi et evaserunt.

De haereticis

Item nota, quod domini de Zyben miserunt unum de consulatu ipsorum nomine Caspar Leutschoviam [131r] impetranda licentia abeundi a nobis tribus anabaptistis, scilicet Petro Sattler et fratri suo Blasio Sutori et Ioanni Aurifabro, quibus tota communitas una cum consulatu prae-buit liberam abeundi licentiam. Sed hoc maxime praesidenti displicuit, qui totis viribus nititur defendere, protegere et iustificare omnes luteranos et hoc in periculum et prodicionem (ut pie creditur) animae suae. Induratum enim est cor suum et intellectus, ne possit cernere ecclesiae catholicae statuta et veritatem. Dominus Deus dignetur eundem ab errore suo revocare per suam misericordiam. Amen. Iudex periit subitanea morte feria 4. post Galli, ut videbitur infra.

Item nota, quod multi luterani et anabaptistae a nobis recesserunt ad Zyben, quos Zybinenses cum gaudio acceptarunt, sed in maxima damna et scandala civitatis eorum, quia civitates aliae noluerunt eos tolerare in congregationibus, nisi amoverent luterianos, et luterani cum scandalo ipsorum et civitatis Zyben sunt expulsi circa festum Martini.

Item nota, si luterani ad unum tantum diem etc. etc. NB Verba sic incipientia de praecedenti pagina huc transcribenda fuissent.

[156r] Item Ioannes Reyß, qui superius etiam dixit, quomodo inter Caesarem Carolum et Ferdinandum cum imperio et magnatibus Almaniae caeterisque dominis nondum sit facta concordia et maxime in fide, nam luteriani fere ubique principatum tenent, et quomodo dux Hassiae maxime se opposuit et in furore de Augusta recessit et decem millia [!] hominum in ditione suae congregavit volens adire Augustam. Timendum igitur est, quod contra Turcum nihil attentetur per imperium, donec Turcus (quod Deus auferat) totam Germaniam occupet.

Item etiam dicebat idem Ioannes, quod in Almania et praesertim in Austria nihil omnino auditur de bello contra Turcum, quia magna inter dominos est dissensio in fide, et quod Caesar Carolus ad festa Michaelis debeat venire Viennam ad celebrandam diaetam cum nobilibus Austriae, Styriae, Croatiae et aliis circumiacentibus, quae autem ibidem sunt tractanda, nescitur.

Item dicebat, quod Andreas Fischer de Cremnitz haereticus, qui in Schvedler et alibi ante annum seminavit haeresim, sit in Moravia in summo honore, et quod fere tota Moravia sit rebaptizata, volentes in hac secta perseverare usque ad mortem, faciat Carolus et rex Ferdin., quid quid voluerint. [...]

[163r]⁵ Item nota condiciones iudicis Gregorii Mild pie defuncti. Fuit vir sapiens et intelligens et expertus in causis et rebus civilibus, Ungarus perfectus similiter et Almanus, qui fuit iudex civitatis quatuor annos sine quartali, subitanea morte praeventus ad finem quarti anni non pervenit. [...]

[163v *ad marg.*] Nota anno 1524. et 1525. Gregor Mild alias Kinast iudex Leutschovien. incoepit favere doctrinae Lutheri

Item nota, quod etiam illis primis duobus annis sui regiminis, scilicet 24. et 25. incepit infici secta illa pessima luteriana et defendebat omnes tales haereticos, per quos maximum dedecus civitati ist irrogatum. Nam in aliis civitatibus divulgabatur error civitatis nostrae et pro ludibrio ubique habebantur Leutschovienses propter sectam illam, quae si iudex solus voluisset, civitatem nostram nequaquam infecisset. Item nota, quod idem iudex post resignationem officii iudicatus adhuc permansit in ista secta lutheriana et per neminem potuit ab ea avelli usque ad secundariam ipsius ad iudicatum electionem. Tunc primum incepit eius animum et infectionem magis ac magis ostendere ita, quod vulgo dicebatur, non esset quisquam infectior eo in toto Scepusio. Etiam omnes luteriani habuerunt ad eum refugium et protegebantur ab eo ita, quod magna pars civitatis ad hunc errorem ipso defendente tales pervenit in maximum scandalum et damnum civitatis et tales heretici [!] semper clam et occulte habuerunt conventicula apud iudicem.

– Omnium spiritualium, tam sacerdotum quam monachorum summus inimicus erat et omnis ecclesiae ritus et consuetudines persecutor acerrimus Greg. Mild alias Kyenast.

[164r] Domini autem de consulatu praeter duos omnes summis conatibus sectae huic resisterunt obnixae rogantes iudicem, ut a talibus desisteret et haereticos non defenderet contra debitum officii sui. Nam iudex ex officio suo tenetur purgare suam provinciam a malis et noxivis hominibus, sed nihil efficere potuerunt, quia iam iudex totaliter infectus et obstinatus erat volens potius mori, quam a tali secta desistere. Etiam subitanea morte periit, quae autem sit causa huius, soli Deo constat, nam nostrum non est iudicare quemquam. Misereatur sibi Deus et perducatur eum in vitam aeternam. Amen.

⁵ Vö. HAIN, 46 sk.

Dolendum vero est de tali viro, qui si tali haeresi infectus non fuisset, civitati valde utilis fuisset, quia in multis erat expertus et populo satis affabilis et benignus, requiescat in pace. Amen.

Item nota, propter hanc haeresin maxima discidia inter iudicem et plerosque de consulatu sunt exorta ita, quod iudex clam et sine scitu dominorum de consulatu duobus demtis convocavit communitatem conquerens, quod domini de consulatu sibi non velint obedire, sed semper essent sibi contrarii, nihil autem probare potuit, in quo essent sibi contrarii, nisi quod non velint cum eo defendere, protegere sectam luterianam. Multi autem ex communitate audientes eius querelam contra senatum propositam non bene sentiebant de iudice, imo senatui magis favebant, aliqui etiam fovebant partes iudicis, et maxima facta est in civitate dissensio, quae usque ad mortem iudicis duravit, post mortem vero iudicis tota communitas promisit consulatui sub bona fide se velle desistere ab illa secta et omnibus talibus resistere. Deus det nobis suam gratiam et veram fidem christianam et conservet nos in pace. Amen.

15. Ismeretlen: Vajon igazuk van-e azoknak, akik újra megkeresztelkednek?

Évszám nélkül (1530 körül).

Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. germ. 419, 121r–124v.

<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg419>

Ab dye, ßo sich zum andern mal thauffen lassen, recht haben aber nith, ein underrichtung.

Zw richtenn, ab einer recht unnd christlich handl unnd fare, sindt zwey ding von notten. Eins, das dw wissest, ab dein gemuth noch Gottes werth stehe gelassen unnd getrost, das ander, das er mit wissen unnd willen wider des nechsten not nit thut, dan es mus beyder besamen ßein: Got gehorchen unnd dem nechsten dinen, sunst kanstw khein werckh vor ein christlich werckh halden. Unnd es mag woll geschehen, das dw in einem theil gantz unnd gar recht thuest, unnd doch dein werckh Got nit gefalle, sintemal dw das ander theil vorlessest unnd dein than zw gleich nith noch bayden richtest.

Als wir dan sehen am Saul [*I Sam 15*], welcher ein gebot vonn Goth hatte, er solle den khonig Agag mit allenn den ßeinen umbringen unnd nichts von seinen guettern behalden. Do aber der Saul den khonig Agag lebendig gefangen hat, da erbarmet er sich seiner unnd lies in lebendig wider Gottes befelh. Hierum ßo lies Goth durch den propheten Samuel sagen, das er vonn dem reich Israel verstossenn solt sein, unnd der Samuel todtet den konig Agag selbst unnd wolt das fiech, das auß dem land Agags gefurt war, zum offer nit an nehmen, auff das Gottes willen von im genug geschehe. War es aber nit ein gut werckh, das der Saul von dem Agag das leben friste? Es lerneth unns jho das naturlich gesetzte, das wir einem andern thuen sollen, wie wir wollten, das er uns thete [*Mt 7,12 par*]. Nue hat freilich Saul nichts anders begert vonn dem Agag, wan er yn ßeiner gewald were gewesen, dan das er im das leben gefrist hette. Alßo das der Saul noch dem naturlichenn gesetzte nicht gestraft mag werden, sunder gelobt wirdt, das er barmhertzikeit an seinem feind beweist hat. Aber dennoch ist des Sauls werckh nit recht aus der ursach, das er dorin allein des nechsten nott hat angesehen unnd Gottes gebot vorgessen, daraus wir dann merckhen mogen, das khein werckh, es wurde genandt, wie es wolle, recht ader Got gentzlich gefalle, es sey dan, das es aus dem gehorsam gegen Got unnd aus dem dinsten gegen dem nechsten gehe. Es

wollen die zwey stuckh besunnen sein wie saltz unnd schmaltz bey einem gutten essen, soll ein werckh pey unserm Hergot gefallen, koche es im, wie susse dw wilt, so moge ers nicht.

Wie dan Christus selbst lernt, da er uns weißet zum nechsten, das wir uns sollen mit dem vorsuenen, ehe dan wir unser opffer auff den altar bringen [*Mt 5,23–24*], unnd zwar es ist diese sache bey allen fast also khundig, das sie nit grosser beweysung darff. Dan es ist kheiner nit, der anderst gleubt, das die Bibel Gottes worth sey, der do nit wuste unnd hielte, das man Goth vor allen dingen muß ehren, seinem worth folgen unnd dem nechsten an nachteil yn disem leben wandeln, so einer recht wolt than. Aber do mangelts vieln unnd da gehen vill yrr, das sie meynen, wen sie ein stuckh der christenlicher lehr vor sich haben, Got gebe sie im andern, wie sie wollen, so thuen sie recht, unnd stehen woll khegen Goth.

Also do die thuen, die do meynen, das der widerthaufer meynung recht sey, sintemal sie Christum also bestendliclich anrueffen in irer marter. Welche exempl ich drum prauche, das irer vil durch den schein jetzunder alßo verfuereht werden, das sie meynen, der widerthaufer sache sey gantz recht, sonst wolt ich wol klerer exempl finden, dardurch man disen yrthum baß vorstehen mocht. Dan es ist der widertheuffer sache nicht also gericht wider das word, das ein jeder bald erkennen <moget> khonnet, wie sie yreten.

Sie wellen jho, das man theuffen soll, wie das worth lauttet [*Mt 28,19; Mc 16,16*], allein das sie vorgeben, das die von den papisten getaufft ßein, widerum solen getaufft werden, unnd hat der yrthum ßo ein schein, das in nit ein jederman paldt sieht. Wan ich aber sage, das der yrrer, der in Christus namen etwas bitte, das Goth verboten hab, das vorstehet ein jeder woll, dan ob wol Christus sagt im evangelio, was ir den vatter bitten werdt yn meinem namen, das wird er euch geben [*Jo 16,23*], ßo khan doch ein jeder woll gedencken, das in vatter nit erhoren wurd, ßo er in bitten wolt, das er im bequemikeit schaffte, das er einem andern mocht sein weib beschloffen. Sich, in dem exempl ist der yrthum klar unnd dunckt eynem narisch sein, das einer lernen wolt, das man das nith than soll, aber dennoch geschicht gleich solcher yrthumb in andern fellen, allein das mans in andern exempln nith alßo woll merckhen khan.

Man find ir wenig, die sich an dem, das in Got geben hat, genugen lassen. Nu ist jho Gottes worth, das ein jeder soll in der berueffung bleyben, dartzw er von Got berueffen ist, derhalben wen einer Got bittenn wolt, wie yr vil than, das er im aus disem ader dem stande helffen wolt, ßo darff er nith gedencken, das er erhoreht wirdt. Wie dan allen monchen geschehen ist, die wider Gottes ordnung umb kheuscheit gebeten haben. Dan der ist kainer nie erhort unnd wirdt kheiner nimmer mer erhoreht, wan sie tzw tausent mal umb Christus willen bitten.

Ursach ist, das sie auff ein stuckh des worths schauen und das ander lassen faren. Man mus auff den gantzen willen Gottes schauen, wil man recht unnd woll than. Esaias sagt am 8. [*20*] Werdenn sie nach disem worth nit reden, ßo wirdt sie des morgen licht nith bescheynnen. Alßo sag ich von den wider theuffern, das der yrrer, der sie rechtfertigen wolt, das sie bestendig Goth anrufen, dan haben sie einen misverstandt bey den worthen der thauff unnd ruffen Goth an, das er sie daruber erhalten woldt, ßo werden sie nith erhoreht. Dan Got hilfft keinen yrthum bestetigen. Das sie aber yrrer, ist daraus zuermessen, das sie wider Gottes ordnung thun, dan ob wol die worth der thauff nith ausdruckthen, das man einen nur ein mal thauffen soll, ßo vorbitten sie es doch auch nith.

Derhalben weil die veter unnd vorgenger der kirchen einhellig hirin nicht wider das worth auffgesetzt haben, das man einen ein mall solt thauffen, ßo thun sie wider die ordnung Gottes,

das sie wider die selbig aufsetzung handln unnd leren, dan ist alle oberkheit von Got, wie S. Paul sagt [*Rm 13,1*], ßo müssen jho die vorgenger der kirchen auch von Goth sein, unnd so fern sie nichts setzen ader gebieten, das wider das worth Gottes ist, ßo ist man inn pflichtig tzugehorchen als den dinern Gottes. Das aber die widertheuffer vorgeben, sie leren auch nichts wider das worth der thauff, wan sie leren, das man die zum andern mal theuffen soll, die von den gotlosen getauft sindt, da sag ich jha zw, aber widerum sage ich auch dz, das sie nicht macht haben, sintemal sie der kirchen vorgenger nith sein, unnd die kirche sunst einhellig hierinne nichts wider das worth geschlossen hat und auffgesetzt.

Daraus volgt, das sie nit allein yrren, sunder auch sundigen wider den heiligen geist [*Mt 12,31 par*], wan sie Got anrueffen, das er yn iren yrthum bestetigen soll, dan der sundigt wider den heiligen geist, der da lügen unnd yrthum nit will lassen irthum ader lügen ßein, sunder wil, das sein meynung wider das worth Gottes recht sey. Hierum so schau ein jeder darauff, wie ehr sich dorein schickhe, das er nit also bald gedenckhe, er sey gantz und gar gerecht, ßo ehr ein stuckh vor sich hat aus der schrifft, das do recht ist, es thutt sein nith, du must auff denn gantzen willen schauen. Die gutten leuth, die wider theuffer, haben das vor sich, das sie Got anrueffen durch Christum Jhesum, das ist gantz unnd gar gerecht, aber das sie yn anrueffen zw yrem irthum, das ist unrecht, unnd mogen nicht erhört werdenn.

S. Johan. sagt am 4. [*24*] Goth ist ein geist, und die in anbetten, die müssen in ym geist unnd in der warheit anbetten. Er sagt: in der warheit, das ist: noch der lere seines vatters, unnd dorumb helt Goth also hart, das S. Joan. sagt in seiner ander epistl [*9*], wer ubertrit unnd bleibt nit in der lere Christi, der hat khein Goth. Die Baaliten ehreten khein ander Goth dan den der Israeliten, die weil sie aber yn nit ehreten noch der ordnung des israelitischen Gottes, ßo hetten sie khein Gott unnd wurden von Helia umbpracht, als die da hetten abgotterey auffgericht [*I (III) Reg 18,40*]. Also wirdt es allen denen gehen, die ynen ein eigens machen unnd pleiben nicht auff der pan, die Goth durch sein worth unnd sein geboth hat lassenn predigenn.

16. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

Krakkó, 1530. március 26.

ACB, nr. 6409–6410. Autográf.

[*6410*] Fridt unnd gnadt vonn Got dem vatter durch Jhesum Christum im heyling geyst.

Ersamen weyße richter unnd herren, nach dem mich ewr weyßhayt hat angelant von wegen herrn Pangratz, hab ich e[uer] w[eisheit] begir getrewlich außgericht unnd herrn Pangratz furgelegt, namlich ein tage erworben pyß auch Michaelis. Got geb, daß e[uer] w[eisheit] auff dy selbig tzeyt ynn mit wein mög betzalen und contenth machenn. In anderen sachenn wayß ich e[uer] w[eisheit] nichtz tzw schreyben, allaynn daß von unsern genädigen herren unnd kunig kayn potschafft ist einkumen, auch nicht tzw verschaffen, daß yemant sol kumen. Sundernn gewisslich haben dy herren der stat denn kunig tzw Prag gefondenn unnd ist tzw hoffen, daß her statschreyber mit sampt denn anderen vor dem Palmtag werden tzw Crocaw seyn. Unnd (Got der almächtig gebs) dy sach verrichten. Von wegen deß röselß pin ich ewr weyshayt hoch danken, eß thut ym genug, ich hoff, eß wer mich weytter tragen, so eß ein so posen weg ist auß gstanden.

Denn brieff tzw herrn Boner hat Magister Caspar selbest eyne geben, der wirdt e[uer] w[eisheit] wol dy anthwordt schreyben. Dar nebenn vermane ich e[uer] w[eisheit] mit sampt der ganten gemayn, ir wolt stenn yn unnd pey dem gotlichen wort alle, e[uer] w[eisheit] hoffnung allayn tzw Christo, war Got unnd mensch setzen, der nicht allayn ist, sunder mit dem vatter unnd dem geyst drey person unnd eyne in dem gotlichen weßen, also daß von Got dem vatter durch Christum im heyling geyst alle ding werden geschickt und ordinieret. Unnd als Christi lerr ist Gottes vatterß lerr, also Christi werg Gottes vatterß werg. Gedenk e[uer] w[eisheit], daß wir alle allayn durch Christum und durch nyemant anderß liebe kinder Gottes syn und durch yn eyne genädigen unnd barmhertzigten vatter haben, der unß durch Christum beschutzt unnd beschurmet. Halt gegen ander christliche lieb unnd pruderschaft, dyne unnd mayne denn anderen auß gantzem hertzen, last farren, waß do erdisch unnd sinlich ist, dyne eyne yeder Christo in dem nágsten mit allem fleyß. such eyne yeder, waß dem nágsten dinet tzw sel unnd leyb. Wenn ynn dem allayn wirdt e[uer] w[eisheit] mit sampt der gemayn erkennet alß christen unnd ware jünger deß herren. So mir Got mit gsundt | wider tzw euch fugt, denn wil [ich] höhere vermanung thuenn. Nicht daß ich e[uer] w[eisheit] wolt unterweyssen, sondernn waß e[uer] w[eisheit] vorhin wol verstat, daß selbig tzw halten. Do mit sey e[uer] w[eisheit] Got bevolhen, daß [ich] euch alle mit eynem frolichen anplick mog sehenn yn meiner tzkunfft. Bitt fur mich, deß gleychen auch ich euch alle mit eynander gernn vonn hertzen yn meynem hertzen hab im gebet tzw Got unnd andacht. got schiks unnd verleygs, daß euch wol gee an leyb unnd an see. Daß wirdt auch worlich geschehen, so ir rechte bruderliche lieb werdt ubenn tzwischen anderr unnd alle tzeyt yn einem waren christlichen glaben ym hertzen dragt. Geben tzw Cracaw am sonabenth vor Letare 1530.

Wolffgang Schustel, der euch von hertzen allenn wol wil.

[Külzeten:] Denn namhefftigen weyßen richter unnd herren der kuniglichen statt Bartphel, seynen besunderen gutten herren unnd frewnthen.

[6409] Ersamen unnd weyße richter unnd herren, nach dem ersten brieff haben magister Caspar unnd Hans Payr, herrn Boner und Gost Glotz erfahren, deß gleychen auch ich selbest, daß ir gestrafft wirdt von wegen der versawmlikayt, drumb alß paldt angesehen dise czetel fug sich auffß peldest e[uer] w[eisheit] herauß. Ich hoff, durch radt unnd antzaygen der obbestimpten heren e[uer] w[eisheit] wirdt ein gsich haben. Wen der tag geben ist nu vorhanden, nyemant weyß, ob her statschreyber so paldt wirdt kumen, daß ir den tag nicht versawmet unnd ein gantz jar wider verschlossen seyn. Mit dem spar Got ewr w[eisheit]. Gesent auß Cracaw am sonabenth vor Letare 1530.

Wolffgang Schustel

Auch hab ich mit herrn Pangratz gehandelt in der sach mit seynem radt kumpt uber ayneß mit den obgemelten herren, darumb radt unnd thut, waß daß best ist. Ich hör, magister Caspar unnd her Hannß Payr werden auh ir maynung e[uer] w[eisheit] schreyben.

[Külzeten:] Den ersamenn unnd weyßen richter unnd herren der stat Bartphel, meinen gunstigen herren unnd frewnthen.

17. Brandenburgi György feljegyzése Mária királynénak

[Augsburg, 1530 nyara]

StAN, BL 1080:45–46. nr. 22; MOL, Mf. 9426. Eredeti.

Item was ich wucher bezalen mues, das mich die konigin nit bezalt etc.

II^{dd} f. dem herr Scherkan, macht der wuecher ain jar lang II^h f. inn gold.

I^d VIII^h f. dem Rorer, macht der wuecher ein jarlang I^h LXXX f. inn gold.

I^d III^h f. dem wuchten, wuecher ain jar lang I^h XII f. inn gold.

III^d f. herr Ogwrs von Fulstain, wuecher ain jarlang II^h XXXVI f. inn goldt.

III^h f. dem Sack zw Tropaw, wuecher ain jarlang XXXII f. in gold.

I^h X f. dem Martein Schw zw Branitz, wuecher ain jar lang XIII f.

III^h L gulden dem closter zw Tropaw, wuecher ain jar lang XXVIII f.

II^h XL f. dem closter zw Jegerdorff, wuecher ain jarlang XXIII f.

II^h f. dem altar gein Lupschitz zu Sant Andre, wuecher ain jar lang XVIII f. in gold.

II^h f. zw ainem altar gein Rattibar, wuecher davon XVI f.

I^h f. zw ainem altar zw Tropaw, wuecher VIII f.

XL f. aber ein altar gein Tropaw, wuecher III f.

I^h LXXX f. zum Heyling Leichnams altar zw Tropaw, wuecher davon XIII f. XXIII g.

I^h f. aber zw ainem altar gein Tropaw, wuecher VIII f.

III^h f. zw aim altar unnsers Herrn Leichnams zu Tropaw, wuecher davon XX f.

I^h XXX f. dem capitl zw Ratibar, wuecher davon ein jar XIII f.

I^h XL f. zw aim altar zw Jegerndorff, wuecher davon XV f.

I^h f. dem Hessen gein der neys, wuecher davon X f.

III^h f. Jan Rokitzian zw Olamutz, wuecher davon XXX f.

I^h f. aber ein altar gein Rattibar, wuecher davon VIII f.

I^h f. Hanns Hwrsberg zw Lupschitz, wuecher davon VIII f.

III^h marck bemisch gr. dem capitl zw Cremsyr, wuecher ein jarlang XLVIII f.

II^d f. far der Schipp, II dorffer mit aller nutzungen.

Summa [...] I^d III^h XLIV f. ungerisch on dessen wuchta, II^h und cantzlers III^h f.

Alles geschutz unnd pulver I^d XXVI f. on vorrath wein getraid etc.

Lubschitz hat alle jar einkomens bey VIII^h f.

[Külzeten:] Verzaichnus des wuechers, den m[ein] g[nädiger] h[err] marggraf Georg vonn wegens des, die konigin sein f[ürstlichen] g[nade] nit zalt hat, jerlich geben mues.

18. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

Görlitz, 1531. március 12.

ACB, nr. 6669. Autográf.

Gnadt unnd fridt tzw vor.

Namhafftige weyße richterr unnd herren, nach dem sich alle ding verwondelen in der tzeyt, darumb ich meinem fursatz unnd verheyssung nicht kann nach kumen, der ursachenn vil tzw ertzelen weren, dy ich itzunt laß varenn, unnd sunderlich daß pey euch geystlich unnd weltlich streben wider daß ewangelium, darumb ich offft erpitterth pin, auch waß ungluk mit wetterr, tewrung, pestelentz, streyt ist entsprongen, so hab ichs unnd daß ewangelium Christi müssen thuenn, darumb ich von vil geschent unnd gelestert pin worden, desthalben ich nicht tzw euch pegerr. Wenn ich wäß, daß mich kawm ii oder drey a hertzen begeren. So nu dem also ist, so pitt ich e[uer] h[errschaft], wolt dem magister Caspar meine guter tzw Valtan Schmidt lassen volgen tzw furen geyn Cracaw unnd sy versichern über denn walt. Dy X gulden mir gesandt nem e[uer] h[errschaft] von Valtan Schmidt bezalt, den er ist mir 36 gulden schuldig. Mit dem seyt Got befolhen, unnd erleucht euch in seynem gottlichen wort. Durch dißen brieff geb ich magistro Caspar volle gewalt über alle meine guter, daß im volgen. Auß Gorlitz, am tag Gregorii 1531.

Wolffgang Schustel

[Külzeten:] Denn namhafftigen weyssen richterr unnd herre der kuniclichen stat Bartphel seynenn lieben herren unnd freunthenn.

19. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

Görlitz, 1531. május 18.

ACB, nr. 6700. Autográf.

Gnadt unnd fridt von Got dem vatter.

Ersame weyße herren mit sampt der gantzen gmein, e[uer] h[errschaft] schreyben unnd beger hab ich wol vernumenn, darumb ich mich verhindert hab ein solichenn tzw begeren, denn ir auffß höheste getadelth habt in sithenn unnd yn lerr unnd der euch alleß ungluk in ewr stat pracht hat, nemlich eyn solichen, der weder in kunsth noch in redte mächtig ist, dartzw ich auch vor hyn nichtz hab kunnen gutz schaffën. Widerr im synt gstanden geystlich unnd weltlich, deß gleychen ewr pfarrer, der mich von wegen meyner wolthat auffß hohest betrübt hat, darumb wiß e[uer] h[errschaft], daß ich rew hab entphangen über alle torechte verhayssung unnd meyn willen verkaufft Christo. Wo mich der selbige wirdt hyn ruffen, do wil ich volgen. Weytter ich hab magistro Caspar befolhen, alle meyne gutter tzw verkauffen, darumb pitt ich, lasst mir sy volgen geen Cracaw. Wist, daß ich e[uer] h[errschaft] von hertzen lieb hab unnd fleysig Got fur euch bitt. Sunder tzw euch tzw kumen wil mich mein Christus nicht lernen. Ich waß, wie mich vil getrutzt haben, laß sye ewig trutzen, eß hat mir offft am hertzen wegethan unnd begert, 100 meyl von euch tzw seyn. Datum an der Himmelfart Christi 1531.

Wolffgang Schustel

Yr hapt gnug strept wider mich geystlich unnd weltlich, ewren menschen tandte unnd afenspil wider mich gepredigt hin unnd herr pey pyr unnd wein, waß werdt yr nu thun, wen ich ewr gauklerey gar storrt und verburff? Yr wurd mich mit blautzen auß gagen.

[*Külzeten:*] Dem ersamen unnd weyßen rath der stadt Bartpha, seynen frewnthen unnd gunstigen herren.

20. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

Görlitz, 1531. július 5.
ACB, nr. 6735. Autográf.

Gnadt unnd fridt tzw vor.

Ersamenn herren mit samp der gantzen gemayn, wo eß ewr herschafft wol gieng, daß säche ich von hertzen gernn unnd pitt euch teglich von Got alle sälikayt. Sundernn dorth oder da hyn tzw kumen ist nit in meiner gewalt, eß stet in Gottes hand, dan waß ich mir furgesetzt hab, geth alß tzw ruk unnd Got fugt eß anderß. Darumb pitt ich euch, ir wolt mirß nicht tzw argenn außlegenn, daß ich piß herr meinen worten nicht kan genug thuenn. Wie eß Got wirdt schiken, also wirtz geschehen. Eß ist mit euch gangen alß mit den tzw Yherusalem, do sy sich deß wortz Gottes u[n]tugtig machtenn, kerten sich dy xii potten tzw den heyden [*Act 13,46; 18,6*]. Darumb halt ichs dar fur, daß Got nicht wil haben, daß ich euch sein wort sol predigen. Wenn wo eß Got wolt haben, so gescheg eß. Petracht, waß ich von euch allenn schmachaytt hab müssen leyden unnd wie ir wider daß gotlich wordtt in pirheyßern, im weinhausß gefochten habt. Das wordt Gottes hat müssen liegen, ewr schandt hat müssen war seyn. Darumb pitt ich noch eyn mal, ir welt mir meine gutter lassen folgen in dy henth magistri Caspar. Ich wil eß widerumb verdinen unnd grust alle, dy mir geschriben haben. Auß Gorlitz, eylendt, am mittwich nach Marie Haymsuchung 1531.

Wolfgang Schustel

[*Külzeten:*] Denn ersamen unnd weyßen richter unnd herren der stadt Bartpha, seynenn guten freunden unnd gunnerrnn.

21. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

Görlitz, 1531. september 10.
ACB, nr. 6761. Autográf.

Gnadt unnd fridt von Gott dem vatter durch Christum in dem heyling geisth.

Namhafftige, weyße, gunstige richter unnd herren, lieben frewndt unnd bruderr, ich dank e[uer] h[errschaft] hölich derr lieb unnd frewntschaftt gegen mir in der volgunge meiner guter, dan ich sy darumb gefodert hab, daß ich sy alle wil durch magistrum Caspar verkauffen unnd

mit dem selwigen gelt mich auffhaltenn, wenn ich kan ytzt kawm tägliche tzerung erlangen. Dy predig stul geben nicht gelt alß vor tzeytten. Auch wil ich e[uer] h[errschaft] offenwaren ytzt mit meinem schreyben, daß ich ja ym willen pyn gebesen, widermb tzw e[uer] h[errschaft] tzw kumen. Sundernn Got hat allen meinenn fursatz anderß getriben, dan do ich geen Wittemberg kam, muste ich eyn tzeytlang verharren auff Martinum unnd Philippum, unnd do si tzw hauß kamen, het ich ym wille ghabt, auff Nörenberg unnd Regenspurg auff Passaw in mein vatterlandt meine frewndt tzw peßehenn unnd dar nach durch Wienn widerumb tzw euch tzw kumen. Nu schiket Gott eyn sterben tzw Leiptz unnd umher, deß geleychen grosse tewrung, darumb ich gedacht tzw Wittenwerg tzw verharren piß auff dy Faßnacht. In mittler tzeyt schiken dy heren von Gorlitz yrenn statschreyber mit roß unnd wagen geen Wittemberg umb eyn prediger, also hielt mich Melanchton an, daß ich geen Gorlitz tzog.

Unnd yn mittler tzeyt hab ich betracht, wie euch daß ewangelion bauwr geschmeckt hat unnd ich vil tzungß unnd haderß mit vil darumb gehabt, darneben vil nach geben, daß wider mein gewissen war, unnd also nichtz oder wenig gepauth. So man denn recht nach dem ewangelium wil handeln, so musßn seel messen, winkel messen, vigilienn etc. gantz ab unnd andere grosse missbreuch. Wenn ich den soliches, so ich tzw e[uer] h[errschaft] kumen wer, hiet angefangen, hietten capellan unnd pfarrer auff mich geschrienen alß auff eyn wol[f], ich vernichtet yn yren tzwstandt. Wenn soliches haben sy payde gethan, dy weyl ich peyn euch pyn gebesen. Item der pofel kündt soliches auch nit leyden, und thenn hiet ich pey euch nichtz dan hader unnd tzank, nachreden unnd ketzernn gehabt. Dyses alles pyn ich warlich nu urdrussig, unnd darumb, wo ich gleych tzw e[uer] h[errschaft] käme, so kundt ich pey euch nicht beharren. Ich konth ewren widerpardt nit tulden, so könneth ir mein straff nit leyden. Waß wäre eß thenn nutz mit grosser tzerung und gfärlikayt allayn auff eyn tandt tzw euch tzw kumen? Sundernn in mittler tzeyt, so eß Got wil haben, hab ichs nicht verredt, ewch tzw peßern, wo sich [nicht] dy winkel prediger tzw vor an in dem weyn hausß alsß ewre elstenn ym rath wurden bekeren. Unnd wen ich dy warhayt sol redenn, so seyn soliche groß[e] ym rath unnd in der gemeyn mitt yrem halstarrigen koffph ein grosse ursach meineß abschaydenß unnd machen mir eyn grawenn wider tzw kumen. Dar tzw hab ich verredt ewres pfarreß prediger nymer mer tzw seyn, wen er hat sich feyn dankpar gegen mir gehalten, daß ich warlich seyneß dinstz nicht beger, sundernn weyt von ym. E[uer] h[errschaft] schreybt mir mit sampt denn tzechen freuntlich, deß pyn hoch dank. Sundernn nyemant auß euch wil petrachten, waß mir entgegenth ist unnd waß ich hab müssen leyden, daß ich mich warlich nit weytter dar nach seene, ich wil ee, sag ich, fur war saltz unnd broth eeßen.

Wenn yr a<1>ber recht nach dem ewangelion unnd lerr der xii poten pegerdt tzw leben, thut mirß kundt, ich wilß in kurtze conclusiones peschlieyssen unnd schiken. Woltz e[uer] h[errschaft] gefallen, wie manß in der kirchen unnd mit den sacramenten sol halten, deß geleychen mit gsank, wen vil gsank muß ab, und dar nach yrß lebt, so yr mein selbest darnach begert, mag ich alß eyn gast euch besuchen unnd helffen rathenn. Sundernn yn solichem weßn kan ich e[uer] h[errschaft] prediger nit seyn.

Item waß noch pey der Rosa ist, daß verlasse ich herr Caro mit sampt seyner schwiger Rosa, yn tzw gebrauchen. Item geelt schuldz hyn unnd herr, dyß nicht haben tzw betzallen, den schenke ichs, dy es aber haben, dy helffen do mit armen leuthenn. Do mit seydt Got befolhen unnd erkeneth, dy noch plindt seyn unnd ym mittag daß liecht nicht sehen, sundernn tappen wie dy

plinten, dy ir abgottereyn mit den todenn wellen verfechten. Unnd wist eygentlich, daß ich offt yn meinem gebeth an euch gedenk unnd wunsch euch alleß hayl, gluk unnd sälikayt. Item alle, dy mich gschriftlich grust haben, den wunsch ich widerumb meinen grueß. Item ich tzuern auff niemant, noch muß man thenoch sagen von ungeharsamen menschen, auff daß si sich erkennen unnd anderß werden. Item eß ist mir offt fur umen, wie ayner pey auff tzeyt gesagt hat: Tzeucht Hanß wek, so kumpt pek. So doch Hanß unnd Petter nicht geleych seyn, man sol ye soliche leut, dy unß von hertzen maynen, nicht leygthlich verachten, sundern daß unß sie Got geschickt hab. Aber von wegen unser undankparkayt nympt Got soliche leuth von unß, unnd darnach wellen dy schuldt auff sy legen, wenn wirß vergaget haben, unnd sagen: Er hat unß verlassen. Unnd nicht gedenken, daß wir vor hyn haben Got unnd seyn wort verlassen unnd verschmecht unnd so vil petrubniß Gottes diner angelegt, daß er nicht hat kunnen pleyben. Daß schreyb ich euch, daß ir euch vorpaß gegen eynen christlichen prediger wist tzu halten mit dem spar euch Gott gesundt. Geben tzu Gorlitz am tzechentenn tag Septembris 1531.

Wolfgang Schustel ewr vorpitter

[Külzeten:] Denn nam[ha]fftigen weyßen herren mit sampt derr ersamenn gemayne der kuniclichen stadt Bartphal seynen lieben frewnthen unnd gunstigen herren.

Durch dy hende magister Caspar Goppingensem.

22. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

Görlitz, 1531. október 5.

ACB, D 78; MOL, DF 217281. Autográf.

Gnadt unnd fridt von Gott dem vatter durch Christum in dem heyling geysth.

Namhafftige weyße richter unnd herrn mit samph der ersamenn gemayn. Eß isth mir wol kändt, daß e[uer] h[errschaft] christliche gelerthe beyde hath, pfarrer unnd prediger, doch zwingth unnd dringth mich christliche liebe, darnebenn ewre hohe wolthatenn, so mir d<aß>urc [!] gewisser potth Mätus isth forkumen, mein hertz unnd gemüth in grosser danckparkayth gegen e[uer] h[errschaft] auff zw deckenn, wenn daß wayß Got, daß ich täglich e[uer] h[errschaft] in meinem gepeth unnd andacht trag gegen Christo, unserm erloser, der unnß aus unentlicher lieb von Gott dem vatter verhayßn und geschenkt ist. Wenn Got, alß er denn menschenn geschaffenn hath, ym gebenn eyn gesecz, dardurch er in gotlicher erkenthnis, daß ist in glauben unnd lieb gegenn Got, mässig unnd zuchtig gegenn ym selbesth unnd dem nágsthenn söl lebenn. Wenn daß gesecz isth nichtz anderß dan gottliche lere im glauben, lieb und zuchtikayth, nämlich wie der mensch söl geschickt seyn gegenn Got in glauben, lieb, hoffung, vörcht unnd getrawenn, in der lieb gegen dem nágsthenn, yn nicht beschedign, sundern mit leib und guth ym von hertzn dynen, in der zuchtikayth gegenn ym selbeth [!] yn gedankn, worthenn, werckenn unnd geberdn, wenn also lerneth unnß Christus, daß wir sollen absagn allem gothlosn weßn, aller weltlicher beger unnd lüstenn unnd in mässigkayth, gerechtikayt gotseliclich lebn. Solicheß gesecz haben Adam unnd Eva ubertrethenn, seyn gefallen in unglaubn, in lusthe unnd pose begerdn haben

angefängn sich selbesth zw lieben, in wollusth zw der verpotnenn frucht, in gezykayth zw wissen daß guth unnd daß pose, in hochfardt, wenn sy wolthenn Gott seyn, diese drey haben alle menschen von yn geerbeth, alß Joannes sagt [15,6], dy ganz welt isth gesecz meyn posses fewr der unreynikayth, gezykayth unnd hochfardt, ja in blintheyt unnd schwachayt, also daß der mensch nichtz kann noch wayß, daß ym dineth zwm guthenn, allayn ist er genaygeth zw dem poßn [Gn 8,21], daß seyn wir alle mit eynander, darumb hath sich Goth erbarmeth, nicht paldt widerumb eyn gesecz oder gepot gebn, auff daß Adam unnd Eva, so sy daß ersth ubertrethenn hettenn, nicht verzagtn under eynem andern gepoth, sundern yn gethann eyn verheyssung durch den samen deß weybß [Gn 3,15], dardurch yn gefordert kay[n] werk, allayn daß sy solicher seyner verhayssung sollenn glaubn, yn fur warhafftig halthenn unnd liebenn, sich furpaß hutten vor lustenn, in zuchtikayth lebenn, da seheenn wir, daß daß gesecz Gotteß nichcz anderß ist dan seyn gotliche lere unnd eynfurung zw eynem gotseligen lieblichen zuchtigen lebenn, also daß Got von unnß geforderth hath in allthenn testamenth, glaubn unnd lieb gegenn ym unnd Christum inkufftig durch daß gesecz der opffer, lieb gegenn dem nãgsthenn durch daß gesecz der gericht, alß eyn handt fur eyn handt, eyn aug fur eyn aug¹ daß also ausswendig brüderliche lieb unnd fridt wurd verfochtenn unnd behaltenn. Daß thuenn iczt kayserliche richt unnd we[lt]liche oberkayt, wo dy diner Christi mit dem wordt solicheß nicht erraychen kunnenn, daß eß dy obrikayth errayche durch dy straffe. Durch dy sittlichenn gesecz hath Got gefurderth czuchtikayth gegenn ym selbeth[!], also daß alle auswendige gesecze vor Got nich[t]ig goltenn habn noch gilthenn, er will sich auch nit habn, sundern den glaubn, lieb und czuchikayth[!], dy er dardurch ym althenn testamenth geforderth hath, unnd daß denckt clarich [?] auß Esayas in dem erstenn c. [10–17], deß geleychenn alle profethenn, also Christus Mathes im 22. c. [37–39] legt auß denn gschriftgelertn: daß gesecz spricht, du solt lieben Got deynem herrn etc. unnd deyn nagstenn alß dich selbist. In disenn zwayenn gepotn hangt daß gancz gesecz unnd dy prophethenn. Daß willen wir auch seheenn in denn gepotenn: Got gab Abraham eyn gepot, er sol thotn seynen son, welcheß an czw seheenn nach dem aüserlichenn werk eyn ungotlicheß unnd eyn nãrisch gepot wirdt geacht. Got aber hat nicht wellenn habn denn toth Isaac, sundern denn glaubn unnd lieb hat er darin gefordert von Abraham, weliche zwey er beweysth hat, nãmlich den glaubn, do glaubt, Got ist machtig, er mag yn wider auff erwekn, also hat er seyn vernufft [!] czw geschlosn unnd dem gotlichenn wordt gelaubth, durch dy lieb gegen Got hyn gangn, gien er also, daß Got nicht seyn geenn unnd that hat angesehn, sundern glaubn unnd lieb, darnach dy tolln iudenn synt czw gefarn, habn auch Got wellenn wolgefalln undd dynen auß wendig, an seyn wordt unnd befel habn yre kinder gethott unnd dem teüfflen geoppferdt Ps. C.V. [106,37–38], also sehenn wir, daß pay Got kayn ausserlichs werk gilt an seyn wordt unnd befel, durch weliches er allayn fordert glaubn unnd lieb. Deß gleychenn habn wir von dem gesecz deß sayfleisch, daß Got denn iudenn verpotn hat czw essenn, alß auch andre vil spayß, Got lästh nichtz ander speyß, sundern andern glaubn, also habn wir II Machabeorum 6 und 7 von Eleazaro unnd von denn sibn kindern oder sonne der mutter Machabeorum, daß si sich gebn habn in den toth vor dem konig Antiocho, ee sy woltenn essen schweynen fleysch, nicht daß yn daß essenn geschath hat, sundern si hingenn an dem gotlichen wordt, dem sy glaubtn, wie daß Got von yn nicht wolt habn, unnd auß der lieb gegn Got storbn sy darumb, also czw redenn vonn vil andern gesagn, von

¹ Vö. Ex 21,24 par.

welichenn allenn wir durch Christum frey seyn, der nichtz von unnß will habn, dan dy lieb gegn ym, dyße forderth er durch erstenn drey gebot, unnd gegn dem nágsthenn, weliche er fordert durch dy andern sibenn gebot. Also wil von unß haben herzliche peschneydung [*Deut 10,16*], daß ist zuchkayth. So nu Got nicht wil habn noch ansiecht ausserliche werk seynes gesecz, vil weniger wil er habn unser erdichte werk unnd affenspil mit holzschuhn, Caspern, mit pildern, walfartn, ablasn, fasthenn, messenn, vigilienn, mitt crucis preynn[?], sundern daß gesank sol unserm dynen, daß erß verstee unnd durch erinderth wer in glaubn, lieb, dancksagung, deß gleychenn dy meß, daß man da raych denn menschen under denn zwayenn zaychn den leib und daß blut, wenn ist unßer zeremonie von Christo eyn gesecz unnd nicht unser gauklerey mit liechtn flammen, leychtern stäbn, kerczenn, wenn allen gottes dinst hat Got der vatter auff gehobn deß altenn testametz und auff Christum glegt, also das er kayn dinst, kayn gbeth, kayn anruffn will ansehenn, allayn durch Christum, da wirdt wek genomen der dinst und anruffung der heyling, wenn sy sind allayn durch Christum sälig wordn, also auch wir, daß yn Got grosse genadt unnd gabn verlichenn hat, ist von unsern wegen gescheen, alß Paulus eyn doctor der hayden nicht von seyntwegn, sundern von wegen der haydn ward[?], darumb sollenn wir Got lobn und preyßn um den gaben der haylig und sy gebenedeyenn, daß si Got von unsern wegen so hoch begabt hat, und also durch sy besterkt wordn in dem glaubn, daß unnß auch Gott wolle soliche unnd der gleychenn gabn mithaylenn, do sollenn wek gelegt werden feyre, fastn, gepet czw den heyling, item walfardt, dörichzt gelubnuß unnd kucz alleß affenspil, daß wir mit yn getribn habn, abstehenn. Da mit wil ich euch Gott befelhenn, allenn zechenn, allenn postern unnd andern guttn frewnthn mit sampt den ganczen gemayn, richt und arme füsche, ich vil hayl unnd salikayt. Gegeben czw Gorlicz am dörnerstag nach Francisci in dem jar 1513[!].

Wolfgang Schustl
itzt prediger czw Partfal

[*Külzeten:*] Denn nāmhafftign weysn richtter unnd herrn mit sampt der ersamen gemayn – seynen gunstign herrn unnd freundten in Christo – der stadt Bartphal

23. Hans Biber Valentin Schneidernek

*Jägerndorf, 1532. september 5.
ACN, 183:3. Autográf.*

Meinen gantz willigen dinst bevor. Gnad und frid Christi wunsch ich euch, mein fruntlicher her Valten. Loth euch nicht wundernn, das ich an ewer lieb schreiben thue. Ich hab euch stetz erkant als eynen liebhaber der warheit uber andere, und sunderlich auch zu mir bezundernn gunst und lieb, derhalben ich auch itzt gezwungen pyn, euch meyn hertz eroffnen. Meyn gunstiger her, es hott mich groß wunder, weil bey euch so lang das evangelion geprediget ist worden, das man doch nichts von den misbrewchen abgetahn hotth, sundern wie es gewesen ist, bleybt noch stetz, es hott keyn vorbandlung[!], wie es das evangelion haben wil. Schawet zu, das yr Gott nicht alzu seer versucht, den es kan ja das fynstern bey dem liecht nicht stehen, und Gott kan es nicht lang dulden, das werdet yr ynnen werden, und gibt villeycht dem evangelio schuldt

dieser unrue und des unfrids. Ach, lieber Gott, worumb sehen wir uff unsere nachbawer nicht? Die Ungern haben das haben das evangelium nicht gehobt, auch die Wiener nicht, wie kumpt es, das sie Gott so hart heymsuchet? Ya sie seynt die, die es verfolgen. Darumb mus eyn andere ursach vorhanden seyn, nemlich das wir das wort Gottes allein heren, lassen es predigen, aber mit der toth¹ greyffen wir das evangelion nicht an, ya den abgöttischen dinst noch treyben, solt den Gott nicht zürnen? Ich wil euch eyn prophet seyn: Werdet yr das wort Gottes nicht mit ernst angreyffen, auch mit der tath, so sol keyn endt seyn des zorn Gottes. Gottes wort an annemen bringt sycherheit und frid, und widerumb dasseliges verachten bringt unfrid. Das bezeigen die alte historien und auch alle propheten. Besich man Hieremiam im XV./XVI., Esa. XLII etc., Aba. I etc., also stet geschriben ym propheten: Umb sunde willen ist meyn volck gefurt gefangen ym Babilon. Die sundt ist aber nicht anderst, den was wider das wort Gottes ist. Dorumb strafft Gott umb nichts den das wir das wort Gottes verachten und nicht noch dem selbigen uns richten. Lost und nich sagen, das vor besser gewesen sey, do wir das evangelium nicht gelebt haben. Eß ist nicht wunder, wer yn die hellen gehert, der muß hie hiemelreich hoben etc. Also reden die auch beyn Hieremia, Hieremie XLIII. cap.: Weil wir der kunigen der himmel gedinet haben, ist uns wol gangen. Nu aber, so wir dem rechten Gott dienen, widerfert uns vil ubel. Loth uns yn nicht gleich seyn, den sie seyn darnoch schentlich umbkumen. Ich wolt euch vil soliches auß den vorigen geschichten anzeigen, sundernn die zeit ist nur zu kurtz, auch das papir. Und off das ewer lieb nicht schew hab, das evangelion rech [!] anzugreyffen, hab ich euch zu dinst die articl des keyser und unsers kunig Ferdinandi obgeschriben, auff das yr euch nicht schewen wollet, soliches anzunemen, die hob ich auch ewerem pfarrer Lateinsch auch gesent, auff das yr eynmal das evangelion recht angreyffet etc.

Der erst, aleyen der glawbe mach selig.

Das heylige sacrament sol wider wie for im beyderle gestalt yderman gerechnet werden.

Es mag yderman das gantz jar nach seyner conscientz fleisch essen.

Die priesternn sollen und mugen nach yrem willen weyber nehmen.

Es sol nicht mehr den 10² feiertag an die sontag gehalten werden.

Es sol niemantz zu den seelmessen und vigilien etc. genetiget werden. Alle ceremonien sollen frey seyn.

Es sollen die prediger niemantz anders verkundigen anzuruffen den aleyen Christum, domit sie vor ihre abgotterey angericht haben.

Es sol Jesus Christus nindert anderswo als ym himel angebetet werden, und auff erden ym geist.

Es sol niemantz keyn beneficium belenen nich stifften lassen.

Es sol die beicht gantz frey seyn und ungezwungen, wer beichten wil, der beychte.

Was die andernn sacrament antrifft, außgenommen das nachtmal Christi und matrimonium, sol yderman seyenes gutdunckens halden.

Es sol in dreyen jaren keyn priester noch munch geweyet werden.

Es sol der bapst niemantz meher absolviren oder sund vorgeben noch ablaß vorkauffen oder geben.

¹ Értsd: *Tat*.

² Helyesen: 30(?).

Die articl hab ich ewer lieb dorumb geschriben, das ir euch nicht schewet, das evangelion recht zu handelnn. Ewer herschafft als mey[n] gunstiger her werdet das von mir armem caplan guttlicklich annehmen. Datum zu Jegerdorff, Donerstag vor Marie gepurth 1532.

Hans Biber, etwan ewer
Windischer prediger, des
Hernn Galles schwester-
sonn, ewer yn allem

[*Külzeten:*] Dem fursichtigen, wesen hernn Valten Schneyder, burger ym Newen Sole, meynem lieben hernn, zu handt.

24. Hans Biber Brandenburgi Györgynek

[*Jägerndorf, 1533. október 20.*]
StAN, BL 912:5. Autográf.

Durchleuchtigster, hochgeborner furst, genedigster herr, ich wuntz e[uer] f[ürstlichen] g[nade] gnad und frid vonn Gott, dem vatter, durch Iesum Christum, unsern herrn, allergenedigster furst und genediger herr, nach dem ich e[uer] f[ürstliche] g[nade] unnd e[uer] f[ürstlichen] g[nade] untherthanenn alhie zu Jegerdorff nu bey V jaren mit dem götlichenn wort Gottes, ewangelio Christi fleisih und mit grosser mue, wie es wol billich ist, gedienet hab, und ich mich alhie nicht wol erhalten weyter mechte, den Gott myr nu genediglich kyndlein beschert hatt, und das zu alhie alles teuer ist, hab ich wollen mich anderswu forfegen, wu ich villeych besser vorsorget wer, hab es ober on e[uer] f[ürstlichen] g[nade] wust und willen nicht thuen wollen, weil ich durch e[uer] f[ürstliche] g[nade] hieher beruffen byn, und auff das ich mich destor bas bis zur e[uer] f[ürstlichen] g[nade] zukunfft (die wier on unterlas begeren) mecht auffenthalden, hab ich an e[uer] f[ürstlichen] g[nade] rethe angelanget, sy wolden so wol thuen und mir im nomen e[uer] f[ürstlichen] g[nade] alle tag von e[uer] f[ürstlichen] g[nade] hoff VIII bochnitz unnd II kendleyn bier wohen mit teylen, den das duncket mich, das es e[uer] f[ürstlichen] g[nade] keyn schadenn brecht, so haben sie das on e[uer] f[ürstlichen] g[nade] willen und wust nicht thuen wollen, sunder myr freinthlich zu gesaget, sie walden das an e[uer] f[ürstliche] g[nade] bryngen unnd e[uer] f[ürstliche] g[nade] mit myr darumb genedigliche bytten, so ist nu auch mein demutige bit an e[uer] f[ürstliche] g[nade], wolle mich armen yn dieser bit genediglich erheren unnd bedencken, ich hoff, e[uer] f[ürstliche] g[nade] wirt diese gab nicht an eyne undanckbaren wenden, und so ich das e[uer] f[ürstlichen] g[nade] nych vorgelden kann, szo wirt doch Gott an meynen stat an zweyffel das e[uer] f[ürstlichen] g[nade] vorgelden als zu meyne genedige herre, guttigen unnd krystliche fursten. e[uer] f[ürstliche] g[nade] wirt sich an diesem nicht beschweren lassen, sunder myr eyne genedige antwort lassen geben, auff das ich mich destor besser mechte auffhalden on bethley unnd vor e[uer] f[ürstliche] g[nade] langwirige gesuntheit unnd heyl Gott bytten unnd e[uer] f[ürstlichen] g[nade] unterthanen diene, unnd so es e[uer]

f[ürstliche] g[nade] beschwert, das prot zu geben, so byt ich alleyn umb die II keyndlein bier und byt e[uer] f[ürstliche] g[nade] umb eyn genedige antwort.

E[uer] f[ürstlichen] g[nade]
untertheniger caplan
Hans Biber boemischer prediger

25. Brandenburgi György Hans Jordannak és Wipert Schwabnak

Ansbach, 1535. február 4.

StAN, BL 912:20. Fogalmazvány.

Hochgelerter und lieben getreuen, wie unns jetzt der pfarrer zu Jegerdorff fur stehend dem behemischen prediger geschriben und verlaubt begere mit anzeige, das sie an andere ort vocirt oder beruffen sein sollen, waß wir auch darauf dem pferern fur antwort geben haben, das vernemt ir hier inneschlossen, wiewiel dann di notturft sein will ander pfarherr und prediger dahin genn Jegerdorff zu verordnen, so haben wir bedacht, ob der behemisch prediger zu Opeln genn Jegerdorff zu vermugen sein kann, alls wir auch dann hermit bevelhen, ir wollet mit demselben voran und stet handeln, sich an eins behemischen predigers statt gein Jegerdorff zu begeben, wie oder wo dann ein rechtgeschaffener, christlicher pfarrherr zu wegen zu bringen sein mag, davon muss dahinnen geratslage und beschlossen werden, darg. so willet mit doctor Hessen zu Preßlau stenndlichen rath gutbeduncken, ein rechtgeschafften, fromen, gelerten, christlichen pfarrher gein Jegerdorff verordnen, alls ir alle zehen wol wist und unser vertrauen zu euch sein, wie ir dg. solchs allenthalben dißenn ußeren bevelch nach handeln und findt und waran eyn mangel geneiget wollt, dess möge jeztens hernach nebst einem rat und gutbeduncken eur fromer anzeigen thun, damit pfarrvolck widerumb christlich weiß versehen werde, wollen wir zu euch verlassen. Datum Onolzbach, donerstags nach purificationis Marie anno d. XXXVten.

An haubtm. zu Jegerdorff und doctor Wipert schreiben.

Zettl

Unser bevelch ist, die haubtm. wollen den mit golden beschlagen Hortulus anime vom pfarrher nehmen und denn biß uf unsern weiteren bescheid verwaren, auch ime dem pfarrhern auss unserm gemach ain eingebundene kirchen ordnung zustellen, versehn wir uns zu dir. Datum eodem.

26. Brandenburgi György Johann Troppernak

[Ansbach,] 1535. február 5.

StAN, BL 912:22–23. Fogalmazvány.

Von Gots gnaden Georg etc.

Andechtiger, lieber getreuer, eur schreiben, darinnen ir pfarrambt zu Jegerdorff urlaub beger anzeigend, welch maß ir von den innwonern der statt Schemnitz inn Hungerland zum pfarrhern vocirt unnd berueffen seyete, auch solche vocation allgern angenommen habt, haben wir mit ferneren

vermieden, das auch der behemisch prediger von solchen seinen stannd an ein ander ort, dahin er gleicherweis vocirt sein soll, zu stellen willens, seins innhaltts vernomen, unnd sind bisher des fürstlichen gemuts gewesen und noch, das wir nyemand wider seinen willen zu unns oder unter uns zu wonen gemuessiget haben, lassen es auch demnach bey eurem und des behemischen predigers angenommen beruff pleiben. Unnd müssen gedenncken, das villeicht die merung des jerlich einkommens etwas hoher, dann der beruef bey euch angesehen sein und statt haben mocht, nachdem ir bede unsers versehens an euren rennden keinen billich mangel habt furwennden mögen, wollen doch hiedurch die vocationen, so wie sich geburt, christlich weiss gescheen, kains wegs tadeln, dagegen aber steet dannache auch geschriben, das ein jeder inn seinen berueff darinnen erster pleiben soll unangesehen einichs ungewitters, und ist bey uns ein gnug, das einer spricht, man sey kein und keine predigt an einem ort hat. Aber wie dem allem Gott der allmechtig erkennt alle herzen, und wir wollen unzweifelich verhoffen, er werd uns und unnsern underthanen weißers fürstenthumb Jegedorff widerumb ander christliche prediger unnd kirchendiener zuordnen, unnd kommen dennoch di jhenen, so ir und der behemisch prediger an eur beder statt verordnen wolle, nit also annemen unerfahren, wass sie fur leut, und wie geschickt, oder waß erlern herkomens und wandels di seien, sunder wir haben unnsern hauptm. und rechen bevelch geben, das sie in dißen statt von unnsern weg handeln sollen, dabey lassen wir es besteen.

Nachdem ir dann bescheid begert, wem ir unßern mit silber beschlagen Hortulus anime behendigen sollt, ist unßer maynung, ir wollet dem unnsern hauptm. in Jegerdorff antworten und lassen gleichwol den Hortulus anime inn seinem wert besteen. Aber der psalter so dobey gebunden ist dannache alls ein stuck der selbigen schrifft zum feur[?], wie ir schreibt, nit geurteilen. Hieneben schenken wir euch eurem begeren nach ain kirchenordnung und haben unßern hauptm. bevolhen, euch noch aine darzu zu geben, die an andere ort in euer kunftigen pfarr haben ausszuteilen, und wollen unns versehen, ir werdet euch die alls in der heiligen schrifft gegrundet bey euren pfarrvolck getreulich bevolhen sein lassen. Wollen wir euch eur schreiben gnediger maynung nit verhallten. Datum freytags nach purivicationis Marie anno d. XXXV.

An Johann Troppern nach der zeit pfarrhern zu Jegerndorf.

27. Wolfgang Schustel a bártfai tanácsnak

Görlitz, 1535. március 18.

ACB, nr. 7779. Autográf.

Gnad unnd frid von got dem vatter durch Christum im heling geist.

Namhaftige weisse gunstige liebe frewnth unnd herren, auserwelthe bruder in Christo, e[uer] w[eisheit] antzaygen unnd begeren hab ich durch denn berumpten Marcum,¹ e[uer] w[eisheit]

¹ Marcus Krell Johannes Hess és Ambrosius Moibanus tanácsáért érkezett Boroszlóba (ACB, nr. 7784, 1535. 03. 23.): „Wir haben das anbringen von wegen e[uer] e[hrbaren] n[amhaftigen weisheit] durh den ersamen wolgelarthen Marcum Krell, ewern mitpurgern und schulmaystern mith geneygtem willen angehorth, und ist uns in der warheit nicht ein klein beschwerung und bekumernuß in unnsern hertzen, e[uer] [ehrbaren] n[amhaftigen weisheit] und gemeiner stadth darynnen nicht mugen dienen. Dan yhe solche lewtt bey uns nicht verhandthen sind, wie sie e[uer] e[hrbare] n[amhaftige weisheit] bedorffen und haben wolthenn.“

mitburger unnd meinen besunderen frewnth clarlich verstanden, nemlich das e[uer] w[eisheit] hoch begeren ist, ein solichenn man, es were ich oder ein anderr, der den schefflen Christi die speiß deß gotlichen worts rein an alle vermischung der cleyenn menschliches tants unnd tradicion für legte. Nu sind soliche menner uberauß seltzsam. Schwermer findet man genug, die merr tzw auffrur unnd verderbung des volcks an leib unnd seel geschickt sind dan tzw aynikayt unnd beserung. Doch will ich meinen muglichen fleiß ankeren. Das aber e[uer] w[eisheit] meiner begert, wisset, das ich ein grosses volk hab mit dem gotlichen wort unnd den sacramenten tzw versehenn, die meiner nicht gernn emperen. Deß gleichen auch der ersame rath von jar tzw jar anreth unnd hoch vermaneth, sie nicht tzw lassen, das ich auch irem gebeth nicht woll kan wider sprechen. Dar neben aber wider rede ich nicht, wo eß <eß> Gottes will wurde sein unnd erß also verordneth, tzw euch tzw komen. Dan eß stett alles in seiner macht unnd hand, das ich auch kan sprechen, das ich hie tzw Gorlitz nicht wane unnd seine schefflen speiß an seinem gotlichen will unnd verseheung, die weill auch ein sperling an den will des vatters (spricht der her) nicht fehlt auff die erde. Dan der mensch nimpt ym viel ding fur, Gott aber furth eß viel anders hin auß. Darumb, will eß Got haben ynn tzwku[n]fftiger tzeit, möcht ir mich haben; so nicht, so geschiecht eß nicht. Darumb sag ich weder tzw noch abbe, Gott wird eß thun, waß geschehen sol. Die weil aber will ich meiner nicht sparren, wo ich kan, e[uer] w[eisheit] einen tzw tzw schicken.

Dar neben bitte ich e[uer] w[eisheit] sampt der ersamen gemeine, ja, reich unnd arm, wo ich ir[g]enth mit worten oder thatenn yemant hiet belaydigt, ir wolt mirs umb Gottes willen verzeyhen. Ich dancke auch e[uer] w[eisheit] aller wol thaten mir beweist unnd bitte mit gantzem hertzen für e[uer] w[eisheit] unnd gantze gemeine. Ich begere auch hochlig, dise meine begir dem ersamen rath unnd gemein tzw Cassaw, Eperies unnd anderen steten kunth tzw thun, das ich auch von yn allen soliches begere, ob Got mich von hynne wolte fordernn durch den naturlichen tode, das ich so frolicher dahin mocht faren, mit dem heiligen Simeon sprechen: Nunc dimittis servum [tuum] secundum verbum tuum in pace. Ich bitte auch fleißsig, e[uer] w[eisheit] wolle soliche bitte Cristofero, vor tzeiten ewr pfarr gebeßen, schreiben, ob ich yn belaydiget hab, er wollte mirs umb Gottes willen vergeben. Also auch mein gebet ewrem pfarrer für legenn, unnd wo e[uer] w[eisheit] yrgent einen wirdt horen, der uber mich klaget, auch einem solichen mein gebeth für legen. Dan die weill wir sind kinder deß segens, so sollen wir auch einer denn andernn segnenn unnd bruderliche lieb beweissen, ja, niemant fluchen, sundernn alles gutz wunschen. Dise meinung trag ich gegen euch allen, wunsche neben dem tzeitlichen segnen den ewigen unnd begere von gantzem hertzen, ir wolt allen disenn segnen von mir an sagen unnd darneben meines hefftigen unnd tzornigen schreibens vor hin gethan vergessen unnd die selbigen brieff in das fewr werffen. Dan ich ja durch etliche dar tzw geraytzt war, unnd solliches auß dem fleisch, nicht auß dem geist geschriben. Mith disem schreiben will ich euch Gott befolhen haben. Gegeben tzw Gorlitz, 18. Marcii 1535.

Wolffgangus Sustelius, prediger tzw Gorlitz

[Külzeten:] Denn namhafftigen weißen richter unnd <unnd> herren sampt der eramen gemeine der koniclichen stath Bartpha, seinen gunstigen herren nnd frewnthen in Christo.

28. Brandenburgi György Jägerndorf városának

[Ansbach,] 1535. április 26.

StAN, BL 912:35r. Fogalmazvány.

Georg etc.

Lieben getreuen, wir haben eur schreiben, auss waß ursachen ir vermaint, das der priester Achaci, den der gewesenn pfarrer zu Jegerndorff an sein statt zu ordnen vorhabt, zum pfarrer nit tuglich sey, alles inhaltts horen leßen, unnd lassenn es bey vorgegebenen unßerm bescheid und befelch, derhalben unnsernn haubtm. zu Jegerndorff gethon, nochmals bleiben, wie wir ime auch jetzt widerumb schreiben, vorigen unnßerm bevelch volge zu thun, damit ir wider mit einem christlichen pfarrer und caplan versehen werdet. Das wollen wir euch uff eur schreiben gnediger maynung nit verhallten. Datum montags nach cantate anno d. XXXV.

An burgermeister und radt zu Jegerdorff.

29. Brandenburgi György Hans Jordannak

[Ansbach, 1535. április 26.]

StAN, BL 912:35v. Fogalmazvány.

Lieber getreuer, wir geben dir zu verseen, das uns burgermeister und ratt zu Jegerndorff jetzt geschriben unnd angezeigt habe, aus was ursachen der priester Achaci, den der vorig pfarrer an sein statt zu stellen vermain, zum pfarrer nit anzunemen sey, wie du hier inneschlossen vernimbst, unnd dieweil wir dir und doctor Wipert hievor bevelch geben haben, das ir mit rath und hilff doctor Hessen zu Preßlau nach <einen> frummen, christlichen, geschickten pfarrer und caplan trachten sollt laut desselb. unsers schreibens. So ist unser bevelch, ir wöllet demselben nochmals also folgen und kein anderss thun, damit unnser underthanen am predigen dess heilligen wort Gottes nit mangel leiden. Verlassen wir unns zu gescheen genzlich zu dir. Datum eodem.

An haubtman zu Jegerdorff.

30. Hans Jordan Brandenburgi Györgynek

Jägerndorf, 1535. július 24.

StAN, BL 912:41. Eredeti.

Durchleuchtiger, hochgebornner fuerst unnd herr, e[uer] f[ürstlichen] g[nade] sein mein un-
derthenig gehorsam unnd schuldige dienst allzeit mit fleis zuvor. Gnediger herr, nachdem der be-
hemische prediger alhie villeicht auf anregen des altenn pfarherrs urlaub begert, auch dasselbige
vonn e[uer] f[ürstlichen] g[nade] erlanngt, so will ich e[uer] f[ürstlichen] g[nade] unndertheniger
mainung nit unangetzaigt lassen, das doch gemaine stat alhiemit meinem vorwissen inn bedacht,
das er sich inn tzeit seines diensts alhie eins christlichenn erbern wesen und wandels mit leeren

unnd samst allennthalben geburlich unnd wol verhalten, auch noch vorhelt, mit ime gehandelt hat, das er lenger inn seinem christlichen ambt alhie verschriben ist, unnd seinen zugesagten dienst zum Alten Sol wider abgeschlagen. So hab ich auf e[uer] f[ürstlichen] g[nade] bevelch mit rath doctor Hessen unnd doctor Viperto nach ainem andern pfarherr getracht, auch ainen alhieher bekennen magister Georgen Kreßling, verschiener jar vom wegen des wort Gottes zu Ofen gefencklich erhalten worden unnd ontzweifel e[uer] f[ürstlichen] g[nade] bekanntt, auch kurtz verschiener tzeit zum Goltberg pfarherr gewest ist. Derselbe hat auf dato alhie sein erste unnd meines vorstands ain rechte, gutte, christliche predigt gethann. Unnd ist einer lautbarn, wolvernemblichen, gutten aussprach, wie dann e[uer] f[ürstliche] g[nade] zu irer gluckseligen hereinkunfft, wils Got, selbs gnedigklich vernemen werden. Seine gotliche gnad erhallte nun genannte pfarherr unnd prediger, e[uer] f[ürstliche] g[nade] unnd derselben underthanen inn rechter, christlicher, dem hailigen, rainen, allein selig machenden wort unnsers herrn Jesu Christi gleichmessigen leer, wesen unnd wandel zur seelen hail allerlengst. Das wollt ich e[uer] f[ürstlichen] g[nade], der ich mich alls meiner gnedigen herrschafft alltzeit underthenigklich bevelhe, nit pergen. Datum Jegerdorff, sambstag nach Marie Magdalene anno XXXV.

E[uer] f[ürstlichen] g[nade]

undertheniger gehorsamer

Hans Jordan von Alden-patschkau hauptman

31. Hans Jordan Brandenburgi Györgynek

Jägerndorf, 1536. március 25.

StAN, BL 912:47–48. Eredeti.

Durchleuchtiger, hochgebornner fuerst unnd herr, e[uer] f[ürstlichen] g[nade] sein mein unnderthenig, schuldig unnd gehorsame diennst mit flais zuvor berait. Gnediger herr, e[uer] f[ürstlichen] g[nade] gebe ich underthenigklich zu wissen, das magister Johann Kreßling, itziger pfarherr alhie, kurtzverruckter tag vonn mir unnd gemainer stat erleubnus genumen unnd mir angetzaigt, das er sich gen Kerpffen, inn ein hungrische Berckstatt, vorgehennder seiner bewilligung nach, ehe er sich alhieher begebenn, bemeltter stat gethan, wie er dann zu mermale vonn burgermaistern, rathe unnd gemainer stat Kerpffen mit hefftiger erinnerung, welcher gestallt er sich gegenn innenn verwilligt unnd verpunden, erfordertt wordenn sei, begebenn woll. Solchs hab ich e[uer] f[ürstlichen] g[nade] inn underthenigkait nit wollenn unangetzaigt lassen, underthenigklich bittend, e[uer] f[ürstliche] g[nade] gnedigklich eintreten thun wollten, damit gemaine statt unnd ander e[uer] f[ürstlichen] g[nade] underthane in der pfarr alhie gehorig mit ainem andern frumen, gelertenn unnd christlichenn pfarherr mogen versorgtt unnd zu irerr seelenn hail fleissig gelert werden, wie ich mich dann des bei e[uer] f[ürstlichen] g[nade] ganntz underthenigklich getroste, das will ich fur mein person zu dem, das e[uer] f[ürstliche] g[nade] derhalben vonn dem allmechtigenn Gott reichliche belonung empfehenn werden, meins armen vermogens inn aller underthenigkait zu verdienen berait sein.

Ich will auch e[uer] f[ürstlichen] g[nade] inn unndertheigkait [!] nit bergen, das sich genannter magister Johann Kreßling von anfang seins diensts bißhere mit fleissiger lere unnd predig des

hailigen rainen unnd claren wortt Gottes, auch samst inn seinem lebenn wesenn unnd wandel allennthalbenn e[uer] f[ürstlichen] g[nade] underthanenn zu irer seelenn hail getreulich, erberlich, unnd sovil mir, auch gemainer stat bewußt, unntadelig unnd ganntz wol gehalltten, auch hinfuro biß auf Jacobi zu ausganng seiner jartzeit all seins vermogenns zu thun sich ganntz guttwillig erpotten. So ist er inn seinen predigtenn als ein wolgelerter unnd in hailiger schriefft erfärner man treflicher ausschprechenns, das er vonn menigklich fleissigs zuhorern auch groß lob unnd preiß hatt. Mir zweifelt auch gar nit, so ferr e[uer] f[ürstliche] g[nade] seine predigtenn horen solltenn (alls ich verhoff mittelst gottlicher hilff zuvor und ehe er alhie abthanden gescheen wirdt), wurden daran gnedigg unnd angenemb wolgefallen tragen und sein lob hoer doraus erfunden, dann ich ime dasselbig gegen e[uer] f[ürstliche] g[nade] rumen kann. Derhalben ich von wegen e[uer] f[ürstlichen] g[nade] und irer unnderthanen, auch für mein selbs person nit gern sehe, das genantter pfarherr vonn hier kumen soll, dann es sind gleichwoll gutte, getreue unnd wolgelertte prediger unnd seel sorger derzeit inn dißer lannds ort nit zu bekumen. Wiewol man inn der unnd andern sachen der seelen hail belanggend gottlicher fürsehung statt unnd raum geben muß, demnach verhoff ich auch vertreulich, der ewige Gott durch gnedige fürdrung e[uer] f[ürstlichen] g[nade] gemaine stat Jegerdorf unnd ander e[uer] f[ürstlichen] g[nade] underthane mit ainem andern ehrstlichenn, frumen, erbern und wolgelertten pfarherr, der sie mit lauttern predigten seins hailigen gottlichen worts getreulich leren unnd zu irer seelen hail weisenn wirt, widerumb versorgen werde. Will mich hiemit e[uer] f[ürstlichen] g[nade] alls meinen gnediger herr inn underthenigkait befohlenn haben. Datum Jegerdorff, sambstags am tage annuntiationis Marie anno XXXVI.

E[uer] f[ürstlichen] g[nade]
 undertheniger, gehorsamer
 Hans Jordan von Alden Patschkau hauptman

32. Jägerndorf városa Brandenburgi Györgynek

*Jägerndorf, 1536. március 25.
 StAN, BL 912:49–50. Eredeti.*

Durchlauchtiger, hochgebornner furst, gnediger herr, unnser unterthenig, schuldig gehorsam unnd gantz willige dienst sindt e[uer] f[ürstlichen] g[nade] in aller unterthenigkeith mit höchstem vleis [...] bevelch, gnediger furst unnd herr, gebenn eiffigs untertheniglich tzu erkennen, daß wier nit lang verschnier tzeith magistrern Joannem Kressling vonn Ofenn tzu einem pfarrer unnd prediger beruffenn auffgnohmen habenn, welcher unns ein jar mit verkundung deß warn worth Gotts, welchs ein speiß der selen ist, unnd raichung der heiligenn sacrament unns unnd unser kirchenn versorgenn, welcher ein cristlicher unnd wolgelerter man ist, auch mit seinem ausspruch deß gottlichem worth Gottes gemeinem volk woll verstendig, daran vill gelegen ist, unnd ime auch gemeine statt fast unnd ser verwandt ist, unnd wier auch sampt inen in gerne verholdenn wollenn. Sunder unns nit lenger den ein jar tzu bleibenn tzugesagt, ungeferlich auff negst tzu konfftigen Bartholomei, wo ehr aber hett wellenn lenger bei unns wohnen, so wollten wier in auch mit tzimlicher besoldung erhalten habenn unnd ime seinen soldt gebessert, die weil er aber

vormals den von Karppen in Ungarn tzusag gethon unnd vermaydt den jenigen solche tzusag gelaistenn, solches tzaigenn wier e[uer] f[ürstlichen] g[nade] an alß unnsern gnedigenn herrn trostlicher verhoffung, e[uer] f[ürstliche] g[nade] werdenn unns mitt gottlicher hulff hierinne so gnediglich bedenckenn, damit wier unnd gemeine stadt deß gleichen andere e[uer] f[ürstlichen] g[nade] underthone in diese pfarr gehorige tzur selen heill nott dinstiglich versorget werden mogenn mit einem cristlichenn pfarrer unnd prediger, daß wollenn wier in dehm, daß e[uer] f[ürstliche] g[nade] vonn Gott dem allmechtigem derwegen reichliche belonung empfehenn werden, umb e[uer] f[ürstliche] g[nade] in aller unterthenigkeit unnsers armen vermogens hocheß vleiß tzu verdienen alle tzeith bereth sein. Bevelhenn unns hiemitt e[uer] f[ürstlichen] g[nade] als unnserrn gnedigen herrn gantz untertheniglich unnd gewartten der selbenn gnedige anthworth. Hiemit gebenn tzu Jegerdorff, sambstag annuntiationis Marie anno XXXVI jars.

E[uer] f[ürstlichen] g[nade]
willige, geharsame, unterthenige
burgermaister und raath sampt gantzer gemein der stat Jegerdorff

33. Hans Biber Friedrich von Knobbelsdorffnak

*Jägerndorf, 1538. augusztus 19.
StAN, BL 912:58. Autográf.*

S[alutem] p[lurimam] d[ico].

Tametsi d[ignitati] t[uae] ignotus sim, nullaue familiaritate devinctus, tamen motus humanitate ac pietate tua, que passim in te depredicatur, induxi animum, ut ad te scriberem et faeci [!] hoc considerantis[?], nunc non nostrae utilitatis, verum reipublicae christianae gratia at [!] te scribo. Venio enim oraturus ea, quae Dei cultum et principis nostri gratiosissimi honorem decoremque conveniunt. Ad te autem scribo, cum ob pietatem tuam, tum quod huc in Silesiam a secretis es hincque ortum ducis. Multa ergo te et officio tuo et patriae debere existimans elegi in miris sinum hanc animae meae sententiam commodè effunderem. Neque alium putabam hoc nostrum negotium diligentius iuvaturum aput [!] illustrissimum principem nostrum quam te ipsum, cum et genere et officio plurimum profue [?] aput [!] principem possis. Porro ne te multis morer, negotium huiusmodi est: scholas reipublicae christianae cum primis necessarias esse non ignoras, neque enim sine his res christianae resque politicae ullo pacto conservari possunt. Imo ne evangelium quidem, id quod olim maiores nostri animadverterunt, cum scholas et Carnobia in f[...] usum maximis impensis constituere, neque est aliud malum, quod christianae reipublicae plus incommodare ac officere posset ac scholarum vastitas. Id quod Iulianus Caesar Apostata ille et ipse cognovit, cum enim nullo pacto christianos neque pollicitationibus neque minis a proposito re[...] re posset, tandem hoc pacto religionem christianam labefacturare in animum induxit, scholas et bonas litteras illis inhibuit persuasus (id quod res est) propediem negotium christianum sine bonis litteris suapte collapsurum. Hoc negotium cum perpendissemus, summa diligentia adhibita ludi literarii magistros, qui preessent nostrae scholae, conquisivimus, viros sine controversia doctos, Graecis et Latinis litteris eruditos, e quibus speramus non parum utilitatis in scholas nostras manaturum principique nostro gratiosissimo non mediocrem decorem proventurum. Verum ita res

nostrae hic comparate sunt, ut eos pro conditione et officio eorum sustentare commode nequimus. Oramus igitur et t[uam] h[umanitatem], nobis et consilio et auxilio esse velis, nimirum ut intercedas aput illustrissimum et gratiosum principem nostrum, quo sua magnificentia dignetur gratiose nobis subvenire, quo ist nostrae scholae ludimagistri commodius ac [...]ius sustentari possint. Non requirimus magna et [...], quibus princeps noster donum [...], verum exigua, nempe ut ex culina aulae Jegerdorffianae reliquae in scholas iussu principis (quae alioqui forte pereunt aut in [...]istas canum proiciuntur) porrigantur: neque id postulamus ex iure, verum tantum ex gratia et loco eleemosinae, nam (quod mirari nequeo) alioqui nulla prorsus eleemosina ex hac aula cuiquam elargitur. Si igitur loco eleemosinae reliquiae ille in scholas deferri mandarentur, optimo (?) principem non male eas collocaturum, imo sanctum et pium opus atque dignum principe facturum, oro itaque et obtestor t[uam] h[umanitatem], ut hoc tam pium negotium aput illustrissimum principem et ceteros, qui sunt principi a consiliis, promovere et adiuvere non dedigneris, presertim vero aput doctissimum et pium d. Halerum archigrammateum nostri gratiosi principis hoc negotium provehere non graveris. Non diffuto, quin optimus vir suapte ad hoc negotium sua consilia et auxilia sit collaturus. Cui et hasce litteras legendas prebeto. Si quidem a t[ua] h[umanitate] requiro id et a sua pietate efflagito, neque dubito hoc nostrum negotium, imo religionem nostram vestras dominationes diligenter promoturos. Vale estoque boni consule et me sibi commendatum habe. Datum Jegerdorffii, 1538. XIII. Calendas Septembris.

Ioannes Castor concionator Boemorum l[oci] s[upradicti] deditissimus

[*Külzeten:*] Generoso ac prudenti viro domino Frederico Knobessdorff illustrissimi principis et marchionis Georgii a consiliis et in Silesiam a secretis domino mihi observando

34. Hans Jordan Brandenburgi Györgynek

Oppeln, 1541. augusztus 14.

GStA PK, I. HA, Rep. 46, nr. 9 (M). Eredeti. Kiadva: Notbischof, 40–42 (nr. 6).

Durchleuchtiger, hochgeborner fursth, gnediger her, e[uer] f[ürstlichen] g[nade] seynt meine undertanige, gehorsame dinste mitt allem vleis zuvoran bereit. Gneidger herr, noch dem ich fersthe, das sich e[uer] f[ürstlichen] g[nade] undertone zu Jegerdorff uff e[uer] f[ürstlichen] g[nade] gnediges ermanen zum nachtmol des Hern nicht gangen, und sunderlich dy personen, so mir der bemische prediger ferzeichnet zugesthalt, das ich hymit e[uer] f[ürstlichen] g[nade] zuschick, so werden e[uer] f[ürstliche] g[nade] mit dem her pfarer sundersch zweifels selbst reden und mir fernern befelich tun, wy ich mich kegen ine ferhalten sol.

Gnediger fursth und her, dyweil ich bericht, das gnanter her pfarer nicht allein fon wegen der scholt, so yhme her Lenhart von Gendorff zu tun, sunder auch ein abschid seines predigambtes von e[uer] f[ürstlichen] g[nade] zu bitten willens, dorauff ist mein undertaniges guttbeduncken, e[uer] f[ürstliche] g[nade] wolten ihme yn dem predig ambt bis auff e[uer] f[ürstlichen] g[nade] glukselige hyrein kunft aufhalten aus etzlichen beweglichen ursachen, weliche ursachen e[uer] f[ürstlichen] g[nade] ich auff ein eyl nicht anzeigen mugen, sunder sy sollen e[uer] f[ürstlichen] g[nade] off genezeit angetzeiget werden.

Auch hot mich Hans Mirynk, e[uer] f[ürstlichen] g[nade] alter dyner, gebetten, ime zu vor-
gunen, seine narung under eynem andern her zu suchen, welichs ich hynder e[uer] f[ürstlichen]
g[nade] forwissen nicht wissen zu tun. Noch dem e[uer] f[ürstliche] g[nade] gnediges wissen
haben, wy sein, des Miryngs, sach ein gesthalt hot, ist an e[uer] f[ürstliche] g[nade] mein under-
tanigk byt, mich gnediklich zu berichten, was ich ime zur antwort geben sol.

Gnediger furst und herr, noch dem ich e[uer] f[ürstlichen] g[nade] forschyner tak geschryben
und gebetten, e[uer] f[ürstliche] g[nade] wollen mir dy articel, so e[uer] f[ürstlichen] g[nade]
camerschreyber mit dem Brzisky ken Regenschpurgk uber mich geschriben, mit meine botten zu
schiken, domit ich auch meine geburliche antwortt dorauff tun mocht, nhun kan ich glaychwol
nicht wissen, ob e[uer] f[ürstlichen] g[nade] mein schreyben derhalben zukomen ist, wo nicht,
so gelanget an e[uer] f[ürstliche] g[nade] undertanigk, demutik bytt, e[uer] f[ürstliche] g[nade]
wolten mir so gnedigk sein und mir dyselben articel bein negster botschaft, so fern es zuvor nicht
geschen, gnediklich zufertigen, alsdan so wil ich mich derselben forantworten, wy eine frome
zuschtet, und so auch Hans Enich oder ein ander mich bein e[uer] f[ürstlichen] g[nade] ferner
in ruken angeben wurde, so ist an e[uer] f[ürstliche] g[nade] mein undertanigk bytt, dy wolten
soliche angeben keinen glauben geben, sunder mich als meyn gnediger fursth und herr zur antwort
komen lossen. Tu hymit e[uer] f[ürstliche] g[nade] dem barmherzigen Gott zum aller lengsten und
mich e[uer] f[ürstlichen] g[nade] als meine g[nädigen] f[ürst] befehlen. Datum Oppeln, suntag
nach Laureti inn XLsten.

E[uer] f[ürstlichen] g[nade]
undertaniger und gehorsamer diner
Hans Jordan hauptman

Peter kursner	Michel aldt schulmaster	Jorkl organist
bemisch caplan	Frantz in der jude schul	Mikolenden wittwe
Hans goldtschmid	Kuntz schlosser mit sampt	Hans schtametz
Caspar plascher	dem weib	Gyrg bettnerin
Wolff schneyder	Kytler	Enderle barbyrer
Byschoffs heym	Nero pecken	Gabriel zimerman
Symon metzner	Klimken mitt sampt dem	Hyppauff
Petrachen	gesinde	Merten schmid
Rzehorschken	Bartl schneyderin	Petr Roschke
Thomas Lederin wittwe	Branitzken wittwe	Nikolas Radwan
schwester Enicken	junge Gans	master Hans zimmerman
Hans Lederin wittwe	Solnitzken wittwe	Thomas kyrsner
mesten Hegenichs weib	Erkert	Hans kammengeisser
Paul UrsI jung und aldt	Hans Paul	Taschner
Thomas schmid	Kemmer schlosser	
kemer Mechilin	Kompost	

Diese person, etliche seyn noch nie zum sacrament gangen, sunder harren auffß concilium, etliche yn vil jaren nicht, geben den evangelio ergernis und halten auch andere ob. Es seyn ober noch vil mer in der stat und vor der shtat diessern etc., die ich jezt nicht bedencken und nennen kan.

[*Külzeten:*] Dem durchleuchtigen, hochgebornnen fursten unnd herrnn, herrnn Georgen marg-grafrn zu Branndenburg etc., inn Schlesien zu Jegerdorff etc. hertzogenn, herrnn der furstennthumer Opeln, Ratibar, burggrafen zu Nurnberg etc. unnd furstenn zu Rugen, meinem gnedigen herrn.

Haubtman zu Jegerdorff schreibt welche personen daselbst nit zum heiligen sacrament geen in pfarrers urlaub

Hansen Myrincs und Hansen Enich betr. etc.

35. Daniel Türk naplójából, 1549–1558

Diarium Danielis Turcus senatoris, notarii jurati ac judicis primarii in libera regiaque civitate Leutschoviensi ab anno 1549 ad annum 1559.

OSZK, Quart. Lat. 556. Egykorú másolat. [A továbbiakban: QL.]

Vö. Turci Danielis diarium ab anno 1548 usque 1559 de rebus civitatis Leutsoviensis.

OSZK, Fol. Lat. 3117. 18. századi másolat. [A továbbiakban: FL.]

A közölt részletek a 16. századi másolatot követik, annak nyilvánvaló elírásait a 18. századi másolat alapján javítva. Az utolsó bekezdésben a *kurzivált* szó a kéziratban görög betűkkel.

Részben kiadva: DUDITH, *Orationes*, 24 sk.; RIBINI 1, 76 sk.

[QL, 8r = FL, 7v–8r; 1549. 08. 19.]¹

[...] die Augusti, qui fuit vigilia Steffani, venerunt commissarii duo maiest[atis] reg[iae] d[omi]ni n[ost]ri c[lementissimi], reverendiss. domini episcopus Vacien[sis] Sfhbardala [?] et Sthybrykh [?] senex inspectum ecclesias harum urbium superiorum, quorum adventu multi valde perterrefiebant timentes religionis eversionem. Verum nunc mitius agebant. Largiatur nobis Dominus magnos animos, ut eis intrepide suam misericordiam confiteamur etiam in periculis ipsis! Deinde descendentes commissarii ad Eperies eo convocatione civitatum habita exposuerunt adventus sui causam et desideraverunt a singulis civitatibus confessionem fidei suae. Quae cum nobis indicassent, nostri reversi ex congregatione, domini Michael Cromer et Bernhardus Henkel et Thomas Sartor, ego Daniel, cum parochus et concionatore breve quoddam excerptum ex Locis communibus Philipi [!] per Michaellem Radaschinum Bartphensem parochum aut concionatorem paucis quibusdam adiectis eo misimus. Ac priusquam noster tabellio confessionem detulisset, iam domini Eperienses confessionem exhibuerant, sed nescimus, num pro se aut omnibus in communi. Gratia Deo aeterno redemptori nostro, qui nos ad agnitionem suae misericordiae vocavit et donavit etiam hac vice in confessione facienda consensum omnium senatorum, tam seniorum,

¹ Vö. HAIN, 94.

quam iuniorum. Idem etiam nostri misertus in posterum omnes confirmet et corroboret in fide et confessione nominis sui pro gloria nominis sui nostrarumque animarum salute!

[*QL*, 8v = *FL*, 8r-9r; 1549. 08. 22.]

22. die Augusti convenerunt huc ad nos nuntii civitatum, et 23. die in praetorio coram senatu nostro dominus Emericus iudex et notarius Eperiensis exposuit copiose acta inter civitates et commissarios de causa religionis a maiest[ate] reg[ia] missos, de quibus supra. Et inter se conferentes statuerunt unanimiter proficiscendum ad dominum comitem supremum capitaneum Nicolaum Salm tum in Steffensdorff agentem, et quia ille quoque unus ex commissariis esset, supplicandum illi, ut quia illi religio vera non esset admodum adversa, causam civitatum apud maiest[atem] regiam promoveret in melius. Communi item consilio civitatum praedictus dominus Emericus literas confecit ad maiest[atem] regiam mittendas, quarum haec erat summa:

Primo gratias agimus maiest[ati] suae domino nostro naturali et clementiss[imo], quod ex paterno affectu sollicita esset non tantum curare ut corporalia nostra, verum et religio esset in vigore, ideoque miserit maiest[as] s[ua] sacratiss[ima] commissarios in utramque partem. Et quia per malevolos et religio nostra variae [!] calumniata et vituperata fuerit, noluerimus quidquam celare dominos commissarios, ut veritas patefieret; ideoque summam totius religionis commissariis verbotenus exposuimus et in scriptis exhibuimus, quod videlicet nulla sit inter civitates dissensio religionis neque secta aliqua, sed magnus animorum doctrinae et disciplinae consensus de filio Dei, qui se per verbum patefecit suum et voluntatem patris mundo annuntiavit, quam ecclesia prima ab initio mundi usque semper coluit, et in ea verbum eius sonuit a primis parentibus ad patres, profetas, apostolos et doctores orthodoxos. Hocque verbo Dei nos solamur in omnibus adversis nostris solatique sumus in periculis praeteritis maximis huiusque verbi consolatione nos confirmavimus in periculis infinitis, quae tulimus ob fidem maiest[atis] suae; et constantiam servatam ex eiusdemque verbi consolatione parati et in posterum ob fidem perpetuam maiest[atis] suae debitam non tantum bona, sed et capita nostra in discrimen adducere. Ideo precamur maiest[atem] suam regiam, velit clementer considerare animorum consensum, coniunctionem et tranquillitatem miserorum suorum subditorum, eosque in hoc statu ecclesiarum ex gratia Dei bene constitutarum non impedire. Quod enim si futurum esset et immutatio aliqua intruderetur, tum revera futuram esse maximam dissensionem animorum variosque errores illapsuros, cum certum genus doctrinae non haberetur. Et cum alioqui afflictissimae sint civitates hae, multo magis perturbari tali immutatione religionis. Quod ut maiest[as] s[ua] s[acratissima] faciat, etiam atque etiam precari per Dominum filium Dei et caput ecclesiae suae seseque semper precaturos cum gemitibus et lachrimis pro salute maiest[atis] suae, ut Deus eam hic felicitate et vitae longaevitate satiatam recipiat in caelum interque sanctos reges et heroas constituat, inter quos luceat ceu stella in omnes aeternitates etc.

[*QL*, 53r = *FL*, 82r; 1552. 03. 05.]

Eodem die exhibui supplicationem Johanni Hoffmann et in arce a prandio post horam tertiam quidam Italus, Petrus Illicinus habuit Latinam orationem coram rege et regnicolis infelicitatum priorum causas fuisse haereses, quarum praecipui essent Luteri et Melantonis sectatores. Haereseos autem exstirpandae rationes 5 proponebat: 1. ut in sacerdotia non adhibeantur indocti et pueri. 2. ut in scholis pii praeceptores constituentur. 3. ut libri haeretici ab omnibus auferantur et flammis mandentur. 4. ut quisque cum uno beneficio contentus vivat et ovile suum unus curet

pastor. 5. ut pastores vocati vitae sanctimonia invitent ad reverentia sui homines et haeretici puniantur igne, gladio etc.

[*QL*, 84v = *FL*, 114r; 1553. 05. 13.]

Conveniebant regnicolae ad articulos revidendos et concludendos in iis, quae rex emendaret de dica fl. 3 et religione, ut prohiberentur typographi et bibliopolae, ne vendant libros, nisi quos episcopi locorum illorum voluerint. Et regnicolae consentire noluerunt et remiserunt articulos ad status et ordines maiores.

[*QL*, 84v = *FL*, 114v; 1553. 05. 16.]

16. die articuli conclusi et repurgati sunt et, ut ferebatur, aliquid emendatum istud de libris et bibliopolis et typographis et varie discussatum, hinc inde et dominus Vernherus saepe interrogatus ex me, sed nihil sincere respondere voluit et metu, ne ipse mihi, ut Göntziensibus, obsit.

[*QL*, 91r = *FL*, 120v; 1554. 01. 22.]²

Per hosce dies de religione miserabilia ferebantur, quasi iam iam actum esset de ea, verum tamen o Deus! cuius nominis gloria agitur, scies eam tueri, defendere et conservare. Parochi inferiores, ut Cassovienses, metuentes captivitatem fuga sibi consuluisse ferebantur, nulla est enim exauditio excusationis ordinariae in regno Belial, ideo non inconsulte fecisse iudicantur a plerisque, quis enim se ultro periculo obruderet, et Paulus fugit prae timore etc.

[*QL*, 91v = *FL*, 121r; 1554. 02. 08.]

Per hos dies commissarii venerunt inspectum et rectificatum negotia Cassov., quae ad insertionem seditionem spectare videbantur, Johannes Desephi et Jacob Jacobellus et quidam tertius, iidem et omnes civitates alias inspicere debent et ecclesias visitare. Interim his iussit iudex donari singulis singula vasa vini et Jacobo duo cochlearia, episcopo Nytriensi ipse foris donavit unum vas.

[*QL*, 92v = *FL*, 121v; 1554. 02. 08.]

Civitates ad priores suos nuncios quoque alios miserunt in congregationem regnicolarum, cum quibus quoque litteras dedimus.

[*QL*, 103v = *FL*, 130r; 1555. 01. 14.]

Missi erant ad congregationem civitatum superiorum ob nuptias avunculi reverendissimi domini Strigoniensis cancellarii dominus Bernhardus Henkel et Johann Hayn, ibi denique admoniti sunt domini Eperiesienses, ut prioris confessionis habita ratione in negotio religionis et modo una cum aliis ecclesiis coniunctim sentirent, ne aliquod maius periculum inde exoriretur. Id autem si nollent, tum civitates reliquae ab eis se vellent segregare, verum responsionem nullam dederunt, sed negotium ad domum reiecerunt etc.

[*QL*, 115v–116r = *FL*, 141r–v; 1555. 09. 02.]

Alberti Crucigeri haec fuit ratio: volebat sibi a senatu Leutschoviano permitti in annos quinque deputatum, id in unum adolescentem, nempe fl. 50, ut hoc toto quinquennio emorato ibidem possit deinde sub finem sumtibus propriis ex hereditate paterna sua et materna doctoratus gradum consequi, velitque patriae suae prae aliis servire, quia essent et principes et civitates imperiales liberae, ut vocantur, quae in talium virorum studia aliquid conferrent, malit tamen patriae suae, quam alienis obstrictus esse. Ad id ipsi datum erat a senatu in diem sequentem deliberandi respondendique facultas, inde ex consilio parochi et concionatoris hoc illi datum est responsi: Quia

² Vö. KEMÉNY, *A reformáció Kassán*, 18.

incerti essemus, quamdiu interesse illud manibus nostris assignari queat, nos illi quoque nihil certi promittere possemus. Verum id esset nostrum consilium, ut prius absumeret sumtus proprios, quibus deficientibus significaret nobis per litteras ac Philippi Melanchtonis aliorumque doctorum testimonia et commendationes mitteret in patriam, nos non diffidere, quin ii, qui in loco nostro futuri sint, eadem promptitudine animi erga ipsum adficientur, qua nos nunc adfecti sumus. Rationes autem huius consilii hae fuerant: 1o) Si nos illi et ille nobis obstricti essemus, cogeremur deinde talem habere et ferre vel morti diu, si stultus esset, obligatus enim nobis esset, et quod mores eius priores non usque nobis adeo probarentur, spes tamen esset de emendatione. 2o) Si propriis sumtibus gradum aliquem consequeretur, auxilium nostrum prius pro nihilo reputaretur. 3o) Adolescentes indocti iubentur testamentarii sententia ali in academiis, ipse autem iam ad docendum aptus esset, si velit. 4o) Si voluerit deinde servire, sicut nec aliis, ita nec nobis gratis serviret.

[*QL*, 137v = *FL*, 160r; 1556. 07. 08.]

Eodem die conclusum, ut mittatur sequenti die pro Leonhardio Stekelio in Caseoforum, qui ibidem in nuptiis esset, ut de scholae moderamine invitaretur per Bernhardum Henkel et Materna Valentinum.

[*QL*, 138r = *FL*, 160r-v; 1556. 07. 10.]

Eodem die fuerunt hic transeundo Michael Radaschius, parochus Barthphanius et Leonhardus Stekel, cum quibus egi amice, quantum potui, ut ad nos venire dignarentur, quoniam intellexissem eos Barthpha abire velle. Ibi Leonhardus dicebat: nescio, qui fiat, domini Barthphenses modo dormiunt altum. Ego subieci, nos velimus arrepta frontis crine utrisque manibus nostros retinere, sed non possumus. Et compromiserunt intra paucos dies responsum velle dare. Auff unser gelth einboten. Est mihi spes aliqua de Leonardo, quia cum obiicerem intellexisse me de profectione Vittebergensi, subiecit se habuisse aliquoties vocationem a Philippo, verum se quoque non dudum intellexisse ab hospite suo Vitteberga, quod inter collegiantes quoque sit dissensio, wo einer den andern ausspicken kan, das thuen si redlich. Ego subieci: noch hoffe sitten.

[*QL*, 138v = *FL*, 160v; 1556. 07. 15.]

Nobis palam aperuit animum suum Bartholomeus Bogner, quod condixisset Novocomensibus idque clam. Ego cum eo amabilibus verbis multum et diu egi, verum non profuit. Denique monui, ut quaereret viam et modum, quibus infectum fieri posset, quod coepit, nescio utrum fecerit.

[*QL*, 138v = *FL*, 160v-161r; 1556. 07. 16.]

Misi Bartpham Paulum Stoltz, cui ob filium ibidem fuit negotium, ac dedi ei litteras has credentiales ad dominum Leonhardum Steckelium, ut cum eo coram agat:

Quae proxime cum humanitate vestra egi coram uno mihi senatorum adiuncto, illa totius senatus et potiorum plebis consensu, voluntate, desiderio et votis facta esse in has litterulas sigillo civitatis obsignatas testimonium uberius habetis. Profecto si Deo fortunante spem, nostram votorum compotes facti fuerimus, pro summo et D[ei] beneficio reputabimus. Mittimus itaque ad h[umanitatem] v[estram] unum ex senatu nostro, qui cognoscat plene et integre mentem vestram, et quibus conditionibus ad nos eadem venire constituat. Rogamus itaque sine dilatazione longiori edoceri de toto negotio, non diu immorantes quoque certam relationem dabimus. Et si quae plura nomine nostro vobiscum egerit praesentium exhibitor, collega noster, illis nomine nostro fidem habete. H[umanitatem] v[estram] his Deo commendatam cum tota domo, volente Deo alumnis nostris futuris quam rectissime valere exoptamus. Dominus pater parochus noster multam salutem iussit precari prae gaudio illacrumans, omnium votorum suorum antiquissimum habiturus,

si h[umanitas] v[estra] huc ad nos venire contingat. Iterum valete. Datum et doctrina et pietate ornatissimo domino Leonhardo Stökelio, iuventutis formatori laudatissimo, domino et fautori nobis singulariter honorando.

[*QL*, 139r = *FL*, 161r; 1556. 07. 20.]

Communitate convocata de nundinis actum est, ut in urbe celebrentur. De concionatoris negotio responsum, si bona cum gratia posset retineri, id fieret, sin minus, Deo commendandum negotium. De solutione militum ex pecunia communi, ut id continuaretur usque ad nundinas.

Quae autem pridie egerim cum concionatore de caussis, quare a nobis velit discedere, unam protulit, quae sua opinione et revera non exigua esset, nempe hic se degere iam longo tempore in ecclesia iam confirmata et ex officio debere id, ut et alibi iuvet ecclesias aedificare, quod miseri rustici ex animo appeterent, adfectarent et concupiscerent. Ad hanc ego respondi id dederam, ut mihi videretur non melioris valoris causa suae apud nos permansionis. Sciret gratia Dei esse quali-quali modo hic confirmatam ecclesiam, verum et adhuc esset in gratia Dei, quoniam sciret maioris gratiae hominibus magnorum Spiritus Sancti donorum viris id contigisse, ut ecclesiae ab ipsis instauratae eorum in absentia collapsae sint. Non ita certum sibi persuadeat de sua opera et nostra ecclesia, quoniam id contigisset et magnis illis viris et nobis possibile esse contingi. Hic autem quantam ruinam faceret, consideraret, et in incerto illo opere nolit ita studiose ruinam facere ecclesiae firmitatis divellendae. Ubi inferens: si mortuus essem, tamen oporteret vos alium habere. Respondi: malim te hic sepultum fuisse apud ovile tuum, quam a nobis divelli, essetque mihi honestius. Attamen sciret me undiquaque [!] consuluisse famae suae et honestam provisionem reliquisse, avaritiae imputari a piis discessionem hanc. Ubi gratia agens de honesta provisione sancte iurabat se abunde habuisse salarii, et si contingat illum manere aut reverti, nunquam velit id auctum, et in summa monui diligenter, ne sibi interrupteret quietem etc.

[*QL*, 139v = *FL*, 161v; 1556. 07. 20.]

Eodem die sub noctem accepi ex Cassoviensibus castris litteras a Leonhardo Stökelio et Michaelae Radaschino, qui utrique condicere non potuerunt tam celeriter, sed tamen non plane repudiarunt.

[*QL*, 139v = *FL*, 161v; 1556. 07. 21.]

Eodem die, priusquam in Novam Villam proficisceretur Bartholomeus Bognerus concionator noster, multis eum dehortatus fui incommoda futura indicans. Verum inter alia ridiculas causas ponebat, quod animadverteret homines sibi esse invisos, maxime Crupkonem, quod eum non adhibuisset nuptiis filiae etc. puerilia. Item quod iam non sufficeret concionibus communibus meridianis diebus dominicis etc. Ego dixi his omnibus potuisse consuli. Ich weis wann nicht, sie wollen überall seyn, und auf den händen getragen seyn, und es ist doch ihr schand, pfuy dich, du loser ehrgeiz! Ich dachte, es wär ihm ehrlicher, geruet und still seyn, Gott dienen und nach den menschen thuen nicht fragen.

[*QL*, 139v = *FL*, 161v–162r; 1556. 07. 23.]

23. die. Cum reversus pridie sub noctem fuisset Bartholomeus concionator, intellexi illum acceptasse conditionem in Nova Villa. Ideo cum plebano magistro Georgio consultabimus de vocando alio ministro ecclesiae. De Summero Johanne et Simone, qui Thurzoni est a concionibus, et Georgio, qui Cassoviae est, et iussi parochum probe et integre cognoscere, quo tempore a nobis abire velit concionator, uti ita de alio commode quaerere possit. Eodem die tractavimus cum Anton. Platonero, ut is interim praesit scholae loco domini ludimoderatoris, usque dum Deo dante

Stekelius advenire posset, qui non plane condixisset, neque abnuisset, multis illum admonui se id debere, quia nostro auxilio allatus sit, et impensa in eum multa sint.

[*QL*, 139v = *FL*, 162r; 1556. 07. 23.]

Instructionis paria, quae data est ipso Dersfi, nihil continebat adversum libertatibus et privilegiis civitatum, imo dum serio ei in ea invictum erat, ut civitatum curam haberet, quo in privilegiis conservarentur, sub finem tamen religionis impugnandae negotium ipsi quoque datum erat, sed ipse id haud subibit volente Deo.

[*QL*, 141v = *FL*, 163v; 1556. 08. 03.]

3. die mensis eius Bartholomeus Bogner concionator valedixit senatui, ubi multis mutuo factis verbis denique aliter non potuit, quin proprio motu discederet. Deus nobis quoque sit propitius auxiliator, ut in locum eius alium consequi commodum possimus.

[*QL*, 141v = *FL*, 163v; 1556. 08. 07.]

7. die Novocomensis venerat rogatum pro Bartholomeo concionatore, verum ego iussi venire coram totum senatum. Eodem die scripsimus Barthpham ad dominum Michaellem concionatorem litteras, cuius forma est in maiori rapsodio. Conclusum quoque est ante pridianum diem, ut Alberto Vittembergam scribatur, quod testamentum conditum a Turzone pertineat ad adolescentes, qui discere debeant. Ipsi autem gratia Dei discere non esset opus, verum iam posset docere alios. Item sciret nostram victus rationem duram esse et difficilem, et pro dignitate status, quem ipse adfectaret, non sufficientem provisionem apud nos posse ordinari. Ideo prout sing. in litteris suis, quod alibi quoque commode vivere posset, amplam aliquam conditionem et provisionem lautam pro huius nostrae tenuis spe nolit abiicere. Nihilominus si pro zelo erga patriam afficeretur et contentus esse velit parvo, quod hic esse posset, nolimus denegatam ipsi conditionem. Imo si posset sine tali aliquo subsidio eo, quo affectat, pertingere, esset et celebratius, quod de suo, et non esset obligatus cuique etc.

[*QL*, 142r = *FL*, 164r; 1556. 08. 13.]

13. die Thomas Pello profectus Bartpham a senatu impetrare debet, ut parochum ipsorum ad nos mittant, ut concionem unam atque alteram faciendo a plebe audiat, ac deinde velimus cum eo familiariter concludere.

[*QL*, 142r = *FL*, 164r; 1556. 08. 15.]

15. die Thomas Pello reversus nihil adtulit, plebanus quidem Bartphensis fuisset benevolus, sed senatus noluit permittere. Plebanus tamen similiter dixit, se ibi nolle manere.

[*QL*, 142r = *FL*, 164r; 1556. 08. 16–17.]

Eodem die proluxa oratione ante concionem valedixit Bartholomeus.

17. die conclusum per primores 12 ex singulis 12 convocatis et per senatum, ut mittatur Bartpham pro legitime advocando domino Michaelle Radaschino parochus ad concionatoris munus, licet nonnulli Conradum voluissent, interfuit plebanus noster magister Georgius ei negotio et perendie missus est Bartpham Bernhardus Henkel cum Toma Kirschner.

[*QL*, 142r = *FL*, 164r; 1556. 08. 19.]³

Profectus est hinc Bartholomeus concionator curru caeruleo et equites fuerunt circiter 12 ex Novocomio, aegre divulsi sumus et ipsemet lachrimas continere non potui.

³ Vö. HAIN 103.

[*QL*, 142v = *FL*, 164v; 1556. 08. 22.]

22. die scripsi celerrimo calamo Vittembergam Alberto excusans, quod non possemus mittere pro voluntate sua subsidia studiorum a nobis desiderata, quia bellum nos afflixisset variis dationibus. Dato casu, ut vineas possimus vindemiare, non abiiceremus voluntatem opitulandi in universum etc. Misimus taleros 56, ut solvantur debita pro Antonio ac Paulo, et ut Paulus habeat viaticum domum revertendi. Eodem die indicavi postae voluntatem bonam Valentini maternam de hospitio, ut boni consulat interim.

Eodem die indicavi domino plebano, quod Bartphenses sibi diem sumserunt per octiduum et quod denuo pro eo missuri simus, si succedat bene, sin minus, consuleret de Simone ex arce. Verum proficiscens in aulam Elrem [?] in itinere cognovimus ex Bartphanorum nuncio civitatis Petro, quod illud negotium de ipsorum parcho non sit habiturum succesus, quia ipsi eum superassent muneribus et augmento salarii. Quod nos priusquam metuimus futurum, et ignoscat mihi Deus, si illis iniuriam facio, in hac parte mihi nimium videntur prodere humanitatis suae fragilitatem semper appetendo lautiora et uberiora cum in aliis, ut merito id belle reprehendere sciant.

[*QL*, 146r-v = *FL*, 167v; 1556. 10. 05.]

5. die tractatum est de concionatore vocando, quia dominus parochus per schedam conquestus erat se propter senectutem et virium imbecillitatem non posse concionari, quia pedum flexus esset sibi obstructus, deficeret anhelitu et metueret, ne per hyemem aedibus egredi non auderet, videamus deinde, ne ecclesia concionibus vacua non sit etc. Ideo de Conrado Henkel incidit mentio inter cetera. Qui et mihi, quod ad doctrinam attinet, non incommodus videretur. Verum haec mihi vitia in eo maxime displicere dixi, arrogantiam, quae superbiae coniuncta est et parit contemptum aliorum et habet socium mendacium, quia per arrogantiam multa dicere cogeretur, quae saepe probare non posset, item et negligentiam supinam, qui enim persuasum habet se iam scire omnia, non amplius diligenter discit, item et ebrietatis sectationem. Et ego non diffido, quin haec omnia sibi dicantur, verum non curo. Dilatum est negotium, ut usque ad diem Veneris cum communitate de eo agatur, quando de nundinis divi Galli celebrandis agendum erit, ne deinde plebs in me aut senatum cudat fabam, atqui cum audivit. Ideo cum plebano nostro ea de re conferens quoque animadverti non displicere sibi hanc Conradi vocationem. Utinam bene cedat, sed ego mihi proposui non saepe cum illo conversari, quia arrogantiae intensissimus sum.

[*QL*, 147r-v = *FL*, 168v; 1556. 10. 09.]

De concionatore item proposui: antiquissimam hanc ipsis debere esse curam, quia verus finis homini sit gloria Dei, in eum enim finem homo creatus, gloria autem Dei praedicatione sincera verbi sui constaret, in eam diligentissime intenderent mentes suas, daturus esset Deus, prout promisit, corporalia, et licet abeuns hoc negotium cum Blasio Holth commendassem statuissemque Simonem tum esse vocandum. Verum quare sit intermissum, ignorarem, ipsi submonebant spem, quod aliquem pulsum ex aula r[eginae] m[aiestatis] essem adducturus, dixi id impossibile, deinde monui me non tam pro me, quam pro ipsis ac coniugibus et liberis ipsorum esse sollicitum agens Deo gratias sine iactantia, neque tamen gratiam Dei denegans, hanc enim gratiam collatam divinitus, ut domui meae, mihi, ac si necessitas postulet, dum aliis praeesse possim in monstranda via salutis. Verum de ipsis num plus esset cogitandum, quam de me. At huius electionis sententiam, prout iustum est, maxime ipsorum defigerent sententiis, certus iam plerosque ex ipsis ita fructuose iam tamdiu audivisse euangelium, ut quisque quid statuere et desiderare posset pro commodo salutis suae, iam intelligere possent. Item nisi secum cadat in me cudata faba. Nihilominus con-

sideraretur praeceptum divi Pauli, qui suadet tales vocandos in ministerium, qui a bonis et piis bona habeant testimonia, et quamvis non sit id possibile, ut semper coniuncta haec inveniantur, vita cum doctrina, tamen ut maxime tales essent quaerendi. Et in hac parte et rationis iudicium adhibere in auxilium Deus non prohibet, qui licitum eius usum ubique probat et utendum dedit. Considero aliquos hic ibi illic isthuc versatos, non tamen audio multum profecisse et aedificasse, ubi in maioribus dignitatibus plus quam apud nos profecisse potuissent. Alios item ut et permissem Simonem nempe Casiofori et apud Turzonem et alibi, ubique bonum sermonem et honestam laudem abstulisse viderent. Itaque et ipsi quid velint, consideratis tamen praemissis a me. Ubi iterum omnes unanimi voce conclamarunt de Simone vocando. Inquo: quoniam tantus est consensus vester, non dubito divinitus fieri. Deus bene vertat! Neque praetermittendum censeo, inquam, quoniam patrem senem in spiritualibus habemus parochum, eum consultum mittamus, quid ipse sentiat, ne praeter voluntatem suam aliquem sibi nos intensisse possit queri. Detur et ipsi honos suus, quod et ipsi probarunt, ac ex senatu misi Martinum Lanium, ex plebe Iohannem Kurtz indicatum parochum, quid sit nostrae voluntatis, sinceram quoque mentem indicare dignetur, qui totis votis quoque nostrae sententiae adstipulatus est. Bene vertat, inquo, iam de eo vocando cura mihi incumbet, agendum prius cum domino m[agnifico] Turzone Iohanne, ut illum nobis vocare liceat.

[*QL*, 147v–148r = *FL*, 169r; 1556. 10. 12.]

Arcem ascendentes, prout constitutum erat, mag[nificum] dominum salutavimus, servitia obtulimus, felicitatem precati sumus. Nosset nos orbatos ministro verbi praedicatore, piis ex officio hanc curam incumbere, ut tales pios quaerant, Simonem suum plebanum et concionatorem de Bethania esse communi consilio senatus et plebis vocatum. Quia autem familia Tursonum multa meruisset de repub[lica] Leuchoviensi, non conveniret eam familiam offendere aut suam magnificentiam, quod vitaremus studiose. Imo gratitudini referendae invigilaremus, ut posset, ideo rogaremus nomine senatus et plebis totius, ut nobis facultatem permetteret bona cum gratia praefatum Simonem vocandi. Nam non tantum auferremus, sed cum postulare, eum urbe emittere velimus, ut prius semper fecissemus, peteremus gratiosam relationem. Ibi aliquamdiu meditatus inquit: Ego non arbitratus fuisset me pro tali re interpellaturos vos, verum quia dicitis piorum hanc antiquissimam curam esse debere, ut tales sibi ministros comparent, se ut virum senem in hoc incubuisse, ut hunc virum magno sibi conquireret, esseque confessorialem suum, neque eo posse carere die noctueque ut senem morbidum. Habuisse nos bonum et pium virum, prius eum nos conservare debuisset. Et contra respondi: Conatos id omnibus modis, sed frustra. Cum instaremus, nec ultra biduum aut ad summum triduum nobis testificaturum, velle prius cum plebano suo conferre se. Metueret tamen iam nos cum illo egisse, quod nos, uti erat, negavimus, sed eodem venisse, ut impetraremus bona cum gratia facultatem eum vocandi. Idque optime factum, quod prius sacerdotem non salutaverimus, quam cum domino mag[nifico] ageremus.

[*QL*, 148r = *FL*, 169v; 1556. 10. 14.]

Eodem die Simon iste de Bettania funeri interfuit, quia ad concionatoris munus vocabatur, ac indicavit si vicissim domino condixisse usque ad divi Georgii, ac ne tunc quidem ausurum cuiquam condicere sine scitu domini magnifici. Idem mihi quoque retulit Leonhardus Töke et Alex. R. magister aequisonum ita, ut nulla spes sit eum posse consequi.

Eodem die Conradus Henkel concionatus est ac animadvertere potuit se aegre ferre, quae dixerim coram plebe cum Dei eligendo ministro. Quiscunque is fuerit, nescio, male me tamen habet

nil posse detineri in secreto. Ego, quae dixi, bona mente dixi, nec conscientia mea gravata est ob id. Utinam rectius se gereret, eo mihi esset gratius, esset enim utilius Ecclesiae Dei.

[*QL*, 164v = *FL*, 185v; 1557. 03. 27.]

27. die mane plebanus mihi dedit testamentum suum, quod me rescribere necessum erit, et ipse deinde et nos nomina nostra subiiciamus et sigilla, quos testamentarios sibi maturo consilio elegit. Nempe Bartholomeum Bogner, me Danielem et Iacobum Lochman fratrem suum etc.

[*QL*, 165r = *FL*, 186r; 1557. 03. 28.]

Cum Bartholomeo Bognero plebani testamentum revidimus, libros omnes conscripsimus et de voluntate extrema interrogavimus, quam et mihi conscribendam reliquit.

[*QL*, 166r = *FL*, 187r; 1557. 04. 13.]

13. die cum Blasio Holth fui in Novocomio apud Bartholomeum Bogner serio illi querens de ecclesiae nostrae decrescentia, quae fieret ob docentium partim imperitiam, partim ineptiam, velit pro pristina sua compromissione, cum a nobis abiret, nobis non plane contrariari. Nos ante diem abitus sui a nobis non desideramus adventum eius tantum, ut prius nobis certo compromittat multa inserens de caussis impulsione tam a dignitate rei necessitate periculis. Et sua suorumque valetudine, et quidquid velit, vel parochiam, vel concionatoris munus subire, ipse deliberandi tempus sibi parabit dari quatuor hebdomadas. Ego dixi nobis fore difficile, octiduum respondere velit, quod compromisit.

[*QL*, 167r = *FL*, 188r; 1557. 04. 24.]

24. die fui in Novocomio apud Bartholomaeum Bognerum plebanum, ut finalem ex eo cognoscerem sententiam de vocatione ad ministerium ecclesiae nostrae. Verum is nihil potuit nec voluit compromittere, ideo indicavi ei, quod necessitate urgente cogamur de alio providere, quia minuatur ecclesiae nostrae frequentatio, nos missuros pro Alberto nostro aut aliquo, in quo assensus est.

[*QL*, 174v = *FL*, 198r; 1557. 09. 09.]

Pridie intellexeram missas litteras citatorias a Strigoniensi ad omnes civitatum liberarum plebanos, quod nostro paracho indicavi, sed is ut senex non valde horruit.

[*QL*, 181r = *FL*, 204r-v; 1557. 11. 22.]

Eodem die circiter quartam horam pomeridianam advenit magister Albertus Creuzer in curru rubeo, quem illi Caseoforenses dederant utendum ad petitionem Sumeri, plebani ipsorum, qui equos illi addiderat et comes sibi ad nos fuit cum Richardo ludi moderatore, at quia serum diei esset, sequenti.

[*QL*, 181r = *FL*, 204r-v; 1557. 11. 23.]

23-o die accessi eum salutatum cum domino Bernhardo Henkel et Paulo Horler comprecatus gratiam Dei, ut eum finem, in quem ad nos vocatus esset, pro gloria nominis Dei et salute tum sua tum plurimorum piorum feliciter contingere posset. Ac summam itidem gratiam egi una cum iudice ipsorum pro benevolentia currus exhibiti, obtulique meam operam utrisque vicissim ac compromisi velle me eis honestum munus vinarium ad prandium mittere.

[*QL*, 181r = *FL*, 204v; 1557. 11. 24.]

Vocavi coram senatum parochum et magistrum Albertum, ibique copiose mutuo salutatis et comprecatis ministeriis verbi Dei docendi facultatem ei coram plebano tradidi, ad quam vocatus esset, neque diffiderem se pro rei dignitate et vocationis auctoritate illi muneri praefuturum, salarium Bartholomeo quod dedimus, huic quoque compromissum. Rogatus est, ut quia sciret

doctrinae genus apud nos purum esse, illi insisteret. Caerimonias quoque non conaretur praeter necessitatem immutare. Quia licet sint illae apud nos complures, tamen pro disciplina populi haberentur, qua in tali populo alioquin ultro segni, admodum opus esset. Et quod sine scitu plebani nihil attentaret immutare, quae omnia se facturum compromisit et a Confessione Augustana non discessurum. Caeremonias sibi quoque placere, tantum, quod nonnunquam scholae impedimento sint. Item quoque rogavit, si aliqua persecutio ingrueret, eius quoque rationem haberemus. Rogavit quoque serio, ut habitationem sibi competentem et debitam provideremus, quia apud fratrem manere non posset. Et quoque orabat, ne sibi vitio verteremus, quod cogitavit non diu solitarius permanere, sed nubere etc. Verum dixi difficile fore Johanni Melas in hieme intenso locum movere, idque re ita evenit, quia inter prandendum ad me venit de ea difficultate querens. Verum ego non potui retractare dicebamque sibi praedictum a nobis, quod quandocunque veniret concionator, illam domum eidem cessuram etc. Deinde petiit sibi dari licentiam octidui, ut sibi quaerere posset locum alium aliquem, quod dissuasi admonens, se bene esse posse in monasterio, ubi prius Johannes Solanus egisset, me curaturum sibi reficere stabulum etc. Verum omnia dura sibi videbantur.

[*QL*, 181v = *FL*, 205v; 1557. 11. 29.]

Eodem die fuerunt apud me magister Albertus concionator et Johannes Melas, qui dicebant se eo die cum plebano concordasse de ceremoniis in templo. Verum Albertus missas nostras canere non vult, nescio quid in eis arguens, quod certe non video, quomodo argui possit, ipsa tamen ignorantia praetendit, ipse vult diebus totis concionari et festivis omnibus et diebus Mercurii. Vult quoque, quando per occupationes vacaverit, baptizare. Melas vero docet sextis feriis catechismum tantum, quem diebus dominicis a prandio repetat tantum, et canat missas etc. De habitationibus convenerunt, ut Melas in monasterio sit, et stuba maior intersecetur. Quod mandavi continuo fieri aedili coram avvocato. Quaerebatur quoque cloacam esse repletam et sordes his similes. Secreto mihi indicaverat Albertus, quod prius datum sit concionatori molendinum, vasculum vini, siligo et his similia. Man ffraget [!] nach dem ehes stendt, aber ich merck, das her nicht der Bartholomeus werde, vileyeth mit dem fleiß und mit der demutt und guttwillikeytt, jedoch helfff Gott, das als gutt werde.

[*QL*, 182v = *FL*, 206r-v; 1557. 12. 06.]

Eodem die venerunt coram senatum parrochus [!] magister Georgius et concionator magister Albertus una secum adducentes Reunerum, nosque et pro Mela tum miserimus, ubi ceperunt indicare et Albertus ita orsus est: S. Petrus in secunda sua epistola cap. 1. monet, ut studeamus vocationem nostram firmam facere [*II Pt 1, 10*], ideo et ipse eo fine venerit, ut velit intelligere, qua ratione servire deberet, et quid sibi praecipue incumbere deberet, ut etiam vacare lectioni et meditationi possit, conciones enim suas se non posse leviter ordinare, quia in eis semper statuerit universa Biblia pervagari, itaque sibi opus esse ad id, quia qui vocatus esset praecipue ad munus docendi, ideo ad alias ceremonias abundas et sacramenta corrigenda et administranda aliis opus esse. Vellet itaque scire, quid pretii habeat, et quid laboris sibi imponetur etc. Ibi paucis respondi. Charitas et dilectio christiana vos omnes docebit, quomodo officia vestra exercere debeatis, nempe cum opus fuerit vel ad aegros vel ad sanos, ne aliquis sit defectus evangelio labem inurens. Deinde conclusi ideo sacellanos servari, ut sacramentorum administratio, missae decantatio et ceremoniarum in templo pro decoro ordine celebratio ex debito officii ab ipsis peragantur, interimque concionator quietus studiis incumbere posset. Et tamen nihilominus in tempore necessitatis et ipse concionator

sine difficultate, imo ex charitate teneatur quoque talia omnia obire munia. Deinde cum de sacellano aut concionatore inferiore ageremus, Reunerus abnuuit ad aegrotos accessum ob aegritudinem corporis invalidiuscule [?] haberet. Itemque neque diebus dominicis catechismum repetere posset. Item nec missam nec collectas canere, alioquin se alia omnia facturum, et quotiescunque velimus, concionaturum etc. Id autem erat nobis nihil promissum, ideo cum eo convenire non potuimus. Melas autem dicebat se omnia facturum, quia et vocatio sua exposceret, in quantum vires suppetent, quod quoque Alberto non placebat, sed circumscripta officia indicaret, ubi ego priorem rationem indicavi, nempe ab eo et alio sacellano cerimoniarum omnium administrationem deberi administrari etc. Denique cum eo ratione subducta sex ei florenos ultra remisimus, quos acceperat et denar. aliquot et in posterum non amplius quam flor. 24 habere debebit et pro flor. 1 lignum, pro flor. 1 siliginem et a plebano quoque totidem ligna et siliginem. Nos tamen acturos cum plebano, ut pro more prius solito duodenos flor. et sacellanis pro parte sua det etc.

[*QL*, 182v–183r = *FL*, 206v; 1557. 12. 07.]

7-o die casu veniens ad parochum indicabant se tractasse de quibusdam. 1. ut Joachimus mittatur Brigam ordinatum et haberet comitem Hilarium, qui deinde Reinerum supportarent in canendis cerimoniis, de sacramentis administrandis et apud aegros. Item ut habitaret in domuncula ad xenodochium, et ut Reinerus apud Paulum Cremnerin degeret, quae obtulit se dare stubam et pertinentia alia etc. Ut autem posset ali commodius, quia Martinus valde aeger esset, deberemus a longo laborare ad magnum dominum Johannem Thursonem, ut id, quod Martino cessaret, ad ministros alendos ordinaret post mortem eius, quia et alii pro ea re laborarent. Ad hoc intellexissent adhuc eam pecuniam asservari in coetu, quae prius ordinata fuit ad concionatorem alendum. Ea pecunia quoque posset posci et ipse intellexisset, quod propenso ad id animo esset. Haec sequenti die senatui omnia proposui etc.

[*QL*, 182r–183r = *FL*, 207r; 1557. 12. 08.]

8-o die cum exposuissem senatui praemissa, id responsum: Joachimum ab ecclesia modo amovere esse periculosum, quia melius alius esset aegro cantore, qui posset quidquam canere, Reunerum ad sacellani munus non fore utilem, quia neque aegros invisere, quibus plus sanis opus esset, vellet, neque missam celebrare, neque collectas canere. Ideo dominus parochus, si velit pro suo affectu quemquam alere, alat, sed utiles ecclesiae ministros procuret etc. De pecuniis in coetu collectis aut conservatis nullus senatorum quidquam scivit neque sciunt aliquid tale illic conservare etc. Posse fieri, ut dominus Turso ea de re salutetur, ut provisio, quam Martinus habuit, ecclesiae in posterum eo mortuo relinquatur, neque commode ab ecclesia alienari posse, quia semet eo dicatum esset, et ara, ad quam dicatum esset, et ordinatum hic esset etc.

[*FL*, 210r; *QL kihagyja*; 1557. 12. 30.]

30-o die ego, Martinus Lanius et Paulus Horler cum domino Silvestro, quem ex Dobretz vocavit plebanus, egimus ut apud nos esset sub-paedicator, ubi ei parum stipendium videbatur flor. 24 cum liberis et coniuge familiaque, quod et verum. Addidi flor. 5 ut senatus 1-um iusserat. Verum neque id satis erat, deinde tres flor. addidi, ut fierent 8. Compromisi et hortulum unum in claustro loco eius, qui ad domunculam pertinet. Verum rustica et improba reluctatione restitit Melas aliquamdiu vere niger. Tandem conclusum, eo etiam invito debet advenire ad purificationes.

[*QL*, 202v = *FL*, 227v; 1558. 07. 15.]

Cumque a prandio frustra Adlerum quaesivissemus et Zula dormiret, iveramus in templum Stephani aloris et refrigerii gratia. Ibi quaesitos nos invenit cancellarii puer ad dominum reveren-

dissimum nos iubens venire, quo sine mora contendimus, ac in horto cum exspectare iuberemur, Blasius Holth abiit me solo ibi relicto. Ubi quae mecum egerit cancellarius, omnia domum Germanico sermone rescripsi, et exstant in maiori rapsodio. Donavit mihi item libellos duos, unum Staphili de Vormaciensi colloquio, aliud vero de trimembri theologia Lutheri et tabulas quasdam contextas ex scriptis Lutheri Teutonice, quae sibi in speciem dissentire videbantur. Et alias tabulas, in quibus enumerantur multae sectae, quae ex una Lutheri doctrina orta fuissent. Haec omnia eo vesperi [!] domum scripsi.

[QL, 208r = FL, 235v; 1558. 09. 15.]

Eodem die accepi a domino magistro Georgio parcho compatre meo mihi legatas res per Albertum concionatorem et Laurentium Schustel, nempe horologium et cantatum de media et repositum librorum ex minori stubella posteriore, a psalmodia autem vespertina iussi ad me deferri ab Antonio ludimoderatore Biblia Germanica. Utinam, o Deus! Bonus ille senex vixisset longius, tu scis, quod ego mortem eius non inhiaverim.

[QL, 208v = FL, 236r; 1558. 09. 26.] <NB. Laurentio Serpilio parochia Leutschoviensis offertur>

Priori die, qui 25. fuit, in Bela constitutus nomine senatus et communitatis cum Bernharde Henkel, Iohanne Henisch et Demiano Sarctore parcho illi obtulimus parochiae nostrae functionem, et licet bonus ille vir initio sese excusare conaretur debitis et consuetis rationibus, tamen affabilitate mea superatus mitius respondit ac denique octiduum deliberationi poposcit, quod non potuit ei denegari. Quomodo autem et qualiter electus sit, in scheda hic inserta hoc signo apparet. Senatus pro sui maiore parte elegerat nostrum Albertum concionatorem, verum communitatis secundum vices der ohne zweiffel nulla voce ne nominatus quidem est. Utinam nihil mali protendat et novitius hic Belensis Laurentius electus bene cadat pro gloria nominis divini animarumque nostrarum utrobique salute amen.

[QL, 209r = FL, 236v; 1558. 10. 01.]

1. die a prandio advenit Laurentius parochus nobis relationem dare debens ad vocationem, qua per me nomine senatus et communitatis vocatus est ad parochiale munus estque laute tractatus piscibus etc.

[QL, 209r = FL, 236v; 1558. 10. 02.]

2. die concionem habuit de sabbatho satis commodam, atque a missa continuo ante prandium collocti multis, ubi denuo sese excusare voluit variis rationibus, tamen a me undique est evictus sermone, ut nusquam elabi posset. Sicque deinde victus condixit et compromisit se conditionem recepturum, ac de conditionibus aliquibus collocti, ad quos omnes comiter respondi et dixi senatum operam daturum, ut ita cum eo concordet, ne invitus, sed bona cum gratia sine suspiriis apud nos agere possit, ac rei potior causa de concludendo singulis articulis relatum ad iudicis adventum. Eodem quoque die et in prandio et coena una cum aliis ministris ecclesiae laute est tractatus.

[QL, 209r = FL, 236v; 1558. 10. 03.]

Vicissim domum est deductus per me et Simonem Sarctorem, ubi cum Belensibus egi, ut ex officio bonorum vicinorum nobis non vertant vitio, quod r[everendum] dominum plebanum abalienaverimus, pollicebamur nos una cum eodem conaturos et operam daturum, ut divino auxilio aliud consequi possit. Qui amice consenserunt eumque nobis libentius quam [?] Cassoviens[ibus] favere dicebant, eritque eis hic propinquior. Deinde coniugi eius abire volens praebibi poculum, subiiciens, ut ipsa quoque benevolens animo consentiat in vocationem recordans historiae Lothi,

cuius coniux punita sit divinitus, quia non paruit vocationi angeli, sed retro spexit. Verum ipse etiam excusavit solus, quia sit morigera viro et favens nobis etc.

[*QL*, 209v = *FL*, 237r-v; 1558. 10. 09.]

In reditu in capitulo egi cum Mattheo vicario, utrum nostrum parochum confirmare velint et quibus modis, qui dixit se non posse aliter, quam si prius iuramentum praestet pro more veteri perscriptum, ubi ego dixi, dignitas sua sciret nos esse privilegiatos, ut electio plebani apud nos solos mera et pura sit, neque alium aliquem nobis posse parochos constituere. Ait, verum, sed confirmatio a nostro praelato pendet et audimus, quod huc advenire velit. Verum in absentia eius me concerneret et tamen si confirmatio modo non posset perfici, tantum libertatem et facultatem sibi ad tempus annum posceret administrationis, interim forte adveniret praelatus etc.

[*QL*, 209v = *FL*, 237v; 1558. 10. 09.]

NB. reverendissimum dominum cancellarium Strigoniensem in Thurocio miram exercuisse tyrannidem in sacrifices et omnes ministros ecclesiarum; coegerit omnes recantare priores opiniones et radere rasuras suas, quod si acciderit, certe mirum est omnes illos tam facile defecisse. Sed tu o Deus! confringe conatus impios Satanae eiusque satellitum et complicum pro gloria nominis tui.

[*QL*, 210r = *FL*, 237v; 1558. 10. 15.]

Eodem die abeuns plebanus novus Laurentius Belensis ad me misit claves curiae per Georgium Belensem quoque prius Cassoviensem concionatorem.

[*QL*, 212r = *FL*, 241r 1558. 11. 06.]

Albertus concionator mecum fuit conviva apud Crupkonem et tantius bibendo, quod in animo diu gestivit, peperit iniuste sibi allatam esse et scripto et verbis parochiae conditionem, nunc autem alteri inscio et indocto datam, ubi monui, ne id coram aliis dicat, arguetur arrogantiae. Verum fuisse, sed quia non probantur omnibus mores eius, non esse, nisi semet in culpa. Deinde et bonum virum Bartholomaeum debilem et contemptum concionatorem fuisse arguebat. Item et Stekelium quoque frigide scripsisse, effeminate, muliebriter et pueriliter contra Calmantschinum et *ikonomakhusz*, et alia multa sane puerilia, et de se nimium arroganter sententia ac prodentia suum ingenium tumidum, quem et sermonis fictus quidam tumor prae se fert.

36. Michael Radaschinus és Leonhard Stöckel Matthias Lauterwaldnak

Bártfa, 1553. november 14.

OSZK, Quart. Lat. 29/2, 167r-168v. Másolat. A kurzivált szavak a kéziratban görög betűkkel.

Reverendo viro domino Matthiae Lauterwald Elbingensi, pastori ecclesiae Eperiens[is] plur[imum] colendo

Gratiam et pacem a Deo patre et domino nostro Iesu Christo, quem toto pectore oramus, ut ecclesias et politias nostras in summis periculis ita, ut et hactenus fecit, servare dignetur nec sinat eas deleri per Turcicam impietatem et pontificiorum dominium. Ad te vero, vir ornatissime, ut id quicquid litterarum daremus, partim nostro erga te studio et benevolentia singulari, partim officio necessario adducti sumus. Agnoscimus enim ita, ut demus, nullam maiorem cognitionem et necessitudinem esse oportere, quam eorum, qui doctrinam filii Dei in ecclesiis eius profitentur. Quaecunque enim praecepta dominus noster Iesus Christus dedit, tum alias saepius, tum

ex hoc mundo ad Patrem migraturus de mutua dilectione, haec omnia praecipue doctoribus data sunt, quorum concordia fons est aliorum omnium. Hanc maxime commendat Ps. 133, qui fratrum concordiam balsamo, quod in caput Aaronis fundebatur, et rori fortissimo comparavit [Ps 133,2–3]. Eam ipsam vero inter nos hoc magis colere decet, quod non solum ecclesiastica, sed etiam politica societate coniuncti sumus. Sunt enim haec oppida iam longissime inter se foedere coniuncta, veluti una respublica: ita, ut consilia inter se habeant omnia communia. Quam ob rem, quod nostra sponte faciamus, id etiam multis praeterea gravissimis caussis adducti nostram tibi benevolentiam et studia bonis viris digna liberaliter deferimus. Et quia necessaria est communicatio doctrinae et sententiarum de eadem, semperque nocuit cum aliis societatibus, tum maxime ecclesiis *to autognórein*, etiam in hoc officii genere nostram felicitatem semper agnosces. Nec dubitamus, quin eodem animo erga nos futurus sis, quamquam nostra modestia haud patitur, ut nobis censuram in quemquam alium, nedum in te, virum doctissimum atque de ecclesia Dei praeclare meritum arrogemus. Sed tamen filius Dei vocat nos ad societatem (nam praesentiam promittens, ubicunque duo vel tres etc. [Mt 18,20]), et multum quidem infirmia infirmioribus iuvare possunt. Et tamen ubi et firmiores a minus firmioribus non nihil capiunt utilitatis, est omnino coniunctio nostra non solum his ecclesiis necessaria, verum aliis etiam in regno Pannoniae, in tanta praesertim multorum licentia, ut pro sanctissimo verbo Dei nihil, nisi suos errores et barbariem cum horrenda impietate coniunctam hominibus imperitis obtrudant. Qua de re ad te scribere plura nihil opus esse iudicamus, cum ex aliis, quo in statu sint res ecclesiarum Pannonicarum, te, hominem de rebus his non mediocriter sollicitum iam cognovisse arbitramur. Hoc unum nostri fuit consilii, ut nostram optimam erga te voluntatem agnosceres, quam quidem speramus non ingrati fore tibi, adhuc hospiti in his regionibus. Ipsi certe filio Dei nec exiguum hoc videtur esse officium, quod coram omnibus creaturis in novissimo die praedicabit, cum dicet: Hospes eram et excepistis me etc. [Mt 25,35] Hunc eundem oramus, ut tuum ministerium faciat salutare ecclesiae suae = [=] tibi quoque praesto sit in tuis laboribus usque ad finem. Vale!

Datum Bartphae 14. Novembr. anno M.D.L.III.

Michael Radaschinus pastor ibid.
Et Adam. concionator Germanic. ibid.
Stanislaus Semidulus min. eccl. ibid.
Leonhardus Stöckelius ludi-magistr. [!]

37. Marosvásárhelyi úrvacsorai hitvallás, 1559

Marosvásárhely, 1559. november 1.

AZ VRNAC VACZORAIAROL VALÓ közenséges keresztyéni vallás. Mellyet à keresztyéni Tanító mind egész Magyar Országból, s' mind Erdélből à Vásárhelyi szent Sinatba töttéc és kiattác: A Christus Iesus Szentegyházának építéssere. M.D.LIX. ESZTENDÖBE MIND SZENT NAPIAN.

RMNy, 155. Kiadva: FRAKNÓI, Magyar Könyvszemle, 3(1878), 277–282; modernizált helyesírással: KISS Áron, 48–53; ennek hibás utánnyomása: INCZE-DÁVID.

A CHRISTUS IESUSNAC TESTÉVEL ES VERÉVEL VALO IGAZ RESZESÜLÉSRL,
az Wrac Vaczoraiaiba.

[1] Miczoda az Wrac Vaczoraia?

Az Wrac Vaczoraia (à mint szent Pál szól) à Christus Iesus Testéuel es Véruel valo igaz részesülés, Melly részesülés leszen à kennyérnec es à bornac vöuöiétöl, hitnec általa, Melly hit az ígéletben à Christus Iesust hozzá kaptsollya, es teljes reménségel es bizodalommal raggaszkod-uán ez ígerehöz, Az én Testem tü érottötéc halálra adatic, az én Vérem tü érottötéc kiontattic,¹ részessül à Christus Iesussal, es minden iauaiual, mellyeket szent halalával, es vére kiontássáual szerzet, Tudni illic az öröc bódogsággal.²

[2] Miképpen leszen ez à részesülés.

Leszen igaz hitnec általa. Mert miképpen az ígéletet hittel vészüc, Azzonképpen az ígélet-nec álatyát³ es gyümölczt, melly à Christus Iesusnac érottünc meg töretet Teste, es bününc bocznattyáért ki ontatot vére, hittel kel vennünc,⁴ Es ez mi módon legyen, rövid beszéddel így magyarázzuc meg.⁵

Az Isten akarúan betellyessiteni minden ö ígéletit, mellyeket eleitöl fogua az emberi nemzet-nec töt vala, adá érottünc az ö Fiát. Es az emberi testet érottünc feluöuén halált szenuede à mi üdvösségünkért.⁶ Mind megtestessülése, mind halála mi érottünc lön, es en nec minden haszna miénc lön, úgy annyéra, hogy az ö Testének feluétéle lön oka, hogy à mi testünc mindenestöl fogua el ne veszne, Halála es feltámadása lön oka, hogy öröké élnénc. Testessülése azért, halála es feltámadássá nekünc öröc életünc.

De hogy en nec è iötétel nec emléközeti à mi elménkből es lelkünkől ki ne esnéié, szerzé à végvaczorát à Christus, mellybe külső iegyec által emlékösztet az ö iötétemenyiröl, Es etzers-mind, hitnec általa, è iókat közli az ö hiueiuel,⁷ nem külemben mint közlötte à végvaczorán az Apastolockal.

Annac okáért, Mikor aszt mondgya à Christus Iesus à végvaczorán à kennyéröl, Ez az én Testem [I Cor 11,24 par]: nem egyebet ért rayta, hanem aszt, à mit szent Iános Euangeliomában mond, En vagyoc az élet nec kennyere [Io 6,35, 48]. Mert ot nem egyebet ért à Christus Iesus, hanem, hogy az ö Teste minékünc kennyerünc és étkünc, mellyel él es tápláltatic à mi lelkünc, Es à lélec által à test. Mert à test él à Lelektöl.⁸

¹ Lc 22,19–20 par. Az idézet első fele Fraknóinál és Kissnél hiányzik.

² Vö. *Heidelbergi Káté*, 75, 79 (BSKORK, 166–168).

³ Az *állat* jelentése itt: 'szubsztancia, lényeg'.

⁴ Vö. *Genfi Káté*, 342 és 344, valamint *Confessio Helvetica*, post. 21 (BSKORK, 38 sk., 263–266; BSRefK, I/2, 356).

⁵ Ebből látni, hogy a szöveg műfajilag úrvacsorai prédikációnak tekinthető.

⁶ Sajtóhiba: *üdvösségünkért*.

⁷ A német fordító tartalmi kiegészítése: „seinen heyligen leib und sein heiliges blut, vergebung der sünden, unschuld unnd gerechtigkeit mit sampt dem erbtheyl des ewigen lebens und seligkeit allen seinen außer-welten durch den glauben”.

⁸ Vö. Io 6,63.

Semmi nem egyéb annac okáért à Christus Iesusnac Testét ennünc, es Vérétt innunc, hanem szüwnek tellyes reménségüel es bizodalmáual hinnünc, hogy az ő Teste mi éróttünc adattatot halálra, Vére mi éróttünc ontattot ki, bününk nec boczánatyára,⁹ Es hogy czac az ő Testénec es Véré nec áldozattya miat tartatunc meg az öröc életre. Eképpen hit nec általa részessülünc à Christus Iesus Testéuel es Véréuel.

[3] A Christus Testénec étele miért mondatic lelki étel nec.

Touábba, Eszt à részesülést mondgyuc, hogy lelki es nem testi módon leszen, Mert à hit, à melly eszt vészi, à lélecké, nem a testé. Ennec vtánna, A iókis, mellyeket è vaczorába vészünc, mennyei es lelki ióc, nem testiec. Touábba, Ennec à Christus Iesusval valo részessüléssünk nec czatornáia¹⁰ a szent Lélec, ki által minden iauaitis reánc ötli, es velünc közli à Christus Iesus, mint szent Iános mondgya, Ebből ismeriüc meg, hogy ő mi bennünc lakozic, es mi ő benne, hogy az ő Lelkéből adot mi nekünc [I Io 3,24].

[4] Hány féle étel légyen az Wrac vaczoraiban.

It asztis meg kel értenünc, hogy az Wrac vaczoraiban két féle eledel vagon, Lelki es testi. A Lelki auagy mennyei, Christus Iesusnac szent Teste, es szent Vére. A testi, à kenyér es à bor. Es miképpen két féle az eledel: azzonképpen az étel is két fele, Testi es lelki. A test vészi à testi eledelt, a kenyeret es à bort, Melly étel mondatic szentség szerént valo ételnekis. A lélec vészi az ígéretnen à Christus Iesusnac szent Testét, szent Vérétt, hit által.

[5] Miképpen legyen ielen a Christus à vaczorában.

Touabba, Asztis eszünkbe vegyüc, miképpen legyen à mi Wrunc Christus Iesus à Vaczorába ielen.

Az szentegyháztól soha à Christus Iesus el nem táuozi, Isteni természete es hatalmassága¹¹ szerént, Miképpen ő maga mondgya: En velet ec vagyok mind világ végezetic [Mt 28,20]. En, én vissellec tüteket még vénségtekben is [Is 46,4]. Efféle ígéretni szerént à szentegyházban minden ha ielen vagon à mi Wrunc Christus Iesus. De è ielen vóltánac felötte à vaczorában az ő Teste véreis ielen vagon à hit nec, az ígéretnen. Mert à hit nec olly ereie vagon, hogy à táuol valo álatokat is ielen valo képpen vészi az Igében.¹² Mert à hit nec mind à táuol valo, s' mind à közel valo helyly egy.

⁹ A vers első fele Fraknóinál és Kissnél hiányzik.

¹⁰ Vö. *Genfi Káté*, 340: „par la communication de son corps et son sang noz ames sont nourries [...]” (BSKORK, 38; BSRefK, I/2, 355), továbbá *Confession de foy 1559*, Art. 36: „[...] nous croyons, que par la vertu secrete et incomprehensible de son Esprit il nous nourrit et vivifie de la substance de son corps et de son sang (I. Cor. 10.16). Nous tenons bien, que cela se fait spirituellement (Jean 6. 63) [...] pource qu’il est celeste, il ne peut estre apprehendé que par foy” (BSKORK, 74).

¹¹ Sajtóhiba: *hatalamssága*.

¹² Vö. Hbr 11,1 és *Genfi Káté*, 353: „[...] ie ne doute pas qu’il ne nous face participans de sa propre substance, pour nous unir avec soy en une vie”, 354: „Mais comment cela se peut il faire? veu que le corps de Iesus Christ est au ciel? [...] C’est par la vertu incomprehensible de son Esprit, laquell conioinct bien les choses separées par distance de lieu” (BSKORK, 40; BSRefK, I/2, 358).

Eképpen iria szent Pál à Gallaciabelieknek, hogy szömec elöt feszitöttet meg à Christus Iesus [Gal 3,1]: Maga nem Gallaciában, hanem Ierusalembe, régen annak elötte, feszitöttet vala à Christus Iesus.

Abrahámról is aszt mondgya à Christus Iesus, hogy Abraham látta az ő napiát, az az, üdöiet [Io 8,56], mellybe à Christus Iesus à testbe è világban élt. Maga à Christus Iesusnac születtségének elötte soc száz esztendőel holt vala meg Abraham.

Ezenképpen è mai nap¹³ à hiüöknekis ielen vagyon à mi Wrunc Christus Iesusnac szent Teste, es szent Vére, az ígéletbe, hit által, miképpen à Galaciabelieknek à Christus Iesusnac feszítéssé ielen völt, Es Abraham Patriarchának à Christus Iesusnak napia. De eszt értsed hitbe es lélekbe lenni, nem testi képpen. Mert test szerént à Christus Iesus ül Atyának iobián, honnat az ő ígéletibe minden iauait közli mi velünc, éltet, táplál es óltalmaz.

Es ezenképpen¹⁴ mondgyuc ielen lenni à Christus Iesust az ő hiueinac à iótéteményirölis, mellyec az ő Testéből, az ő ígéleti szerént, mi reánc származnac.

Mondgya magát à szentegyháznac feiénc [Col 1,18]. Mert miképpen à tagoknak à főtől vagyon indúlattyoc es életec: azzonképpen mi à Christus Iesus testének érdeme miat élünk.

Mondgya magát szöllyötőnc [Io 15,1], Mert miképpen à szőlő vessző à szőlőtőtől él, es onnat vészen szirt es erőt: azzonképpen mi is à Christus Iesus Testének érdeméből vöt étellel élünk.¹⁵

Mondgya touabba à szentegyháznac völegényének magát [Mt 9,15]. Mert miképpen à völegény taplállya es óltalmazza az ő hites társát: azzonképpen à Christus Iesus örzi es táplállya az ő szentegyházát.

De ezeknek è iótéteményeknek mind feie à Christus Iesusnac megtestessülése, miért hogy à mi testünket vötte fel, es testünket közlötüc ő véle, vgy annyéra, hogy (à mint szent Pál szól) húsunc az ő hussából legyen, Czontunc az ő czontyáiból.¹⁶ Annac okáért lehetetlen, hogy minket elhadgyon, es ne óltalmazzon hatalmáual, miképpen ember az ő tagyaitól, czontyaitól, es testétől el nem táuoszhatic.

Annac okáért è soc iótéteményekért es iauakértis, mellyec miréanc à Christus Iesusnac Testéből áradnac, mondgyuc, hogy à Christus Iesus è Vaczczorába ielen vagyon, es közli mi velünc¹⁷ minden iauait, az ő ígéletibe.

De mondgyuc, hogy è ielen létel nem testi ielenlétel, hanem Lelki. Mert czac à hit fogia es érti eszt meg, Nem à test.

[6] Hogy à hitetlenec nem vészic Christusnac szent Testét szent Vért.

Olly ielenlétet azért à Christus Iesus Testének es Vérének nem vallyuc, melly hitnek köüile legyen. Mert à hitnek köüile senkiuel magát à Christus Iesus nem közli. Annac okáért tagadgyuc, hogy à hittetlenec Christus Iesus Testét vegyéc.

¹³ Az úrvacsorai prédikáció műfajára utaló további jel.

¹⁴ Sajtóhiba: *ezenképpen*.

¹⁵ Kissnél ez a teljes bekezdés kimaradt (Kiss Áron, 50).

¹⁶ Eph 5,30; vö. Gn 2,23.

¹⁷ A német fordító kiegészítése: „sich selbst unnd”, mely egyértelműen jelzi, hogy a szöveget kálvini szellemű hitvallásként értelmezte.

Mert valakiben à Christus Iesusnac lelke nints, Az Christus Iesusnac Testét nem veheti. A hittetlenekben ninczen à Christus Iesusnac lelke: Mert aszt mondgya szent Pál, hogy Christusnac Beliallal semmi közü nints [*II Cor 6,15*]: Azért à hittetlenec nem vehetic az ő Testét.

Touabba, à Christus Iesusnac aszt mondgya, hogy à ki az ő Testét észü, es Vérént iszsza, el nem vész [*Io 6,50–58*], A hittetlenec el veszne: Azért az ő Testét nem észü, Vérént nem iszsza.

Annac vtánna szent Pál is szóluán à Vaczorabeli méltatlan ételről es italról, nem eszt mondgya, A ki à Christus Iesusnac Testét méltatlan észü: hanem; A ki a kenyérből méltatlan észü, es à pohárból méltatlan iszic, vétközic à Christusnac Teste es Vére ellen. Mi legyen ez, azon szent Pál meg magyarázza: Kárhozzatot vészen, vgy mond, magánac [*I Cor 11,27, 29*]. Tudgyuc kedig aszt, hogy à Christus Iesusnac Teste nem kárhozzat, hanem élet.

Azzért à hitetlenec à Christus Iesus Testét nem vészic, álatyia szerént, es lélec szerént: hanem czac¹⁸ à Christus Iesus Testének es Vérének ieleit, à bort es à kenyeret.

Végezetre, Haszszontalan dolgot à Christus Iesus soholt nem paranczolt, melly minekűnc veszedelműnkre vólna. A Christus Iesus Testének vétele, hitnélkül, haszszontalan: Azért aszt nem paranczollya. Hanem paranczollya [!]. nem is akaria: Tahát erőuel tőle el nem vehettyűc, ackar mint adgyuc szóual à hittetleneknek.

[7] Az Wr vaczoráit mi végre kell gyakorlanunc.

Vtolszor, Esztis mondgyuc es vallyuk, hogy az Wrac Testének es Vérének vételére à szent Vaczorába int es kényszerit minket,

Előszér, A mi Wrunc Christus Iesusnac paranczolatya, ki aszt mondgya: Vegyétéc, egyétéc, Igyatoc ebből minnyáian. Es, Tegyétéc eszt az én emlekőzetemre etc. [*I Cor 11,24–25 par*]

Annac vtánna à hasznoc, mellyeket az Wrac Vaczoraiába vészűnc:

Előszér annac okáért, à Christus Iesus vaczoraiánac hozzánk valo vétele erőssiti à mi hittűnket, à Christus Iesusnac ígéletiben.

Mert miképpen à külső iegyec meg nem czallyác szaiunknac es szőműnknek érzékenséget: azzonképpen à Christus Iesusnac ígéletiben igazán adatattic à hiuőknek à Christus Iesusnac szent Teste, es szent Vére, à hit által, kikből mi reánk à meg vyulás es eleuenedés szál, Mint szent Agoston szól: A ki, vgy mond, akar élni, vgyon honnét élyen: Iarűllyon ide, hidgyen, egyesűllyön Christussal, hogy meg éledgyen.¹⁹

Annac vtánna, Int è szent Vaczora hála adásrais, hogy à mi Wrunc Christus Iesusnac velűnc valo iótéteményiről es iauairól, mellyeket halaláual es feltamadássáual szerzet,²⁰ hálát adgyunc, Mellyről szól à Christus Iesus, monduán: Eszt tegyétéc az én emlekőzetemre [*I Cor 11,25 par*]. Szent Pál is: valamenyészér észtec è kenyérből, az Wrac halálát hirdessétéc [*I Cor 11,26*].

Harmadszor, Int az atyafiui szeretetre is. Mert miképpen à kenyér, mellyel à test él, soc búza szőmből vgyon, es à bor soc szőlő szőmből: azzonképpen nekűnc, kic egy főnece tagiai vgyunc, egyesseké kel lennűnc, Mellyről szól szent Pál, monduan: Egy à kenyér, sockan egy test vgyunc [*I Cor 10,17*].

¹⁸ A német fordító kiegészítése: „sacramentlich”.

¹⁹ Tractatus in ev. Johannis, 26(13); PL XXXV, 1613: „Qui vult vivere, habet ubi vivat, habet unde vivat. Accedat, credit; incorporetur, ut vivificetur.”

²⁰ A német fordító kiegészítése: „beweisst, zuwegen gebracht, erworben unnd uns geschenkt”.

Negyedszer: Külembiséget teszen mi kösztünc, es à hittettlen pogánoc közet, kic à szentegyháznac nem tagiai. Etszersmind vigasztalis à szentegyháznac meg maradássáról mind világ végezetic, szent Pálnac mondássá szerént, ki aszt mondgya: Valamennyészer à kennyérből észtec, es è pohárból isztoc, az Wrac halálát hirdessétec, Méglen el iö [I Cor 11,26].

Eszt à hiw es Isten félö Kereszttyénec²¹ látúan es meg értuén, è szent es üdüösséges tanitást meg ne vtállyác, hanem [lelküc] vigasztalására erről gyakorta elmélködgyenec. Es buzgó szüből lélekből kériéc velünc egyetembe à Christus Iesus neuében, à szent Lelket, ki minket minden igaságra meg taniczon, es tegyen minket à Iesus Christusban egyessecké, hogy ő neki mi kösztünc valami kedues dolgai lehessenec: Amen.²²

COLOSVAROT Nyomtattot, Heltai Gáspár Műhelyébe 1559.

38. Martin Wagner: *Apologia examinis*, 1590

Bártfa, 1590. december 8.

Martin Wagner: Apologia examinis ecclesiae et schole Bartphensis et iam etiam schole Eppe-riensis, opposita Assertioni regularum Caluiniarum Casparis Pilcij, pastoris eccl. Marciuillanae. Concinnata maiori ex parte ex responsionibus [...] Martini Wagneri [...] post mortem ipsius, ex commissione eiusdem testamentaria vulgata, opera Iacobi Wagner n. ministri eccl. Bart., Thomae Fabri ludirectoris Bartphen., Seuerini Sculteti ludirectoris Epperi. Bartphae (1590 Guttgesell).

RMNy, 637.

A Ribininél idézett szavak aláhúзва (RIBINI I, 77 sk.).

[5v–6v] [ad marg.: I. Ratio ex serie historiae]

Nam primum omnium, cum Anno Christi 1548. (cuius initium mediocrem pacem politicam videbatur polliceri) ad has & Montanas Ciuitates mandatum misisset Rex Ferdinandus, postulans sibi reddi rationem totius constitutionis Ecclesiasticae, ac inprimis doctrinae religionis: Ciuitates ingenuè & apertè fassae sunt, se esse Confessionis Augustanae, licet scirent hanc Confessionem periculo non carituram, cuius auertendi causa non negarunt viri boni & constantes veram fidei suae doctrinam. Vnde certò concluditur, has Ciuitates non fuisse tunc Pontificias, non etiam Cinglianas imò à nomine Sacramentariorum tanquam à monstro abhorruerunt.

[ad marg.: 2. Ex ipsa forma confessionis/ Cumque Ferdinandus (suo loco relicta Confessione Augustana, & suspectas habens Ciuitates vel Cingliani vel Anabaptistici furoris, qui sub operculo Confessionis Augustanae lateret) postularet¹ peculiari scripto rationem reddi doctrinae Ecclesiasticae, concinnatum est hoc breue compendium, eruditè complectens praecipua momenta verae sententiae Confessionis Augustanae, & refutans errores cum alios, tum quoque Anabaptistarum

²¹ Sajtóhiba: *Kerszttyénec*.

²² A magyar eredeti itt a Szentlélek segítségül hívására buzdítja a hallgatóságot, a német fordításban ezen a helyen viszont már magát a fohászt találjuk: „O du einiger heyland, Herre Jesu Christe, schaffè durch deines geistes krafft, daß wir in dir eins und in deiner warheyth geheiligt werden, unnd komme nu bald und erlöse deine arme kirche und tröste sie in ewigkeyt! Amen!”

¹ RIBINI I, 78: *iuberet*.

& Sacramentariorum, qui ea tempestate orbem terrarum perturbabant, nec idem facere nunc intermittunt.

[ad marg.: 3. A statu Ecclesiarum & authore qui calamum adhibuit/

Ad haec Ecclesiae harum Ciuitatum adeò detestatae sunt sectam Sacramentariorum, vt nullum eius dogmatis hominem in Ministerio ferre vellent, propemodum vsque ad annum 1560. hoc est, ad obitum Philippi, quo non amplius superstite, fanatici quidam sub nomine eius & Lutheri in vicinas Ecclesias sese insinuare & irripere coeperunt. Leonartus verò Stöckelius manum adhibuit in conscribenda Ciuitatum Confessione, electus & rogatus ad id genus officij ab vtroque statu, Ecclesiastico & politico. Testantur autem scripta huius viri & synceri eius discipuli adhuc viuentes, quántum detestatus sit hanc pestilentem sectam. Nam quòd degeneres quidam ex discipulis eius, eum lenem fuisse perhibent, illud nihili faciendum est, quandoquidem scripta viri, Epistolae & testes fide digni viui diuersum ostendunt.

[ad marg.: 4. Ex Articulis confessionis qui non sunt Caluiniani/

Confirmant idem Articuli plerique huius Confessionis, in hanc sententiam scripti, vt in propria ipsorum significatione Sacramentarij eos admissuri non sint, vt sunt: Articulus de Coena, de efficacia Baptismi, de ritu audiendi & absoluendi singulos, de ceremoniis, de vsu vestium, & de cansionibus latinis in Ecclesia retinendis.

39. Severinus Sculteti: *Hüpomnéma*, 1599

Bártfa, 1599. augusztus 1.

Severinus Sculteti: YTIOMNHMA sive admonitio brevis ad Christianos regni Vngarici cives de asserenda et retinenda veteri seu auita vere Christiana doctrina in Confessione Augustana comprehensa. Oppositum nouae ac impiae theologiae Vngaricorum Calvinistarum, inprimis ipsorum (falso sic dictae) Panarmoniae Iesu Christi et Caluini etc. editae anno 1599. sub nomine Stephani Göntzini, contra Bellum Caluinianum m. Alberti Graweri etc. avthore Severino Sculteti, pastore ecclesiae Bartphen. et quinque libe. ciuit. Super. Vngariae oppidique Scharos seniore. Bartphae MDXCIX Gutgesell.

RMNy, 854.

[17r–18r] III. De controversaria sacramentaria híc in Vngaria nostra aetate

[ad marg.: De initio Euangelij in Vngaria circa annum 1525./

Scribit quodam in loco D. Thomas Faber piae memoriae, successor D. Leonhardi Stöckelij in Ludirectoratu Bartphensi, & Praeceptor noster charissimus, quod audierit ex senibus fide dignis adhuc sub Ludouico 2. Rege Vngariae circa annum Christi 25 Budae cepisse doceri Euangelium. Sed inde pulsos esse Euangelij Professores, inter quos & Simon Grynaeus & Vitus Winshemius Viri excellenter Docti, qui Scholae Budensis, & fortassis etiam Bibliothecae relictæ ibidem à Matthia Rege, praefecti fuerant, relictæ Vngaria redierunt in Germaniam, factusque est Grynaeus Philosophiae Professor Basileae, Vitus autem Professor linguae Graecae Wittebergae. Haec Thomas Faber.

[ad marg.: Quod Vngaria accepit non à Zwinglianis sed à Luthero. Id probatur./

1. Ex Epistola Parochi Cassouiensis, in qua etiam fit mentio Balthasaris Hōmor Anabaptistae Viennae combusti.

Adhuc igitur ante annum 1530. seu ante exhibitam Confessionem Augustanam quaedam Ecclesiae superioris & inferioris Vngariae coeperunt profiteri Euangelium per Lutherum nobis restitutum. Nam anno Christi 1530. docuit in Ecclesia Cassouiensi Parochus seu Pastor ejusdem Antonius Transylvanus, qui in literis eodem anno die S. Margaritae (quas unā cum Sigillo vidi) ad vicinum Epperiensem Pastorem itidem Euangelicum, & Concionatorem ipsius Antonium, datis, significat se iam pridem accepisse literas à D. Martino Luthero quibus hortetur ipsum ob amorem Dei, ad constantiam. Ea occasione ipse quoque commonefacit praefatos vicinos de praestanda constantia in eadem Confessione, & queritur de Iohanne Praedicatore Cibiriano quod ab ipsorum instituto alienatus Sacramentariorum innitatur (haec enim sunt verba ipsius) doctrinis. Ac colligi potest ex illa Epistola statim ab his vicinis refutatum esse Cibirianum illum Praedicatorem inuerehere conantem in Ecclesiam dogma Sacramentariorum imò & Anabaptistarum.

[ad marg.: 2. Ex Epistolis Lutheri, Philippi, &c.]

Deinde idem probatur ex multis Epistolis Lutheri & Philippi (quorum autographa & Sigilla vidi in hac curia Bartphensi) & aliorum Collegarum Lutheri ad has Ecclesias & quosdam Regni proceres datis, quod videlicet Ecclesiae istae statim initio amplectae sint Confessionem Saxonum nec Heluetuorum nec Anabaptistarum, quibus semper se opposuerunt Antistites harum Ciuitatum tam Politici quam Ecclesiastici.

[ad marg.: 3. à Viris doctis Viteberga in haec regna missis.]

Tertiò Viri excellenter docti Euangelici missi in Transylvaniam & Vngariam à Luthero & Philippo ad constituendas Ecclesias & Scholas, quales erant Iohannes Honterus & Leonhartus Stöckelius, quorum ille prius in Transylvaniam, postea Stöckelius anno 39. Mense Maio & Iunio Bartpham missus, vt testantur Epistolae Lutheri & Philippi in autographis & Sigillis, quae adhuc, thesauri loco, asseruantur in curia hac Bartphensi. [...]

[21r] [ad marg.: Occasio Confessionis harum V. Ciuitatum anno 1549.]

Et quia occasione dissidiorum illorum & dogmatum confusionibus etiam Ecclesiae Vngaricae venerant in suspensionem falsae doctrinae, mandato Serenissimi Regis Ferdinandi, sanctae memoriae, quinque istae ab antiquo coniunctae Ciuitates Confessionem suam de praecipuis fidei Articulis per Leonartum Stöckelium scribi curauerunt, eidemque Regi exhibuerunt anno 1549. quam etiam Clementissimus Dominus tanquam congruentem cum Augustana & alienam ab erroribus Arrianorum, Sacramentariorum & Anabaptistarum, libenter subditis suis liberam semper permisit, neque vnquam vel ipse vel successores vel Episcopi infestarunt, (est enim exhibita Antonio Verantio Episcopo Agriensi anno 60. & postea eidem anno 73. in Octaua Epperies Dominica Trinitatis, cum esset Archi Episcopus Strigoniensis)¹ quod nequaquam factum fuisset, si minima parte suspecta esset de Zwinglianismo aut Caluinismo. Exinde verò ab exhibitione huius Confessionis vsque ad mortem Philippi & Stöckelij, hoc est annum Christi 1560. pacatae fuere hae & Vicinae Ecclesiae ac immunes ab incursionibus Sacramentariorum.

¹ Sajtóhiba: Srrigoniensis.

40. A *Confessio Pentapolitana* magyar nyelvű ajánlása, 1634

Az öt szabad városoknak felső Magyar Országban, Cassának, Lötsének, Bártphának, Eperjesnek és Szibinnek Keresztyéni tudományról és hitről való vallas tétele. mely be adattatott az bodog emlekezeti Ferdinand királynak 1549. esztendőben. Es három nyelven, Deákul, Németül, Magyarul ki nyomtattatott. Cassan, Schultz Danielne Typographiájába. 1634. esztendőben.

RMNy, 1585. Fol. A1v–3r.

I. Cor. 3. 11.

Fundamentomot mást, senki nem vethet, az kívül, az mely vettetett, mely az Iesus Christus.

Az Christusnak igiretel való paranczolattya, mely után rettenetes fenyegetését vetette.

Matth. 10. 32. 33.

Minden az ki vallást teszen én rólam emberek előtt, én-is vallást teszek arról az én atyám előtt, ki az menyben vagyon. Valaki penigh megh tagadánd engemet emberek előtt, megh tagadom én-is azt az én atyám előtt, ki az menyben vagyon.

Az jo akaro olvasónak.

Vajha ma az néhai szent irás magyarázó Arany száju szent Jánosnak emlekezetes szavával élhetnénk: „Mostan az Istennek igeje mi közöttünk lakozik bősegesen minden bölcseséggel.” Mert noha az apostali józan ighe, ki terjedet az föld kerektségébe, és még az Isten anyaszentegyházának ellenséghe között-is ez zörögh bölcséggel: „Isten igeje, Isten igeje”, de bizonyára nem minden bölcseséggel, mert némelyek Ariusnak, Samosatenusnak, Photinusnak, és hasonlóknak avas és utálatos eretnokségének bűdösségét mutatják. Egyebek az Manichaeus értelmét üdvösséges beszéd gyanánt árúlják; Némelyek Flaciust követik; Nagy sokan az Pharisaeusok szerzetit igazságh színe alatt, minden igyekezetekel toszogatták, és az mi darabosb, vassal, tömlőczel, tüzel, és akar mely Phalaris kegyetlenségénél szörnyeb büntetéssel, az lelki ismereteket csigázzák. Mind ezek felet még azok között is, kiknek egy Istenek, egy Hitek, egy Keresztségek vagyon, az Keresztyéni tudománnak kiváltképen való részei felől nehéz visszázkodások vadnak. Innen vagyon ennyi szín mutatás, és egymás között való gyűlölséghek, melyek miat az egész föld megh vesztegettetvén, az Istennek haraghját boszszu álásra ingerli.

Kivánnunk kellene bizonyára, ha amaz Plató álmodozásának, az üdö fordulása felől, valóságának csak morsalékja volna, hogy Chrysostomusnak amaz ideje, melyben azon üdöbéli igaz kegyesség szerető Fejedelmek, Theodosius, Arcadius és Honorius, megh elevenedvén, az ecclésiának igaz és Isten igéjével egyező vallását, az Hitnek ágazati felől, ótalmazná, á mint kegyesen, áthatatosan, és serényen akkor cselekednek vala, az az üdö, mondom, előkerülne. Avagy ha az nem, csak nem régen, az dicsiretes Első Ferdinand Király és Imperator ideje derülne fel, az ki, hogy az igaz isteni tisztelet sürü sötétségben ne merülne, mely Isten tiszteletit az igazsághnak ellenséghe, akkoron-is üldöznék vala, az egy eggyügyü Isten igéjének világosságát, az Keresztyéni Hitnek ágazati szerént megh vizgálni végeszte vala.

Mely midőn lenne, hogy ez öt Királyi Szabad Városokra Felső Magyar Országban, Cassára, Lötsére, Bártphára, Eperjesre, Szibinre, eretnokséget ne foghatnának, á mint vádoltatnak vala, az

Keresztyéni Tudománnak fő részeiről, tudni illik, az Szent Háromság egy Istenről, az Teremtésről, az Bűnről, az Christus megh Testesüléséről, az megh Igazulásról, az Hitről, az Ió cselekedetekről, az Ecclesiáról, az Keresztiséghről, az Vr Vacsorájáról, &c. Rövid summába foghlalt Vallás tételt adának bé, melyet az bölcs és felette jó Világh biro Imperatornak, Első Ferdinandusnak ítéleti, helyben hagyta. Ezek azok az minden idegen értelemről megh tisztított hitnek ágazati, melyeket az mi Nemes és böcsületes Magistrátusunk, húsz esztendőket előtt három nyelven, Deákul, Németül és Magyarul, hogy minden ember olvashatná, nyomtatással közönségessé tette vala.

Minek utánna penig minden exemplárok el fogytanak volna, vévén eszébe az mi Nemes és böcsületes Magistrátusunk, hogy sokan keresnék, ujoban ki nyomtatni parancsolá. Isten, az kinek dőcsöségét minden teremtet álat hirdeti, halgassa meg az ő Anyaszentegyházának imádságát és foházkodását, és nyiladkoztassa megh mindeneknek az Evangéliomnak világosságát, adgyon mindeneknek főre főre oly elmét, mely az Isteni titkokat foghassa bé, hogy megh útválván és megh vetvén az Isten igéje körül és ellen gondolt emberi vélekedéseket, az egy igaz közönséges Hit az egész keresztyén világon mindenek felet uralkodhassék. Amen.

1. táblázat: kanonikus apostoli levelek bevezető és záró üdvözlétei

	Vulgata [textus receptus]	Luther 1522 WA.DB, VII
Rm 1,7; 16,20	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo; gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscum	gnad sey mit euch vnd fride von got vnserm vater vnd dem hern Jhesu Christo; die gnade vnsers hern Jhesu Christi sey mit euch
I Cor 1,3; 16,23	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo; gratia Domini Iesu vobiscum	gnad sey mit euch vnd fride von got vnserm vater vnnd dem hern Jhesu Christo; die gnad des hern Jhesu Christi sey mit euch
II Cor 1,2; 13,13	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo; gratia Domini nostri Iesu Christi et caritas Dei et communicatio Sancti Spiritus cum omnibus vobis amen	gnad sey mit euch vnd frid von got vnserm vater vnd vnserm hern Jhesu Christ; die gnade vnsers herrn Jhesu Christi vnd die liebe gottis vnd die gemeynschafft des heyligen geystis sey mit euch allen amen
Gal 1,3; 6,18	gratia vobis et pax a Deo Patre et Domino nostro Iesu Christo; gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro fratres amen	gnade sey mit euch vnd frid von gott dem vater vnnd vnserm hern Jhesu Christ; die gnad vnsers herrn Jhesu Christi sey mit ewrem geyst lieben bruder amen
Eph 1,2; 6,23	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo; pax fratribus et caritas cum fide a Deo Patre et Domino Iesu Christo	gnad sey mit euch vnd frid von gott vnserm vater vnd dem herrn Jhesu Christo; fride sey den brudern vnnd liebe mit glawben von got dem vater vnd dem herrn Jhesu Christo
Phil 1,2; 4,23	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo; gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro amen	gnad sey mit euch vnd fride von got vnserm vater vnnd dem herrn Jhesu Christo; die gnade vnsers herrn Jhesu Christi sey mit euch allen amen
Col 1,2; 4,18	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro [et Domino Iesu Christo]; gratia vobiscum amen	gnade sey mit euch vnd fride von gott vnserm vater vnnd dem herrn Jhesu Christo; die gnade sey mit euch amen
I Th 1,1; 5,28	gratia vobis et pax [a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo]; gratia Domini nostri Iesu Christi vobiscum amen	gnad sey mit euch vnd fride von got vnserm vater vnnd dem herrn Jhesu Christo; die gnade vnsers herrn Jhesu Christi sey mit euch amen
II Th 1,2; 3,18	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo; gratia Domini nostri Iesu Christi cum omnibus vobis amen	gnade sey mit euch vnd frid von got vnserm vater vnd dem herrn Jhesu Christo; die gnade vnsers hern Christi sey mit euch allen amen

	Vulgata [textus receptus]	Luther 1522 WA.DB, VII
I Tim 1,2; 6,21	gratia misericordia pax a Deo Patre et Christo Iesu Domino nostro; gratia tecum amen	gnad, barmhertzigkeyt, fride von gott vnserm vater vnd vnserm herrn Jhesu Christo; die gnade sey mit dyr amen
II Tim 1,2; 4,22	gratia misericordia pax a Deo Patre et Christo Iesu Domino nostro; Dominus Iesus cum spiritu tuo gratia vobiscum amen	gnad, barmhertzigkeyt, fride von got dem vater vnd vnserm herrn Jhesu Christo; die gnad sey mit euch amen
Tit 1,4; 3,15	gratia et pax a Deo Patre et Christo Iesu salvatore nostro; gratia Dei cum omnibus vobis amen	gnad, barmhertzigkeyt, frid von got dem vater vnd dem herrn Jhesu Christo vnserm heyland; die gnade sey mit euch allen
Phlm 1,3; 1,25	gratia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Iesu Christo; gratia Domini nostri Iesu Christi cum spiritu vestro amen	gnad sey mit euch vnd fride von got vnserm vater vnd dem herrn Jhesu Christo; die gnade vnsers herrn Jhesu Christi sey mit ewrem geyst amen
I Pt 1,2; 5,14	gratia vobis et pax multiplicetur; gratia vobis omnibus qui estis in Christo amen	gnade vnd frid mehre sich bey euch 1546: gott gebe euch viel gnade und friede; fride sey mit allen die yhm Christo Jhesu sind amen
II Pt 1,2	gratia vobis et pax adimpleatur in cognitione Domini nostri	gnade vnd fride mehre sich bey euch durch das erkenntnis gottis vnd Jhesu Christi vnsers herrn 1546: gott gebe euch viel gnade vnd friede durch das erkenntnis gottes vnd Jhesu Christi vnsers herrn
II Io 1,3	sit nobiscum gratia misericordia pax a Deo Patre et a Christo Iesu Filio Patris	gnad, barmhertzigkeyt, fride von got dem vater vnd von dem herrn Jhesu Christ dem son des vaters
Iud 1,2	misericordia vobis et pax et caritas adimpleatur	euch sey viel barmhertzigkeyt vnd frid vnd liebe 1546: gott gebe euch viel barmhertzigkeit vnd friede vnd liebe

2. táblázat: bevezető és záró üdvözetek Luther és német kortársai levelezésében

Dátum	Levélíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1515. 05. 01.	Johann Eck	Bologna	gratiam et pacem a domino Iesu	Eck, nr. 21
1516. 04. 08.	Luther	Georg Spenlein	gratia et pax tibi a deo patre et domino Ihesu Christo	WA.B, nr. 35; LVM, VII, nr. 35
1516. 05. 29.	Luther	Johannes Lang	gratia et pax tibi multiplicetur	WA.B, nr. 41; LVM, VII, nr. 41
1520. 06. 24.	Luther	An den christlichen Adel deutscher Nation	gnad und frid gottis zuvor; gnad und sterck von got	WA, VI, 404 sk.
1520. 12. 01.	Luther	Grund und Ursach aller Artikel	allen frumen christen, die disz buchlin leszen odder horen, gnad und frid von got amen	WA, VII, 309
1520	Luther	Wider die Bulle des Endchrists	allen liebhabern christlicher warheit, den gebe got seine gnad und friden amen	WA, VI, 614
1520	Luther	Warum des Papsts...	allen liebhabern christlicher warheyt sey gewünscht gnad und fried von gott	WA, VII, 161
1521. 01. 17.	Thomas Müntzer	Neustadt/Orla	heyl unde selickeit in Christo Iesu	MSB, nr. 19
1521. 03.	Johann Feige	Luther	gratia domini nostri Ihesu Christi cum omnibus nobis amen	WA.B, nr. 388
1521. 04. 28.	Luther	Lucas Cranach	ade! hiemit allesampt gott befohlen, der behüt euer aller verstand und glauben in Christo fur den römischen wölfen und drachen mit ihrem anhang amen	WA.B, nr. 400; LVM, VII, nr. 400
1521. 04. 28.	Luther	V. Károly	gratiam et pacem cum omni subiectione sui in Christo Ihesu domino nostro	WA.B, nr. 401; LM, II, 439–444; LVM, VII, nr. 401
1521. 06. 01.	Luther	Von der Beicht	gottes gnade und frid ynn Christo; hie mit gott befohlen	WA, VIII, 138–140
1521. 06. 21.	Luther	Der 36. Psalm Davids	gnad und frid von gott dem vatter unnd Ihesu Christo unßern herrnn amen; hie mit gott befohln, der ewrnn glawben und vorstand yn Christo gnedicklichenn behuete amen	WA, VIII, 210–214
1521. 07. 24.	Philipp Melanchthon	Melchior Mayer	gnad und frid etc.	MBW, nr. 154
1521. 09. 17.	Luther	Evangelium von den zehn Aussätzigen	die gnad unnd den frid gottes; hie mitt gott befohlen	WA, VIII, 340–343

Dátum	Levélíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1521. 11. 01.	Luther	De abroganda missa privata	gratiam et pacem Christi	WA, VIII, 411
1521. 11. 25.	Luther	Vom Missbrauch der Messe	gnad und frid unßers herrn Jhesu Christi	WA, VIII, 482
1521. 12. 27.	Melanchthon	Bölcs Frigyes	gratiam et pacem Christi opto	MBW, nr. 192
1521	Luther	Ein Unterricht der Beichtkinder...	gnad und frid ynn Jhesu Christo unszerm herrnn	WA, VII, 290
1521	Luther	Ein Widerspruch D. Luthers	allen christen, die dicz leszen, gnad und frid von got amen	WA, VIII, 247
1521	Luther	Der 36. Psalm Davids	gnad und frid von gott dem vatter unnd Jhesu Christo unßerm herrnn amen; hie mit gott befohn, der ewrnn glawben und vorstand yn Christo gnedicklichenn behuete amen	WA, VIII, 210–214
1522. 01. 22.	Luther	Georg Spalatinus	gratia et pax in Christo	WA.B, nr. 453
1522. 02. 24.	Luther	Bölcs Frigyes	gnade unnd gluck von gott dem vater tzum neuen heiligthum	WA.B, nr. 454; LVM, VII, nr. 454
1522. 03. 05.	Luther	Bölcs Frigyes	gunst und friede von gott unserm vater und unserm herrn Jhesu Christo und meine untertänigste dienste	WA.B, nr. 455; LM, III, 180–184; LVM, VII, nr. 455
1522. 03. 07.	Luther	Bölcs Frigyes	gunst und friede von gott unserm vater und unserm herrn Jesu Christo amen	WA.B, nr. 456
1522. 03. 12.	Luther	Bölcs Frigyes	gunst und frid von gott unßerm vater unnd unßerm herrn Jhesu Christo amen	WA.B, nr. 457
1522. 04. 12.	Adam Weiß	Zwingli	salus tibi et gratia a domino nostro Iesu Christo	ZWINGLI 7, nr. 203
1522. 04. 14.	Hartmut von Cronberg	Luther	den friden vnnd sterck von gott vnnserm heylmacher	WA.B, nr. 475
1522. 04. 17.	Luther	Altenburg	gottis gnad unnd frid tzuvor; hie mit gottis gnaden befolhen	WA.B, nr. 477
1522. 04. 17.	Luther	Gabriel Zwilling	gratia et misericordia et pax a deo patre nostro et domino Ihesu Christo amen; gratia tecum amen	WA.B, nr. 478
1522. 05. 01.	Michael Hummelberg	Zwingli	salutem in Christo Ihesu, domino et servatore nostro	ZWINGLI 7, nr. 205

Dátum	Levélíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1522. 05. 08.	Luther	Gabriel Zwilling	gratiam et pacem in Christo	WA.B, nr. 487
1522. 05. 13.	Luther	Spalatinus	gratia & pax in domino	WA.B, nr. 489
1522. 05. 27.	Michael Hummelberg	Zwingli	gratiam et pacem dei et domini nostri Ihesu Christi	ZWINGLI 7, nr. 210
1522. 12. 21.	Andr. Karlstadt	Müntzer	pax tibi a patre domini nostri Jesu Christi	MSB, nr. 37
1522	Luther	Eine treue Vermahnung	allen christen, die dissen brieff leszen odder horenn, geb gott gnad unnd fryde amen	WA, VIII, 677
1523. 02. 02.	Zwingli	Albrecht von Landenberg	gnad, barmhertzigheit und frid Christi Jesu sye mit üch	ZWINGLI 8, nr. 275
1523. 03. 01.	Luther	Justus Jonas	gratiam et pacem!; gratia domini nostri vobiscum amen	WA.B, nr. 586
1523. 03. 14.	Margaretha von Wattenwyl	Zwingli	gnad und frid in dem heren Ihesu werd üch alzitt mittheilt und geben von gott dem himelschlichen vatter amen	ZWINGLI 8, nr. 289
1523. 03. 19.	Müntzer	?	heyll unde dye Gotts bestendige ewyge barmhertzigkeyt sey mit euch	MSB, nr. 38
1523. 04. 14.	Adam Weiß	Zwingli	gratia tibi et pax a domino Iesu	ZWINGLI 8, nr. 297
1523. 04. 22.	Zwingli	Margareta Fehr	gnad und frid imm herren Jesu Christo	ZWINGLI 8, nr. 300
1523. 04.	Andreas Osiander	Sendbrief	gnad und frid von got dem vater und Jesu Christo unserm herren	OGA, nr. 7
1523. 06. 20.	Luther	Johannes Oecolampadius	gratia et pax in Christo; gratia Christi sit tecum	WA.B, nr. 626; LVM, VII, nr. 626
1523. 07. 31.	Zwingli	Nikolaus von Wattenwyl	gratia et pax domini nostri Iesu Christi sit tecum	ZWINGLI 8, nr. 311
1523. 08. 02.	Zwingli	Nikolaus von Wattenwyl	gratia et pax a deo et domino nostro Iesu Christo	ZWINGLI 8, nr. 312
1523. 08. 05.	Zwingli	Konstanz	gnad, barmhertzigheit und frid von gott und ünserem herren Jesu Christo	ZWINGLI 8, nr. 313
1523. 08. 10. elótt?	Luther	Jonas	gracia et pax	WA.B, nr. 646
1523. 08. 10.	Jonas	W. Reifenstein	gratia et pax Dei	JONAS, nr. 79
1523. 09. 16.	Martin Bucer	Matthias Zell	gratia et pax etc.	BUCER, I, nr. 49
1523. 09. 18.	Bucer	Nicolas Kniebs	Christi graciám	BUCER, I, nr. 50
1523. 09.	Osiander	Spalatinus	gratiam et pacem a Deo	OGA, nr. 8
1523. 09.	Osiander	Spalatinus	gratiam et pacem	OGA, nr. 9

Dátum	Levélíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1523. 10. 09.	Zwingli	Ambrosius Blarer	gratia et pax a deo et domino nostro Iesu Christo	ZWINGLI 8, nr. 318
1523. 10. 11.	Zwingli	Oecolampadius	gratia et pax a deo et domino nostro Iesu Christo	ZWINGLI 8, nr. 319
1523. 10. 11.	Zwingli	Bonifatius Wolfhart	gratia et pax a deo et domino nostro Iesu Christo	ZWINGLI 8, nr. 320
1523. 11. 11.	Wolfgang Capito	Christoph Ewiger	frid und gnad von gott dem herren	Entschuldigung
1523. 11. 11.	Zwingli	Joachim Vadianus	gratia et pax a deo et domino nostro Iesu Christo	ZWINGLI 8, nr. 321
1523. 12. 11.	Müntzer	Christoph Meinhard	gnad und fryd des zarten heylants Jesu Christi zuvorn	MSB, nr. 47
1523	Karlstadt	Ursachen	frid unnd erkanntnis der gestrackten gerechtigkeyt gotis	KARLSTADT, I, 3
1524. 03. 01.	Karlstadt	Dietrich von Biel	erkentnuß der überschwencklichen liebe gottes	KARLSTADT, I, 50
1524. 03.	Osiander	Spalatinus	gratiam et pacem a Deo patre et domino nostro Iesu Christo	OGA, nr. 15.
1524. 04. 19.	Bucer	Zwingli	gratia Christi tibi augeatur	BUCER, I, nr. 63; ZWINGLI 2, nr. 333
1524. 04. 28.	Bucer	Odile de Berckheim	gnad vnd frid von Got dem vatter vnd vnsrem heren Jesu Christo werde euch gemert	BUCER, I, nr. 64
1524. 04.	Osiander	Capito, Bucer, Zell	gratiam et pacem a Deo patre et domino nostro Iesu Christo amen	BUCER, I, nr. 65; OGA, nr. 17
1524. 05. 04.	Capito	A. Blarer	gratia et pax Christi	CAPITO, II, nr. 194
1524. 05. 09.	Oecolampadius	Luther	gratiam et pacem a Christo	WA.B, nr. 741
1524. 06. 03.	Zwingli	Bucer	gratia et pax a Deo et domino nostro Iesu Christo	BUCER, I, nr. 67; ZWINGLI 2, nr. 339
1524. 07. 15.	Müntzer	Sangerhausen	gnad und frid mit der reynen ungetichten furcht Gotts an stadt meynes grusses	MSB, nr. 55
1524. 07. 19.	Karlstadt	Müntzer	charissimo per Christum fratri Thomae Munzero episcopo Alstetensi, pax tibi a patre Christi amen	MSB, nr. 56
?	Müntzer	Jeori	dye gnad und frid Jesu sey allezeyt zu vorn	MSB, nr. 61
1524. 08. 18.	Jonas	Melchior von Aachen	graciam et pacem Dei	JONAS, nr. 85

Dátum	Levélíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1524. 09. 05.	Konrad Grebel	Müntzer	frid, gnad und barmhertzigkeit von Gott unßerem vatter und Jesu Christo unserem herren sy mit unß allen amen	MSB, nr. 69
1524. 09. 18.	Eck	Svájciak	gnad und frid von got dem herrn	ECK, nr. 177
1524. 09. 19.	Th. Billicanus	Bucer	gratia tibi et pax a domino nostro Jesu Christo amen	BUCER, I, nr. 76
1524. 10. 06.	Johannes Bugenhagen	Oecolampadius	gratiam et pacem a Deo patre nostro et Domino Jesu Christo	BUGENHAGEN, nr. 9
1524. 10–11.	Heinrich Bullinger	W. Joner, P. Simler	gratia et pax a deo patre et domino nostro Iesu Christo	BULLINGER, <i>Briefe</i> , nr. 3
1524. 10. 31.	Bucer	Zwingli	gratia et pax a Deo patre et domino nostro Iesu Christo [...] Heluetiorum apostolo	BUCER, I, nr. 80; ZWINGLI 2, nr. 350
1524. 11.	Capito, Bucer	Zürich	gratia Domini vobis augeatur	BUCER, I, nr. 81; ZWINGLI 2, nr. 351
1524. 11. 15.	Leo Jud	Bullinger	gratia et pax a deo patre per Christum	BULLINGER, <i>Briefe</i> , nr. 4
1524. 11. 16.	Bugenhagen	hamburgiak	gnade unde vrede van gade unsem vader unde van Jesu Christo unsem heren	BUGENHAGEN, r. 10
1524. 11. 18.	Eck	svájciak	gnad und frid von got	ECK, nr. 182
1524. 11. 23.	Strassburg	Luther	gratia et pax a Deo patre et domino nostro Ihesu Christo augeatur tibi [...] apostolo Germaniae	WA.B, nr. 796; BUCER, I, nr. 83
1524. 12. 16.	Zwingli	Strassburg	gratia et pax a Domino	BUCER, I, nr. 84; ZWINGLI 2, nr. 355
1524	Jonas	Andr. Rem	gratiam et pacem a Deo	JONAS, nr. 87
1524	Karlstadt	Bartel Bach	die kunst gottes durch Jesum Christum vnsern hern	KARLSTADT, I, 74
1524	Balthasar Hubmaier	Achtzehen schlußrede	gnad vnnd fryd in Christo Jesu	QGT IX, 71
1525. 02.	Lazarus Spengler	Georg Spengler	götliche erkantnuß, barmhertzigkeyt und friden zuvor	SPENGLER, I, nr. 26
1525. 03.	Osiander	Wider Kaspar Schatzgeyer	gnad, frid und barmhertzigkait von got dem vatter und von seinem aynigen sun Jesu Christo unserm herren	OGA, nr. 42
1525. 04. 10.	L. Spengler	Konrad Held	Gottes gnaden und friden zuvor	SPENGLER, I, nr. 29

Dátum	Levélíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1525. 05. 11.	Ehrich	Müntzer	gnade und fride in Christo Jesu	MSB, nr. 85
1525. 05. 11.	Hans Burmann	Müntzer	gnad und fride in Christo	MSB, nr. 86
1525. 05. 12.	L. Spengler	Dorothea Mock	gnad, frid und parmhertzikait von Gott dem vatter in Christo Jesu, unnserm hayland, zuvor	SPENGLER, I, nr. 30b
1525. 06. 14.	Jonas	Spalatinus	gratiam et pacem Dei	JONAS, nr. 90
1526. 01. 28.	II. Christian	Luther	gnad und fried von gott unserm vater und hern Jhesu unserm heiland	WA.B, nr. 976
1526. 09.	Hesseni Fülöp	Luther, Melanchthon	gnad und fride in Christo unserm herren	WA.B, nr. 1035; MBW, nr. 501
1526	Johannes Rurer	Adam Weiss	gnad vnd fried von got dem vater vnd seinem son Jesu Christo vnserm hern	SCHORNBAUM, 36
1529. 09. 10.	Hesseni Fülöp	Bucer	gnade und fride von Gott dem vatter durch unseren herren Jhesum Christum	PPSA 5, nr. 5

3. táblázat: bevezető és záró üdvözetek hazai reformátorok és kortársaik levelezésében

Dátum	Levélfő	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1522. 05. 15.	Luther	Paulus Speratus	heil und fried in Christo	WA.B, nr. 491; LVM, VII, nr. 491
1522. 06. 13.	Luther	Speratus	gratia et pax in Christo	WA.B, nr. 509
1522. 07. 17.	Brandenburgi György	Brandenburgi Albert	wollen wir freundlich umb e[uer] l[ieb] verdienen, die wir dem almechtigen thun bevolhn	GStA PK, XX. HA, OBA nr. 25581
1523. 05. 21.	Speratus	Iglau	gnad und frid in Christo Jesu	CERRONI, fol. 19–21
1523. 09. 29.	Speratus	Iglau	gnad und frid in Christo; hiemit Got bevollen	CERRONI, fol. 22
1523. 10. 30.	Mária királyné	Br. Albert	hiemit wil ich euch Gott befolhen	GStA PK, XX. HA, OBA nr. 26457
1523. 12. 16.	Mária	Br. Albert	hiemit wil ich euch den almechtigen befolhen	GStA PK, XX. HA, OBA nr. 26534
1524. 01. 01.	Speratus	Iglau	gnad und frid in Christo durch die krafft seynes heyligen geystes	KÖNIG 2, 105
1524. 01. 09.	Mária	Br. Albert	hiemit wil ich euch den almechtigen befolhen	GStA PK, XX. HA, OBA nr. 26662
1524. 01. 25.	Speratus	Salzburg, Würzburg	gnad vnd frid ynn Christo	WA, XII, 166
1524. 01. 25.	Speratus	Iglau	gnad und frid in Christo; gott gebe euch alle sein gnad amen	SCHENNER 15(1911), nr. 2
1524. tavasz	Speratus	Iglau	genad und fride durch den glauben ynn Jhesum Christum	WA, XII, 203
1524. 05. 23.	Iglau	Speratus	vnserm apostl vnd lieben brudern in Christo. Gnad und fried in Christo Jhesu	LEUPOLD, 58
1524. 08. 06.	Mária	Br. Albert	hiemit wil ich euch den almechtigen befolgen	GStA PK, XX. HA, OBA nr. 27135
1524. 09. 16.	Speratus	Br. Albert	gnad und fried durch Christum; gott theyl uns allen sein gnad mit	KÖNIG 1, 29, 63
1524. 10. 27.	Speratus	Iglau	gnad und fried in Christo	SCHENNER 15(1911), nr. 5

Dátum	Levélfő	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1525. 02. 01.	Brandenburgi György	Georg Vogler	damit will ich unns alle inn Gottes barmhertzigkaith unnd inn sein wort bevolhen habenn, der schick es unns allen hie auff erden zu unnser seele hail, amen.	GStA PK, BPH, Rep. 41,4, J,B,1:59–60 (M)
1525. 02. 12.	Heinrich Keschinger	bártfai tanács	gnad und friede gottes durch Cristum	ACB, nr. 5376
1525. 03. 11.	Mária	Brandenburgi Albert	domit wil ich euch und uns allen in frid Gottes bevelhen	GStA PK, OBA nr. 27547
1525. 04. 03.	Keschinger	bártfai tanács	gnad und frid von got durch Jesum Cristum	ACB, nr. 5394
1525. 05. 06.	Keschinger	bártfai tanács	gnad und frid in Christo unserm hern; hie mit got gefohen	ACB, nr. 5408
1525. 05. 07.	korponai tanács	bártfai tanács	gnad und frid in Christo unserm heylandt	ACB, nr. 5409
1525. 09. 21.	Besztercebánya	selmeci tanács	gnad unnd frid won gott dem vatter durch den herren Jesum unßeren fürsprecheren czuwor; seyt got beuolen	RATKOŠ, nr. 42
1525. 09. 21.	Besztercebánya	Hodrus	gnad unnd frid von gott dem herren durch unßeren herren Jesum Cristum czuforr; seyt gott beuolen	RATKOŠ, nr. 43
1525. 09. 22.	Besztercebánya	selmeci tanács	gnad und frid won gott dem vater durch den herren Jesum Cristum czuvar; seit gott beuolen	RATKOŠ, nr. 44
1525. 09. 24.	Jacob Zanacker	selmeci bíró	fryd undt anige libe in Christo Iesu zuvoran; mit dem spor euch gott in gesundt und ainiger cristlicher libe undt fridt	RATKOŠ, nr. 47
1526. 02.	Benedikt Lang	selmeci tanács	fryd yn Chrysto Jesu bevor	RATKOŠ, nr. 60
1526. 05. 13.	Simon Bernhardt	selmeci tanács	gnad undt fryd von got dem vater undt unserem hern Jesu Christ; dormit seytt got beuolen	RATKOŠ, nr. 98
1526. 06. 25.	követek	Besztercebánya	Gnade unnd fride in Christo Jesu beivor	RATKOŠ, nr. 106
1526. 10. 13.	Brandenburgi György	Friedrich von Liegnitz	der e[uer] l[jieb] unt uns alle in deie genat Kottes almechteigen befellen	GStA PK, BPH, Rep. 41,4, J,U 1(M)

Dátum	Levélfő	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1526. 10. 24.	Brandenburgi György	Brandenburgi Kázmér	Der almechtig verleih unns seynen gotlichen frid unnd gnad innen; denn almechtigen [...] und unns desselben fr[id] bevelhen.	StAN, AAA 663:32
1526. 11. 01.	Luther	Mária	gnad und trost von gott unserm vater und herrn Jhesu Christo	WA, XIX, 552
1527. 01. 15.	Wolfgang Schustel	kassai bíró	glück, hayl, sálickayth, fridt unnd aynickayth geb euch goth czw eynem newen jar	ETE, I, 298
1527. 01. 26.	Mária	Brandenburgi Albert	nach wunschen gotliche gnad und frid; thue euch den almechtigen befellgen	GStA PK, XX. HA, HBAA I 1:31
1527. 05. 23.	Johannes Henckel	Johannes Hess	graciam et pacem a Domino; Dominus tecum	ETE, I, 325
1528 eleje	Schustel	bátfai tanács	hilw unnd genadt vonn Got dem vatter durch denn sonn in dem heyling geysth; mit dem se[i] e[uer] namhaftige weisheit mitsampt der gantzen gemeine Got befolhen	ACB, nr. 6083
1528 eleje	Schustel	bátfai tanács	hayl unnd selikayth von Got dem vatter unnd von Jhesu Christo seinem son	ACB, nr. 6084; PIIRAINEN, nr. 2
1528. 04. 25.	Johann Tropper	Selmechánya	damit got befohlen	RATKOŠ, nr. 70
1528. 08. 28.	Henckel	Antonius Transilvanus	gratiam et pacem a Deo et eius Christo	ETE, I, 397 sk.
1528. 10. 11.	Eynseczer István	Szebeni Miklós	pax et gratia Jhesu	ETE, I, 407 sk.
1528	Schustel	kassai bíró	goth der himlische vatter durch dasz leyden unnd vordinsthnusz seynes eyngeborn sunesz Jesu Christi beschütze euch unnd bewar vor allem übel amen; got durch Christum bewar unnd berschütze ewch amen	ETE, I, 424
1528	Schustel	bátfai tanács	gnadt unnd fridt von got dem vatter durch seynen sonn in dem heyiligen geysth	EOL, AGE, Ia 24.4.2
1529 eleje	Schustel	bátfai tanács	hayl unnd sálikayth in Christo Jhesu; mit dem sey e[wr] h[errschaft] got bevolhen	ACB, nr. 6087; PIIRAINEN, nr. 1
1529. 01. 21.	Henckel	kassai bíró	gratiam et pacem a Domino et servatore nostro	ETE, I, 425 sk.

Dátum	Levélíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1530. 03. 26.	Schustel	bártfai tanács	fridt unnd gnadt vonn Got dem vatter durch Jhesum Christum im heyling geyst; Do mit sey e[uer] w[eisheit] Got bevolhen; Mit dem spar Got ewr w[eisheit]	ACB, nr. 6410, 6409
1530. 04. 15.	Stephan Spetinger	besztercebányai bíró	Gnade gottes dess almechtigen vaters vnd vnsern hern Ihu Christi sey mitt vns allen amen; ich wil ewer herschofft gott pefolen hoben mitt allen	ETE, II, 30 sk.
1530. 12. 01.	Antonius S. [Philadelphus]	besztercebányai tanács	gnodt vnnd fridt vonn got dem vater vnnd vnserenn herrnn Jesu Cristo sey alle zceydt mit euch vnd allen auserwältm amen; domit haldt euch got yn seyner veterlichen gnodt	ETE, II, 86 sk.
1531. 02. 06.	Antonius Philadelphus	besztercebányai bíró	Cristum; domit seydt got beuolen	ETE, II, 117
1531. 03. 12.	Schustel	bártfai tanács	gnadt unnd fridt tzw vor; mit dem seyt Got befolhen, unnd erleucht euch in seynem gottlichen wort	ACB, nr. 6669
1531. 09. 10.	Schustel	bártfai tanács	Gnadt unnd fridt von Gott dem vatter durch Christum in dem heyling geisth; do mit seydt Got befolhen; mit dem spar euch Gott gesundt	ACB, nr. 6761
1531. 10. 05.	Schustel	bártfai tanács	gnadt und fridt von gott dem vatter durch Christum in dem heyling geysth; da mit wil ich euch gott befelhenn	MOL, DF 217281
1532. 09. 05.	Johann Biber	Val. Schneider	Gnad und frid Christi wunsch ich euch	ACN, 183:3
1533. 10. 20.	Biber	Brandenburgi György	ich wuntz e[uer] f[ürstlichen] g[nade] gnad und frid vonn Gott, dem vatter, durch Iesum Christum, unsern herrn	StAN, BL 912:5

Dátum	Levélfő	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1534. 01. 01–05.	Simontornyai Gergely	Coelius Gergely	Gratia et pax a Deo patre per Jesum Christum ut tuae dominationi adiiciatur votis omnibus postulo; gratia et pax a Deo patre misericordiarum per Jesum Christum ut tibi ubertim adiiciatur votis omnibus precor; commendo te gratiae Dei	ETE, II, 312, 313 sk.
1534. 02. 14.	Selmebánya	Sigismund Staudacher	der fried, die gnad und barnherzikkeit Gottes sei durch Jesum Christum mit uns	ETE, II, 327 sk.
1534. 02. 22.	Andreas Cremnicianus	Esaias Lang	Gratia et pax a Deo pacis et non dissensionis, a spiritu, sed sanctae unionis	URBAN, <i>Eine theologische Auseinandersetzung</i> , 151–158
1534. 03. 20.	Staudacher	Selmebánya	die gnad unseren herrn Jesu Christi sey mit uns allen amen	ETE, II, 338–340
1534. 07. 13.	Andreas Cremnicianus	selmeci tanács	gratiam et pacem precatur	ETE, II, 360 sk.
1534. 11. 11.	Tropper	selmeci tanács	Gratia et pax a Deo patre et domino nostro Jesu Christo in vobis multiplicetur; valete in domino Jesu	ETE, III, 7 sk.
1534–1536	Klein	Selmebánya	do mit got befohlen	RATKOŠ, nr. 96
1535. 01. 24.	Johann Klein	selmeci tanács	Chrystus unser eyniger heylandt und mittler, der geb ewerer weysheydt frid und genodt yn ewikeydt amen	ETE, III, 7 sk.
1535. 03. 18.	Schustel	bártfai tanács	Gnad unnd frid von got dem vatter durch Christum im heling geist; mith disem schreiben will ich euch Gott befolhen haben	ACB, nr. 7779
1535. 05. 16.	Dévai Mátyás	Bebek Imre	gratiam et pacem	ETE, III, 30 sk.; EMBER–BOTOS, 61
1535. 08. 28.	Klein	selmeci tanács	Christus unser einiger trost, mitler und heylandt, der erhalt ewer weyshayth yn seyner gnod in ewikeyt amen	ETE, III, 50 sk.
1536. 11. 10.	Dévai	Nádasdy Tamás	gratiam et pacem per Jesum Christum	ETE, III, 102 sk.
1536. 12. 01.	Dévai	Nádasdy Tamás	gratiam, pacem	ETE, III, 109 sk.
1536. 12. 19.	Dévai	Nádasdy Tamás	gratiam, pacem	ETE, III, 113 sk.

Dátum	Levélfő	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1537. 06. 10.	Schustel	bárfai tanács	gnad vnnd fride von got dem vatter durch Christum ym heylyng geyst; da mit seydt got bevolhen sampt den ewren	ETE, III, 166
1537. 11. 03.	Johannes Kresling	selmeci tanács	Gottes gnadt durch Christum [...] zubevar; domit befilch ich e[uer] h[errschaft] derselben gnade unsers gottes durch Christum	ETE, III, 195 sk.
1538. 02. 17.	Leonhard Stöckel	Bárfai	hiemit got dem allmechtigen ynn allen gnaden befolenn habenn	ŠKOVIERA, nr. 2
1538. 05. 30.– 06. 06. között	Dévai	Nádasdy Tamás	gratiam ac pacem per Christum Jesum	ETE, III, 253 sk.
1538. 06. 10.	Dévai	Nádasdy Tamás	gratia Deo	ETE, III, 261
1539. 03. 13.	Christophorus Patavinus	Besztercebánya	gratiam ac pacem a Deo patre per Jesum Christum precatur	ETE, III, 342 sk.
1539. 04. 17.	Josephus	Besztercebánya	salutem cum gracia et pacem Jesu Christi	ETE, III, 350 sk.
1539. 04. 28.	Georg Rother	besztercebányai tanács	gnad vnnd fried von gott dem vatter vnd vnserem heilande Jesu Christo	ETE, III, 352 sk.
1539. 05. 01.	Georg Leudischit	besztercebányai tanács	salutem in Christo Jesu saluatore nostro	ETE, III, 353 sk.
1539. 06. 08.	Bartholomaeus Frank (Frančik)	besztercebányai tanács	gnad, fryed, heyll vnd barmherzikeit von gott dem vater durch Jesum Christum vnseren heylandt	ETE, III, 362 sk.
1539. 08. 16.	besztercebányai bíró	Georg Leudischit	der fride vnd die gnad Jesu Christi vnnsers seligmachers sey mit vns allen; damit verleich vns got sein gnadt allen	ETE, III, 393 sk.
1540. 03. 11.	Erasmus Dyck	Bárfai	Gratia et pax a Deo patre nostro et domino Jesu Christo vobis multiplicetur	ETE, III, 445
1540. 03. 18.	Leopold Kophart	Besztercebánya	Gratia nobis et pax a Deo patre et domino nostro Jhesu Christo, unico seruatore nostro	ETE, III, 446–448
1540. 04. 17.	Staudacher	Selmecbánya	Die gnad vnnd der frid gottes vatters durch Jesum Christum	MPEA, XI (1927), 49
1541. 02. 27.	Aegidius Faber	besztercebányai tanács	Gnade vnd fride von goth durch Christum vnsern herrn amen	ETE, III, 532 sk.
1541. 03. 31.	Aegidius Faber	besztercebányai tanács	Gnade vnd fride von got durch Christum	ETE, III, 538–541

Dátum	Levélfíró	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1541. 07. 04.	Martin Hanko	besztercebányai tanács	gnad und fryd jnn gott vnserm herrn vnd heylandt Jesu Christo vnd daz Zunemen jnn seinen erkentnes, jnn welchem das ewige leben steet	ETE, III, 549–551
1541. 12. 06.	Stöckel	Révay Ferenc	gratiam et pacem in Christo Jesu	ETE, III, 560 sk.; ŠKOVIERA, nr. 13
1543. 06. 05.	Georg Moller	Horváth János szepesi prépost	gratiam et pacem per Jesum salvatorem omnium	ETE, II, 411
1543. 06. 14.	Moller	Horváth János	gratia et pax a Deo patre per Jesum Christum	ETE, II, 417
1543. 12. 08.	Batizi András	Melanchthon	Graciam et pacem liberatoris nostri Jesu Christi	MBW, nr. 3388
1543	Johannes Honterus	Reformatio Coronensis	omnibus piis lectoribus gratia et pax Christi multiplicetur	NETOLICZKA, 11; RMNy 52
1544. 08. 31.	Pesti Macarius Józsa	Bullinger	gratiam et pacem liberatoris domini nostri Iesu Christi	SAE, III, 946
1545. 04. 01.	Belényesi Gergely	Bullinger	gratiam et pacem Christi	SAE, III, 958
1547. 02.	Honterus	Martin Weiss	gnad und frid von Christo vnserem herrn; damit sey ewr herschafft mit der gantzen gemein der gnaden gottes befohlen	NETOLICZKA, 211 sk.
1548	Benczédi Székely István	Gávai Lukács	Istennek kedvet és bikességit	ZVARA, 69; RMNy 74
1549. 08. 03.	Zigerius Imre	Matthias Flacius	gratiam et pacem	ETE, V, 188
1549. 08. 04.	Johannes Bugenhagen et al.	selmeci tanács	Gottes gnad durch seinen eingeborenen son Jhesum Christum unsern heiland und warhafftigen helffer zufor	MPEA, XI (1927), 24–26
1549. 08. 05.	Aegidius Faber	selmeci tanács	Gnade und fryde von got unsern herrn durch Jesum Christum unsern erlöser amen	ETE, V, 190–192
1549	B. A.	Orthographia	az olvasonac isteni keduet	RMNy 77
ca. 1549 [1538]	Dévai		az w(e) att'a fiainac Isteni keduet és békeséget kíván; Istennec kedue és irgalmassága leg'en veletec, amen	RMNy 78; DÉVAI, <i>Káté</i> , 2
1550. 05. 27.	Georgius Prodanisinus Ungarus	N.N.	gnad und frid von gott	SAE, III, 980
1550. 05. 27.	Georgius Prodanisinus Ungarus	Péter, alsóvadászi	gnad und frid etc.	SAE, III, 981

Dátum	Levélfő	Címzett	Üdvözlő formula	Hely
1550. 08. 24.	N.N.	Vom uffgang deß wort Gottes	gnad von Christo, unserem herren, und friden von gott, unserem vatter	SAE, III, 977
1550. 09. 12.	Valentin Trotzendorf	Lőcse	Gratia et pax a Deo per Christum	KATONA–LATZKOVITS, nr. 3
1550	Szenterzsébeti Márton	„De Christo et eius ecclesia”	minden hiw keresztiennnek Istenben keg’elmet és bikességöth	HOLL, 159 sk. (RMNy 64, S 88B)
1551. 01. 10.	Matthias Orbazius Hungarus	Wolfgang Musculus	misericordiam et gratiam et pacem a deo patre et domino nostro Iesu Christo	SAE, III, 997
1551. 03. 02.	Trotzendorf	Lőcse	Gratia et pax a Deo per Christum	KATONA–LATZKOVITS, nr. 5
1551. 03. 26.	Fejérthóy János	Bullinger	gratiam et pacem a deo patre et domino nostro Iesu Christo	ETE, V, 499
1551	Gyulai István	„Jesus Sirah”	istenbeli szeretetet és kegyelmességet [...] a mi egyetlen egy Urunk Krisztus Jézus által	ZVARA, 101; RMNy 92
1551. 06. 20.	Sztárai Mihály	Nicolaus Teteni	gratiam et pacem a deo patre per dominum nostrum Jesum Christum	ETE, V, 543
1551. 12. 16.	Benjamin Lybschwitz	Lőcse	gratiam et pacem a Deo, patre domini nostri Iesu Christi	KATONA–LATZKOVITS, nr. 13
1553. 11. 14.	Michael Radaschius	Matthias Lauterwald	Gratiam et pacem a Deo Patre, et Domino nostro Iesu Christo	OSZK, Quart. Lat. 29, 167r–168v
1554. 08. 16.	Antonius Platner	Martin Siegler	Die gnade gottes	KATONA–LATZKOVITS, nr. 21
1555. 04. 09.	Egri Lukács	Melanchthon	Gratiam et pacem Iesu Christi precatur	MBW, nr. 7456
1555. 11. 28.	Stöckel	Kassa	Gotes gnad unnd hülf [mit] seinem friedlichenn unnd gotseligem regiment wünsche ich e[uer] n[amhaftigen] w[eisheit] bevor	ŠKOVIERA, nr. 37
1555. 12. 09.	Stöckel	Bártfa	gnad unnd fried wunsche ich e[uer] n[amhaftigen] w[eisheit] von Got unnd unserm herrn Iesu Christo bevor	ŠKOVIERA, nr. 38
1557. 06. 01.	Stöckel	Lőcse	Gottes gnad unnd meine gantz willige dienst bevor	ŠKOVIERA, nr. 43
1557. 08. 13.	Radaschius	Kassa	Gratiam et pacem e Deo patre nostro et domino Iesu Christo unigenito filio eius, unico mediatore et salvatore nostro	BUCSAY, <i>Szegedi</i> , 113–115
1557	Huszár Gál	Bullinger	gratiam Dei patris precatur in Christo Iesu	EMBER, 112; EMBER–BOTOS, 88

4. táblázat: a reformáció tanítása a hitvédők megfogalmazásában

[Krisztológia]	Sperfogel: item Cristus ist gevesen ein purer mensch und nicht Gott = negant Christum incarnatum
[Cselekedetek]	Fabri: item tenuit ac tenet opera qualiacumque nihil ad salutem prodesse, sed sola fide iustificari hominem; item in homine negat liberum arbitrium
[Szentségek]	Fabri: item negat atque negavit septem esse sacramenta; item oleum extremae unctionis nihil valere docuit
Gyónás	Sopron: ad tertium articulum, videlicet, quod confessio vocalis non est necessaria, sed mentalis tantum Hunyad: item deridet sanctam confessionem; dicit et publicat in nullo esse necessariam et neque in precepto haberi, et refert nullum esse tam magnum traditorem, quam qui suam tradet culpam Váralja: sepissime auditus est dicere in concione, quod orationes divine, ieiunia, confessiones et alia pia opera nihil sunt; boni – inquit – filii, etiamsi confessi et communicati non fueritis ante festum Pasce, poteritis comedere carnes in festo Pasce et postea potestis confiteri quando vultis, puta circa festum Georgii, Jacobi et Martini, quia confessioni non est terminus status Fabri: item confessionem sacramentalem presbytero facere non oportere, neque necesse esse affirmavit Moller: in Casioforo plebanus turmatim coepit audire confessionem
Feloldozás	Sopron: ad secundum articulum, videlicet, quod quilibet simplex sacerdos potest absolvere ab omnibus casibus Fehérvár: qui latrones dicebant in primo articulo, quod Sanctissimus Papa non haberet nullam auctoritatem absoluendi a peccatis populum
Oltáriszentség	Hunyad: item contra sanctam eucharistiam et eius celebrationem ore canino detrahit et profert publice: non posse ibi conficere corpus Christi Sperfogel: item de sacramento eucharistiae, quod presbyteri consecrant, nihil omnino tenent, sed diabolicam illusionem vocant Fabri: item tenuit ac tenet post verba consecrationis etiam in sacramento altaris esse et remanere substantiam panis et vini; item tenuit ac tenet eucharistiam in missa non esse oblationem; vö. uo., nr. 10–11 Fehérvár: secundo, quod ewcaristia essent [!] idolum Moller: corpus Christi in eucharistia esse negavit; missae sacrificium publice vilipendit
Két szín	Fabri: item docuit utriusque speciei communionem ad salutem esse necessariam Moller: in Casioforo populum sub utraque communicavit
Kereszttség	Hunyad: item baptismum reprobatur et dicit nihil esse baptismum presbyterorum, quia omnes homines sunt presbyteri et possunt baptizare Sperfogel: item das man die menschen nicht tauffen soll for 30 jahren, und die getauft sind darfor, die soll man vider tauffen = sacramentum eucharistiae, baptismi totaliter reiicit Váralja: nunc vero, quia sibi non dabantur, ecclesias [...] puta baptismum, introductionem puerperarum et alia civibus Waraliensibus negavit, pueri infirmi manserunt inbaptisati usque triduum, puerpere vero de ecclesia repulse coacti sunt tertia die redire ad introductionem

Házasság	Sperfogel: item alle haußfrauen sollen allen gemein sein = item virum mulierem uxorem posse relinquere et aliam ducere, similiter de mulieribus ita sentiunt Moller: uxorem duxit et Vratislaviae se cum ea copulare fecit, quae habet virum viventem
Szentek	Sopron: ad quartum, videlicet, quod sancti, imo nec virgo Maria sint adorandi, nec est necesse, ut intercedant pro nobis Hunyad: item sanctos omnes ore profano et eorundem reliquias vilipendit et nullo modo venerandos esse profitetur et dum mentio aliqua de sancto aliquo fuerit, ipsos publice vituperat et dicit: fuerunt omnes homines et latrones etc.; et rursus contra Virginem gloriosam et eiusdem festivitates sepe inquires: ah, quis diabolus vidit tot beatas virgines, sicut vos habetis? Sperfogel: item de beatissima virgine Maria nihil sentiunt, nisi quantum de una alia quavis muliere sive proba sive meretrice; item de sanctis nihil tenent Váralja: item auditus est dixisse cum contemptu et despectu patrum religiosorum, quod Sanctus Franciscus, Dominicus, Augustinus et alii Sancti Doctores, columnae ecclesiae, essent in inferno et quod doctrina eorum ficta est et falsa; [Maria] est – inquit – et fuit meretrix, sicut et alia mulier, et est in inferno inferni, sicut et omnes sancti vestri Fabri: item inuocationem ac intercessionem divae virginis Mariae ac sanctorum negat; item tenuit ac tenet beatissimam virginem Mariam nihil plus apud Deum posse quam aliquem alium, et hanc fuisse mulierem similem aliis; vö. uo., nr. 18 Fehérvár: tercius articulus, quod Beata Virgo fuisset communis mulier sicut mater ipsius Moller: negavit intercessionem sanctorum aut ieiunia prodesse
Böjt	Sopron: ad quintum, videlicet, quod ieiunium corporale non est necessarium Hunyad: item vituperat sanctum ieiunium et profert non esse sub precepto et in nullo necessarium; aliosque de ieiunio attrahit, ac in vigilia Beati Jacobi apostoli carnes comedit presumptuose Váralja: plebanum Waraliensem usum fuisse carnibus, arvina et butiro in quadragesima; diabolus – inquit – instituit ieiunium, non Deus; nihil est ieiunium et nullum est Fabri: item ieiunia ab ecclesia instituta ac etiam abstinentiam a carnibus, quadragesimali, ac etiam certis aliis temporibus contempsit ac vilipendit Fehérvár: quartus articulus, quod ieiunium non precepit in euangelio Moller: negavit intercessionem sanctorum aut ieiunia prodesse; feria 6. magna in Casioforo post passionem assaturam carnis comedit
Bűcsű	Hunyad: item indulgentias deridet; item suffragia facta pro defunctis dicit et tenet nihil prodesse et refert: nil hoc aliud est, nisi deceptio presbyterorum et pro commodo ipsorum hoc instituerunt et decipiunt homines, cum nihil proficere possunt Fabri: item docuit venerationem reliquiarum, processiones, stationes et peregrinationes esse meras stultitias, nec quicquam prodesse ad salutem Fehérvár: quintus articulus, quod sacra elemosina nullum prodest post decessum anime
Purgatórium	Hunyad: et dicit non esse purgatorium et rursus nullum hominem posse ascendere in celum preter filium hominis, qui descendit de celo, ut in euangelio habetur Fabri: item purgatorium dicit esse nullum

Rítusok	<p>Hunyad: item aquam benedictam in ecclesia deridet et fertur dixisse: expediat matrem aqua benedicta, nil aliud est, nisi fallacia presbyterorum;</p> <p>item contra pulsum et signum matutinum et vespertinum ad honorem Virginis gloriose blasfemat et deridet homines, ut videt ipsos orantes et dicit non esse necessarium</p> <p>Sperfogel: item omnem ritum et consuetudinem ecclesiae damnant et vilipendunt; qui nihil tenuit de sacramento altaris, de confessione, de baptismo, de sacerdotibus et refutavit omnes caerimonias, usus et ritus ecclesiae</p> <p>Váralja: item sepius est auditus dicere in concione, missas, matutinas, vespervas, offertoria et [...] bona opera, ut orationes, esse blatterationes, et non esse de necessitate salutis; ipse, sicut docuit, ita et fecit</p> <p>Fabri: item festa sanctorum esse supervacanea, nec teneri quemquam ad observantiam eorum</p>
Egyházi rendek	<p>Hunyad: item baptismum reprobát et dicit nihil esse baptismum presbyterorum, quia omnes homines sunt presbyteri et possunt baptizare</p> <p>Sperfogel: item omnes ordines monachorum, monialium dixit esse damnabiles</p> <p>Fabri: item sacerdotium novae legis in ecclesia Dei negavit, propterea presbyteratum (quem semel benedictione episcopali suscepit) abnegavit, asserens laicos aequae sacerdotes esse, quemadmodum ipse sit; vö. uo., nr. 20–21, 23–25</p> <p>Fehérvár: et insuper ordo sacra [!] nullius valoris esset, et sic de singulis</p> <p>Moller: omnibus sacerdotibus et plebanis Scepusiensibus publice detraxit</p>
Papok házassága	<p>Sopron: ad septimum, videlicet, quod sacerdotes Sopronienses sunt publici concubinari, nec secundum canones possunt divina celebrare</p> <p>Hunyad: et presbyteros omnes appellat bestias, et dicit: isti bestie, adulteri presbyteri, possuntne conficere corpus Christi eo, quod non habeant uxores legitimas? affirmat clericos debere habere uxores</p> <p>Moller: Andream Kremnitzianum sacerdotem in Casioforo cum puella copulavit</p>
Templomok, képek	<p>Sopron: ad sextum, videlicet, quod ecclesiae et altaria non debent construi</p> <p>Hunyad: item promulgat ecclesiam non esse necessariam et apud Deum in nullo acceptum esse templum manufactum, vituperat et deturpat</p> <p>Sperfogel: item imagines sanctorum ubique dehonestant</p> <p>Váralja: item idem plebanus in concione dixit, ecclesiam filialem Beati Michaelis Archangeli, que in cimeterio Waraliensi sita est, esse prostibulum et speluncam latronum et meretricum</p>
Pápa, egyházi hatalom	<p>Sopron: ad primum articulum, videlicet, quod summo pontifici non est obediendum</p> <p>Hunyad: item primo audierunt ipsum blasfemare contra Summum Pontificem et dicit esse antichristum, et ore rabido Papam semper vocat bestiam; excommunicationem vilipendit et vituperat ac omnes constitutiones sancte matris ecclesie et sacros canones, sancti quoque concilii ordinationes anichilat[!], reprobát et vituperat et non esse tenendas promulgat</p> <p>Sperfogel: item dicebat, quod christianitas ultra mille annos errasset</p> <p>Váralja: preterea dicit Summum Pontificem, Vicarium Christi, nullius esse auctoritatis et potestatis, nec iura et excommunicationes suas valere</p> <p>Fabri: item eisdem praeceptoribus usus ac seductus in varias et diversas haereses, non tantum a summis pontificibus et sanctis conciliis damnatas, sed etiam ab ecclesia catholica nunquam receptas incidit ac easdem docuit</p> <p>Moller: papistas omnes populi deceptores publice nominavit</p>
Török	<p>Sperfogel: item dicebat, quod Turcus aequae bene in fide sua salvatur, sicut christianus</p>

[Zsidók]	Sopron: ad octavum articulum, videlicet, quod Judaei Sopronienses non essent necessarii, quod ipsi sacerdotes publice exercent usuram
[Keletiek]	Hunyad: sectam valachalem extollit christiane fidei
[Társadalom]	Sperfogel: nemlich das man der oberkeit nicht solt gehorsam sein, item alle güter sollend gemein sein = item quod omnia debent esse communia; item quod superioribus non obediunt

Sopron 1524: ETE, I, 159–171; PAYR, 2–14; HÁZI, *Oklevelek*, 115–131 (nr. 83), vö. fent II. 3.

Hunyad 1526: ETE, I, 285–288, vö. fent V. 3., VIII. 4.

Lőcse 1529 (Sperfogel): Függelék, 14. sz., vö. fent VII. 3.

Váralja 1531: ETE, II, 146–150, vö. fent VII. 4.

Bécs 1533 (Fabri): ETE, II, 264 sk., vö. fent VIII. 1., 5.

Fehérvár 1543: MHH.S, I, 390; SZERÉMI, 277.

Lőcse 1543 (Moller): ETE, II, 407, vö. fent VII. 4.

**5. táblázat: az *affenspiel* Müntzernél, Luthernél és Schustelnél:
válogatott előfordulások**

Protestation oder Erbietung 1524 MSB, 228	Die rechte tauffe ist nicht verstanden, darumb ist der eingang zur christenheit zum vihischen affenspiel worden.
Hochverursachte Schutzrede 1524 MSB, 325	So nun Christus schon also angenommen durch den alten und newen bezeugten pund Gottes gepredigt on eröffnunge des geysts würde, köndt ein viel erger verwickelts affenspiel darauß werden dann mit den juden und hayden, wie ein yeder yetzt vor sichtigen augen sihet, daß die yetzigen schriftgelehrten nit anderst thun dann vorzeyten die Phariseyer, berümen sich der heyligen schrift, schreiben und klicken alle bücher vol und schwatzen ymmer ye lenger ye mer: glaube, glaube!, und verleügen doch die ankunfft des glaubens, verspotten den geist Gotes und glauben gar uberall nichts, wie du sichst.
Wider die Bulle des Endchrists 1520 WA, VI, 624	Diszer artickel, acht ich, sey darumb vordampt, das der geytz nit hungersz sterb, szonst mugenn sie warlich kein ander ursach selb antzeygen. Den wo die gnugthuung, das dritte teyl der pusz, bliebe stahn, wie sie in der schrift steht, das, wo sie got auff legt und foddert, niemand kan ablegenn, szo erfund sichs, das alle das affenspiel , das der Bapst, bischoff, pfaffen und munch mit den schlusseln, ablas, bullen, brieffeln, vorbehalten fellen, kurtzlich, der gantz Romisch Jarmarckt, der die welt betrogen und vorschlungen hat, wurden als falsch, teuffelisch, Endtchristisch yrthum, triegerey, vorfurung aller menschen offentlich erkant. LM, II, 296: „majomjáték”
Grund und Ursach aller Artikel 1521 WA, VII, 443	Ach wie schendlich hatt vnß der Bapst. mit dem Turcken streytt, nü lange zceytt. vmbfurett. vmbs. gellt bracht vnnd ßo viel Christen vortilgett vnnd vngluck angericht. Wenn wollen wyr doch eyn mal des Teuffels aller ernsthaftigs affenspiel ym Bapbt erkennenn? Wie ist der feyne kunig ladislaus. zcu ungernn vnnd polen. mit ßo viel tausentt Christen vom Bapst an den Turcken gehetzt unnd iemerlich erschlagen zcu Varna: das er dem bapst folgett vnnd brach. den eyd mit dem Turcken zcuor gemacht auß seynem geheß denn von eyd brechen vnnd leren das der Bapst hab macht eyd zcu prechen. ist er keyn ketzer?
Auf das überchristlich, übergeistlich und überkünstlich Buch Bock Emsers zu Leipzig Antwort 1521 WA, VII, 688	Was, meynstu, solten solch leutt von dir, Bock Emser, halten, der du eyttell lügen unnd das aller ungeschickist Affenspiell fur kregist, auß deynem eygen kopff ertrewmet? Vö. WA, VII, 642
Von Menschenlehre zu meiden 1522 WA, X/II, 76	Darumb ists nicht alleyn gott lesterung und lyegen und triegen, Sondern recht narren werck unnd affen spyell aller Muenchen und menschen gesetz von speysßen, kleydern und stetten und allem eußerlichem ding. LM, III, 277: „majomjáték”

Wider den falsch genannten geistlichen Stand des Papstes und der Bischöfe 1522 WA, X/II, 137	Narrn sollt man solch affenspiel furtragen, nit vernunftigen menschen, schweyg den Christen.
Contra Henricum regem Angliae 1522 WA, X/II, 256	Und sie gelten auch ßo viel, wenn man die Grammatica nur ansihet, on das koenig heyntz seyn alfentzen und affenspiel treyben muß und ungleychen synn drauß saugen und liegen, das ynn S. Paulus andere wortt stehen. LM, III, 347: „majmoskodás”
Vom ehelichen Leben 1522 WA, X/II, 280, 282	Aber wenn man mit eyßern gittern und schloessern kund gottis geschoepff und wort weren, hofft ich, wyr wollten auch ßo dicke und grosse eyßern gittern fur setzen, das auß weybern menner wuerden oder auß menschen steyn und holtz. Es ist der teuffell, der mit der armen creatur alßo seyn affen spiell treybt und seynen tzorn alßo buesst; Sonderlich aber meyde das affen spiel der fermelung, wilchs eyn rechter luegen thand ist.
prédikáció 1522 WA, X/III, 15 sk.	So wirt dann auß dem gezwang oder gebot alleyn ein spiegelfechten, ein eüsserlich wesen, ein affenspiel , und wirt also ein menschliche satzung, scheynende heylige oder gleyßner: dann da ist keyn güt hertze, da gebe ich dann nichts uberall darauff. MLF 3, 16: „majomkodás”
prédikáció 1522 WA, X/III, 148	Nu mit dem bekentnis müß ich auff mich laden teüffel, hell, todt und die gantz welt, pfaffen und münch. Dann mit dem glauben felt dahyn vigilien und seelmessen unnd müß aller welt affenspiel gestrafft werden und sein klainot gepreysset werden, das kan den die welt [Io 11,50] nicht leyden.
prédikáció 1524 WA, XV, 192	So huete dich fuer dem newen Abgott unter Benno namen. Und willtu yhn nicht heylig halten, so las dyrs doch leyd seyn, das man mit den todten solch affen spiel treybt und furet durch sie die armen leut zum teuffel. Was kan Benno dazu, das man seyner gepeyn so braucht zum abgott, die leute umbs gellt und seele zu bringen?
prédikáció 1524 WA, XV, 688	Ita factum ab initio et durabit ad finem usque, quod malus spiritus semper affenspiel treibt et assimilat se deo, et ubi deus operatur, ibi eciam vult zu schaffen han, und wo got schafft und wirckt , sic ille, und auff das gleichst macht ers unserm hergot nach ut deus. Sic ubi deus praedicat, so schickt er sich , ut eadem verba fasset , ut sub eodem schein und gottes werck sein reich behelt et totum mundum seducat. Haec Satanae art, davon lest er nit .
Wider die himmlischen Propheten von den Bildern und Sakrament 1525 WA, XVIII, 152	Was soll ich sagen? Ich wollt des affenspiels gerne lachen, wenss nicht so grosse ernste sachen betreffe. Der esels kopff will Kriechische sprache meystern und kan noch nicht Deutsch noch Lateynisch recht, schweyge des Kriechischen und Ebreischen. LM, IV, 355: „majomjáték”
Von den Schlüsseln 1530 WA, XXX/II, 494	Sind nu keine sunde hie, So mus beide binden und loesen ein lauter gauckel werck und affenspiel sein, damit die schluessel Gottes geschendet und die Christen betruebt on alle ursach, ja auch betrogen werden, das sie muessen sich [Ps 53, 6] furchten, da keine furcht ist, wie der xiiij. Psalm sagt. LM, VI, 145: „majmosdi játék”

Von den Konziliis und Kirchen 1539 WA, L, 644 sk.; LM, VI hiányzik	Aber der Teuffel sucht ein anders, sondern wil, das durch sein affenspiel die Creatur eine neue krafft und macht kriege. Gleich wie das wasser durch Gottes wort eine Tauffe wird, ein bad wird zum ewigen leben, die sunde abwesschet und selig macht, welchs ist nicht des wassers natur noch macht. Und Brot und Wein Leib und blut Christi wird. Durch aufflegen der hende sunde vergeben werden nach Gottes einsetzung. Also wil der Teuffel auch, das sein gauckel werck und affenspiel krefftig sey und uber die natur etwas thu. Weiwasser sol sunde tilgen, es sol Teuffel austreiben, sol den Poltergeistern wehren, sol die Kindbetterin schirmen, wie uns der Bapst leret: c. Aquam sale, de pe. So sol Weih Saltz auch thun. Agnus Dei, vom Bapst geweiht, sol mehr thun, weder Gott selber zu thun vermag, wie solchs in versen beschrieben ist, die ich solt ein mal glosiert auslassen. Glocken sollen die Teuffel im wetter veriagen. Antonj messer stechen den Teufel. Die gesegent Kreuter treiben die giftigen wuerm weg. Etlich seggen heilen die Kuee, weren den milch dieben, lesschen feur.
Függelék, 19. sz. 1531	Yr hapt gnug strept wider mich geystlich unnd weltlich, ewren menschen tandte unnd afenspil wider mich gepredigt hin unnd herr pey pyr unnd wein, waß werdt yr nu thun, wen ich ewr gauklerey gar storrt und verburff? Yr wurd mich mit blautzen auß gagen.
Függelék, 22. sz. 1531	So nu Got nicht wil habn noch ansiecht ausserliche werk seynes gesecz, vil weniger wil er habn unser erdichte werk unnd affenspiel mit holzschuhn, Caspern, mit pildern, walfartn, ablasn, fasthenn, messenn, vigilienn, mitt crucis preynn[?], sundern daß gesank sol unserm dynen, daß erß verstee unnd durch erinderth wer in glaubn, lieb, dancksagung; do sollenn wek gelegt werden feyre, fastn, gepet czw den heyling, item walfardt, dörichtz gelubnuß unnd kucz alleß affenspiel , daß wir mit yn getribn habn, abste-henn.

6. táblázat: Dévai-művek és a váradi tételek nyelvi,
teológiai jellegzetességeinek egybevetése¹

DÉVAI, <i>Disputatio – Apologia – Expositio examinis</i> , Nürnberg, 1537	<i>Propositiones eorum, qui evangelium Christi praedicant, quae post ferias divisionis apostolorum dominica sequenti Waradini disputabuntur, 1544</i>
Omnes homines duos habent iudices, Deum et homines, duobus ergo modis debemus iustificari, fide coram Deo, charitate coram hominibus. <i>Apolo-gia</i> , fol. m3r [93]; vö. <i>Expositio examinis</i> , fol. s3v–s4r [142 sk.]	1. [...] duppliciter sumus iustificandi: fide coram Deo, charitatis operibus coram hominibus.
[...] proprie tamen ecclesia sunt tantum vera Christi membra, quorum Christus caput est, id est qui tantum Christo fidunt. <i>Disputatio</i> , fol. e3v [38] ¹	6. Ecclesia proprie dicta est coetus omnium christianorum in Christo renatorum, credentium et confitentium evangelium Christi et recte utentium sacramentis a Christo institutis [...]

¹ Vö. *Loci communes*, 1535, MStA, II/2, 476.

DÉVAI, <i>Disputatio – Apologia – Expositio examinis</i>, Nürnberg, 1537	<i>Propositiones eorum, qui evangelium Christi praedicant, quae post ferias divisionis apostolorum dominica sequenti Waradini disputabuntur, 1544</i>
Nego ergo Ecclesiam Romanam esse veram Ecclesiam, quae sanctos persequitur et tot malorum ansam praeberit, nec sapiat genium capitis Christi, qui non venit perdere, sed salvare. <i>Expositio examinis</i> , fol. s3r [141]; vö. <i>Disputatio</i> , fol. e3v [38]	7. Qui vero persequuntur evangelium Christi, ne hypocritica quidem membra sunt ecclesiae, tantum abest, ut sint ecclesia.
Non habent Episcopi ius condendi leges, sed praedicare legem et Evangelium, et ut secundum ordinem fiant omnia, possunt aliquid ordinare ad finem politicum [...] <i>Apologia</i> , fol. q2v [124]	10. Humanis vero traditionibus et si opus habeat ecclesia pro conservatione ministerii, seu ut omnia ordine fiant in ecclesia [...]
Poenitere est Christo fidere et fratres diligere [...] Fides discernit inter poenitentiam Iudae (qui et ipse vere poenituit, sed sine fide) et Petri, qui cognovit quidem suum peccatum, sicut Iudas, sed credidit in Christum tollentem nostra peccata. Poenitentia Iudae legalis est, quando ducimur lege in nostri tantum peccati cognitionem, quae cognitio accusat, damnat, desperare facit ut Iudam. Poenitentia Euangelica est, cum ex nostri cognitione fide venimus ad cognitionem Christi: Haec cognitio erigit, consolatur, salvat, ut Petrum et omnes sanctos. <i>Apologia</i> , fol. l2v [84]	14. Haec fides postea se exerit per bona opera officiorum et communis obedientiae, quare divisio poenitentiae, apud papistas Iudae est poenitentia, non Petri.
Confessionem fidei, quae fit soli Deo, et charitatem [!], quae fit offensis fratribus, non nego, et doceo pastorem adiri debere doctrinae, consilii et consolationis gratia et propter privatam absolutionem [...] <i>Expositio examinis</i> , fol. s4r–v [143 sk.]; vö. <i>Apologia</i> , fol. o4v–p1r [112 sk.]; p3r–v [117 sk.]	15. Confessio triplex est, prima fidei, secunda charitatis, tertia ecclesiastica [...] Tertia ecclesiastica, quae et si non est praecepta in scripturis, sed tum propter doctrinam, consilium et consolationem, a pio et docto pastore accipienda, retinenda est, sine scrupulosa et impossibili peccatorum enumeratione.
Sanctos mortuos sola fidei, spei, charitatis, patien- tiae, longanimitatis, bonorum operum imitatione honoramus. <i>Disputatio</i> , fol. e4r [39]	2. Sanctorum sacerdotium non se extendit ad aliam vitam. Propterea solus Christus est [...] intercessor. Nulli sanctorum mortuorum. 16. Cultus sanctorum mortuorum non in adoratione dulciae vel hyperdulciae aut in eorum invocatione, sed in fidei, charitatis, officii, patientiae imitatione consistit.
[...] et quod non sint vacua signa, sed vere et realiter signati exhibitiva [...] praeberique fidei certitudine et confirmatione in et sub his signis verum corpus et verum sanguinem Christi. <i>Expositio examinis</i> , fol. s1v [138]	22. [...] ut panis et vinum non sunt simpliciter evanida signa, sed vere ipsius signati, id est spiritualis corporis et sanguinis Christi exhibitiva [...]
Idemque ad me scripsit ipse Deuai his verbis: Turbas et causas discessus mei a priore principe meo, tenere te credo. Summa controuersiae, Panis circumlati, aut in cancellos inclusus, sacramentum non est. Ille pro sacramento habet, conditiones ad integritatem sacramenti pertinentes non admittit. ETE, III, 466.	23. Extra hunc usum cum secluduntur panis et vinum, vel cum circumgestantur, non sunt dignanda vel sacramenti vocabulo, sed simpliciter et aperte extra praedictum verum usum dicimus esse idolum idolatriam et falsum cultum Dei.

**7. táblázat: a *Variata* és az *Erdődi Hitvallás* nyelvi,
teológiai jellegzetességeinek egybevetése²**

<i>Confessio Augustana Variata</i> , 1540	<i>Articuli christianae confessionis Erdödini a pastoribus ecclesiarum Hung. conscripti 20. Septembris anno 1545.</i>
4. Et fidei vocabulum, non solum cognitionem historiae de Christo significat, sed etiam credere et assentiri huic promissioni, quae est Euangelii propria, in qua propter Christum nobis promittuntur remissio peccatorum, iustificatio et vita aeterna. CR, XXVI, 353 = BSRefK, I/2, 157	4. [...] intelligimus fidem non tantum historiae notitiam, verum et fiduciam, qua apprehendimus misericordiam Dei et acquiescimus in Filio Dei.
20. Sed adversarii, quia corrumpunt doctrinam de fide, ...iubent qu[a]erere remissionem per propria opera, ...abolent et veros cultus, ...obscurant opera, a Deo mandata, et longe anteferunt humanas traditiones. CR, XXVI, 364 sk. = BSRefK, I/2, 169	5. Damnamus eos, qui bonis operibus tribuunt iustificationem, et hypocritas, qui nec vitam emendare nec fidem bonis operibus declarare volunt [...]
10. De Coena Domini docent, quod cum pane et vino vere exhibeantur corpus et sanguis Christi, vescentibus in Coena Domini. CR, XXVI, 357 = BSRefK, I/2, 161	6. [...] et in coena Domini sub pane et vino vere exhiberi corpus et sanguinem Christi.
24. Qualis enim laqueus conscientiae ² fuit traditio, quae praecipit, omnia peccata enumerare? CR, XXVI, 383 = BSRefK, I/2, 186.	9. Etsi autem non requirimus in auriculari confessione enumerationem peccatorum, partim propter impossibilitatem, partim propter laqueum conscientiarum [...]
Haec summa est doctrinae, quae in Ecclesiis nostris traditur. Et consentaneam esse iudicamus et Propheticae ac Apostolicae scripturae et Catholicae Ecclesiae, postremo etiam Romanae Ecclesiae, quatenus ex probatis scriptoribus nota est. CR, XXVI, 373k = BSRefK, I/2, 177	12. In reliquis articulis consentimus cum ecclesia vera [...]

² Vö. BSLK, 127: „Unde habent ius episcopi has traditiones imponendi ad illaqueandas conscientias?” (1530); *Apologia*, fol. q2v [124]: „[...] episcopi [...] possunt aliquid ordinare ad finem politicum [...] non ad illaqueandas conscientias” (1535–1537).

8. táblázat: Dévai és környezete úrvacsoratanának terminológiai elemzése

	Elemek / signa	Jelölt / signatum	Befogadó / utens	hatás / effectus
<i>Expositio examinis</i> , 1533–1536, fol. s1v [138]	[...] et quod non sint vacua signa, sed vere et realiter signati exhibitiva [...]	Praeberique fidei certitudine et confirmatione in et sub his signis verum corpus et verum sanguinem Christi.	[...] iis, qui sunt in ecclesia, quanquam iis solis sunt salutaria, qui in fide et spiritualiter et sacramentaliter haec mysteria percipiunt [...]	Signa gratiae et bonae voluntatis Dei erga nos, ut nos in tentationibus consolentur, et fidem nostram in Dei promissionem confirment, corroborent ac certificent, idemque esse officium verbi et sacramentorum
<i>Káté</i> , 1538?, 104 sk.	Ez hitnek általa eggyesülönk, részeltetönk Krisztusnak testébe, vérébe, mert vagyunk az ű testéből, teteméből [...] [...] mert oll'an bizonnal meg botsáttatott am mi bünönc ha igaz hittel vészüc hozzác mell' bizonn'al látt'uc, tapazt'uc, n'eldecl'uc, érezzüc ac ken'eret, ab bort [...]	[...] ne olly testet, vért gondolly, mint mi vagyunk, hanem dicsőült testet, mert mi némü dicsőült teste, lelke most Krisztusnak, hívén, ebbe részesültetönk.	[...] azonképpen csak élő embereknek használ, és csak az igaz hitűveknek. Azért hittel kell ezt hozzánk vennönk higg'ük ac Christusnac ígétét igaznac lenn'i [...]	Azért ez ielec am mi hitöncnec erőssülésére, bizon'osba tételmére vannac Christustül szerezve [...] Hitöncnec azért erőssítésére kell ezt hozzác vennönc, bünönc botsán'att'anac bizonságára [...]
Nagyvárad, 1544, 22. tétel	[...] in eucharistia pane et vino in sua substantiali integritate manentibus, per ea Spiritus Sanctus cum verbo est efficax, ut non sunt simpliciter evanida signa	[...] sed vere ipsius signati, id est spiritualis corporis et sanguinis Christi exhibitiva, communicativa et dispensativa.	–	[...] cum verbo Spiritus Sanctus est efficax ad sanctificandum et delendam omnem culpam baptisati [...]
Erdőd, 1545, 6. cikk	[...] in coena Domini sub pane et vino [...]	[...] vere exhiberi corpus et sanguinem Christi	–	[...] per baptismum tolli omnia peccata et gratiam Dei offerri [...]

9. táblázat: a Wittenbergi Konkordia és az Óvári cikkek egybevetése

Wittenbergi Konkordia, 1536. 05. 28. WA.B, XII, 209	Óvári 1. cikk, 1554
<p>Audiuius D. Bucerum explicantem suam et aliorum, qui vna adfuerunt, Sententiam de Sacramento corporis et sanguinis Christi hoc modo.</p> <p>Confitentur iuxta verba Irenei constare Eucharistiam duabus rebus, terrena et celesti. Itaque sentiunt et docent cum pane et vino vere et substantialiter adesse, exhiberi et sumi Corpus Christi et sanguinem.</p> <p>Et quanquam negant fieri transubstantiationem nec sentiunt fieri localem inclusionem in pane aut durabilem aliquam coniunctionem extra vsum Sacramenti, tamen concedunt Sacramentali vnione panem esse corpus Christi, hoc est, sentiunt porrecto pane simul adesse et vere exhiberi corpus Christi. Nam extra vsum, cum asseruatur in pixide aut ostenditur in processionibus, vt fit a papistis, sentiunt non adesse corpus Christi.</p> <p>Deinde hanc institutionem Sacramenti sentiunt valere in ecclesia nec pendere ex dignitate ministri aut sumentis. Quare, sicut Paulus ait etiam indignos manducare, ita sentiunt porrigi vere corpus et sanguinem domini etiam indignis et indignos sumere, vbi seruantur verba et institutio Christi. Sed tales sumunt ad iudicium, ut Paulus ait, quia abutuntur Sacramento, cum sine penitentia et sine fide eo vtuntur.</p> <p>Ideo enim propositum est, vt testetur illis applicari beneficia Christi et fieri eos membra Christi et abluui sanguine Christi, qui agunt penitentiam et erigunt se fide in Christum.</p>	<p>Vera ecclesia confitetur iuxta Irenei verba Eucharistiam constare duabus rebus: Terrena et Caelesti. Itemque sentit, et docet iuxta verba, et institutionem Christi cum pane et vino vere substantialiter adesse, exhiberi, et distribui suum verum Corpus et Sanguinem in Caena tam credentibus, quam incredulis.</p> <p>Et quanquam negat fieri Transsubstantiationem: non tamen statuit localem inclusionem in pane aut divinam aliquam coniunctionem extra usum sacrum, tamen concedit Sacramentali Unione Panem esse Corpus Christi, et Vinum Sanguinem ejus. Et sentit porrecto pane simul adesse et exhiberi Corpus Christi. Extra usum autem, cum obseruatur in pixide, aut ostenditur in processionibus, ut fit a Papistis, sentit non adesse Corpus Christi.</p> <p>Deinde hanc Institutionem Sacram valere in Ecclesia, et in vero usu, nec pendere ex dignitate Ministri aut sumentis. Quare, sicut Paulus ait: dignos manducare, non sentit porrigi vere Corpus et Sanguinem Christi et indignis eosque sumere, ubi rite seruantur verba, et institutio Christi. Sed qui absque fide, et vera paenitentia utuntur hoc Sacramento: in iudicium, ut Paulus ait, quia abutuntur Sacramento.</p> <p>Τότη, Α' <i>helvétziai vallástételt követő</i>, 259 sk.; vö. Kiss Áron, 30 sk.</p>

Wittenbergi Konkordia, 1536. 05. 28. WA.B, XII, 209	Óvári 1. cikk, 1554
<p>Cum autem pauci conuenerimus et opus sit vtrunque hanc rem ad alios Concionatores et superiores referre, nondum licet nobis de concordia pacisci, priusquam ad alios retulerimus. Cum autem profiteantur omnes se iuxta confessionem et Apologiam Principum Euangelium profitentium in omnibus articulis sentire et docere velle, maxime cupimus sarciri et constitui concordiam. Et spes est nobis, si reliqui vtrunque ita consenserint, solidam futuram esse concordiam.</p> <p>Vö. CR, III, 75 sk.; BDS, VI/1, 114–134; MBW, nr. 1744; BSRefK, I/2, 86 sk. (nr. 21); LVM, VII, nr. 3028+.</p>	

10. táblázat: változatos hitvalló helyzetek (*status confessionis*)

	Németország	Tiszántúl	Felső-Magyarország	Erdély
Hitvita a régi intézményekkel	1519 lipcei vita	1544 váradí tézisek		1538 segesvári hitvita
Új egyházi szervezet létrejötte	1526 vizitációk	1545 1. erdődi zsinat	1546 eperjesi zsinat	1545 medgyesi cikkek
Igazoló irat benyújtása a világi felsőbbségnek	1530 Confessio Augustana	1562 Confessio catholica	1549 Confessio Pentapolitana	1543 Reformatio ecclesiae Coronensis
A tanítás rögzítése belső célra, egységdokumentum, kánonalkotás	1529 marburgi kollokvium, 1536 wittenbergi konkordia	1555 2. erdődi zsinat, 1559 marosvásárhelyi hitvallás	1560 kisszebeni zsinat	1547 Reformatio ecclesiarum Saxoniarum, 1557 Consensus doctrinae
Belső jogerőre emelkedés	1531, 1540 Schmalkalden		1564 bártfai zsinat	1550 a szász universitas törvényerőre emeli
(Külföldi) hitvallások ratifikációja	1555 augsburgi vallásbéke	1567 debreceni zsinat	1593 eperjesi zsinat	1571, 1582 Báthory István rendeletei

FORRÁS- ÉS IRODALOMJEGYZÉK

Az értekezés alapját képező résztanulmányok eredeti megjelenési adatai

- „Ich wil alle ding wol erfahren.” Mária királyné és udvari papjai, *Lelkipásztor*, 75(2000), 202–208
- Udvari lelkész az esztergomi börtönben? *Conrad Cordatus (1480–1546) tevékenysége Magyarországon*, *Limes*, 14(2001), 3. melléklet, 65–72
- A reformáció szó értelme Honterus 1543-as művének címében, in *Honterus- emlékkönyv*, szerk. W. SALGÓ Ágnes–STEMLER Ágnes, Bp., 2001, 19–27 (Libri de libris)
- Notbischof auf dem Rechtswege. Zur Reformation in den ober-schlesischen Herzogtümern von Georg dem Frommen 1523–1543, *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte*, 70(2001), 28–42
- A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520–1530, *Egyháztörténeti Szemle*, 2(2001), 2. sz., 35–45
- Konfessionsbildung und Einheitsbestrebungen im Königreich Ungarn zur Regierungszeit Ferdinands I., *Archiv für Reformationsgeschichte*, 94(2003), 243–275
- Jámor volt-e Georg der Fromme? Egy készülő Brandenburgi György-monográfia módszertani előfeltételei, *Lelkipásztor*, 78(2003), 291–294
- A Confessio Pentapolitana újabb datálási kísérletei, *Lelkipásztor*, 79(2004), 300–303
- Die Auffassung der Reformation bei Honterus und seinen Zeitgenossen, in *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich A. WIEN–Krista ZACH, Köln–Weimar–Wien, 2004, 1–17 (Siebenbürgisches Archiv, 37)
- A mezőváros és a földesúr diskurzusa vallási kérdésekben Brandenburgi György kelet-magyarországi és felső-sziléziai uradalmaiban 1523–1543, in *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Bp., 2005, 27–32 (*Historia Litteraria*, 18)
- Udvari papok Mária királyné környezetében, in *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*, szerk. RÉTHELYI Orsolya és mások, Bp., 2005, 44–55 = *Court Priests in the Entourage of Queen Mary of Hungary*, in *Mary of Hungary. The Queen and Her Court 1521–1531*, ed. Orsolya RÉTHELYI et alii, Bp., 2005, 49–61
- A reformáció nyelve: a ferences hagyomány és a kocsmai antiklerikalizmus között, *Lelkipásztor*, 81(2006), 402–405
- Bújjócskázó életrajz: Wernher György (1490?–1556) hányatott ifjúsága, in *Acta historiae litterarum Hungaricarum, Tomus XXIX, Ötvös Péter Festschrift*, szerk. FONT ZSUZSA–KESERŰ Gizella, Szeged, 2006, 41–46

- „Es laufft auch der Lutter in alle sachen uberall mitt...”. *Brandenburgi György örgróf (1484–1543) szerepe Boroszló város reformációjában*, in *Ünnepi tanulmányok Szigeti Jenő 70. születésnapjára*, szerk. Daniel HEINZ–FAZEKAS Csaba–RAJKI Zoltán, Miskolc, 2006, 54–62
- „...ich will kain fleis nit sparen” – *Königin Maria von Ungarn und das Haus Brandenburg*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 59–72 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon*, in *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter, Történelmi Szemle, 49(2007), 2. sz. CD-melléklete, 391–406
- Mihály BUCSAY–Zoltán CSEPREGI, *Thesen des Pfarrkonvents in Nagyvárad (Großwardein), 1544*, in *Reformierte Bekenntnisschriften*, Bd. I/2, 1535–1549, Hg. Heiner FAULENBACH–Eberhard BUSCH, Neukirchen, 2006, 429–438 (Nr. 32)
- Mihály BUCSAY–Zoltán CSEPREGI, *Das Bekenntnis der Synode zu Erdőd von 1545*, in *Reformierte Bekenntnisschriften*, Bd. I/2, 1535–1549, Hg. Heiner FAULENBACH–Eberhard BUSCH, Neukirchen, 2006, 439–448 (Nr. 33)
- Mihály BUCSAY–Zoltán CSEPREGI, *Das Abendmahlsbekenntnis zu Marosvásárhely (Neumarkt), 1559*, in *Reformierte Bekenntnisschriften*, Bd. II/1, 1559–1563, Hg. Andreas MÜHLING–Peter OPITZ, Neukirchen, 2009, 97–115 (Nr. 52)
- Mihály BUCSAY–Zoltán CSEPREGI, *Confessio catholica von Eger und Debrecen, 1562*, in *Reformierte Bekenntnisschriften*, Bd. II/2, 1562–1569, Hg. Andreas MÜHLING–Peter OPITZ, Neukirchen, 2009, 1–165 (Nr. 58)
- A váradi vita 1544-ben*, in *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor, Bp., 2009, 167–189
- Die Confessio Pentapolitana: Fragen nach Autorschaft und Datierung*, in „*Nezameniteľné je dedičstvo otcov...*”. *Štúdie k dejinám a súčasnosti protestantizmu v strednej Európe k osemdesiatym narodeninám biskupa Jána Midriaka*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, 2009, 73–85 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 10)
- A Dévai-kód*, in *Hol van a te testvéred? Tanulmányok a társadalmi nemekről és a testvérszeretetről*, szerk. OROSZ Gábor Viktor, Bp., 2011, 65–100 (Eszme, 6)
- Bebek Imre prépost budai menyegzője (1533). A szabadság evangéliumától a házaspapok rendjének regulájáig*, in *Acta historiae litterarum Hungaricarum, Tomus XXX, Balázs Mihály köszöntése*, szerk. FONT Zsuzsa–ÖTVÖS Péter, Szeged, 2011, 95–103
- Die Anfänge der Reformation im Königreich Ungarn bis 1548*, in *Die Reformation in Mitteleuropa. Reformacija v srednji Evropi. Prispevki ob 500-letnici rojstva Primoža Trubarja*, 2008, Hg. Vincenc RAJŠP–Karl W. SCHWARZ–Bogusław DYBAŚ–Christian GASTGEBER, Wien–Ljubljana, 2011, 127–147 (Srednjeevropska znanstvena knjižnica / Mitteleuropäische wissenschaftliche Bibliothek, 4)
- Hitvallás magyarul: Marosvásárhely 1559*, *Lelkipásztor*, 86(2011), 2–8
- A bártfai reformáció Stöckel előtt*, in *Leonard Stöckel a reformáció v strednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, 2011, 169–186 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 11)
- A hős kultusztól a vezetélméletig: a reformáció kutatás állása, irányzatai és eredményei az 500. évforduló előestéjén*, *Credo*, 17(2011), 1. sz., 5–13

- Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt?*, Egyháztörténeti Szemle, 12(2011), 1. sz., 154–169
- Négy nyelvű reformáció a Kárpát-medencében*, Keresztyén Igazság, ú. f. 92(2011), 4. sz., 9–19
- A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás (1562) új kiadásának tanulságai*, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál–SZÉKELY Júlia, Bp., 2012, 169–181
- Thurzovci a počiatky reformácie*, in *Thurzovci a ich historický význam*, ed. Tünde LENGYELOVÁ et alii, Bratislava, 2012, 79–92
- The Evolution of the Language of the Reformation in Hungary (1522–1526)*, Hungarian Historical Review, 2(2013), 1. sz., 3–34
- Paulus Speratus in Iglau (Mähren)*, (vendégelőadás a Lipcsei Egyetemen:) 2006. VI. 29.
- Das Widerstandsrecht bei Honter und seinen ungarischen Zeitgenossen*, (konferenciaelőadás:) „Kultur und Literatur im Donau-Karpatenraum in der Frühen Neuzeit”, Szeged, 2008. IV. 22–26.
- Paulus Speratus bécsi prédikációja (1522) és az emlékezet palimpszesztje*, (konferenciaelőadás:) „Protestantizmus és medialitás – A reformáció mediális forradalma”, Budapest, 2009. XI. 10–11

RÖVIDÍTÉSEK

Lelőhelyek

- ACB – Štátny archív v Prešove, Pobočka Bardejov, Archivum Civitatis Bartphae, Bártfa város levéltára
ACE – Štátny archív v Prešove, Pobočka Prešov, Archivum Civitatis Eperiesiensis, Eperjes város levéltára
ACL – Štátny archív v Levoči, Pobočka Levoča, Archivum Civitatis Leutschoviae, Lőcse város levéltára
ACN – Štátny archív v Banskej Bystrici, Pobočka Banská Bystrica, Archivum Civitatis Novisoliensis, Besztercebánya város levéltára
AEEL – Archív Evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči, Archivum Ecclesiae Evangelicae Leutschoviensis, Lőcsei evangélikus gyülekezet levéltára
CERRONI – Cerroni-gyűjtemény, Moravský zemský archiv, Brno, G 12, I 17
EOL – Evangélikus Országos Levéltár, Bp.
AGE – Archivum Generalis Ecclesiae
GStA PK – Geheimes Staatsarchiv zu Berlin Preußischer Kulturbesitz
BPH – Brandenburg-Preußisches Hausarchiv
XX. HA – Historisches Staatsarchiv Königsberg
HBA – Herzogliches Briefarchiv
OBA – Ordensbriefarchiv
OF – Ostpreußische Folianten
MOL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bp.
DF – Diplomataikai Fényképgyűjtemény
DL – Diplomataikai Levéltár
OSZK – Országos Széchényi Könyvtár, Bp.
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
ÖStA, HHStA – Österreichische Staatsarchive, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien
StAN – Staatsarchiv Nürnberg
ARA – Ansbacher Religionsakten
AAA – Ansbacher Archivakten
BL – Brandenburger Literalien

Bibliográfiák, lexikonok

- ADB – *Allgemeine deutsche Biographie*, I–LVI, Leipzig, 1875–1912
- APPONYI H. – Alexander APPONYI, *Hungarica. Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, I–IV, München, 1903–1927
- BARTÓK – BARTÓK Iлона, *Dévai Biró Mátvás ajánló bibliográfia*, Sárvár, 1989
- BBKL – *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon*, Hg. F. W. BAUTZ, Hamm, I–XXXIII, 1990–2012; www.bbkl.de
- BH – CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I, *Fönnmaradt kötetek A–J*, II, *Fönnmaradt kötetek K–Z. Lappangó kötetek*, III, *Adatok elveszett kötetekről*, Bp., 1988–1994 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Új sorozat, 23, 31, 33)
- BiDi – *Bibliotheca dissidentium. Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, édité par André SÉGUENNY, I–XXVI, Baden-Baden, 1980–2008
- BiDi 1 – *Johannes Campanus, Christian Entfelder*; par André SÉGUENNY. *Justus Velsius*, par Philippe DENIS. *Catherine Zell-Schütz*, par Marc LIENHARD, Baden-Baden, 1980 (BiDi, 1)
- BiDi 3 – *Johannes Bunderlin*, von Ulrich GÄBLER. *Wolfgang Schultheiss*, von Werner BELLARDI. *Theobald Thamer*; by Irena BACKUS, Baden-Baden, 1982 (BiDi, 3)
- BiDi 6 – *Valentin Crautwald*, by Peter C. ERB. *Andreas Fischer, Jan Kalenec*, by Waclaw URBAN. *Sigmund Salminger*; by Irena BACKUS, Baden-Baden, 1985 (BiDi, 6)
- BiDi 9 – *Oswald Glaidt*, by Daniel LIECHTY. *Simone Simoni*, di Claudio MADONIA. *Juan de Valdés*, by A. Gordon KINDER, Baden-Baden, 1988 (BiDi, 9)
- BiDi 12 – *Ungarländische Antitrinitarier: István Basilius*, von Mihály BALÁZS. *Tamás Arany*, von János HELTAL. *István Császmai*, von János HERNER. *Lukács Egri*, von András SZABÓ. *Elias Gczmidele*, von Antal PIRNÁT, Baden-Baden, 1990 (BiDi, 12)
- BiDi 24 – Martin ROTHKEGEL, *Mährische Sakramentarier des zweiten Viertels des 16. Jahrhunderts: Matej Poustevník, Beneš Optát, Johann Zeising (Jan Cizek), Jan Dubcanský ze Zdenína und die Habrovaner (Lulcer) Brüder*; Baden-Baden, 2005 (BiDi, 24)
- BiDi 26 – *Ungarländische Antitrinitarier IV: Ferenc Dávid*, by Mihály BALÁZS, Baden-Baden, 2008 (BiDi, 26)
- CBS 3 – Július ŠOPKO, *Kódexy a neúplne zachované rukopisy v slovenských knihovnách. Codices ac fragmenta codicum bibliothecarum Slovaciae*, Martin, 1986 (Kódexy slovenskej proveniencie / Codices, qui in bibliothecis Slovaciae asservantur ac olim asservabantur, 3)
- CMSL – BARTONIEK Emma, *Codices manu scripti latini*, Budapestini 1940 (A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának címjegyzéke, 12)
- ContEras – *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, ed. Peter G. BIETENHOLZ, I–III, Univ. Toronto Press, 1985–1987
- DBE – *Deutsche biographische Enzyklopädie*, Hg. Walther KILLY, I–XIII, München, 1995–2003
- DHSA – *Deutschsprachige Handschriften in slowakischen Archiven. Vom Mittelalter bis zur Frühen Neuzeit*, I, *Westslowakei*, II, *Mittelslowakei*, III, *Ostslowakei*, Hg. Jörg MEIER–Ilpo Tapani PIIRAINEN–Klaus-Peter WEGERA, Berlin–New York, 2009
- DW – Jacob und Wilhelm GRIMM, *Deutsches Wörterbuch*, I–XXXIII, Leipzig, 1854–1971, reprint: München, 1991

- V. ECSÉDY – V. ECSÉDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei, 1473–1600*, Bp., 2004 (Hungaria typographica, 1)
- ESTREICHER – Karol ESTREICHER, *Bibliografia polska / Polnische Bibliographie / Bibliographie Polonaise*, I–XXXIII, Kraków, 1870–1965
- GW – *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, I–VIII, Leipzig, 1925–1940;
<http://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de>
- Ianociana – *Ianociana sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, I, Varsaviae–Lipsiae 1776
- KOTVAN – Imrich KOTVAN, *Slaviká XVI. storočia Univerzitnej knižnice v Bratislave. Slavica saeculi XVI Bibliothecae Universitatis Bratislaviensis*, Bratislava, 1981
- KÖHLER – Hans-Joachim KÖHLER, *Bibliographie der Flugschriften des 16. Jahrhunderts*, Teil I, Bd. I–III, Tübingen, 1991–1996
- Krakkó – *Rola krakowskich drukarzy w kulturze węgierskiej / Die Rolle des Krakauer Druckwesens in der ungarischen Kultur / A krakkói nyomdászat szerepe a magyar művelődésben, a tanulmányt írta V. ECSÉDY Judit, a bibliográfiát összeáll. P. VÁSÁRHELYI Judit, DÖRNYEI Sándor, KERTÉSZ Balázs*, Bp., 2000
- Lőcse – Eva SELECKÁ-MÁRZA, *A középkori lőcsei könyvtár*, Szeged, 1997 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 7)
- MAMÚL – *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, I–XIII, Bp., 2003–2012
- MPEL – ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3., bőv. kiad., Bp., 1977
- NDB – *Neue Deutsche Biographie*, Berlin, 1953–
- RMK I–III – SZABÓ Károly–HELLEBRANT Árpád, *Régi Magyar Könyvtár*, I–III, Bp., 1879–1898. *Régi Magyar Könyvtár III-dik kötet. Pótlások, kiegészítések, javítások*, BORSA Gedeon irányításával összeáll. DÖRNYEI Sándor–SZÁLKA Irma, I–V, Bp., 1990–1996
- RMNy I–IV – *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, I, 1473–1600, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÄFER István, KELECSÉNYI Ákos munkája, Bp., 1971; II, 1601–1635, BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla munkája, Bp., 1983; III, 1636–1655, HELTAI János, HOLL Béla, PAVERCSIK Ilona, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Bp., 2000; IV, 1656–1670, V. ECSÉDY Judit, KÄFER István, P. VÁSÁRHELYI Judit munkája, Bp., 2012
- RMSz – WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I, *A kezdetektől 1700-ig*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2008
- STEINMANN – Martin STEINMANN, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Basel*, Basel, 1982
- SZINNYEI – SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, I–XIV, Bp., 1891–1914
- TESz – *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, I–IV, Bp., 1967–1984
- TRE – *Theologische Realenzyklopädie*, I–XXXVI, Berlin, 1974–2007
- TSCHUDIN – Walter Fritz TSCHUDIN, *The Ancient Paper-Mills of Basle and Theirs Marks*, Hilversum, 1958 (Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia)
- ÚMIL – *Új Magyar Irodalmi Lexikon*, I–III, főszerk. PÉTER László, Bp., 1994
- VD 16. – *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, I–XXV, Stuttgart, 1983–2000; www.vd16.de

Sorozatok

- KLK – Katholisches Leben und Kämpfen (Kirchenreform) im Zeitalter der Glaubensspaltung, Münster, 1927–
QFRG – Quellen und Forschungen zur Reformationgeschichte, Gütersloh, 1921–
RGST – Reformationgeschichtliche Studien und Texte, Münster, 1906–
SVRG – Schriften des Vereins für Reformationgeschichte, Gütersloh, 1883–

Forráskiadások

- AAV – *Album Academiae Vitebergensis*, I, 1502–1560, II, 1560–1602, ed. Karl Eduard FÖRSTER-MANN et alii, Leipzig–Halle, 1841–1894
ÁBEL–HEGEDŰS *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*, ed. ÁBEL Jenő–HEGEDŰS István, Bp., 1903
AC – *Album studiosorum universitatis Cracoviensis*, II, 1490–1551, ed. Adam CHMIEL, Cracoviae 1892
ACW – *Acta capituli Wratislaviensis 1500–1562. Die Sitzungsprotokolle der Breslauer Domkapitels in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Hg. Alfred SABISCH, II, 1517–1540, Köln–Wien, 1976 (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, 14/2)
Adattár 11 – IVÁNYI Béla, *A magyar könyvkultúra múltjából*, szerk. HERNER János–MONOK István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11)
Adattár 12 – BERLÁSZ Jenő–KEVEHÁZI Katalin–MONOK István, *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, Szeged, 1984 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 12)
Adattár 13/1 – VARGA András, *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, Szeged, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/1)
Adattár 16/1 – JAKÓ Klára, *Erdélyi könyvesházak*, I, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 16/1)
ALLEN – ERASMUS ROTERODAMUS, *Opus epistularum denuo recognitum et auctum*, ed. Percy Stafford and Helen Mary ALLEN, I–XII, Oxford, 1906–1958
ALVINCZI – ALVINCZI Péter, *Magyarország panaszainak megoltalmazása és válogatás prédikációiból, leveleiből*, szerk. HELTAI János, Bp., 1989
ARCEG, V–VI – *Acta reformationis catholicae ecclesiam Germaniae concernentia saeculi XVI. Die Reformverhandlungen des deutschen Episkopats von 1520 bis 1570*, Hg. Georg PFEILSCHIFTER, Band V–VI: 1538 bis 1548, 3. Teil, Regensburg, 1973–1974
ARRAS – Paul ARRAS, *Regestenbeiträge zur Geschichte König Ludwigs II. von Ungarn und Böhmen zusammengestellt auf Grund der Urkunden, welche sich im Bautzner Ratsarchive vorfinden*, Wissenschaftliche Beilage zu dem Programme des Gymnasiums zu Bautzen, Ostern, 1893
AT – *Acta Tomiciana. Epistolae et legationes, responsa, actiones, res gestae [...] Sigismundi I. regis Poloniae*, ed. Stanisław Górski, VI, 1522–1523, Poznań, 1857

- AW – „Wiener Artistenregister“ 1497 bis 1555. *Acta Facultatis Artium IV (UAW Cod. Ph 9) 1497 bis 1555*, Personen-Nennungen im Zusammenhang mit Prüfung, Graduierung und Verteilung der Vorlesungsthemen, Nr. 21915 bis 29258, Bearbeitung: Thomas MAISEL, Ingrid MATSCH-NEGGE, Textfassung: Thomas MAISEL, Wien, 2007; <http://phaidra.univie.ac.at/o:217>
- BARTHOLOMAEIDES – Ioannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoriae Vngarorum qui in alma con- dam vniversitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pesth, 1817
- BARTON–MAKKAI – *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der evangelischen Kirchen A. und H. B. des Reformationszeitalters*, III/1, 1564–1576, Hg. Peter F. BARTON–László MAKKAI, Bp., 1987
- BDS – *Martini Bucer opera omnia*, Series 1, *Martin Bucers Deutsche Schriften*, Hg. Robert STUPPERICH u. a., Gütersloh, 1960–
- BESSENYEI – *Litterae principum ad papam (1518–1578). Segreteria di Stato – Lettere di Principi. Fejedelmi levelek a pápának (1518–1578)*, ed. József BESSENYEI, Roma–Bp., 2002 (Bibliotheca Academiae Hungariae in Roma. Fontes, 3)
- BINDER – *Johannes Honterus. Schriften, Briefe, Zeugnisse*, Hg. Ludwig BINDER, Bukarest, 1996
- BINDSEIL – Philipp MELANCHTHON, *Epistolae, iudicia, consilia, testimonia aliorumque ad eum episto- lae quae in Corpore Reformatorum desiderantur*, edidit Henricus Ernestus BINDSEIL, Halle, 1874, mit einem Nachtrag von Robert STUPPERICH, Hildesheim–New York, 1975
- BOD – Péter BOD, *Historia Hungarorum Ecclesiastica, inde ab exordio Novi Testamenti ad nostra usque tempora ex monumentis partim editis, partim vero ineditis, fide dignis*, ed. Lodewijk Willem Ernst RAUWENHOFF, I, Leiden, 1888
- BOL – *Martini Bucer opera omnia*, Series 2, *Opera Latina*, ed. Pierre FRAENKEL et alii, Paris–Gütersloh–Leiden, 1955–
- BÓNIS – BÓNIS György, *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*, Bp., 1997 (Jogtörténeti Tár, I/1)
- BRENZ, *Frühschriften* – Johannes BRENZ, *Frühschriften*, I–II, Hg. Martin BRECHT u. a., Tübingen, 1970–1974
- BSKORK – *Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kir- che*, Hg. Wilhelm NIESEL, München, 1938, reprint: Zürich, 1985
- BSLK – *Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche*, Göttingen, 1930
- BSRK – *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. In authentischen Texten mit geschicht- licher Einleitung und Register*, Hg. Ernst Friedrich Karl MÜLLER, Leipzig, 1903, reprint: Waltrop, 1999 (Theologische Studien-Texte, 5/1–2)
- BSRefK – *Reformierte Bekenntnisschriften*, I/1, 1523–1534, I/2, 1535–1549, I/3, 1550–1558, II/1, 1559–1563, II/2, 1562–1569, III/1, 1570–1599, Neukirchen, 2002–2012
- BUCER – *Martini Bucer opera omnia*, Series 3, *Correspondance de Martin Bucer*, I, *Jusqu'en 1524*, éd. Jean ROTT, Leiden, 1979 (Studies in Medieval and Reformation Thought, 25)
- BUCHOLZ – Franz Bernhard von BUCHOLZ, *Geschichte der Regierung Ferdinands I.*, IX, *Urkunden- band*, Wien, 1838
- BUCKISCH – Gottfried Ferdinand BUCKISCH, *Schlesische Religions-Akten 1517 bis 1675*, bearb. Jo- seph GOTTSCHALK–J. GRÜNEWALD–G. STELLER, II, Wien, 1998 (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands, 17/II)

- BUGENHAGEN – *Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel*, Hg. Otto VOGT, Gotha, 1910, reprint: Hildesheim, 1966
- BULLINGER, *Werke* – Heinrich BULLINGER, *Werke*, Hg. Joachim STAEDTKE u. a., Zürich, 1972–
- BULLINGER, *Briefe* – Heinrich BULLINGER, *Werke*, Abt. 2, Bd. IX, *Briefe der Jahre 1524–1531*, Hg. Ulrich GÄBLER–Endre ZSINDELY, Zürich 1973
- Bullingeri Epistola – Heinrychi Bullingeri Epistola ad ecclesias Hungaricas earumque pastores scripta MDLI. Bullinger Henrik levele a magyarországi egyházakhoz és lelkipásztorokhoz 1551*, editio bilinguis, ford. NAGY Barna, Bp., 1967
- CAPITO – *The Correspondence of Wolfgang Capito*, ed. Erika RUMMEL–Milton KOOISTRA, II, 1524–1531, Univ. Toronto Press, 2010
- CCath – *Corpus catholicorum*, Münster, 1917–
- CCath 6 – Johannes ECK, *Disputatio Viennae Pannoniae habita (1517)*, Hg. Therese VIRNICH, Münster, 1923 (CCath, 6)
- CCath 34 – Johannes ECK, *Enchiridion locorum communium adversus Lutherum et alios hostes ecclesiae (1525–1543)*, Hg. Pierre FRAENKEL, Münster, 1979 (CCath, 34)
- CDP – *Codex diplomaticus patruus*, II, Jaurini 1865, reprint: Pápa, 2004
- CDS 9 – *Urkunden der Stadt Brieg (bis zum Jahre 1550)*, Hg. Colmar GRÜNHAGEN, Breslau, 1870 (Codex diplomaticus Silesiae, 9)
- CGD – Johann Christian LÜNIG, *Codex Germaniae diplomaticus*, II, Frankfurt–Leipzig, 1733
- CHEMNITZ – Martin CHEMNITZ, *Examen Concilii Tridentini (1565–1573)*, Berlin, 1861
- CHLUMECKÝ – Peter von CHLUMECKÝ, *Die Regesten der Archive im Markgrathume Mähren und Anton Boczek's Bericht über die Forschungen in diesem Lande*, I, Brünn, 1856
- CIH – *Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár*, szerk. MÁRKUS Dezső, I, 1000–1526, II, 1526–1608, Bp., 1899
- CORDATUS, *Tagebuch* – Conrad CORDATUS, *Tagebuch über Dr. Martin Luther 1537*, Hg. Hermann WRAPPELMEYER, Halle, 1885
- CR – *Corpus reformatorum*, Berlin, 1834–
- CSch – *Corpus Schwenckfeldianorum*, Leipzig, 1907–
- Decanatsbuch* – *Das älteste Decanatsbuch der philosophischen Facultät an der Universität zu Frankfurt a. O.*, I, *Die artistisch-philosophischen Promotionen von 1506 bis 1540*, Hg. Gustav BAUCH, Breslau, 1897 (Acten und Urkunden der Universität Frankfurt a. Oder, 1)
- DÉVAL, *Disputatio – Apologia – Expositio examinis – Disputatio de Statu In Quo Sint Beatorum Animae Post Hanc uitam, ante ultimi iudicii diem. Item De Praecipuis Articulis Christianae Doctrinae, Per MATTHIAM DEUAY Hungarum. His addita est Expositio examinis Quomodo A Fabro In Carcere Sit examinatus. Lucae V. Praeceptor; in uerbo tuo laxabo rhete* [Nürnberg: Petreius, 1537], RMK III 318, VD 16., D 1300
- DÉVAL, *Káté* – Mat'as DÉVAL, *At tiz parantsolatnac ah hit agazatinac am mi at'áncnac, aes ah hit petsaetinec röviden valo mag'arázatt'a*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1897
- DÉVAL–RABUS – *Historien der Martyrer/ Ander Theil. Darinn das Dritte/ Vierterd=te / vnd Fünffte Buch / von den Heyli=gen / Außgewählten Gottes Zeügen / Be=kennern vnd Martyrern (vnd nemlich deren / so von Johann Hussen zeit an/ inn der Streittenden Kir=chen / des Newen Testaments / biß auff dise jetzige vnser letste zeit / gewesen) nach ordnung be=griffen / Auch fleissiger / wie auch weitleüf=figer vnd außfürlicher / daß in den vo=rigen außgegangen*

- Tomis be=schehen / mit angehengter / or=denlicher Jars rechnung beschriben worden seind. Durch Ludouicum Rabus / der H. Schrifft Doctor / vnd der Kirchen zu Vlm Superintendenten. Straßburg: Rihel, 1572. VD 16., R 52. Das Eylffte Capitel. Fol. 564r–609r*
- DRTA.JR – Deutsche Reichstagakten. Jüngere Reihe, München, 1892–
- DUDÍK – *Olmützer Sammel-Chronik vom Jahre 1432 bis 1656*, Hg. Beda DUDÍK, Brünn, 1858
- DUDITH, *Orationes* – Andreas DUDITH, *Orationes quinque in concilio Tridentino habitae... praefatus est ac dissertationem de vita et scriptis ill. auctoris historico-criticam adiecit Lorandus SAMUELFY*, Halle, 1743
- ECK – *Johannes Ecks Briefwechsel*, <http://ivv7srv15.uni-muenster.de/mnkg/pfnuer/Eck-Briefe.html>
- EKO – *Evangelische Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, Tübingen, 1902–
- ELLWEIN – *D. Martin Luthers Epistel-Auslegung*, IV, *Der Galaterbrief*, Hg. Hermann KLEIN-KNECHT–Eduard ELLWEIN, Göttingen, 1983
- EMBER – Friedrich Adolf LAMPE–Pál Debreceni EMBER, *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, 1728
- EMBER–BOTOS – Friedrich Adolf LAMPE–Pál Debreceni EMBER, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. BOTOS Péter, Sárospatak, 2009
- ERASMUS – ERASMUS VON ROTTERDAM, *Ausgewählte Schriften*, Ausgabe in acht Bänden lateinisch und deutsch, Hg. Werner WELZIG, I–VIII, Darmstadt, 1967–1990
- ERASMUS, *Özvegy* – ERASMUS, *A keresztény özvegy. Máriához, Magyarország és Csehország egykori messze földön ismert királynéjához, Károly császár és Ferdinánd király nővéréhez*, Bp., 2004
- ERDÉLYI, *Thurzó* – *Bethlenfalvi Thurzó Elek levelezése. Források a Habsburg–magyar kapcsolatok történetéhez*, I, 1526–1532, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Bp., 2005 (Lymbus kötetek, 1)
- ETE – *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*, kiad. BUNYITAY Vince és mások, I–V, Bp., 1902–1912
- FABÓ 2 – Andreas SCHMAL, *Adversaria* (1765)–Matthias BAHIL, *Tristissima ecclesiarum Hungariae protestantium facies* (1747), ed. Andreas FABÓ, Pest, 1863 (Monumenta ev. Aug. conf. in Hungaria historica, 2)
- FABÓ 3 – Martinus KLANICZA, *Fata Aug. conf. ecclesiarum a tempore reformationis ad synodum Pestiensem*–Iohannes SIMONIDES, *Galeria omnium sanctorum*, ed. Andreas FABÓ, Pest, 1865 (Monumenta ev. Aug. conf. in Hungaria historica, 3)
- FERDINAND II – *Die Korrespondenz Ferdinands I.*, II/1–2, *Familienkorrespondenz 1527 und 1528; 1529 und 1530*, Hg. Wilhelm BAUER–Robert LACROIX, Wien, 1937–1938 (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 30–31)
- FERDINAND III – *Die Korrespondenz Ferdinands I.*, III/1–2, *Familienkorrespondenz 1531 und 1532*, Hg. Herwig WOLFRAM–Christiane THOMAS, Wien, 1973–1984 (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs, 58)
- FRA.D 43 – *Die Geschichts-Bücher der Wiedertäufer in Oesterreich-Ungarn*, Hg. Josef BECK, Wien, 1883 (Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta, 43)
- FRA.S – Fontes rerum Austriacarum. Scriptores, I–IX, Wien, 1855–1904

- FRANKFORDINUS – Bartholomeus FRANKFORDINUS Pannonius, *Opera quae supersunt*, ed. VARGHA Anna, Bp., 1945
- GÉVAY – Anton von GÉVAY, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungarn und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte*, I, 1527–1532, Wien, 1838
- HAIN – Caspar HAIN, *Zipserische oder Leütschaverische Chronica vndt Zeit-beschreibung. Hain Gáspár Lőcsei krónikája*, I–III, Lőcse, 1910–1913
- HÁZI, *Oklevelek* – HÁZI Jenő, *Sopron szabad királyi város története*, I/7, *Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig*, Sopron, 1929
- HÁZI, *Számadások* – HÁZI Jenő, *Sopron szabad királyi város története*, II/5, *Különféle számadások és adójegyzékek 1489-től 1530-ig*, Sopron, 1938
- HELTAI – Háló. *Válogatás Heltai Gáspár műveiből*, szerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., 1979 (Magyar Tallózó)
- HOLL – HOLL Béla, *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól*, Magyar Könyvszemle, 92(1976), 156–170
- INCZE–DÁVID – DÁVID Ferenc, *Az Urnac vaczoraiaiarol valo koezenséges keresztyéni vallás... 1559*, szerk. INCZE Gábor, Debrecen, 1939 (A reformáció és ellenreformáció korának evangéliumi keresztyén (református és evangélikus) egyházi írói, 9)
- ISTHVANFI – Nicolaus ISTHVANFI, *Historia regni Hungariae post obitum Matthiae Corvini regis [...] libris 34 [...] descripta*, Viennae–Pragae–Tergesti 1758
- ISTVÁNFY Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája. Tállyai Pál XVII. századi fordításában. 13–24. könyv, Bp., 2003 (Történelmi források, I/2)
- IVÁNYI, *Eperjes* – IVÁNYI Béla, *Eperjes szabad királyi város levéltára. 1245–1526*, I–II, Szeged, 1931–1932 (Acta litterarum ac scientiarum reg. universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Juridica-politica, II–IIa)
- JOACHIM–HUBATSCH – *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars I. Regesten zum Ordensbriefarchiv*, III, 1511–1525, Hg. Erich JOACHIM–Walther HUBATSCH, Göttingen, 1973
- JONAS – *Der Briefwechsel des Justus Jonas*, I–II, Hg. Gustav KAWERAU, Halle, 1884–1885, reprint: Hildesheim, 1964 (Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete, 17)
- KARLSTADT – *Karlstadts Schriften aus den Jahren 1523–25*, I, Hg. Erich HERTZSCH, Halle, 1956 (Neudrucke deutscher Literaturwerke des 16. und 17. Jahrhunderts, 325)
- KATONA–LATZKOVITS – *Lőcsei stipendiánsok és literátusok*, I, *Külföldi tanulmányutak dokumentumai 1550–1699*, szerk. KATONA Tünde–LATZKOVITS Miklós, Szeged 1990 (Fontes rerum scholasticarum, II/1)
- KISS Áron – *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, szerk. KISS Áron, Bp., 1881
- KK – *Konkordia Könyv. Az Evangélikus Egyház hitvallási iratai*, I–II, Bp., 1957
- KLEIN – Ioannes Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreichs Ungarn*, I–III, Leipzig–Ofen–Pest, 1789–1873
- V. KOVÁCS – *Magyar humanisták levelei. 15–16. század*, szerk. V. KOVÁCS Sándor, Bp., 1971
- KÖNIG I – Hans-Joachim KÖNIG, *Aus dem Leben des Schwaben Paulus Speratus*, Blätter für Württembergische Kirchengeschichte, 62(1962), 7–63

- KÖNIG 2 – Hans-Joachim KÖNIG, *Aus dem Leben des Schwaben Paulus Speratus*, Blätter für Württembergische Kirchengeschichte, 63(1963), 104–138
- LAUBE – *Flugschriften gegen die Reformation (1525–1530)*, I–II, Hg. Adolf LAUBE, Berlin, 2000
- LB – *Desiderii Erasmi Opera Omnia*, ed. J. CLERICUS, I–X, Lugduni Batavorum 1703–1706
- LEUPOLD – Martin LEUPOLD VON LÖWENTHAL, *Chronik der königlichen Stadt Iglau (1402–1607)*, Hg. Christian D’ELVERT, Brünn, 1861 (Quellen-Schriften zur Geschichte Mährens und Österr.-Schlesiens, 1. Sektion: Chroniken, I. Theil, 2. Band)
- LM – *D. Luther Márton Művei*, I–VI, szerk. MASZNYIK Endre, Bp.–Pozsony, 1904–1917
- LPC – *Statuta nec non liber promotionum philosophorum ordinis in universitate studiorum Jagellonica ab anno 1402 ad annum 1849*, ed. József MUCZKOWSKI, Cracoviae 1849
- LVM – *Luther válogatott művei*, V, *Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*, szerk. CSEPREGI Zoltán, Bp., 2011; VII, *Levelek*, szerk. CSEPREGI Zoltán, Bp., 2013
- MBW – *Melanchthons Briefwechsel*, Kritische und kommentierte Ausgabe, Hg. Heinz SCHEIBLE–Johanna LOEHR, Stuttgart–Bad Cannstatt, 1977–
- MEEE – *Magyar Evangélikus Egyháztörténeti Emlékek*, I, szerk. PRÓNAY Dezső–STROMP László, Bp., 1905
- MEHLHAUSEN – *Das Augsburger Interim von 1548. Nach den Reichstagakten deutsch und lateinisch*, Hg. Joachim MEHLHAUSEN, Neukirchen–Vluyn, 1970 (Texte zur Geschichte der evangelischen Theologie, 3)
- MHH.D – *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, I–XLII, Pest–Bp., 1857–1948
- MHH.E – *Monumenta Hungariae Historica. Erdélyi országgyűlési emlékek*, I–XXII, Bp., 1875–1899
- MHH.MC – *Monumenta Hungariae Historica. Monumenta Comititalia*, I–XII, Bp., 1874–1917
- MHH.S – *Monumenta Hungariae Historica. Scriptores*, I–XXXVIII, Pest–Bp., 1857–1906
- MHJ – *Monumenta Hungariae Judaica*, I–XVIII, Bp., 1903–1980
- MLF 1, 3 – *Magyar Luther Füzetek*, nr. 1: *Újrakezdés: Dokumentumok a Magyarországi Luther Szövetség életéből 1991–1993*, Bp., 1993; nr. 3: *LUTHER Márton, Nyolc böjti prédikáció Wittenberg népének 1522. márc. 9–16*, ford. SZEBIK Zsófia, Bp., 1994
- MPEA – *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, I–XV, Bp., 1902–1934
- MSB – Thomas MÜNTZER, *Schriften und Briefe*, Kritische Gesamtausgabe, Hg. Günther FRANZ, Gütersloh, 1968 (QFRG, 33)
- MStA – Philipp MELANCHTHON, *Werke in Auswahl*, Hg. Robert STUPPERICH, I–VII/2, Gütersloh, 1951–1975
- MTT – *Magyar Történelmi Tár*, 1–27, Pest–Bp., 1855–1915
- MUW – *Die Matrikel der Universität Wien*, II–III, Hg. Franz GALL–Willy SZAIVERT, Wien–Köln–Graz, 1959–1971
- MUL – *Die Matrikel der Universität Leipzig*, I, 1409–1559, Hg. Georg ERLER, Leipzig, 1895 (Codex diplomaticus Saxoniae regiae, II.16)
- MV – *Relationes oratorum pontificiorum. Magyarországi pápai követek jelentései 1524–1526*, Budapestini 1884, reprint: 2001 (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár, II/1)
- NAGY Gábor – *Magyar história. 1526–1608* (Forrásgyűjtemény), szerk. NAGY Gábor, Debrecen [1998]

- NBD – *Nuntiaturreichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken, Erste Abtheilung 1533–1559*, Gotha 1892–
- NBD IV/2 – *Nuntiaturreichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken. Erste Abtheilung 1533–1559, IV/2, Legation Aleanders 1538–1539*, Hg. Walter FRIEDENSBURG, Gotha, 1893, reprint: Frankfurt, 1968
- NETOLICZKA – *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*, Hg. Oskar NETOLICZKA, Wien, 1898
- Notbischof – Zoltán CSEPREGI, *Notbischof auf dem Rechtswege. Zur Reformation in den oberschlesischen Herzogtümern von Georg dem Frommen 1523–1543*, Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte, 70(2001), 28–42
- OGA – Andreas OSIANDER d. Ä., *Gesamtausgabe*, Hg. Gerhard MÜLLER–Gottfried SEEBAB, I–X, Gütersloh, 1975–1997
- OSTERMAYER – Hieronymus OSTERMAYER, *Erdélyi krónika 1520–1570. Dácia rövid krónikája 1143–1571*, ford. LÖKÖS Péter, Kolozsvár, 2005
- OZORAI – *Az Christvsrvl es az ü eg'hazarul, esmet az Antichristusrul es az ü eg'hazarul. Ozoray Imre pap zerzette*. Krakko 1546. RMNy nr. 64. Facsimile: *Ozorai Imre vitairata, Krakko 1535*, kiad. VARJAS Béla–NEMESKÜRTY István, Bp. 1961 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 4); HOLL Béla, *Ozorai Imre vitairatának kiadásairól*, Magyar Könyvszemle, 92(1976), 156–170
- PÁLFY – PÁLFY Miklós, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek = Catalogus manuscriptorum Bibliothecae Nationis Hungaricae Halensis, a Georgio Michaelis Cassai [...] fundatae*, Halle, 1965 (Arbeiten aus der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a.d. Saale, 4)
- PATAKI – Iosif PATAKI, *Domeniul Hunedoara la inceputul secolului al XVI-lea. Studiu si documente*, Bucureşti, 1973 (Biblioteca istorica, 39)
- PAYR – PAYR Sándor, *Egyháztörténeti emlékek. Forrásgyűjtemény a Dunántúli Ág. Hitv. Evang. Egyházkerület történetéhez*, I, Sopron, 1910
- PIIRAINEN – Ilpo Tapani PIIRAINEN–Vendelín JANKOVIČ, *Reformationsbriefe aus Bardejov/Bartfeld. Ein Beitrag zum Frühneuhochdeutschen in der Slowakei*, Neuphilologische Mitteilungen, 92(1991), 501–511
- PL – *Patrologiae cursus completus*, accurante Jacques-Paul MIGNE, Series Latina, I–CCXXI, Paris, 1841–1864
- PLANITZ – *Hans von der Planitz' Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521–1523*, Hg. Ernst WÜLCKER–Hans VIRCK, Leipzig, 1899, reprint: Hildesheim–New York, 1979
- PPSA – Publicationen aus den k. preußischen Staatsarchiven, 1–94, Leipzig, 1878–1938
- PPSA 16 – *Lehns- und Besitzurkunden Schlesiens und seiner einzelnen Fürstenthümer im Mittelalter*, Hg. Colmar GRÜNHAGEN–Hermann MARKGRAF, I–II, Leipzig, 1883 (PPSA, 16)
- PPSA 28 – *Briefwechsel Landgraf Philipp's des Großmüthigen von Hessen mit Bucer*, Hg. Max LENZ, I–II, Leipzig, 1887 (PPSA, 28)
- PPSA 32 – *Ältere Universitätsmatrikel. I. Universität Frankfurt a. O. (1506–1811)*, Hg. Ernst FRIEDLÄNDER, I–III, Leipzig, 1887–1891 (PPSA, 26, 32, 49)
- PPSA 44–45 – Paul TSCHACKERT, *Urkundenbuch zur Reformationsgeschichte des Herzogtums Preußen*, II–III, Leipzig, 1890, reprint: Osnabrück, 1965 (PPSA, 44–45)
- PPSA 61 – Erich JOACHIM, *Die Politik des letzten Hochmeisters in Preußen, Albrecht von Brandenburg 1510–1525*, III, 1521–1525, Leipzig, 1895, reprint: Osnabrück, 1965 (PPSA, 61)

- PRAY – Georgius PRAY, *Epistolae procerum regni Hungariae*, Pars I, Posonii 1806
- PRÖHLE – PRÖHLE Károly, *Luther Márton négy hitvallása*, Bp., 1983
- QFGAB 2 – D. Johann Ecks *Vierhundertvier Artikel zum Reichstag von Augsburg 1530*, Hg. Wilhelm GUSSMANN, Kassel, 1930 (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Augsburgischen Bekenntnisses, 2)
- QGP – *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, Hg. Carl MIRBT–Kurt ALAND, I, Tübingen, 1967
- QGSK – *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, Brassó, 1886–
- QGT – Quellen zur Geschichte der Täufer
- QGT II – *Quellen zur Geschichte der Wiedertäufer*, II, *Markgraftum Brandenburg*, Hg. Karl SCHORNBAUM, Leipzig, 1934 (QFRG, 16)
- QGT VII – *Quellen zur Geschichte der Täufer*, VII, *Elsaß*, I. Teil: *Stadt Straßburg 1522–1532*, Hg. Manfred KREBS–Hans Georg ROTT, Gütersloh, 1959 (QFRG, 26)
- QGT IX – *Quellen zur Geschichte der Täufer*, IX, Balthasar HUBMAIER, *Schriften*, Hg. Gunnar WESTIN–Torsten BERGSTEN, Gütersloh, 1962 (QFRG, 29)
- QGT XI, XIII – *Quellen zur Geschichte der Täufer*, XI, XIII: *Österreich*, I–II, Hg. Grete MECENSEFFY, Gütersloh, 1964–1972 (QFRG, 31, 41)
- Quellenbuch – Quellenbuch zur Geschichte der evangelischen Kirche in Schlesien*, Hg. Gustav Adolf BENRATH u. a., München, 1992
- RATKOŠ, *Dokumenty* – Peter RATKOŠ, *Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526)*, Bratislava, 1957
- RIBINI 1–2 – Ioannes RIBINI, *Memorabilia Augustanae Confessionis in Regno Hungariae a Ferdinando I. usque ad III.*, Posonii 1787; *Memorabilia Augustanae confessionis in regno Hungariae a Leopoldo M. usque ad Carolum VI.*, Posonii 1789
- RITOÓKNÉ – RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *A wittenbergi egyetem magyarországi promoveáltjai a 16. században*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 222–239 = in Uő, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2012, 220–235 (Humanizmus és Reformáció, 33)
- RMDE – *Régi magyar drámai emlékek*, I, szerk. KARDOS Tibor–DÖMÖTÖR Tekla, Bp., 1960
- RMKT 16. – *Régi Magyar Költők Tára*, II–VIII. kötet: *XVI. századbeli költők művei*, I–VII, szerk. SZILÁDY Áron–DÉZSI Lajos, Bp., 1880–1930
- RMLT – *Régi magyar levelestár. XVI–XVII. század*, I, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., 1981 (Magyar Hírmondó)
- SAE – *Studia et acta ecclesiastica*, I–V, Bp., 1965–1983
- SCHENNER – Ferdinand SCHENNER, *Beiträge zur Geschichte der Reformation in Iglau*, I–IV, Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 15(1911), 222–255; 16(1912), 84–102, 374–406; 17(1913), 114–159
- SCHESAEUS – Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Bp., 1979 (Bibliotheca scriptorum recentisque aevorum. Series nova, 4)
- SCHMIDT–SCHORNBAUM – Wilhelm Ferdinand SCHMIDT–Karl SCHORNBAUM, *Die fränkischen Bekenntnisse. Eine Vorstufe der Augsburgischen Konfession*, I: Untersuchungen, II: Texte, München, 1930

- SCHORNBAUM – Karl SCHORNBAUM, *Ein Nachtrag zu dem Briefwechsel des ersten evangelischen Pfarrers von Krailsheim Adam Weiss*, Beiträge zur Bayerischen Kirchengeschichte, 7(1901), 32–38
- SCHRAUF 2 – SCHRAUF Károly, *Regestrum bursae hungarorum Cracoviensis. A krakói [!] magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1493–1558)*, Bp., 1893 (Magyarországi tanulók külföldön, 3)
- SCHRAUF 3 – SCHRAUF Károly, *A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453–1630*, Bp., 1902 (Magyarországi tanulók külföldön, 4)
- ŠKOVIERA – Daniel ŠKOVIERA, *Epistulae Leonardi Stöckel*, Zborník Filozofickej Fakulty University Komenského. Graecolatina et Orientalia, 7/8(1975/76), 265–359
- SPENGLER – Lazarus SPENGLER, *Schriften*, I–II, Hg. Berndt HAMM, Wolfgang HUBER, Gudrun LITZ, Gütersloh, 1995–1999 (QFRG 61, 70)
- STREUBER – *Simoni Grynaei... epistolae*, ed. Wilhelm Th. STREUBER, Basel, 1847
- SZERÉMI – SZERÉMI György, *Magyarország romlásáról*, ford. ERDÉLYI László–JUHÁSZ László, kiad. SZÉKELY György, Bp., 1961 (Monumenta Hungarica, 5)
- SZÖGI – SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Bp., 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17)
- SZYDLOWIECKI – *Krzysztof Szydłowiecki kancellár naplója 1523-ból*, kiad. ZOMBORI István, Bp., 2004 (METEM Könyvek)
- TAKÁCS – LUTHER Márton, *A jó cselekedetekről*, ford. TAKÁCS János, Hódmezővásárhely, [1937]
- TAURINUS – Stephanus TAURINUS Olomucensis, *Stauromachia, id est Cruciatorum servile bellum (Servilis belli Pannonici libri V)*, ed. Ladislaus JUHÁSZ, Bp., 1944 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum)
- TEUTSCH – Georg Daniel TEUTSCH, *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*, II, *Die Synodalverhandlungen der evang. Landeskirche A.B. in Siebenbürgen im Reformationsjahrhundert*, Hermannstadt, 1883
- THEINER – Augustin THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, II, 1352–1526, Roma, 1860
- THURY – THURY Etele, *Adatok a szepességi reformáció történetéhez. Moller György lőcsei plébános naplójából. 1542–1543*, TT, 28(1905), 377–417
- TT – Történelmi Tár, Bp., 1878–1911
- TÜSKÉS – TÜSKÉS Anna, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen, 1365–1526*, Bp., 2008 (Magyarországi diákok a középkori egyetemeken, 1)
- VBS – *Vadianische Briefsammlung*, I–VII, Hg. Emil ARBENZ–Hermann WARTMANN, St. Gallen, 1888–1905 (Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte, 24–25, 27–30, 30a)
- VERESS – VERESS Endre, *Gyula város oklevéltára (1313–1800)*, Bp., 1938
- WA – Martin LUTHER, *Werke. Kritische Gesamtausgabe*, I–LXXIII, Weimar, 1883–2009
- WA.B – Martin LUTHER, *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Briefwechsel*, I–XVIII, Weimar, 1930–1985
- WA.DB – Martin LUTHER, *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Die Deutsche Bibel*, I–XII, Weimar, 1906–1961
- WA.TR – Martin LUTHER, *Werke. Kritische Gesamtausgabe. Tischreden*, I–VI, Weimar, 1912–1921
- WACKERNAGEL – Philipp WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied*, III, Leipzig, 1870, reprint: Hildesheim, 1964
- WAGNER – Carolus WAGNER, *Analecta Scepussii sacri et profani*, Pars I–II, Viennae, 1773–1774

- WALCH(2) – *Dr. Martin Luthers sämtliche Schriften*, Hg. Johann Georg WALCH, 2. Ausg., I–XXIII, St. Louis, 1880–1910
- WISLOCKI – *Acta rectoralia*, I, (1469–1537), ed. Wladislaus WISLOCKI, Cracovia, 1893–1897
- WO – Georg BUCHWALD, *Wittenberger Ordinirtenbuch*[!], I–II, 1537–1572, Leipzig, 1894–1895
- WO JGPÖ – Georg BUCHWALD, *Beiträge zur Kenntnis der Evangelischen Geistlichen und Lehrer Österreichs aus den Wittenberger Ordinirtenbüchern*[!] *seit dem Jahre 1573*, Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 16(1895), 29–34, 176–202; 17(1896), 25–63, 157–186; 18(1897), 56–72, 239–258; 19(1898), 111–126; 21(1900), 113–128; 23(1902), 183–203; 24(1903), 78–96, 236–263
- ZIEGLSCHMID – *Die älteste Chronik der Hutterischen Brüder. Ein Sprachdenkmal aus frühneu-hochdeutscher Zeit*, Hg. A. J. F. ZIEGLSCHMID, Ithaca, NY, 1943
- ZVARA – ZVARA Edina, „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Bp., 2003 (Régi Magyar Könyvtár. Források, 14)
- ZWINGLI 7–11 – *Zwinglis Briefwechsel*, Hg. Emil EGLI–Georg FINSLER–Walther KÖHLER, 1–5, Leipzig, 1911–1935 (Sämtliche Werke, 7–11 = CR, 94–98)
- Zsidómisszió – CSEPREGI Zoltán, *Zsidómisszió, vérvád, hebraisztika. Ötven forrás a reformáció és a zsidóság kapcsolatának kérdéséhez*, Bp., 2004

Rövidítve idézett irodalom

- ÁBEL Jenő, *Magyarországi humanisták és a Dunai Tudós Társaság*, Bp., 1880 (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, VIII/8)
- ÁCS Pál, „Az idő ósága”. *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*, Bp., 2001
- ÁCS Pál, „Elváltozott idők”. *Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Bp., 2006 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 6)
- ÁCS Pál, *Paracletus. A Mester és tanítványa: Erasmus és Komjáti Benedek*, in *Acta historiae litterarum Hungaricarum, Tomus XXX*, Balázs Mihály köszöntése, szerk. FONT Zsuzsa–ÖTVÖS Péter, Szeged, 2011, 5–17
- ADRIÁNYI, Gabriel, *Luthers Beziehungen zu Ungarn*, in *Martin Luther im Spiegel heutiger Wissenschaft*, Hg. Knut SCHÄFERDIEK, Bonn, 1985, 159–182
- ALTRICHTER, A., *Materialien zur Geschichte Iglau in der Cerronischen Sammlung des mährischen Landesarchivs*, Zeitschrift des Deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens, 14(1910), 147–153
- ARNOLD, Matthieu, *Multa paucis: formes et fonctions de l'adresse et des salutations initiales dans les lettres de Luther*, Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français, 138(1992), 537–561
- ARNOLD, Matthieu, *Luther, imitateur de Paul: ses lettres aux communautés évangéliques*, Revue d'histoire et de philosophie religieuses, 72(1992), 99–112
- ARNOLD, Matthieu, *Göttliche Geschichte und menschliche Geschichte: Bucers und Luthers Schau des Augsburger Reichstags in ihren Briefen*, in *Martin Bucer zwischen Luther und Zwingli*, Hg. Matthieu ARNOLD–Berndt HAMM, Tübingen, 2003, 9–29 (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 23)

- BÁCSKAI Vera, *A gyulai uradalom mezővárosai*, Agrártörténeti Szemle, 9(1967), 432–454
- BAHLOW, Ferdinand, *Die Reformation in Liegnitz*, Liegnitz, 1918 (= Mitteilungen des Geschichts- und Altertumsvereins zu Liegnitz, 6[1917], 97–288)
- BAHLCKE, Joachim–STROHMAYER, Arno (Hg.), *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, 1999 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 7)
- BAINTON, Roland H., *Frauen der Reformation: von Katharina von Bora bis Anna Zwingli. Zehn Porträts*, Gütersloh, 1995
- BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei*, Bp., 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25)
- BALÁZS Mihály, *Felekezeti és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., 2006 (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok, 8)
- BALÁZS Mihály, *Megjegyzések János Zsigmond valláspolitikájáról*, Credo, 14(2008), 1–2. sz., 67–93
- BALÁZS Mihály, *Heltai Gáspár zsolnárfordításáról*, in *Biblia Hungarica Philologica. Magyarországi Bibliák a filológiai tudományokban*, szerk. HELTAI János, Bp., 2009, 55–63 (A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület Füzetei, 3)
- BALÁZS Mihály, *Dávid Ferenc életútja I–IV*, Unitárius Élet, 63(2009), 2. sz., 12–15, 3. sz., 10–13, 4. sz., 15–18, 5. sz., 7–15; <http://uninaplo.unitarius-halo.net/unitariuselet/> 2009/04/30/balazs-mihaly-david-ferenc-eletutja (2013. 08. 22.)
- BALÁZS Mihály, *Tolerant Country – Misunderstood Laws. Interpreting Sixteenth Century Transylvanian Legislation Concerning Religion*, Hungarian Historical Review, 2(2013), 1. sz., 85–108
- BALLAGI Aladár, *Buda és Pest a világirodalomban*, Bp., 1925
- BALOGH, András F., *Literarische Querverbindungen zwischen Deutschland und Ungarn in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hg. Wilhelm KÜHLMANN–Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2004, 117–133 (Contubernium, 62)
- BARLA Jenő, *Az 1562-évi debreceni hitvallás népies vonatkozásai*, Ethnographia, 19(1908), 193–202
- BARTA Gábor, *Bedingungsfaktoren zur Entstehung religiöser Toleranz in Siebenbürgen*, in *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Hg. Georg und Renate WEBER, Köln, 1985, 229–244 (Siebenbürgisches Archiv, 19)
- BARTHA Lajos, *Johannes Honterus égbolttérképe*, in *Honterus-émlékkönyv*, szerk. W. SALGÓ Ágnes–STEMLER Ágnes, Bp., 2001, 101–118 (Libri de libris)
- BARTHOLOMAEIDES, Ladislaus, *Incltyi comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico-statistica*, Leutschoviae 1805–1808
- BARTON, Peter F., *Die Geschichte der Evangelischen in Österreich und Südostmitteleuropa*, I, *Im Schatten der Bauernkriege – Die Frühzeit der Reformation*, Wien, 1985 (Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 101)
- BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVIII. századi magyarországi történetírás történetéből*, kézirat, Bp., 1975

- BARTOŠ, František M., *Das Auftreten Luthers und die Unität der Böhmisches Brüder*, Archiv für Reformationgeschichte, 31(1934), 103–120 = in *Wirkungen der deutschen Reformation bis 1555*, Hg. Walther HUBATSCH, Darmstadt, 1967, 333–350 (Wege der Forschung, 203)
- BAUCH, Gustav, *Dr. Johann Henckel, der Hofprediger der Königin Maria von Ungarn*, Ungarische Revue, 4(1884), 599–627
- BAUCH, Gustav, *Der humanistische Dichter George von Logau*, Breslau, 1897
- BAUCH, Gustav, *Beiträge zur Litteraturgeschichte des schlesischen Humanismus. IV. Teil*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 32(1898), 49–104
- BAUCH, Gustav, *Geschichte des Breslauer Schulwesens in der Zeit der Reformation*, Breslau, 1911 (Codex diplomaticus Silesiae, 26)
- BAUCH, Gustav, *Valentin Trozendorf und die Goldberger Schule*, Berlin, 1921 (Monumenta Germaniae Paedagogica, 57)
- BAYER, Adolf, *Markgraf Georg und Beatrix von Frangepan. Georg des Frommen Jugend und erste Ehe*, Ansbach, 1934 (Neujahrsblätter der Gesellschaft für Fränkische Geschichte, 19)
- BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Bp., 1906
- BÉKEFI Remig, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Bp., 1910
- BENCZE Imre, *Konrad Cordatus, Luther Budáról indult küzdőtársa*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 132–149
- BERGSTEN, Torsten, *Balthasar Hubmaier: Seine Stellung zu Reformation und Täuftertum 1521–1528*, Kassel, 1961, 398–481 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Historico-Ecclesiastica Upsaliensia, 3)
- BERNHARD, Jan-Andrea, *Beza Tódor magyar kapcsolatai és hatása*, Református Szemle, 99(2006), 299–306
- BERNHARD, Jan-Andrea, *Reformátori üzenet és ökumenikus szellem. Bullingernek a magyar egyházakhoz küldött «Libellus epistolaris» (1551) című irata*, in *Emlékkönyv Tökés István kilencvenedik születésnapjára*, szerk. ADORJÁNI Zoltán, Kolozsvár, 2006, 467–476
- BERNHARD, Jan-Andrea, *Von Adligen, Studenten und Buchdruckern in Ungarn. Ein Beitrag zur «Wende» vom lutherischen zum reformierten Bekenntnis im protestantischen Ungarn des 16. Jahrhunderts*, Zwingliana, 33(2006), 155–168
- BERNHARD, Jan-Andrea, *Kálvin hatása Magyarországon és Erdélyben 1551 előtt*, Református Szemle, 102(2009), 723–746
- BERNHARD, Jan-Andrea, *Calvins Wirkung und Einfluss in Ungarn und Siebenbürgen vor 1551*, Református Szemle, 103(2010), 86–110 = in *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hg. Márta FATA–Anton SCHINDLING, Münster, 2010, 25–62 (RGST, 155)
- BERNING, Benita, *Die Krönungen der Jagiellonen in Böhmen in kulturgeschichtlicher Perspektive*, in *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Vorträge und Studien*, Hg. Jörg DEVENTER, Leipzig, 2006, 10–32 (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, 2006/2)
- BEUTEL, Albrecht, *In dem Anfang war das Wort. Studien zu Luthers Sprachverständnis* [1991], Studienausgabe, Tübingen, 2006 (Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie, 27)
- BIERMANN, Gottlieb, *Jägerndorf unter der Regierung der Hohenzollern*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 11(1871), 36–96

- BIERMANN, Gottlieb, *Geschichte der Herzogtümer Troppau und Jägerndorf*, Teschen, 1874
- BIERMANN, Gottlieb, *Geschichte des Protestantismus in Österreichisch-Schlesien*, Prag, 1897
- BÍLÝ, Jiří, *Melanchthonův kroužek. Pavel Sperat a počátky českého lutherství*, in Leonard Stöckel *a reformácia v strednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, 2011, 154–159 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 11)
- BINDER, Ludwig, *Die frühesten Synoden der evangelischen Kirche in Siebenbürgen*, in *Geschichtswirklichkeit und Glaubensbewährung. Festschrift Friedrich Müller*, Hg. Franklin Clark FRY, Stuttgart, 1967, 220–244
- BINDER, Ludwig, *Johannes Honterus und die Reformation im Süden Siebenbürgens mit besonderer Berücksichtigung der Schweizer und Wittenberger Einflüsse*, *Zwingliana*, 13(1973), 645–687
- BINDER, Ludwig, *Grundlagen und Formen der Toleranz in Siebenbürgen bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, Köln–Wien, 1976 (Siebenbürgisches Archiv, 3. Folge, 11)
- BINDER, Ludwig, *Melanchthon in der siebenbürgischen evangelischen Kirche*, *Theologische Literaturzeitung*, 102(1977), 2–22
- BINDER, Ludwig, *Die Konkordienformel und die evangelisch-lutherische Kirche in Siebenbürgen*, in *Bekenntnis zur Wahrheit. Aufsätze über die Konkordienformel*, Hg. Jobst SCHÖNE, Erlangen, 1978, 151–160
- BINDER, Ludwig, *Neuere Forschungsergebnisse zur Reformation in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche. Darstellung und Kritik*, in *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Hg. Georg und Renate WEBER, Köln, 1985, 95–112 (Siebenbürgisches Archiv, 19)
- BIRKÁS Antal, *Reformáció, államhatalom, politika. Luther és Kálvin jogfilozófiai és politikai filozófiai nézetei*, Bp., 2011
- BIRNBAUM, Marianna D., *Humanists in a Shattered World. Croatian and Hungarian Latinity in the Sixteenth Century*, Columbus (OH), 1986
- BLÁZY Árpád, *Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521–1523). Az itéletről és mindenképp újateremtéséről szóló evangélium*, *Lelkipásztor*, 83(2008), 202–207
- BLÁZY Árpád, *Simon Griner (Grynaeus) és Buda (1521–1523) – adalékok a magyarországi reformáció kezdeteihez*, *Studia Caroliensia*, 11(2010), 1–2. sz., 3–269 = *Simon Griner (Grynaeus) és Buda 1521–1523*, Bp., 2010 [az előbbivel azonos oldalszámozással]
- BLICKLE, Peter, *Gemeindereformation. Die Menschen des 16. Jahrhunderts auf dem Weg zum Heil*, München, 1987
- BLICKLE, Peter, *Reformation und Freiheit*, in *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, Hg. Bernd MOELLER, Gütersloh, 1998, 35–53 (SVRG, 199)
- BODA Zsuzsanna, *Alamizsnás Szent János kultusza és annak emlékei Magyarországon*, in *Történelem–Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon*, szerk. MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 220–230
- BODNÁROVÁ, Miloslava, *Die Reformation in den ostslowakischen königlichen Städten in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, in *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karl SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, 1996, 22–35 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2. Reihe, 14)

- BODNÁROVÁ, Miloslava, *Reformácia vo východoslovenských kráľovských mestách v 16. storočí*, in *Reformácia na východnom Slovensku v 16. až 18. storočí*, zost. Ferdinand ULINČÝ, Prešov, 1998, 19–38 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 2)
- BODNÁROVÁ, Miloslava, *Reformácia v Bardejove v 16. storočí*, in *Prvé augsburgské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, 2000, 85–91 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 5) = in *Leonard Stöckel a reformácia v strednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, 2011, 187–194 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 11)
- BOLTE, Johannes, *Königin Maria von Ungarn und die ihr zugeeigneten Lieder*, Zeitschrift für deutsches Alterthum und deutsche Litteratur, 35(1891), 435–439
- BOOGERT, Bob van den–KERKHOFF, Jacqueline (ed.), *Maria van Hongarije, koningin tussen keizers en kunstenaars 1505–1558*, Zwolle, 1993
- BOROVSKÝ Samu (szerk.), *Magyarország vármegyéi és városai. Hont vármegye*, Bp., 1906
- BORSA Gedeon, *Egy budai könyvkereskedő végrendelete*, Magyar Könyvszemle, 73(1957), 360–364
- BORSA Iván, *A Hunyady család levéltárának története*, Levéltári Közlemények, 35(1964), 21–54
- BORSÁK István, *Simon Grynaeus – a Corvin-könyvtár őre?*, Antik Tanulmányok, 11(1964), 263–274
- BOSSERT, Gustav, *Noch etwas über Paul Speratus*, Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte, n. F. 30(1921), 193–201
- BOTKA Tivadar, *Mária magyar királyné győzelme a vallási gyanúsításokon*, Magyar Sion, 2(1864), 19–32, 97–111
- BOTTA István, *Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete*, Bp., 1978 (Humanizmus és Reformáció, 7)
- BOTTA István, „A Magyar Luther”. *Új szempontok a Dévai-kutatáshoz*, Diakonia, 1(1979), 1. sz., 45–51
- BOTTA István, *Dévai Mátyás és Serédy Gáspár: További szempontok a Dévai-kutatáshoz*, Diakonia, 1(1979), 2. sz., 72–79
- BOTTA István, *Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 51–65
- BOTTA István, *Dévai Mátyás, a magyar Luther. Dévai helvét irányba hajlásának problémája*, Bp., 1990 (A Keresztyén Igazság új folyama füzetek, 1)
- BOTTA István, *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*, Bp., 1991 (Humanizmus és Reformáció, 18)
- BÖTTCHER, Diethelm, *Ungehorsam oder Widerstand? Zum Fortleben des mittelalterlichen Widerstandsrecht in der Reformationszeit (1529–1530)*, Berlin, 1991 (Historische Forschungen, 46)
- BRAUER, Siegfried, *Wallfahrtsforschung als Defizit der reformationsgeschichtlichen Arbeit. Exemplarische Beobachtungen zu Darstellungen der Reformation und zu Quellengruppen*, in *Spätmittelalterliche Wallfahrt im mitteldeutschen Raum. Beiträge einer interdisziplinären Arbeitstagung*, Hg. Hartmut KÜHNE–Wolfgang RADTKE–Gerlinde STROHMAIER–WIEDERANDERS, Eisleben, 2002, 15–49

- BRÄUER, Siegfried, *Katharina – evangelische Landesherrin in Sachsen (1487–1561)*, in *Herzog Heinrich der Fromme (1473–1541)*, Hg. Yves HOFFMANN–Uwe RICHTER, Beucha, 2007, 107–130
- BRECHT, Martin, *Erinnerung an Paul Speratus (1484–1551), ein enger Anhänger Luthers in den Anfängen der Reformation*, *Archiv für Reformationsgeschichte*, 94(2003), 105–133
- BREZNYIK János, *A selmecbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története*, I, Selmecbánya, 1883
- BRING, Ragnar, *Gesetz und Evangelium und der dritte Brauch des Gesetzes in der lutherischen Theologie*, in *Zur Theologie Luthers. Aus der Arbeit der Luther-Agricola Gesellschaft in Finnland*, I, Helsinki, 1943, 43–97 (Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft, 4)
- BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció a Szepességen*, I, Bp., 1922
- BRUCKNER Győző, *Az 1530. évi augsburgi birodalmi gyűlés. A Confessio Augustana és magyarországi variánsai*, in *Emlékkönyv az Ágostai Hitvallás négyszázados évfordulója ünnepére*, szerk. BRUCKNER Győző, Miskolc, 1930, 1–111
- BRYNER, Erich, *Die Ausstrahlungen Bullingers auf die Reformation in Ungarn und Polen*, *Zwingliana*, 31(2004), 179–197
- BUCKO, Vojtech, *Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Reformatio in archidiecesi Strigoniensi ad a. 1564*, Bratislava, 1939
- BUCKWALTER, Stephen E., *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*, Gütersloh, 1998 (QFRG, 68)
- BUCKWALTER, Stephen E., *Konkubinat und Pfarrerehe in Flugschriften der frühen Reformation*, in *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, Hg. Bernd MOELLER, Gütersloh, 1998, 167–180 (SVRG, 199)
- BUCSAY Mihály, *Die Lehre vom Heiligen Abendmahl in der ungarischen Reformation helvetischer Richtung*, *Deutsche Theologie*, 6(1939), 261–281
- BUCSAY Mihály, *A reformátorok úrvacsoravitái*, Sárospatak–Bp., 1942
- BUCSAY Mihály, *Szegedi Gergely debreceni reformátor; a kálvini irány úttörője hazánkban*, Bp., 1945 (A Középdunai Protestantizmus Könyvtára, A/8)
- BUCSAY Mihály, *Bullinger Henrik teológiája és igehirdetése a Decades tükrében. H. Hollweg művének ismertetése, néhány kitekintéssel a Debrecen-Egervölgyi Hitvallás teológiájára*, *Theologiai Szemle*, ú. f. 4(1961), 283–289
- BUCSAY Mihály, *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás*, *Református Egyház*, 14(1962), 127–130, 155–161
- BUCSAY Mihály, *A tarcali zsinatok és a Tarcal-Tordai Hitvallás jelentősége*, *Református Egyház*, 16(1964), 149–152
- BUCSAY Mihály, *Méliusz teológiája kátéja tükrében*, in *SAE*, II (1967), 303–351
- BUCSAY Mihály, *Méliusz katekizmusa*, in *SAE*, III (1973), 217–277
- BUCSAY Mihály, *Bullinger Henrik gondolatainak kisugárzása Magyarországon, különösen Méliusz Juhász Péter teológiájában*, *Theologiai Szemle*, ú. f. 17(1975), 284–292
- BUCSAY Mihály, *A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945*, Bp., 1985
- BULTMANN, Christoph–LEPPIN, Volker–LINDNER, Andreas (Hg.), *Luther und das monastische Erbe*, Tübingen, 2007 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation, 39)

- BUNYITAY Vince, *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig*, I, *A váradi püspökök a püspökség alapításától 1566. évig*, II, *A váradi püspökség káptalanai s monostorai a püspökség alapításától 1566. évig*, III, *A váradi püspökség egyházai a püspökség alapításától 1566. évig*, Nagyvárad, 1883 [reprint: Nagyvárad, 1999, 2000, 2001]
- BURMEISTER, Karl Heinz, *Zwei gelehrte Dichter in Krakau: Rudolf Agricola (†1521) aus Wasserburg und Valentin Eck (†1550) aus Lindau*, Jahrbuch des Landkreises Lindau, 13(1998), 85–88
- BUZOGÁNY Dezső, *Melanchthon úrvacsorátana levelei alapján*, Debrecen–Bp., 1998–1999 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 1)
- CAMERON, Euan, *The European Reformation*, Oxford, 1991
- CAMPENHAUSEN, Hans von, *Reformatorisches Selbstbewußtsein und reformatorisches Geschichtsbewußtsein bei Luther*, in UÖ, *Tradition und Leben, Kräfte der Kirchengeschichte*, Tübingen, 1960, 318–362
- CHRIST-VON WEDEL, Christine, *Hatással voltak-e a magyar erasmisták Erasmusra? A nőkérdés és a béke ügye*, Irodalomtörténeti Közlemények, 107(2003), 137–151 = *Haben die ungarischen Erasmianer auf Erasmus einen Einfluß ausgeübt? Zur Frauen- und Friedensfrage im Werk des Humanisten*, in *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich A. WIEN–Krista ZACH, Köln–Weimar–Wien, 2004, 135–154 (Siebenbürgisches Archiv, 37)
- CHOBOT Ferenc, *A váci egyházmegye történeti névtára*, II, Vác, 1917
- CONRAD, Anne (Hg.), „*In Christo ist weder man noch weyb*”. *Frauen in der Zeit der Reformation und der katholischen Reform*, Münster, 1999 (KLK, 59)
- CSALOG József–DERCSÉNYI Dezső, *A bátai apátság és Krisztus vére ereklyéje*, Pécs, 1940
- CSONTOSI János, *A magyarországi sz. ferenczrendiek latin levelezője 1532–1535-ből, a budapesti ferencziek könyvtárában*, Magyar Könyvszemle, 1880, 51–85
- DALLHAMMER, Hermann, *Ein Reichsfürst wird abgesetzt*, Jahrbuch des historischen Vereins für Mittelfranken, 95(1991), 113–123
- DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Bp., 1973 (Humanizmus és Reformáció, 2)
- DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*, Bp., 1987 (Humanizmus és Reformáció, 13)
- DANIEL, David P., *Highlights of the Lutheran Reformation in Slovakia*, Concordia Theological Quarterly, 42(1978), 21–34
- DANIEL, David P., *The Acceptance of the Formula of Concord in Slovakia*, Archiv für Reformationsgeschichte, 79(1979), 260–277
- DANIEL, David P., *Piety, Politics and Perversion. Noblewoman in Reformation Hungary*, in *Women in Reformation and Counter-Reformation Europe. Private and public worlds*, ed. Sherrin MARSHALL, Bloomington–Indianapolis, 1989, 68–88
- DANIEL, David P., *The Reformation and Eastern Slovakia*, Human Affairs, 1(1991), 172–186
- DANIEL, David P., *Hungary*, in *The Early Reformation in Europe*, ed. Andrew PETTEGREE, Cambridge, 1992, 49–69
- DANIEL, David P., *Bartfeld/Bardejov zur Zeit der Reformation*, in *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karl SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, 1996, 37–49 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2. Reihe, 14)

- DANIEL, David P., *Das umstrittene Erbe Melanchthons in Südosteuropa*, in *Melanchthon und Europa*, I, *Skandinavien und Mitteleuropa*, Hg. Günter FRANK–Martin TREU, Stuttgart, 2001, 259–272 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten, 6/1)
- DICKENS, Arthur G., *The German Nation and Martin Luther*, London, 1974
- DIENES Dénes, *Kit rejt az S. F. monogram? Gondolatok Petrus Martyr kommentárjának egyes tulajdonosi széljegyzetei kapcsán*, Egyháztörténeti Szemle, 8(2007), 1. sz., 216–219
- DIENES Dénes, *Sárospatak reformációja*, Egyháztörténeti Szemle, 9(2008), 4. sz., 48–60
- DIENES Dénes, *Egy újhelyi és egy pataki prédikátor Bártfán*, in *Leonard Stöckel a reformáció v srednej Európe*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, 2011, 217–221 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 11)
- DINGEL, Irene–WARTENBERG, Günther (Hg.), *Politik und Bekenntnis: die Reaktionen auf das Interim von 1548*, Leipzig, 2006 (Leucorea-Studien zur Geschichte der Reformation und der Lutherischen Orthodoxie, 8)
- DIXON, C. Scott, *The Reformation and Rural Society. The parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach, 1528–1603*, Cambridge, 1996
- DOELLE, Ferdinand, *Die Observanzbewegung in der sächsischen Franziskanerprovinz bis zum Generalkapitel von Parma 1529*, Münster, 1918 (RGST, 30–31)
- DOLEZEL, Stefan, *Das preußisch-polnische Lehnverhältnis unter Herzog Albrecht von Preußen (1525–1568)*, Köln–Berlin, 1967 (Studien zur Geschichte Preußens, 14)
- DORDA, Maria, *Das Herzogtum Jägerndorf von 1523–1603 unter dem Markgrafen Georg dem Frommen von Ansbach-Brandenburg und seinem Sohn Georg Friedrich*, Frankenland, 41(1989), 34–42
- DÖMÖTÖR Ákos, *Hazai Luther-mondáink*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 324–340
- DÖRRIES, Hermann, *Gottesgehorsam und Menschengehorsam bei Luther*, Archiv für Reformationsgeschichte, 39(1942), 47–84
- DÖRRIES, Hermann, *Luther und das Widerstandsrecht*, in Uö, *Wort und Stunde*, III, *Beiträge zum Verständnis Luthers*, Göttingen, 1970, 195–270
- DREES, Susanne, *Prädestination und Bekenntnis. Die Rezeption der Prädestinationslehre Johannes Calvins in den europäischen reformierten Bekenntnisschriften bis 1619*, Spenner, 2011
- EBELING, Gerhard, *Lutherstudien*, II, *Disputatio de homine*, 3. Teil: *Die theologische Definition des Menschen. Kommentar zu These 20–40*, Tübingen, 1989
- EBELING, Gerhard, *Luthers Seelsorge. Theologie in der Vielfalt der Lebenssituationen; an seinen Briefen dargestellt*, Tübingen, 1997
- EBELING, Gerhard, *Luther. Bevezetés a reformátor gondolkodásába*, Bp., 1997 (Magyar Luther Könyvek, 6)
- V. ECSÉDY Judit, *Kísérlet a Honterus-nyomda rekonstrukciójára*, in *Honterus-émlékkönyv*, szerk. W. SALGÓ Ágnes–STEMLER Ágnes, Bp., 2001, 119–149 (Libri de libris)
- ELERT, Werner, *Eine theologische Fälschung zur Lehre von Tertius usus legis*, Zeitschrift für Religions- und Geistesgeschichte, 1(1948), 168–170
- ELERT, Werner, *Zwischen Gnade und Ungnade. Abwandlungen des Theas Gesetz und Evangelium*, München, 1948

- ELERT, Werner, *Morphologie des Luthertums*, I–II, München, 1931–1932, 2., jav. kiad.: 1952–1953
- EMÖDI András, *Nagyvárad katolikus könyvtárának a 18. században, különös tekintettel a székeskáptalan könyvtárára*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), 413–428
- ENDRŐDI, Gábor, *Die Vorbilder der Gerson-Darstellung am Leutschauer Johannesaltar*, Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave – Galéria, 2004–2005, 313–320
- ENGELBERT, Kurt, *Die Anfänge der lutherischen Bewegung in Breslau und Schlesien, I–V. Teil*, Archiv für schlesische Kirchengeschichte, I. Teil: 18(1960), 121–207, II. Teil: 19(1961), 165–232, III. Teil: 20(1962), 291–372, IV. Teil: 21(1963), 133–214, V. Teil: 22(1964), 177–250
- ERDELYI Gabriella, *Egy kivételes karrier Mohács előtti kezdetei: Bethlenfalvi Thurzó Elek*, in R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv, Bp., 1997, 118–132
- ERDELYI Gabriella, *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*, Bp., 2005 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 38)
- ERDELYI Gabriella, *Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban*, Bp., 2011
- ERDELYI, Gabriella, *Lay Agency in Religious Change. The Role of Communities and Landlords in Reform and Reformation*, Hungarian Historical Review, 2(2013), 1. sz., 35–67
- ERDELYI Gabriella–PÉTER Katalin, *A titkos házasságról a 15–16. században*, in *Acta historiae litterarum Hungaricarum, Tomus XXX*, Balázs Mihály köszöntése, szerk. FONT Zsuzsa–ÖTVÖS Péter, Szeged, 2011, 115–121
- ERDMANN, David, *Markgraf Georg von Brandenburg und seine Verdienste um die Reformation in Oberschlesien*, Correspondenzblatt des Vereins für Geschichte der ev. Kirche Schlesiens, 1(1882), 49–63; 2(1883), 17–33, 81–97; 3(1887), 3–16
- ERDMANN, David, *Luther und die Hohenzollern*, Breslau, 1883
- ERNYÉY József, *Régi cseh telepítések hazánkban*, Föld és Ember, 1926, 65–86
- ERTL Péter, *A Babilon-toposz Petrarcánál és Boccaccionál*, in *Boccaccio et al. on. Fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet*, szerk. DOBOZY Nóra Emőke–LOVAS Borbála–SZILÁGYI Emőke Rita, Bp., 2009, 44–54
- ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei, 83(1973), 89–192
- FABINY Tibor, *A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története*, Bp., 1997
- FABRITIUS Károly, *Pemflinger Márk szász gróf élete. Különös tekintettel a reformáció elterjedésére az erdélyi századok között*, Bp., 1875 (Értekezések a történeti tudományok köréből, IV.6)
- FARBÁKY Péter, *Szatmári György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon*, Bp., 2003 (Művészettörténeti Füzetek)
- FATA, Márta, *Humanistische Einflüsse oberdeutscher und melanchthonischer Provenienz im ungarischen Bartfeld*, in *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich A. WIEN–Krista ZACH, Köln–Weimar–Wien, 2004, 155–172 (Siebenbürgisches Archiv, 37)
- FAZEKAS István, *Oláh Miklós, Mária királyné titkára (1526–1539)*, in *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*, szerk. RÉTHELYI Orsolya és mások, Bp., 2005, 36–43
- FAZEKAS, István, *Miklós Oláh's Reformbestrebungen in der Diözese Gran zwischen 1553 und 1568*, in *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*, Hg. Martina FUCHS–Teréz OBORNI–Gábor UJVÁRY, Münster, 2005, 163–178 (Geschichte in der Epoche Karls V., 5)

- FEDELES Tamás, *Személyi összefonódások Pécselt Mátyás és a Jagellók idején*, in *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*, szerk. Uő, Bp.–Pécs, 2007, 25–49 (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből, 3)
- FISCHER, Johann Wilhelm, *Reformations-Geschichte der Haupt- und Pfarrkirche zu St. Maria-Magdalena in Breslau*, Breslau, 1817
- FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*, *Történelmi Szemle*, 39(1997), 21–49
- FÖGEL József, *II. Lajos udvartartása 1516–1526*, Bp., 1917
- FÖLDEVÁRY László, *Szegedi Kis István élete s a Tisza–Duna mellékeinek reformációja*, Bp., 1894
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos, *Henckel János, Mária királyné udvari papja*, Pest, 1872 (Értekezések a történeti tudományok köréből, II.5)
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a 16. században*, Bp., 1873
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos, *Könyvtárakban felfedezett XVI. és XVII. századbeli magyar ősnymtatványok*, *Magyar Könyvszemle*, 3(1878), 251–302
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos, *Brandenburgi György, II. Lajos nevelője*, *Budapesti Szemle*, ú. f. 36(1883), 337–356
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos, *Magyarország a mohácsi vész előtt*, Bp., 1884
- FRAKNÓI [FRANKL] Vilmos, *Ungarn vor der Schlacht von Mohács*, Bp., 1886
- FRANK, Günter–TREU, Martin (Hg.), *Melanchthon und Europa*, I, *Skandinavien und Mitteleuropa*, Stuttgart, 2001 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten, 6/1)
- FRANKE, Erich, *Über die Vertreibung der Bernhardiner aus Breslau*, *Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens*, 41(1907), 37–98
- FREYER, Johannes, *A ferences teológia befolyása a reformációra. Recepció és elutasítás között*, in *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ŐZE Sándor–MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., 2005, I, 143–156
- FRIEDBURG, Robert von, *Widerstandsrecht und Konfessionskonflikt. Notwehr und Gemeiner Mann im deutsch-britischen Vergleich 1530–1669*, Berlin, 1999 (Schriften zur Europäischen Rechts- und Verfassungsgeschichte, 27)
- FUCHS, Gottlieb, *Materialien zur evangelischen Religionsgeschichte des Fürstenthums Jägerndorf in Oberschlesien*, Breslau, 1773 (Der Oberschlesischen Kirchengeschichte fünftes Stück)
- FUCHS, Martina–RÉTHELYI, Orsolya (Hg.), *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Münster, 2007 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- GAÁL Izabella, *A nők szerepe a reformáció terjesztésében Magyarországon, különös tekintettel Debrecen városára*, *Egyháztörténeti Szemle*, 7(2006), 1. sz., 189–197
- GANZER, Klaus–ZUR MÜHLEN, Karl-Heinz (Hg.), *Akten der deutschen Reichsreligionsgespräche der 16. Jahrhundert*, Göttingen, 2000
- GARÁDY [FABÓ András], *Türk Dániel naplója*, *Századok*, 5(1871), 12–30
- GÄBLER, Ulrich, *Johannes Bunderlin von Linz (vor 1500 bis nach 1540). Eine biographische Skizze*, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, 96(1980), 355–370
- GECSÉNYI Lajos, *A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A magyar kamara vezetői és tanácsosai a 16. században*, in *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*, szerk. ORMOS Mária, Bp., 2003, 100–113

- GENERSICH, Christian, *Merkwürdigkeiten der Königlichen Freystadt Késmárk in Oberungarn, am Fuße der Carpathen*, II, Leutschau, 1804
- GODA Károly, *A város élén. Sopron polgármesterei a 15–16. század fordulóján*, Soproni Szemle, 58(2004), 308–328
- GODA Károly, *A városi igazgatás szerkezete Sopronban a középkor végén*, Soproni Szemle, 61(2007), 255–271
- GÖLLNEROVÁ, Alžběta, *Počátky reformace v Banské Bystrici. Předběžná studie*, Bratislava, 4(1930), 580–612
- GRAF, Hermann, *Anhaltisches Pfarrerbuch. Die evangelischen Pfarrer seit der Reformation*, Dessau, 1996
- GRAF-STUHLHOFER, Franz, *Humanismus zwischen Hof und Universität. Georg Tannstetter (Colli-mitius) und sein wissenschaftliches Umfeld im Wien des frühen 16. Jahrhunderts*, Wien, 1996 (Schriftenreihe des Universitätsarchivs, 8)
- GRASSMANN, Antjekathrin, *Preußen und Habsburg im 16. Jahrhundert*, Köln–Berlin, 1968 (Studien zur Geschichte Preußens, 15)
- GREYERZ, Kaspar von–JAKUBOWSKI-TIESSEN, Manfred–KAUFMANN, Thomas–LEHMANN, Hartmut (Hg.), *Interkonfessionalität – Transkonfessionalität – binnenkonfessionelle Pluralität. Neue Forschungen zur Konfessionalisierungsthese*, Gütersloh, 2003 (SVRG, 201)
- GRÜNHAGEN, Colmar, *Geschichte Schlesiens*, I, *Bis zum Eintritt der habsburgischen Herrschaft 1527*, Gotha, 1884
- GUITMAN Barnabás, *A libetbányai lutheránus vértanúk történetéhez*, in *A Duna vallomása. Tanulmányok Káfer István hetvenedik születésnapjára*, szerk. ÁBRAHÁM Barna–PILECKY Marcell, Piliscsaba, 2006, 177–186
- GUITMAN Barnabás, *Reformáció és felekezetszerveződés Bártfán*, in *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor, Bp., 2009, 256–266
- GUITMAN Barnabás, *A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszer*, PhD-értekezés, Piliscsaba, 2009
- GUITMAN Barnabás, *Adalékok Eck Bálint életéhez*, Századok, 145(2011), 1245–1252
- GUNDERMANN, Iselin, *Markgraf Georg von Brandenburg-Ansbach und die Einführung der Reformation in Oberschlesien*, in *Reformation und Gegenreformation in Oberschlesien. Die Auswirkungen auf Politik, Kunst und Kultur im ostmitteleuropäischen Kontext*, Hg. Thomas WUNSCH, Berlin, 1994, 31–45 (Tagungsreihe der Stiftung Haus Oberschlesien, 3) = Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte, 73(1994), 205–224
- GUNDERMANN, Iselin, *Maria von Ungarn und die Habsburger Monarchie*, in *Über Schlesien hinaus. Zur Kirchengeschichte in Mitteleuropa. Festschrift Herbert Patzelt*, Hg. Dietrich MEYER–Christian-Erdmann SCHOTT–Karl SCHWARZ, Würzburg, 2006, 1–12 (Beihefte zum Jahrbuch für schlesische Kirchengeschichte, 10)
- GUSSMANN, Wilhelm, *Die Ratschläge der evangelischen Reichsstände zum Reichstag von Augsburg 1530*, I, *Untersuchungen*, II, *Texte*, Leipzig–Berlin, 1911
- GÜNTHER, Veronika, *„Fromm“ in der Zürcher Reformation*, Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur (Halle), 77(1955), 464–489
- HAIKOLA, Lauri, *Usus legis*, Uppsala–Wiesbaden, 1958 (Acta Universitatis Upsaliensis, 1958:3)

- HAJDUK, Andrej, *Die Confessio Pentapolitana*, Lutherische Kirche in der Welt, 29(1982), 139–149
- HAJDUK, Andrej, *Tri vyznania viery zo 16. storočia*, Zvolen, 1990
- HAJDUK, Andrej, *Severin Škultéty*, in *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karl SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, 1996, 80–89 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2. Reihe, 14)
- HAJDUK, Andrej, *Melanchthons Beziehungen zur Slowakei*, Lutherische Kirche in der Welt, 44(1997), 143–156
- HAJDUK, Andrej, *Leonard Stöckel. Život a dielo*, Bratislava, 1999
- HAJDUK, Andrej, *Augustana a Pentapolitana*, in *V službe ducha. Zborník [...] Dušana Ondrejoviča*, zost. Peter GAŽÍK–Ján ŠTEKLÁČ, Bratislava, 2002, 81–86
- HALBACH, Silke, *Argula von Grumbach als Verfasserin reformatorischer Flugschriften*, Frankfurt/Main, 1992 (Europäische Hochschulschriften, XXIII:468)
- HAMM, Berndt, *Martin Luthers Entdeckung der evangelischen Freiheit*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, 80(1983), 50–68
- HAMM, Berndt, *Was ist reformatorische Rechtfertigungslehre?*, Zeitschrift für Theologie und Kirche, 83(1986), 1–38
- HAMM, Berndt, *Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation. Der Prozeß normativer Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland*, Archiv für Reformationsgeschichte, 84(1993), 7–82
- HAMM, Berndt, *Einheit und Vielfalt der Reformation – oder: was die Reformation zur Reformation machte*, in Berndt HAMM–Bernd MOELLER–Dorothea WENDEBOURG, *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen, 1995, 57–127
- HAMM, Berndt, *Lazarus Spengler (1479–1534). Der Nürnberger Ratsschreiber im Spannungsfeld von Humanismus und Reformation, Politik und Glaube*, Tübingen, 2004 (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 25)
- HAMM, Berndt, *A reformáció hajtóerői*, Lelkipásztor, 86(2011), 405–410
- HAMM, Berndt–MOELLER, Bernd–WENDEBOURG, Dorothea, *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen, 1995
- HAMMANN, Gustav, *Conradus Cordatus Leombachensis*, Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereins, 109(1964), 250–278
- HAMMANN, Gustav, *Bartholomeus Francofordinus Pannonius–Simon Grynäus in Ungarn*, Zeitschrift für Ostforschung, 14(1965), 228–242
- HAMMANN, Gustav, *Johannes Kresling*, Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte, 44(1965), 7–12
- HAMMANN, Gustav, *Mag. Nicolaus von Sabinov. Ein Beitrag über den Humanismus und die frühe Reformation in der Slowakei*, Zeitschrift für Ostforschung, 16(1967), 25–44
- HAMVAS Béla (szerk.), *Anthologia humana. Öt ezer év bölcsessége*, Szentendre, 1996 (Hamvas Béla művei, 1)
- HASCHKE, Joachim, *Wolfgang Schustel. Ein ostdeutsches Predigerschicksal*, Karpaten-Post, Nr. 47–48, 1940. 11. 23–30
- HATOS Pál, *A reformációkép történeti jelentésváltozásai és a jelenkori reformációkép sajátosságai*, Protestáns Szemle, 41(1999), 239–259
- HÁZI Jenő, *Sopron középkori egyháztörténete*, Sopron, 1939

- HECKENAST Gusztáv, *A beszercebányai bányászfelkelés (1525–26)*, Századok, 86(1952), 364–396
- HEILINGSETZER, Georg, *Ein Baustein zur Entstehung der Habsburgermonarchie. Die Hochzeit Erzherzog Ferdinands in Linz (1521)*, in *Kaiser Ferdinand I. 1503–1564. Das Werden der Habsburgermonarchie. Kunsthistorisches Museum 15. April bis 31. August 2003*, Hg. Wilfried SEIPEL, Wien–Milano, 2003, 67–75
- HEIN, Markus, *Maria von Habsburg, der ungarische Hof und die Reformation in Ungarn*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 261–272 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- HEISS, Gernot, *Königin Maria von Ungarn und Böhmen (1505–1558). Ihr Leben und ihre wirtschaftlichen Interessen in Österreich, Ungarn und Böhmen*, PhD-értekezés, Wien, 1971
- HEISS, Gernot, *Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn in den Jahren 1521–1531*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte, 82(1974), 119–180
- HEISS, Gernot, *Die ungarischen, böhmischen und österreichischen Besitzungen der Königin Maria (1505–1558) und ihre Verwaltung*, Mitteilungen aus den österreichischen Staatsarchiven, 27(1974), 61–100; 29(1976), 52–121
- HELTAI János, *Ki az Itinerarium catholicum szerzője?*, Studia Litteraria, 1991, 49–60
- HELTAI János, *A 17. század első felének kiadványszerkezete. Műfajteremtő elvek és célok, in Fejezetek 17. századi nyomdászatunkból*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 2001, 9–33 (Libri de libris)
- HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában, 1601–1655*, Bp., 2008 (Res libraria, 2)
- HEPDING, Ludwig, *Quendel-Serpilius. Eine Pfarrerfamilie aus der Zips*, Südostdeutsches Archiv, 15/16(1972/73), 79–100
- HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, 1973
- HERMANN Zsuzsánna, *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Adalékok a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez*, Bp., 1961
- HERVAY Ferenc, *A magyarországi kolostorok pusztulása a 16. század közepén és a reformáció*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 183–194
- HEYMANN, Frederick G., *The Impact of Martin Luther upon Bohemia*, Central European History, 1(1968), 107–130
- HLAVÁČEK, Petr, „*Lingua contra linguam, nacio contra nacionem*”. *Der Nationalpartikularismus unter den böhmischen Franziskaner-Observanten im ausgehenden Mittelalter*, in *Die Länder der böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526). Kunst – Kultur – Geschichte*, Hg. Evelin WETTER, Ostfildern, 2004, 261–268
- HOFFMANN, Hermann–ENGELBERT, Kurt, *Aufzeichnungen des Breslauer Domherrn Stanislaus Sauer (†1535) über den Bischof von Salza (1520–1539) und seine Zeit*, Archiv für schlesische Kirchengeschichte, 15(1957), 124–170
- HOFFMANN-ERBRECHT, Lothar, *Thomas Stoltzer. Leben und Schaffen*, Kassel, 1964 (Die Musik im alten und neuen Europa, 5)
- HOFFMANN-ERBRECHT, Lothar, *Stoltzeriana*, Die Musikforschung, 27(1974), 18–36
- HOFFMANN-ERBRECHT, Lothar, *Zahlensymbolik in Thomas Stoltzers deutschen Psalmmotetten*, Jahrbuch für Schlesische Kirchengeschichte, 67(1988), 7–19
- HOLL Béla, *Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck aus dem XVI. Jahrhundert*, Magyar Könyvszemle, 82(1966), 376–385

- HORVÁTH János, *Az irodalmi műveltség megoszlása*, Bp., 1935
- HORVÁTH János, *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., 1953, 2. kiad.: Bp., 1957 = in *Horváth János irodalomtörténeti munkái*, II, Bp., 2006, 7–507
- HÖRCSIK Richárd, *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója*, in *Kálvin időszűrőse: tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, szerk. FAZAKAS Sándor, Bp., 2009, 13–37
- HÖRK József, *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*, Kassa, 1896
- HRADSKÝ József, *A 24 kir. plébános testvérelete és a reformáció a Szepességben*, Miskolc, 1895
- HUBATSCH, Walther, *Europäische Briefe im Reformationszeitalter. 200 ausgewählte Briefe an Herzog Albrecht*, Kitzingen, 1949
- HUBATSCH, Walther, *Albrecht von Brandenburg-Ansbach Deutschordens-Hochmeister und Herzog in Preußen (1490–1568)*, Heidelberg, 1960 (Studien zur Geschichte Preußens, 8)
- HUDAK, Adalbert, *Der Hofprediger Johannes Henckel und seine Beziehungen zu Erasmus von Rotterdam*, Kirche im Osten, 2(1959), 106–113
- IMMENKÖTTER, Herbert, *Um die Einheit im Glauben. Die Unionsverhandlungen des Augsburger Reichstages im August und September 1530*, Münster, 1973 (KLK, 33)
- IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995 (Csokonai Universitas Könyvtár, 5)
- IMRE Mihály, *Der Topos „Querela Hungariae” in der Literatur des 16. Jahrhunderts. Paulus Rubigallus – Ursinus Velius*, in *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, Hg. András SZABÓ, Bp., 1999, 39–117
- IMRE Mihály, *Arbor Haereseon. A wittenbergi történetiszemlélet ikonográfiai ábrázolása Szegedi Kis István Speculum pontificum Romanorum című művének 1592-es kiadásában*, in *Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. SZABÓ Botond–FEKETE Csaba–BERECZKI Lajos, Debrecen, 2000, 53–81
- IMRE Mihály, *A Vízolyi Biblia egyik forrása – Petrus Martyr*, Debrecen, 2006
- IPOLYI Arnold, *Besztercebánya városa műveltség-történeti vázlata*, Századok, 8(1874), 525–552, 597–647, 671–708 [= Ipolyi Arnold kisebb munkái, III, Bp., 1887]
- IPOLYI Arnold, *Geschichte der Stadt Neusohl*, Wien, 1875
- ITTÉZS-VÉNÁSCH Eszter, *A babonától a hitig. Melius Juhász Péter harca a babonaság ellen*, Credo, 15(2009), 1–2. sz., 80–86
- IVÁNYI Béla, *Adatok Eperjes város középkori iskolaügyének történetéhez*, Történelmi Tár, ú. f. 12(1911), 67–88
- IVÁNYI Béla, *Eperjes szab. kir. város iskolaügye a középkorban*, Bp., 1911
- IVÁNYI Béla, *München levéltárai magyar szempontból*, Levéltári Közlemények, 12(1934), 50–110
- IVÁNYI Béla, *Das Deutschum der Stadt Eperies im Mittelalter*, Südostforschungen, 6(1941), 361–402
- JAKAB Elek, *Dávid Ferencz emléke*, I, Bp., 1879
- JAKÓ Zsigmond, *Várad helye középkori könyvtártörténetünkben*, in *Uő, Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, 1976
- JANKOVIČ, Vendelín, *Dve postavy zo začiatkov reformácie v Bardejove* [Wolfgang Schustel, Michal Radašin], Historický časopis, 38(1990), 639–650

- JEGEL, August, *Die schlesischen Besitzungen der fränkischen Hohenzollern*, Zeitschrift für Geschichte und Kulturgeschichte Österreich-Schlesiens, 10(1915), 85–179
- JOACHIMSEN, Paul, *Die Reformation als Epoche deutscher Geschichte*, München, 1951
- JOEST, Wilfried, *Gesetz und Freiheit. Das Problem des Tertius usus legis bei Luther und die neutestamentliche Parainese*, 3. Aufl., Göttingen, 1961
- JORDAN, Hermann, *Reformation und gelehrte Bildung in der Markgrafschaft Ansbach-Bayreuth. Eine Vorgeschichte der Universität Erlangen (bis gegen 1560)*, Leipzig, 1917 (Quellen und Forschungen zur Bayerische Kirchengeschichte, I/1)
- JUHÁSZ István, *Von Luther zu Bullinger. Der theologische Weg der Reformation in den protestantischen Kirchen in Rumänien*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 81(1970), 308–333
- JUHÁSZ István, *Hitvallás és türelem. Tanulmányok az erdélyi református egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből*, Kolozsvár, 1996
- JUHÁSZ, Tamás, „*Mirabilis est cursus verbi Dei!*” Die Entwicklung des Helvetischen Bekenntnisses in Ungarn und Siebenbürgen, in *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hg. Márta FATA–Anton SCHINDLING, Münster, 2010, 63–78 (RGST, 155)
- JUNG, Martin H., *Frömmigkeit und Theologie bei Philipp Melancthon*, Tübingen, 1998
- JUNGHANS, Helmar, *Der junge Luther und die Humanisten*, Göttingen, 1985
- KAISER, Jürgen, *Ruhe der Seele und Siegel der Hoffnung. Die Deutung des Sabbats in der Reformation*, Göttingen, 1996 (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, 65)
- KARÁCSONYI János, *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*, I–II, Bp., 1922–1924
- KARÁCSONYI János–RÉVÉSZ Kálmán, *Szóváltás az „Egyháztörténelmi emlékek” ügyében*, Századok, 37(1903), 75–83
- KARANT-NUNN, Susan C., *What Was Preached in German Cities in the Early Years of the Reformation? Wildwuchs Versus Lutheran Unity*, in *The Process of Changes in Early Modern Europe. Essays in Honour of Miriam Usher Chrisman*, eds. Philipp N. BEBB–Sherrin MARSHALL, Athens (OH), 1988, 81–96
- KARZEL, Othmar, *Die Reformation in Oberschlesien. Ausbreitung und Verlauf*, Würzburg, 1979 (Quellen und Darstellungen zur schlesischen Geschichte, 20)
- KASSOWITZ, Theodor Bruno, *Die Reformvorschläge Kaiser Ferdinand I. auf dem Konzil von Trient*, Wien–Leipzig, 1906
- KATHONA Géza, *Méliusz Péter és életműve*, in SAE, II (1967), 105–192
- KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., 1974 (Humanizmus és Reformáció, 4)
- KATHONA Géza, *Dévai Mátyás Brassóban*, Theologiai Szemle, 26(1983), 63
- KATONA Tünde, *A lőcsei Testamentbuch alapiratai (1549–1551)*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály és mások, Szeged, 1997, 231–242 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35)
- KATONA, Tünde, *Georg Wernher – ein ober-schlesischer Humanist. Sein Schaffen für Ungarns Kultur und Literatur*, in *Oberschlesische Dichter und Gelehrte vom Humanismus bis zum Barock*, Hg. Gerhard KOSELLEK, Bielefeld, 2000, 267–279

- KATONA, Tünde, *Eine humanistisch-reformatorisch geprägte Stiftung in der Zips*, in *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich A. WIEN–Krista ZACH, Köln–Weimar–Wien, 2004, 173–189 (Siebenbürgisches Archiv, 37)
- KATONA, Tünde, *Caritas und Memoria. Ein Beispiel für die Bildungsförderung in der Zips der 16. Jahrhunderts*, in *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Hg. Wynfrid KRIEGLEDER–Andrea SEIDLER–Jozef TANCER, Bremen, 2007, 215–222 (Presse und Geschichte. Neue Beiträge, 24)
- KATONA, Tünde, *Caritas und Memoria. Eine Leutschauer Stiftung im Dienste der Bildungsförderung in der Zips des 16. Jahrhunderts*, München, 2011 (Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa, 41)
- KAUFMANN, Thomas, *Zwei unerkannte Schriften Bucers und Capitos zur Abendmahlsfrage aus dem Herbst 1525*, Archiv für Reformationsgeschichte, 81(1990), 158–188
- KAUFMANN, Thomas, *Pfarrfrau und Publizistin. Das reformatorische Amt der Katharina Zell*, Zeitschrift für historische Forschung, 23(1996), 169–218
- KAUFMANN, Thomas, *Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Herrgotts Kanzlei“ (1548–1551/2)*, Tübingen, 2003 (Beiträge zur historischen Theologie, 123)
- KELLER, Rudolf, *Luther als Seelsorger und theologische Berater der zerstreuten Gemeinden*, in *Kirche in der Schule Luthers. Festschrift Joachim Heubach*, Hg. Bengt HÄGGLUND–Gerhard MÜLLER, Erlangen, 1995, 58–78
- KEMÉNY Lajos, *Kassa XVII. századbeli könyvnyomtatói*, Magyar Könyvszemle, 14(1889), 228–235
- KEMÉNY Lajos, *A reformáció Kassán*, Kassa, 1891
- KEMÉNY Lajos, *Kassa város legrégibb statutuma*, Történelmi Tár, 18(1895), 578–582
- KENYERES István, *A királyi és királynéi „magánbirtokok” a 16. században*, Századok, 138(2004), 1103–1148
- KENYERES, István, *Verwaltung und Erträge von Königin Marias ungarischen Besitzungen in den Jahren 1522 bis 1548*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 179–207 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- KICK, Remi, *„Correspondens Confessionis Augustanae”. Trois confessions de foi de Hongrie Supérieure et la Confession d’Augsbourg. Présentation historique et étude comparative des Confessio Heptapolitana 1559, Pentapolitana 1560, et Scepusiana 1569*, Mémoire de Maîtrise en Théologie Protestante, Strassbourg, 1983
- KINK, Rudolf, *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien*, Wien, 1854
- KIRÁLY, Peter, *Königin Maria von Ungarn und die Musik*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 363–379 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- KISS FARKAS, Gábor, *Dramen am Wiener und Ofener Hof: Benedictus Chelidonium und Bartholomaeus Frakfordinus Pannonius (1515–1519)*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 293–312 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- KISS FARKAS, Gábor, *Humanist Ethics and Urban Patriotism in Upper Hungary in the Early Sixteenth Century (Valentin Eck’s De reipublicae administratione)*, in *Whose Love of Which*

- Country? Composite states, national histories and patriotic discourses in early modern East Central Europe*, ed. Balázs TRENCSENYI–Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden, 2010, 131–148
- KIŠŠ, Igor, *Konrad Cordatus, der Reformator der mittleren Slowakei*, Lutherische Rundschau, 10(1960/1), 252–259
- KLANICZAY Tibor, *A magyar reformáció irodalma*, Irodalomtörténeti Közlemények, 61(1957), 12–47 = in Uő, *Reneszánsz és barokk. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, Bp., 1961, 65–139
- KLEIN, Christoph M., *Die Beichte in der ev.-sächsischen Kirche Siebenbürgens*, Göttingen, 1980 (Kirche im Osten. Monographienreihe, 15)
- KLEIN, Christoph M., *Die Versöhnung in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, Köln–Weimar–Wien, 1993 (Studia Transylvanica, 21)
- KLEIN, Karl Kurt, *Der Humanist und Reformator Johannes Honter. Untersuchungen zur siebenbürgischen Geistes- und Reformationsgeschichte*, Hermannstadt–München, 1935 (Deutsche Akademie in München. Schriften, 22)
- KLEIN, Michael, *Maria von Ungarn (1505–1558). Vermittlerin zwischen den konfessionellen Fronten*, Amt und Gemeinde, 56(2005), 190–195
- KLIER, Richard, *Dr. med. Johann Weinmann, Rat und Gesandter des Markgrafen Georg von Brandenburg in Ungarn*, Südostforschungen, 29(1970), 270–289
- KLOSE, Samuel Benjamin, *Von Breslau. Dokumentirte Geschichte und Beschreibung. In Briefen*, III, 2. Theil, Breslau, 1783
- KOBER, Ernst, *Beziehungen zwischen Ansbach und Schlesien*, Jahresbericht des historischen Vereins für Mittelfranken, 75(1955), 23–40 = *Jägerndorf unter den Ansbacher Markgrafen*, Ansbacher Kulturspiegel, 5(1965)
- KOHNLE, Armin, *Reichstag und Reformation. Kaiserliche und ständische Religionspolitik von den Anfängen der Causa Lutheri bis zum Nürnberger Religionsfrieden*, Gütersloh, 2001 (QFRG, 72)
- KOLDE, Theodor, *Markgraf Georg von Brandenburg und das Glaubenslied der Königin Maria von Ungarn*, Beiträge zur Bayerischen Kirchengeschichte, 2(1896), 82–89
- KOLDE, Theodor, *P. Speratus und J. Poliander als Domprediger in Würzburg*, Beiträge zur Bayerische Kirchengeschichte, 6(1900), 49–75
- KOLLER, Gerda, *Die Hochzeit Ferdinands I. in Linz*, linz aktiv, 24(1967), 191–204
- KONRAD, Paul, *Die beiden ersten ev. Geistlichen des Hospitals zum heiligen Geist zu Breslau (1525–1553)*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 29(1895), 133–158
- KONRAD, Paul, *Die Einführung der Reformation in Breslau und Schlesien*, Breslau, 1917 (Darstellung und Quellen zur schlesischen Geschichte, 24)
- KORÁNYI András, *Újabb elméletek a reformáció történetéről* (HAMM, Berndt–MOELLER, Bernd–WENDEBOURG, Dorothea, *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen, 1995), Lelkipásztor, 76(2001), 131
- E. KOVÁCS Péter, *Ferdinánd főherceg és Magyarország (1521–1526)*, Történelmi Szemle, 45(2003), 25–44
- KOVÁCS Sándor Iván, *Bornemisza Péter mecénásának könyvtárjegyzéke*, Irodalomtörténeti Közlemények, 66(1962), 83–89

- KÖBLÖS József, *Az egyházi középélet Mátyas és a Jagellók korában*, Bp., 1994 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 12)
- KÖHLER, Walther, *Zwingli und Luther. Ihr Streit über das Abendmahl nach seinen politischen und religiösen Beziehungen*, I, *Die religiöse und politische Entwicklung bis zum Marburger Religionsgespräch 1529*, Leipzig, 1924, II, *Vom Beginn der Marburger Verhandlungen 1529 bis zum Abschluss der Wittenberger Konkordie von 1536*, Gütersloh, 1953 (QFRG, 6–7)
- KÖNIGES, Rudolf, *Honterus, der „Luther“ Siebenbürgens*, Klagenfurt, 1993
- KÖSZEGHY Elemér, *Jean de Gerson emléke Lőcsén. Henckel János mint a nagy francia hittudós tisztelője és követője*, Szepesi Híradó, 76(1938), 25:2, 27:3, 29:4, 31:4, 33:4, 35:2, 36:2
- KRÄMER, Christel, *Beziehungen zwischen Albrecht von Brandenburg-Ansbach und Friedrich II. von Liegnitz. Ein Fürstenbriefwechsel. 1514–1547. Darstellung und Quellen*, Köln, 1977 (Veröffentlichungen aus den Archiven Preußischer Kulturbesitz, 8)
- KRETSCHMAR, Georg, *Die Reformation in Breslau*, I, *Ausgewählte Texte*, Ulm, 1960 (Quellenhefte zur ostdeutschen und osteuropäischen Kirchengeschichte, 3/4)
- KRISTÓF Ilona, *A váradi káptalan a Szatmári–Thurzó–Perényi korszakban (1502–1526)*, in *Emlékkötet Szatmári György tiszteletére*, szerk. FEDELES Tamás, Bp.–Pécs, 2007, 51–67 (Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből, 3)
- KROON, Marijn de, *Studien zu Martin Bucers Obrigkeitsverständnis. Evangelisches Ethos und politisches Engagement*, Gütersloh, 1984
- KUBINYI András, *Budai és pesti polgárok családi összeköttetései a Jagelló-korban*, Levéltári Közlemények, 37(1966), 227–291
- KUBINYI András, *Polgári értelmiség és hivatalnokrétege Budán és Pesten a Hunyadi- és a Jagelló-korban*, Levéltári Közlemények, 39(1968), 205–231
- KUBINYI, András, *Die Pemfflinger in Wien und Buda. Ein Beitrag zu wirtschaftlichen und familiären Verbindungen der Bürgerschaft in den beiden Hauptstädten am Ausgang des Mittelalters*, Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, 34(1978), 67–88
- KUBINYI András, *A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt*, in *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*, szerk. RUZSÁS Lajos–SZAKÁLY Ferenc, Bp., 1986, 59–99
- KUBINYI András, *Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat a középkori Magyarországon*, Aetas, 1991, 2. sz., 26–46 = in Uő, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, 269–286
- KUBINYI András, *Szalkai László esztergomi érsek politikai szereplése*, Aetas, 1994, 1. sz., 102–119 = in Uő, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, 147–160
- KUBINYI András, *Polgárság a mezővárosban a középkor és az újkor határán*, BUKSZ, 9(1997), 186–190
- KUBINYI András, *Vallásos társulatok a késő középkori Magyarországon*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 10(1998), 1–2. sz., 123–134 = in Uő, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, 341–352
- KUBINYI András, *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*, Bp., 1999 (METEM Könyvek, 22)
- KUBINYI András, *Habsburg Mária királynéi udvartartása és a politika 1521–1526*, in *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*, szerk. RÉTHELYI Orsolya és mások, Bp., 2005, 13–23

- KUBINYI András, *Politikai vitakultúra Magyarországon. Bácsi Ferenc szózata a hatvani országgyűléshez (1525), valamint egy latin verse*, in *Studia professoris – Professor studiorum. Tanulmányok Érszegi Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. ALMÁSI Tibor–DRASKÓCZY István–JANCÓ Éva, Bp., 2005, 169–195
- KUBINYI András, *A királyi titkárok II. Lajos uralkodása idején*, GESTA, 6(2006), 3–22
- KUBINYI, András, *Wende in der historischen Beurteilung Königin Marias von Ungarn. Ergebnisse einer Tagung und weitere Aufgaben*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). – Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–ORSOLYA RÉTHELYI, Münster, 2007, 401–412 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- KUBINYI András–BALÁZS Mihály–BENDA Gyula–BÁCSKAI Vera–PÉTER Katalin, *Tiszteletkőr*, BUKSZ, 9(1997), 186–201
- KUX, Johann, *Geschichte der Stadt Littau von der ältesten Zeit bis zum Jahre 1848*, Brünn, 1900
- KUX, Johann, *Ein Bericht über König Ludwigs Anwesenheit zu Olmütz (1523)*, Zeitschrift des Deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens, 30(1928), 53–58
- KVAČALA, Ján, *Dejiny reformácie na Slovensku 1507–1711*, Liptovský Mikuláš, 1935
- LAKATOS Bálint, *Pannoniae luctus – egy humanista antológia és a törökellenes Habsburg–lengyel összefogás kísérlete, 1544*, Irodalomtörténeti Közlemények, 112(2008), 259–286
- LANZ, Karl (Hg.), *Correspondenz des Kaisers Karl V.*, I–III, Leipzig, 1844–1846
- LAU, Franz, *Reformationsgeschichte bis 1532*, in *Die Kirche in ihrer Geschichte*, III, Lieferung K, Göttingen, 1964
- LEMPER, Ernst-Heinz, *Görlitz und die Oberlausitz im Jahrhundert der Reformation*, in *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift Günther Mühlpfordt*, Hg. Erich DONNERT, I, Vormoderne, Köln–Weimar–Wien, 1997, 281–300
- LEPPIN, Volker, *Antichrist und Jüngster Tag. Das Profil apokalyptischer Flugschriftenpublizistik im deutschen Luthertum 1548–1618*, Gütersloh, 1999 (QFRG, 69)
- LIECHTY, Daniel, *Andreas Fischer. A Case of Mistaken Identity*, Archiv für Reformationsgeschichte, 76(1985), 299–304
- LIECHTY, Daniel, *The Origins of Sabbatarianism among East Central European Anabaptists in the Sixteenth Century*, in *Anabaptistes et dissidents au XVIe siècle. Actes du Colloque international d'histoire anabaptiste du XVIe siècle tenu à l'occasion de la XIe Conférence Mennonite mondiale à Strasbourg, juillet 1984*, ed. Jean-Georges ROTT–Simon L. VERHEUS, Baden-Baden, 1987, 325–336 (Bibliotheca dissidentium, scripta & studia, 3)
- LIECHTY, Daniel, *Andreas Fischer and the Sabbatarian Anabaptists. An Early Reformation Episode in East Central Europe*, Scottdale (PA)–Kitchener (Ontario), 1988 (Studies in Anabaptist and Mennonite History, 29)
- LIECHTY, Daniel, *Sabbatarianism in the Sixteenth Century. A Page in the History of the Radical Reformation*, Berrien Springs (MI), 1993
- LIENHARD, Marc, *Luther avait-il conscience de réformer l'Église?*, Revue de théologie et de philosophie, 118(1986), 145–159
- LINDBERG, Carter, *Church Growth and Confessional Integrity*, Concordia Theological Quarterly, 54(1990), 131–154
- LIPTÁK, Johann, *Geschichte des ev. Lyzeums A. B. in Kesmark*, Kesmark, 1933, reprint: Giessen, 1983

- LITZ, Gudrun, *Die reformatorische Bilderfrage in den schwäbischen Reichsstädten*, Tübingen, 2007 (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 35)
- LOCHER, Gottfried W., „Perseverantia in viis Domini”. *Bullingers Sendschreiben an die Glaubensbrüder in Ungarn unter habsburgischer und unter türkischer Herrschaft*, Zwingliana, 18(1989), 62–68
- LOSERTH, Johann, *Bilder aus der Reformationszeit in Mähren: 1. Dr. Martin Göschl, Propst des Frauenstiftes Kanitz. 2. Oswald Gleyt*, Zeitschrift des deutschen Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 1(1897), 65–73
- LUDOLPHY, Ingetraut, *Die Frau in der Sicht Martin Luthers*, in *Vierhundertfünfzig Jahre lutherische Reformation 1517–1967. Festschrift Franz Lau*, Berlin, 1967, 204–221
- LUDOLPHY, Ingetraut, *Frau VI. Reformationszeit*, in TRE, XI (1983), 441–443
- LUDWIG, Walther (Hg.), *Vater und Sohn im 16. Jahrhundert. Der Briefwechsel des Wolfgang Reichart, genannt Rychardus, mit seinem Sohn Zeno (1520–1543)*, Hildesheim, 1999
- MAHLMANN, Theodor, *Reformation*, in *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, VIII, Basel, 1992, 416–427
- MAKKAI László, *Pest megye története 1848-ig*, in *Pest megye műemlékei*, I, szerk. DERCSÉNYI Dezső, Bp., 1958, 59–169
- MAKKAI László, *A magyar városfejlődés történetének vázlata*, in *Vidéki városaink*, szerk. BORSOS József, Bp., 1961, 25–75
- MAKKAI László, *Méliusz és Arany Tamás. Első vita a szentháromságtagadással*, in SAE, III (1973), 405–422
- MAKKAI, László, *Des Péter Melius Abendmahlslehre in seiner Kolosserbriefauslegung im Vergleich mit den Kolosserbriefkommentaren Calvins und Melancthons*, in *Calvinus servus Christi. Die Referate des Internationalen Kongresses für Calvinforschung vom 25. bis 28. August 1986 in Debrecen*, Hg. Wilhelm H. NEUSER, Bp., 1988, 233–236
- MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Bp., 1971, 2. kiad.: 2007
- MARKI Sándor, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város monográfiája*, II, *Aradvármegye és Arad szabad királyi város története*, 1. rész: *A legrégibb időktől a török hódításig*, Arad, 1892
- MARKUS Mihály, *Conrad Ryss – Zwingli ismeretlen tanítványa a mohácsi csata előtti években Budán*, Confessio, 22(1998), 3. sz., 80–82
- MAURER, Wilhelm, *Von der Freiheit eines Christenmenschen. Zwei Untersuchungen zu Luthers Reformationsschriften 1520/21*, Göttingen, 1949
- MAYER, Anton, *Die älteste Iglauer Chronik (1547)*, Zeitschrift des Deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens, 40(1938), 3–22, 41–56
- McKEE, Elsie Anne, *Katharina Schütz Zell*, I, *The Life and Thought of a Sixteenth-Century Reformer*, II, *The Writings. Critical Edition*, Leiden, 1999
- McLAUGHLIN, R. Emmet, *The Freedom of the Spirit, Social Privilege and Religious Dissent. Caspar Schwenckfeld and the Schwenckfelders*, Baden-Baden, 1996 (Bibliotheca dissidentium, scripta & studia, 6)
- MEIER, Jörg, *Deutschsprachige Briefe in slowakischen Archiven. IV: Bartfelder Reformationsbriefe*, Karpatenjahrbuch, 53(2002), 98–103

- MEIER, Martin Gernot, *Systembruch und Neuordnung. Reformation und Konfessionsbildung in den Markgrafentümern Brandenburg-Ansbach-Kulmbach 1520–1594. Religionspolitik – Kirche – Gesellschaft*, Frankfurt/Main, 1999 (Europäische Hochschulschriften, XXIII: 657)
- MÉSZÁROS István, *Iskolaiügy a középkori Pest-Budán*, Magyar Pedagógia, 69(1969), 313–317
- MÉSZÁROS István, *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között*, Bp., 1981
- MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis”*, Bp., 1981 (Humanizmus és Reformáció, 11)
- MIKLÓS Ödön, *A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában*, Pápa, 1942
- MIKLÓS Ödön, *Dévai Bíró Mátyás utolsó éve*i, Református Egyház, 5(1953), 8. sz., 13–14
- MIKLÓS Ödön, *Dévai Bíró Mátyás mint Debrecen papja*, Református Egyház, 6(1954), 14. sz., 21–23, 15. sz., 22–23
- MOELLER, Bernd, *Die deutschen Humanisten und die Anfänge der Reformation*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 70(1959), 46–61 = in Uő, *Die Reformation und das Mittelalter. Kirchenhistorische Aufsätze*, Hg. Johannes SCHILLING, Göttingen, 1991, 98–110
- MOELLER, Bernd, *Reichsstadt und Reformation*, Gütersloh, 1962, 3., jav. bőv. kiad.: Tübingen, 2011
- MOELLER, Bernd, *Deutschland im Zeitalter der Reformation*, Göttingen, 1977 (Deutsche Geschichte, 4)
- MOELLER, Bernd (Hg.), *Stadt und Kirche im 16. Jahrhundert*, Gütersloh, 1978 (SVRG, 190)
- MOELLER, Bernd, *Stadt und Buch. Bemerkungen zur Struktur der reformatorischen Bewegung in Deutschland*, in *Stadtbürgertum und Adel in der Reformation*, Hg. Wolfgang J. MOMMSEN, Stuttgart, 1979, 25–39 (Veröffentlichungen des Deutschen Historischen Instituts London, 5) = in Uő, *Die Reformation und das Mittelalter. Kirchenhistorische Aufsätze*, Hg. Johannes SCHILLING, Göttingen, 1991, 111–124
- MOELLER, Bernd, *Einige Bemerkungen zum Thema: Predigten in reformatorischen Flugschriften*, in *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposium 1980*, Hg. Hans-Joachim KÖHLER, Stuttgart, 1981, 261–268 (Spätmittelalter und Frühe Neuzeit. Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung, 13)
- MOELLER, Bernd, *Was wurde in der Frühzeit der Reformation in den deutschen Städten gepredigt?*, Archiv für Reformationsgeschichte, 75(1984), 176–193 = in Uő, *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*, Hg. Johannes SCHILLING, Göttingen, 2001, 91–107
- MOELLER, Bernd, *Das Berühmtwerden Luthers*, Zeitschrift für Historische Forschung, 15(1988), 65–92 = in Uő, *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*, Hg. Johannes SCHILLING, Göttingen, 2001, 15–41
- MOELLER, Bernd, *Die Rezeption Luthers in der frühen Reformation*, Lutherjahrbuch, 57(1990), 57–71 = in Berndt HAMM–Bernd MOELLER–Dorothea WENDEBOURG, *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen, 1995, 9–29
- MOELLER, Bernd, *Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß*, in *Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. und 16. Jahrhunderts*, Hg. Hartmut BOOCKMANN, Göttingen, 1994, 148–164 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 206) = in Uő, *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*, Hg. Johannes SCHILLING, Göttingen, 2001, 73–90

- MOELLER, Bernd (Hg.), *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, Gütersloh, 1998 (SVRG, 199)
- MOELLER, Bernd, *Die frühe Reformation in Deutschland als neues Mönchtum*, in Uö, *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, Gütersloh, 1998, 76–91 (SVRG, 199) = in Uö, *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*, Hg. Johannes SCHILLING, Göttingen, 2001, 141–155
- MOELLER, Bernd, *Wenzel Lincks Hochzeit. Über Sexualität, Keuschheit und Ehe im Umbruch der Reformation*, *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 97(2000), 293–318 = in Uö, *Luther-Rezeption. Kirchenhistorische Aufsätze zur Reformationsgeschichte*, Hg. Johannes SCHILLING, Göttingen, 2001, 194–218
- MOELLER, Bernd–STACKMANN, Karl, *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Eine Untersuchung deutscher Flugschriften der Jahre 1522 bis 1529*, Göttingen, 1996 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 220)
- MOLLAY Károly, *Kereskedők, kalmárok, árosok. Moritz Pál kalmár (1511–1530)*, Soproni Szemle, 45(1991), 1–31
- MOLLAY, Károly, *Das Geschäftsbuch des Krämers Paul Moritz 1520–1529*, Sopron, 1994 (Quellen zur Geschichte der Stadt Ödenburg, Reihe B, Bd. 1)
- MOLNÁR, Amedeo, *Zum Gespräch zwischen Luther und den Böhmisches Brüdern*, in „...und fragten nach Jesus“. *Beiträge aus Theologie, Kirche und Geschichte. Festschrift Ernst Barnikol*, Hg. Otto EISSFELDT, Berlin, 1964, 177–185
- MOLNÁR, Amedeo, *Luther und die Böhmisches Brüder*, *Communio Viatorum*, 24(1981), 47–67
- MOLNÁR, Amedeo, *Luthers Beziehungen zu den Böhmisches Brüdern*, in *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Festgabe zu seinem 500. Geburtstag*, I–II, Hg. Helmar JUNGHANS, Göttingen, 1983, 627–639, 950–954
- MOLNÁR Antal, *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században*, Bp., 2005 (METEM Könyvek, 49)
- MONOK István, *Mária királyné könyvtárai*, in *Tanulmányok Karácsonyi Béla hetvenedik születésnapjára*, szerk. KULCSÁR Péter–MADER Béla–MONOK István, Szeged, 1989, 99–104
- MOSER, Hugo, „Fromm“ bei Luther und Melancthon. *Ein Beitrag zur Wortgeschichte in der Reformationszeit*, *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 86(1967), 161–182
- MÜLLER, Andreas, *Humanistisch geprägte Reformation in der Grenze von östlichem und westlichem Christentum. Valentin Wagners griechischer Katechismus von 1550*, Mandelbachtal–Cambridge, 2000 (Texts and Studies in the History of Theology, 5)
- MÜLLER, Andreas, *Reformation zwischen Ost und West. Valentin Wagners griechischer Katechismus (Kronstadt 1550)*, Köln–Weimar–Wien, 2000 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 23)
- MÜLLER, Ernst Erhard, *Das mittelalterliche und das reformatorische „Fromm“*, *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* (Tübingen), 95(1973), 333–357
- MÜLLER, Gerhard, *Die drei Nuntiatoren Aleanders in Deutschland 1520/21, 1531/32, 1538/39*, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 39(1959), 222–276 = in Uö, *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers*, Gütersloh, 1989, 249–303

- MÜLLER, Gerhard, *Die Reformation als Epoche europäischer Geschichte* [1961], in Uö, *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers*, Gütersloh, 1989, 9–24
- MÜLLER, Gerhard, *Um die Einheit der Kirche. Zu den Verhandlungen über den Laienkelch während des Augsburger Reichstages 1530*, in *Reformata Reformanda. Festschrift Hubert Jedin*, Hg. Erwin ISELOH–Konrad REGEN, Münster, 1965, Teil 1, 393–427 (RGST Supplementband, 1) = in Uö, *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers*, Gütersloh, 1989, 131–165
- MÜLLER, Gerhard, *Duldung des deutschen Luthertums? Erwägungen Kardinal Lorenzo Campeggios vom September 1530*, Archiv für Reformationsgeschichte, 68(1977), 158–172 = in Uö, *Causa Reformationis. Beiträge zur Reformationsgeschichte und zur Theologie Martin Luthers*, Gütersloh, 1989, 214–228
- MÜLLER, Gerhard (Hg.), *Die Religionsgespräche der Reformationszeit*, Gütersloh, 1980 (SVRG, 191)
- MÜLLER, Gerhard, *Die Reformation und die gegenwärtige Christenheit*, Lutherische Kirche in der Welt, 29(1982), 151–168
- MÜLLER, Gerhard, *A szellemi történetről a reál történetig*, Lelkipásztor, 79(2004), 250–255
- MÜLLER, Julius, *Conrad Cordatus, der erste evangelische Superintendent in Stendal*, Zeitschrift des Vereins für Kirchengeschichte der Provinz Sachsen, 14(1917), 111–114
- MÜLLER, Richard, *Adventisten – Sabbat – Reformation. Geht das Ruhetagsverständnis der Adventisten bis zur Zeit der Reformation zurück? Eine theologiegeschichtliche Untersuchung*, Lund, 1979 (Studia Theologica Lundensia, 38)
- NAGY, Barna, *Quellenforschung zur ungarischen Reformationsliteratur unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu Bullinger*, Zwingliana, 12(1965), 191–206
- NAGY Barna, *Méliusz Péter művei*, in SAE, II (1967), 195–301
- NAGY, Barna, *Bullingers Bedeutung für das östliche Europa. Ein Forschungsbericht*, in *Reformation 1517–1967. Wittenberger Vorträge*, Hg. Ernst KÄHLER, Berlin, 1968, 84–119
- NÉMETH, Balázs, „...Gott schläft nicht, er blinzelt uns zu...“ *Evangelisch-reformierte Lebensgestaltung zwischen Kontinuität und Wandel. Ungarn im 16. Jahrhundert als Beispiel*, Frankfurt am Main, 2003 (Beiträge zur Volkskunde und Kulturanalyse, n. F. 3) = „...Isten nem alszik, rejánk pislong...“ *Református életforma kialakítása a folyamatosság és a változások közepette. A 16. századi Magyarország mint példa*, ford. SZABÓ Csaba., Bp., 2005
- H. NÉMETH István, *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon (A felső-magyarországi városszövetség)*, I, Bp., 2004
- NETOLICZKA, Oskar, *Beiträge zur Geschichte des Johannes Honterus und seiner Schriften*, Kronstadt, 1930
- NEUSER, Wilhelm H., *Die Abendmahlslehre Melanchthons in ihrer geschichtlichen Entwicklung 1519–1530*, Neukirchen, 1968
- NEUSER, Wilhelm H., *Melanchthons Abendmahlslehre und ihre Auswirkungen im unteren Donauraum*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 84(1973), 49–59
- NEUSTADT, Louis, *Die Aufenthaltsorte des Markgrafen Georg von Brandenburg*, Archiv für Geschichte und Alterthumskunde von Oberfranken, 15(1883), 231–258

- NEUSTADT, Louis, *Die Aufenthaltsorte des Markgrafen Kasimir*, Archiv für Geschichte und Alterthumskunde von Oberfranken, 16(1884), 194–212
- NUSSBÄCHER, Gernot, *Johannes Honterus. Sein Leben und Werk im Bild*, 3. Aufl., Bukarest, 1978
- NUSSBÄCHER, Gernot, *Die Schulreform des Honterus und die Ausstrahlung der Honterusschule im 16. Jahrhundert*, in *Beiträge zur siebenbürgischen Schulgeschichte*, Hg. Walter KÖNIG, Köln, 1996, 141–169 (Siebenbürgisches Archiv, 3. Folge, 32)
- OBERMAN, Heiko Augustinus, *The Harvest of Medieval Theology. Gabriel Biel and Late Medieval Nominalism*, Cambridge (Mass.), 1963
- OBERMAN, Heiko Augustinus, *Werden und Wertung der Reformation. Vom Wegestreit zum Glaubenskampf*, Tübingen, 1977 (Spätscholastik und Reformation, 2)
- OGRIS, Werner, *Die habsburgisch-jagiellonische Doppelheirat von 1515*, Österreichisches Archiv für Recht und Religion, 50(2003), 322–335
- ORTVAY Tivadar, *Habsburgi Mária és férje II. Lajos magyar király katolikus igazhívóságának kérdése*, Bp., 1913
- ŐSZ Sándor Előd, *Kálvin Erdélyben*, Üzenet. Az Erdélyi Református Egyházkerület gyülekezeti lapja, 2009, 18. sz., 4; 19. sz., 4.
- ŐSZ Sándor Előd, *Kik olvasták a kora újkori Erdélyben Kálvin János főművét?*, in „... éltünk mi sokáig 'két hazában'...” *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*, szerk. DÁNÉ Veronka–OBORNI Teréz–SIPOS Gábor, Debrecen, 2012, 275–300 (Seculum historiae Debreceniense, 9)
- ŐZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*, Bp., 1991
- ŐZE Sándor, *Felekezetváltás a 16. századi végvári katona népességnél*, in *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*, szerk. ILLÉS Pál Attila, Piliscsaba–Bp., 1999, 26–34 (Sentire cum ecclesia, 1)
- ŐZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon*, in *Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István–OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 112–125 (Csokonai Universitas Könyvtár, 31)
- ŐZE Sándor, *A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon*, in *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*, szerk. ŐZE Sándor–MEDGYESY-SCHMIKLI Norbert, Piliscsaba–Bp., 2005, I, 157–175
- ŐZE Sándor, *A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*, Bp., 2006 (METEM Könyvek, 54)
- ŐZE Sándor, *Az apokaliptika mint legitimációs eszköz Magyarországon a reformáció idején*, in *Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella–TUSOR Péter, Történelmi Szemle, 49(2007), 2. sz. CD-melléklete, 407–418
- ŐZE Sándor, *A művelődés közege és szektorai a XVI. századi magyar határvidék népességénél*, in *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor, Bp., 2009, 301–311
- ŐZE Sándor, *Még egyszer a ferencesekről*, Egyháztörténeti Szemle, 11(2010), 1. sz., 118–133
- PAIKOSS Endre, *A kassai helvét hitv. egyház megalakulásának története*, Sárospatak, 1889
- PALACKÝ, František, *Geschichte von Böhmen. Größtentheils nach Urkunden und Handschriften*, V, *Das Zeitalter der Jagelloniden*, Zweite Abtheilung: König Wladislaw II und König Ludwig I von 1500 bis 1526, Prag, 1867

- PÁNEK, Jaroslav, *Der böhmische Adel zwischen Jagiellonen und Habsburgern*, in *Die Länder der böhmischen Krone und ihre Nachbarn zur Zeit der Jagiellonenkönige (1471–1526). Kunst – Kultur – Geschichte*, Hg. Evelin WETTER, Ostfildern, 2004, 143–150
- PAPP Gusztáv, *Kálmáncsehi Sánta Márton*, Bp., 1935
- PAYR Sándor, *Mária, a humanista magyar királyné*, Bp., 1905
- PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházközség története*, Sopron, 1917
- PAYR Sándor, *Dévay Mátyás Luther Márton házában*, *Protestáns Szemle*, 29(1917), 632–642
- PAYR Sándor, *Cordatus Konrád budai pap, Luther jó barátja*, *Ösvény*, 10(1928), 23–64
- PAYR Sándor, *Cordatus Konrád könyvecskéje Magyarország és Ausztria romlásáról (1529)*, *Ösvény*, 10(1928), 163–171
- PÉNZES Tibor Szabolcs, *Őze Sándor: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest, *Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség*, 2006, 365. l. [recenzió], *Irodalomtörténeti Közlemények*, 111(2007), 668–673
- PÉTER Katalin, *Az alattvalók ellenállási joga Magyarországon a reformáció után*, in *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*, szerk. FABINY Tibor, Bp., 1984, 66–71
- PÉTER Katalin, *Romlás és szellemi műveltség állapotában a 17. század fordulóján*, *Történelmi Szemle*, 27(1984), 80–102 = *Aranykor és romlás a szellemi műveltség állapotában*, in *Uő, Papok és nemesek*, 77–97
- PÉTER Katalin, *A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században*, *Századok*, 119(1985), 1006–1028 = in *Uő, Papok és nemesek*, 31–55
- PÉTER, Katalin, *Die Reformation in Ungarn*, in *European Intellectual Trends and Hungary*, ed. Ferenc GLATZ, Bp., 1990, 39–52 (*Etudes Historiques Hongroises*, 4) = *A reformáció Magyarországon*, in *Uő, Papok és nemesek*, 15–30
- PÉTER Katalin, *Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8)
- PÉTER, Katalin, *Tolerance and Intolerance in 16th century Hungary*, in *Tolerance and Intolerance in the European Reformation*, eds. Ole Peter GRELL–Bob SCRIBNER, Cambridge, 1996, 249–261 = *Tolerancia és intolerancia a 16. századi Magyarországon*, *Egyháztörténeti Szemle*, 7(2006), 2. sz., 73–83
- PÉTER Katalin, *Társadalom és gazdálkodás a kora újkori Sárospatakon. A patakiak csendes ellenállása*, *Századok*, 131(1997), 809–856
- PÉTER Katalin, *A társadalom egyes tagjaiban cselekszik*, *BUKSZ*, 9(1997), 199–201
- PÉTER, Katalin, *The Way from the Church of the Priest to the Church of the Congregation*, in *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*, eds. Eszter ANDOR–István György TÓTH, Bp., 2001, 9–19 = *A pap templomából a gyülekezet templomába vezető út*, *Egyháztörténeti Szemle*, 7(2006), 2. sz., 93–104
- PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?*, Bp., 2004 (Európai iskola)
- PÉTER Katalin, *Az utolsó idők hangulata a 16. századi Magyarországon*, *Történelmi Szemle*, 47(2005), 3–4. sz., 277–286
- PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon. 16–17. század*, Bp., 2008
- PÉTER Katalin, *Hogyan lettek a magyarországi reformátusok kálvinisták?*, *Rubicon*, 20(2009), 9. sz., 38–39

- PFEIFFER, Gerhard, *Quellen zur Nürnberger Reformationsgeschichte*, Nürnberg, 1968 (Einzelarbeiten aus der Kirchengeschichte Bayerns, 45)
- PHILIPPI, Paul, *Christi documenta sequi. Eine Beobachtung die siebenbürgische Reformationsgeschichte betreffend*, in *Neue Beiträge zur siebenbürgischen Geschichte und Landeskunde*, Köln, 1962, 104–112 (Siebenbürgisches Archiv, 1)
- PHILIPPI, Paul, *Wittenbergische Reformation und ökumenische Katholizität in Siebenbürgen*, in *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Hg. Georg und Renate WEBER, Köln, 1985, 71–76 (Siebenbürgisches Archiv, 19)
- PINOMAA, Lennart, *Der existenzielle Charakter der Theologie Luthers*, Helsinki, 1940 (Annales Academiae Scientiarum Fennicae, series B, tomus 47)
- PIRHALLA Márton, *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*, Lőcse, 1899
- PIRNÁT, Antal, *Erich Roth. Die Reformation in Siebenbürgen* [recenzió], Irodalomtörténeti Közlemények, 69(1965), 113–115
- PLIHÁL Katalin, *Erdély térképi forrásai a 16. században*, in *Honterus- emlékkönyv*, szerk. W. SALGÓ Ágnes–STEMLER Ágnes, Bp., 2001, 73–100 (Libri de libris)
- PROBSZT, Günther, *Die sozialen Ursachen des ungarischen Bergarbeiteraufstandes von 1525/26*, Zeitschrift für Ostforschung, 10(1961), 401–432
- PÜSPÖKI NAGY Péter, *A reformáció feltűnése az Esztergomi Főegyházmegye területén*, Limes, 14(2001), 3. sz., melléklet, 10–42
- RÁTH György, *A felsőmagyarországi kryptokálvinisták hitvitázó irodalmáról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2(1892), 310–324
- RÁTH György, *Pilcz Gáspár és ellenfelei. Adalék a hazai kryptokálvinizmus hitvitázó irodalmához*, Magyar Könyvszemle, ú. f. 1(1892/93), 28–85 = Bp., 1893
- RÁTH György, *Két kassai plébános a XVI. században*, Századok, 29(1895), 26–41, 119–135, 227–238, 329–341, 441–457 = Bp., 1895
- RÁTH György, *Bullinger Henrik és a magyar reformáció*, Irodalomtörténeti Közlemények, 6(1896), 42–58, 273–289
- RATKOŠ, Peter, *Die Anfänge des Wiedertaufertums in der Slowakei*, in *Aus 500 Jahren deutsch-slowakischer Geschichte*, Hg. Karl OBERMANN–Josef POLIŠENSKÝ, Berlin, 1958, 41–59 (Schriftenreihe der Kommission der Historiker DDR und der ČSR, 1)
- RATKOŠ, Peter, *Povstanie baníkov na Slovensku roku 1525–1526*, Bratislava, 1963
- RÄDLE, Herbert, *Ein bisher unbeachteter Lebenslauf des Veringerdorfer Humanisten Simon Grynaeus aus dem Jahr 1587. Übersetzung und Kommentar*, Zeitschrift für Hohenzollerische Geschichte, n. F. 22(1986), 41–44
- REINERTH, Karl, *Die Reformation der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*, Gütersloh, 1956 (SVRG, 173)
- REINERTH, Karl, *Martinus Hentius aus Kronstadt über den Lehrunterschied zwischen Wittenberg und der Schweiz in der Abendmahlsfrage im Jahr 1543*, Archiv für Reformationsgeschichte, 54(1963), 181–198
- REINERTH, Karl, *Zum Bullinger-Brief an Johannes Honterus*, Zwingliana, 12(1965), 287–292
- REINERTH, Karl, *Des Kronstädter Magisters Valentin Wagner Wittenberger Studium*, Archiv für Reformationsgeschichte, 59(1968), 25–41

- REINERTH, Karl, *Zu Oskar Wittstocks neuestem Honterusbild*, Südostdeutsches Archiv, 14(1971), 38–46
- REINERTH, Karl, *Die Gründung der evangelischen Kirchen in Siebenbürgen*, Köln–Wien, 1979 (Studia Transylvanica, 5)
- REINHARD, Wolfgang–SCHILLING, Heinz (Hg.), *Die katholische Konfessionalisierung*, Gütersloh, 1995 (SVRG, 198)
- RENSING, Elfriede, *Sigmund von Herberstein am Hofe König Ludwigs II. von Ungarn*, Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts, 1(1931), 72–97
- RENSING, Elfriede, *Georg Wernher (1490?–1556) Präsident der Zipser Kammer*, Jahrbuch des Wiener Ungarischen Historischen Instituts, 3(1933), 31–58
- RÉTHELYI Orsolya és mások (szerk.), *Habsburg Mária, Mohács özvegye. A királyné és udvara 1521–1531*, Bp., 2005
- RÉTHELYI Orsolya, *Főhercegnői udvarból királynéi udvar: Habsburg Mária budai királynéi udvartartásának kezdetei*, Századok, 141(2007), 1193–1216
- RÉTHELYI Orsolya, *Vallás és nyelv az udvartartásban: Johannes Croner, Habsburg Mária első udvari lelkésze*, in *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor, Bp., 2009, 193–206
- RÉVÉSZ Imre, id., *Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei*, Pest, 1863
- RÉVÉSZ Imre, id., *A debreceni főiskoláról*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1870, 391–427
- [RÉVÉSZ Imre, id.], *Egy adat ahhoz, volt-e Szegedi Kis István Tasnádon?*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1879, 489–490
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Dévay Bíró Mátyás tanításai*, Kolozsvár, 1915
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve*, Theologiai Szemle, 4(1928), 167–199
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Bucer Márton és a magyar reformáció*, Theologiai Szemle, 9(1933), 18–29
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *A Debrecen-Egervölgyi Hitvallás és a Tridentinum*, Bp., 1934 = Protestáns Szemle, 43(1934), 7–9, melléklet
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Kálvin az 1564-iki nagyenyedi zsinaton*, in *Kecskeméthy István Emlékkönyv*, Cluj, 1934, 109–123
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Debrecen lelki válsága 1561–1571*, Bp., 1936 = Századok, 70(1936), 38–75, 163–203
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Méliusz és Kálvin*, Cluj, 1936
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Magyar református egyháztörténet*, I. rész, 1520 tájától 1608-ig, Debrecen, 1938 (Református Egyházi Könyvtár, 20)
- RÉVÉSZ Imre, ifj., *Dévay Mátyástól erednek-e az 1544-i tételek?*, in *Szentpéteri Kun Béla Emlékkönyv*, Debrecen, 1946, 437–452
- RÉVÉSZ Kálmán, *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért. 1550–1650*, Bp., 1894
- RÉVÉSZ Kálmán, *Recenzió az ETE I. kötetéről*, Századok, 36(1902), 654–660, 760–765
- RÉVÉSZ Kálmán, *Dévay Bíró Mátyás kétrendbeli fogsága*, Protestáns Szemle, 17(1905), 173–179

- RIEGER, Reinhold, *Von der Freiheit eines Christenmenschen. De libertate christiana*, Tübingen, 2007 (Kommentare zu Schriften Luthers, 1)
- RINGLEBEN, Joachim, *Gott im Wort. Luthers Theologie von der Sprache her*, Tübingen, 2010 (Hermeneutische Untersuchungen zur Theologie, 57)
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Dévai Mátyás egy ismeretlen levele?*, *Diakonia*, 6(1984), 1. sz., 17–23 = in Uő, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2012, 296–304 (Humanizmus és Reformáció, 33)
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Ein unbekannter Brief von Mátyás Dévai?*, *Lutherische Kirche in der Welt*, 39(1992), 71–82
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Miért Melanchthon?*, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály és mások, Szeged, 1997, 497–505 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35) = in Uő, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2012, 210–219 (Humanizmus és Reformáció, 33)
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Erasmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség*, in Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002, 161–174 (Humanizmus és Reformáció, 28)
- RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33)
- ROHDE, Michael, *Luther und die Böhmischen Brüder nach den Quellen*, Brno, 2007 (Pontes Pragenses, 45)
- ROSENAUER Károly, *A besztercebányai á. h. ev. gymnasium története*, Besztercebánya, 1876
- ROTH, Erich, *Die Reformation in Siebenbürgen. Ihr Verhältnis zu Wittenberg und der Schweiz*, I, *Der Durchbruch*, II, *Von Honterus zur Augustana*, Köln–Graz, 1962, 1964 (Siebenbürgisches Archiv, 2, 4)
- ROTHKEGEL, Martin, *Täufer und ehemalige Täufer in Znaim. Leonhard Freisleben, Wilhelm Reublin und die «Schweizer» Gemeinde des Tischlers Balthasar*, *Mennonitische Geschichtsblätter*, 58(2001), 37–70
- ROTHKEGEL, Martin, *Die Nikolsburger Reformation, 1526–1535. Vom Humanismus zum Sabbatarismus*, PhD-értekezés, Prag, 2000; Abstract: *Mennonitische Geschichtsblätter*, 59(2002), 181–186
- ROTHKEGEL, Martin, *Bildersturm und Musenreigen. Die Nikolsburger Täuferreformation und die bildende Kunst*, *Mennonitica Helvetica*, 24/25(2003), 9–28
- ROTHKEGEL, Martin, *Ausbreitung und Verfolgung der Täufer in Schlesien in den Jahren 1527–1548*, *Archiv für schlesische Kirchengeschichte*, 61(2003), 149–209
- ROTHKEGEL, Martin, *Von der Schönen Madonna zum Scheiterhaufen. Gedenkrede auf Balthasar Hubmaier, verbrannt am 10. März 1528 in Wien*, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, 120(2004), 49–73
- ROTHKEGEL, Martin, *Andreas Fischer. Neue Forschungen zur Biographie eines bekannten Unbekannten*, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, 121(2005), 325–351
- ROTHKEGEL, Martin, *Beneš Optát, „On Baptism and Lord’s Supper”. An Utraquist Reformer’s Opinion of Pilgram Marpeck’s „Vermahnung”*, *Mennonite Quarterly Review*, 79(2005), 359–381

- ROTHKEGEL, Martin, *Die Sabbater. Materialien und Überlegungen zur Sabbatobservanz im mährischen Taufertum*, in *Christen und Juden im Reformationszeitalter*, Hg. Rolf DECOT–Matthieu ARNOLD, Mainz, 2006, 59–76 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte, Beiheft, 72)
- ROTHKEGEL, Martin, *Der lateinische Briefwechsel des Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó. Eine ostmitteleuropäische Humanistenkorrespondenz der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts*, Hamburg, 2007 (Hamburger Beiträge zur Neulateinischen Philologie, 5)
- ROTHKEGEL, Martin, *Zum Humanistenbriefwechsel des Olmützer Bischofs Stanislaus Thurzó*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 283–291 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- RUBLACK, Hans-Christoph (Hg.), *Die lutherische Konfessionalisierung in Deutschland*, Gütersloh, 1992 (SVRG, 197)
- RYDEL, Josef, *Bericht über das Martyrium zweier Lutheraner im Sohler Comitate vom 24. August 1527*, Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 7(1886), 43–46
- SABEAN, David Warren, *Az egység szent köteléke. A közösség egy tizenhárom éves boszorkány szemében (1683)*, in *Misszionáriusok a csónakban. Antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*, szerk. VÁRI András, Bp., 1988, 156–191
- SCHAAF, James L., *Der Landesherr als Notbischof*, in *Martin Luther und das Bischofsamt*, Hg. Martin BRECHT, Stuttgart, 1990, 105–108
- SCHIEBLE, Heinz (Hg.), *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523–1546*, Gütersloh, 1969 (Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte, 10)
- SCHIEBLE, Heinz, *Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum bis 1546*, in *Luther und Siebenbürgen. Ausstrahlungen von Reformation und Humanismus nach Südosteuropa*, Hg. Georg und Renate WEBER, Köln, 1985, 36–65 (Siebenbürgisches Archiv, 19) = in UÖ, *Melanchthon und die Reformation*, Mainz, 1996, 272–303
- SCHENNER, Ferdinand, *Quellen zu Geschichte Znaims im Reformationszeitalter*, Zeitschrift des Deutschen Vereins für Geschichte Mährens und Schlesiens, 8(1904), 137–174
- SCHILLING, Heinz, *Konfessionskonflikt und Staatsbildung*, Gütersloh, 1981 (QFRG, 48)
- SCHILLING, Heinz (Hg.), *Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland. Das Problem der „Zweiten Reformation“*, Gütersloh, 1986 (SVRG, 195)
- SCHILLING, Heinz, *Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt eines Temps des Réformes?*, in *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, Hg. Bernd MOELLER, Gütersloh, 1998, 13–34 (SVRG, 199)
- SCHILLING, Heinz, *Veni, vidi, Deus vixit. Karl V. zwischen Religionskrieg und Religionsfrieden*, Archiv für Reformationsgeschichte, 89(1998), 144–166
- SCHILLING, Heinz, *Az európai hatalmi rendszer 1600 körül – a kora újkori felekezeti fundamentalizmus és annak meghaladása*, Történelmi Szemle, 45(2003), 201–212
- SCHILLING, Heinz (Hg.), *Der Augsburger Religionsfrieden 1555*, Gütersloh, 2007 (SVRG, 206)
- SCHILLING, Heinz–SMOLINSKY, Heribert (Hg.), *Der Augsburger Religionsfrieden. Wissenschaftliches Symposium aus Anlaß des 450. Jahrestages des Friedensschlusses, Augsburg, 21. bis 25. September 2005*, Gütersloh–Münster, 2007 (SVRG, 208)
- SCHILLING, Johannes, *Klöster und Mönche in der hessischen Reformation*, Gütersloh, 1997 (QFRG, 67)

- SCHIMMELPFENNIG, Carl Adolf, *Die Organisation der ev. Kirche im Fürstentum Brieg während des 16. Jahrhunderts*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 9(1868), 1–26, 11(1872,) 416–428
- SCHINDLING, Anton–ZIEGLER, Walter (Hg.), *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, VII, Bilanz – Forschungsperspektiven – Register, Münster, 1997 (KLK, 57)
- SCHLÉGL István, *Die Beziehungen Heinrich Bullingers zu Ungarn*, Zwingliana, 12(1966), 330–377 = in *Wirkungen der deutschen Reformation bis 1555*, Hg. Walther HUBATSCH, Darmstadt, 1967, 351–395 (Wege der Forschung, 203)
- SCHMIDT, Heinrich Richard, *Dorf und Religion. Reformierte Sittenzucht in Berner Landgemeinden der Frühen Neuzeit*, Stuttgart, 1995 (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte, 41)
- SCHNITZLER, Norbert, *Ikonoklasmus – Bildersturm. Theologischer Bilderstreit und ikonoklastisches Handeln während des 15. und 16. Jahrhunderts*, München, 1996
- SCHOLZ, Richard, *Einführung der Reformation im Fürstentum Brieg*, Brieg, 1934
- SCHORNBAUM, Karl, *Zur Politik des Markgrafen Georg von Brandenburg (1528–1532)*, München, 1906
- SCHORN-SCHÜTTE, Luise, *Evangelische Geistlichkeit in der Frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühneuzeitlicher Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig*, Gütersloh, 1996 (QFRG, 62)
- SCHORN-SCHÜTTE, Luise, *Das Interim 1548/50. Herrschaftskrise und Glaubenskonflikt*, Gütersloh, 2005 (SVRG, 203)
- SCHUBERT, Heinrich, *Bilder aus der Geschichte der Stadt Schweidnitz*, Schweidnitz, 1911
- SCHULEK Tibor, *Bornemisza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkiség történetéből*, Sopron–Budapest–Győr, 1939
- SCHULIG, Heinrich, *Geschichte des Protestantismus im Herzogthume Jägerndorf*, Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 13(1892), 1–27, 57–80, 196–207
- SCHULLERUS, Adolf, *Siebenbürgisch-sächsisches Wörterbuch*, I–II, A–C, D–F, Berlin–Leipzig, 1924
- SCHULLERUS, Adolf, *Luthers Sprache in Siebenbürgen. Forschungen zur siebenbürgischen Geistes- und Sprachgeschichte im Zeitalter der Reformation*, I–II, Hermannstadt, 1923–1928 = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 41(1923–1928), Heft 1–3, 1–688, 1: *Das Mediascher Predigtbuch*, 2: *Die Augustana in Siebenbürgen*, 3: *Geschichte des Gottesdienstes in der siebenbürgisch-sächsischen Kirche*
- SCHULZE, Manfred, *Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation*, Tübingen, 1991 (Spätmittelalter und Reformation. Neue Reihe, 2)
- SCHWARZ, Karl, *Leonhard Stöckel und das reformatorische Schulwesen in der Slowakei*, Brücken. Germanistisches Jahrbuch, n. F. 3(1995), 279–298
- SCHWARZ, Karl, *Die Reformation in der Zips*, in *Spiš v kontinuite času. Zips in der Kontinuität der Zeit. Zborník z mezinárodnej konferencie*, Hg. Peter ŠVORC, Prešov–Bratislava–Wien, 1995, 48–67

- SCHWARZ, Karl, *Praeceptor Hungariae. Über den Melanchthonschüler Leonhard Stöckel (1510–1560)*, in *Prvé augsburgské vyznanie viery na Slovensku a Bardejov*, zost. Peter KÓNYA, Prešov, 2000, 47–67 (*Acta Collegii Evangelici Prešovensis*, 5)
- SCHWARZ, Karl–ŠVORC, Peter (Hg.), *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Wien, 1996 (*Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte*, 2. Reihe, 14)
- SCHWARZ LAUSTEN, Martin, *Die heilige Stadt Wittenberg. Die Beziehungen des dänischen Königshauses zu Wittenberg in der Reformationszeit*, Leipzig, 2010
- SCHWOB, Ute Monika, *Kulturelle Beziehungen zwischen Nürnberg und den Deutschen im Südosten im 14. bis 16. Jahrhundert*, München, 1969 (*Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission*, 22)
- SCHWOB, Ute Monika, *Der Ofener Humanistenkreis der Königin Maria von Ungarn*, *Südostdeutsches Archiv*, 17/18(1974/75), 50–73
- SCRIBNER, Robert W., *Flugblatt und Analphabetentum. Wie kam der gemeine Mann zu reformatorischen Ideen?*, in *Flugschriften als Massenmedium der Reformationszeit. Beiträge zum Tübinger Symposion 1980*, Hg. Hans-Joachim KÖHLER, Stuttgart, 1981, 65–76 (*Spätmittelalter und Frühe Neuzeit. Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung*, 13)
- SCRIBNER, Robert W., *For the Sake of Simple Folk. Popular Propaganda for the German Reformation*, Cambridge, 1981, 2. kiad.: Oxford, 1994
- SCRIBNER, Robert W., *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*, London, 1987
- SCRIBNER, Robert W., *Religion and Culture in Germany (1400–1800)*, Leiden, 2001 (*Studies in medieval and reformation thought*, 81)
- SEEBAB, Gottfried, *Reformation*, in TRE, XXVIII (1998), 386–404
- SEEBAB, Gottfried, *Wie Worte eine Stadt verändern. Andreas Osiander in Nürnberg und die Wirkung der reformatorischen Predigt*, *Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte*, 72(2003), 41–48
- SEPP, Christiaan, *De Bibliotheek eener koningin*, in UÖ, *Bibliographische Mededeelingen*, Leiden, 1883, 110–182
- SHANTZ, Douglas H., *Crautwald and Erasmus. Study in Humanism and Radical Reform in Sixteenth Century Silesia*, Baden-Baden, 1992 (*Bibliotheca dissidentium, scripta & studia*, 4)
- SKINNER, Quentin, *The Foundations of Modern Political Thought*, I–II, Cambridge, 1978
- ŠKOVIERA, Daniel, *Leonhard Stöckel und die Antike. Die klassische Bildung eines Schulhumanisten*, *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia*, 11–12(1979–80), 41–58
- ŠKOVIERA, Daniel, *Das humanistische Lehrbuch De Versificationis Arte Opusculum von Valentinus Ecchius Lindaviensis*, *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia*, 17–18(1985–1986), 45–65
- ŠKOVIERA, Daniel, *Der Dialog De reipublicae administratione von dem Humanisten Valentinus Ecchius*, *Zborník Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského. Graecolatina et Orientalia*, 23–24(1992), 73–84
- ŠKOVIERA, Daniel, *Bardejovčan Valentin Ecchius a jeho učebnica Ars versificandi. Príspevok k dejinám latinskej humanistickej literatúry na Slovensku*, Bratislava, 2002

- ŠKOVIERA, Daniel (ed.), *De reipublicae administratione dialogus*, Trnava, 2006 (Scrinium Latino-Slovacum)
- SOFFNER, Johann, *Geschichte der Reformation in Schlesien*, Breslau, 1886
- SOFFNER, Johann, *Schlesische Fürstenbriefe aus der Reformationszeit*, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 21(1887), 399–415
- SOFFNER, Johann, *Ein Brieger Ordinationsregister aus der Zeit von 1564–1573*, Zeitschrift für Geschichte und Alterthum Schlesiens, 31(1897), 289–310
- SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig*, Bp., 1933, reprint: Bp., 1996 (Magyar Luther Könyvek, 4)
- SÓLYOM Jenő, *Az Ótvárosi Hitvallás jubileumára* [1949], in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 145–150
- SÓLYOM Jenő, *Igaz Isten előtt – igaz emberek előtt*, Evangélikus Naptár, 1956, 42–43 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 183–185
- SÓLYOM Jenő, *A törvény haszna. Luther tanítása Dévai tanításának tükrében*, Lelkipásztor, 31(1956), 442–449 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 175–183
- SÓLYOM Jenő, *Dévai Mátyás tiszántúli működése*, Egyháztörténet, ú. f. 2(1959), 193–217 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 185–212
- SÓLYOM, Jenő, *Melanchthonforschung in Ungarn*, in *Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung*, Münster, 8–13. August 1960, Hg. Vilmos VAJTA, Göttingen, 1961, 178–188 = in Uő, *Tanuljunk újra Luthertől*, 85–93
- SÓLYOM Jenő, *Az Ótvárosi Hitvallás*, Theologiai Szemle, 42(1999), 283–294
- SÓLYOM Jenő, *Tanuljunk újra Luthertől! Dr. Sólyom Jenő (1904–1976) válogatott írásai*, Bp., 2004
- SOMOGYI Márta, *Az 51. zsoltár magyarázata Katharina Zell meditációja alapján*, Theologiai Szemle, 51(2008), 155–162
- SPANNENBERGER, Norbert, *Konfessionsbildung unter den Grenzsoldaten im osmanischen Grenzraum Ungarns im 16. Jahrhundert*, in *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, Hg. Evelin WETTER, Stuttgart, 2008, 281–296 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 33)
- SPEKNER, Enikő, *Das geistige Leben in Pest und Buda um die Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert*, in *Budapest im Mittelalter*, Hg. Gerd BIEGEL, Braunschweig, 1991, 315–332
- SPEKNER, Enikő, *Die Geschichte der habsburgisch-jagiellonischen Heiratsverträge im Spiegel der Quellen*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 25–46 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- SPIESS, Philipp Ernst, *Aufklärungen in der Geschichte und Diplomatie*, Bayreuth, 1791
- SPITTA, Friedrich, *Die ungarischen Königslieder*, Monatsschrift für Gottesdienst und Kirchliche Kunst, 14(1909), 325–343
- SPRUYT, Bart Jan, *Verdacht von Lutherse Sympathieen. Maria van Hongarije en de religieuze controversen van haar tijd*, in *Maria van Hongarije, koningin tussen keizers en kunstenaars. 1505–1558*, ed. Bob van den BOOGERT–Jacqueline KERKHOFF, Zwolle, 1993, 87–117
- SPRUYT, Bart Jan, „En bruit d'estre bonne luteriene”. *Mary of Hungary (1505–58) and Religious Reform*, English Historical Review, 109(1994), 275–307
- STACKMANN, Karl, *Städtische Predigt in der Frühzeit der Reformation. Flugschriften evangelischer Prediger an eine frühere Gemeinde*, in *Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich*

- des 15. und 16. Jahrhunderts, Hg. Hartmut BOOCKMANN, Göttingen, 1994, 186–206 (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse, 206)
- STAMM, Heinz-Meinolf, *Luthers Berufung auf die Vorstellungen des Hieronymus vom Bischofsamt*, in *Martin Luther und das Bischofsamt*, Hg. Martin BRECHT, Stuttgart, 1990, 15–26
- STOLT, Birgit, *Studien zu Luthers Freiheitstraktat mit besonderer Rücksicht auf das Verhältnis der lateinischen und der deutschen Fassung zu einander und die Stilmittel der Rethorik*, Stockholm, 1969 (Stockholmer germanistische Forschungen, 6)
- STRACKE, Wilhelm, *Die Anfänge der Königin Maria von Ungarn, späteren Statthalterin Karls V. in den Niederlanden*, Göttingen, 1940
- STUPPERICH, Martin, *Osiander in Preussen 1549–1552*, Berlin, 1973
- SUDA, Max Josef, *Der Melanchthonschüler Leonhard Stöckel und die Reformation in der Slowakei*, in *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karl SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, 1996, 50–66 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2. Reihe, 14)
- SUDA, Max Josef, *Melanchthons Lehre vom Menschen nach den „Loci praecipui theologici“*, in *Evanjelici a evanjelická teológia na Slovensku*, zost. David P. DANIEL, Bratislava, 1999, 247–261
- SUDA, Max Josef, *Der Einfluß Philipp Melanchthons auf die Bekenntnisbildung in Oberungarn (Confessio Pentapolitana, Confessio Heptapolitana und Confessio Scepusiana)*, in *Melanchthon und Europa, I, Skandinavien und Mitteleuropa*, Hg. Günter FRANK–Martin TREU, Stuttgart, 2001, 185–201 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten, 6/1)
- SUDA, Max Josef, *Wer verfaßte die Confessio Pentapolitana?*, in *Miscellanea anno 2000*, zost. Peter KÓNYA, 2001, 18–23 (Acta Collegii Evangelici Prešovensis, 9)
- SZABADI István, *Némethi Ferenc és a reformáció*, Egyháztörténeti Szemle, 6(2005), 2. sz., 153–157
- SZABÓ, András, *Die soziale Struktur der Universitätsstudenten im Spiegel der ungarischen Studenten in Wittenberg*, in *Sozialgeschichtliche Fragestellungen in der Renaissanceforschung*, Hg. August BUCK, Wiesbaden, 1992, 41–48 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13)
- SZABÓ, András, *Ungarische Studenten in Wittenberg 1555–1592*, in Uő (Hg.), *Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16–17. Jahrhundert*, Bp., 1999, 154–168
- SZABÓ, András, *Die Türkenfrage in der Geschichtsauffassung der ungarischen Reformation*, in *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hg. Bodo GUTHMÜLLER–Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000, 275–281 (Frühe Neuzeit, 54)
- SZABÓ András, *Némethi Ferenc és más versszerző főnemesei Északkelet-Magyarországon a 16. század második felében*, Egyháztörténeti Szemle, 6(2005), 2. sz., 158–164
- SZABÓ András (szerk.), *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, Bp., 2005 (Historia Litteraria, 18)
- SZABÓ András, *Reformáció Északkelet-Magyarországon: meggondolkodtató esetek*, in Uő (szerk.), *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, Bp., 2005, 41–49 (Historia Litteraria, 18)
- SZABÓ András, *A magyarországi reformáció kezdete és az átmeneti korszak a reformátorok életútjának tükrében*, in *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor, Bp., 2009, 224–231

- SZABÓ András, *Hogyan használjuk Zoványi Jenő lexikonát?*, Egyháztörténeti Szemle, 11(2010), 1. sz., 134–135
- SZABÓ Béla, *A jogtudós Honterus – Az európai „Ius commune” közvetítője*, in *Honterus-émlékkönyv*, szerk. W. SALGÓ Ágnes–STEMLER Ágnes, Bp., 2001, 28–56 (Libri de libris)
- SZABÓ Géza, *Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle, 1941 (Bibliothek des Protestantismus im mittleren Donaauraum, 2)
- SZABÓ József, *Egy vértanu reformátor*, Protestáns Szemle, 6(1894), 348–354
- SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Bp., 1995 (Humanizmus és Reformáció, 23)
- SZEGEDI Edit, *Die Reformation als „Krisenmanagement”. Überlegungen zur Identität einer siebenbürgischen Stadt im Zeitalter der Reformation*, in *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, eds. Maria CRACIUN–Ovidiu GHITTA, Cluj, 1995, 64–70
- SZEGEDI Edit, *Die Reformation in Klausenburg*, in *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Hg. Volker LEPPIN–Ulrich A. WIEN, Stuttgart, 2005, 77–88 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 66)
- SZEGEDI Edit, *Konfessionsbildung und Konfessionalisierung im städtischen Kontext. Eine Fallstudie am Beispiel von Kronstadt in Siebenbürgen (ca. 1550–1680)*, in *Konfessionelle Formierungsprozesse im frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa. Vorträge und Studien*, Hg. Jörg DEVENTER, Leipzig, 2006, 126–296 (Berichte und Beiträge des Geisteswissenschaftlichen Zentrums Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas, 2006/2)
- SZEGEDI Edit, *Reformáció és ortodoxia (keleti egyház) Brassóban*, in *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. F. ROMHÁNYI Beatrix–KENDEFFY Gábor, Bp., 2009, 281–290
- SZEGEDI Edit, *Was bedeutet Adiaphoron – Adiaphora im siebenbürgischen Protestantismus des 16. und 17. Jahrhunderts?*, in *Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa*, Hg. Evelin WETTER, Stuttgart, 2008, 57–74 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa 33)
- SZELESTEI N. László, *Albertus Cruciger löcsei pap levele Paul Eberhez Wittenbergbe (1563)*, in *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 151–154 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 10)
- SZELESTEI N. László (szerk.), *Naplók és útleírások a 16–18. századból*, Bp., 1998 (Historia Litteraria, 6)
- SZENDE Katalin, *Habsburg Mária királyné és a nyugat-magyarországi városok*, Soproni Szemle, 60(2006), 133–145 = *Maria von Ungarn und die Städte Westungarns*, in *Maria von Ungarn (1505–1558). Eine Renaissancefürstin*, Hg. Martina FUCHS–Orsolya RÉTHELYI, Münster, 2007, 113–132 (Geschichte in der Epoche Karls V., 8)
- SZOLÁR Ferenc, *A libetbányai vértanúk hiteles története*, Evangélikus Lap, 3(1913), 50. sz. (XII. 13.), 6–7
- SZÜCS Jenő, *Dózsa parasztháborújának ideológiája*, Valóság, 15(1972), 11. sz., 12–39
- SZÜCS Jenő, *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága*, Levéltári Közlemények, 43(1972), 213–261
- SZÜCS Jenő, *Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 78(1974), 409–435

- TEMPFLI, Emmerich, *Melanchthon und die Synode von Erdőd 20. September 1545*, Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 8(1996), 3–4, 19–35 = in *Melanchthon und Europa*, I, Skandinavien und Mitteleuropa, Hg. Günter FRANK–Martin TREU, Stuttgart, 2001, 203–221 (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten, 6/1)
- TEICHMANN, Lucius, *Die franziskanische Observanzbewegung in Ost-Mitteleuropa und ihre politisch-nationale Komponente im böhmisch-schlesischen Raum*, Archiv für schlesische Kirchengeschichte, 49(1991), 205–218
- THOMSON, C. Harrison, *Luther and Bohemia*, Archiv für Reformationsgeschichte, 44(1953), 160–181
- TOKUZEN, Yoshikazu, *An Asian Perspective*, Word & World, 11(1991), 265–268
- TÓTH Ferenc, *A' helvétziai vallástételt követő túl a' tiszai superintendentziában élt református püspökök élete, e' jelen való időkig lehozva*, Győr, 1812
- TÓTH, István György, *Widersprüche der katholischen Erneuerung während der Herrschaft Ferdinands I.*, in *Kaiser Ferdinand I. Ein mitteleuropäischer Herrscher*, Hg. Martina FUCHS–OBORNI Teréz–UJVÁRY Gábor, Münster, 2005, 153–162 (Geschichte in der Epoche Karls V., 5)
- TÓTH Judit, *Test és lélek. Antropológia és értelmezés Nüsszai Szent Gergely műveiben*, Bp., 2006 (Catena Monográfiák, 8)
- TÓTH-MIHÁLY Veronika, *Melius tanítása az örök életről*, in *Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István–FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2007, 62–71 (Studia litteraria, 45)
- TÓZSA-RIGÓ Attila, *Kegyesség és hitújítás: a reformáció megjelenésének első nyomai az 1527–1559 közötti pozsonyi végrendeletekben*, Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, 11(2006), 113–159
- TÓZSA-RIGÓ Attila, *A reformáció hatásai a polgári végrendelkezés gyakorlatában pozsonyi és bécsi források példáján*, Egyháztörténeti Szemle, 13(2012), 4. sz., 39–57
- TÖRÖK Zsolt, *Honerus: Rudimenta cosmographica (1542) – kozmográfia és/vagy geográfia?*, in *Honerus-émlékkönyv*, szerk. W. SALGÓ Ágnes–STEMLER Ágnes, Bp., 2001, 57–72 (Libri de libris)
- TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, *Petrarca szonettje Brodarics levelében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 61(1957), 227–229
- TROSKA, Ferdinand, *Geschichte der Stadt Leobschütz*, Leobschütz, 1892
- TUSOR Péter, *Felekezetszerveződés a kora újkorban*, Vigilia, 73(2008), 1. sz., 12–18
- URBAN, Waclaw, *Andreas Fischer, ein radikaler Anabaptist und Spiritualist aus der Slowakei*, in *Der deutsche Bauernkrieg und Thomas Münzer*, Hg. Max STEINMETZ, Leipzig, 1976, 179–182
- URBAN, Waclaw, *Eine theologische Auseinandersetzung um den slowakischen Täufer und Spiritualisten Andreas Fischer, 1534*, Archiv für Reformationsgeschichte, 71(1980), 149–159
- URBAN, Waclaw, *Der Antitrinitarismus in den Böhmischen Ländern und in der Slowakei im 16. und 17. Jahrhundert*, Baden-Baden, 1986 (Bibliotheca dissidentium, scripta & studia, 2)
- Vácegyházmegyei Almanach*, Vác, 1970
- VARGA J. János, *Europa und die „Vormauer des Christentums“*. Die Entwicklungsgeschichte eines geflügelten Wortes, in *Europa und die Türken in der Renaissance*, Hg. Bodo GUTHMÜLLER–Wilhelm KÜHLMANN, Tübingen, 2000, 55–63 (Frühe Neuzeit, 54)

- VARGA Szabolcs, *Az 1527. évi horvát-szlavón kettős „királyválasztás” története*, Századok, 142(2008), 1075–1134
- VARGHA Anna, *Bartholomaeus Frankfordinus Pannonius*, Egyetemes Philologiai Közlöny, 63(1939), 65–74
- VARJU Elemér, *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár*, Magyar Könyvszemle, 7(1899), 134–175, 209–243, 329–345
- VÉGH András, *Buda város középkori helyrajza*, I–II, Bp., 2008 (Monumenta Historica Budapestinensia, 15–16)
- VÉGH, András–ZÁDOR, Judit, *Topographie und Architektur der Stadt Buda im Spätmittelalter*, in *Buda-pest im Mittelalter*, Hg. Gerd BIEGEL, Braunschweig, 1991, 292–314
- VÉGH, János, *Das ikonographische Programm des Johannesaltars in Levoča*, Acta Historiae Artium, 13(1967), 235–241
- VÉGH János, *Alamizsnás Szent János a budai Várban*, Építés- Építészettudomány, 10(1980), 455–467
- VÉGH, János, *Der Johannesaltar des Stadtpfarrers von Leutschau Johannes Henckel. Eine ikonographische Studie*, Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte, 46–47(1993–94), 763–774
- VERCRUYSSÉ, Jos E., „Reformatio” in katholischer Perspektive. Drei Beispiele aus dem 16. Jahrhundert, Ephemerides Theologicae Lovanienses, 75(1999), 142–156
- VESELY, Daniel, *Georg Leudischer – ein lutherischer Prediger in der Zips*, in *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei. Kirchen- und konfessionsgeschichtliche Beiträge*, Hg. Karl SCHWARZ–Peter ŠVORC, Wien, 1996, 67–79 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2. Reihe, 14)
- VESELY, Daniel, *Die lutherische Reformation in der Slowakei bis 1548*, in *Europa in der Frühen Neuzeit. Festschrift Günter Mühlhpfordt*, III, *Aufbruch zur Moderne*, Hg. Erich DONNERT, Weimar–Köln–Wien, 1997, 579–596
- VLADÁR, Gábor, *Die Calvinrezeption in Ungarn*, in *Johannes Calvin zum 500. Geburtstag. Festgottesdienst, Festakt & Wissenschaftliches Symposium*, Wien, 2009, 56–73
- VOIGT, Johannes, *Geschichte Preußens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, IX, Königsberg, 1839
- WAGNER, Ernst, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A.B. in Siebenbürgen*, I, *Von der Reformation bis zum Jahre 1700*, Köln–Weimar–Wien, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/1)
- WALSH, Katherine–STRNAD, Alfred A., *Eine Erasmierin im Hause Habsburg. Königin Maria von Ungarn (1505–1558) und die Anfänge der evangelischen Bewegung*, Historisches Jahrbuch, 118(1998), 40–85
- WEBER, Matthias, *Das Verhältnis Schlesiens zum alten Reich in der frühen Neuzeit*, Köln–Weimar–Wien, 1992 (Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte, 1)
- WEIGELT, Horst, *Spiritualistische Tradition im Protestantismus. Die Geschichte der Schwenckfelder-tums in Schlesien*, Berlin–New York, 1973 (Arbeiten zur Kirchengeschichte, 43)
- WEIGELT, Horst, *Die Auseinandersetzung Valentin Krautwalds mit dem sabbatistischen Täufer-tum in Schlesien*, in *Anabaptistes et dissidents au XVIe siècle. Actes du Colloque international d’histoire anabaptiste du XVIe siècle tenu à l’occasion de la XIe Conférence Mennonite mondiale*

- à Strasbourg, juillet 1984, éd. Jean-Georges ROTT–Simon L. VERHEUS, Baden-Baden, 1987, 361–369 (Bibliotheca dissidentium, scripta & studia, 3)
- WEISMANN, Christoph, *Die Katechismen des Johannes Brenz*, I, *Die Entstehungs-, Text- und Wirkungsgeschichte*, Berlin–New York, 1990 (Spätmittelalter und Reformation, 139)
- WENDEBOURG, Dorothea, *Die Einheit der Reformation als historisches Problem*, in Berndt HAMM–Bernd MOELLER–Dorothea WENDEBOURG, *Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation*, Göttingen, 1995, 31–51
- WENZEL Gusztáv, *Thurzó Zsigmond, János, Szaniszló és Ferencz, négy egykorú püspök a Bethlenfalvi Thurzó családból*, Bp., 1878 (Értekezések a történeti tudományok köréből, VII/9)
- WESZPRÉMI, István, *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia*, I, Bp., 1960
- WETTER, Evelin, *Das vorreformatorische Erbe in der Ausstattung siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen A.B. Altarbildwerke – Vasa sacra – Abendmahlsgerät – Paramente*, in *Humanistische Beziehungen in Ungarn und Siebenbürgen. Politik, Religion und Kunst im 16. Jahrhundert*, Hg. Ulrich A. WIEN–Krista ZACH, Köln–Weimar–Wien, 2004, 19–57 (Siebenbürgisches Archiv, 37)
- WETTER, Evelin, *Überlegungen zum Bekenntniswert von Retabelausstattungen siebenbürgisch-sächsischer Pfarrkirchen*, in *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Winfried Eberhard zum 65. Geburtstag*, Hg. Joachim BAHLCKE–Karen LAMBRECHT–Hans-Christian MANER, Leipzig, 2006, 109–126
- WICZIAN, Dezső, *Beiträge zu Leben und Tätigkeit des Conrad Cordatus*, Archiv für Reformationsgeschichte, 55(1964), 219–222
- WIEN, Ulrich Andreas, „*Sis bonus atque humilis, sic te virtusque Deusque / Tollet in excelsum, constituetque locum.*” *Die humanistische Reformation im siebenbürgischen Kronstadt. Johannes Honterus und Valentin Wagner*, in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hg. Wilhelm KÜHLMANN–Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2004, 135–150 (Contubernium, 62)
- WIEN, Ulrich Andreas, *Die Humanisten Johannes Honterus und Valentin Wagner als Vertreter einer konservativen Stadtreformation in Kronstadt*, in *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Hg. Volker LEPPIN–Ulrich A. WIEN, Stuttgart, 2005, 89–104 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 66)
- WISWEDEL, Wilhelm, *Oswald Glait von Jamnitz*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 56(1937), 550–564
- WITTSTOCK, Oskar, *Johannes Honterus, der Siebenbürger Humanist und Reformator*, Göttingen, 1970 (Kirche im Osten. Monographienreihe, 10)
- WOLF, Gunther (Hg.), *Luther und die Obrigkeit*, Darmstadt, 1972 (Wege der Forschung, 85)
- WOLGAST, Eike, *Die Wittenberger Theologie und die Politik der evangelischen Stände. Studien zu Luthers Gutachten in politischen Fragen*, Gütersloh, 1977 (QFRG, 47)
- WOLGAST, Eike, *Die Religionsfrage als Problem des Widerstandsrechts im 16. Jahrhundert*, Heidelberg, 1980 (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, 1980/9)
- WOLGAST, Eike, *Reform, Reformation*, in *Geschichtliche Grundbegriffe*, V, Stuttgart, 1984, 313–360

- WOLGAST, Eike, *Politische Kalkül und religiöse Entscheidung im Konfessionszeitalter*, Luther, 76(2005), 66–79
- WOTKE, Karl, *Der Olmützer Bischof Stanislaus Thurzó von Bethlenfalva (1497–1540) und dessen Humanistenkreis*, Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens, 3(1899), 337–388
- WRIEDT, Markus, *Luthers Gebrauch der Bischofstitulatur in seinen Briefen*, in *Martin Luther und das Bischofsamt*, Hg. Martin BRECHT, Stuttgart, 1990, 73–100
- WUNDER, Heide, „*iustitia, Teutonice fromkeyt*“. *Theologische Rechtfertigung und bürgerliche Rechtschaffenheit. Ein Beitrag zur Sozialgeschichte eines theologischen Konzepts*, in *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, Hg. Bernd MOELLER, Gütersloh, 1998, 307–332 (SVRG, 199)
- WÜST, Wolfgang–KREUZER, Georg–SCHÜRMANN, Nicola (Hg.), *Der Augsburger Religionsfriede 1555. Ein Epochenereignis und seine regionale Verankerung*, Augsburg, 2005 (Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben, 98)
- ZACH, Krista, *Religiöse Toleranz und Stereotypenbildung in einer multikulturellen Region. Volkskirchen in Siebenbürgen*, in *Das Bild des anderen in Siebenbürgen. Stereotype in einer multiethnischen Region*, Hg. Konrad GÜNDISCH–Wolfgang HÖPKEN–Michael MARKEL, Köln–Weimar–Wien, 1998, 109–154 (Siebenbürgisches Archiv 3. Folge, 33)
- ZACH, Krista, *Stände, Grundherrschaft und Konfessionalisierung in Siebenbürgen. Überlegungen zur Sozialdisziplinierung (1550–1650)*, in *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*, Hg. Joachim BAHLCKE–Arno STROHMAYER, Wiesbaden, 1999, 355–378 (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 7)
- ZACH, Krista, „...Eine kleine Biblia...“ *Rezeption und Resonanz des reformationszeitlichen Katechismus im historischen Ungarn (1530–1640)*, in *Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, Hg. Wilhelm KÜHLMANN–Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2004, 151–179 (Contubernium, 62)
- ZACH, Krista, *Politische Ursachen und Motive der Konfessionalisierung in Siebenbürgen*, in *Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit*, Hg. Volker LEPPIN–Ulrich A. WIEN, Stuttgart, 2005, 57–70 (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 66)
- ZÁSZKALICZKY Márton, *A protestáns ellenállás angol és skót gyökerei: John Ponet, John Knox és Christopher Goodman ellenállásának politikai, eszmetörténeti és társadalmi kontextusai*, Sic Itur ad Astra, 17(2005), 1–2. sz., 117–168
- ZÁSZKALICZKY Márton, „Istennek kell inkább engedni...“ *A világi hatalom az egervölgyi-egri hitvallás politikai teológiájában*, Keresztyén Igazság, ú. f. 75. sz. (2007), 3–10
- ZELLER, Josef, *Paul Speratus von Rötlen, seine Herkunft, sein Studiengang und seine Tätigkeit bis 1522*, Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte, n. F. 16(1907), 327–358
- ZELLER, Josef, *Nachlese zu Paul Speratus*, Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte, n. F. 18(1909), 180–185
- ZELLER, Josef, *Neues über Paulus Speratus*, Württembergische Vierteljahreshefte für Landesgeschichte, n. F. 23(1914), 97–119

- ZIMMERMANN, Harald, *Honters Humanismus*, in Uö, *Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Vorträge und Forschungen zur südostdeutschen Geschichte. Festgabe zum 70. Geburtstag*, Hg. Konrad GÜNDISCH, Köln–Weimar–Wien, 1996, 236–254
- ZIMMERMANN, Harald, *Johannes Honterus. Der siebenbürgische Humanist und Reformator*, Bonn, 1998 (Bund der Vertriebenen, Arbeitshilfe, 67)
- ZIMMERMANN, Harald, *Honter*, in *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4. Auflage, III, Tübingen, 2000, 1896–1897
- ZOBEL, Alfred, *Untersuchungen über die Anfänge der Reformation in Görlitz und der Preußischen Oberlausitz*, Neues Lausitzisches Magazin, 101(1925), 133–188, 102(1926), 126–251
- ZOBEL, Alfred, *Magister Wolfgang Sustelius, Morgens- oder Frueprediger in Görlitz (†17. Oktober 1553). Ein Pfarrerbild aus der Görlitzer Reformationszeit*, in *Oberlausitzer Beiträge. Festschrift Richard Jecht*, Hg. Friedrich PIETSCH, Görlitz, 1938, 97–115
- ZOBEL, Alfred, *Die Kirchenbibliothek in der Peterskirche zu Görlitz*, Neues Lausitzisches Magazin, 117(1941), 94–129
- ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi superintendentiák a XVI. században*, in *Magyar protestáns egyház-történeti monographiák*, I, Bp., 1898, 3–58
- ZOVÁNYI Jenő, *Kisebb dolgozatok a magyar protestantizmus történetének köréből*, Sárospatak, 1910
- ZOVÁNYI Jenő, *Adalékok a magyar protestantizmus multjából*, Protestáns Szemle, 28(1916), 36–49
- ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp., [1922], reprint: 1986
- ZSILINSZKY Mihály, *A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai a reformatiótól kezdve*, I, *A reformatiótól a bécsi békéig (1523–1608)*, Bp., 1880
- ZSILINSZKY Mihály (szerk.), *A magyarhoni protestáns egyház története*, Bp., 1906
- ZSINDELY Endre, *Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai*, in SAE, III (1973), 969–1001
- ZSINDELY Endre, *Bullinger und Ungarn*, in *Heinrich Bullinger 1504–1575. Gesammelte Aufsätze zum 400. Todestag*, II, Zürich, 1975, 361–382 (Zürcher Beiträge zur Reformationsgeschichte, 8)

ZUSAMMENFASSUNG

I. Forschungsvorhaben

Aus der Gliederung wird deutlich, dass die vorliegende Studie geographisch in erster Linie auf den in der ungarischen Historiographie bekannten Bogen der Städte von Ödenburg (Sopron) bis Kronstadt (Braşov) und deren unmittelbare Umgebung im Ungarn des 16. Jahrhunderts beschränkt ist (falls notwendig, unter gelegentlicher Einbeziehung des direkt angrenzenden Mährens und Oberschlesiens). Der zeitliche Bezugsrahmen der vorliegenden Untersuchung über (individuelle und gemeinschaftliche) sprachliche Äußerungen der Reformation beginnt wiederum mit den ersten dokumentierten proreformatorischen Äußerungen (1522) und endet mit der ungarischen Landtagssitzung von 1548, die in vielfacher Hinsicht das Ende einer Epoche bedeutet. Das bewusst methodologische Programm der „städtischen Reformation“ aus diesem zeitlichen und geographischen Raum ist bisher überraschend wenig erforscht; als einige wenige Ausnahmen sind Károly Goda (Ödenburg), Mihály Balázs (Klausenburg/Cluj Napoca) sowie Edit Szegedi (Kronstadt) zu erwähnen.

II. Quellenlage und Methodik

Kann die Basis der ungarischen Reformationsforschung noch erweitert werden? Was die Quellen betrifft, vermutlich weniger, zumindest äußern sich Ferenc Szakály und Katalin Péter über die Frage eher pessimistisch, obwohl in Sammlungen, meist außerhalb der heutigen Landesgrenzen (zuletzt in Pressburg/Bratislava, Bartfeld/Bardejov und Hermannstadt/Sibiu), gelegentlich noch interessante Texte entdeckt werden (wenn auch nicht von literarischer, doch von theologischer Bedeutung), die der Aufmerksamkeit der großen Bibliographen und Quellenverleger der Epoche des Positivismus entgangen sind. Im Anhang dieser Abhandlung sind zahlreiche neu entdeckte, im Druck bisher nicht erschienene und in der Forschung nicht ausgewertete Dokumente enthalten. Aus eigenen kritischen Ausgaben habe ich jedoch die ernüchternde Erkenntnis gewonnen, dass, obwohl sich diese neuere Ausgaben auf weit mehr handschriftliche Textzeugnisse als ihre Vorgänger stützen, die leicht zugänglichen, häufig zitierten *editiones principes* nach wie vor die zuverlässigsten Lesarten enthalten.

Ein Fortschritt, bildhaft gesprochen die Erkundung des Eisbergs unterhalb des Wasserspiegels, kann am ehesten durch methodologische Reformen und einfallsreiche Umwege erzielt werden, ähnlich András Kubinyi, der einst die Peregrinationsforschung zur Klärung siedlungsgeographischer Fragen verwendete, oder Ferenc Szakály, der durch die Analyse mehrerer Personenregister

die Rangordnung von Marktflecken aufzustellen versuchte. Die hier verwendete, primär philologische Methode der Textanalyse bedeutet zwar einen scheinbaren Rückschritt zu der vor hundert Jahren entstandenen, bio-bibliographischen Geschichtsschreibung, die sich auf zu Lexikoneinträgen gewordene klassische Autoren konzentriert, dennoch ist zu hoffen, dass der Leser ab und zu Synergien mit der Methodologie der Stadtforschung oder der intertextuellen Analyse entdecken kann.

Ausgehend von Erfahrungen in der deutschen Forschungslandschaft, die sich teilweise auch auf Ungarn übertragen lassen, erscheint es sinnvoll, die Reformation als ein sprachliches Ereignis zu betrachten, und zwar aus folgenden Gründen:

- reformatorischen Taten (Bruch des Mönchgelübdes, des Zölibats, des Fastens, Besetzen von Kirchengebäuden oder Kirchengütern, Reformen in Liturgie und Organisation der Kirchengemeinde usw.) geht normalerweise eine reformatorische Verkündigung (in Wort oder Schrift) voraus;
- die Reformation als sogenannte evangelische Bewegung entwickelt ihren eigenen Jargon, eine neue Kirchensprache, deren Verwendung auch dem Zwecke der Identifizierung dient;
- die Verbreitung der reformatorischen Ideen ist sensitiv gegenüber Sprachgrenzen;
- Informationen aus unseren Quellen sind untrennbar von dem – zunächst lateinischen und deutschen, später ungarischen – sprachlichen Umfeld, in dem sie überliefert wurden.

In der Geschichte der ungarischen Reformation – ausgehend vor allem aus den „Kirchengeschichtlichen Denkmälern“ (*Monumenta ecclesiastica*) von Vince Bunyitay – finden sich zahlreiche bekannte Ereignisketten bzw. Textgruppen, in denen die neue Kirchensprache verwendet wird. Sekundäre, verallgemeinernde oder auslegende Formulierungen aus Quellen, die erst nachträglich auf die Ereignisse reflektieren, eignen sich jedoch oft nicht dazu, als „Sprachdenkmäler“ gewertet und betrachtet zu werden.

Die meisten Erkenntnisse der vorliegenden Studie sind philologischer Natur, aus ihnen resultieren neue oder korrigierte Autorenbiographien, Datierungen von Werken bzw. deren Zuordnung zu Autoren, ferner das Erkennen und Interpretieren der literarischen Abhängigkeit von Texten. Die Untersuchungen erlauben es zwar nicht, ein nagelneues Reformationsmodell aufzustellen, doch können mit ihrer Hilfe einige verallgemeinernde Schlussfolgerungen gezogen werden. Diese werden in den nächsten Kapiteln zusammengefasst.

III. Zusammenfassung der wissenschaftlichen Erkenntnisse

1. „Gnade und Friede“

Während des nordungarischen Bergarbeiteraufstandes (1525) benutzten die Bergleute unter anderem den von Paulus geprägten apostolischen Gruß (Rm 1,7 par) als Sonder- bzw. Erkennungszeichen, das sie auch als Einleitung ihrer Briefe an ihre Glaubensbrüder verwendet haben (in der Ausgabe Peter Ratkoš' insgesamt in sieben Fällen). Aus den Quellen wird klar, dass der apostolische Gruß – anders als die gängigen Formeln der humanistischen, politischen oder kirchlichen Korrespondenz – als Identifikationsmittel innerhalb der sogenannten evangelischen Bewegung dient. Am deutlichsten wird dies bei dem anpassungsfähigen erasmianischen Johannes Henckel: er benutzt in seinen Briefen zwar meist humanistische Wendungen, aber als er sich an den Breslauer Reformator Johannes Hess oder an seine ehemalige (mittlerweile lutherisch gewor-

dene) Gemeinde wendet, greift auch er auf die altbewährten reformatorischen Marker zurück: „Gnade und Friede...“.

Versucht man, von diesem Zeitpunkt aus rückwärts nach den Vorkommen dieses emblematischen Satzes zu forschen, stechen räumlich und zeitlich nächstliegend die Hirtenbriefe von Paulus Speratus an seine Gemeinde in Iglau/Mähren (1523–24) ins Auge. In Luthers Briefwechsel taucht diese Formel zwischen 1522 und 1546 auf Lateinisch und Deutsch auf, selten in vollem Wortlaut, häufiger in komprimierter Form als *gratiam et pacem in Christo / in Domino / in Jesu*, manchmal nur durch Anfangsbuchstaben angedeutet. Die Entstehung der Formel geht – wie von Gerhard Ebeling überzeugend nachgewiesen – auf den Wormser Reichstag 1521 und dessen Folgen zurück.

Luther schöpft gegen die kaiserliche Autorität aus dem apostolischen Gruß Kraft, er versucht gewissermaßen mit apostolischer Autorität aufzutreten. Ein knappes Jahr später, als er die Wartburg verlässt und somit den obligatorischen und wohlverdienten Gehorsam gegenüber seinem Landsherren Friedrich dem Weisen bricht, beruft er sich auf dasselbe souveräne paulinische Motto – wohl auch in Anlehnung an das Beispiel von Johannes Gerson ein Jahrhundert früher.

Binnen einiger Monate wurde der als Gebetsformel verwendete apostolische Gruß zum Markenzeichen der Lutherbriefe, das andere zur Nachahmung animierte. Vermutlich trugen auch gedruckte Empfehlungen, die mit *Gnade und Friede* begannen, zur überraschend schnellen Verbreitung dieser stilistischen Erneuerung Luthers unter den Reformatoren bei. Innerhalb eines einzigen Jahres fingen auch Zwingli, Osiander, Jonas, Bucer, Capito, Müntzer, Oecolampadius und Bullinger an, diese Grußform zu verwenden. Die Genese der Formel verdeutlicht vor allem den polemischen Unterton gegenüber der weltlichen Mächte (wie es in der Abhandlung ausführlich dargestellt wird), implizit weist sie aber auch auf den apostolischen Anspruch und die paulinische Rolle hin. Die Inanspruchnahme der apostolischen Autorität wird außerdem durch vereinzelte Angaben angedeutet: sowohl Luther, als auch Zwingli und Speratus wurden der Anredeform „Apostel“ seitens ihrer Parteigänger gewürdigt.

Luther gab den formalen Elementen des humanistischen Briefes nach seiner reformatorischen Wende im Geiste der biblischen Sprache und des Denkens eine neue Definition. Die traditionellen lateinischen und deutschen Grußformen wurden allmählich vom biblischen Gruß verdrängt. Der paulinische Gruß richtet sich, im Gegensatz zu den humanistischen und spätmittelalterlichen Briefformeln, an alle Christen, er gilt für alle und bringt alle auf einen gemeinsamen Nenner. Es entstanden verschiedene aktualisierende, erweiterte, vereinfachte, verkürzte und hinweisende Formen (*G & P*) des apostolischen Grußes.

In privater Korrespondenz lassen sich zwei grundlegende Funktionen unterscheiden:

- Ansprache an die Gemeinde oder die weltliche Obrigkeit als Vertreter der göttlichen Wahrheit,
- Anrede von Gleichgesinnten im Jargon der Bewegung.

Bei den Schlussformeln der reformatorischen Briefe stoßen wir ebenfalls auf feststehende Wendungen, die jedoch deutlich abwechslungsreicher sind, als die einleitenden Grußformen. Gleichzeitig mit der Verwendung des apostolischen Grußes entsteht eine festgeschriebene Form am Ende der deutschsprachigen Briefe: *hiemit Gott befohlen*. Diese Schlussformel wird allmählich allgemein (obwohl nicht ausschließlich) gegenüber allen Adressaten egal welchen Standes und Ranges verwendet, während in den lateinischen Briefen die Form *vale* fortbesteht. Das knappe, aus drei Wörtern bestehende Idiom geht eindeutig auf eine Erneuerung Luthers zurück,

der diesen Abschiedsgruß mit kühner Demokratisierung gleichermaßen an niedrigere und höhere Adressaten richtet. In Anbetracht des polemischen Untertons dieses Grußes, der von Luther erstmals in angespannter politischer Lage am Ende seiner deutschsprachigen Briefe benutzt wurde, erscheint er uns eher provokativ als erzwungen höflich. Im Jahr des Wormser Reichstages war Luther besonders vorsichtig, wenn es darum ging, in wessen Obhut er sich empfehlen, auf wessen Schutz er sich verlassen konnte, und ob „Gnade“ oder „Gunst“ als theologisch prägnante, bereits belegte, überaus belastete Begriffe überhaupt dazu geeignet waren, menschliche Verhältnisse und politische Abhängigkeiten darzustellen. Das Idiom *hiemit Gott befohlen* erhält seine ursprüngliche Bedeutung in diesem historischen und psychologischen Kontext.

Beim Betrachten der ungarischen Quellen ist es verblüffend, wie einheitlich die reformatorischen Briefformeln auch hier präsent sind. Ohne alle Namen aufzählen zu wollen, muss doch kurz erwähnt werden, dass die Liste der Briefautoren nahezu alle kanonisierten Reformatoren aus Ungarn umfasst: Dévai, Honterus, Stöckel, Radaschin, die Dichter Batizi und Sztárai, die Humanisten Henckel und Kresling, die Drucker Huszár und Heltai sowie die als Radikale berüchtigt gewordenen Andreas Cremnicianus, Wolfgang Schustel, Georg Leudischit sowie Lukas Egri. Die Verwendung des apostolischen Grußes erweist sich als überraschend zuverlässiger Indikator, der in unklaren Fällen die in der Fachliteratur erst nach langwieriger Diskussion akzeptierten Standpunkte sensibel widerspiegelt: so fehlt der humanistische Bibelübersetzer und Wiener Professor Johannes Sylvester beispielsweise komplett in der Auflistung, er verwendet nämlich in keinem seiner überlieferten Briefe lutherische Formeln. Johannes Henckel und Königin Maria von Ungarn bedienen sich ihrer wiederum nur gelegentlich und vor allem in den Jahren, in denen sie sich der evangelischen Bewegung nähern.

Bei der Durchsicht der fünf Bände der *Monumenta ecclesiastica* fand sich eine einzige auffällige Ausnahme, d. h. ein Briefautor, der diese Grußformeln verwendete, obwohl er eindeutig zum Lager der Altgläubigen gehörte. Für den besonderen Fall des Seniors der 24 Zipser Städte, Georg Moller, gibt es aber eine Erklärung.

Selbstverständlich sind diese Indikatoren nur in einem begrenzten Bereich gültig, sie sind beispielsweise vor allem für deutschsprachige Briefe charakteristisch. Außerdem spielt neben der Person der Briefautoren auch der Kreis der Adressaten eine Rolle (siehe oben zur doppelten Funktion des Grußes), daher ist es auch informativ, wenn jemand als Adressat mit den lutherischen Formeln in Verbindung gebracht werden kann.

Die größte Überraschung bereiten allerdings die Schriften zur nordungarischen Bergarbeiterbewegung: in ihnen bedienen sich fünf Briefautoren eindeutig lutherischer bzw. lutherisch anmutender Eingangs- und Abschiedsformeln, wodurch sie entscheidende Argumente für die Diskussion liefern, ob im Bergarbeiteraufstand reformatorische Ideen eine Rolle gespielt haben und ob die Reformation in Ungarn vor der Schlacht in Mohács 1526 überhaupt einen ernstzunehmenden Einfluss hatte.

2. Königin Maria und die „Kuckucksjungen“ aus Brandenburg

Als erste Ankündigung der kirchlichen Sprachreform in Ungarn könnte der Brief des Schemnitzer Notars Bartholomaeus Francfordinus Pannonius vom 19. Mai 1522 bewertet werden, in dem er nach seiner Rückkehr aus „Babylon“, sprich Rom, den zu dem Zeitpunkt bereits reformatorisch überzeugten Conrad Cordatus als *Cunradum nostrum* begrüßt und die vermeintliche

Vorladung Luthers nach Nürnberg mit den folgenden Worten kommentiert: „Der Kaiser hält einen Reichstag in Nürnberg ab, unser Luther ist dorthin geladen, der von dem Herrn Jesus gesegnet sei, dessen beständigster Verkünder er ist.“ Der Brief Francfordinus’ ist ein glaubwürdiges Zeugnis aus einer Epoche, in der die Zeitgenossen die humanistische und evangelische Bewegung noch als eine Einheit betrachteten – dennoch sind diese Worte eher als ein sprachliches Ereignis des Humanismus als eines der Reformation in Ungarn zu werten. Dieser Text ist kein eindeutiger Beleg für die Lutherrezeption in Ungarn, auch wenn es bemerkenswert ist, dass der Schemnitzer Notar seinen Brief 1522 mit der Babylon-Metapher beginnt, die in der damaligen humanistischen Korrespondenz noch keineswegs als Klischee galt.

Die minutiöse Aufdeckung dieses Humanistenkreises aus Ofen (Buda) ist ein Verdienst des früh verstorbenen Gustav Hammann. Simon Grynaeus reiste nach seinem Studium und seiner Lehrertätigkeit in Wien nach Ofen, wo er spätestens im Sommer 1521 den Unterricht aufnahm (seine Tätigkeit als Bibliothekar wird von István Borzsák angezweifelt). Er und der damals erst zwanzigjährige Veit Oertel aus Bad Windsheim waren vermutlich Kollegen. Der Pfarrer an der St.-Georgs-Kapelle war Mag. Johannes Kresling, geboren in Ofen. In der benachbarten deutschsprachigen Liebfrauenkirche (heute: Matthiaskirche) predigte zu dieser Zeit Conrad Cordatus, der mit Schulmeister Grynaeus eng befreundet war. Diese vier hervorragend ausgebildeten Männer zeigten – zumindest laut Cordatus – bereits ab Sommer 1521, d. h. unmittelbar nach dem Wormser Reichstag, der als Geburtsstunde der evangelischen Bewegung gilt, Sympathie für die Lehren Luthers. Mehrere von ihnen machten sich kurze Zeit später auf nach Wittenberg bzw. erarbeiteten sich die Anerkennung der dortigen Reformatoren. Mit diesem Kreis hängen – nicht zuletzt wegen der fehlenden Verbindung nach Wittenberg – lose die folgenden weiteren Personen zusammen: Bartholomaeus Francfordinus, Autor und Regisseur von Schuldramen, mit Kresling vielfach verbunden, sowie der Humanist Johannes Lang und der Komponist Thomas Stoltzer.

Es ist ein weit verbreiteter Irrglaube in der protestantischen Kirchengeschichte, dass all diese Männer (mit Ausnahme der ursprünglich aus Ofen stammenden Kresling und Francfordinus) auf die Einladung Georg des Frommen hin nach Ungarn gekommen wären und auf die Empfehlung des Markgrafen hin eine Anstellung in Ofen bekommen hätten. Diese Auffassung hielt sich in der Literatur bis vor kurzem hartnäckig, auch wenn für eine Einladung oder Empfehlung keinerlei Hinweis existiert. Nicht zu übersehen ist allerdings die Tatsache, dass diese Personen fast ausnahmslos in irgendeiner Weise mit Georg dem Frommen oder seiner Umgebung in Verbindung standen – was sich nicht darauf beschränkte, dass sie mit dem Markgrafen jahrelang in derselben (nicht sonderlich reich bevölkerten) Stadt wohnten. Die Ofener Bruderschaft Christi Leib, das Organ des deutschen Bürgertums, spielte eine besondere Rolle dabei.

Der Ofener Humanistenkreis war (auch wenn mehrere seiner Mitglieder aus weiter Ferne stammten) primär mit dem Ofener deutschen Bürgertum verbunden; die höfischen Beziehungen u. a. zu Kanzler György Szatmári oder zu Königin Maria, die 1521 nach Ofen kam, entwickelten sich erst später. Die Mitglieder des Kreises unterscheiden sich klar von den Humanisten am königlichen Hof sowie von den in Italien ausgebildeten Szatmári-Stipendiaten durch Herkunft, Prestige, Interessen und ihr späteres Schicksal.

Wie Markus Hein kürzlich sehr präzise formulierte, wurden aus den Mitgliedern dieses Kreises zwar nicht selbstverständlich und automatisch Reformatoren, doch war es von außerordentlicher Bedeutung, dass die Fäden von Beziehungssystemen zwischen verschiedenen Schichten

und Orientierungen hier zusammenliefen: zwischen den Deutschsprachigen, den Humanisten, der höfischen Politik und den Anhängern der evangelischen Bewegung. Dadurch wirkten diese Kreise aufeinander, katalysierten Wirkungen, leiteten Nachrichten weiter und verbanden religiöse Ideen, ästhetische Werte, persönliche Selbstverwirklichung sowie politischen Einfluss miteinander. Weder Königin Maria noch Georg der Fromme übernahmen hierbei die Rolle des Initiators oder des Organisators, sie steigerten die Wichtigkeit und das Prestige dieser Vernetzung durch ihre bloße Präsenz und ihr öffentliches Gewicht, das sie als politischen Schirm über diesen Kreis hielten. Die Gegner, egal wie motiviert, waren gegenüber dieser Gefahrenquelle scharf sensibilisiert und fanden im Handumdrehen das Gegenmittel, indem sie die „lutherischen Deutschen der Königin“ kompromittierten.

Ein zweiter, halbwegs vergleichbarer Kreis entstand im Einflussgebiet der Familie Thurzó, in den nordostungarischen königlichen Freistädten. In der gegenwärtigen Studie finden folgende Mitglieder Erwähnung: Johannes Henckel, Georg Leudischit, Valentin Eck, Leonhard Cox, Johannes Antoninus, Wolfgang Guglinger, Achatius Hensel, Antonius Transilvanus, Georg Wernher und Andreas Gönci Melczer sowie der bereits in Verbindung mit Ofen erwähnte Johannes Lang. Die Fäden, durch die Leonhard Stöckel, Johannes Sylvester, Ludovicus Szegedi und Johannes Honterus mit dem hier vorgestellten Thurzó-Kreis verbunden waren, hängen mit dem lockeren Netz der humanistischen Verbindungen und dem vielschichtigen und nuancierten Verhältnis des ungarischen Humanismus zur späteren Reformation zusammen.

Gemeinsamkeiten zwischen diesen beiden Kreisen sind der deutsche städtische Hintergrund, die entstehende Orientierung nach Wittenberg (bei den Zipsern hauptsächlich über Breslau), die Wiener und Krakauer Universitätsvergangenheit, die nachträglich entstandenen großpolitischen und höfischen Nexus sowie das städtische lateinischsprachige schulische Umfeld (Grynaeus, Oertel, Francfordinus, Lang, Melczer, Hensel, Cox, Eck und Wernher waren ebenfalls Schulmeister, die anderen Träger von Schulen). Es ist in manchen Fällen unklar, inwiefern die einzelnen Personen unter den Einfluss reformatorischer Ideen gerieten, soviel ist aber sicher, dass früher oder später alle mit Melanchthon in Korrespondenz standen. In Nordostungarn fehlt die Verbindung zu Georg dem Frommen komplett, statt dessen dominieren Kontakte zu Erasmus, außerdem gewinnt hier die Jagd nach Pfründen sowie die Unterstützung der Hierarchie (der Thurzó-Bischöfe, László Szalkai und Tamás Szalaházy) an Bedeutung.

3. Einheit in der Vielfalt

Es wurde erst durch das systematische Studium der Flugblattliteratur möglich, die Frage nach der Einheit der Reformation zu stellen: kann man in dieser Vielfalt, in diesem „Wildwuchs“ (Franz Lau) eine Kohärenz entdecken, oder herrscht „ein heilloses Durcheinander“ (Katalin Péter)? Laut Bernd Moeller sind Flugblätter authentische und repräsentative Zeugnisse dessen, was und wie in den reformatorischen Städten gepredigt wurde. Durch sie gewinnen wir Informationen über damals geäußerte Wörter, die – nach der Formulierung Gottfried Seebaß’ – „die Städte veränderten“. Gleichzeitig bilden die Flugblätter das sprachliche Umfeld und den Diskursionsraum zuverlässig ab, in dem die Kommunikation der Reformation verlief, wobei die Forscher Rücksicht auf die Grenzen dieses Raumes nehmen, seine Einschränkungen aufdecken und auf weitere Möglichkeiten hinweisen.

Bernd Moeller beschrieb die deutsche Reformation vor 1525 mit einer musikalischen Metapher und bezeichnete diese Epoche als lutherische „Engführung“. Moeller vertritt als Mitverfasser der Diskussionsschrift *Reformationstheorien* (1995) die Ansicht, dass bis 1525 alle Strömungen der Reformation unter Luthers Einfluss standen, ihn unterstützen und dadurch am Abbau des mittelalterlichen Ideengebildes beteiligt waren. Die Diskussionsthese Dorothea Wendebourgs lautet hingegen: die Einheit der Reformation entstand erst nachträglich durch die Verurteilung seitens der Gegner, vor allem durch die Synode von Trient. Berndt Hamm betont wiederum die Kohärenz statt der Einheit. In den konkurrierenden Reformprogrammen sind die miteinander verwandten Lehren erkennbar und rekonstruierbar, so z. B. die Verwendung der *sola*-Formeln oder die Betonung des Gemeinschaftsprinzips.

Bei der Betrachtung der Lebensläufe und der theologischen Einordnung mehrerer ungarischer Reformatoren ergibt sich eine spezifische, für die Region zugleich typische Variante der Problematik Engführung vs. Weitführung. Das Phänomen lässt sich am einfachsten am Beispiel des bereits erwähnten Conrad Cordatus vorstellen. Die reformatorischen Ideen hatten auf Cordatus, den Ofener Prediger, vermutlich über dessen Lektüren etwa ab 1521 einen Einfluss. 1524 predigte er vor einer glanzvollen Gemeinde, im Beisein des königlichen Paares „gegen den Papst und die Kardinäle“, woraufhin er fliehen musste; sein Name findet sich einige Wochen später bereits in der Matrikel der Wittenberger Universität. In den nächsten Jahren taucht er mal in Ungarn, mal in Wittenberg auf, wo er ein enger Vertrauter Luthers und Taufpate in Melanchthons Familie wird. Sein bewegtes Leben schließt er als lutherischer Superintendent im brandenburgischen Stendal.

In der Literatur werden bei fehlenden Quellen gern spätere Daten und Umstände auf frühere Zeiten projiziert. So wird Cordatus im Eintrag des Ungarischen Kulturhistorischen Lexikons 2004 als „luth. Pastor in Kremnitz 1517“ bezeichnet – dennoch kann nicht behauptet werden, dass Cordatus 1524 in Ofen im „lutherischen Geist“ gepredigt hätte, höchstens kann ohne eine genauere theologische Zuordnung und Kategorisierung vermutet werden, dass er eine kirchenkritische Rede hielt, die vermutlich durch reformatorische Flugblätter beeinflusst war. Die unberechtigte Rückprojizierung ist teilweise (so auch bei Cordatus) nicht nur der Historiographie, sondern auch dem späteren Gedächtnis der jeweiligen Person zuzuschreiben, dessen ungeachtet bleibt die Frage eine Frage: was verstanden unsere Reformatoren wohl unter dem häufig erwähnten „Evangelium“, bevor sie mit der Wittenberger Theologie unmittelbar in Berührung kamen? Da reicht es jetzt nicht mehr, einfach das pauschale Urteil der einstigen Gegner hinzunehmen: „ein Lutherist!“ Man muss nach differenzierteren und inhaltlich genaueren Antworten streben.

Die Frage nach der theologischen Bewertung ist in vielen Fällen natürlich eine rhetorische und somit nicht zu beantworten. Bei manchen Personen stehen uns allerdings Texte aus der vorwittenbergischen Zeit zur Verfügung, deren parallele Untersuchung dabei helfen kann, den Quellenmangel zu füllen. Die in der gegenwärtigen Abhandlung untersuchten vier Personen sind Paulus Speratus, Wolfgang Schustel, Aegidius Faber und Sigismund Staudacher, deren Lebensläufe zahlreiche Parallelen aufweisen. Dabei sind nicht unbedingt die regionalen Gemeinsamkeiten oder die Ähnlichkeiten zwischen dem Verlauf der Karrieren interessant (sie gelangten alle nach Wittenberg und bauten anschließend mit der Unterstützung der Wittenberger Reformatoren eine Karriere in einem lutherischen Territorium auf), sondern, wie schon bei Cordatus, die Probleme der theologischen Zuordnung der Personen. Sie versuchten bereits vor ihrer Wittenbergreise, ihre eigene Stadt zu reformieren, und gerade die so ausgelösten (teilweise politischen) Konflikte vertrieben sie von

zu Hause. Es stellt sich jedoch die Frage, inwiefern diese Reformen des Gottesdienstes und diese frühen Bestrebungen tatsächlich lutherisch waren. Eine exakte Antwort lässt sich in keinem der vier Fälle geben, denn selbst bei Speratus, dessen Wiener Predigt bereits 1524 in Druck erschien, lässt sich der nachträgliche kosmetische Einfluss des Erinnerungsvermögens im Text eindeutig nachweisen.

Für einen Blick hinter den Vorhang der Verallgemeinerungen und der heroisierenden Versuche ist es besonders hilfreich, dass uns diese vier sich räumlich und zeitlich nahen Lebensläufe parallel vorliegen und die fehlenden Motive sich gegenseitig ergänzen lassen. In der Analyse zeichnet sich eine gewisse Konvergenz ab, die darin besteht, dass sich die Weitführung kontinuierlich verengt, die Wildtriebe abgeschnitten werden, das Chaos sich ordnet, und all das geschieht dank der wachsenden Wittenberger Kontrolle und der Rückkopplung.

4. Kleiner Grenzverkehr: gute nachbarschaftliche Beziehungen mit Schlesien und Mähren

Ich arbeite seit Jahren an einer Studie, der ich den Arbeitstitel *Grenzenlos* gegeben habe. Ein leitender Gedanke der Studie ist, dass nicht nur Ungarn ein kleines Land ist, wie es sprichwörtlich gern behauptet wird, sondern dass die gesamte Region zwischen Elbe und Donau kreuz und quer leicht zu bereisen ist – von Wittenberg bis Kronstadt, um bei Georg Wernhers Beispiel zu bleiben. Dies zwingt den Forscher zu historischen und kulturellen Grenzüberschreitungen. Diese Verbindungen, Vernetzungen und Grenzübertritte sind uns selbstverständlich immer präsent gewesen, besonders in Bezug auf das Spätmittelalter und die humanistische Kultur (z. B. im Dreieck Krakau-Breslau-Zips). Im hier untersuchten Fall geht es aber um mehr als einen Informationsfluss, nämlich um die Rezeption von Ideen, von Peregrination, von Gelehrtenfreundschaften. Denn hinter diesen Begriffen sind das vermutliche verwandtschaftliche Beziehungssystem und das in mehrere Richtungen durchlässige Gewebe des ostmitteleuropäischen deutschsprachigen städtischen Bürgertums (*hospites Teutonici*) wohl wichtige organisierende Faktoren.

– In diesem Beziehungssystem war Breslau (und weniger stark auch Schweidnitz) die Haupttrasse, da die Peregriner ebenfalls dem Handelsweg gefolgt sind. Die Pastoren der Odermetropole, Johannes Hess und Ambrosius Moibanus, lösten oft Kaderprobleme der ungarischen Kirchen, sie erteilten Rat, leiteten Nachrichten und Geldsendungen weiter. Wie bei jeder Großstadt fand in Breslau nicht nur das Heranziehen des kirchlichen Nachwuchses statt, sondern sie kam als Bischofsstadt mit den vielen Kirchen auch als Aufnahmemarkt der Geistlichen in Betracht.

– Liegnitz-Brieg war ein Ort der Sicherheit. Die frühere Hochburg des Schwenckfeldianismus wurde nach 1535 durch die Einführung einer neuen, auf Kompromisse gebauten Gottesdienstordnung auch aus theologischer Sicht zu einem Ort ohne jeden Verdacht. Wer aus seinem Dienst in der Heimat kurzfristig ausscheiden musste, konnte bei Fürst Friedrich II. auf Unterbringung und eine Aufnahme in seine Dienste zählen. Die populärste Mittelschule der Region war in Goldberg im selben Fürstentum, und die nächste Stadt zu Ungarn, in der lutherische Pastoren in der größten Anzahl überhaupt ordiniert wurden, war Brieg.

– Trotz vielfacher negativer Erfahrungen holten ungarische Städte immer wieder Prediger aus Mähren, das als Geburtsstätte der radikalen Strömungen (Täufer, Sabbatarier, Taboriten) galt.

– Die wichtigste Nachschubroute der Pastorenbeschaffung führte für Ungarn jedoch in das oberschlesische Teschen und nach Troppau, bedingt wohl nur durch die geographische Nähe, da

die Macht- und Kirchenorganisationsverhältnisse dieser beiden Fürstentümer sich untereinander deutlich unterschieden. Der Fürst von Teschen, Wenzel II., war, ebenso wie der Liegnitzer Friedrich II., ein Schwager Georg des Frommen, während in Troppau König Ferdinand herrschte.

– Das mit Nordungarn ebenfalls benachbarte Jägerndorf, das Georg dem Frommen erblich gehörte, war jedoch ebenso von der Kooperation mit den Bergstädten entlang des Grans abhängig, wie diese von ihm. Daher entwickelte sich zwischen den Kirchen dieser beiden Regionen ein intensiver bilateraler Austausch.

5. Der Melanchthonsche Engführung

Ab dem Fall Ofens 1541 und dem missglückten Rückeroberungsversuch 1542 widmete sich Melanchthon längerfristig der theologischen Frage des „restlichen“ ungarischen Christentums (vgl. Jes 10,21). Dies bewog ihn, 1543 mit Honterus Kontakt aufzunehmen. Dennoch wurde Melanchthon nicht erst jetzt zur höchsten Autorität für die ungarischen Reformatoren, sondern schon seit Mitte der 1530er Jahre. Er mischte sich bereits zu dieser Zeit sogar unmittelbar (durch Empfehlungsschreiben) in Personalfragen der ungarischen Kirchen ein. Deswegen kann mit der oben erwähnten Metapher Bernd Moellers von der Melanchthonschen Engführung der ungarischen Reformation gesprochen werden. Diese Erkenntnis wird durch die folgenden Beobachtungen unterstützt:

– Die *Disputatio* Dévais aus 1537 und sein Katechismus aus 1538 verwendete die Definitionen aus Melanchthons *Loci communes* sowohl im äußerst empfindlichen Bereich der Abendmahlslehre, als auch in der Kirchenlehre.

– In der hinsichtlich der Quellen und der praktischen Zielsetzungen ziemlich eklektischen Schrift von Honterus, der *Reformatio ecclesiae Coronensis* (1543) wurde ausschließlich Melanchthon als zitierte Autorität namentlich erwähnt. Bei der Union mit den Hermannstädtern und bei der Erstellung der *Reformatio ecclesiarum Saxonicarum* (1547) wurde der Text Honterus' in melanchthonschem Geist umformuliert.

– Die Großwardeiner Thesen (1544) verwendeten den in der 1543-er Ausgabe der *Loci* erörterten Begriff von Kirche, genauso wie Imre Ozorai in seinem ungarischen Traktat, während das Bekenntnis von Erdöd (1545) Ausdrücke der 1540-er *Variata* in seine Glaubensartikel einbaute.

– Die erste Synode der freien königlichen Städte in Oberungarn (1546) hatte vor, ihr neues Kirchenorgan (Seniorat) nach dem Augsburger Bekenntnis und den *Loci communes* aufzustellen. Hier wurde oft auf Philippus verwiesen oder mit ihm gedroht – je nach Temperament und Grad der Anspannung.

– Caspar Helth imitierte in seiner Klausenburger Bibelübersetzung bewusst die Arbeitsteilung der Wittenberger (Luther, Melanchthon, Aurogallus), Leonhard Stöckel wiederum ahmte den Korrespondenzstil Melanchthons nach.

– Obwohl sich der Einfluss der melanchthonschen Geschichtsbetrachtung bereits in den 1540er Jahren bei Dévai, Andreas Farkas, Andreas Batizi oder Stephan Benczédi Székely bemerkbar macht, ist von einer breit angelegten öffentlichen Rezeption erst nach dem Tod des Praeceptoris zu sprechen.

– Die Siebenbürger baten den Wittenberger Meister um ein schriftliches Gutachten für ihre Einheitsschrift von 1557 (*Consensus doctrinae*). Obwohl diese Einheit bereits 1559 wieder dahinschmolz (Neumärkter Bekenntnis, Rundschreiben von Bullinger), wird die Trennung der theo-

logischen Wege traditionsgemäß mit dem Tod Melanchthons (*ad obitum Philippi*) in Verbindung gebracht.

– Melanchthon war ein erfolgreicher Einheitstheologe. Während seiner Lebenszeit konnte er seine Schüler innerhalb des beweglichen Rahmens seiner Theologie meist fesseln. Selbst bei Péter Melius Juhász kommen Bullingers Christologie (die Ablehnung der *Ubiquitätslehre*) und die melanchthonsche Eschatologie (Heiluniversalismus) eine Weile (bis 1561) gut miteinander aus.

6. Die Stufen der Freiheit

Es war Matthias Dévai, der als erster die Lehre der Reformation in Ungarn in theologisch geordneter Form, mit durchschlagender Kraft, unter energischer Durchsetzung der praktischen Konsequenzen aus der Rechtfertigung durch den Glauben und des Prinzips von *sola Scriptura* in zahlreichen Bereichen des kirchlichen und gesellschaftlichen Lebens vertrat. Um die gedankliche Unabhängigkeit und die mobilisierende Wirkung der Verkündigung Dévais zu veranschaulichen, werden hier drei Themen aus seinem Gedankensystem ausgewählt und exemplarisch beschrieben: die Frage nach der evangelischen Freiheit, nach dem Heiligenkult und des allgemeinen Priestertums.

Dévais Freiheitsauffassung wird besondere Bedeutung verliehen durch die Art, wie er über das Verhältnis und die Unterscheidung von Gesetz und Evangelium lehrt, was bekanntermaßen einer der Grundpfeiler reformatorischen Denkens ist. Sowohl Imre Révész, als auch Jenő Sólyom bemerken, dass sich Dévai nicht zum sogenannten dritten Gebrauch des Gesetzes (*tertius usus legis*) bekennt, d. h. zu seiner Rolle im Leben der Neugeborenen und Erlösten. Es ist anzunehmen, dass Dévai diese u. a. für Melanchthon und Calvin charakteristische Ansicht nicht einfach aus Unkenntnis heraus, sondern bewusst ausklammert.

Vor diesem Hintergrund ist es nicht verwunderlich, dass die vermutlich in Dévais Wortlaut erhaltenen Großwardeiner Thesen (1544) später statt der zwei-, drei- oder vierfachen Aufteilung des Gebrauchs des Gesetzes bereits die Struktur der Schichten der christlichen Freiheit skizzieren: Freiheit (in Christus) von Sünde und Tod, Freiheit (durch Christus) von den Härten des Lebens, Freiheit vom Gesetz Moses, und schließlich Freiheit von den menschlichen Traditionen. Eine unmittelbare Quelle dieses Systems ist die erweiterte Ausgabe von Melanchthons *Loci communes* aus 1543. Dévai lässt also mit der für ihn charakteristischen Selbständigkeit und mit Eklektizismus die in Melanchthons *Loci* ausgeführten Lehre von *tertius usus legis* außer Acht und übernimmt gleichzeitig vollständig die Lehre von *quattuor gradus libertatis*. Der obige Ausgangspunkt sowie die nachdrücklich vertretene Auffassung vom gegenseitigen Verhältnis von Bindung und Freiheit spiegeln sich bei ihm konsequent wider in der Lehre über die Priesterehe, das Fasten, die Beichte, die Messe, die zwei Gestalten und die Anbetung des Altarsakraments sowie die Feiertage.

7. Schlafende Heilige, wachende Schwestern und Brüder

Die Bezweiflung der Heiligenverehrung ist eine Reaktion mit theologischen Mitteln auf die politische und militärische Lage und die Identitätskrise des Landes, denn die ungarischen Schutzheiligen, Reliquien, heilige Könige, ja selbst die *Patrona Hungariae* hatten als Türken bekämpfende Patronen versagt und sich des Vertrauens unwürdig erwiesen. Die auf sie gebaute staatliche Ideologie und symbolische Repräsentation waren ins Schwanken geraten. Dévai gelangte von diesem Ausgangspunkt bis zum Leugnen von Hölle, Purgatorium und Limbus, zur Theorie der

schlafenden Heiligen, zu einem neuen Mariabild und einer neuen Form der Gemeinschaft mit den Heiligen. Der geistige Hintergrund und die Wirkung der berühmt-berüchtigten Schlafentheorie im Kontext der gesellschaftlichen Stimmung und der Gedankenwelt in der Krise nach der Schlacht von Mohács wurde von Jenő Sólyom wohl richtig eingeschätzt, auch wenn er dieser Theorie Dévai weniger Aufmerksamkeit widmete als anderen theologischen Themen. Das scheinbare Desinteresse ist umso überraschender, da Dévai *expressis verbis* formuliert, welche politischen Postulate seine christologischen Ausführungen nach sich ziehen werden: „Die Mönche verkünden mit brüllender Stimme, dass Stephan, der erste König der Ungarn das Land der Heiligen Maria widmete. Daher wird sie selbst auf den Münzen als die Patrona des Landes abgebildet. Aber wenn dem so ist, behaupte ich, dass der König keine Ahnung von der Natur und Beschaffenheit des Glaubens hatte, nämlich dass jener sich allein an Gott wendet und seine Augen allein auf Christus richtet und dabei von den Heiligen und der Heiligen Jungfrau keinerlei Kenntnis nimmt, von deren Verehrung ich weiter unten sprechen werde.“

Es ist ein großer Verdienst von Pál Ács, dass er in seiner frisch erschienenen Dévai-Studie versucht, die erfinderischen Gedanken Dévais weitaus ernster als in den früheren Arbeiten zu nehmen und sie dann in einem deutlich breiteren ideengeschichtlichen Rahmen zu deuten, nämlich im Kontext der Jahrtausende alten christlichen Tradition der *psychopannychia*. Gleichzeitig muss erwähnt werden, dass Dévai selbst zugibt, dass er sich in seiner ersten, gewissermaßen improvisierten Schrift – die als Auslöser der Diskussion gilt, uns aber nicht überliefert ist –, etwas ungenau ausgedrückt habe. Ferner könne er aufgrund der späteren Umstrukturierungen und Ergänzungen durch andere die Verantwortung für den Inhalt des Traktats, der unter seinem Namen weit bekannt wurde, nicht vollständig übernehmen. Möglicherweise wurde der Autor auch dadurch zum vorsichtigeren Formulieren seiner Gedanken bewogen, weil er in der Zwischenzeit selbst einsah, was seinen Kritikern sofort auffiel: nämlich dass seine Ansichten denen der Anabaptisten zum Verwechseln ähnlich waren.

Wenden wir uns nun der Frage zu, welche positive Lehre aus der Ablehnung der traditionellen hierarchischen Kosmologie folgt. Welche neuen Verdienste werden von Dévai den entglorifizierten Verstorbenen zugeschrieben, und an wen kann sich nach seiner Ansicht der Christ, der aus der Vormundschaft und Obhut der Heiligen ausscheidet, nun um Hilfe wenden, der nunmehr nicht einmal einen Funken Vertrauen den – Schlafenden ähnlich – blinden, tauben und machtlosen Seelen entgegenbringen kann?

Es ist klar, dass im Himmel der einzige Patron und Vermittler Christus ist. Laut Dévai ist aber auch auf der Erde niemand ganz allein und sich selbst überlassen: hier beten die Christen gegenseitig füreinander (Jak 5,16). Statt der unsichtbaren haben sie nun sichtbare Fürsprecher, statt der toten Knochen (heilbringender Reliquien) lebende Rippen (vgl. Gen 2,22!) und Brüder, und sie sollten ihr Vermögen besser für diese ausgeben! In Christus gibt es weder Kleinere noch Größere, weder Klienten noch Patrone, weder Schuldner noch Gläubiger, niemand ist näher am Feuer oder an die Peripherie gedrängt. So wie sie nun im Glauben gleich sind, werden sie in der Ehre gleich werden. Hilfestellung und die Übernahme von Verantwortung sind gegenseitig. Darauf basiert ein neues Gemeinschaftsbewusstsein und das Vertrauen von „wir sind nicht allein“, was sich als mobilisierungsfähige Ideologie gegenüber der in der Krise steckenden traditionellen Patrona-Hungariae-Lehre und dem Kult des Heiligen Blutes aus Báta (einer die Osmanen bisher erfolgreich fernhaltenden Reliquie) durchaus als wettbewerbsfähig erweist. Berichte aus dem

späteren türkischen Besatzungsgebiet, die europaweit mit Begeisterung gelesen wurden, atmen auch diesen Geist, und sie bilden die Grundlage für neue theologische Systeme, die in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts entstehen und ein für die Grenzfestungen charakteristisches Weltbild widerspiegeln.

8. Das allgemeinste Priestertum

Anders als die Hauptströmung der Reformation spricht sich Matthias Dévai bei seinem berühmten Verhör vor dem Bischof von Wien, Johannes Fabri, für das Recht der Frauen auf Predigen und das Verwalten der Sakramente aus. Die Antworten von Dévai waren offensichtlich ernstgemeint: Frauen dürften auf ihre Art lehren, und wenn sie schon predigen dürfen, warum sollten sie keine Beichte abnehmen dürfen?! Bei der Betrachtung des Problems dient das theologische Programm des allgemeinen Priestertums als Schlüsselbegriff. Dévai versuchte, mehr als irgendjemand sonst, dies ernst zu nehmen, und auch wenn er die Einschränkungen seiner Wittenberger Meister erwähnt, behandelt er diese recht locker und flexibel. Es ist auch für den ungarischen Reformator eindeutig, dass der öffentliche kirchliche Dienst (*ministerium*) von den Christen auf auserwählte Personen übertragen wird, aber dieser Auftrag übernimmt bei ihm noch weniger die traditionelle Form der Ordinierung und ihre Äußerlichkeiten, er ist vielmehr ein Akt der Bewegung und Gemeinschaft. Bei ihm fällt ein schwereres Gewicht auf die Wahl eines Pastors als auf seine Ordination, und bei der Beichte und der Nutzung der Schlüsselgewalt ist die persönliche Eignung wichtiger als das kirchliche Amt.

Selbstverständlich ist den Frauen der Dienst nur im Notfall erlaubt, aber die Deutung des Notfalls wandelt sich stark von Luther bis Dévai. Beide Reformatoren sind sich einig: sollte keine geeignete und berufene Person (Pastor, Mann), die predigen und die Beichte abnehmen könnte (diese zwei Aufgaben werden explizit genannt), verfügbar sein, so müssen im Zweifelsfall Frauen an ihre Stelle treten und im Interesse des Evangeliums die Stellung halten, um das Gewissen zu trösten. Der Unterschied zwischen den beiden Auffassungen ist, dass Luther mit dem Eintritt einer solchen Situation nicht rechnet, höchstens an speziellen Orten wie in Nonnenklöstern, während es für Dévai offenbar eine praktische Frage ist; für ihn wird das Gesetz durch die Not tatsächlich aufgelöst, und somit wird die legislative Autorität des Apostels Paulus (I Kor 14,34–35) relativiert, die in seinen Augen ohnehin beschränkt ist.

Offensichtlich stehen hinter den zwei Denkweisen unterschiedliche persönliche Erfahrungen und kreative Visionen. Es darf nicht außer Acht gelassen werden, dass in Ungarn zu dem Zeitpunkt von Dévais Verhör in Wien bzw. bei dessen nachträglicher Niederschrift (1533–1536) politisch instabile Verhältnisse und bürgerkriegsartige Zustände herrschten; das Land stöhnte unter den Spuren und Lasten von drei großen türkischen Kriegszügen und dem zwischen den zwei gekrönten Königen ständig wechselnden Kriegsglück; der Blutverlust, die Zerstörung und die mentale Krise waren enorm. Notfälle gab es tatsächlich reichlich (und vielleicht sogar kontinuierlich). Katalin Péter nimmt in ihrer Abhandlung über die Reformation sogar ernsthaft an, dass in Ungarn unter den Verkündern des neuen Glaubens Männer und Frauen gleichermaßen vertreten waren – leider stützt sie sich dabei nur auf Analogien und Hypothesen statt auf Quellenbelege. Wenn sich die hier beschriebene Dévai-Interpretation als richtig und überzeugend erweist, so unterstützt sie in jedem Fall dieses Bild der Reformation.

9. Der Reformationsbegriff von Honterus

Was verstand Honterus wohl unter *reformatio*? Obwohl er sich am Anfang und am Ende seines Reformationsbüchleins von 1543 auf die Wittenberger Kirchenordnung beruft, sind die Wurzeln der Honterschen Reformation außerhalb der Wittenberger Theologie zu suchen. Das Verhalten, das sich auf die lehrende Verkündigung und auf praktische Reformen konzentriert, verbindet die Reformati-onsschrift von Honterus am ehesten mit der philologisch-pädagogisch motivierten Bewegung von Erasmus, während die hessischen und Straßburger Parallelen des Titels die Aufmerksamkeit auf den Einfluss durch oberrheinische humanistische Kreise lenken. Die Auffassung dieser Gruppen stimmt mit der der Wittenberger zwar insofern überein, dass die Quelle der Reformen hier wie dort Got-tes Wort ist, allerdings unterscheiden sie sich dadurch, dass die humanistisch-städtische Tradition der Durchsetzung des durch wissenschaftliche Methoden erschlossenen Textes der Heiligen Schrift (als alt-neuer Norm) eine wichtigere Rolle zuweist als die nordischen Reformatoren, bei denen das Gewicht weniger auf der schriftliche Autorität, sondern eher auf der Verkündigung (*viva vox*) liegt. Dieses „bürgerliche“ Element ist – wenn auch weniger eindeutig – auch bei Honterus zu finden, noch wichtiger ist aber die Feststellung, dass die Kronstädter *reformatio* weniger eine theologische als eine nach der süddeutschen Tradition juristische Kategorie ist, da sie weder Erneuerungen noch Repara-turen, höchstens Korrekturen und die erneute Kodifizierung einer bereits früher geltenden Ordnung mit einschließt.

Der Titel von Honterus' Werk kann aber nicht nur vor dem Hintergrund der süddeutschen städ-tischen Reformation interpretiert werden, sondern auch in Bezug auf die zunächst im Heiligen Rö-mischen Reich und später auch in Ungarn immer bedeutendere katholische Erneuerung. Bei diesem kirchenpolitischen Einflussfaktor, der unter anderem durch die ideologische und geistige Munition der Konzilsbewegung und die spätmittelalterliche Reform der Observanz genährt wurde, müssen zwei Phasen unterschieden werden: die frühe, kompromissuchende und die späte, eine autoritäre Sprache sprechende Strömung. Diese Unterscheidung ist wichtig, weil die Wortwahl der beiden Phasen zwar identisch ist (z. B. die Verwendung der Termini *reintegratio*, *restitutio* und *reformatio*), diese Wörter unter den veränderten Kräfteverhältnissen allerdings eine ganz andere Bedeutung erhalten. Das erste auf Ungarn bezogene Dokument der versöhnlichen Kirchenpolitik ist die Gesandteninstruktion von Papst Paulus III. aus 1539, in der die Möglichkeit zur Gewinnung der Lutheraner betont wird. Auf Reichsebene sind die Wormser und Regensburger Religionsgespräche für diese Politik richtungswei-send (1540–1541).

Vermutlich fiel es in diese Zeit, dass die Kronstädter Wittenberg als ein von Rom anerkanntes Zentrum der Reformbewegung für sich entdeckten. Das ist das außenpolitische Umfeld, das dem Kronstädter Rat einen Orientierungswechsel ermöglicht, und genau in dieser erwartungsvollen Stim-mung erscheint das Reformationsbüchlein Honterus'. Die *Reformatio ecclesiae Coronensis* tritt als apologetische Schrift mit dem Anspruch auf, von Reformen zu berichten, die auch für die kirchliche und weltliche Obrigkeit akzeptabel sind, und da die Stadt der nunmehr „Rom-konformen“ Witten-berger Kirchenordnung folgt, spricht sie im Namen einer integrierbaren und nicht einer abtrünnigen Gemeinschaft.

10. Humanistische Kanoniker als künftige Radikale

Der aus ungarischen Quellen bestens bekannte Sabbatarier und Täufer Andreas Fischer wurde erstmals von Daniel Liechty mit einem Wiener Studenten identifiziert. *Andreas Vischer ex Lutovia* (Litovel in Tschechien) immatrikulierte sich am 14. April 1498 an der Wiener Universität. Er legte sein Magisterexamen am 22. Februar 1505 als *Andreas Pisciculus ex Lutovia* ab, und im nächsten Wintersemester las er, bereits als Magister, über das erste Buch Euklids an der Artistenfakultät. Weitere Quellen über Andreas Fischer wurden von Martin Rothkegel in den Archiven von Olmütz und Mährisch-Iglau entdeckt. Fischer wurde 1511 Kanoniker im Dom von Olmütz. In diesem Amt besaß er ein Haus in Olmütz, dokumentiert zwischen 1514 und 1523. Von 1519 bis 1521 und im Jahr 1523 hatte er das Amt des Generalvikars der Diözese Olmütz inne, das zuvor von 1503 bis 1512 von Weihbischof Martin Göschl ausgeübt worden war.

Stephanus Taurinus, ein Verwandter Martin Göschls, schreibt in seinen 1519 erschienenen Notizen zum Epos *Stauromachia* unter den Gelehrten der Stadt Olmütz nicht nur von Göschl mit besonderer Hochachtung, sondern auch von Andreas Pisciculus, der sein Altersgenosse und Stammbruder (*symmysta*) sei. Damit belegt er, dass der Kanoniker Andreas Vischer zum humanistischen Kreis des Bischof Göschl, des späteren Täufers, gehörte. Der Olmützer Kanoniker Andreas Fischer-Pisciculus verschwindet nach 1523 spurlos aus den Olmützer Urkunden. Erst 1543 taucht ein neueres Dokument über den verwickelten Rechtsstreit auf, der um das frühere Haus des verstorbenen Kanonikers Andreas Pisciculus ausgebrochen war.

Es gibt also einen Täufer und Prediger Andreas Fischer, der 1528 plötzlich in Südmähren als Humanist in Erscheinung tritt, drei Sprachen beherrscht, 1529 eine turbulente Missionsreise in die Zips unternimmt, 1532 zusammen mit Oswald Glaidt für die Einführung des Sabbats kämpft, bis 1535 in der von Balthasar Hubmaier und Göschl gegründeten Nikolsburger Täuferkirche als Prediger wirkt, 1538/39 sich wie Glaidt in Jamnitz aufhält und 1542 in Oberungarn eines gewaltsamen Todes stirbt. Daneben gibt es einen gleichnamigen Humanisten und Kleriker, dessen Universitätslaufbahn in Wien von 1498 bis 1511 und dessen kirchliche Laufbahn von 1511 bis 1523 hervorragend dokumentiert ist, der zum Humanistenkreis von Bischof Göschl gehört, aber 1523 plötzlich aus den Quellen verschwindet und vor 1543 verstorben sein muss. Bis weitere Quellen entdeckt werden, kann vorläufig die Hypothese Martin Rothkegels angenommen werden, nach der es sich hier um ein und dieselbe Person Fischer handelt.

Das Beispiel des Andreas Fischer, der in Wien magistrierte, in Olmütz ein Kanonikat erlangte und später zum Sabbatarier wurde, weist auf den Typen des humanistischen Kanonikers hin, der sich zum radikalen Reformator entwickelt, ähnlich den in Ungarn wirkenden Georg Leudischit, Márton Kálmáncsehi Sánta und Lajos Szegedi (sie studierten und magistrierten in Krakau. Leudischit war Mitglied des Zipser Domkapitels, Kálmáncsehi des Weißenburger Domkapitels, während die Pfründen Szegedis in Stuhlweißenburg nicht genau bekannt sind). Eventuell kann der vorläute Pfarrer von Kirchdrauf (Spišské Podhradie), Mag. Matthias Kunsch, ebenfalls zu diesem Kreis gezählt werden, sowie auch Dévai aufgrund von seinen Studien in Krakau und seinen nicht näher definierbaren Beziehungen zur Probstei in Stuhlweißenburg, obwohl er im Gegensatz zu ihnen seine entscheidenden Einflüsse in Wittenberg erhielt.

Die ungarische historiographische Tradition ist dazu geneigt, das Wirken des Weißenburger Domkapitels aus der Perspektive der Reformation zu betrachten und in einigen Siebenbürger Kanonikern die Wegbereiter der Reformation zu sehen. In der Tat stellten sich später zahlreiche

Mitglieder des Domkapitels an die Seite der Reformation. Mihály Csáky unterstützte am Ende seines Lebens als Kanzler von Fürst Johannes Sigismund die Unitarier, Sebestyén Károlyi Boldi unterzeichnete zwischen 1555 und 1557 diverse Dokumente als evangelischer Superintendent, und Márton Kálmáncsehi Sánta wurde in den 1550er Jahren in Ostungarn zum Verbreiter der helvetischen Reformationsrichtung. Darüber hinaus lassen sich freundschaftliche Beziehungen zwischen Johannes Honterus und verschiedenen Mitgliedern des Domkapitels (u. a. Gáspár Pesti und Antal Verantius) nachweisen. Diese Sichtweise ist allerdings einseitig und irreführend.

Es ist ebenfalls schwer zu beurteilen, ob die Zips tatsächlich durch den Zipser Vikar Georg Leudischit reformiert wurde. Seine mehrere Jahrzehnte währende Präsenz hatte sicher einen Einfluss auf das Geschehen, auch seine sture Eigenwilligkeit mag viele beeindruckt haben, aber sein Engagement für den Lutherismus und seine moralisch beispielhafte Lebensführung, die ihm von vielen seiner Biographen attestiert werden, kann durch Quellen kaum belegt werden.

Dennoch verdeutlichen die obigen Beispiele anschaulich die Laufbahn von einem gesellschaftlich anerkannten, kulturell gehobenen mittleren kirchlichen Status hin zur Verbreitung der damals extremsten theologischen Ansichten (Sabbatarismus, Zwinglianismus, Antitrinitarismus) und zur Ausübung der sich daraus ergebenden kirchlichen Handlungen. Diese Laufbahn überrascht allerdings nur diejenigen, die sich viel zu sehr an die Begriffswelt der „Volksreformation“ gewöhnt haben und vergessen, das Müntzer ebenfalls Magister und Pfarrer, Karlstadt wiederum Professor und Kanoniker war. Der Typ des sich radikalierenden humanistischen Kanonikers könnte als Alternative das Modell des „Franziskaner-Reformators“ relativieren, das in der Forschung bis zum Umfallen wiederholt wird, und durch ihn könnte in das Motivsystem der komplexen, immer individuellen, aber an vielen Punkten parallelen Lebensgeschichten der zu Reformatoren gewordenen Einzelpersonen ein tieferer Einblick gewonnen werden.

Beim Betrachten der verschiedenen Gruppen der humanistischen Reformatoren, Kanoniker-Reformatoren, Pfarrer-Reformatoren und der geheimnisvollen Franziskaner-Reformatoren lässt sich feststellen, dass der größte gemeinsame Nenner dieser Gruppen ein gewisses Minimum an kultureller und schulischer Bildung ist, das wohl Voraussetzung für die Bereitschaft zum Kennenlernen und zum Annehmen neuer Lehren sowie deren kreativer Weiterführung war. Eine Verallgemeinerung dieser Erkenntnis ist, dass es im spätmittelalterlichen oder frühneuzeitlichen Ungarn eine *einzige* geistige Elitegruppe gab, die weder durch sprachliche noch konfessionelle oder politische Grenzen zerstückelt war. Selbst durch die doppelte Königswahl (Ferdinand I. und Johann I. als Gegenkönige) und das gleichzeitige Verfolgen zweier gegensätzlicher außenpolitischer Richtungen (Habsburger- vs. osmanenfreundlich) konnte die geistige Gemeinschaft des Landes nicht dauerhaft entzwei gerissen werden. Dabei waren die Mitglieder dieser Elite in unterschiedlichen gesellschaftlichen Schichten beheimatet: die Humanisten in der politischen und schulischen Sphäre, die Kanoniker in den Städten und der kirchlichen Administration, die Franziskaner in den Minderstädten. Jeder hatte seinen eigenen Handlungsraum und unterstützenden Hintergrund sowie sein eigenes Publikum – allein deshalb wäre es sinnlos, in der Geschichtsschreibung die eine oder andere Gruppe von den anderen abzuheben und gegenüber den anderen zu bevorzugen und von einer „Franziskaner-Reformation“, oder „Pfaffenreformation“ oder „Schulmeisterreformation“ zu sprechen.

11. Die kirchenpolitischen Bestimmungen des Landtages von 1548

1548 wurden vom Pressburger Landtag acht Gesetzesartikel erlassen, in denen kirchliche Angelegenheiten geregelt werden. Meistens wird von diesen Bestimmungen nur jene erwähnt, die besagt, dass die Täufer und die Sakramentariier des Landes verwiesen werden sollten. Aber selbst diese Bestimmung wird nicht in voller Länge zitiert, weil das ergänzende Attribut außer Acht gelassen wird: „die sich noch im Land befinden“, und auch das nachfolgende Verbot wird verschwiegen, nämlich dass solche künftig keine Niederlassungsgenehmigung mehr erhalten sollen. Aus der Gesamtheit des Artikels wird deutlich, dass der Landtag diese Ketzer nicht unter den Bürgern aufzuspüren suchte, sondern die aus dem Ausland geflüchteten religiösen Dissidenten verbannen wollte. Das Verbot bezieht sich auf Täufer, die aus anderen Ländern nach Ungarn geflohen sind, und auf Sakramentariier, die dort Zuflucht suchten, oder viel mehr auf solche, die oberflächlich zu diesen Gruppen gezählt wurden (die Taboriten und radikalen Utraquisten aus Mähren). Bezüglich der Ausweisung der Täufer fällt einem zunächst die 1535 in Münster eingetretene Katastrophe ein, im Zusammenhang mit Ungarn muss aber auch auf ihre gleichzeitig stattgefundene Verfolgung in Mähren hingewiesen werden. Vor diesem Hintergrund kann das Attribut richtig gedeutet und seine Bedeutung erfasst werden: „die sich noch im Land befinden“. Da es aus der Zeit vor 1548 keine Angaben von organisierten Gemeinschaften im helvetischen Geist gibt, ist es auch bei den Sakramentariier eine wichtige Aussage: keiner darf solchen im Land Zuflucht bieten.

Im Gegensatz zu der Deutung, die in der protestantischen historischen Tradition verbreitet ist, geht es in diesen Gesetzesartikeln keineswegs um die Duldung der Angehörigen der Augsburger Konfession. Auch nicht in dem Sinne, dass sie übergangsweise in Ruhe gelassen würden. Das grundlegende Ziel der gesetzlichen Bestimmungen ist die Reformierung der römisch-katholischen Kirche, womit zu diesem Zeitpunkt die *reintegratio ecclesiae*, d. h. die Wiederherstellung der Urkirche durch Reformen gemeint ist. Hierzu gehört beispielsweise die Bestimmung, dass die Prälaten die lokalen Kirchen besuchen sollten und prüfen sollten, ob es vorschriftsmäßig ordinierte Priester sind, die die Gottesdienste abhalten und die an kirchlichen Pfründen teilhaben, als auch wie die Lehre geartet ist. Ferner sollten sie dafür Sorge tragen, dass regulär ordinierte Priester in den Dienst gestellt werden. Dadurch gerieten all die lokalen Kirchen in Gefahr, in denen die Prälaten bzw. die Kommissare des Königs gesetzeswidrige Zustände vorfanden. Besonders gefährdet waren diejenigen Gemeinschaften, in denen die evangelische Reformation praktiziert wurde und deren Pastoren sich in Wittenberg oder in anderen protestantischen Kirchen zur Ordination angemeldet hatten. Die Prälaten wurden ferner angewiesen, diejenigen zu bestrafen, die des Dienstes unwürdig waren, d. h. die ohne ordnungsgemäße Ordination dienten. Die Kontrolle und das Verbot waren allerdings nur die eine Seite der Bestimmungen, die andere war der Ausbau der Kirchen: die Prälaten sollten in jeder Minderstadt und in jedem Dorf solche Pfarrer einsetzen, die die wahre Lehre kannten und diese unterrichteten sowie die Sakramente nach den Riten der heiligen katholischen Kirche austeilten. Zusammenfassend kann man also sagen, dass das Gesetz im Ungarischen Königreich 1548 die *reformatio catholica* angestoßen hat.

Es ist aufschlussreich, die Verbindung zwischen dem Beginn der *reformatio et reintegratio ecclesiae* in Ungarn und der auf den 14. Juni 1548 datierten *Formula reformationis* eingehender zu untersuchen, die vom Kaiser des Heiligen Römischen Reiches dem Augsburger Reichstag vorgelegt und von diesem angenommen wurde. Obwohl zwischen diesen beiden Gesetzestexten kein

direkter literarischer Zusammenhang besteht, weisen sie eine Gemeinsamkeit auf, nämlich dass in ihrer Entstehung König Ferdinand I. eine entscheidende Rolle spielte und dass hier unter *reformatio* die Wiederherstellung des katholischen Kultes verstanden wird. Vor diesem Hintergrund können wir uns von der Auffassung endgültig verabschieden, nach der das ungarische Konfessionsgesetz aus 1548 den Angehörigen des Augsburger Glaubens irgendeinen Schutz gewährt hätte. Die ältere Forschung wurde wohl durch die Geschichte der milden Durchführung des Gesetzes in einigen Gegenden, in privilegierten Städten und auf dem Besitz von Großbesitzern irregeführt, weil sie andere Prozesse außer Acht ließ: nämlich die Verfolgung der protestantischen Pastoren, die nunmehr in stigmatisierendem Sinn „Prediger“ genannt wurden.

12. Die mehrschichtige Entstehungs- und Rezeptionsgeschichte der Konfessionen

Bekenntnisse haben mit der Zeit des Öfteren eine neue Funktion erhalten – dies lässt sich am Beispiel des Augsburger Bekenntnisses gut verdeutlichen: es hatte eine bestimmte Funktion 1530 in Augsburg, eine andere 1531 in Schmalkalden, wieder eine andere 1540–41, als die Dialoge stattfanden, und schließlich eine andere 1555, wieder in Augsburg. Das 1549 in Ungarn eingereichte Bekenntnis des Fünfstädtebundes (Kaschau, Leutschau, Preschau, Bartfeld, Zeben) diente vorerst nur der Rechenschaft und der Rechtfertigung nach außen. Mit dem Überreichen erfüllte es seine Funktion und wurde später höchstens als Referenz verwendet, aber auch dabei war nicht der Text selbst, sondern der Akt des Einreichens bedeutend. Neben den mangelnden Möglichkeiten, den Text zu drucken, erklärt dies wohl den besonderen Umstand, dass kein Original und keine mit dem Einreichen gleichzeitig entstandene Kopie erhalten ist.

Ab 1560 erhält dieses Bekenntnis eine grundlegend neue Funktion (möglicherweise – laut István Botta – bereits auf der Synode von Zeben (Sabinov) 1560, dennoch spätestens 1564 auf der Synode von Bartfeld (Bardejov) – was persönliche Unterschriften der Teilnehmer belegen): es wird zum Pfand der internen Übereinkunft über die Lehre. Plötzlich wird auch der Inhalt wichtig, es entstehen Kopien des Bekenntnisses, das auf den Synoden der fünf Städte regelmäßig vorgelesen und unterschrieben wird. Selbstverständlich wird Zusammenhalt vor allem dort benötigt, wo sich Divergenzen bemerkbar machen; und auch die geschriebene Autorität wird durch den Tod der lebenden Autoritäten aufgewertet: es ist kein Zufall, dass eine Quelle aus dem 16. Jahrhundert ausgerechnet auf das Jahr 1560 im Zusammenhang mit der Entstehungstradition des Bekenntnisses der fünf Städte verweist: „um den Tod Philipps herum“ (*ad obitum Philippi*). Mit anderen Worten muss hinsichtlich der Entstehung präzise formuliert werden, indem Text und die mit ihm verbundene Funktion auseinandergehalten werden. Nicht nur die Tradition ist demnach mehrstimmig, auch die Entstehungsgeschichte ist vielschichtig. Es sei erneut auf die mehrfache Entstehung des Augsburger Bekenntnisses hingewiesen (vier Varianten, in denen die Ausweitung der Funktionen genau nachvollzogen werden können, sind in der Ausgabe des *Corpus Reformatorum* zu lesen).

Welche Konsequenzen können gezogen werden aus dem Vergleich der untersuchten Quellen aus den drei wichtigsten reformatorischen Knotenpunkten und protestantischen kirchenorganisatorischen Initiativen (Großwardeiner Thesen, Bekenntnis aus Erdöd, *Reformatio ecclesiae Coronensis*, *Confessio Pentapolitana* sowie *Confessio catholica* von Debrecen) aus dem ungarischen Theißgebiet, dem sächsischen Kronstadt und dem kulturell vielfarbigen Oberungarn?

– Die kirchenpolitischen Ereignisse im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation übten in Ungarn eine sehr wichtige Wirkung aus. Sowohl der versöhnliche Ton vor dem Schmalkaldischen Krieg als auch die kaiserliche Übermacht nach der Niederschlagung der evangelischen Stände hinterließen Spuren in den in Ungarn entstandenen Bekenntnissen. Noch enger ist allerdings die Verbindung mit der theologischen Entwicklung in Deutschland und deren Textdokumenten: es lassen sich direkte literarische Abhängigkeiten beobachten zwischen dem *Verzeichnus* aus Nürnberg und der Honterus-Schrift, der *CA Variata* und dem Bekenntnis aus Erdöd, ferner zwischen der *CA Invariata* und dem Bekenntnis der fünf Städte. Auch die nacheinander entstehenden Erweiterungen der *Loci communes* Melanchthons erscheinen in Ungarn binnen einiger Monate, eingebettet in Texte, die in Ungarn entstanden sind.

– Vor der Verabschiedung und Veröffentlichung der Dekrete von Trient herrschte eine allgemeinere und flexiblere Auffassung der Katholizität, die in zahlreichen Fragen der kirchlichen Riten abweichende Meinungen und Praxen tolerierte. Die untersuchten Bekenntnisse bewegten sich ausnahmslos im Rahmen dieser Katholizität, indem sie sich neben der Heiligen Schrift gern auf traditionelle Autoritäten – ob allgemein oder namentlich – beriefen, besonders auf apostolische und Kirchenväter, vereinzelt aber auch auf scholastische Theologen und kanonisches Recht.

– Da diese Bekenntnisse als Einheitsdokumente bestimmter Gemeinschaften entstanden sind, blieben ihre Autoren und Redakteure trotz ihres Ruhms entweder im Hintergrund oder ganz anonym. Nur von der Autorenschaft von Honterus gibt es direkte Belege, aber auch er hat seine Schrift in Weißenburg nicht persönlich verteidigt, statt dessen wurde dies von den offiziellen Vertretern der Stadt und der Kronstädter Kirchenorganisation, dem Richter, dem Pfarrer sowie dem Dekan des Geistlichkeitskapitels an seiner Stelle übernommen.

– Als Druckereibesitzer konnte Honterus für die Popularisierung und Verbreitung der *Reformatio ecclesiae Coronensis* sowie der darauf basierenden weiteren Texte (*Reformatio ecclesiarum Saxonicarum* usw.) viel tun. Dank der Kronstädter Presse ist der originale und zuverlässige Text dieser Werke bis heute überliefert. Ähnlich günstig steht es um die Werke Melius' in Debrecen. Im Gegensatz dazu ist der komplette Mangel an Druckereikapazitäten in Nordungarn dafür verantwortlich, dass die Texttradition der Bekenntnisse aus Erdöd und den fünf Städten äußerst problematisch ist. Es war nicht sonderlich wichtig, die Texte zu kennen und zu verstehen, es ging vielmehr darum, die bekennenden Akte einfach aufzulisten und auf sie hinzuweisen – schließlich verfügten nicht einmal die Mitglieder des Fünfstädtebundes über ein eigenes Exemplar des eingereichten Bekenntnisses. Dies erklärt, warum spätere Fiktionen und Spekulationen einen breiten Raum einnehmen konnten, sowohl hinsichtlich der Zusammensetzung des Autorengremiums als auch der des Niveaus und des Zeitpunktes der Gegenzeichnung durch die Obrigkeit. Mangels eines allgemein bekannten und eindeutig festgehaltenen Textes gab es ferner ständig die Möglichkeit und das Bedürfnis, an den Bekenntnisse weiterzuschreiben, evtl. sogar unter Anpassung an die zwischenzeitlich veränderten theologischen Grundlagen.

– Zusätzlich zu den bei der Erstellung der Bekenntnisse formulierten Zielen hafteten sich mit der Zeit neuere Funktionen an die Texte, die einen vielschichtigen Rezeptionsprozess auslösten. Die Schriften dienten ursprünglich als Rechenschaft und Nachweis, um die reine Lehre und das richtige Ausüben der Konfession der Einreichenden vor der kirchlichen und weltlichen Obrigkeit zu beweisen. Darüber hinaus waren sie (unter Umständen sogar zusammen mit den bereits bekannten Bekenntnissen der deutschen Reformatoren) eine schriftlich fixierte Grundlage der Kirchenorganisation der vertretenen Gemeinschaft. Später sicherten die Schriften die Einheit der Lehre der Pastoren – aus dieser Zeit stammen auch die Unterschriften am Ende der Texte. Schließlich dienten sie als Ausgangs-

punkt für die Gemeinschaft, um sich, gestützt auf tatsächliche oder angenommene alte Privilegien (z. B. königliche Anerkennung) neue Vorrechte (z. B. Vorrang oder Ausschließlichkeit einer Konfession auf einem bestimmten Gebiet) zu erkämpfen.

– Die Entstehung des Neumarkter Abendmahlsbekenntnisses (1559) kann mit der Erscheinung der zweiten und dritten der obigen Funktionen (Festhaltung der Lehre, interne Übereinkunft) in Verbindung gebracht werden.

– Das Augsburger Bekenntnis erlangte erst nach der hier untersuchten Periode eine kirchenrechtliche Bedeutung. Bis dahin fiel der Fokus auf die in Ungarn entstandenen Bekenntnisse, vielleicht auch, weil sie den besonderen politischen und rechtlichen Umständen besser angepasst waren. Der Wettbewerb der heimischen und ausländischen Bekenntnisse endete damit, dass nach kirchlichen Foren auch die politische Obrigkeit (um weitere theologische Diskussionen zu vermeiden) dem Beispiel anderer Länder folgte und die Norm des Augsburger Bekenntnisses für die Protestanten vorschrieb, als eine europaweit bekannte und daher kontrollierbare und einforderbare Ordnung (ab 1571, eingeführt vom siebenbürgischen Fürsten). Die Bekenntnisse aus Ungarn wurden ab diesem Zeitpunkt als treue Extrakte der *Confessio Augustana* und deren Abbild behandelt. Diese inhaltliche Identifikation und die Übertragung der Autorität führte alsbald zur häufigen Verwechslung von Schriften und zu verblüffend inkompetenten historischen Vorstellungen. Die Synode von Debrecen rezipierte zwar 1567 die Einheitsdokumente über die bullingerisch-calvinische Lehrentwicklung aus Deutschland, wie zum Beispiel das Zweite Helvetische Bekenntnis, doch dieser Schritt war eher auf dem Gebiet der internationalen Kontakte bedeutend.

	Deutschland	Theißgebiet [Ostungarn]	Oberungarn	Siebenbürgen
Glaubensstreit mit den alten Institutionen	1519 Leipziger Disputation	1544 Großwardeiner Thesen		1538 Schäßburger Glaubensstreit
Entstehung eines neuen Kirchenorganisation	1526 Visitationen	1545 1. Synode von Erdöd	1546 Synode von Eperies (Prešov)	1545 Artikel von Mediasch
Einreichen einer Rechtfertigungsschrift an die weltliche Obrigkeit	1530 Confessio Augustana	1562 Confessio catholica	1549 Confessio Pentapolitana	1543 Reformatio ecclesiae Coronensis
Festhaltung der Lehre für interne Zwecke, Einheitsdokument, Erstellung eines Kanons	1529 Marburger Kolloquium, 1536 Wittenberger Konkordia	1555 2. Synode von Erdöd, 1559 Neumarkter Bekenntnis	1560 Synode von Zeben	1547 Reformatio ecclesiarum Saxonicarum 1557 Consensus doctrinae
Interne Rechtskraft	1531, 1540 Schmalkalden		1564 Synode von Bartfeld	1550 Annahme durch die sächsische Nationsuniversität
Ratifizierung (ausländischer) Bekenntnisse	1555 Augsburger Konfessions- frieden	1567 Synode von Debrecen	1593 Synode von Eperies	1571, 1582 fürstliche Edikte

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ*

Aachen, Melchior von 440	Albert, mainzi érsek <i>lásd</i> Brandenburgi Albert (†1545)
Ábel (bibliai) 368	Albertus Magnus 70
<i>Ábel Jenő</i> 57, 59, 65, 324, 469	Albrecht, mainzi érsek <i>lásd</i> Brandenburgi Albert (†1545)
Abortius, magiszter 140	Aleandro, Girolamo 98, 282
Ábrahám (bibliai) 152, 377, 399, 428	Alesius, Dionysius 349
Ábránffy család 113	Alexius R., magiszter 419
Ábránffy János, gerlai 104, 106, 113	<i>Allen, Helen Mary</i> 69, 79, 85, 91, 94, 99, 469
Achatius magiszter 176, 177	<i>Allen, Percy Stafford</i> 69, 79, 85, 91, 94, 99, 469
Achatius prédikátor 91, 92	Alvinczi Péter 19, 313, 327, 328, 332, 469
Achatius Imre <i>lásd</i> Hensel, Achatius	Ambrosius <i>lásd</i> Ambrus, Szent
Acher, Johannes 64	Ambrus, Szent 73, 236, 350, 356
<i>Ács Pál</i> 23, 210, 222, 224–226, 231, 236, 255, 258, 465, 527	Ampferach, Wolfgang 161
Ádám (bibliai) 398, 399	Amsdorf, Nicolaus von 43
Adam, bártfai német prédikátor 425	András, simándi plébános 104
Adam, Melchior 61	Andreas, magiszter 185
Adler 422	Anna királyné <i>lásd</i> Jagelló Anna
<i>Adriányi Gábor</i> 84, 92	Anna uxor Alexii 387, 388
Agág (bibliai) 390	Anna von Brandenburg <i>lásd</i> Brandenburgi Anna
Ágoston, Szent 61, 147, 292, 350, 356, 429	Annás (bibliai) 378
Agricola, Johannes 98, 302	Antal bíró 232
Agricola (Baumann), Rudolf 66, 76, 168	Antal prédikátor 84
Ahorn János 116, 117	IV. Antiokhosz (Eugenész), szíriai király 399
Ajtai Mihály 248	
<i>Aland, Kurt</i> 476	
Albert magister, rector capellae 84	

* Luther nevét, mely a könyv szinte minden oldalán előfordul, nem vettük fel a mutatóba. A rövidítve idézett művek teljes címleírását tartalmazó, ábécérendben közölt jegyzéket (478–516. lap) sem tartottuk szükségesnek mutatózni.

- Antoninus Cassoviensis, Johannes 61, 66, 67, 72, 69, 522
- Antoninus János *lásd* Antoninus Cassoviensis, Johannes
- Apalina, Szent *lásd* Apollónia, Szent
- Apolló 236
- Apollónia, Szent 225
- Apponyi Sándor 59, 63, 64, 66, 69, 76, 78, 87, 168, 196, 197, 230, 267, 467
- Aquila 236
- Arany Tamás 231, 352, 355, 356
- Arbanáz Ilona 213
- Arbenz, Emil 477
- Arcadius, római császár 433
- Arius (Areiosz) 433
- Arnold, Matthieu 42
- Áron (bibliai) 98, 425
- Arras, Paul 469
- Auer, Jacob 30
- Augustinus *lásd* Ágoston, Szent
- Augustinus Moravus (Olomucensis) 71, 195
- Augustinus, Johannes 71
- Aurifaber, Johannes 63
- Aurifabri, Johann 387, 388
- Aurogallus, Matthäus 525
- Awitzel, Christoph 140
- Axt, Donatus 155
- Baál 159, 235
- Bach, Bartel 441
- Backus, Irena 467
- Bácsi Ferenc 201, 210, 218
- Bácsi János 210
- Bácskai Vera 15, 113
- Bahil, Matthias 472
- Bahlcke, Joachim 13
- Bahlow, Ferdinand 178
- Bainhauer, Hannes 190
- Bainton, Roland H. 214, 229, 230
- Bakócz Tamás 52, 53, 76
- Balassi Bálint 51
- Balázs, káplán 84
- Balázs Mihály 15, 18, 199, 230, 269, 279, 284, 296, 343–346, 348, 349, 362, 467, 517
- Balbus, Hieronymus 64, 65
- Ballagi Aladár 87
- Balogh András 95
- Barcza József 223
- Bardala *lásd* Sbardellati
- Barla Jenő 350
- Barta Gábor 361
- Barth, Martin 337
- Bartholomaeides, Ioannes Ladislaus 174, 191, 245, 470
- Bartók Ilona 210, 467
- Bartolus de Saxoferrato 71
- Barton, Peter F. 84, 231, 327, 348, 349, 355, 470
- Bartonek Emma 46, 306, 467
- Bartoš, František M. 130
- Báthory István 462
- Báthory András 240
- Báthory Anna 245
- Batizi András 23, 49, 220, 235, 245, 254, 260, 449, 520, 525
- Batthyány Ignác 70
- Bauch, Gustav 38, 61, 66, 69, 100, 109, 167–170, 179, 471
- Bauer, Wilhelm 472
- Baumgartner, Johannes 87, 89
- Baumheckel, Georgius 32
- Bautz, Friedrich Wilhelm 467
- Bayer, Adolf 78
- Bebek Ferenc 191, 202
- Bebek Imre 210–215, 217, 220, 221, 235, 253, 447
- Beck, Josef 472
- Becsevölgyi Antal, fehérvári 104, 105
- Békefi Remig 58, 59, 64, 66, 70, 168–170, 175, 183
- Belényesi Gergely 449
- Bellardi, Werner 467
- Bencze Imre 33
- Benczédi Székely István 51, 449, 525

- Benda Gyula* 15
Benkő József 248
Benkő Loránd 468
Benrath, Gustav Adolf 476
 Berckheim, Odile de 440
Bergsten, Torsten 191, 476
Berlász Jenő 469
Bernhard, Jan-Andrea 210, 286–296, 341, 355
 Bernhardt, Simon 34, 35, 37, 178–180, 444
Berning, Benita 79
 Bertalan (Dévai Mátyás fogolytársa) 219
 Besenrade, Hans von 82, 371
Bessenyei József 80, 214, 215, 470
 Bethlen Gábor 20
Beutel, Albrecht 21
 Béza Teodor *lásd* Bèze, Théodore de
 Bèze, Théodore de 355, 357
 Biandrata, Giorgio 349
 Biber (Castor), Johannes 49, 120, 125, 176, 180–182, 400, 402–404, 409, 410, 446
 Biel, Dietrich von 440
Biermann, Gottlieb 117, 122, 179
 Billicanus, Theobald 441
Bílý, Jiří 130
Binder, Ludwig 248, 266, 268, 270, 275, 277–279, 344, 349, 361, 470
 Binder, Matthias 144, 184
Bindseil, Henricus Ernestus 37, 470
Birkás Antal 268
Birnbaum, Marianna D. 305
 Bischofsheim, jägerndorfi helytartó 411
 Blarer, Ambrosius 440
Blázy Árpád 58, 60, 291
Blickle, Peter 16, 217
 Bobst, Johannes 208
 Boczkovicz, Ulrich Christoph 184
 Bod Péter 245, 247, 248, 294, 359, 470
Boda Zsuzsanna 74
Bodnárová, Miloslava 143, 144, 150, 153, 184, 189
 Bogner, Bartholomaeus 205–207, 252, 253, 271, 291, 299, 322, 333, 334, 336–338, 412, 415–417, 420, 421, 424
Bolte, Johannes 95
 Boner 393
Bónis György 33, 34, 61, 72, 104, 162, 175, 470
Boogert, Bob van den 90
 Bopst, Martin 337, 422
 Bora, Katharina von 230
 Borbás bíró 232, 234
 Borgo, Andrea da 79
 Bornemisza Miklós 204, 207
 Bornemisza Péter 211, 222, 364
Borovszky Samu 161
Borsa Gedeon 63, 468
Borsa Iván 102, 113
Borzsák István 57, 521
 Boskovic, Arkleb z 134, 135
Botka Tivadar 92, 93, 99
Botos Péter 212, 215, 218, 226, 245, 246, 292, 341, 345, 447, 451, 472
Botta István 93, 210, 235, 240, 244, 249, 255, 290, 293, 323, 327, 330, 331, 333, 345, 351, 352, 358, 366, 533
 Bölcs Frigyes *lásd* III. Frigyes, szász választófejedelem
Böttcher, Diethelm 268
 Bra(g)man, Gregorius 89
 Brandenburgi család 78, 80, 83
 Brandenburgi fivérek 81, 94, 135
 Brandenburgi Albert (†1545) 23, 78, 83, 102, 371
 Brandenburgi Albert (†1568) 24, 50, 63, 78–83, 85, 86, 88, 90, 91, 94–96, 107, 108, 119, 130, 135, 136, 193, 375, 443–445
 Brandenburgi Albrecht Achilles 78
 Brandenburgi Anna 107
 Brandenburgi Frigyes 80
 Brandenburgi Gumprecht 80
 Brandenburgi György 23, 24, 50, 62–65, 76, 78–81, 83–86, 88, 90, 92, 94–96, 98, 102, 103, 105–126, 136, 140, 166, 176, 177, 181–183, 263, 370, 375, 376, 394, 402, 403, 406–408, 410, 412, 443–446, 521, 522, 525
 Brandenburgi János 80

- Brandenburgi I. Joachim 78, 371
 Brandenburgi Johann Albrecht 80
 Brandenburgi Kázmér 23, 78, 80, 96, 110, 119, 445
 Brandenburgi Vilmos 80, 81
 Brandenburgi Zsófia 107
 Branitzky, jägerndorfi özvegyasszony 411
Bräuer, Siegfried 158, 230
Braune, Wilhelm 12
 Braunschweig, Elisabeth von 230
Brecht, Martin 138, 470
 Brenz, Johannes 11, 147, 296, 357, 470
Breznyik János 35, 38, 57, 61, 92, 161–163, 178, 289, 304, 316, 331, 338
 Brodaries István 32, 214
Bruckner Győző 191, 206, 267, 306, 316, 317, 337
Bryner, Erich 348
 Bucer, Martin 11, 25, 43, 87, 213, 219, 220, 243, 250–252, 266, 284, 296, 342, 357, 440–442, 470, 519
Bucholz, Franz Bernhard von 92, 470
Buchwald, Georg 172, 478
Buckisch, Gottfried Ferdinand 92, 97, 107, 108, 470
Bucko, Vojtech 16
Buckwalter, Stephen E. 130, 214, 229
Bucsay Mihály 84, 199, 249–251, 256, 262, 296, 299, 313, 321, 341, 342, 345, 348, 352, 355, 357, 451, 464
 Bugenhagen, Johannes 11, 147, 161, 251, 276, 285, 441, 449, 471
 Bullinger, Heinrich 11, 43, 252, 288, 341, 345, 347, 348, 357, 358, 441, 449, 450, 471, 519, 525, 526
Bultmann, Christoph 219
Bunyitay Vince 22, 27, 70–72, 199, 244, 245, 472, 518
 Burgio, pápai nuncius 87, 88
 Burius, Johannes 308, 309, 319
 Burmann, Hans 442
Burmeister, Karl Heinz 76
Busch, Eberhard 464
Buzogány Dezső 299
 Brück, Gregor 268
 Bänderlin, Johannes 197
 Caltmensis, Joannes 86
 Calvin, Jean 11, 217, 249, 286–289, 291–293, 295–297, 346–348, 355, 357–359, 431, 526
 Camerarius, Joachim 63, 68
Cameron, Euan 11
 Camers, Johann 136–138
 Campeggio, Lorenzo 34, 81, 201, 283
Campenhause, Hans von 281
 Capito, Wolfgang 43, 192, 440, 441, 471, 519
 Caro, bártfai polgár 397
 Caspar, kisszebeni küldött 388
 Caspar, magiszter *lásd* Göppingensis, Caspar
 Casperl, bábfigura 400
 Castor *lásd* Biber, Johannes
 Celtis, Konrad 76
Cerroni, Jan Petr 38, 132, 133, 136, 139, 140, 368–370, 443
 Chemnitz, Martin 226, 471
Chlumecký, Peter von 132, 133, 136, 471
Chmiel, Adam 469
Chobot Ferenc 306
 II. Christian *lásd* II. Keresztély, dán király
 Christophorus Caspari de Epperies 145
Christ-von Wedel, Christine 230
 Chrysostomus *lásd* János, Aranyászú Szent
 Cibak Imre 105, 106, 116, 117
 Cibirianus, Johannes 432
 Cicero, Marcus Tullius 67
 Cirill, Szent *lásd* Kürillosz, Alexandriai Szent
Clemen, Otto 12
Clericus, Johannes 474
 Cocavinus, Briccius 329, 340
 Cochlaeus, Johannes 195
 Coelius Gergely *lásd* Gyöngyösi Coelius Gergely
 Colacinas, Nicolaus 174
 Collimitius (Tannstetter), Georgius 64, 76

- Conrad, Anne* 228
 Cordatus (Hertz), Conrad 31, 33–35, 37, 57–60, 62, 63, 76, 84–90, 92–94, 99, 127, 128, 157, 158, 176, 178, 181, 182, 471, 520, 521, 523
 Cordatus, Martin 87
 Corenbechius Pannonus, Georgius 58
 Cornu, Johannes *lásd* Roh, Jan
 Corvin János 112
 Corvinus, Laurentius 167
 Cox of Thame, Leonhard 66, 69, 72, 76, 77, 522
 Cranach, Lucas, id. 31, 48, 89, 437
 Cranmer, Thomas 69
 Crautwald, Valentin 192, 195, 199
 Cremner, Paul 422
 Cremnicianus (Cremnicus), Andreas 49, 51, 185–187, 202, 207, 447, 453, 520
 Cristoferus de Depsi, baccalaurius 145
 Cristophorus Johannis de Cassovia 145
 Cromer *lásd* Kromer, Michael
 Cronberg, Hartmut von 41, 438
 Croner, Johannes 83
 Cruciger, Albert 186, 322, 333–336, 338–340, 414, 417, 418, 420–424
 Crupko, lőcsei polgár 416, 424
 Cuspinianus, Johannes 78
 Cyprianus 350, 356
 Czeglédi György 350–352
 Czemanka, Andreas 175, 176
 Czerer, Hans 129

 Csáky Mihály 199, 531
 Csalog József 114
 Csanádi János 117
 Csapodi Csaba 467
 Csapodiné Gárdonyi Klára 467
 Csepregi Zoltán 317, 464, 474, 475, 478
 Csonka Ferenc 476
 Csontos János 45, 46

 Dallhammer, Hermann 80
 Damján, Szent 225
 Dán Róbert 195

 Dániel próféta 255
 Daniel, David P. 144, 153, 238, 306, 320, 323, 324
 Dávid (bibliai) 152, 159, 377
 Dávid Ferenc 278, 279, 296, 343–349, 358, 364, 425, 473
 Debreceni Ember Pál 212, 215, 218, 226, 242, 245, 246, 292, 294, 341, 342, 345, 248, 351, 447, 451, 472
 D'Elvert, Christian 474
 Demjén, Szent *lásd* Damján, Szent
 Démoszthenész 67
 Denis, Philippe 467
 Dercsényi Dezső 114
 Dereszlényi Albert 46
 Dernschwam, Hans 287, 288, 357
 Dersffy István 417
 Dési István 248
 Dessewffy János 414
 Dévai (Bíró) Mátyás 19, 23, 27, 49, 51, 54, 55, 198, 210–213, 215, 217–229, 231, 233–244, 246, 248–258, 260, 261, 263, 269, 273, 279, 289–294, 296, 297, 322, 333, 340, 364, 447–449, 457, 458, 460, 471, 520, 525–528, 530
 Dézsi Lajos 476
 Dickens, Arthur G. 11
 Dienes Dénes 223, 357
 Dietrich, Veit 226, 240, 252, 290, 293
 Dietrichstein, Siegmund von 78
 Dietz, Martinus 183
 Dingel, Irene 300, 357
 Dixon, C. Scott 12
 Dobai András 223
 Dobai Székely Sámuel 205
 Doelle, Ferdinand 106
 Dolezel, Stefan 83
 Dombvásári Ferenc 145
 Dorda, Maria 117
 Dózsa György 76
 Dömötör Ákos 256
 Dömötör Tekla 476
 Dörnyei Sándor 468

- Dörries, Hermann* 269
Drágffy család 260
Drágffy Gáspár 210, 240, 245
Draskovics György (Juraj Drašković) 286
Drees, Susanne 355
Dudík, Beda 80, 132, 134, 135, 472
Dudith András (Andreas) 306, 412, 472
Dybaś, Bogusław 464
Dyck, Erasmus 186, 448
Dyonin, Adam 100
Ebeling, Gerhard 21, 22, 31, 39, 42, 45, 47, 53, 217, 221, 519
Eber, Paul 334
Eccius Lendanus, Valentinus lásd *Eck, Valentin*
Eck, Johannes 44, 51, 129, 137, 182, 194, 195, 264, 437, 441, 471, 472
Eck, Valentin 66, 67, 69, 70, 76, 77, 148, 168, 170, 267, 522
V. Ecsedy Judit 275, 290, 468
Egidius de Cremnicia 157
Egli, Emil 478
Egri Lukács 49, 190, 450, 520
Ehrich 442
Eleázár (bibliai) 399
Elert, Werner 11, 218, 345
Ellwein, Eduard 45, 472
Ember Pál, debreceni lásd *Debreceni Ember Pál*
Emericus, eperjesi bíró 307, 413
Emődi András 350
Emser, Hieronymus 27, 111
Enderle, jägerndorfí borbély 411
Endrődi Gábor 73
Engelbert, Kurt 93, 97, 100, 106–109
Enich, Hans 411, 412
Ephorinus, Anselmus 67
Erasmus Roterodamus, Desiderius 30, 39, 61, 65, 66, 69, 72, 74, 76, 79, 91, 94, 98, 101, 186, 194, 222, 230, 238, 280, 283, 288, 469, 472, 474, 522, 529
Erb, Peter C. 192, 467
Erdélyi Gabriella 14, 16, 17, 28, 88, 163, 164, 214, 216, 219, 364, 464, 472
Erdélyi László 477
Erdmann, David 84, 92, 108, 122, 177, 182, 183
Erdődi Simon 77, 116, 213
Erkert, jägerndorfí lakos 411
Erler, Georg 474
Ernyey József 321
Ertl Péter 32
Estreicher, Karol 61, 66, 69, 72, 77, 93, 100, 168, 169, 267, 468
Esze Tamás 260, 262, 352
Eukleidész 197, 530
Euripidész 69
Éva (bibliai) 398, 399
Ewiger, Christoph 440
Eynseczer István 445
Eysker, Georg 31
Ézsaiás próféta 379, 382, 391, 399
Faber, Aegidius (Egyed) 67, 128, 156–158, 160, 161, 178, 448, 449, 523
Faber, Franz 89, 167
Faber, Thomas 56, 60, 240, 308, 310, 320, 323–325, 329, 331, 430–432
Fabiny Tibor 299, 476
Fabó András 176, 191, 249, 306, 316, 472
Fabri, Egidius 157
Fabri, Johannes 54, 93, 98, 212, 218, 219, 228–230, 236, 292, 451–454, 528
Fabritius Károly 22
Farkas András 525
Fata Márta 66
Faulenbach, Heiner 464
Fazekas Csaba 464
Fazekas István 90, 305
Fedeles Tamás 59
Fehr, Margareta 439
Feige, Johann 437
Fejérthóy János 341, 450
Felkai Jakab 72

- Ferber János, budai 104, 105, 116
- I. Ferdinánd, német-római császár, magyar és cseh király 58, 65, 69, 72, 79, 81, 84, 90–94, 96–101, 106, 112, 113, 116, 120, 124, 143, 145, 166, 170, 171, 178, 181, 184, 193, 195, 196, 201–204, 212, 214, 216, 223, 239, 240, 245, 271, 285, 289, 295, 301, 302, 304, 305, 308, 309, 311–314, 316, 318, 320, 323, 328–331, 336, 342, 351, 371, 375, 384, 386, 388, 389, 401, 412–414, 432–434, 472, 525, 531, 533
- Finsler, Georg* 478
- Fischer, Andreas 35, 54, 185, 187–198, 207, 208, 219, 362, 382–389, 530
- Fischer, Johann Wilhelm* 84, 85, 109
- Fischer, Stephen 197
- Fischer-Pisciculus, Andreas *lásd* Fischer, Andreas
- Flacius Illyricus, Matthias 433, 449
- Florus 66
- Fodor András, kamarási 104
- Fodor Pál* 259
- Fógel József* 79, 210
- Font Zsuzsa* 463, 464
- Fontinus (Zedlitz), Peter 107
- Fostanling, korponai család 372
- Földváry László* 103, 104
- Förstemann, Karl Eduard* 469
- Fraenkel, Pierre* 470, 471
- Fraknói Vilmos* 23–25, 61, 69, 70, 80, 87, 88, 91, 93, 94, 97, 98, 100, 109, 165, 174, 175, 300, 315, 346, 425–427
- Franck/Frančik/Francius, Bartholomaeus 37, 61, 180, 181, 318, 448
- Francfordinus Bertalan *lásd* Francfordinus Pannonius, Bartholomaeus
- Francfordinus Pannonius, Bartholomaeus 31–34, 38, 59–64, 76, 161, 162, 473, 520–522
- Frangepán család 78
- Frank, Günter* 307
- Franke, Erich 106–108
- Frankfurti Bertalan *lásd* Francfordinus Pannonius, Bartholomaeus
- Frantz, jägerndorfi lakos 411
- Franz, Günther* 474
- Fráter György 240, 244, 245, 256, 266, 284, 342
- Freyer, Johannes* 219
- Friduss, Augustin 369, 370
- Friedeburg, Robert von* 268
- Friedensburg, Walter* 475
- Friedländer, Ernst* 475
- Friedrich der Weise *lásd* III. Frigyes, szász választófejedelem
- Friedrich von Liegnitz *lásd* II. Frigyes, Liegnitz-Brieg-Wohlau hercege
- II. Frigyes, porosz király 111
- II. Frigyes, Liegnitz-Brieg-Wohlau hercege 63, 80, 107, 115, 160, 164, 178, 180, 444, 524, 525
- III. Frigyes, Bölcs, szász választófejedelem 27, 39, 41, 48, 49, 86, 438, 519
- Frobenius, Johannes 58, 71, 288, 350
- Froschauer, Christoph 142
- Fuchs, Ernst* 21
- Fuchs, Gottlieb* 117, 121
- Fuchs, Johannes 271–273, 278, 283
- Fuchs, Martina* 464
- Fugger, Raymund 158
- Fugger család 33
- Gäbler, Ulrich* 197, 467, 471
- Gabriel, jägerndorfi ács 411
- Gábiel, káplán 151, 377
- Galénosz 66
- Gall, Franz* 474
- Galles, besztercebányai polgár 402
- Gálszécsi István 249, 260
- Gamp, Victor 64
- Gans, jägerndorfi lakos 411
- Ganzer, Klaus* 140, 271
- Garády *lásd* Fabó András
- Gaspar magister 92
- Gasst, Johannes 340
- Gastgeber, Christian* 464
- Gávai Lukács 51, 449

- Gecsényi Lajos* 170
 Gelenius, Sigismund 134
 Gendorff, Lenhart von 410
 Georg, kassai prédikátor 416, 424
 Georg der Fromme *lásd* Brandenburgeri György
 Georg(ius), prédikátor *lásd* Rother, Georg
 I. Gergely, Szent, pápa 55, 114
 Gerhard, Johann 280
 Gerson, Jean Charlier de 43, 46, 73, 74, 91, 100, 101, 519
 Gerson, Johannes *lásd* Gerson, Jean Charlier de
Gévay Antal 92, 473
 Gilg, prédikátor *lásd* Rother, Georg
 Glaidt, Oswald 142, 192, 194, 196, 198, 199, 530
 Glotz, August 393
 Gnersich, Heinrich 194
Goda Károly 18, 28, 29, 517
 Gorg, prédikátor *lásd* Rother, Georg
Górski, Stanisław 469
 Gosztonyi János 54, 113, 114
Gottschalk, Joseph 470
Göllnerová, Alžběta 191
 Gönci István 431
 Gönci Melczer András *lásd* Melczer András, Gönci
 Göppingensis, Caspar 393, 395, 396, 398
 Görgey Lőrinc 202, 207
 Göschl, Martin 129, 142, 191, 196–199, 530
Graf, Hermann 161
Graf-Stuhlhofer, Franz 64
Grassmann, Antjekathrin 91
 Gratianus, kánonjogász 351
 Grawer, Albert 431
 Grebel, Konrad 441
 Gregori, libetbányai tanító 89
Greyerz, Kaspar von 13
Grimm, Jacob 467
Grimm, Wilhelm 467
 Grumbach, Argula von 230
Grünwald, Johannes 470
Grünhagen, Colmar 107, 471, 475
 Grynaeus (Griner), Simon 56–60, 62–64, 76, 84, 85, 161, 431, 477, 521, 522
 Guglinger, Heinrich 66
 Guglinger, Wolfgang 66–69, 76, 77, 161, 181, 522
 Guidoto, Vincenzo 33, 88, 111
Guitman Barnabás 18, 66, 90, 144, 184, 305, 318, 321, 325
Gundermann, Iselin 62
Gussmann, Wilhelm 140, 476
Günther, Veronika 25
 Gütlich, Peter 383
 Gyrg, jägerndorfi koldusasszony 411
 Gyalui (Gelou) Torda Zsigmond 69, 171
 Gyöngyösi Coelius Gergely 220, 258, 259, 447
 Gyöngyösi Tamás 84
 György, Szent 74
 György, szász herceg 49, 110
 György András *lásd* Gyúri András, gyulai
 II. Gyula, pápa 65
 Gyulai István 51, 450
 Gyúri András, gyulai 103–105
 Habsburg Izabella 89
 Habsburg Mária 22–27, 33, 50, 61, 64, 65, 70, 72, 78–80, 82–86, 88–96, 98, 99, 101, 107, 112, 162, 175, 210, 370, 371, 375, 385, 394, 443–445, 520–522
 Habsburg-ház 70, 78, 79, 96, 179, 271, 340
 Hadamer, Johannes 136, 140, 370
Haikola, Lauri 218
 Hain Gáspár (Caspar/Kaspar) 69, 72, 74, 98, 100, 170, 179, 189, 201, 203, 205, 208, 239, 253, 306, 314, 333, 334, 336–340, 382, 385, 387, 389, 412, 417, 473
 Hain, Johann 414
Hajduk, Andrej 306, 319, 323, 324
Halbach, Silke 230
 Halensis, Alexander 218
 Haller, Sebastian 410

- Hamm, Berndt* 10, 14, 30, 31, 43, 53, 101, 217, 361, 362, 477, 523
Hammann, Gustav 32, 33, 35, 37, 57–59, 61, 62, 87, 521
Hamvas Béla 40
Haner, Georg Jeremias 247, 248
Hanko, Martinus 181, 449
Hans, jägerndorfi ácsmester 411
Hans, jägerndorfi cinműves 411
Hans, jägerndorfi kőfaragó 411
Hans, jägerndorfi ötvös 411
Hargittay Emil 476
Haschke, Joachim 143
Hatos Pál 280
Házi Jenő 27–31, 454, 473
Hebler, Matthias 322, 345
Heckenast Gusztáv 33, 34
Hegedűs István 57, 59, 469
Hegenich, jägerndorfi özvegyasszony 411
Heiligmaier, Wolfgang 196–198
Heilingsetzer, Georg 79
Hein, Markus 65, 521
Heinz, Daniel 464
Heiss, Gernot 82, 84, 92, 99, 112
Held, Konrad 441
Helding, Michael 302
Hellebrant Árpád 468
Heltai (Helth) Gáspár 23, 275, 277–279, 295, 296, 341, 343, 344, 346–348, 358, 362, 364, 430, 473, 520, 525
Heltai János 15, 20, 212, 215, 232, 244, 467–469
Henckel család 70
Henckel Sebastian (Sebestyén) 65, 71, 72, 201, 208, 384, 385
Henckel, Bernhard 75, 307, 412, 414, 415, 417, 420, 423
Henckel, Georg 70
Henckel, Johannes (†1539) 38, 49, 50, 61, 65, 67, 69–76, 84, 85, 88, 90–92, 94, 97–101, 144, 145, 147, 170, 175, 176, 200, 385, 432, 445, 518, 520, 522
Henckel, Johannes (†1565) 70
Henckel, Konrad 70, 179, 315, 322, 417–419
Hengst, Leonhardus 28
Hensch, Johannes 423
VIII. Henrik, angol király 49, 69
Henrik, szász herceg 229
Hensel, Achatius 67, 70, 76, 144, 148, 164, 174–177, 182, 214, 406, 522
Hepding, Ludwig 339
Herberstein, Siegmund von 68, 69, 109, 169, 170
Hermann Egyed 304
Hermann Zsuzsánna 23
Herner János 467, 469
Hertzsch, Erich 473
Hervay Ferenc 27, 468
Hess, Johannes 38, 84–86, 91, 92, 109, 110, 147, 176–178, 182, 394, 403, 404, 406, 407, 445, 518, 524
Hesseni Fülöp 252, 389, 442
Heymann, Frederick G. 130
Hilarius, löcsei káplán 422
Hildebrand, iglói plébános 205
Hildebrand, szepesi szenior 205
Hincó, Sebastian 64
Hlaváček, Petr 106
Hoffgreff György 279
Hoffmann, Hermann 106–108
Hoffmann, Johannes 413
Hoffmann-Erbrecht, Lothar 58, 61, 63, 84, 85, 88, 89
Holl Béla 51, 261, 262, 344, 450, 468, 473, 475
Holl, Karl 11
Holth, Blasius 418, 420, 423
Homérosz 64
Honorius, római császár 433
Honterus, Johannes 49, 76, 77, 199, 239, 240, 265–285, 294, 295, 300, 333, 340, 360, 432, 449, 520, 522, 525, 529, 531, 534
Horler, Paul 322, 334, 418, 420, 422
Horn, Johannes *lásd* Roh, Jan
Hortensius, Valentinus 172
Horváth János 14, 15, 32, 262, 363

- Horváth János, Lomnici 201, 202, 204–206, 208, 333, 449
- Horváth Stansith Gergely, gradeci 308
- Horváth Stansith Márkó, gradeci 207
- Hörcksik Richárd* 286
- Hörk József* 169, 175, 241
- Hubatsch, Walther* 79, 80, 473
- Huber, Wolfgang* 477
- Hubmaier, Balthasar 44, 193, 194, 198, 432, 441, 476, 530
- Hudak, Adalbert* 100
- Hummelberg, Michael 438, 439
- Huniades, Hans 80
- Hunyadi család 74, 78, 102, 114
- Hunyadi János 74
- Hursberg (Hwrsberg), Hans 394
- Husz János 101, 135, 368
- Huszár Gál 15, 49, 327, 332, 341, 345, 350, 352, 450, 520
- Hut, Hans 192, 194
- Hutten, Ulrich von 32
- Hutterus, Leonhard 323
- Hyppauff, jägerndorfi lakos 411
- Illés próféta 159, 235, 392
- Illicinus, Petrus 413
- Immenkötter, Herbert* 99
- Imre, hunyadi plébános 113, 114
- Imre Mihály* 68, 255, 259, 276, 357
- Incze Gábor* 346, 425, 473
- Institutor, Paulus *lásd* Moritz Pál
- Ioannes Coronensis *lásd* Honterus, Johannes
- Ipolyi Arnold* 61, 62
- Isaak (Sack), hitelező 394
- I. István, Szent, magyar király 225, 377, 527
- István presbyter 84
- István, folti plébános 105
- István, hunyadvári káplán 114
- Istvánffy Miklós 77, 167, 171, 473
- Itzés-Vénásch Eszter* 350
- Iulianus Apostata, római császár 409
- Iványi Béla* 106, 113, 144, 145, 149, 168–170, 241, 469, 473
- Izabella, dán királyné *lásd* Habsburg Izabella
- Izabella, magyar királyné *lásd* Jagelló Izabella
- Jacobellus, Jacob 414
- Jagelló Anna 23, 24, 79, 90, 298
- Jagelló Izabella 265, 269, 285
- Jagelló Zsófia 78, 80
- Jagelló-ház 70, 78, 79, 96, 136, 166, 172
- Jakab Elek* 344
- Jakó Klára* 469
- Jakó Zsigmond* 350
- Jakubowski-Tiessen, Manfred* 13
- Jankovič, Vendelín* 143, 144, 146, 148, 149, 319, 475
- Janocki, Jan Daniel Andrzej* 167, 169, 170
- János, Szent, evangélista 73, 74, 100, 378, 379, 392, 399, 427
- János, Alamizsnás Szent 73, 74, 100, 224
- János, Aranyuszájú Szent 73, 74, 100, 350, 378, 433
- János, Kapisztrán Szent 74, 106, 114, 224
- János, Keresztelő Szent 73, 74, 100
- I. János, magyar király 45, 90, 102, 106, 113, 116, 144, 145, 170, 200–202, 207, 208, 211, 212, 216, 223, 244, 256, 271, 284, 531
- II. János *lásd* János Zsigmond
- János, oppelni herceg 119
- János Frigyes, szász herceg 48
- János Zsigmond, erdélyi fejedelem 199, 240, 256, 342, 344, 349, 531
- Jegel, August* 111, 122
- Jekel, Jeremias 272, 273, 284
- IV. Jenő, pápa 114
- Jeori 440
- Jeremiás próféta 401
- Jeromos, Szent 73, 350
- Joachim, lőcsei káplán 422
- Joachim, Erich* 79, 82, 473, 475
- Joachimsen, Paul* 9
- Jóás (bibliai) 381
- Jób (bibliai) 152, 377
- Joest, Wilfried* 218
- Johannes, újrakeresztelő 388

- Johannes de Opaia 176
Jonas, Justus 42, 43, 98, 228–230, 276, 439–442, 473, 519
Joner, Wolfgang 441
Jordan, Hermann 140
Jordan von Altpatschkau, Hans 121–123, 125, 126, 183, 403, 406–408, 410–412
Jorkl, jägerndorfi orgonista 411
Josephus *lásd* József, tót prédikátor
József, tót prédikátor 180, 448
Jud, Leo 441
Júdás (bibliai) 302
Juhász István 27, 199, 220, 233, 245, 268, 271, 276, 278, 279, 284–286, 296, 342–345, 347–349
Juhász László 477
Juhász Tamás 347
Jung, Martin H. 43
Junghans, Helmar 39, 97
- Käfer István* 468
Kaiser, Jürgen 192, 194, 195, 263, 264
Kakukilla, Szent 225
Kálmáncsehi Sánta Márton 198, 199, 296, 321, 322, 342–344, 350, 424, 530
Kalocsai János 245, 294
Kálvin János *lásd* Calvin, Jean
Kanizsai Orsolya 216, 230
Kanizsai Pálfi János 20
Kapedorfer Gergely, kánfalvi 73
Kapedorfer Jakab, kánfalvi 73
Kapisztrán Szent János *lásd* János, Kapisztrán Szent
Karácsonyi János 27, 46, 90, 219
Karant-Nunn, Susan C. 12
Kardos Tibor 476
Karlovics János, Korbáviai 112
Karlstadt, Andreas 44, 45, 199, 321, 439–441, 473, 531
V. Károly, német-római császár 10, 23, 40, 42, 78, 99, 181, 284, 301–304, 311, 323, 327, 328, 371, 389, 437
- Károly, münsterbergi herceg 80, 85, 108, 136, 370
Károlyi Boldi Sebestyén 199, 345, 531
Karzel, Othmar 120–122, 125, 175, 176, 182, 183
Kassai Antoninus János *lásd* Antoninus Cassoviensis, Johannes
Kassowitz, Theodor Bruno 304
Katalin, Alexandriai Szent 225
Katerina, Szent *lásd* Katalin, Alexandriai Szent
Kathona Géza 18, 221, 245, 273, 342, 350, 357, 358
Katona Tünde 167–170, 172, 179, 333, 334, 337, 338, 340, 450, 473
Katzianer, Johann 188, 200, 201, 383, 384
Kauffny, Richard 420
Kaufmann, Thomas 13, 87, 214, 300, 357
Kawerau, Gustav 473
Kázmér, brandenburgi örgróf *lásd* Brandenburgi Kázmér
Kázmér, tescheni herceg 80, 107, 376
Keck Simon 61, 83, 161–163
Keglevics Péter 112
Kelecsényi Ákos 468
VII. Kelemen, pápa 65, 111, 371
Keller (Cellarius), Michael 87
Keller, Rudolf 99
Kemény Lajos 175, 199, 289, 310, 314, 315, 320, 321, 330, 331, 337, 338, 345, 414
Kemmer, jägerndorfi lakatos 411
Kendeffy Gábor 464
Kenderesi János 103, 104
Kenyeres István 99, 101, 112
Kerecsényi László 353
II. Keresztély, dán király 442
Kerkhoff, Jacqueline 90
Kerl (Cremnecianus), Andreas 185, 187, 207
Kertész Balázs 468
Kesching(er), Heinrich 36, 37, 157, 158, 362, 371–374, 444
Keszérű Gizella 463
Keveházi Katalin 85, 341, 469

- Kick, Remi* 327, 331
Kienast (Mild), Gregor 384–386, 389
Killy, Walther 467
Kinder, A. Gordon 467
Kink, Rudolf 130, 137
Király Péter 61, 63, 84, 95, 96
Kirenbeck lásd Corenbechius Pannonus, Georgius
Kirschner, Thomas 417
Kiss Áron 231, 242, 248, 267, 342, 346–352, 355–357, 359, 425–428, 461, 473
Kiss Farkas Gábor 61, 267
Kišš, Igor 85
Kitzmägel, Andreas 369, 370
Klanicza, Martin(us) 176, 191, 472
Klaniczay Tibor 14, 15, 363
Klein, Christoph M. 279
Klein, Johann(es) Samuel 71, 146, 176, 184, 191, 205, 311, 312, 321, 326, 340, 447, 473
Klein, Karl Kurt 221, 273
Klein, Michael 93
Kleinknecht, Hermann 472
Klier, Richard 63
Klimken, jägerndorfi lakos 411
Klose, Samuel Benjamin 107, 108, 111
Klug, Josephus 285
Kmitta, Peter 202
Kniebs, Nicolas 439
Knobbelsdorff, Friedrich von 409, 410
Knox, John 268
Kober, Ernst 117
Kohnle, Armin 181
Kolb, Lukas 247
Kolde, Theodor 95, 129, 277
Kolizel, Vincenz 369, 370
Koller, Gerda 79
Komjáti Benedek 230
Kompost, jägerndorfi lakos 411
Konrad, Paul 38, 109–111
Kónya Péter 464
Kooistra, Milton 471
Kopácsi István 245, 294, 346
Kophart, Leopold 318, 448
Kopp, Ulrich 290
Korányi András 10, 187
Kosatzky János 112
Kotvan, Imrich 468
E. Kovács Péter 81
V. Kovács Sándor 31–33, 59, 61, 69, 76, 79, 85, 91, 94, 99, 100, 157, 175, 473
Kovács Sándor Iván 287
Kozma, Szent 225
Köblös József 59, 64, 65, 70, 204, 210
Köhler, Hans-Joachim 12, 468, 478
Köhler, Walther 251, 478
König, Hans-Joachim 130, 132–139, 443, 473
Königes, Rudolf 277, 278
Kőszeghy Elemér 74
Kőszeghy Péter 468, 473
Krämer, Christel 83
Krebs, Manfred 476
Krell, Marcus 404
Kremnitzer, Bartlme 61
Kresling család 63
Kresling, Johannes (Hans) (Kresling apja) 63
Kresling, Johannes 33–35, 37, 38, 49, 57, 59, 60, 62, 63, 76, 84, 92, 157, 158, 161, 165, 177–179, 183, 407, 408, 448, 520, 521
Kresling, Mathes 63
Kretschmer Lőrinc, Besztercei 204
Kretschmar, Achatius 174, 176, 177
Kretschmar, Georg 111
Kreutzer lásd Cruciger
Kreuzer, Georg 300
Kristóf, bártfai plébános 144–146, 149, 405
Kristóf, konventuális ferences prédikátor 27–30, 53
Kristóf Ilona 350
Kromer, Michael 307, 412
Kroon, Marijn de 266
Kubinyi András 13, 15, 16, 34, 36, 58, 59, 63, 81, 99, 101, 210, 517
Kugelbrecht (Kükelbrecht), Michael 59, 97
Kunsch, Matthias 54, 199, 207, 530
Kuntz, jägerndorfi lakatos 411

- Kurtz, Johannes 419
Kux, Johann 134, 197
Kvačala, Ján 172, 173
 Kytler, jägerndorfi lakos 411
 Kürillosz, Alexandriai Szent 350
- Lacroix, Robert* 472
- II. Lajos, magyar és cseh király 23, 27–29, 56, 60, 61, 65, 69, 78–83, 85, 86, 92, 95, 102, 107–109, 111, 132–134, 157, 169, 175, 370, 375, 385, 431
- Lakatos Bálint* 69
Lampe, Friedrich Adolf 472
 Landenberg, Albrecht von 439
 Landsperger, Johannes 87
 Lang, Benedikt 35, 50, 444
 Lang, Esaiás 156, 184–186, 447
 Lang (Lange), Johannes 40, 58, 61–63, 69, 70, 76, 169, 240, 293, 437, 521, 522
 Lanio Leutzschouiensis, Albertus 333
 Lanius, Daniel 309
 Lanius, Martin 419, 422
Lanz, Karl 10, 99
 Lasius, görlitzi iskolamester 155
 Łaski, Hieronim 170, 201, 202, 207
 I. László, Szent, magyar király 74
Latzkovits Miklós 179, 334, 337, 450, 473
Lau, Franz 12, 150, 522
Laube, Adolf 12, 93, 295, 474
 Lauterwald, Matthias 315, 319, 321, 424, 450
 Lautsperrerr, Sylvester 422
 Lavater, Ludwig 341
 Le Conte, Pol 84
 Leder, Hans 411
 Leder, Thomas 411
Lehmann, Hartmut 13
Lemper, Ernst-Heinz 147
Lengyelová, Tünde 465
Lenz, Max 475
 X. Leó, pápa 53, 65
 Leonardus, domonkos szerzetes 164
Leppin, Volker 219, 255
 Leudischit, Agnes 71
- Leudischit, Georg (Henckel nagybátyja) 65, 70, 71, 200
 Leudischit, Georg 49, 54, 61, 65, 70, 71, 185, 190, 191, 198–205, 207, 208, 448, 520, 522, 530, 531
 Leudischit (Kuntz), Konrad 71
 Leupold, Hans 335, 340
 Leupold von Löwenthal, Martin 86, 130, 132–137, 139, 140, 166, 334–336, 340, 443, 474
 Leykoff 75
 Liburnus, Michael *lásd* Radaschinus
 Liechtenstein család 141
 Liechtenstein, Leonhard von 142, 191–193
Liechty, Daniel 142, 185, 187, 189, 190, 192, 194, 195, 197, 467, 530
Lienhard, Marc 230, 281, 467
Lindberg, Carter 21
Lindner, Andreas 219
 Lippai Ferenc 46
Lipták, Johann 201, 202
Litz, Gudrun 273, 477
Locher, Gottfried W. 341
 Lochman, Jacob 420
Loehr, Johanna 474
 Logau, Georg von 69, 76, 169, 170
 Lombardus, Petrus 350
Loserth, Johann 129, 142
 Lót (bibliai) 423
 Lőcsei Pál 73
Lőkös Péter 475
 Lötz János 117
Ludolphy, Ingetraut 228, 230, 232
Ludwig, Walther 67
Lünig, Johann Christian 471
 Lybschwitz, Benjamin 179, 450
 Lydel, Matthäus 369, 370
- Madonia, Claudio* 467
Mahlmann, Theodor 280
 Maior, Georg 161
Maisel, Thomas 470
 Majláthné Nádasdy Anna 230

Makkabeusok (bibliai) 399
Makkai László 14, 15, 231, 327, 348, 349, 352, 355, 358, 363, 470
 Maloryn, Johann 387
Mályusz Elemér 59, 70, 72
 Marckhart, Koncz (Konrád) 106
 Mária királyné *lásd* Habsburg Mária
 Maria von Ungarn *lásd* Habsburg Mária
 Mária Magdolna (bibliai) 74
Markgraf, Hermann 475
Márki Sándor 103, 104
Márkus Dezső 304, 471
Márkus Mihály 87
 Martin apát 336
 Martinuzzi *lásd* Fráter György
 Marzio, Galeotto 69
Maszyk Endre 26, 41, 291, 474
 Máté, nagysárosi prior 146
 Máté, szepesi vikárius 424
 Materna, Valentin 415
 Mathias Berenhardi de Epperes 199
Matschneegg, Ingrid 470
 Matthäus, levélvivő 398
 I. Mátyás, magyar és cseh király 56, 166, 172, 431
Maurer, Wilhelm 25
Mayer, Anton 129, 136, 140
 Mayer, Melchior 437
McGrath, Alister 355
McKee, Elsie Anne 214
McLaughlin, R. Emmet 142
Mecenseffy, Grete 229, 476
 Mechilin, jägerndorfi boltos 411
 Mechthild von Magdeburg 25
Mehlhausen, Joachim 300, 303, 474
Meier, Jörg 143, 467
Meier, Martin Gernot 13, 117
 Meinhard, Christoph 440
 Meixner, Andreas 185
 Melanchthon, Philipp 11, 25, 37, 39, 42, 43, 57, 60, 61, 67–69, 72, 76, 98, 100, 127, 134, 147, 150, 152, 159–161, 165, 170, 171, 181, 217, 218, 220, 232–235, 241–243, 246, 247, 250–253, 255, 257, 261, 263, 264, 267, 268, 272, 275–280, 284, 285, 289, 291–296, 307, 309, 311, 313, 317, 321, 322, 324, 330, 332, 334–336, 342, 345, 346, 348, 354, 357, 358, 360, 364, 366, 397, 412, 413, 415, 431, 432, 437, 449, 450, 470, 474, 522, 523, 525, 526, 534
 Melas, Johannes 338, 339, 421, 422
 Melczer András, Gönci 59, 61, 69, 70, 76, 77, 91, 97, 522
 Melius Juhász Péter 231, 342, 343, 346, 348–351, 353–359, 526, 534
 Meltzer, Gregorius 316, 338, 339
 Merten, jägerndorfi kovács 411
Mészáros István 58, 59
 Michel, jägerndorfi iskolamester 411
Migne, Jacques-Paul 475
 Mihály, vikárius 184
Miklós Ödön 241, 242, 244
 Mikolend, jägerndorfi özvegyasszony 411
 I. Miksa, német-római császár 65, 101
 II. Miksa, német-római császár, (I. Miksa néven) magyar és cseh király 204, 303, 340, 351
 Miksa főherceg *lásd* II. Miksa
 Mild *lásd* Kienast, Gregor
Mirbt, Carl 476
 Mirjam (bibliai) 98
 Mizers Gergely *lásd* Szegedi (Mizers) Gergely
 Mock, Dorothea 442
Moeller, Bernd 10–12, 22, 29, 31, 32, 56, 214, 219, 230, 232, 282, 365, 522, 523, 525
 Mohi Ferenc 245
 Moibanus, Ambrosius 147, 178, 179, 183, 287, 404, 524
Mollay Károly 29, 30
 Moller (Molitor, Mülner), Georg 54, 190, 191, 200–208, 288, 336, 338, 339, 357, 383, 412, 416, 417, 420–423, 449, 451–454, 477, 520
Molnár, Amedeo 130
Molnár Antal 14, 17, 18, 45
A. Molnár Ferenc 51

- Molnár Gergely 346
Monok István 469
Móré Fülöp 110
Moritz Pál 28–31
Moser, Hugo 25, 26, 27
Mózes (bibliai) 98, 152, 159, 292, 377, 381, 526
Möntzer, Peter 383
Muczkowski, József 474
Musaeus, Augustinus 213, 214, 235
Musculus, Wolfgang 288, 354, 357, 450
Mühling, Andreas 464
Müller, Andreas 268, 277, 295
Müller, Ernst Erhard 25–27
Müller, E[rnst] F[riedrich] Karl 470
Müller, Gerhard 9, 10, 99, 271, 282, 475
Müller, Julius 58, 62
Müller, Richard 195
Mülner, Hans 382
Münster, Sebastian 279
Müntzer, Thomas 35, 43, 44, 132, 150, 151, 199, 351, 437, 439–442, 455, 474, 519
Myring, Hans 411, 412
Nádasdy Tamás 210, 215, 216, 287, 447, 448
Nádasdy Tamásné Kanizsai Orsolya *lásd* Kanizsai Orsolya
Nagy Frigyes *lásd* II. Frigyes, porosz király 111
Nagy Barna 348, 350, 471
Nagy Gábor 212, 292, 474
Nagy József 351
Nagy Máté 84
Nectarius, konstantinápolyi pátriárka 293
Nehémiás próféta 194
Nemeskürtty István 262, 475
Németh Balázs 231, 350
H. Németh István 169
Némethi Ferenc 351, 352
Nero, jägerndorfi pék 411
Netoliczka, Oskar 77, 266, 268, 270–272, 274, 275, 277–279, 281–283, 285, 294, 449, 475
Neuburg, Johann von 92, 99
Neuhaus, Adam von 110
Neuser, Wilhelm H. 160, 250, 252, 313, 322, 344, 345
Neustadt, Louis 96
Niesel, Wilhelm 470
Nussbächer, Gernot 271, 278, 279
Oberman, Heiko A. 13
Oecolampadius, Johannes 43, 100, 250, 279, 288, 321, 439–441, 519
Oertel Winshemius, Veit 56–58, 60, 62, 76, 84, 431, 521, 522
Ogris, Werner 23
Ogwrs von Fulstain, hitelező 394
Oláh Miklós 16, 70, 90–92, 99, 305, 318, 328, 330, 414, 420, 424
Opitz, Peter 464
Optát, Beneš 131, 133, 141
Orbán, Szent 225
Orbazius Hungarus, Matthias 450
Orosz Gábor Viktor 464
Ortvay Tivadar 92
Osiander, Andreas 11, 43, 267, 321, 439–441, 475, 519
Ostermayer, Hieronymus 269, 271–273, 280, 475
Ottília, Szent 225
Ovidius Naso, Publius 280
Ozorai Imre 15, 49, 51, 104, 260–262, 364, 475, 525
Ősz Sándor Előd 19, 288
Ötvös Péter 464
Őze Sándor 14, 17, 18, 27, 219, 228, 229, 231, 245, 255, 259, 262, 293, 353–355, 357, 358, 363
Paikoss Endre 175
Pál, Szent, apostol 38–41, 43, 46, 50, 55, 133, 135, 151, 153, 177, 230, 231, 233, 236, 237, 255, 258, 310, 368, 377–379, 381, 392, 414, 419, 426, 428–430, 528
III. Pál, pápa 271, 282, 304, 529
Pál, Szamoszatai 433

Pál, káplán 84
Palacký, František 79, 80
Pálfy Miklós 325, 475
Pánek, Jaroslav 91
 Pangratz, krakkói polgár 392, 393
 Panicula (Kolb), Johannes 178, 183
 Pantaleon, Heinrich 60
 Papinus, Statius 77
Papp Gusztáv 344
Papp Klára 352
Pataki, Iosif 102, 105, 113, 116, 117, 475
 Patavinus, Christophorus 186, 448
 Paul, Hans 411
 Paulinus, Johannes 125
 Pauschner, Georg 203, 207
 Pausius, Antonius 178, 183
Pavercsik Ilona 468
 Payr, Hans 393
Payr Sándor 24, 27–31, 87, 89, 256, 454, 475
 Payr, Wolfgang 30
 Pázmány Péter 19, 328
 Peck, Christophorus 27
 Pellio, Thomas 417
 Pemfflinger Márk 162
Pénzes Tiborc Szabolcs 355
 Perényi Gáborné Frangepán Katalin 230, 231
 Perényi Péter 184, 210, 222, 223, 298
 Perner, Christoph 189, 387
 Perneszyth György 287
 Pernstein család 180
 Pernstein, Johann von 133–135, 369, 370
 Pesti Gáspár 199, 283, 531
 Pesti Macarius Józsa 449
 Péter, Szent, apostol 55, 132, 153, 225, 233, 264–266, 270, 378, 379, 388, 421
 Péter, alsóvadászi lelkész 449
 Peter, bártfai küldött 418
 Peter, jägerndorfi lakos 411
Péter Katalin 12, 14–17, 19, 21, 29, 52, 53, 125, 163, 216, 238, 255, 266, 267, 269, 517, 522, 528
Péter László 468
 Petrachen, jägerndorfi lakos 411
 Petrarca 32, 33
 Petreius, Johannes 290
 Petrovics Péter 215, 342, 344, 348
 Pfandl, Sigismund 84
Pfeiffer, Gerhard 277
Pfeilschifter, Georg 469
 Pflugel, Thomas 122
 Pflug, Hans 82
 Pflug, Julius 302
 Phalarisz, akragaszi türannosz 433
 Philadelphus, Antonius 50, 191, 219, 432, 446
Philippi, Paul 274, 275, 286
 Philippus magiszter lásd Melanchthon
 Phótinosz, sirmiumi püspök 433
 Piast-ház 179
 Pidinger, Wolfgang 64
Piirainen, Ilpo Tapani 143, 144, 146, 148–151, 153, 467, 475
 Pilcius Gáspár (Kaspar) 309, 317
Pinomaa, Lennart 218
Pirhalla Márton 199–201, 204–207
Pirnát Antal 199, 467
 Pisciculus ex Lutovia, Andreas 187, 197, 198, 530
 Piso, Jacobus 65, 79
 Planitz, Hans von der 27, 86, 475
 Plascher, Caspar 411
 Platner, Antonius 179, 330, 337, 339, 416, 418, 423, 450
 Platón 433
Plihál Katalin 270
 Plinius, id. 66
 Plinius, ifj., 280
 Plutarkhosz 288
 Pock (Póki, Pockh) János 81
 Polierer, Ladislaus 333
 Posadowsky von Posadow, Jan 121
 Pöldner, Georg 247
Pray György 78, 476
 Premier, Hans 162
 Priscilla 236
Probszt, Günther 33
 Prodanisinus Ungarus, Georgius 449, 450

- Promnitz, Balthasar von 58
Prőhle Károly 26, 217, 227, 230–233, 263, 476
Prónay Dezső 474
Pseudo-Augustinus 292
Püspöki Nagy Péter 286, 329
- Rabe, Ludwig 211, 212, 215, 222, 227, 235–237, 471
Rabus, Ludovicus *lásd* Rabe, Ludwig
Radaschinus Liburnus, Michael 181, 307, 313, 318, 319, 321, 324, 325, 334, 338, 412, 415–417, 424, 425, 450, 520
Radinger, Thomas 29–31
Rädle, Herbert 60
Radwan, Nikolas 411
Raimundus de Sabunde 70
Rajki Zoltán 464
Rajšp, Vincenc 464
Ramser, Mathias/Matthias 272, 276, 285
Ranke, Leopold von 9, 10
Rasselwitz, Hans 125
Ráth György 190, 308, 310, 311, 320, 348
Ratkoš, Peter 33–38, 61, 81, 88, 180, 187, 447, 476, 518
Rauwenhoff, Lodewijk Willem Ernst 470
Reifenstein, Wilhelm 439
Reiner, löcsei káplán 421, 422
Reinerth, Karl 22, 221, 271, 273, 274, 276, 277, 279, 280, 283–285, 300
Reinhard, Wolfgang 13
Rem, Andreas 441
Rensing, Elfriede 109, 167–170
Resman, Christof 99
Réthelyi Orsolya 78, 79, 83, 86, 88, 90, 91, 99, 112, 463, 464
Reuchlin, Johannes 64
Reuss András 232
Révay Ferenc 222, 241, 242, 248, 249, 251, 255, 294, 449
Révész család 290
Révész Imre, id. 212, 225, 245, 256, 290
- Révész Imre, ifj.* 14, 15, 211, 212, 217, 218, 220, 221, 223, 231, 241–244, 246, 250, 251, 259, 260, 262, 273, 289, 290–292, 296, 297, 314, 328, 342, 344, 349, 350, 352, 355–357, 526
Révész Kálmán 90, 213, 328
Reyss, Conrad 87
Reyss, Johannes 389
Rhenanus, Beatus 67, 71
Ribini János 90, 93, 203, 205, 290, 295, 306, 308–310, 312, 316, 317, 319, 329, 331, 340, 342, 412, 430, 476
Rieger, Reinhold 25
Rimanoviani, Joannes 327
Ringleben, Joachim 21
Rithaimer, Georg 62
Ritoókné Szalay Ágnes 100, 210, 218, 220, 240, 251, 252, 255, 276, 290, 334, 340, 476
Rochlitz, Elisabeth von 230
Roh, Jan 130
Rokitzian, Jan 394
F. Romhányi Beatrix 464
Rorer, hitelező 394
Rosa, bártfai asszony 397
Roschke, Peter 411
Rosenauer Károly 37, 181, 191
Rosheim, Josel von 42
Rotbart, Franz 147
Roth, Erich 199, 248, 268, 273, 277–279, 284–286, 294, 295, 321, 344
Rother, Georg 34, 36, 37, 180, 374, 448
Rothkegel, Martin 71, 76, 94, 97, 131, 132, 134, 142, 146, 158, 187, 188, 191–194, 196–198, 229, 467, 305, 308, 318, 530
Rott, Hans Georg 476
Rott, Jean 470
Rubigallus (Rothan), Paulus 68
Rublack, Hans-Christoph 13
Rummel, Erika 471
Rupitzer, Georg 387, 388
Rurer, Johannes 442
Rydel, Josef 90
Rzehorschken, jägerndorfi lakos 411

- Sabeau, David Warren* 22
Sabisch, Alfred 469
 Sachsen, Katharina von 230
 Sack *lásd* Isaak
 Sadobrics Péter, scardonai 104–106, 113, 116, 117
W. Salgó Ágnes 463
 Salm, Nicolaus 307, 413
 Salza, Jacob von 58, 80, 109
 Sámuel próféta 390
 Samuelfy, Lorandus *lásd* Schwarz, Gottfried
 Sapidus von Schlettstadt, Johannes 67
 Sarctor, Demian 423
 Sarctor, Simon 423
 Sárkány Ambrus, ákosházi 394
 Sartor, Thomas 307, 412
 Sattler, Peter 387, 388
 Sauer, Andreas 67, 68
 Sauer, Stanislaus 106, 108
 Saul (bibliai) 390
 Saur, Sebastian 383, 387
 Sbardellati János Ágoston 306, 315, 412
Schaaf, James L. 119
 Schaidner Pál 33, 157, 158, 175, 176
 Scharsius, Andreas 247
 Schatzgeyer, Kaspar 441
Scheible, Heinz 67, 68, 170, 205, 253, 268, 276, 277, 285, 291, 294, 474
 Schellenberg, Georg von 117, 118
 Schenner, Ferdinand 42, 97, 129, 133, 135–137, 139–141, 143, 184, 334–336, 340, 443, 476
 Schesaeus, Christian 222, 240, 309, 320, 321, 476
 Schierstedt, Meinecke von 82, 371
Schilling, Heinz 13, 14, 17, 300
Schilling, Johannes 13
Schimmelpfennig, Carl Adolf 179
Schindling, Anton 13
Schlégl István 348
 Schlick, Stefan 82
 Schlick von Falkenau, Wolf 195
 Schmal, Andreas 191, 249, 472
Schmidt, Heinrich Richard 12
 Schmidt, Valentin 395
Schmidt, Wilhelm Ferdinand 11, 267, 476
 Schneeweiß, Simon 136, 140
 Schneider, Bartl 411
 Schneider, Jakob 387
 Schneider, Valentin 180, 181, 400, 402, 446
 Schneidpöck, Hans 88
 Schneyder Dénes 34
Schnitzler, Norbert 273
 Schoenthon, Hans 136
Schoeps, Hans Joachim 9
Scholz, Richard 179
 Schondelig, Andreas 185
Schornbaum, Karl 11, 140, 267, 476, 477
Schorn-Schütte, Luise 13, 230, 300
 Schönborg, Dietrich von 82
Schrauf Károly 57, 59, 61–64, 66, 69, 71, 72, 76, 97, 136, 140, 144, 145, 157, 162, 179, 185, 187, 196–199, 220, 245, 260, 262, 477
 Schröter, Christoph 175
Schubert, Heinrich 107
 Schuh (Schw), Martin 394
Schulek Tibor 287
Schulig, Heinrich 117
Schullerus, Adolf 21, 221
Schulze, Manfred 13
 Schustel, Lorenz 387, 388, 423
 Schustel, Wolfgang 49, 50, 53, 128, 143–155, 165, 175, 177, 184, 208, 289, 351, 376–378, 380, 382, 392, 393, 395, 396, 398, 400, 404, 405, 445–448, 455, 520, 523
 Schuster (Sutor), Blasius 382, 387, 388
 Schuster, Lucas 151, 377
 Schuster (Sutor), Michael 387, 388
Schürmann, Nicola 300
 Schütz *lásd* Zell, Katharina
 Schwab, Wipertus 177, 182, 403, 406, 407
Schwarz Lausten, Martin 89
Schwarz, Gottfried 306, 307, 472
Schwarz, Karl 299, 307, 317, 319, 320, 464
 Schwenckfeld von Ossig, Kaspar 115, 142, 192
Schwob, Ute Monika, 25, 277, 278

- Scribner, Bob* 13
- Sculteti, Severin(us) 56, 60, 222, 239, 240, 308, 310, 320, 323–325, 332, 430, 431
- Scultetus, Abraham 19, 280
- Seebaß, Gottfried* 12, 280, 475, 522
- Segesdi Antal 84, 108
- Séguenny, André* 467
- Selbherr, Johann 84
- Selecká-Mârza, Eva* 468
- Semidulius, Stanislaus 425
- Senfl, Ludwig 95
- Sepp, Christiaan* 94
- Serédy Gáspár 210, 244
- Serpilius, Laurentius 339, 423, 424
- Shantz, Douglas H.* 192
- Sibrik Gergely 306, 412
- Sickingen, Franz von 48
- Siegler, Martin 450
- Siklósi Mihály 223
- Silesius, Georgius 169
- Simay Mátyás 116
- Simeon (bibliai) 405
- Simler, Peter 441
- Simon, jägerndorfi hentes 411
- Simon, löcsei prédikátor 416, 418, 419
- Simonides, Iohannes 472
- Simontornyai Gergely 51, 220, 253, 258, 447
- Sinai Miklós* 261, 382
- Skaricza Máté 222, 353, 354, 358, 363
- Skinner, Quentin* 268
- Škoviera, Daniel* 67, 168, 222, 241, 251, 267, 294, 317, 320, 321, 325, 448–450, 477
- Smolinsky, Heribert* 300
- Soffner, Johann* 60, 86, 93, 97, 108, 109, 117, 121, 122, 125, 172, 178, 179, 183
- Solanus, Johannes 421
- Solnitzky, jägerndorfi özvegyasszony 411
- Sólyom Jenő*, 25, 30, 55, 160, 205, 210, 211, 217, 218, 221, 224, 225, 240–242, 244, 248–250, 252, 253, 255, 256, 262, 290, 293, 298, 306, 308, 323, 324, 326, 327, 330–333, 366, 526, 527
- Somlyói Bernardin 46
- Sommer, Johannes 337, 416, 420
- Somogyi Márta* 230
- Somogyi Péter 350
- Sophia von Brandenburg *lásd* Brandenburgi Zsófia
- Šopko, Július* 467
- Spalatin(us), Georg 39, 41, 48, 49, 98, 438–440, 442
- Spannenberger, Norbert* 353
- Spekner Enikő* 23, 58, 59
- Spengler, Georg 441
- Spengler, Lazarus 43, 47, 99, 118, 119, 124, 267, 277, 441, 442, 477
- Spennlein, Georg 40, 437
- Speratus, Paulus 38, 39, 42, 62, 84, 127–141, 151, 165, 166, 208, 256, 335, 340, 351, 368–370, 443, 519, 523, 524
- Sperfogel, Conrad 54, 72, 75, 188–191, 194, 219, 382, 451–454
- Spetinger, Stephan 446
- Spiess, Philipp Ernst* 118
- Spitta, Friedrich* 95
- Spittelmaier, Johannes 193
- Spruyt, Bart Jan* 99
- Stackmann, Karl* 12, 22
- Staedtke, Joachim* 471
- Stamm, Heinz-Meinolf 132
- Stancaro, Francesco 319, 321, 344
- Stanislaus N., morvaiglói városi tanácsos 369, 370
- Staphylus, Friedrich 423
- Staudacher, Anna 163
- Staudacher, Sigismund (Zsigmond) 49, 67, 128, 161, 163–165, 214, 447, 448, 523
- Staupitz, Johannes 32
- Steinmann, Martin* 290, 468
- Steller, Georg* 470
- Stemler Ágnes* 463
- Stephani, Nicolaus 273
- Stieröxel *lásd* Taurinus
- Stolt, Birgit* 25
- Stoltz György (Georg) 55, 74, 113–116, 224, 258

- Stoltz, Paul 415
- Stoltzer, Thomas 58, 61, 63, 84–86, 88–90, 167, 521
- Stöckel, Leonhard (Lénárd) 49, 56, 67, 68, 72, 76, 178, 186, 222, 223, 239–242, 250, 251, 272, 294, 309, 310, 319–326, 329–332, 334, 338, 415–417, 424, 425, 431, 432, 448–450, 520, 522, 525
- Strach, Hans 387, 388
- Stracke, Wilhelm 24
- Strahlitzer, Martin 334, 335, 340
- Streuber, Wilhelm Th. 58, 62, 477
- Strnad, Alfred A. 90
- Strohmayer, Arno 13
- Stromp László 474
- Stupperich, Robert 470, 474
- Stübik, Hans 369, 370
- Suda, Max Josef 220, 306, 317, 324, 325
- Sustelius *lásd* Schustel, Wolfgang
- Sutor *lásd* Schuster, Blasius
- Sutor *lásd* Schuster, Michael
- Švorc, Peter 307
- Swoger, Hans 36
- Sylvester János 50, 72, 76, 77, 230, 364, 520, 522
- Szabadi István 352
- Szabó András 15, 17, 219, 240, 259, 293, 352, 463, 467
- Szabó András Péter 205
- P. Szabó Béla 268
- Szabó Géza 365
- Szabó János Győző 351
- Szabó József 191
- Szabó Károly 290, 468
- Szaivert, Willy 474
- Szakály Ferenc 14–18, 363, 517
- Szalaházy Tamás 76, 94, 116, 117, 170, 522
- Szálka Irma 468
- Szalkai László 33, 34, 76, 88, 105, 108, 110, 136, 166, 169, 370, 522
- Szántai István 27, 219
- Szapolyai György 80
- Szapolyai János *lásd* I. János
- Szász Móric, választófejedelem 302, 303
- Szatmári György 38, 57, 59, 62, 64, 65, 70, 80, 162, 521
- Szebeni Miklós 34, 445
- Szebik Zsófia 474
- Szegedi Dániel 20
- Szegedi Edit 18, 52, 54, 273–275, 277, 343, 366, 517
- Szegedi Gergely (ferences provinciális) 27, 53, 198, 211, 218, 219, 240
- Szegedi Gergely (kanonok) 199
- Szegedi Gergely *lásd* Szegedi (Mizsér) Gergely
- Szegedi Lajos 54, 76, 77, 198, 344, 522, 530
- Szegedi Máté 363
- Szegedi Kis István 18, 103, 244, 260, 342, 353–355, 357, 358, 363
- Szegedi (Mizsér) Gergely 199, 288, 313, 319, 321, 340, 343, 350, 351, 358
- Székely Balázs 245, 294
- Székely György 477
- Székely Júlia 465
- Székely Magdolna 216
- Szelestei N. László 318, 329, 331, 334, 340
- Szende Katalin 81, 91
- Szenterzsébeti Valentkoitsch/Valintz Márton 51, 262, 344, 450
- Szentimrei András 113, 115
- Szerémi György 54, 84, 86, 90, 204, 215, 224, 235, 454, 477
- Szeremlyeni Mihály 363
- Szilády Áron 244, 471, 476
- Szimyei József 156, 468
- Szkhárosi Horvát András 55, 219, 225, 236, 244, 256–262
- Szolár Ferenc 90
- Szögi László 67–70, 97, 157, 205, 245, 252, 260, 262, 277, 318, 333, 337, 477
- Sztárai Mihály 49, 84, 232, 234, 341, 342, 363, 364, 450, 520
- Szűcs Jenő 28, 45, 46, 223
- Szydłowiecki, Krzysztof 80, 81, 109, 110, 477

- Takács János* 29, 477
Tállyai Pál 473
Tamás, Aquinói Szent 149
Tamás Zsuzsanna 468
Tannstetter, Georg lásd Collimitius (Tannstetter), Georgius
Tapinaeus, Johannes 335
Tarczay Erzsébet 85
Taschner, jägerndorfi lakos 411
Taurinus Olomucensis, Stephanus 71, 76, 197, 477, 530
Teinczer, Jacob 185, 186
Telegi Miklós 222
Tempfli, Emmerich 246
Teteni, Nicolaus 450
Teutsch, Georg Daniel 240, 248, 344, 349, 477
Theiner, Augustin 111, 477
I. Theodosius, római császár 433
Theophrasztosz 63
Theophülaktosz 356
Thobias, templomgondnok 36
Thomas, jägerndorfi kovács 411
Thomas, jägerndorfi sekrestyés 411
Thomson, C. Harrison 130
Thuri Farkas Pál 319, 340, 342
Thury Etele 190, 191, 200, 202–204, 206, 208, 477
Thurzó család 61, 65, 66, 208, 336, 337, 339, 522
Thurzó Anna 66
Thurzó Elek 66, 67, 85, 88, 168, 215, 216, 288, 337, 472
Thurzó Ferenc 414
Thurzó György 20
Thurzó János (kamaragróf) 66, 67, 204, 416–417, 419, 422
Thurzó János (püspök) 69, 76, 168, 522
Thurzó Szaniszló 66, 71, 76, 80, 119, 120, 132, 375, 522
Thurzó Zsigmond 70, 71
Timóteus (bibliai) 153, 379
Tischler, Jacob 116
Titusz (bibliai) 153, 236
Tobriacher, Ulrich 64
Toppertzer, Antonius 205
Tordai Demeter 245, 294
Tóth Ferenc 248, 342, 461
Tóth István György 315
Tóth Judit 226
Tóth-Mihala Veronika 357
Tóti Lengyel János 81
Tózsá-Rigó Attila 104
Töke, Leonhardus 419
Török család 350
Török Zsolt 274
Transilvanus, Antonius 69, 97, 432, 445, 522
Transilvanus, Simon 97
Trencsényi-Waldapfel Imre 32
Treu, Martin 307
Tricesius, Andreas 170
Tropper, Johannes 176–180, 182, 183, 403, 404, 406, 445, 447
Troska, Ferdinand 118, 123
Trotzendorf, Valentin 179, 450
Trysler, Johannes 109
Tschackert, Paul 475
Tschudin, Walter Fritz 291, 468
Tusor Péter 17, 464
Türk (Türck, Turcus), Daniel 179, 205, 306, 307, 309, 310, 315, 316, 319, 322, 324, 330, 333, 337, 339, 412, 420
Tüskés Anna 57, 59, 61, 63, 140, 157, 162, 185, 477
II. Ulászló, magyar és cseh király 65, 78, 102, 111, 157
Ungnad zu Sonneck, Hans 112
Unverdorben, Hans 122
Urbán, Szent lásd Orbán, Szent
Urban, Waclaw 185, 187, 200, 447, 467
Ursinus Velius, Caspar 64, 71, 169
Ursl, Paul 411
Vadianus (von Watt), Joachim 59, 64, 76, 87, 161, 196, 341, 440
Váraljai Máté 199, 203

- Váraljai Mátyás 199
Váraljai Szaniszló 206
Várdai Ferenc 76
Várdai Pál 33, 158, 163, 176, 214, 240
Varga András 469
Varga J. János 259
Varga Szabolcs 112
Vargha Anna 59, 473
Varjas Béla 475
Varju Elemér 200
Varkocs Tamás 180
P. Vásárhelyi Judit 468
Végh András 58, 59, 63, 74
Végh János 73, 74
II. Vencel, tescheni herceg 525
Venediger család 63
Venediger György (Georg) 63, 112
Venediger Tamás 63
Verancsics Antal 199, 214, 284, 305, 323, 327, 329–331, 351, 432, 531
Verantius *lásd* Verancsics
Vercruysse, Jos E. 282
Veress Endre 102–106, 113, 116, 117, 477
Vergilius Maro, Publius 186
Vermigli, Pietro Martire 346, 357
Vesely, Daniel 176, 199, 200
IV. Vilmos, bajor herceg 302
Virck, Hans 475
Viridemontanus, Mathias Slesita 178, 199, 219
Vischer ex Lutovia, Andreas 187, 193, 194, 197, 530
Vischer Péter 29
Vischer, Andreas *lásd* Fischer, Andreas
Vladár Gábor 286
Vogler, Georg 118, 444
Vogt, Otto 471
Voigt, Johannes 79
Volfgangus Johannis 144
Volfgangus Volfgangi 144

Wackernagel, Philipp 95, 96, 477
Waechter, Daniel 176

Wagner, Ernst 205
Wagner, Jacobus 308, 310, 325, 430
Wagner Károly (Carolus) 74, 170, 189, 201, 385, 387, 477
Wagner, Martin 308, 317, 324, 430
Wagner, Valentin 277
Walach, Peter 188
Walch, Johann Georg 98, 140, 478
Walsh, Katherine 90
Wartenberg, Günther 300, 357
Wartmann, Hermann 477
Wattenwyl, Margaretha von 439
Wattenwyl, Nikolaus von 439
Weber, Matthias 166
Wegera, Klaus-Peter 467
Weidner, Nicolaus 109
Weigelt, Horst 160, 192
Weinmann, Johannes 63
Weismann, Christoph 140
Weiss, Adam 98, 438, 439, 442
Weiss, Martin 449
Welzig, Werner 472
Wendebourg, Dorothea 10, 31, 53, 523
Werbőczy István, 34, 36, 90
Werner család 169
Werner, Clemen 169
Werner, Jerg 169
Werner, Niclos 169
Werner, Peter 169
Werner, Simon 169
Werner, Thomas 169
Wernher, Georg 65–70, 76, 77, 166–171, 177, 414, 522, 524
Westin, Gunnar 476
Weszprémi István 167, 170
Wetter, Evelin 273
Wibel, Michael 61
Wiczián Dezső 58
Wien, Ulrich A. 282, 283, 295, 463
Winderlius, Johannes *lásd* Bunderlin, Johannes
Winshemius (Windsheimius), Vitus *lásd* Oertel
Winshemius, Veit
Wislocki, Wladislaus 478

- Wiski, Sebastian 369, 370
Wiswedel, Wilhelm 142
Wittstock, Oskar 271, 274, 276–278
Wix Györgyné 468
 Wolff, jägerndorfi szabó 411
 Wolfgang, kassai diák Krakkóban 144, 148
 Wolfhart, Bonifatius 440
Wolfram, Herwig 472
Wolgast, Eike 9, 268, 280
Wotke, Karl 71
Wrampelmeyer, Hermann 471
Wriedt, Markus 42
Wunder, Heide 25
Wülcker, Ernst 475
Wüst, Wolfgang 300

 Xylander, Stephanus 320, 364

Zach, Krista 277, 285, 361, 463
Zádor Judit 58
 Zakariás próféta 135, 368
 Zacker, Jacob 35, 444
 Zanger, Johann 84
Zászkaliczky Márton 267, 268, 352
 Zell (Schütz), Katharina 213, 230
 Zell, Matthias 213, 439, 440
Ziegler, Walter 13

Zieglschmid, Andreas J. Friedrich 193, 196, 298, 478
 Zigerius Imre 449
Zimmermann, Harald 221, 273, 277–279
Zobel, Alfred 143, 147, 148, 155
Zombori István 477
Zoványi Jenő 22, 33, 84, 90, 113–115, 163, 174–176, 199, 212, 214, 223, 241, 242, 244–246, 248, 293, 299, 311, 316, 344, 345, 468
 Zula 422
 Zuleykoff lásd Leykoff
Zur Mühlen, Karl-Heinz 140, 271
Zvara Edina 51, 231, 344, 449, 450, 478
 Zwilchner, Gabriel 387, 388
 Zwilchner, Johann 387, 388
 Zwilling, Gabriel 41, 438–450
 Zwingli, Ulrich 11, 35, 42–44, 55, 87, 100, 249, 251, 295, 321, 335, 343, 345, 347, 356, 438–441, 478, 519

 Zsigmond, német-római császár, magyar király 110, 280
 I. Zsigmond, lengyel király 83, 109
Zsilinszky Mihály 245, 285, 298, 300, 305, 314–316
Zsindely Endre 348, 354, 471

A HUMANIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. KULCSÁR PÉTER: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése
2. DÁN RÓBERT: Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon
3. SZABÓ GYÖRGY: Abafáji Gyulai Pál
4. KATHONA GÉZA: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből
5. BÁLINT SÁNDOR: Szeged reneszánsz kori műveltsége
6. ZOVÁNYI JENŐ: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig
7. BOTTA ISTVÁN: Melius Péter ifjúsága (A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdete)
8. BITSKEY ISTVÁN: Humanista erudíció és barokk világkép (Pázmány Péter prédikációi)
9. LECH SZCZUCKI: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)
10. CSAPODI CSABA: A Janus Pannonius-szöveggyűjtemény
11. MÉSZÁROS ISTVÁN: XVI. századi városi iskoláink és a „Studia Humanitatis”
12. VÁSÁRHELYI JUDIT: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében
13. DÁN RÓBERT: Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon
14. BALÁZS MIHÁLY: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén
15. TÉGLÁSY IMRE: A nyelv- és irodalomelmélet kezdetei Magyarországon (Sylvester Jánostól Zsámboky Jánosig)
16. KIRÁLY ERZSÉBET: Tasso és Zrínyi
17. FODOR ISTVÁN: Oláh Miklós Hungariája (Egy eddig ismeretlen kézirat és a magyar nyelvi adatok tanulságai)
18. BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora
19. HOPP LAJOS: Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lenyel gyűjteményben
20. KLANICZAY TIBOR: A magyarországi akadémiai mozgalom előtörténete
21. HELTAI JÁNOS: Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok
22. KIRÁLY PÉTER: A lantjáték Magyarországon a XV. századtól a XVII. század közepéig
23. SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció (Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez)
24. PIRNÁT ANTAL: Balassi Bálint poétikája
25. BALÁZS MIHÁLY: Teológia és irodalom (Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei)
26. MOLNÁR ANTAL: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647)
27. JANKOVITS LÁSZLÓ: Accessus ad Janum (A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében)
28. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: „Nympha super ripam Danubii” (Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből)

29. SUDÁR BALÁZS: A Palatics-kódex török versgyűjteményei (Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban)
30. SZILASI LÁSZLÓ: A sas és az apró madarak (Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában)
31. IMRE MIHÁLY: „Úton járásnak megírása” (Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben)
32. FARKAS GÁBOR FARKAS: Régi könyvek, új csillagok
33. RITOÓKNÉ SZALAY ÁGNES: Kutak (Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből)